

Shoira ABDIYEVA,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti
E-mail: abdiyevashoira08@gmail.com

Farg‘ona davlat universiteti dotsenti Z.Jarqinov taqrizi asosida

**MAKTAB O‘QUVCHILARINING VIZUAL TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA AYLANA VA TO‘G‘RI CHIZIQQA DOIR
MASALALAR**

Аннотация

Ushbu maqolada doira bo‘laklarining yuzini hisoblashga keltiriladigan integralga doir masalalar qaralgan hamda ularni yechishda vizual va mantiqiy tafakkurning o‘rni ochib berilgan. Bunday masalalardan o‘quvchilarning vizual tafakkurini shakllantirish maqsadida foydalanish mumkinligi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Vizual tafakkur, mantiqiy tafakkur, integral, aylana tenglamasi, to‘g‘ri chiziq.

ЗАДАЧИ ОБ ОКРУЖНОСТИ И ПРЯМОЙ В РАЗВИТИИ ВИЗУАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются задачи на интегралы, в решении которых используются площади частей круга, и раскрывается роль визуального и логического мышления. Показано, что такие задачи можно использовать для формирования визуального мышления учащихся.

Ключевые слова: визуальное мышление, логическое мышление, интеграл, уравнение окружности, прямая.

**PROBLEMS ABOUT CIRCLE AND STRAIGHT LINE IN THE DEVELOPMENT OF VISUAL THINKING OF
SCHOOLCHILDREN**

Annotation

This article examines integral problems that use areas of parts of a circle in their solutions, and reveals the role of visual and logical thinking. It is shown that such problems can be used to develop students' visual thinking.

Key words: Visual thinking, logical thinking, integral, equation of a circle, straight line.

Kirish. Bugungi kunda vizual tafakkur va uni matematikani o‘qitishdagi ahamiyati haqida V.A.Dalinger [4], O.O.Knyazeva [7] va ko‘plab olimlarning ilmiy adabiyotlarida bayon etilgan. Lekin masalalarni yechish jarayonida “vizual tafakkurning boshqa tafakkur turlari, xususan mantiqiy tafakkur bilan qanday bog‘langan va ularning farqi qayerda?” degan savollarga aniq javob olish qiyin. Ushbu maqolada yuqoridagi savolga javobni integral yordamida yuzlarni hisoblashga doir masalalar misolida javob beramiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Quyida vizual tafakkur tushunchasiga psixologlar tomonidan berilgan ta‘riflar keltirilgan.

“Vizual tafakkur” atamasi asoschisi amerikalik psixolog R. Arnheim fikricha “Vizual operatsiyalar ta‘siridagi tafakkur” [1]. “Vizuallashtirish” atamasi lotincha visualis – ko‘ruv, ko‘rgazmali tarzda qabul qilinadi.

V.P.Zinchenko fikricha, vizual tafakkur - mahsuloti yangi obrazlarni yaratish, ma‘lum bir axborotni o‘zida mujassamlashtirgan vizual shakllarni yaratishdan iborat inson faoliyatidir [6].

S.A.Kryukova [8] fikriga ko‘ra, vizual tafakkur obrazli modellashtirish nuqtai nazaridan muammolarni ijodiy yechish usulidir. Vizual tafakkurning asosini ko‘rgazmali - harakat va ko‘rgazmali - obrazli tafakkur tashkil etadi, bunda predmetli-amaliy va hissiy-amaliy harakatlar o‘zlashtiriladi. Vizual tafakkur - bu (obraz) tasvirlar bilan fikrlash. Uning abstrakt va mantiqiy tafakkurdan asosiy farqi va ustunligi soddaligi va samaradorligidir.

Bizga ma‘lumki, inson biror faoliyat bilan shug‘ullanayotganda turlicha tafakkur turlari namoyon bo‘ladi. Masalani yechishda tasvirlardan foydalanilarkan, insonning ko‘rish ishi faollashadi. Ko‘rish esa o‘z navbatida vizual tafakkur bilan bog‘langan. Tasvir asosida masalaga mos biror formula yoki qoidani tatbiq qilish bilan insonning mantiqiy tafakkuri namoyon bo‘ladi.

Vizual tafakkur tasavvurda (ko‘rgazmali-obrazli), keyin esa (zarurat bo‘lsa) amalda (ko‘rgazmali-harakat) yangi tasvirlarni yaratish, qurish orqali yangi yechimlarni topishga olib keladi.

Bizga ma‘lumki, 8-sinf geometriya kursida [10] markazi koordinatalar boshida, radiusi R ga teng bo‘lgan aylana tenglamasi va markazi C(a;b) nuqtada, radiusi esa R ga teng aylana tenglamasi o‘rganiladi va asosan markazi va radiusi asosida aylana tenglamasini tuzishga doir masalalar keltirilgan. Shundan so‘ng aylana tenglamasi

9-sinf algebra darsligida [1] ikkinchi darajali tenglamalar sistemasi

$$\begin{cases} x^2 + y^2 = 25 \\ xy = 12 \end{cases}$$

mavzusida ko‘rinishida (markazi koordinatalar

$$y = \frac{k}{x}$$

boshida, radiusi R ga teng bo‘lgan aylana tenglamasi va giperbolaning o‘zaro joylashishi), 10-sinf algebra darsligida [5] esa

$$\begin{cases} x^2 + y^2 = 36 \\ x + y = 8 \end{cases}$$

ratsional tenglamalar sistemasi mavzusida ko‘rinishidagi (ya‘ni aylana va to‘g‘ri chiziqning o‘zaro joylashishi) tenglamalar sistemasi keltirilgan. Darslikda asosan faqat tenglamalar sistemasini analitik usulda yechish yo‘llari ko‘rsatilgan. Aylananing koordinatalar sistemasidagi tasviridan foydalanilmagan va to‘g‘ri chiziq yoki giperbola bilan qanday joylashishi qaralmagan. O‘quvchiga tenglamalar sistemasini yechishda asosan analitik usulda tenglamalar sistemasining yechimini topishga qaratilganligi bois, aylana tenglamasi berilganligini tushunib ham yetmaydi. Aylana tenglamasi mavzusini faqatgina 8-sinfda bir yoki ikki soatlik darsda o‘tiladi va astagina unitiladigan mavzu sifatida emas, balki uning algebra fanida ham “o‘ziga xos o‘rni bor” ligini tushunib yetishi uchun nafaqat analitik usuldan, balki uning tasviridan, uning boshqa funksiyalar bilan o‘zaro joylashish masalasini ham o‘quvchiga ko‘rsatish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Biz quyida taklif qilayotgan masalalar aylana va to‘g‘ri chiziq tenglamalarining koordinatalar sistemasidagi tasviridan foydalanib (vizual tafakkur), mantiqiy fikrlashga olib kelishga qaratilgan ya‘ni masalaning shartida analitik usulda beriladi, lekin uni yechish uchun funktsiya grafigidan foydalanib analitik yechimga olib kelinadi.

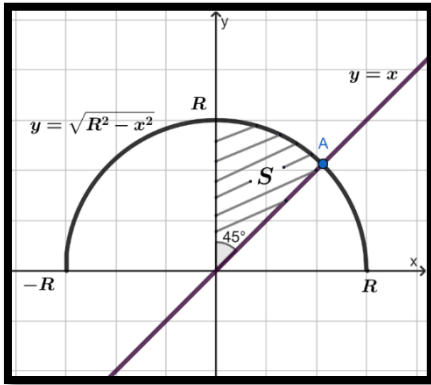
$$1. \int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}R} (\sqrt{R^2 - x^2} - x) dx \quad \text{integralni hisoblang.}$$

Yechish: $\int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}R} (\sqrt{R^2 - x^2} - x) dx$ aniq integralni hisoblash uchun integral ostidagi funksiyaning geometrik tasvir (obraz)idan foydalanamiz (ko'rgazmali-obrazli tafakkur).

$$\int_a^b (f(x) - g(x)) dx$$

ifodadan foydalanib,

$y = \sqrt{R^2 - x^2}$ funksiya radiusi R ga teng bo'lgan yarim aylana va $y = x$ funksiyalarning grafiklarini chizamiz (1-rasm) (ko'rgazmali - harakat). Demak, izlanayotgan shaklning yuzi 1-rasmda tasvirlangan doiraviy sektorning yuziga teng (vizual tafakkur). Mantiqiy tafakkur yordamida masala quyidagicha yechiladi:

1-rasm

$y = x$ to'g'ri chiziq koordinatalar sistemasining I va III choraklarining bissektrisasi bo'lganligi sababli, bu to'g'ri chiziq I chorakni 45o li ikkita teng burchakka ajratadi. 1-rasmdan ko'rish

$$\left[0; \frac{\sqrt{2}}{2} R \right]$$

mumkin, masala shartida berilgan kesmada aniq integralni hisoblash yo'yining gradus o'lchovi 45o bo'lgan doiraviy sektor yuzini hisoblashga olib keladi (1-rasm).

$$S = \frac{\pi R^2}{360} \cdot 45^0 = \frac{\pi R^2}{8}$$

Bu masalani $y = -x$ funksiya uchun ham qarash mumkin. Bunda aniq integralning quyi va yuqori chegarasining qiymatlari o'zgaradi.

Bu kabi masalalarni R ga ma'lum son qiymati berib, yechish mumkin. Masalan,

$$\int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}} (\sqrt{1 - x^2} - x) dx \quad [3]; \quad \int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}} (\sqrt{4 - x^2} - x) dx;$$

$$3) \int_{\frac{3\sqrt{2}}{2}}^0 (\sqrt{9 - x^2} + x) dx$$

Endi yuqoridagi masalani $y = kx (k > 0)$ funksiya uchun ko'rib chiqaylik.

funksiyalar grafiklarining kesishish nuqtasi topiladi. Buning uchun

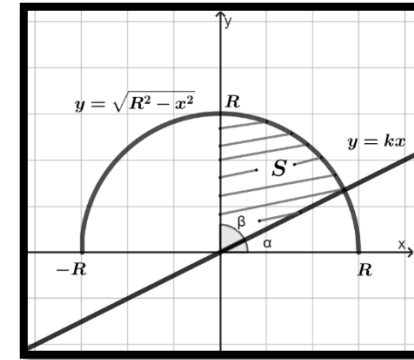
$$\begin{cases} y = \sqrt{R^2 - x^2} \\ y = x \end{cases}$$

sistemani yechamiz. y larni tenglab,

$$x = \sqrt{R^2 - x^2} \quad \text{tenglama yechib,} \quad x_{1,2} = \pm \frac{\sqrt{2}}{2} R$$

ildizlari topiladi. Demak, $y = \sqrt{R^2 - x^2}$ yarim aylana va $y = x$ funksiyalarning kesishish nuqtasining koordinatasi:

$$\left(\frac{\sqrt{2}}{2} R; \frac{\sqrt{2}}{2} R \right)$$

2-rasm

$$2. \int_0^{\frac{\sqrt{1+k^2}}{1+k^2}R} (\sqrt{R^2 - x^2} - kx) dx \quad \text{integralni hisoblang.}$$

Yechish: $y = \sqrt{R^2 - x^2}$ funksiya radiusi R ga teng bo'lgan yarim aylana va koordinatalar boshidan o'tuvchi $y = kx$ funksiyalarning grafigini chizamiz (2-rasm).

$$y = \sqrt{R^2 - x^2} \quad \text{va} \quad y = kx \quad (k > 0)$$

funksiyalarning kesishish nuqtasini topamiz. Buning uchun

$$\begin{cases} y = \sqrt{R^2 - x^2} \\ y = kx \end{cases}$$

tenglamalar sistemasini yechamiz. Natijada

$$x_{1,2} = \pm \frac{\sqrt{1+k^2}}{1+k^2} R \quad \text{ga ega bo'lamiz. Demak,}$$

$$y = \sqrt{R^2 - x^2} \quad \text{va} \quad y = kx \quad (k > 0), \quad \text{funksiyalar}$$

$$x = \frac{\sqrt{1+k^2}}{1+k^2} R$$

abssissasi nuqtada kesishadi. 2-rasmdan ko'rish mumkin, aniq integralni hisoblash

yuqoridan $y = \sqrt{R^2 - x^2}$ aylana yoyi, Oy o'qi va $y = kx$ funksiya bilan chegaralangan sohaning yuzi yo'yining gradus o'lchovi

β ga va radiusi R ga teng bo'lgan doiraviy sektorning yuzini topishdan iborat ekan. α uchun $tg\alpha = k$ tenglikdan foydalanib, $\alpha = arctgk$ ekanligidan

$$\beta = \frac{\pi}{2} - arctgk$$

ni topamiz. U holda doiraviy sektorning yuzi

$$S = \frac{\pi R^2}{360} \cdot \beta = \frac{\pi R^2}{360} \cdot \left(\frac{\pi}{2} - arctgk \right)$$

formula bilan

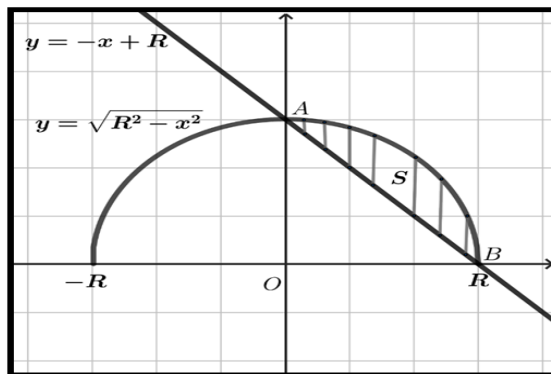
topiladi. Bu masalani $k < 0$ bo'lganda ham qarash mumkin. Bunda aniq integralning quyi va yuqori chegarasi qiymatlari o'zgaradi.

R va k ga son qiymat berib, quyidagi masalalarni tuzish mumkin:

1) $\int_0^{\frac{\sqrt{5}}{5}} (\sqrt{1-x^2} - 2x) dx$; 2)

$\int_0^{\frac{3\sqrt{10}}{5}} \left(\sqrt{4-x^2} - \frac{1}{3}x \right) dx$; 3)

$\int_{\frac{\sqrt{5}}{5}}^0 (\sqrt{1-x^2} + 2x) dx$

3-rasm

R ga son qiymat berib, quyidagi integrallarni hisoblash mumkin.

1) $\int_0^2 (\sqrt{4-x^2} + x - 2) dx$; 2)

$\int_{-1}^0 (\sqrt{1-x^2} - x - 1) dx$; 3) $\int_{-2}^0 (\sqrt{4-x^2} - x - 2) dx$

Tablil va natijalar. Maktab algebra va analiz asoslari kursida [9] yuqoridagi kabi integral ostidagi funksiyaning aniqmas integralini topish masalasi qaralmaydi. Lekin bunday masalalarni yechishda integral ostidagi funksiyaning aniqmas integralini bilish ham shart emas. Balki 8-va 9-sinlar matematika kursidagi aylana va to'g'ri chiziq tenglamasini koordinatalar tekisligida tasvirlash,

$$\int_0^R (\sqrt{R^2 - x^2} + x - R) dx$$

integralni hisoblang.

Integralni hisoblashda integral ostidagi funksiyaning

geometrik tasvirini chizamiz. Integral ostidagi $y = \sqrt{R^2 - x^2}$ yarim aylana va $y = -x + R$ funksiya grafiklarini

koordinatalar tekisligida tasvirlab olamiz (3-rasm). Grafiklardan

ko'rish mumkinki, $[0; R]$ kesmada integralni hisoblash, yoyining gradus o'lchovi 90o va radiusi R ga teng bo'lgan doiraviy segment yuzini topishdan iborat ekan. Doiraviy segment yuzini topish uchun esa doiraviy sektor yuzidan katetlari R ga teng bo'lgan to'g'ri burchakli AOB uchburchakning yuzini ayirish kerak.

$$S = S_{sek} - S_{AOB} = \frac{\pi R^2}{360} \cdot 90^\circ - \frac{R^2}{2} = \frac{R^2}{4} (\pi - 2)$$

$$S = \frac{R^2}{4} (\pi - 2)$$

Demak, integralning qiymati ekan.

ularning kesishishi natijasida hosil bo'lgan doira bo'laklari (sektor va segment) yuzini topish masalasiga olib kelinadi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi masalalarni yechishda vizual va mantiqiy tafakkurning o'rni quyidagicha bo'ladi:

Aylananing to'g'ri chiziq bilan joylashishi aniq tasvirlarda tasvirlay olish va natijada hosil bo'lgan masalada so'ralgan soha doira bo'laklari (sektor va segment) yuzi ekanligini aniqlashda vizual tafakkur namoyon bo'ladi;

Masalani yechish ya'ni aylana va to'g'ri chiziqning kesishish nuqtalarining koordinatalarini aniqlash va doira bo'laklari (sektor va segment) yuzi formulasidan foydalanishda mantiqiy tafakkurga tayaniladi.

Demak, yuqoridagi kabi masalalardan foydalanib o'quvchilar vizual tafakkurini rivojlantirishga erishish mumkin ekan.

ADABIYOTLAR

1. Alimov Sh.A., Xolmuhamedov O.R., Mirzaahmedov M.A. Algebra. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. Toshkent: O'qituvchi, 2019. - 240 b.
2. Arnheim, R. Visual thinking / R. Arnheim. - Berkley: Univ. of California Press, 1969. - 345 p.
3. Вавилов В. В. и др. Задачи по математике. - Наука, 1990.
4. Далингер В. А., Симонженков С. Д. Методика обучения математике. Когнитивно-визуальный подход. - 2020.
5. Zaitov A. va boshqalar. Algebra va analiz asoslari. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik. Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. - 192 b

6. Зинченко, В.П. Современные проблемы образования и воспитания / В.П. Зинченко // Вопр. философии. – 1973. – № 11. – С. 42–46.
7. Князева О. О. Реализация когнитивно-визуального подхода в обучении старшеклассников началам математического анализа // Омск: Изд-во ОмГПУ. – 2003
8. Крюкова С. А. Понимание визуального мышления // Аналитика культурологии. – 2012. – №. 22. – С. 152-155.
9. Mirzaahmedov M.A., Ismailov Sh.N., Amanov A.Q., Xaydarov B.Q. Matematika. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinflari va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari uchun darslik. 1-qism. Toshkent: "Zamin nashr" MChJ, 2018.-192 b.
10. Rahimqoriyev A.A., Toxtaxodjayev M.A. Geometriya. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. Toshkent: O'zbekiston, 2019. – 160 b.

УДК: 378:371.13:374.1

Барно АБДРАИМОВА,

И.о. доцента Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

E-mail: barnoabduraimova@mail.ru

Под рецензией PhD Б.Мамараймовой

IMPROVING THE DIAGNOSTIC ACTIVITIES OF THE FUTURE BIOLOGY TEACHER

Annotation

The article examines key aspects of improving the diagnostic activity of the future biology teacher. Attention is paid to the importance of diagnostics in the educational process, its goals and its role in assessing students' knowledge. Various diagnostic tools such as tests, project work and observations, as well as the possibilities of integrating modern technologies into diagnostics are discussed. The importance of taking into account the individual characteristics of students and analyzing them is also emphasized

Key words: diagnostics, biology teacher, educational process, formative diagnostics, summative diagnostics, diagnostic tools, individual characteristics, modern technologies, analysis of results, reflection.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ДИАГНОСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ БИОЛОГИИ

Аннотация

В статье рассматриваются ключевые аспекты совершенствования диагностической деятельности будущего учителя биологии. Акцентируется внимание на значении диагностики в образовательном процессе, ее целях и роли в оценивании знаний учащихся. Обсуждаются разнообразные диагностические инструменты, такие как тесты, проектные работы и наблюдения, а также возможности интеграции современных технологий в диагностику. Также подчеркивается важность учета индивидуальных особенностей учащихся и анализа результатов диагностики для корректировки образовательного процесса.

Ключевые слова: диагностика, учитель биологии, образовательный процесс, формирующая диагностика, суммирующая диагностика, диагностические инструменты, индивидуальные особенности, современные технологии, анализ результатов, рефлексия.

BO'LAJAK BIOLOGIYA O'QITUVCHISINING DIAGNOSTIK FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH

Аннотация

Maqolada bo'lajak biologiya o'qituvchisining diagnostik faoliyatini takomillashtirishning asosiy jihatlari ko'rib chiqilgan. Ta'lim jarayonida diagnostikaning ahamiyati, uning maqsadi va o'quvchilar bilimini baholashdagi roliga e'tibor qaratilgan. Testlar, loyiha ishlari va kuzatuvlar kabi turli xil diagnostika vositalari, shuningdek, diagnostikaga zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilish imkoniyatlari muhokama qilinadi. Shuningdek, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish va tahlil qilish muhimligi ta'kidlanadi

Kalit so'zlar: diagnostika, biologiya o'qituvchisi, ta'lim jarayoni, shakllantiruvchi diagnostika, umumlashtiruvchi diagnostika, diagnostika vositalari, individual xususiyatlar, zamonaviy texnologiyalar, natijalar tahlili, refleksiya.

Введение. Сфера образования стремительно развивается, уделяя всё большее внимание персонализированному обучению и стратегиям преподавания, основанным на данных. В этом контексте диагностическая деятельность становится краеугольным камнем эффективного процесса преподавания и обучения.

Диагностика в образовании подразумевает систематические методы и инструменты, используемые для оценки знаний, навыков и отношения учащихся с целью выявления сильных и слабых сторон, а также пробелов в обучении. Для будущих учителей биологии овладение диагностической деятельностью является не просто дополнительной компетенцией, а необходимостью для формирования глубокого понимания и вовлечённости учащихся.

Биология как предмет по своей сути сложна и охватывает такие разнообразные темы, как клеточная биология, генетика, экология и анатомия человека. Эта сложность часто приводит к различным уровням понимания среди учащихся, что требует от преподавателей применения диагностического подхода к обучению. Диагностическая деятельность позволяет учителям выявлять заблуждения, оценивать предварительные знания и адаптировать методы обучения к уникальным потребностям учащихся. Однако способность эффективно выполнять эти задачи часто недостаточно развита у будущих учителей биологии из-за пробелов в программах педагогической подготовки и недостаточного опыта работы в реальных условиях школьного обучения.

Теоретические основы диагностической деятельности

Диагностическая деятельность включает в себя систематический процесс оценки знаний, навыков и отношений учащихся. Основные элементы включают:

- Инструменты оценки: использование формирующего и итогового оценивания для измерения результатов обучения.

- Когнитивная диагностика: выявление заблуждений и пробелов в понимании биологических концепций.

- Поведенческая диагностика: наблюдение за вовлечённостью и мотивацией учащихся на уроках биологии.

- Интеграция технологий: использование цифровых инструментов, таких как симуляции, викторины и адаптивные оценки, для сбора и анализа диагностических данных.

В данной статье рассматривается педагогическая значимость диагностической деятельности в преподавании биологии и выявляются трудности, с которыми сталкиваются будущие учителя биологии при проведении эффективной диагностики. Кроме того, предлагаются основанные на доказательствах стратегии и инструменты для повышения диагностической компетентности будущих преподавателей биологии. Интегрируя диагностические навыки в программы подготовки учителей, мы можем вооружить будущих педагогов способностью создавать индивидуальные учебные программы, что в конечном итоге приведёт к улучшению результатов обучения биологии. В современном образовательном процессе важнейшим аспектом является диагностика, которая позволяет оценивать уровень знаний и умений учащихся, а также выявлять их индивидуальные особенности и потребности. Для будущих учителей биологии это особенно актуально, поскольку биология как наука требует глубокого понимания сложных взаимосвязей в живой природе. Рассмотрим ключевые аспекты совершенствования диагностической деятельности будущих педагогов в области биологии.

1. Понимание целей диагностики

Первым шагом к эффективной диагностике является четкое понимание её целей. Диагностика может быть формирующей (формирующей) и суммирующей (суммирующей). Формирующая диагностика используется для оценки прогресса учащихся в процессе обучения и для корректировки образовательного процесса, в то время как суммирующая диагностика применяется

для оценки конечных результатов обучения. Будущие учителя должны уметь правильно выбирать методы диагностики в зависимости от поставленных целей.

2. Разработка разнообразных диагностических инструментов

Важным элементом является создание и использование разнообразных диагностических инструментов. Это могут быть тесты, анкеты, практические задания, проектные работы и наблюдения. Каждый из этих методов имеет свои преимущества и недостатки. Например, тесты могут быстро оценить уровень усвоения материала, тогда как проектные работы позволяют выявить креативность и навыки исследования. Будущим учителям следует обучаться разрабатывать и комбинировать различные инструменты для более полной оценки учащихся.

3. Интеграция технологий в диагностику

Современные технологии открывают новые горизонты в диагностической деятельности. Использование образовательных платформ, онлайн-тестирования и интерактивных приложений позволяет сделать диагностику более доступной и интересной для учащихся. Будущие учителя должны быть готовы применять эти технологии, чтобы повысить мотивацию студентов и упростить процесс оценки.

4. Учет индивидуальных особенностей учащихся

Каждый ученик уникален, и диагностика должна учитывать его индивидуальные особенности, такие как стиль

обучения, мотивация и уровень предшествующих знаний. Будущим учителям важно развивать навыки, позволяющие им адаптировать диагностические методы к потребностям каждого учащегося. Это может включать дифференцированный подход к заданиям или возможность выбора формата выполнения работы.

5. Анализ результатов и рефлексия

После проведения диагностики важным этапом является анализ полученных результатов и рефлексия. Учитель должен уметь выявлять не только успехи, но и пробелы в знаниях и умениях учащихся. Рефлексия помогает учителям корректировать свои методы обучения и диагностики. Будущим педагогам следует активно практиковать самоанализ и обсуждение результатов с коллегами для обмена опытом.

Заключение. Совершенствование диагностической деятельности будущего учителя биологии - это многогранный процесс, требующий как теоретических знаний, так и практических навыков. Осваивая разнообразные методы диагностики, интегрируя современные технологии и учитывая индивидуальные особенности учащихся, будущие педагоги смогут создать эффективную образовательную среду, способствующую успешному обучению. Важно помнить, что диагностика - это не только инструмент оценки, но и средство поддержки и развития каждого ученика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдраимова Б.Б. Current challenges in biology education pedagogy: an analysis of contemporary methodological issues// European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA)// ISSN: 2660-5589 Vol. 4 No.11, November 2023 [52-53]
2. Абдраимова Б.Б. Проблемы методики преподавания биологии на современном этапе// Eastern European Scientific Journal// DOI: 10.31618/ESSA.2782-1994.2023.1.95 [33-35]
3. Каримова Н.А. Means of directing students to the profession in the teaching of biology // Journal of Advanced Scientific Research // Vol. 3 No. 9 (2023) ISSN –0676- 9595 [93-94]
4. Абдраимова Б.Б. Проблема подготовки педагогических кадров к инновационной деятельности //East European Scientific Journal Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe Vol.1/ 12 (64), 2020 part 6 [4-6]
5. Абдраимова Б.Б. Естественные направления диагностической деятельности учителя //Вестник – науки Международный научный журнал. Тольятти 2021 Том 3// [стр 5-12]
6. Абдраимова Б.Б. Личностно-ориентированный процесс обучения как объект педагогической диагностики// Вестник – науки Международный научный журнал. Тольятти 2022, №9 Том (54/4) [стр. 18-22]

Madinabonu ABDULLAYEVA,
Namangan davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti
E-mail: abdullaevamadina@gmail.com

NamDU dotsenti PhD D.Sarimsakova taqrizi asosida

1-2-SINF O'QUVCHILARIGA INGLIZ TILI LEKSIKASINI O'RGATISHDA MNEMONIKA METODIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Yosh o'quvchilarga, xususan, 1-2-sinf o'quvchilariga leksikani o'rgatish ularning chet tilni umumiy bilishi uchun poydevor yaratishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu bosqichda o'quvchilar chet tilni o'zlashtirishning dastlabki bosqichida bo'lib, o'rganishni samarali va qiziqarli qiladigan usullarni joriy etish zarur. Bunday yondashuvlardan biri mnemonika bo'lib, u o'quvchilarga yangi leksikani tanish tushunchalar, tasvirlar yoki tovushlar bilan bog'lash orqali ma'lumotni eslab qolishni osonlashtiradi. Ushbu maqolada mnemonikaning 1-2-sinf o'quvchilariga ingliz tili leksikasini o'rgatishdagi o'rni, uning samaradorligi, qo'llash usullari va amaliy misollar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Tilni o'zlashtirish, ingliz tili lug'atini o'rgatish, o'quvchilar, mnemonika.

USE OF MNEMONICS METHOD IN TEACHING ENGLISH VOCABULARY TO PUPILS IN GRADES 1-2

Annotation

Teaching vocabulary to young learners, particularly those in Grades 1-2, is crucial in setting a foundation for their overall language proficiency. At this stage, pupils are in the early stages of language acquisition, making it essential to introduce methods that make learning both effective and engaging. One such approach is the use of mnemonics, a memory-enhancement technique that helps learners retain and recall information more easily by associating new vocabulary with familiar concepts, images, or sounds. This article will explore the role of mnemonics in teaching English vocabulary to pupils in Grades 1-2, discussing its effectiveness, methods of application, and practical examples.

Key words: Language acquisition, teaching English vocabulary, young learners, pupils, mnemonics.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА МНЕМОНИКИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКЕ УЧАЩИХСЯ 1-2 КЛАССОВ

Аннотация

Обучение лексике младших школьников, особенно учащихся 1-2 классов, имеет решающее значение для создания основы для их общего владения языком. На этом этапе ученики находятся на ранних стадиях освоения языка, поэтому важно внедрять методы, которые делают обучение эффективным и интересным. Одним из таких подходов является использование мнемоники, техники улучшения памяти, которая помогает учащимся легче удерживать и вспоминать информацию, связывая новую лексику со знакомыми понятиями, изображениями или звуками. В этой статье будет рассмотрена роль мнемоники в обучении английской лексике учеников 1-2 классов, обсуждается ее эффективность, методы применения и практические примеры.

Ключевые слова: Усвоение языка, обучение английской лексике, учащиеся младшего возраста, ученики, мнемоника.

Kirish. Odatda 1-2-sinf o'quvchilariga ingliz tilida leksikani o'rgatish jarayonida ingliz tilidagi so'zlarni hotirada saqlab qolish qiyinchiliklariga duch kelishadi. Ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etish maqsadida turli usullardan keng foydalaniladi. Biz ilgari surmoqchi bo'lgan va eng samarali usullardan biri bu - Mnemonics (mnemonika)dir. Mnemonika - bu inson ongida miya faoliyati orqali qurilgan vizual-majoziy xotira bo'lib, uning natijasida so'zlar oson va uzoq vaqt esda qoladi [1]. Ingliz tili lug'atlarida "mnemonics", "mnemonic" va "mnemotechnic" tushunchalariga duch kelamiz. Rus tilida bu konsepsiyalar bir-biri bilan sinonim tarzida qollaniladi. Aslida esa, bu tushunchalar deyarli bir xil ma'noni bildiradi va faqatgina shaklan farqli bo'lishi mumkin. MacMillan inglizcha lug'atida "mnemonic" biror narsani eslab qolish uchun ishlatiladigan jumla sifatida ta'rif berilgan [4]. Mnemotechnic - mnemonikaning boshqa nomi bo'lib, ushbu atama 19-asrning o'rtalarida Oxford inglizcha lug'atiga kiritilgan bo'lib, xotiraning sig'imi yoki potentsialiga ishora qiladi [3]. Bundan tashqari, ingliz tilida biz "mnemonik texnikalar", "mnemonik strategiyalar" va "mnemonik qurilmalar" tushunchalarini uchratishimiz mumkin (rus tilida esa bir xil narsa bo'lgan mnemonik yoki mnemotexnika konsepsiyasini ko'ramiz). Aslida esa aksar hollarda ingliz tilida ham bu atamalarining barchasi sinonim sifatida ishlatiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mnemonika - leksikani o'rganishni osonlashtirishga qaratilgan turli xil usullar majmuasidir [1]. Ingliz tilini endigina o'rganishni boshlangan o'quvchilarda yangi so'zlarni xotirada saqlab qolish qiyin kechadi. Tasvirlar bilan bog'liq assotsiatsiyalardan foydalanish (visualising) esa o'quvchilarning hissiy-majoziy xotirasiga ya'ni miyaning o'ng yarim shari ustunligi bo'lgan bolalarda xotirada saqlash jarayonini rivojlanadi [2].

Mnemonikaning asosiy vazifasi - bevosita xotirani yaxshilashdir. Inson xotirasini kuchaytirish va o'rganilgan ma'lumotlarni samarali tarzda qayta ishlashga yordam berishadi. Bu metod ko'pincha o'quvchilar va talabalar uchun yangi so'zlarni, faktlarni yoki tushunchalarni osonroq eslab qolishga imkon beradi.

Lokalizatsiya (joy) xotira uchun muhim moment bo'lib, miya biror narsani saqlashi uchun xotirada saqlanadigan boshqa ma'lumotlarning massasiga nisbatan xotirada joy ajratilishi (lokalizatsiyasi) kerak [4]. Shunday qilib, mnemonik yodlash quyidagi bosqichlardan iborat: tasvirlarni kodlash, ularni ulash, ketma-ketlikni eslab qolish va xotirada mustahkamlash [5].

Tasvirlarni kodlash: Bu bosqichda o'rganilishi kerak bo'lgan ma'lumotlar vizual yoki boshqa sezgi orqali esda qolishi uchun kodlanadi. Masalan, yangi so'zlar yoki tushunchalar o'quvchiga tushunarli va qiziqarli tasvirlar bilan bog'lanadi. Tasvirlar, ranglar yoki ovozlarni o'zaro ma'lumotlarni aniqroq va esda qolarliroq qilish mumkin.

Ularni ulash: Keyingi bosqichda kodlangan tasvirlar yoki ma'lumotlar o'zaro bog'lanadi. Bu bog'lanishlar ko'pincha mantiqiy yoki qiziqarli assotsiatsiyalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, so'zlarning ma'nolarini bir-biriga ulash yoki ularga bir xil xususiyatlarni qo'shib, xotirada yaxlit bir hikoya hosil qilinadi.

Ketma-ketlikni eslab qolish: Ma'lumotlarning tartibini eslab qolish muhim bosqichdir. Ketma-ketlikda eslab qolish ma'lumotlar o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlaydi va ularga aniqlik kiritadi. Bu bosqichda ma'lumotlar to'plami bir izchillik bilan yodlanadi. Misol uchun, bir voqeani yoki so'zlar ro'yxatini ketma-ket aytish orqali ularni yaxshi eslab qolish mumkin.

Xotirada mustahkamlash: Oxirgi bosqichda yodlangan ma'lumotlar muntazam takrorlash va mashq qilish orqali xotirada mustahkamlanadi. Bu jarayon davomida o'rganilgan tasvirlar va ularning o'zaro bog'liqligi xotirada kuchayadi, shuningdek, ma'lumotni uzoq muddat eslab qolish imkonini beradi. Bu bosqichlar birgalikda mnemonik yodlash texnikasining samarali ishlashini ta'minlaydi. To'g'ri kodlangan va bog'langan ma'lumotlar, to'g'ri ketma-ketlikda eslab qolinish, muntazam takrorlash orqali uzoq muddatli xotirada mustahkamlanadi.

Mnemonika uchta tabiiy qonunga asoslanadi: taassurot, takrorlash, assotsiatsiya – yodlash va ma'lumotni eslab qolishni oson qilishning muhim tamoyillarini ifodalaydi.

Taassurot (Impression): Taassurot qonuni yodlash jarayonida dastlabki ma'lumotlarni qanchalik chuqurroq va ta'sirchanroq qabul qilish bilan bog'liq. O'rganilayotgan ma'lumotlar qanchalik qiziqarli, o'ziga xos yoki hayratlanarli bo'lsa, ular xotirada shunchalik chuqur iz qoldiradi. Masalan, vizual tasvirlar, rangli grafikalar, qiziqarli ovozlar yoki hissiy tajribalar ma'lumotlarni oson eslab qolishga yordam beradi. Taassurot qancha kuchli bo'lsa, ma'lumot xotirada uzoqroq saqlanadi.

Takrorlash (Repetition): Xotirada mustahkamlanish uchun o'rganilgan ma'lumotlar bir necha marotaba takrorlanishi lozim. Takrorlash jarayoni mnemonikaning asosiy qonunlaridan biri bo'lib, u xotiraning uzoq muddatli bo'lishini ta'minlaydi. O'quvchilar yangi so'zlar yoki ma'lumotlarni muntazam ravishda takrorlash orqali ular ongda aniqroq saqlanadi. Dastlab tez-tez takrorlash, keyin kamroq chastotada amalga oshiriladi, bu eslab qolishni kuchaytiradi.

Assotsiatsiya (Association): Assotsiatsiya qonuni yangi ma'lumotlarni allaqachon tanish bo'lgan bilimlar bilan bog'lashga asoslanadi. Bu bog'lanish yangi tushunchalarni osonroq eslab qolish va xotirada uzoqroq saqlash imkonini beradi. Masalan, yangi o'rganilgan so'z yoki tushuncha avvalgi bilim yoki tajriba bilan bog'lanadi, shunda ma'lumotlar mantiqiy tartibda joylashadi. Misol uchun, ingliz tilida "apple" so'zini o'rganayotganda, o'quvchi olmani ko'z oldiga keltiradi va uni haqiqatga asoslangan tajribasi bilan bog'laydi.

English	Uzbek
Cat-mushuk	Ket-buyruq fe'li-go away
Dog-kuchuk	Dog-spot
Sun-quyosh	San-ikkinci shaxs olmoshi (og'zaki nutqda)-you
Car-mashina	Kar-deaf
Eat-yemoq	It-dog
Family-oila	Familiya-surname
Free-bepul	Fri-qovurilgan kartoshka

O'qitishda mnemotexnikadan foydalanish o'quvchining rivojlanishi va bilimni kengaytirish bilan bir qatorda monotonlik uchun samarali vositadir. Bu xotiraning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi, chunki bu orqali kichik maktab yoshidagi o'quvchi so'zlarni, iboralarni shunchaki xotirada saqlab qolishni emas, balki ularni muloqotda qo'llashni ham o'zlashtira oladi. O'qitishda mnemotexnikadan foydalanish o'quvchining rivojlanishi va bilimni kengaytirish bilan bir qatorda monotonlikni yengish uchun ham samarali vositadir. Tilni o'zlashtirish uchun kamida ikki-uch ming so'zni o'rganish kerak. Mnemonikadan foydalanish so'z yodlashdagi qiyinchiliklarni samarali yengishni, ingliz tilidagi kundalik so'zlar, tasavvur va fantaziya darajasini o'ziga xos tarzda shakllantirishni ta'minlaydi [7].

Mnemonika texnikasini turli mavzulardagi so'zlarni o'zlashtirish uchun har xil vositalardan foydalangan holda assotsiatsiyalar yaratish jarayonida qo'llash mumkin. Buning uchun rangli qalamlar yoki Cuisenaire Rods (yog'och tayoqlar)dan foydalanish mumkin. Masalan, darsda "bad (yomon)" leksik birligini mustahkamlash uchun biz o'quvchilarga oq tayoqni ko'rsatishimiz mumkin, uni shartli ravishda "yaxshi" deb kodlashimiz va keyin qora tayoqni ko'rsatish orqali ularda "yomon" kontrast assotsiatsiyasini uyg'otishimiz mumkin. (Agar "oq" "yaxshi" bo'lsa, "qora"-yomon ma'nosida taqqoslanadi).

Shuningdek, o'quvchilarning tasavvurida to'g'ridan-to'g'ri assotsiatsiyalar paydo bo'lishiga olib keladigan yoki ularni birgalikda kodlaydigan ko'plab leksik birliklarni kiritishin va mashq qildirish mumkin. Misol uchun:

Temperature (harorat): red-hot, blue-cold (qizil - issiq, ko'k - sovuq);

Seasons-fasllar: white-winter, light gree-spring, green-yashil, yellow-autumn (oq - qish, och yashil - bahor, yashil - yoz, sariq - kuz);

Fruits-mevalar: yellow-banana, orange-apelsin, violet-plum, green-grapes, red-apple (sariq - banan, apelsin - apelsin, ko'k - olxo'ri, yashil - uzum, qizil - olma) va boshqalar.

Shakl ham ongimizda turli assotsiatsiyalarni uyg'otadi. Chizma (masalan, turli xil geometrik shakllar) yoki plastilindan foydalanib, siz to'g'ridan-to'g'ri assotsiatsiyalar yoki assosiativ

Tadqiqot metodologiyasi. Mnemonikaning ushbu uchta qonuni – taassurot, takrorlash, va assotsiatsiya – yodlash jarayonining samaradorligini oshiruvchi eng asosiy tamoyillar hisoblanadi. Ushbu qonunlar yordamida o'quvchilar yangi ma'lumotlarni osonroq eslab qolishlari, kerakli vaqtda esa ularni xotiradan tezroq chiqarishlari mumkin bo'ladi [6]. Shuning uchun oddiy xotira bilan so'zlarni yodlab qolish qanchalik murakkab bo'lsa, mnemonika yordamida uni eslab qolish shunchalik oson bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ingliz tilidagi so'z boyligini kengaytirishga imkon beruvchi mnemonik usullarga quyidagilar kiradi:

-Yodlangan so'zlarning bosh harflaridan semantik iboralar yasash;

-Kvazi-so'zlarning yasalishi. "Quasi" lotincha so'z bo'lib, u "qanday" degan ma'noni anglatadi. Kvazi-so'zlar tilda mavjud bo'lmagan yasama, o'ylab topilgan so'zlardir;

- Qofiyalash. O'quvchilarga qofiyadosh yoki shaklan o'xshash bo'lgan so'zlar taklif etiladi

- Hayotiy faoliyat jarayonida eslab qolingan ma'lumotlar bilan bog'liq bo'lgan assotsiatsiyalar (rasmlar, iboralar). Ushbu assotsiatsiyalarni shakllantirishda asosiy omil - bu tasvirning ifodaliligi. Chet tillarni o'rganishda fonetik assotsiatsiyalar muhim o'rin tutadi: ona tilidan yodlangan xorijiy tilga undosh so'zlarni tanlash. Masalan, quyidagi jadvalda ingliz va o'zbek tilida ma'nosi boshqa-boshqa bo'lsa ham, o'zaro o'xshab ketadigan va mnemonika jarayoniga faol tatbiq etish mumkin bo'lgan so'zlarni ko'rishimiz mumkin (1 jadvalga qarang):

xotira yordamida yaratilgan shartli so'zlardan foydalangan holda turli xil lug'atlarni kiritishingiz va mashq qildirishingiz mumkin: o'yinchoqlar (doira - to'p, kvadrat - kub, dumli romb - varrak, uchburchak va doira - qo'g'irchoq).

Shuningdek, (wh- questions) savol so'zlarini mnemonika yordamida ingliz adabiyotining qisqa she'r va hikoyalarni mohirona yozuvchisi Rudyard Kipling (1865-1936) ning eslab qolish oson bo'lgan to'rtligidan foydalanib boshlang'ich sinf o'quvchisiga tanishtirish tavsiya etiladi:

I have six honest serving men.

They taught me all I knew,

Their names are WHAT and WHY and WHEN

And HOW and WHERE and WHO

She'rning hissiy ekspressivligi noaniq "grammatik" so'zlarni eslab qolish qo'rquvini yo'q qiladi va ritm va qofiya kamida bitta so'zni yod olishga qiyin deb hisoblab "yo'qotish" ga imkon bermaydi. O'yin shaklida qisqa she'rlar yordamida o'qituvchilar boshlang'ich sinf o'quvchilarida turli mavzulardagi so'z boyligini ham oshirishlari mumkin. Masalan, oy nomlari va ularning tartibini quyidagi mnemonik she'r orqali qiziqarli va noodatiy tarzda yodlash mumkin:

Just (January-yanvar)

For (February-fevral)

Memory (March-mart)

A (April-aprel)

Mouse (May-may)

Jumps (June-iyun)

Jelly (July-iyul)

And (August-avgust)

Somebody (September-sentabr)

Orange (October-oktabr)

Never (November-noyabr)

Diet (December-dekabr)

Demak, mnemonika (mnemonics) bu tizimga asoslangan yodlash texnikasi bo'lib, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning aqliy jarayonlariga ta'sir qiluvchi turli xil vositalardan foydalanadi. Ushbu usullar ingliz tilidagi yangi so'zlarni va tushunchalarini

o'rgatishda juda samarali bo'lib, o'quvchilarga ma'lumotlarni eslab qolish jarayonini osonlashtiradi va keyinchalik ularni doimiy ravishda xotirada saqlashga yordam beradi. ingliz tilidagi yangi so'zlarni o'rganayotganda, so'zlarni vizual tasvirlar, qiziqarli assotsiatsiyalar yoki qisqa hikoyalar bilan bog'lash orqali ularni xotirada mustahkam saqlashga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. 1-2-sinf o'quvchilariga ingliz tili lug'atini o'rgatishda mnemonikadan foydalanish samarali, qiziqarli va zavqli usuldir. Bu bolalarning kognitiv va hissiy rivojlanishiga yordam beradi va ularga yangi so'zlar bilan doimiy aloqa o'rnatishga

yordam beradi. Ko'rgazmali qo'llanmalar, qofiyalar, harakatlar va hikoyalardan foydalanish orqali o'qituvchilar tabiiy va interaktiv tarzda leksikani o'zlashtirishni qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishi mumkin. Bu nafaqat yosh o'quvchilar uchun o'rganishni qiziqarli qiladi, balki ularning kelajakdagi til rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratadi, xotirani saqlashni kuchaytiradi va til o'rganishga ishtiyoqni kuchaytiradi. Ingliz tili darslarida mnemonikadan foydalanish katta resurslarni talab qilmaydi, biroq u o'quvchilarning faolligi va ingliz tilidagi so'z boyligini oshirish nuqtai nazaridan samarali metod hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Atkinson, R. C. (1975). "Mnemonics in second-language learning." *American Psychologist*, 30(8), 821-828.
2. Baddeley, A. D. (1990). *Human Memory: Theory and Practice*. Psychology Press.
3. Dictionary, O. E. (1989). *Oxford english dictionary*. Simpson, J. & Weiner, E., 3.
4. Harmer, J. (2002). *Macmillan English dictionary for advanced learners*.
5. Hulstijn, J. H. (1997). "Mnemonic methods in foreign language vocabulary learning." In Coady, J., & Huckin, T. (Eds.), *Second Language Vocabulary Acquisition* (pp. 203-224). Cambridge University Press.
6. Paivio, A. (1986). *Mental Representations: A Dual Coding Approach*. Oxford University Press.
7. Scrivener, J. (2011). *Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching* (3rd ed.). Macmillan Education.

UDK:378.14:338.48:37.02

Feruz ABDULLAEVA,
Uzbekistan State World Languages University Associate Professor, PhD

On the review G.Bakiyeva doctor of philological sciences, professor, Uzbekistan State World Languages University

THE IMPORTANCE OF PEDAGOGICAL DESIGN IN TRAINING TOURISM PROFESSIONALS IN MODERN EDUCATIONAL PRACTICE

Annotation

This article examines the role and importance of pedagogical design in the training of tourism professionals within modern educational practices. Pedagogical design aids in effectively structuring the learning process to develop students' theoretical knowledge and practical skills. Through interactive methods and enhanced cultural competence, pedagogical design prepares students to adapt to professional environments and meet industry standards.

Key words: Pedagogical design, tourism education, professional training, modern technologies, teaching methodology, interactive learning.

ВАЖНОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ДИЗАЙНА В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБЛАСТИ ТУРИЗМА В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается роль и значение педагогического дизайна в подготовке специалистов в сфере туризма в рамках современных образовательных практик. Педагогический дизайн способствует эффективной структуризации учебного процесса для развития теоретических знаний и практических навыков студентов. С помощью интерактивных методов и повышения культурной компетенции педагогический дизайн подготавливает студентов к адаптации в профессиональной среде и соответствию стандартам отрасли.

Ключевые слова: Педагогический дизайн, обучение туризму, профессиональная подготовка, современные технологии, методика преподавания, интерактивное обучение.

ZAMONAVIY TA'LIM AMALIYOTIDA TURIZM MUTAXASSISLARINI TAYYORLASHDA PEDAGOGIK DIZAYNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy o'quv amaliyotida turizm sohasi mutaxassislarini tayyorlashda pedagogik dizayning roli va ahamiyati o'rganiladi. Pedagogik dizayn ta'lim jarayonini samarali tashkil etishga, talabalar nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Interfaol metodlar va madaniy kompetensiyani oshirish orqali pedagogik dizayn talabalarni kasbiy muhitga moslashishga va soha standartlariga javob berishga tayyorlaydi.

Kalit so'zlar: Pedagogik dizayn, turizm ta'limi, kasbiy tayyorgarlik, zamonaviy texnologiyalar, o'qitish metodikasi, interfaol ta'lim.

Introduction. The demand for qualified professionals in the tourism industry is growing as globalization continues to drive the sector's expansion. Tourism professionals are expected to possess not only industry-specific knowledge but also advanced communication skills, cultural competence, and problem-solving abilities. Pedagogical design plays a critical role in developing these skills by structuring educational programs that are both effective and applicable to real-life scenarios.

Pedagogical design emphasizes adapting educational materials and techniques to meet evolving industry needs, supporting the preparation of students for real-world challenges. It integrates interactive teaching methods, modern technologies, and cultural awareness, which are essential for professionals who work in culturally diverse and customer-oriented environments like tourism.

Literature review. Pedagogical design is recognized as an essential framework that supports the creation of targeted educational experiences by defining specific learning goals, selecting appropriate teaching methods, and structuring content to meet professional standards. According to Merrill [8], pedagogical design is grounded in principles of task-centered instruction, where learners actively engage in solving real-world problems, which is especially beneficial for students in vocational fields like tourism. Merrill emphasizes that pedagogical design encourages "learning by doing," enabling students to experience situations closely related to their future work environments. Furthermore, Reigeluth and Carr-Chellman [9] note that pedagogical design in tourism education should incorporate adaptive learning environments, where instruction is personalized to the needs and goals of individual students. This adaptability is key for tourism, as the field demands diverse skills, from customer service to intercultural communication. Reigeluth [9] argues that by focusing on flexibility, pedagogical design supports the varying learning needs of students, preparing them for complex industry demands.

Interactive learning methods have been widely studied for their effectiveness in vocational training, as they promote active engagement and practical application of knowledge. Chickering and Gamson [2] introduced the "Seven Principles for Good Practice in Undergraduate Education," which emphasize active learning, prompt feedback, and student collaboration—all crucial in tourism training. These principles underscore that students who actively participate in their learning process demonstrate improved retention and application of skills, which aligns with the needs of the tourism industry.

Kolb's [6] experiential learning theory, which emphasizes learning through concrete experience and reflective observation, provides a foundation for interactive learning. In tourism education, simulations, role-plays, and case studies allow students to experience realistic challenges in a controlled environment. According to Tjosvold [11], cooperative learning, where students work in teams to solve problems, is another powerful tool in tourism education. Cooperative learning enhances communication skills, teamwork, and interpersonal dynamics, essential competencies in tourism. Cultural competence has been widely recognized as a vital component of professional training in tourism. Bennett [1] developed the Developmental Model of Intercultural Sensitivity, which identifies stages through which individuals progress in their understanding of cultural differences.

Another important perspective is provided by Hofstede [5], who identified dimensions of cultural difference, including power distance, individualism versus collectivism, and uncertainty avoidance. By understanding these cultural dimensions, tourism professionals can provide services that are both culturally appropriate and customer-centered. Deardorff [4] also offers insights into cultural competence through her process model, which includes attitudes (such as openness and curiosity), knowledge, and skills necessary for successful intercultural interactions.

Modern technologies play a transformative role in tourism education, as they provide new ways for students to acquire and practice industry-relevant skills. Mayer [7] argues that multimedia learning can enhance comprehension and retention by integrating visual and auditory information, making it especially useful in tourism training where students need to learn complex concepts quickly. Mayer's principles of multimedia learning have been applied in tourism to design virtual tours, digital case studies, and interactive modules that simulate real-world challenges.

Selwyn [10] explores the integration of digital technologies in education, noting that digital tools increase student engagement and motivation. In tourism, this engagement is essential, as it helps students prepare for dynamic and customer-oriented environments. Selwyn suggests that the use of technology fosters self-directed learning and provides students with access to global information and resources, which enhances their understanding of the international tourism market.

In the field of virtual learning, Cheng et al. [3] discuss the use of virtual reality (VR) as an immersive tool that allows students to experience destinations and practice customer service skills without physical limitations. VR applications have shown promising results in tourism training, as students can simulate interactions with clients in various contexts, from hotel management to guided tours.

Discussions. The findings indicate that pedagogical design is essential for training tourism professionals. By combining structured teaching methods with innovative approaches, pedagogical design significantly enhances the quality of tourism education.

Interactive methods such as role-playing and simulations allow students to apply theoretical knowledge in practical contexts,

boosting their confidence and communication skills. These methods also facilitate students' engagement and motivation by making the learning experience more dynamic and closer to real-life professional scenarios.

Cultural competence is a critical factor in professional communication, especially in tourism, where professionals frequently interact with clients from various cultural backgrounds. Pedagogical design that includes cultural education enables students to understand cultural nuances, thereby enhancing their readiness for international and intercultural exchanges.

Modern technologies such as virtual reality and online simulations provide students with the opportunity to practice industry-relevant tasks in controlled environments. Technology-integrated pedagogical design enables students to develop professional skills in settings that simulate actual tourism scenarios, thereby strengthening their confidence and adaptability in real-life situations.

Conclusion. Pedagogical design plays a pivotal role in preparing tourism professionals for the challenges they will face in the industry. By combining interactive methods, cultural education, and modern technologies, pedagogical design equips students with both the theoretical knowledge and practical skills necessary for effective communication and problem-solving in the tourism sector.

Integrating cultural competence and interactive technology into tourism education ensures that students are prepared to engage with clients globally, fostering a higher level of customer satisfaction and professionalism. As the tourism industry continues to evolve, the need for adaptive, culturally competent, and technologically skilled professionals will only increase, underscoring the importance of pedagogical design in modern educational practices.

REFERENCES

1. Bennett, M. J. *Towards Ethnorelativism: A Developmental Model of Intercultural Sensitivity*. Intercultural Development Research Institute, 1993.
2. Chickering, A. W., & Gamson, Z. F. *Seven Principles for Good Practice in Undergraduate Education*. American Association for Higher Education, 1987.
3. Kolb, D. A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984.
4. Mayer, R. E. *Multimedia Learning*. Cambridge University Press, 2009.
5. Merrill, M. D. *First Principles of Instruction*. Educational Technology Research and Development, 2002.
6. Reigeluth, C. M., & Carr-Chellman, A. A. *Instructional-Design Theories and Models: Building a Common Knowledge Base*. Routledge, 2009.
7. Selwyn, N. *Education and Technology: Key Issues and Debates*. Continuum International Publishing Group, 2011.
8. Tjosvold, D., & Tjosvold, M. M. *Cooperation Theory and Organizations*. Journal of Organizational Behavior, 1995.

UDK:1:111:378 (575.6)

Gulmurod ABDURAZOQOV,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: abdurazoqov@inbox.ru

Renaissance university kafedra mudiri, f.f.f.d., U.Ergashev taqrizi asosida

“MAFKURAVIY OMILLAR” TUSHUNCHASI VA UNING YOSHLAR TAFAKKURIGA TA’SIRINI O’RGANISHNING FALSAFIY TAHLILI

Аннотация

Yoshlarning jamiyatda tutgan o’rni va ahamiyatini, ularni hozirgi globallashuv davriga xos mafkuraviy omillarni singdirish obyekti sifatida ilmiy o’rganish hamda baholash nihoyatda murakkab masaladir. Shu nuqtai nazardan ushbu maqolada “Mafkuraviy omillar” tushunchasi va uning yoshlar tafakkuriga ta’siri o’rganilgan. Shuningdek, mafkuraviy xurujlarga qarshi kurashishning samarali usullari tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: Mafkura, g’oya, fikr, inson, tabiat, jamiyat, mafkuraviy immunitet, mafkuraviy xurujlar.

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ИЗУЧЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ» И ЕГО ВЛИЯНИЯ НА МОЛОДЕЖНОЕ МЫШЛЕНИЕ

Аннотация

Научное изучение и оценка роли и значения молодежи в обществе, как объекта идеологического воздействия на нее идеологическими факторами, специфичными для современной эпохи глобализации, представляет собой чрезвычайно сложную проблему. С этой точки зрения в данной статье рассматривается понятие «Идеологический фактор» и его влияние на мышление молодежи. Также анализируются эффективные методы борьбы с идеологическими атаками.

Ключевые слова: Идеология, идея, мысль, человек, природа, общество, идеологический иммунитет, идеологические атаки.

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE STUDY OF THE CONCEPT OF "IDEOLOGICAL FACTORS" AND ITS INFLUENCE ON YOUTH THINKING

Annotation

Scientific study and assessment of the role and significance of youth in society, as an object of ideological influence on it by ideological factors specific to the modern era of globalization, is an extremely complex problem. From this point of view, this article examines the concept of the "Ideological factor" and its influence on the thinking of young people. Effective methods of combating ideological attacks are also analyzed.

Key words: Ideology, idea, thought, man, nature, society, ideological immunity, ideological attacks.

Kirish. Ma'lumki, XXI asr boshlarida mamlakatimizda milliy istiqlol g'oyasi konsepsiyasi yaratilgan va u to'g'risidagi fikr va qarashlar shakllana boshlagan, bu xalqimizning eski mafkura tushunchalari hamda omillaridan xalos bo'lishiga xizmat qilgan edi. Uning maqsadi sobiq ittifoq davrida ustuvor bo'lgan va fuqarolarning tafakkuriga singib qolgan "kommunistik g'oya" tushunchasi o'rni "milliy g'oya" tushunchasini aholining barcha qatlamlari qalbi va ongiga singdirish hamda bu to'g'ridagi dastlabki tasavvurlarni shakllantirishdan iborat bo'lgan edi. Milliy istiqlol g'oyasi konsepsiyasi yaratilgan va uning mazmun mohiyati alohida risola sifatida chop etilgan 2000-yildan keyin o'tgan 15-16 yil davomida ushbu vazifa bajarildi, deysish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu masalada, avvalo, akademik E. Yusupovning 2000-yil nashr etilgan "Milliy g'oya va mafkura: mohiyati, ijtimoiy-tarixiy ildizlari va ahamiyati" deb nomlangan asarida va dastlabki izlanishlarning asoslariga e'tibor qaratilganini ta'kidlash joiz [10]. F.f.f.d., professor O'.Abilovning 2000-yilda chop etilgan "Milliy g'oya: ma'naviy omillar" risolasi ham ana shunday dastlabki asarlar sirasiga kiradi [1].

Ushbu risolalarda asosan o'sha davrda mavjud bo'lgan ba'zi qarashlar va yondashuvlar aks etgan. Chunonchi, ularda olimlar va mutaxassislarning ba'zilarida mavjud bo'lgan mafkuradan butunlay voz kechish va to'la-to'kis mafkurasizlik holatiga o'tish zarurligi haqidagi fikr-mulohazalardan farq qiladigan yondashuvlar bayon qilingan. Bu jihatdan I. Ergashev [4], S. Mamashokirov [6], S. Otamurotov O'. Abilov [1], Q. Nazarov [7], A. Ochilidiyev [3] kabi olimlarning fikr-mulohazalari tadrjini o'rganish tadqiqotimiz uchun muhim ahamiyatga molik jihatlarni anglash imkonini beradi.

Xususan, I. Ergashev, X. Xudoyberdiyev, A. Qahramonovlarning 2002-yilda chop etilgan "O'zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo'li va mafkuraviy jarayonlar" kitobini ham muhim jihatlar aks etgan dastlabki manbalar qatoriga kiritish mumkin [4]. Ushbu darslikdagi fikr-mulohazalar va metodologik xulosalar o'sha davrdagi bir necha yillik tajribalarni umumlashtirgani, 2000-yilda nashr etilgan "Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va omillar" risolasida aks etgan tushuncha va omillarni ning amaliyotga

joriy etish jarayonining muayan natijalariga tayanganini alohida ta'kidlash lozim.

Bu borada o'sha yillarda barakali ijod qilgan f.f.f.d., professor A. Ochilidiyevning 2004-yilda nashr qilingan "Milliy g'oya va millatlararo munosabatlar" hamda "Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar" kitoblarida mavzuning ba'zi jihatlariga e'tibor qaratilgan[3].

Ushbu yo'nalishda mazkur sohada faol ishtirok etgan olimlardan yana biri f.f.f.d., professor S. Mamashokirovning "O'zbekistonda yangi jamiyat qurilishining g'oyaviy-mafkuraviy masalalari" hamda ushbu muallifning Sh. Tog'ayev bilan yozgan "Erkin va farovon hayot qurilishining g'oyaviy-mafkuraviy masalalari" kabi kitoblarni ham alohida ta'kidlash lozim [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Mafkuraviy omillar tushunchasi va uning yoshlar tafakkuriga ta'sirini o'rganishning falsafiy tahliliga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida qo'llaniladigan germenevtik tahlil, qiyosiy tahlil, analiz, sintez kabi usullaridan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar. "Mafkuraviy omillar" mafkura sohasining muhim tarkibiy qismi,uning tub ildizi bo'lmish g'oyaviy mezonlar va ma'naviy omillarni, shu sohaga xos hodisalar, voqea va jarayonlarni, maqsad va muddaolarni o'zida jamlaydigan eng muhim umumiy tushunchalardan biri bo'lib hisoblanadi. Aynan ana shunday o'ziga xoslik va serqirralik mazkur tushunchaning mazmun-mohiyatini, uning yangi bir qancha sohalarning tushunchalaridan farqini, maqsad va vazifalari, o'ziga xos xususiyatlarini yaqqol ifodalaydi.

Bu borada "Mafkuraviy tamoyillar" tushunchasining mafkura sohasiga doir "g'oya", "mafkura", "bunyodkor g'oyalar", "vayronkor g'oyalar", "g'oyalar tizimi", "mafkuraviy tizim" kabilar bilan uzviy aloqadorlikda namoyon bo'lishini alohida ta'kidlashimiz zarur. Ushbu tushunchalar kabi mazkur yo'nalishdagi narsa va hodisalarning ba'zi individual jihatlarni emas, balki insonning ma'naviy va ruhiy dunyosiga, g'oya va mafkuralarga xos umumiy belgilar, bog'likliklar va munosabatlarni ifodalaydi [7].

Ayni paytda, biz tahlil qilayotgan "Mafkuraviy tamoyillar" tushunchasi mafkura sohasining "g'oyaviylik", "g'oyasizlik", "g'oyaviy bo'shliq", "mafkuraviy jarayonlar", "mafkuraviy faoliyat", "mafkuraviy tahdid", "mafkuraviy poligon", "mafkuraviy immunitet", "mafkuraviy profilaktika", "g'oyaviy tarbiya" va boshqa tushunchalari sirasiga kiradi. Ushbu tushunchalar mazkur sohani tubdan va mukammal aks ettirishi, uning hamma o'rinlarda amal qilishi bilan oddiy tushunchalardan farq qiladi. Shuning uchun unga bog'liq barcha omillar va mezonlarning ma'lum xususiyatlari va zarur belgilarini tushunishda mazkur omillarga murojaat etish lozim bo'ladi [9].

"Mafkuraviy omillar" tushunchasi, bir jihatdan, inson tafakkuri mahsuli, ikkinchidan, voqea va hodisalarning inson ongida voqelanishi, uchinchi tomondan esa, shaxs ongining voqea-hodisaga yaqinlashishi va olamni bilish vositasidir. Ushbu tushuncha, boshqa gumanitarfanlarning asosiy unsurlari kabi, mafkuraviy jarayonlar, ma'naviy hayot va g'oyalarning amaliyoti bilan bog'liq hodisalarni idrok etishda nazariy hamda metodologik rol o'ynaydi. Bu borada u, dastlab, shaxsning jamiyatdagi voqeliklar mohiyati va mazmunini, ularga xos qonuniyatlarni bilish davomida qo'lga kiritilgan bilimlarining natijasi, ikkinchidan, hayotni yana ham kengroq bilish va uning o'ziga xos xususiyatlari hamda tizimlarini shakllantirishga xizmat filadigan muhim ilmiy vositalar sanaladi [8].

"Mafkuraviy omillar" tushunchasi moddiy dunyodan, uning tuzilmalaridan tamomila farqlanadi. Aksariyat hollarda uning bahosi va qadrini, oqibati va natijalarini aniq statistikada aks ettirish bir muncha murakkab, ularga xos holatlar va muhim tomonlarni aniq raqamlar hamda foizlar bilan baholab bo'lmaydi. Bunday hollarda mazkurtushunchaning inson va jamiyatga, millatlar va mamlakatlar taqdiriga ta'siri, tarixan ravnaq topish va ijtimoiy taraqqiyotdagi o'rni hamda ahamiyatimuhim masaladir. Haqiqatda esa, uning aniq chizmasi, to'laqonli obrazini topish murakkab, ya'ni har qaysi tushunchaning mazmuni, aktualigi, oqibati va natijalarini yana ham taqqoslash va qiyoslash vositasida o'rganish mumkin [3].

Ushbu tushuncha shaxsiy rivojlanish, jamiyat tamadduni va mafkuraviy voqeliklar silsilasida birato'la va tez fursatda yuzaga kelmagan. Aniqki, insoniyat minglab yillar davom etgan tarixiy taraqqiyot mobaynida g'oyaviy-mafkuraviy hodisalarga xos hollar va alomatlarini chuqurroq anglab, ulardagi ayrim va umumiy jihatlarni chuqur o'rganib borgan. Ana shu asosda ko'plab tushunchalar va kategoriyalar shakllangan. Ular insonlarning ham ma'nan, ham jismonan yetuklikka erishishi, jamiyat taraqqiyoti, mamlakatlar tarixi hamda taqdirida muhim rol o'ynashda davom etgan. Shu bois, ushbu unsurlar insonning hayot hodisalari va ular bilan bog'liq voqelikning mohiyatini, umrning mazmuni va ma'nosini, o'zining jamiyatdagi o'rni va qadr-qimmatini to'laqonli anglab borishi natijasida shakllangan ma'naviy hodisalardan biridir [4].

Umuman olganda, "Mafkuraviy omillar" tushunchasi:

a) shu sohada munosabat, bog'lanishlarni ifodalovchi umumiy mazmun va xususiyatga ega bo'lgan falsafiy-ideologik atamalardan biridir;

b) bu sohani keng va atroflicha tavsiflagani holda, bir-birini taqozo etadi va bir butunlikda, o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'ladiga omillar majmuidir;

v) obyektiv mazmunga ega bo'lib, ularning har biri ijtimoiy voqelikda ro'yobga chiqadi, namoyon bo'ladi, ushbu voqelikning o'ziga xos xususiyatlari, tomonlari, belgilarini ifodalovchi ideologik tushuncha sifatida inson tafakkurida aks etadi;

g) umumiy ideologik tushuncha sifatida insonning shu sohada hodisalar mohiyatini bilishga qaratilgan mafkuraviy anglash va ideologik idrok qilish jarayonining natijalari va ijtimoiy jarayonlarni yanada chuqurroq o'rganishning ilmiy vositasidir;

d) nafaqat mafkura nazariyasi va g'oyalari sohasini ilmiy bilish jarayonidagina emas, balki ideologik amaliyotda ham o'ziga xos ta'sirga ega bo'ladi, mafkuraviy xususiyatlari va ma'naviy ahamiyatini saqlab qolaveradi [10].

Ilmiy-nazariy va metodologik nuqtayi nazardan olganda, mafkuraviy omillar obyektiv mazmunga ega bo'lib, shu yo'nalishdagi hodisalar va jarayonlar tufayli ro'yobga chiqadi, namoyon bo'ladi,

hayotning o'ziga xos xususiyatlari, tomonlari, belgilarini ifodalovchi voqelik sifatida inson tafakkurida aks etadi. Ularning har biri mazkur yo'nalishdagi g'oyaviy ta'lim-tarbiya uchun ilmiy-metodologik ahamiyatga ega bo'lgan umumiy belgilovchi omillardan biri bo'lib hisoblanadi.

Bu sohada ilm-fan va tadqiqotlarning vazifasi mafkuraviy boshqa omillardan farqlay olish hamda uni o'ziga turdosh tushunchalar bilan umumiy munosabat va yaxlit tadqiq etib, taraqqiyotning umummafkuraviy omillarining xarakteristikalari va alomatlarini ochish, amalda uning sharoitlaridan ijodiy foydalanishga yordamlashdan iborat [5].

Aynan ana shu nuqtayi nazardan, "Mafkuraviy omillar" tushunchasi O'zbekistonning keyingi yillardagi taraqqiyoti jarayonida qanday zamonaviy xususiyatlarini namoyon etmoqda? Uning Yangi O'zbekistonni barpo etish bilan bog'liq Harakatlar strategiyasini amalda oshirishdagi ta'siri va ahamiyati qanday bo'lmoqda? Bu murakkab va serqirra jarayonning ustuvor g'oyaviy asoslari va mafkuraviy omillari qanday g'oyalarga tayanadi? - kabi masalalar paydo bo'lmoqda. Bu soxada ham yechilishi lozim bo'lgan va bugungi kun hamda keyingi o'n yilliklar uchun nihoyatda muhim bo'lgan muammolar to'planib qolganligi ko'zga tashlanmoqda [2].

Mamlakatimizning bugungi kundagi asosiy maqsadi Yangi O'zbekistonni barpo etish, butun xalq ommasini ana shu g'oya atrofida birlashtirish, kishilarni ma'naviy-ruhiy jihatdan ulug'vor ishlarga tayyorlash va safarbar etishdan, pirovard natijada esa, eng ilg'or davlatlar qatoriga ko'tarishdan iboratdir. Bunday pirovard natijaga erishishning umumijimoiy yo'llari, vositalari va usullari bilan birga mafkuraviy omillar nazariyasi va amaliyoti ham ushbu maqsaddan kelib chiqadi.

Bunday maqsadlar va ular asosida shakllanadigan tamoyillarni amalga oshirishda esa, muayan yo'nalishda va o'ziga xos usullar bilan amalga oshiriladigan mafkuraviy siyosat muhim ahamiyat kasb etadi. I. Ergashev, X. Xudoyberdiyev, A. Qahramonovlar fikricha, mafkuraviy siyosatni mafkuraviy vazifalarni amalga oshirish uchun bo'lgan harakat tarzida ham tushunish mumkin [3].

Ushbu tushuncha muayyan g'oyaviy qarashlar tizimini odamlar ongiga singdirish, zararli ma'naviy-mafkuraviy ta'sirlar, turli ko'rinishdagi tazyiqlarning oldini olishga qaratilgan uslub va vositalar hamda ularni ishlab chiqish, tartibga solish va boshqarish bilan bog'liq faoliyat majmuidini ifodalaydi. Bu vazifalar mafkuraviy omillarining amaliyotini belgilaydi va mamlakatimizning dunyo hamjamiyatida tutgan o'rni, nufuzi, xalqaro iqtisodiy, siyosiy, diplomatik aloqalardagi mavqeyi, taraqqiyot darajasi kabi bir qator ko'rsatkichlardan kelib chiqadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida aytish mumkinki, "Mafkuraviy omillar" tushunchasi o'ziga xos ma'no-mazmunga ega bo'lib, uni amalga oshirishning umuminsoniyatga va barcha davlatlarga xos amaliyoti muayyan mafkuraviy tizim orqali sodir bo'lishi va unga tayanishi lozim. Bunday tizim mafkuraviy ishlarni tashkil qilish, boshqarish vazifalarini o'taydi va jamiyatning turli ijtimoiy institutlariga tayanadi, ya'ni madaniy-ma'rifiy uyushmalar maktabgacha tarbiya muassasalari, oila, umumiy ta'lim maktablari, mehnat jamoalari, mahalla kengashlari, jamoat tashkilotlari, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlari, madaniy-ma'rifiy uyushmalar tarbiyaviy imkoniyatlarini muvofiqlashtirish, tizimlashtirish, ularni yagona maqsad tomon yo'naltirish omillari (ish vaqti va ishdan keyingi bo'sh vaqt) va vositalari (fan, adabiyot, san'at, matbuot, radio, televidenie, kino, muzey va hokazo), uslublari (tushuntirish, ishonitirish, majbur qilish) va usullarining (alohida, jamoaviy, ommaviy) to'la-to'kis butunlikdagi uyushmasi nazarda tutishni taqozo qiladi.

Shuningdek, bugungi jamiyatimiz taraqqiyotida muhim ahamiyatga molik mafkuraviy omillarni amalga oshirish tizimi mafkuraviy ta'sir yo'nalishlari (aqliy, axloqiy, huquqiy) va uning zarur qismlari (mehnat, jismoniy, estetik, ekologik, jinsiy va hokazo) ham o'z ichiga oladi. U bir butun va yaxlit uyushma bo'lib, doimo takomillashib, jamiyat va davlat hayoti va taraqqiyotiga moslashib, o'zgarib turadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida milliy g'oyani rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqishga doir chora-tadbirlar to'g'risida" O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019-yil 8-apreldagi Farmoyishi.
2. Abilov U. Milliy g'oya: ma'naviy omillar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – 76 bet.
3. Achilidiyev A.S. Milliy g'oya va millatlararo munosabatlar. – Toshkent: O'zbekiston, 2004. – 134 b.
4. Ergashev I., Xudoyberdiyev X., Qahramonov A. O'zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo'li va mafkuraviy jarayonlar. – Toshkent: Ijod dunyosi, 2002. – 286 b.

5. Mamarasulov B. "Milliy g'oyaning substansional va institutsional xususiyatlari" (O'zbekiston misolida) falsafa doktori (PHD)) uchun diss. –Samarqand: SAMDU, 2018. – 156 b.
6. Mamashokirov S. O'zbekistonda yangi jamiyat qurilishining g'oyaviy-mafkuraviy masalalari. – Toshkent: O'ZMU, 2009. – 245 b.
7. Nazarov Q., Xolbekov A. va boshqalar. Milliy g'oya: targ'ibot texnologiyalari va atamalar lug'ati. – Toshkent: "Akademiya", 2007. 402 b.
8. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. 1 jild. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017. – 734 bet.
9. O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida milliy g'oyani rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqishga doir chora-tadbirlar to'g'risida" O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019-yil 8-apreldagi Farmoyishi.
10. Yusupov E. Milliy g'oya va mafkura: mohiyati, ijtimoiy-tarixiy ildizlari va ahamiyati. – Toshkent: O'ZMU, 2000. – 79 bet.

Shaxlo ABUBAKIROVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: shaxloumesovna@mail.ru

PhD, dotsent M.Boltayeva taqrizi asosida

TASKS AND OBLIGATIONS OF FUTURE EDUCATORS OF A PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATION

Annotation

A good characteristic of the work of preschool educators is that they teach children who have not yet entered kindergarten, critical language skills, social and motor skills, and upbringing. In early childhood, in the process of learning and upbringing, less attention is paid to certain levels of knowledge, more attention is paid to general skills necessary for children.

Key words: Preschool, quality, effectiveness, cognitive, communicative, educator, education, program, task, load, success, demand, future, project, socialization, training, game.

ЗАДАЧИ И ОБЯЗАННОСТИ БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация

Хорошая характеристика работы для воспитателей дошкольной образовательной организации заключается в том, что они обучают детей, еще не поступивших в детский сад, навыкам критического языка, социальной и моторики, воспитания. В раннем детском возрасте в процессе обучения и воспитания меньше внимания уделяется определенным уровням знаний, больше внимания уделяется общим навыкам, необходимым детям.

Ключевые слова: Дошкольный, качество, эффективность, когнитивный, коммуникативный, воспитатель, образование, программа, задача, нагрузка, успех, требование, будущее, проект, социализация, тренировка, игра.

BO'LAJAK MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBİYACHILARINING VAZIFA VA MAJBURIYATLARI

Annotatsiya

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari uchun yaxshi ish tavsifi shundaki, ular hali bolalar bog'chasiga kirmagan bolalarga tanqidiy til, ijtimoiy va motorika, ta'lim-tarbiya ko'nikmalarni o'rgatadi. Erta bolalik davrida ta'lim-tarbiya berish jarayonida ma'lum bilim darajalariga kamroq, bolalar uchun zarur bo'lgan umumiy ko'nikmalarga ko'proq e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Maktabgacha, sifat, samaradorlik, kognitiv, kommunikativ, tarbiyachi, ta'lim-tarbiya, dastur, vazifa, yuklama, muvaffaqiyat, talab, kelajak, loyiha, ijtimoiylashuv, mashg'ulot, o'yin.

Kirish. O'zbekiston respublikasi prezidentining 2024-yil 30-sentabrda PF-152-sonli "Maktabgacha ta'lim sifati va samaradorligini yanada oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoniga ko'ra bir qancha vazifalar belgilab qo'yilgan[1] bo'lib jumladan, Maktabgacha ta'lim va umumiy o'rta ta'limning uzluksizligi va uzviyligini ta'minlash, maktabgacha ta'lim sifati va samaradorligini yanada oshirish, sohada faoliyat yuritayotgan xususiy sektor vakillarini rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash, ta'lim jarayoniga innovatsiyalarni, ilg'or pedagogik va raqamli texnologiyalarni keng joriy etish maqsadida, maktabgacha ta'limning davlat ta'lim dasturi doirasida kichik va o'rta guruhlardagi bolalarda kognitiv, psixomotor va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga katta va maktabga tayyorlov guruhlaridagi bolalarda bilim olish, kommunikativ va ijodiy kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan o'quv-metodik materiallarni ishlab chiqish; maktabgacha ta'lim tashkilotlari tomonidan Maktabgacha ta'limni boshqarish axborot tizimida bolaning rivojlanish xaritasini yuritish amaliyotini joriy qilish; maktabga tayyorlov guruhlarini tamomlagan bolalarga ularning rivojlanish xaritasi asosida bir yillik maktabga tayyorlovdan o'tganlik haqida elektron sertifikat berishni yo'lga qo'yish to'g'risidagi takliflari ma'qullandi.

Farmonga ko'ra maktabgacha ta'limning davlat ta'lim dasturini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish; maktabga tayyorlov guruhlari va boshlang'ich ta'lim o'quv dasturlarining o'zaro uzviyligi va muvofiqligini ta'minlash; Maktabgacha ta'limni boshqarish axborot tizimida ota-onalar uchun shaxsiy kabinet yaratish va unda bolaning rivojlanish xaritasi ma'lumotlarining joylashtirilishini ta'minlash vazifalari yuklatigan bo'lib, ushbu farmon ijrosini ta'minlash hozirgi kunda maktabgacha ta'lim mutaxassislari hamda MTT rahbariyatiga yuklatilgan.

Asosiy qism. Maktabgacha yoshdagi bolalarning tarbiyachilari, odatda uch yoshdan besh yoshgacha, ularning ijtimoiy-emotsional, kognitiv, til va jismoniy ko'nikmalarini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Maktabgacha ta'lim tarbiyachilari o'zlariga yuklatilgan ish rejalari, dasturlarini yozish, mashg'ulotlar va tadbirlarni rejalashtirish, bolalarning rivojlanishini kuzatish va bolalarning o'sishi va rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydigan xavfsiz va

ijobiy o'quv muhitini ta'minlash uchun javobgardir. Maktabgacha ta'lim tarbiyachilari bolalarga kelajakdagi maktabda va hayotda muvaffaqiyat qozonishlariga yordam berish ko'nikmalarini rivojlantirishda ajralmas rol o'ynaydi[2].

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari uchun yaxshi ish tavsifi shundaki, ular hali bolalar bog'chasiga kirmagan bolalarga tanqidiy til, ijtimoiy va motorika, ta'lim-tarbiya ko'nikmalarni o'rgatadi. Erta bolalik davrida ta'lim-tarbiya berish jarayonida ma'lum bilim darajalariga kamroq, bolalar uchun zarur bo'lgan umumiy ko'nikmalarga ko'proq e'tibor qaratiladi.

Olti yoshgacha bo'lgan bolalar o'ynash, tajriba o'tkazish va muammolarni hal qilishni yaxshi o'rganadilar. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari kundalik mashg'ulotlarini qiziqarli tarzda olib borishlari kerak bo'ladi. Maktabgacha tarbiyachilarning ba'zi ijodiy usullari bu so'z boyligini kengaytirish uchun qo'fiyali o'yinlar yoki qo'shiq kuylash, matematikaning asosiy ko'nikmalarini joriy etish uchun bloklar va ijtimoiylashuvni rivojlantirish bo'yicha guruh loyihalaridan foydalanishlari zarur.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari kundalik vazifalarini va majburiyatlarini bajarishda quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak[4]:

Bola rivojlanishining ko'plab sohalarni, shu jumladan ta'lim va xulq-atvor ko'nikmalarini qamrab oluvchi o'quv mashg'ulotlarini amalga oshirish.

Ranglar, shakllar, harflar va raqamlarni tanib olishni o'rgatish.

Turli qiziqishlarni o'rganadigan va izlanuvchanlik, tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantiradigan tadbirlar orqali bolalarni atrofdagi dunyo mo'jizalari bilan tanishtirish.

Mavzu va maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining ehtiyojlariga qarab talabalar bilan yakkama-yakka yoki guruhlar ichida ishlash.

Talabalarga tuzilish berish uchun jadvallar va tartiblardan foydalanish va yetarli jismoniy faollik va dam olishni o'z ichiga olganligiga ishonch hosil qilish.

Talabalarni har qanday hissiy yoki rivojlanish ogohlantiruvchi belgilarini kuzatish va ota-onalarini xabardor qilish.

Har bir bolaning rivojlanishi, shu jumladan ularning qiziqishlari, tartiblari, qobiliyatları va umumiy taraqqiyoti haqida hisobot berish.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari turli xil ijtimoiy-iqtisodiy, diniy va madaniy kelib chiqishi bo'lgan bolalar bilan muloqot qiladi. Tarbiyachilar tarbiyalanuvchilarga vatanparvarlik, insonparvarlik, bag'rikenglik, fuqarolikni o'rgatib, bolalardagi turli xildagi, bir-birlaridagi farqlarni qadrlashni o'rganishlari mumkin.

Muayyan ish vazifalari olib borilayotgan mashg'ulotlariga qarab farq qilishi mumkin bo'lsa-da, ko'plab tarbiyachilar quyidagilar uchun javobgar bo'ladilar[5]:

Bolalar uchun xavfsiz va tarbiyalovchi muhit yaratish;

Bunga toza va yaxshi tashkil etilgan sinf xonasi va har doim bolalarni nazorat qilish kiradi. Tarbiyachilar xulq-atvorni boshqarish strategiyalari sinfda ijtimoiy xatti-harakatlarni targ'ib qilish va barcha bolalarni o'rganish jarayonida ularni qo'llab-quvvatlash, motivatsiya berish, o'ziga ishonchni oshirish kiradi.

Qiziqarli tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirish;

Maktabgacha tarbiyachilar mashg'ulotlarni mazmunli rejalashtirish jarayoni bolaning kognitiv, ijtimoiy-emotsional, til va jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Ular erta savodxonlik va matematik ko'nikmalarga asos yaratadigan, shuningdek, hissiyotlarni ifoda etish va tartibga solish va boshqalar bilan hamkorlik qilish kabi muhim ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarni o'rgatadigan tadbirlarni o'z ichiga olgan holda yosh bolalarni kelajakda yuzaga keladigan emotsional inqirozni yengib chiquvchi muvaffaqiyatga tayyorlaydilar.

Har bir bolaning taraqqiyotini baholash;

Maktabgacha tarbiyachilar bolalarning taraqqiyotini muntazam kuzatib boradilar va hujjatlashtiradilar. Ular baholash jarayonida har bir bolaning kognitiv, til, jismoniy va ijtimoiy-emotsional qobiliyatlarini rivojlanishini kuzatib, o'zlarining ish hujjatlariga belgilab borishlari lozim.

Maktabgacha tarbiyachilariga qo'yilgan talablarni bilish[6];

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining bolalarning yosh davrlari va ish jihatlarida belgilangan talabalarga

qarab farq qiladi. Lekin, shunday bo'lsa ham odatda, quyidagi malakalar zarur:

Ta'lim talablariga javob berish;

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi bo'yicha diplomga ega bo'lish, chunki tarbiyachi bolalar uchun, ularning yosh jihati, aqliy faoliyatini inobatga olgan holda mashg'ulot dasturlarini ishlab chiqish, o'qitish strategiyalari va bolalarni rivojlantirish kabi asosiy sohalarida chuqurroq o'qitishni ta'minlaydi. Rivojlangan xorij davlatlarida maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari nafaqat oliy ma'lumotli kadr bo'lishi, balki dotsent darajasini olgan yetuk mutaxassis bo'lishlarini talab qilishadi. Sababi bolalarning ta'lim-tarbiya jarayonida davlat uchun juda muhim jarayonlardan biri hisoblanadi.

Davlatning milliy malaka imtihonlarini topshirish;

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari belgilangan qaror asosida muayyan muddatda malaka olib borishadi.

Ko'pgina Shtatlarda bo'lajak tarbiyachilar ikkita standartlashtirilgan testdan o'tishlari shart. Jumladan Praxis I va Praxis II - o'qitish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarini o'lchaydigan tizim bo'lib, Praxis I testi yoki kasbiy mahorat testi (PPST) asosiy o'qish, yozish va matematik ko'nikmalarni baholaydi. Praxis II testlari erta bolalik ta'limida mavzuga oid bilimlarni o'lchaydi. Shtatga qarab, boshqa imtihonlar ham talab qilinishi mumkin.

Jumladan Xorijiy davlatlarda davlat o'qitish litsenziyasi yoki sertifikatiga ega bo'lish talab qilinadi. Davlat maktabgacha ta'lim tashkiloti tizimida maktabgacha ta'lim tarbiyachisi sifatida ishlash uchun amaldagi davlat tomonidan berilgan litsenziya yoki sertifikat talab qilinadi. Litsenziyaga qarab an'anaviy o'qitish yoki erta bolalik ta'limi tarbiyachi sifatida ishlashi mumkin.

Xulosa. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining ijtimoiy faolligini oshirish avvalo, mutaxassislarining bilim salohiyati, amalga oshiriladigan vazifalarni mazmun-mohiyatini tushunish, mutaxassislar tarbiyalanuvchilarga vatanparvarlik, insonparvarlik, bag'rikenglik, fuqarolikni o'rgatib, bolalardagi turli xildagi, bir-birlaridagi farqlarni qadrlashni o'rgatishlari lozim. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari kundalik mashg'ulotlarini qiziqarli tarzda olib borishlari kerak bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-sentabrdagi PF-152-sonli "Maktabgacha ta'lim sifati va samaradorligini yanada oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 30-sentabrdagi PQ-3955-son qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi 391-sonli Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari (lex.uz)
4. Николаева Ю. Таратынова А.Г., Проблема М.В. готовности педагогов к созданию в ДОУ условий развития социально-личностной готовности ребенка к школьному обучению // Психологические, социальные и педагогические аспекты преемственности дошкольного и начального образования: Сборник научных и научно-методических статей по материалам научно-практической конференции, 17 февраля, 2011г. - СПб.: Русский остров, 2011. - С. 178-184 (0,4 п.л./ 0,2 п.л.)
5. Николаева А.Г. Чуткость как основа развития активной социальной позиции личности // Общественный научно-методический журнал: Запорожское областное отделение «Всеукраинской культурно-образовательной ассоциации Гуманной Педагогики», октябрь, 2010г. - Запорожье.: 2010г. - С. 28-30 (0,3 п.л.)
6. Николаева А.Г. Развитие социальной активности старших дошкольников в образовательном пространстве дошкольного учреждения, автореферат, 2011

UDK:309.015

Umixon AZIMOVA,
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti dotsenti
E-mail: archidea87@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori DSc, professor T. Xurvaliyeva taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES TO FUTURE STUDENT-ATHLETES

Annotation

The importance of interactive methods in teaching foreign languages to future student-athletes is also devoted to the study of methods for improving the professional skills of student-athletes based on the English language. The issues of improving the effectiveness of teaching by giving foreign languages great importance and introducing innovative technologies and methods necessary for their study into educational processes are highlighted.

Key words: Interactive, innovative technologies, foreign language, games, innovative technologies, technological tools, methods.

ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ БУДУЩИХ СТУДЕНТОВ-СПОРТСМЕНОВ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Аннотация

Значение интерактивных методов в обучении будущих студентов-спортсменов иностранным языкам также посвящена изучению методов повышения профессионального мастерства студентов-спортсменов на основе английского языка. освещаются вопросы повышения эффективности обучения за счет придания иностранным языкам большого значения и внедрения в учебные процессы инновационных технологий и методов, необходимых для их изучения.

Ключевые слова: Интерактивные, инновационные технологии, иностранный язык, игры, инновационные технологии, технологические средства, методы.

BO‘LAJAK SPORTCHI TALABALARNI XORIJY TILLARNI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARNING AHAMIYATI

Аннотаси

Ushbu maqola bo‘lajak sportchi talabalarni xorijiy tillarni o‘qitishda interfaol metodlarning ahamiyati shuningdek, ingliz tili asosida sportchi talabalarning kasbiy mahoratlarini oshirish usullarini o‘rganishga bag‘ishlangan. chet tillariga berilgan katta ahamiyat hamda ularni o‘rganish uchun zarur bo‘lgan innovatsion texnologiyalar va metodlarni dars jarayonlarida tadbqiq etish orqali, ta‘lim samaradorligini oshirish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Interfaol, innovatsion texnologiya, chet tili, o‘yin, innovatsion texnologiya, texnologik vositalar, metodlar.

Kirish. Hozirgi kunda zamonaviy texnologiyalar jadal rivojlanayotgan va har bir sohada o‘z aksini topayotgan davrdir. Ushbu globallashgan jamiyatda xorijiy tillarni o‘rganishga bo‘lgan talab kun sayin oshib bormoqda. Mamlakatimiz Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 19-may 2021-yildagi “O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorida ham “Yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili” Davlat dasturiga muvofiq, xorijiy tillarni o‘rgatishni ta‘lim siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida rivojlantirish, ushbu yo‘nalishda ta‘lim sifatini tubdan oshirish, sohaga malakali pedagoglarni jalb etish hamda aholining xorijiy tillarni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshirishga alohida ahamiyat qaratilgan. Yurtimizda chet tillarni o‘qitilishida yangicha bosqich, yangicha davr boshlandi. Chet tili darslarining o‘qitilishi jarayonida ilg‘or pedagogik texnologiyalar, interfaol, innovatsion usullardan, kommunikativ-axborot vositalaridan foydalanish talab qilinmoqda. Respublikamizda chet tilining o‘qitilishi, chet tili o‘qituvchilarining bilim va ko‘nikmalarini baholashning umumiyevropa ramkalari tavsiyanomalari (CEFR) ga mos ravishda yangi usul va talablari ishlab chiqildi. Unga ko‘ra umumta‘lim maktablari va kasbhunar maktablari o‘quvchilari uchun darsliklar yaratildi. Ushbu talablarga mos ravishda o‘quv xonalari, yangi axborot kommunikativ texnikalar bilan jihozlandi. Chet tili fani to‘rt aspektga (o‘qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish) bo‘linib, ularning har biri bo‘yicha alohida tushuncha va ko‘nikmalar berilmoqda. Bugungi kunda jahonda, iqtisodiy-siyosiy ijtimoiy-ma‘naviy hayotimizning deyarli barcha sohalarida mavjud bo‘lgan chet til sifatida ingliz tili madaniyatlararo muloqotning jadal o‘shishi va rivojlanishi tufayli dunyo notqlikni o‘rgatish maqsadini takomillashtirishni talab qilmoqda. talabalarning kommunikativ qobiliyatlari, talabalar o‘z fikrlarini o‘z-o‘zidan ifoda eta olishlari va hayot tajribasida tildan qanday foydalanishni o‘rganishlari uchun. Hozirgi kunda ko‘plab o‘qituvchilar shunday fikrga qo‘shiladilar. Ammo, afsuski, bugungi kunda talabalar bu

ko‘nikmalarga kamroq e‘tibor berishadi, chunki ular o‘zlarini bu harakat qanday amalga oshirilganligidan oldin aniq ko‘rsatish qobiliyatini hisobga olishadi. Va shunga qaramay, achinarlisi shundaki, talabalar yakuniy natijaga e‘tibor berishadi (bu holda aloqa kompetentsiyasini egallash) va bu o‘rganish jarayonining to‘g‘ri rivojlanishidan ko‘ra muhimroqdir. Talabalar yozishlari, o‘qishlari, grammatikani o‘rganishlari yoki alohida tinglashlari mumkin, lekin ular o‘zlari gapira olmaydilar, shuning uchun nutqni o‘rgatish ko‘proq e‘tiborga olinishi kerak. Muloqot qilishni bilishning aynan shu talabi ko‘pincha talabalarning o‘z bilimlarini ish yoki ijtimoiy hayotda qo‘llash istagi bilan belgilanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda dunyoda chet tilini o‘rganishga alohida e‘tibor qaratilmoqda xususan yurtimizda ham bo‘lajak sportchi talabalarni xorijiy tillarni o‘qitishda interfaol metodlarning ahamiyati ham dolzarbdir. Hozirgi paytda chet tilini o‘qitishning zamonaviy texnologiyalari, yangicha yondashuv va strategiyalarini inobatga olgan holda zamonaviy uslub va uslublarning ko‘pligi cheksizdir. Kontentni o‘rganishga asoslangan ikkinchi tilni o‘qitishga yondashuv metodologiya sohasida nisbatan yangi hisoblanadi. U madaniyatlararo muloqot, aniq maqsadlar uchun ingliz tili yoki ta‘limni singdirish maqsadida o‘sdi. Birinchi yondashuvlar 1980-yillarning boshlarida Beneschning kashshof asarlarida tasvirlangan; 1989 yilda Brinton, Snow va Welsche; Crandall 1987 yilda; Crandall va Christian, 1989. Biroq, kontentga asoslangan yondashuv 90-yillarning o‘rtalarida, TESOL kabi konferentsiyalar paydo bo‘lishi ESL/EFL nashriyot sohasiga ta‘sir qilgandan keyingina to‘liq e‘tirof etildi. Usul asosan ESP ni o‘rganayotgan talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish orqali ingliz tilini o‘zlashtirishning muhimligini, shuningdek, ESP o‘qituvchilarining roli va ular olib boradigan o‘quv kurslarini tavsiflaydi. Flipped classes (FC) 1990-yillardan buyon Sport ta‘limda qo‘llanilib kelinmoqda va qiziqarli o‘quv jarayonini osonlashtirish uchun samarali vosita sifatida keng e‘tirof etilgan. Bunday mashg‘ulotlarning mazmuni o‘quvchilarga o‘z-o‘zidan ta‘lim olishlari uchun didaktik materiallarni

taqsimlashdan iborat bo'lib, dars vaqtini muhokama qilish, muammoni hal qilish, mulohaza yuritish kabi interfaol mashg'ulotlarni o'z ichiga olgan holda samaraliroq o'tkazishdir. O'qituvchilar nafaqat qattiq ko'nikmalarni, balki yumshoq ko'nikmalarni, shuningdek, jamoada ishlash, ijodkorlik, muloqot qilish, o'z-o'zidan o'rganish qobiliyatlari, kognitiv qobiliyatlarni va boshqalarni rivojlantiradi.

Virtual haqiqat simulyatsiyalari, onlayn til platformalari va mobil ilovalar sportchi talabalari uchun interaktiv va qiziqarli o'rganish tajribasini taqdim etishi mumkin. Ushbu vositalar shaxsiy fikr-mulohazalarni, mustaqil o'rganishni va hamkorlikda til amaliyoti imkoniyatlarini taklif qilish mumkin. Til o'qituvchilari hamda sportchi talabalari uchun ingliz tilini o'rganish tajribasini boyitishi mumkin. Sport tarkibni til darslariga va aksincha, integratsiyalash orqali talabalar til va sport tushunchalarni chuqurroq tushinishlari mumkin. Ilmiy maqolalar yoki taqdimotlar kabi fanlararo loyihalar talabalarni til ko'nikmalarini sport kontekstida qo'llashga undashi mumkin. Sportchilar uchun ingliz tilini o'rganayotgan sport talabalari uchun qimmatli manba bo'lishi mumkin. Guruhlarda o'quv mashg'ulotlari, til almashish dasturlari va fikr almashish mexanizmlari talabalar ingliz tilini gapirish, tinglash va yozishni mashq qilishlari mumkin bo'lgan qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishi mumkin. Tengdoshlarning o'zaro ta'siri, shuningdek, turli millatdagi talabalar o'rtasida madaniy almashinuv va tushunishni kuchaytiradi. Shuningdek, ingliz tilini o'qitishning innovatsion usullari kommunikativ, kognitiv va tarbiyaviy xarakterdagi muammolarni hal qilishga yordam beradi, muloqot qobiliyatlarini rivojlantiradi; talabalar bilan hissiy aloqa o'rnatish; ularni jamoada ishlashga, boshqalarning fikri va bayonotlarini hisobga olishga o'rgatish. Tajriba shuni ko'rsatadiki, bu o'qitish usullaridan foydalanish o'quvchilarning asabiy tarangligini yengillashtiradi, faoliyat shaklini o'zgartiradi, diqqatni darsning asosiy masalalariga qaratadi. Innovatsion metodik yondashuvlarni amaliyotda qo'llash chet tili o'qituvchilariga o'qitishning yangi usullarini joriy etish va takomillashtirish, o'quv jarayoni samaradorligi va talabalar bilim darajasini oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Oliy o'quv yurtlarida chet tilini professional o'rganish amaliy ahamiyatga ega bo'lib, his-tuyg'ularni ifodalash, mulohazalar va har qanday shaklda taqdim etilgan ma'lumotlar, bilimlarni o'zlashtirish jarayonida tilning kommunikativ funktsiyasi katta rol o'ynaydi. Oliy Sport muassasasida ingliz tilini o'qitish amaliyotining tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quv jarayonida qo'llanilayotgan darsliklar va uslubiy ishlanmalarda hali ham talabalarning motivatsion sohasining o'rni va ahamiyati, o'quv jarayonining o'lchovi va tabiati yetarlicha hisobga olinmaydi. O'rganishga motivatsion tayyorgarlikning o'zaro bog'liqligi. Shuning uchun talabalarning motivatsion sohasini o'rganish, uni tuzatish usullari va usullarini ishlab chiqish dolzarb muammodir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimli, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-komparativistik tahlil kabi ilmiy pedagogik tamoyillardan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, sportchilarni pedagogik tafakkurni kengaytirishda, mustaqil fikrni shakllantirishda, chet tili (ingliz tili)ni fanida, ijobiy munosabotni shakllantirishda foydalanish mumkin. Sportchi talabalariga ingliz tilini o'qitishning innovatsion usullaridan foydalanish bo'yicha istiqbollarni taqdim etish uchun biz talabalar o'qituvchilari va sportchi mutaxassislarining istiqbollarini o'rganishimiz mumkin. Har bir istiqbol sportchi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda innovatsion o'qitish usullaridan foydalanishning afzalliklari, qiyinchiliklari va oqibatlarini haqida qimmatli tushunchalarni beradi.

Pedagoglar sportchi talabalari uchun innovatsion o'qitish usullarini ishlab chiqish va joriy etishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ularning nuqtai nazariy tilni o'qitishning innovatsion yondashuvlarini birlashtirgan pedagogik mulohazalar, o'quv dasturlarini loyihalash va baholash strategiyalarini yoritadi. Pedagoglar sport kontekstida ingliz tilini bilish darajasini oshirish uchun interfaol va tajribaviy ta'lim faoliyati, texnologiya integratsiyasi va real dunyo ilovalarining muhimligini ta'kidlashlari mumkin. Ular, shuningdek, innovatsion o'qitish usullarining samaradorligini ta'minlash uchun doimiy kasbiy rivojlanish va til mutaxassislari bilan hamkorlik qilish zarurligini ta'kidlashlari mumkin. til almashinuv va boshqa innovatsion yondashuvlar. Ularning tushunchalari ushbu usullarning muloqot ko'nikmalarini, madaniy kompetensiyani va Sport sharoitlarda ingliz tilidan foydalanishga bo'lgan ishonchini oshirishdagi samaradorligini ochib berishi mumkin.

Bugungi kun talabalarning fikr-mulohazalari, shuningdek, ularning ta'lim ehtiyojlari va afzalliklarini yaxshiroq qondirish uchun innovatsion o'qitish usullarini takomillashtirish va moslashtirish yo'nalishlarini ta'kidlashi mumkin. Ular ingliz tilini o'rganish ularning bemorlar, hamkasblar va xalqaro hamkorlar bilan o'zaro munosabatlariga qanday ta'sir qilganini aytib berishlari mumkin. Barcha sport sohadagi mutaxassislari sportchi talabalar uchun ingliz tilidagi ta'limga aloqa ko'nikmalarini o'rgatish, Sport terminologiya seminarlari va madaniy malaka modullarini integratsiyalashuviga yordam berishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Professor-o'qituvchilar hamda sportchi talabalar o'rtasidagi hamkorlikdagi sa'y-harakatlar sport talabalariga o'z tillarida va kasbiy faoliyatlarida ustunlik qilish imkonini beruvchi moslashtirilgan va samarali yondashuvlarni ishlab chiqishga olib kelishi mumkin. Sport sohada o'qishayotgan talabalariga ingliz tilini o'rgatishning innovatsion usullari ko'p afzalliklarni taqdim etsa-da, ular ham muayyan qiyinchiliklar va mumkin bo'lgan muammolar bor. Ingliz tilini o'qitishda innovatsion o'qitish usullarining samaradorligini o'lchash murakkab bo'lishi mumkin. An'anaviy baholash vositalari tajribaviy o'rganish, simulyatsiyaga asoslangan faoliyat yoki hamkorlikdagi loyihalar natijalarini etarli darajada qamrab ololmasligi mumkin. Tegishli baholash strategiyalarini ishlab chiqish va innovatsion usullarning tilni bilish va muloqot ko'nikmalariga ta'sirini baholash o'qituvchilar va muassasalar uchun qiyin masala. Sportchi talabalar turli til va madaniy kelib chiqishidan kelib chiqqan holda, ushbu inklyuziv va samarali tilni yaratadilar, bu dasturlarni ishlab chiqishda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Til ta'limida innovatsiyalar sur'atini saqlab qolish va doimiy takomillashtirish doimiy muammo bo'lishi mumkin. Hamkorlik, kasbiy rivojlanish va talabalarga yo'naltirilgan ta'limga sodiqlik bu muammolarni bartaraf etish va sport sohasidagi bo'lajak mutaxassislar ta'limida innovatsion til o'rganish tashabbuslarining afzalliklarini maksimal darajada oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Kasbiy chet tilini o'qitishning yangi ishlab chiqilgan usullari orasida siz taqdimot usulini ajratib ko'rsatishingiz mumkin. Audiovizual metodning usullaridan biri sifatida multimediyali taqdimotlardan foydalanish o'quvchilarni o'quv faoliyatiga qo'shilish usuli hisoblanadi. Bu o'qituvchining ijodiy bo'lishiga, darsga rasmiy yondashuvdan qochishga imkon beradi. Har qanday taqdimotning asosi yorqin tasvirlar yordamida idrok etish va yodlash jarayonini osonlashtirishdir.

Dunyo mamlakatlarda mashhurlikka erishgan innovatsion usullardan biri ingliz olimlari M.Sxever, F.Edeylar tomonidan ishlab chiqilgan keys-stadi (keys-metod, vaziyatlarini tahlil qilish usuli) bo'ldi. Yates. Usulning muayyati faniy ma'lum bir bo'limda talabalar tomonidan birgalikda tahlil qilish, muhokama qilish yoki qarorlarni ishlab chiqish uchun aniq holatlardan (vaziyatlar, hikoyalar, matnlari "des" deb ataladi) foydalanishdan iborat. Talabalarga papkaga (ishlarga) birlashtirilgan o'quv materiallari to'plami beriladi va taqdim etilgan materiallar bilan tanishish taklif etiladi, shundan so'ng aniq echimga ega bo'lmagan muammoning ma'nosi va mohiyatini tushunish kerak.

Xulosa va takliflar. Zamonaviy usullardan foydalanish oliy sport muassasalarida professional chet tilini o'rganish dasturini kengaytiradi va diversifikatsiya qiladi, turli xil haqiqiy materiallardan foydalanishni ta'minlaydi, talabalarni chet tillarini o'rganishga rag'batlantiradi, ularning o'qishga bo'lgan ishtiyoqini kengaytiradi, oliy o'quv yurtlarida ishlash imkoniyatini beradi. Ular uchun qulay bo'lgan sur'at, bu esa o'rganishni individuallashtirishga va professional chet tilini samarali o'zlashtirishga yordam beradi. Innovatsion texnologiyalar nafaqat innovatsion usullardan, balki butun mamlakat bo'ylab ta'limni tashkil etishning innovatsion tizimidan foydalanishni, shuningdek, zamonaviy mutaxassis tayyorlashga tegishli talablarni joriy etishni, rivojlanishi uchun sharoit yaratishni nazarda tutadi. Har bir o'quvchining o'z-o'zini anglash, o'zini o'zi qadrlashini oshirish. Ishning mazmuni bilan tanishib chiqqandan so'ng, talabalar birinchi navbatda monologik bayonot shaklida o'z fikrlarini bildirishlari, so'ngra muhokamada (muloqotning dialogik shakli) ishtirok etishlari taklif etiladi. vaziyatni topish kerak. Kollektiv yechim topishga qaratilgan muammoli ta'limni tashkil etish va uni keyinchalik muhokama qilish va muhokama qilish jarayonida himoya qilish nutqni fikrlash jarayonlarini rivojlantirishga va ularni biznes doirasidagi mashg'ulotlar ishtirokchilarining nutq aloqalarida amalga oshirishga yordam beradi. o'yin. Keys-usuli o'quvchilarga materialni o'zlashtirish jarayonini mustaqil tashkil etish imkonini berishi bilan

foydalidir; ular sizga turli ma'lumot manbalari bilan ishlash va kontekstli o'rganish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Муминова, Ф. М. Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish / Ф. М. Муминова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 18 (308). — С. 590-592. — URL: <https://moluch.ru/archive/308/69404/> (датаобращения: 27.05.2022).
2. Xatamova N. Q., Mirzayeva M.N.. "INGLIZ TILI DARSLARIDA QO'LLANILADIGAN INTERFAOL USULLAR" (uslubiy qo'llanma), Navoiy, 2006, 40 bet.
3. M. Xoldorova, N. Fayziyeva, F. Rixsittilayeva. "CHET TILINI O'QITISHDA YORDAMCHI VOSITALARDAN FOYDALANISH". Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005
4. O'.Hoshimov, I. Yoqubov. "INGLIZ TILI O'QITISH METODIKASI" (o'quv qo'llanma) Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2003
5. Отабоева, М. Р. Chet tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish va uning samaradorligi / М. Р. Отабоева. — Текст: непосредственный, электронный // Молодой ученый. — 2017. — № 4.2 (138.2). — С. 36–37. — URL: <https://moluch.ru/archive/138/39058/>

Sohada mutaxassislari va yetakchi olimlar tomonidan turli bosqichlarda tayyorgarlik turlarini turli davrlarda o'rganib, o'zlarining taklif va tavsiyalarini berib tadqiqot natijalarini olib borishgan.

Biz dissertatsiya ishimizda kurash milliy sport turida ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlarida ilmiy-metodik ahamiyatlilik darajasini modelini ishlab chiqdik. Ushbi modelda qaysi bosqichlarda tayyorgarlik turalarining ahamiyatlilik darajasi pedagogik kuzatishlar natijasi va pedagogik so'rovnomalarda asosida aniqlab oldik. Bundan

tashqari ahamiyatlilik darajasiga ko'ra kuchlanish darajalarini foizlarda ham berib o'tilganmiz. Tadqiqot ishlarimizni tashkil qilishda ushbu ahamiyatlilik darajasiga ko'ra Sport maktablari, Olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlari, Olib sport mahorati maktablari yani terma jamoa sportchilarida olib borganmiz. Ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlarining ilmiy-metodik ahamiyatlilik darakasi modeli (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Kurash milliy sport turida ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlarining ilmiy-metodik ahamiyatlilik darakasi modeli

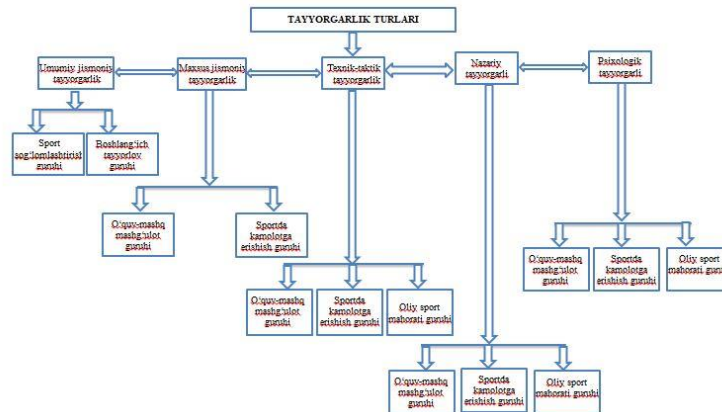
Tayyorgarlik turlari	Sport sog'lomlashtirish bosqichi	Boshlangich tayyorlov bosqichi		O'quv-mashq mashg'ulot bosqichi			Sportda kamolotga erishish bosqichi		Oliy sport mahorati bosqichi
		1	2	1	2	3	1	2	
Davrlar	Butun davr	1	2	1	2	3	1	2	Butun davr
Umumiy jismoniy tayyorgarlik	***	***	***	**	**	**	++	**	**
Maxsus jismoniy tayyorgarlik	.-	**	**	++	***	***	***	**	**
Texnik-taktik tayyorgarlik	*	.-	++	**	***	***	***	***	***
Nazariy tayyorgarlik	*	*	.-	.-	++	**	**	***	***
Psixologik tayyorgarlik	*	*	*	.-	**	***	***	***	***
Musobaqalarda ishtrok	*	*	.-	**	++	***	***	***	***
Tiklanish	*	*	.-	++	++	**	**	***	***
Yillik soat yuklamasi:	312	312	416	624	728	936-1040	1248	1352-1456	1664
Haftalik soat yuklamari:	6	6	8	12	14	18-20	24	26-28	32
Kunlik soat yuklamalari:	2	2	2	2	3-2	3-4	4	5-6	6

AHAMIYATLILIK DARAJASI

Ahamiyatlilik	I-daraja	II-daraja	III-daraja	IV-daraja	V-daraja
Darajasi	*	.-	++	**	***
Kuchlanish	20%	40%	60%	80%	100%

1-rasm

Kurash milliy sport turida ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlarining ilmiy-metodik modeldan foydalanish

Xulosa. Ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlarining ilmiy-metodik modelidan foydalanishda har bir tayyorgarlik bosqichiga ko'ra. Sport sog'lomlashtirish bosqichida umumiy jismoniy tayyorgarlik (***) yani eng yuqori darajada sport turlariga ilk qadam bosgan sportchilar uchun kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamkorlik va egiluvchanlik jismoniy sifatlarini rivojlantirish juda muhim hisoblanadi. Boshlangich tayyorgarlik bosqichida ham sport turiga ilk kirib kelgan endigi navbatda sportchi sifatida aytganda, jismoniy sifatlarni rivojlantirish bilan bir qatorda maxsus jismoniy tayyorgarlikning boshlangi ko'nikmalarini rivojlantirish 1-o'quv yilida maxsus jismoniy tayyorgarlik mashqlarini 80 % kuchlanishda berish kerak. O'quv mashg'ulot bosqichi respublikamizda Sport maktablari va Olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlarida tashkil etiladi. Ushbu bosqichda sportchilarning boshlangich bosqichda sport turlari bo'yicha o'rganilgan umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik mashqlarini takomillashtirish o'quv-bellashuvlarda qo'llar hamda nufuzli musobaqalarda o'z ishtroklarini boshlab boradilar. Texnik usullarga o'rgatish jarayonlarini takomillashtirish hamda taktik hamda kombinatsion texnik usullar

ketma-ketligini tuzib chiqish lozimdir. Mashg'ulotlarni haftalik 12-14 akademik soatlarda olib borilishini inobatga olgan holda 120-160 daqiqalik mashg'ulot jarayonlari tashkil etiladi. O'quv-mashg'ulot bosqichining uch o'quv yilidan boshlab asosiy e'tibor musobaqa faoliyati karatiladi. Sport takomillashuv bosqichidagi sportchilarda tayyorgarlik turlari bo'yicha to'liq yani maksimal darajada tayyorgarlikdan o'tib kelgan sportchilarni kalendar rejalariga muvofiq musobaqa faoliyatiga tayyorgarlik vaqtlarini samarali tashkil qilish lozim. Bir o'quv-yili davomida asosiy tayyorgarlik tomonlarini musoqa faoliyatida texnik-taktik usullarini namoyon qilishi, mashg'ulot jarayonlarda e'tiborlarni shunga qaratish kerakligi yillar davomida olimlar tadqiqotlari tomonidan o'rganib, tadqiqot natijalari joriy etib kelingan. Sportchilarning maksimal sport formasini namoyon etuvchi oliy sport mahorati bosqichi sportchilarning ham asosiy tayyorgarlik jarayonlari musobaqa faoliyatiga qaratilgan. Ammo asosiy musobaqalar xalqaro miqyosda bo'lishi, mashg'ulot jarayonlarida yuklamalar hajmi va shiddatning kattaligi sababli tiklanish jarayonlarini samarali tashkil qilish kerak.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport» to'g'risidagi qonuni (yangi taxriri). - T., 2000 26 may.
2. Абдиев А.Н. Борьба. Организация восстановительно-тренировочного процесса на послесоревновательном этапе. - Т., 1997. - 138 с
3. Дахновский В.С. и др. Динамика структуры подготовленности юных дзюдоистов в результате применения концентрированной скоростно-силовой нагрузки //Теория и практика физической культуры. - Таллин, 1991. - №10. - С. 40-43.

-
4. Usmanxodjaev T.S., Artiqov Z.S., Qirg'izboev M.M., - Belbog'li kurashchilarning jismoniy tayyorgarligi. O'quv qo'llanma. Toshkent "O'zkitobsavdonashroyoti", 2020. – 177 b.

UDK: 37.015.3:316.6:008.

Nuriddin AXMADIYEV,
Farg'ona davlat universiteti katta o'qituvchi, PhD
E-mail: n_axmadiyev@gmail.com

FarDU dotsenti D.Normatova taqrizi asosida

JAMIYATNING MA'NAVYI TARAQQIYOTI VA YOSHLAR AXLOQIY TARBIYASI MASALASINING O'ZARO UYG'UNLIGI

Аннотация

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan ulkan iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-gumanitar sohalarida islohotlar jamiyat hayotining barcha tomonlarini qamrab olgan. Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar odamlarni, jumladan, yosh avlodning qadriyatli mo'ljalini tubdan o'zgartirib yubordi, ularning avvalgi e'tiqod meyorlari va qarashlari mazmun va mohiyat jihatdan o'zgardi. Hozirgi kunda ma'naviy-axloqiy tarbiya masalasi ta'lim-tarbiya tizimida dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Pedagog olimlar ma'naviy-axloqiy tarbiyani pedagogik tashkiliy jarayon, u talabaning ongiga, hissiyotiga va fe'l-atvoriga ta'sir ko'rsatadi, oliy darajadagi qadriyatlarni o'zlashtirishda, axloqiy qoidalarni shakllantirishda, ular asosida o'zining ichki olamini qayta qurishda hamda boshqalarning manfaatlarini hisobga olgan holda harakat qilishida qo'llaniladi. Ushbu maqolada jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti va yoshlar axloqiy tarbiyasi masalalarining o'zaro uyg'unligi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Jamiyat va taraqqiyot, ma'naviy yuksalish, ta'lim va tarbiya, ijtimoiy rivojlanish, yoshlar tarbiyasi.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ВОПРОСА ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА И НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Реформы в экономической, социально-политической и культурно-гуманитарной сферах, реализованные в годы независимости, охватили все стороны жизни общества. Политические и социально-экономические изменения коренным образом изменили ценности людей, в том числе молодого поколения, прежние убеждения и взгляды которых изменились по содержанию и сути. В настоящее время вопрос духовно-нравственного воспитания является одним из актуальных вопросов в системе образования. Ученые-педагоги рассматривают духовно-нравственное воспитание как педагогический организационный процесс, который воздействует на сознание, чувства и характер учащегося, усваивая ценности высокого уровня, формируя нравственные правила и перестраивая на их основе его внутренний мир, и используется в деятельности с учетом этого. интересы других. В данной статье рассматривается взаимогармония вопросов духовного развития общества и нравственного воспитания молодежи.

Ключевые слова: Общество и развитие, духовный рост, образование и воспитание, социальное развитие, образование молодежи.

HARMONY OF THE ISSUE OF SPIRITUAL PROGRESS OF SOCIETY AND MORAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE

Annotation

Reforms in the economic, socio-political and cultural-humanitarian spheres implemented during the years of independence covered all aspects of society. Political and socio-economic changes have radically changed the values of people, including the younger generation, whose previous beliefs and views have changed in content and essence. Currently, the issue of spiritual and moral education is one of the pressing issues in the education system. Scientists and educators consider spiritual and moral education as a pedagogical organizational process that affects the consciousness, feelings and character of the student, assimilating high-level values, forming moral rules and rebuilding his inner world on their basis, and is used in activities taking this into account. interests of others. This article examines the mutual harmony of issues of spiritual development of society and moral education of youth.

Key words: Society and development, spiritual growth, education and upbringing, social development, education of youth.

Kirish. Yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasining yuksalishi o'z-o'zidan ijtimoiy rivojlanishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Demak, yoshlar va ularning tarbiyasi xususida so'z ketar ekan, bu mamlakatning ijtimoiy rivojlanish yo'lidagi islohotlarga bevosita bog'liqdir. Mamlakatimiz rahbari ta'kidlaganidek, ijtimoiy rivojlanish, avvalo muayan mamlakat aholisini hayot kechirish darajasi, moddiy farovonligi, turmush va oilalardagi tinchlik-osoishtalik bilan belgilanadi. "Mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamlil islohotlar halqimiz tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda. Bu o'zgarishlarning dastlabki natijalari aholimiz hayoti va kundalik turmushida o'zining yaqqol ifodasini topmoqda, el-yurtimizning ijtimoiy faolligi, ertangi kunga ishonchi ortib bormoqda"[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Insonning tarbiyasi erta yoshdan boshlansa, sermahsul bo'ladi. Aynan erta yoshdan shaxsning asosiy fazilatlarini shakllana boshlaydi. Bola qanchalik ulg'ayib borsa, uni qayta tarbiyalash shuncha qiyin kechadi. Yumshoq mumdan har narsa qilish mumkin, qachonki u qotib qolsa, kukunga aylantirish oson bo'ladi. Bu misoldan yosh bolani tarbiyalash ishlarini olib borayotgan jarayonda unumli foydalanish zarur.

Mustaqillikning dastlabki eng ahamiyatli va muhim davlat siyosati darajasidagi hujjat 1991-yilning 20-noyabrida qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida" gi qonun bo'ldi. Unda yoshlar masalalariga e'tibor, yosh avlodni tarbiyalash va katta hayotga tayorlash, buning uchun tegishli xuquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy shart-sharoitlarni yaratish mustaqil O'zbekiston davlatining ustuvor vazifasi

ekanligi alohida ko'rsatildi. "Ta'lim to'g'risida" gi Qonun, "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi", "Maktab ta'limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi", "O'quvchi yoshlarni rag'batlantirish choralari to'g'risida"gi kabi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari barmakol avlodning jamiyat, davlatning rivojidagi roli, o'rni, ahamiyati salmoqli bo'ldi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan so'nggi yillarda qabul qilingan farmon va qonunlar bu boradagi ishlarni yuqori bosqichga ko'tarishda huquqiy va madaniy-gumanitar baza bo'lib xizmat qilmoqda.

Shuningdek, mustaqilligimizning mustahkam tayanchlaridan biri muqaddas islom dinimiz bo'ldi. Islom dini, o'z mohiyati va rivojlanishi davomida diniy va dunyoviy bilimlarni qat'iy ravishda o'zaro xech qachon ajratmagan va qarama-qarshi qo'ymagan. Buni tarixdan, islom dini mutloq asosiy din va mafkuracha aylangan VIII-XI asrlarda ilm-fanni gullab yashnashidan yaqqol ko'ramiz. Ushbu asrlarda dunyo fani, madaniyati, tibbiyot taraqqiyotiga mislsiz hissa qo'shgan buyuk allomalarimiz timsolida, Xorazmiy, Farobiy, Ibn sino, Beruniy va yuzlab buyuk ajdodlarimiz timsolida ko'ramiz. Bular o'zlarining ilmiy ijodi va faoliyatlarida diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'un holda rivojlantirganlar, shu bilan yosh avlodni tarbiyalash va voyaga yetkazishga bebaho hissa qo'shganlar.

Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning quyidagi fikrlari metodologik asos bo'lib xizmat qiladi: "...har bir vatandoshlarimiz, ayniqsa yoshlar faqat islom dini to'g'risidagi emas, umuman, dunyodagi mavjud dinlar, ularning tarixi, mohiyati to'g'risida to'liq tasavvurga ega bo'lsin. Ijtimoiy soxaga oid darslarda yoshlarni diniy va dunyoviy

xayot masalalarini, bu ikki tushunchaning bir-biriga ta'sirini, ular o'rtasida mo'tadil munosabat bo'lishi zarurligini ochib berish kerak"

Tadqiqot metodologiyasi. Shu o'rinda takidlash kerakki, dunyoviylik ayrim "aqidaparast kimsalarning da'volaridan farqli o'laroq aslo daxriylik emas. Biz bunday to'g'ri va g'arazli tal'qinlarga mutlaqo qarshimiz".[2] Shuningdek, dunyoviy va diniy bilimlarni yoshlar ongi va tafakkuriga singdirishda tarixiy haqiqatni g'oyat muhim ahamiyatga ega. Bu eng dolzarb vazifani I. Karimov o'zining "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" nomli asarida teran va ilmiy jihatdan asoslab bergan. Yosh avlodni g'oyaviy tarbiyalashda "...tarixni chuqur o'rganish, bilish, uni xolisona yoritish, yodgorliklarni ko'z qorachig'iday asrab-avaylash bizning farzandlik burchimiz, kelajak avlodlar oldidagi farzandlik burchimizdir"[3].

Tahlil va natijalar. Inson zoti yaratilishi va rivojlanishi to'g'risidagi diniy va dunyoviy bilimlar ham yosh avlodni ma'naviy-ahloqiy tarbiyalashda muhim o'ringa ega va ahamiyatlidir. Misol uchun, muqaddas kitoblarning barchasida (Avesto, Tavrot, Injil, Qur'on)da Alloh, eng avvalo, erkak jinsiga mansub jonzotni yaratgan. Shu erkak jinsining ma'lum bir qismi (qovurg'asi)dan ayolni yaratgan. Bunday qarash ko'proq diniy mazmun va shaklga ega bo'lsa-da, yoshlarda diniy dunyoqarash bilan birga dunyoviy munosabat, aloqani ham shakllanishiga yordam beradi.

O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripovning buyuk bobokalonimiz, ensiklopedist alloma Abu Rayhon Beruniy Amerika qit'asini ispaniyalik sayyoh Xristofor Kolumbdan qariyb besh asr avval nazariy jihatdan kashf etgan, deydi va "Kolumbda bor alamim manim" degan fikrini ilgari suradi. Noyob tarixiy meros va ma'lumotlar yosh avlodni ma'naviy axloqiy tarbiyalashda alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan Abu Rayhon Beruniyning ilmiy-dunyoviy merosini, hayot tarzi va na'munalari to'g'risida atroflicha ma'lumotlarni yoshlar ongi va tafakkuriga singdirish nodir meros bo'lib, yuksak ma'naviy-ahloqiy tarbiyaviy axamiyatga ega. O'zbek xalqi, yuqorida aytilganidek, ming yillik tarixiga ega va duyo ahlini lol qoldirgan ilmiy, madaniy yodgorlik. Uni qadriga yetish, unga munosib bo'lishga intilish ham kerak.

"Yoshlar haqida gap ketganda, men doim bir narsani o'ylayman, mana bugungi kunda qancha-qancha yoshlarimiz chet ellarda ta'lim olmoqda, mehnat qilmoqda, albatta, ularning orasida o'z yo'lini topib, begona yurtida xech kimdan kam bo'lmay yashayotganliklari ham ko'p. Lekin Vatan sog'inchi har qanday odamni ham qiynaydi. Shuning uchun ular bilan doimiy aloqa o'rnatish, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, yurtimizga qaytishistagida bulganlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha ishlarni kuchaytirishimiz zarur".[4]

Prezidentimiz Murojaatnomasida ko'rsatilgan bu vazifalar yilma-yil, hatto kunma-kun amalga oshirib borilmoqda. Chet ellarda,

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 22-декабр 2017йил. Тошкент: Ўзбекистон, 2018. 6-бет
2. Каримов И.Миллий истиқлол мафқураси-Халқ этиқоди ва буюк келажакка ишонч.Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш пировард мақсадимиз.Тошкент: Ўзбекистон, 2000. 504- бет.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 22 декабр, 2017 йил. –Т.: Ўзбекистон, 2018. 78-бет.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 22 декабр, 2017 йил. –Т.: Ўзбекистон, 2018. 78-бет.
5. Mukhutdinovich, A. N. (2022). In Matters of Spiritual and Moral Education of Children in the Family, the Alienation of Youth to the Older Generation. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(7), 24-26. 2.
6. Mukhutdinovich, A. N. (2022). Intellectual Culture in Increasing the Innovative Activity of Young People-An Important Criterion. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 3(7), 134-136.
7. Тарбия китоби. –Тошкент. Юрист-медиа маркази, 2015. 263-6.
8. Ahmadiyev, N. M. (2020). Spiritual and moral upbringing of young people is a factor of great prospects. in *pedagogika. problemi, perspektivi, innovatsii* (pp. 3-6).
9. Akhmadiev, N. (2019). Factors of raising the level of spiritual and social activity in the youth. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(1), 134-140.
10. Akhmadiev, N. M. (2019). Islamic spiritual prosperity of youth in religious education. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 234-236. Vol. 42 (2023):
11. Ahmadiyev, N. M., & Juraev, I. M. (2019). Family reading-a leading factor in the promotion of youth moral education. *Nauchniye issledovaniya v Kirgizskoy Respublike*, (3), 24-27.
12. Axmadiyev, N. M. "Pavloniya-mo'jizaviy daraxt." *European Journal of Interdisciplinary Research and Development* 15 (2023): 460-464.
13. Nuriddin M. Akhmadiev. Factors for the health of the spiritual moral world of the younger generation. *Oriental Journal of Social Sciences SJIF for 2022: 5.908*.

jumladan, O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlaridagi og'ir hayot sharoitlarida, taqdir taqozosi bilan yashab qolishga majbur bo'lib, Vatan sog'inchi bilan yashab kelgan minglab fuqarolarimiz Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning insonparvarlik, vatandoshlik farmoni bilan o'z yurtlariga qaytarildi va zaruriy uy-joy, oziq-ovqat bilan ta'minlandi, mehnat sharoitlari, yoshlarni ish bilan ta'minlash, maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar uchun o'qish va ta'lim olish uchun kerakli shart-sharoitlar yaratildi. Shuni ta'kidlash joizki, o'z Vatanga ochiq yuz bilan qaytganlarga respublikamiz Konstitusiyasida mustahkamlab qo'yilgan vijdon va e'tiqod erkinligi ta'minlandi. Yoshlar uchun diniy va dunyoviy bilimlarni erkin egallash va takomillashtirish imkoniyatlari yaratildi[5].

Xulosa va takliflar. Yosh avlodning ma'naviy-ahloqiy kamolotini tarbiyalashda dunyoviy va diniy bilimlarning o'rni va ahamiyati azal-azaldan ma'lum bo'lgan va e'tirof etilgan. Buni tarixiy ma'lumotlar ham dalillaydi. Masalan, Movarounnahr –ikki daryo oralig'ida, xususan, Iskandar Zulqarnayn urushlaridan oldin ham ilm-fan, madaniyat, shaharsozlik vujudga kelgan, rivojlangan, boshqa xalqlar fan va madaniyati shakllanishiga munosib hissa qo'shgan. Bu haqda taniqli sharqshunos, professor Fozila Sulaymonova o'zining "Sharq va G'arb" nomli asarida g'oyat ishonchli tarixiy faktlar va materiallarni keltirgan. Bu hudud sharqni G'arb bilan, Janubni Shimol bilan bog'laydigan mustahkam markaz –Buyuk Ipak yo'li markazi bo'lgan.

Inson sivilizatsiyasi taraqqiyotida va uning ma'naviy-ahloqiy shakllanishida diniy va dunyoviy tafakkur olam uzra yoyilib borgan. Ularning o'zaro uzviylik bilan va mazmun-mohiyati bir jarayonda shakllanib, rivojlanib borganligini bobomiz Abu Rayhon Beruniy "Avesto" misolida ko'rsatib o'tgan. Bu muqaddas eng qadimiy yozma yodgorlik miloddan oldingi X-XI asrlarda bitilgan bo'lib, unda falsafa, san'at, adabiyot, matematika, tabiatshunoslik, huquq va boshqa fanlar mujassamlashgan va dunyo bo'ylab tarqalgan. O'sha davrlardayoq ilm-fan va madaniyatning yuksak darajada rivojlanishi bugungi tamaddun rivojida muhim asos bo'lmoqda[6].

Uzoq va boy o'tmishga, diniy va dunyoviy ilm, qarash va tafakkurning qadimiy ildizlariga ega bo'lgan xalqimiz bugungi yosh avlodni tarbiyalash, ularni yuksak ma'naviy-ahloqiy tarbiyaga ega qilib voyaga yetkazish borasida ham o'zining mustahkam tajribasiga suyanadi. Yoshlar kamoloti xususida so'z ketganda ularni diniy va dunyoviy bilimga birdek rag'batlantirish, mavjud yuksak qarashlardan o'rinni saboq olishga ruhlantirish yo'li bilan yurtimiz istiqboliga munosib avlod kamolga yetkaziladi. Zotan, "ilming boshi ma'naviyat va axloqdir. Ular bo'lmagan joyda hech qanday ilmu hunar naf bermaydi"[7]. Diniy va dunyoviy bilimlarni birdek egallashga intilish esa ma'naviy va axloqiy jihatdan yuksalishning muhim omilidir[8].

Saodat AHMEDOVA,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti tadqiqotchisi
E-mail: saodat@mail.ru

SamDCHTI professori, O.G'aybullayev taqrizi asosida

TALABALARDA AXLOQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOY-FALSAFIY MEXANIZMLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada talabalar orasida axloqiy madaniyatning qadr-qimmatini va ahamiyatini, kishilarning xulq-atvori, axloqiy madaniyatni shakllantirishning ahamiyatini bayon etilgan. Shuningdek, axloqiy madaniyatning shakllanishida aql-idrok, tafakkur va his-tuyg'u ham muhim o'rin tutishi kabi ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, talaba, axloq, madaniyat, etika, ma'naviyat, jamiyat, shaxs, fazilat.

СОЦИО-ФИЛОСОФСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье описывается ценность и значение нравственной культуры среди студентов, поведение людей, а также важность формирования нравственной культуры. Также выделены сведения о значении интеллекта, мышления и чувства в формировании нравственной культуры.

Ключевые слова: Образование, студент, мораль, культура, этика, духовность, общество, личность, добродетель.

SOCIO-PHILOSOPHICAL MECHANISMS OF ETHICAL CULTURE FORMATION IN STUDENTS

Annotation

This article explains the value and importance of moral culture among students, the behavior of people, and the importance of forming moral culture. Also, information about the importance of intelligence, thinking and feeling in the formation of moral culture is highlighted.

Key words: Education, student, morality, culture, ethics, spirituality, society, personality, virtue.

Kirish. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida bir qator amaliy tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Yosh avlodning madaniyatini, ma'naviy-axloqiy salohiyatini ko'tarmoq, milliy mafkurasini uyg'otmoq zarur. Zero, o'zini anglagan, millat ma'naviyatini tushungan insongina xalqini, millatini, Vatani, oilasini taniydi. Xalq va millat oldidagi burchini, mas'uliyatini, majburiyatini anglaydi. Insonning ma'naviy-axloqiy barkamol bo'lishi xalq, davlat, jamiyat ma'naviyatiga asos bo'ladi. Shunday ekan, yoshlarga chuqur nazariy va amaliy bilimlar, kasbiy malaka, ko'nikmalar hosil qilish, ijtimoiy hayotdagi voqea-hodisalar va muammolariga to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatish, vatanni sevish, ajdodlari yaratgan bebaho ma'naviy javohirlarni imkon qadar egallash, ularni asrab-avaylash va boyitish, mamlakatimiz kelajagini, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning bugungi holatini chuqur tahlil qilish, jahondagi va mamlakatimizdagi ma'naviy, aqliy bilimlardan foydalanib, voqelikda faol ishtirok etish ruhida tarbiyalash bugungi kun talabidir.

Ijtimoiy-gumanitar va iqtisodiy fanlarni o'qitish jarayonida milliy istiqbol g'oyasi va mafkurasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosidano'quvchi-yoshlarda ilmiy dunyoqarash, yuksak ma'naviy-axloqiy salohiyat, iqtisodiy, huquqiy va ijodiy tafakkurni, ijtimoiy-siyosiy faollikni shakllantirish kabi talablarni ta'minlash lozimligi alohida uqtirilgan. Ma'naviy-axloqiy dunyoqarashi shakllangan o'quvchi-yoshlarda ma'naviy-axloqiy bilim, ma'naviy-axloqiy tafakkur, ma'naviy-axloqiy his-tuyg'u, ma'naviy-axloqiy idrok fazilatlarini tushunish darajalari rivojlangan bo'ladi. Ma'naviy idrok, axloqiy iroda, xatti-harakat va malakalar bir-birini to'ldirib, o'quvchining shaxsiy hayoti, faoliyatidano'z ifodasini namoyish etadi. Ma'naviy-axloqiy barkamollik talaba-yoshlarda mustaqil e'tiqod, dunyoqarash va maqsadga ega bo'lish, ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal birligini ta'minlash, shaxsiy manfaatni jamiyat manfaatini uyg'un ko'rish yo'nalishlarida mustahkamlanadi. Axloqiy qadriyatlar mazmun-mohiyatiga ko'ra inson tarbiyasida funktsionalligi va ijtimoiy xarakteri bilan aksiologik xususiyatga ega[2].

Bugungi kunning asosiy talabi bo'lgan shaxsning, avvalo, o'ziga nisbatan tanqidiy tahlilning shakllanishi, o'z manfaatini jamiyat manfaatini uyg'unlashtirishining asosida insonning o'zini o'zi

nazorat qilishi, baholashi vao'zini o'zi boshqarishi singari ma'naviy va sinergetik jihatlar birligi yotadi. Bu shaxs ma'naviy borlig'ining ajralmas xossalari bo'lgan axloq, bilish va erkinlik hodisalarida namoyon bo'ladi. Bu hodisalarning shaxs hayoti va faoliyatiga turlicha ta'sir ko'rsatishi masalasi hozirgi zamon axloq falsafasining ba'zi muammolarini ko'rib chiqishni taqozo etadi. Ko'pgina olimlarimiz vatandiqotchilarimiz tomonidan axloq, odob, madaniyat va qadriyatlar borasida ilmiy izlanishlar olib borilgan[1].

Adabiyotlar tahlili. Abu Nasr Forobiy bu xususda shunday yozadi: "Fazilat muayyan bir mantiqiy mazmunda ifodalangan mavhum tushunchagina emas, balki odamning go'zallikka, yaxshilikka erishishi uchun qilinadigan faoliyati va xatti harakatlarining aniq ifodasi hisoblanadi". Allomaning fikricha, odamni yaxshi ishlarni qilishga va go'zal xulqlar sohibi bo'lishga da'vat etuvchi ichki (axloqiy) sifatlar fazilatlar deb ataladi. Insonda axloq, odob, iymon, vijdon, halollik, mehnatsevarlik, baynalmilalchilik, insonparvarlik, e'tiqod, vatan-parvarlik, milliy va umuminsoniy tuyg'u, burch va mas'uliyatni his qilish kabi axloqiy sifat va fazilatlar qanchalik kuchli bo'lsa, jamiyat taraqqiyotining zaminlari ham kengayadi, tinchlik, osoyishtalik, hamjihatlik barqaror bo'ladi. Bunday insonlar qancha ko'p bo'lsa, jamiyat shuncha barkamol bo'ladi, ilm-fan, madaniyat rivoj topadi [7].

Axloqiy fazilat-faoliyat, xatti-harakat demakdir. Adolatli ishlarni bunyod qilish bilan odam adolatli bo'lib boradi, mardona harakat bilan mard bo'ladi. Odam jamiyatda yashagani sababli uning axloqiy fazilatlarini hech qachon sof, xolis holda namoyon bo'lmaydi, balki faqat ijtimoiy faoliyatidagina amalga oshadi. Shuning uchun barcha axloqiy fazilatlar ijtimoiydir. Axloqiy qadriyatlar tizimida mehnatsevarlik funktsionalligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Boshqacha aytganda, axloqiy qadriyatlar boshqa barcha shakllari va ular takomili ham bevosita mehnat orqali ro'yobga chiqadi. Tasavvuf va tariqat ahlining buyuk namoyandasi Bahouddin Naqshband hazratlarining "Dil ba yoru, dast ba kor" (diling Allohda, qo'ling ishda bo'lsin), degan hikmatida "Yaratgan Robbim rizqimizni ham beradi", - deb biron bir foydali mehnat qilmay, faqat toat-ibodat bilan mag'rur yurishni emas, balki odam Alloh taoloni diliga jo qilib, baholi qudrat mehnati bilan rizq-u ro'z topib yashashi zarurligi uqtiriladi. Ul zot sharif ayni qoidaga, avvalo, o'zlarini amal qilganlar. Ilmi, valiylikni emas, balki halol tirikchilik manbai sifatida kimxobga naqsh solish kasbini tanlab, shu orqali oila tebratganlar. Bu kasb ul zotga otdan "ota kasb" sifatida meros o'tgan edi. Hattoki, o'zlariga xizmatkor ham saqlamaganlar. Shuningdek, ul zot

talabalarni madrasaga qabul qilish paytida yoshlardan: “Biron kasbing bormi?”, – deb, albatta, so‘rar ekanlar. Kasbi-kori, hunari yo‘q bolalarni o‘qishga qabul qilmaganlar. Buning sababini Naqshband hazratlari: “Agar kishi hunarli bo‘lsa, u kishi bilimni haqiqatga bag‘ishlaydi, o‘z mehnati bilan kun kechiradi. Bordi-yu, kasbi bo‘lmasa, bilimni tirikchilikka sarf etadi, halol mehnatni unutadi”, – deya izohlaydilar.

Tahlil va natijalar. Axloqiy qadriyatlar insoniy fazilat va xislatlar uyg‘unligini o‘zida mujassamlashtirgan, jamiyatdagi ijtimoiy tartiblar, huquq, odob normalarini anglash, unga rioya qilish hamda qadrlash asosida takomillashib boradigan umuminsoniy fazilatning ham fikriy, ham amaliy me‘yorlari majmuidir. Axloqiy fazilatlar tabiatini teran tahlil qilgan Arastu fikricha, fazilat ruhning holati bo‘laolmaydi, uni insonlarga tabiatning o‘zi bermaydi, balki tabiat fazilatli bo‘lishning imkoniyatlarini yaratadi, xolos. Barcha axloqiy fazilatlar-adolat, do‘stlik, muhabbat, mardlik, mo‘tadillik, saxiylik, sulhparvarlik, xushfe‘llik va hokazolar faqat inson faoliyatida namoyon bo‘ladi.

Axloqiy madaniyat quyidagicha tuzilmalarga ega: jamiyat subyektlari axloqiy ongining belgilari va elementlari; xulq-atvor va muloqot madaniyati; axloqiy xatti-harakatlar va faoliyat.

Bulardan ma‘lum bo‘ladiki, bir tomondan, axloqiy madaniyat madaniyatning jamiyat moddiy va ma‘naviy hayotigaoid boshqa turlari bilan muvofiq keladi, boshqa tomondan esa u jamiyatdagi illatlar–yomonlik, tengsizlik, vijdotsizlik, nomussizlik, g‘urur-sizlik kabi boshqaaxloqqa qarshi hodisalarga ziddir.

Yoshlik – bu axloqiy idealni izlash, maqsadlarni va hayotiy pozitsiyani shakllantirish, kasb tanlash, oilaviy hayotga tayyorgarlik pallasidir. Hayotga qadam qo‘yayotgan yigit-qizlar uchun ular faoliyati foydali bo‘lishigina emas, balki bu faoliyat o‘z shaxsiy maqsadlariga muvofiqligi, hayot rejalarning amalgaoshishiga mumkin qadar to‘laroq ko‘maklashishi ham g‘oyat muhimdir.

Bugungi kunda jamiyatimiz oldida turgan asosiy vazifa mustaqil fikrlovchi erkin shaxsni shakllantirishdan iborat. Bu o‘z qadr-qimmatini angalaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotdaaniq maqsadga ega bo‘lgan insonlarni tarbiyalashdan iborat. Bunday yoshlar uyushgan jamiyatni, ular barpo etgan ma‘naviy-ruhiy muhitni soxtaqaqidalar bilan buzib bo‘lmasligiga ishonadilar.

Axloqiy madaniyat jamiyat axloqiy ongi va dunyoqarashining rivojlanganlik darajasini, “axloqi yasama” va “axloqi haqiqiy”ning birligini; xulq-atvor, muloqot va faoliyat tizimida yaxshilik, or-nomus, vijdon, burch, g‘urur, sevgi, birgalikdagi ishlash va hokazolar me‘yorlarining namoyon bo‘lishini; hayot faoliyatini insonparvarlik, egoizm vaalturizmni oqilonamuvofiqdashirish, tinchliksevarlik tamoyillari asosida yo‘lga qo‘yishni ifoda etadi.

Axloqiy madaniyatning o‘ziga xos shakli hisoblangan subyekt axloqiy madaniyati jamiyat axloqining hosilaviy va

subyektivlashgan in‘ikosidir. Uning ayrim ko‘rinishlarida odob va axloq aynanlashtiriladi, tushunchalar esa sinonimlar sifatida tushuniladi. Axloq esa qanday bo‘lsa, shundayligicha mavjud bo‘lgan chinakam, haqiqiy, amaliy narsa sifatida baholanadi. Ushbu ma‘noda, odob vaaxloq o‘rtasidagi farq axloqiy (amaliy) madaniyat- ning qat‘iy belgisi – “axloqi yasama” va “axloqi haqiqiy”, ya‘ni so‘z vaamal birligini aks ettiradi[5].

Shaxs axloqiy madaniyati quyidagicha tuzilmaga ega:

axloqiy ongning rivojlanganligi (yaxshilik, or-nomus, burch va boshqalar haqidagi axloqiy his-tuyg‘u va kechinmalar, axloqiy iroda, axloqiy qadriyatlar);

axloqiy dunyoqarashning yuqoriligi (axloqiy ideallar, tamoyillar va me‘yorlar, qadriyatlarga yo‘nalganlik, axloqiy ehtiyojlar, maslak va e‘tiqodlar);

axloqiy sifatlarning mukammalligi (insonparvarlik, kishilarga samimiyat va hurmat bilan munosabatda bo‘lish, hamdardlik, xayrixohlik, adolatlilik, vijdonlilik, yaxshilikka intilish, to‘g‘rilik, halollik, e‘tiborlilik, burch va mas‘uliyatni sezish va tushunish va h.k.);

axloqiy sifatlarni yuzaga chiqarish, axloq tamoyillari va me‘yorlariga rioya qilish.

Shaxs axloqiy madaniyati mazmunan guruh yoki jamiyat axloqiy madaniyatiga to‘g‘ri keladi. Lekin ulardan o‘zining subyektiv fikrlashi va ifodalanishi, muayyan axloqiy qadriyatlarni ustuvor qo‘yishi va ularga yo‘nalganligi bilan farqlanadi.

Muloqot jarayonidagi axloqiy madaniyat qator zarur elementlarni o‘z ichigaoladi, bular:

muloqot maqsadini belgilash;

sherikni tanlash;

turtki beradigan motivlar va kayfiyat;

muloqot shakllari va usullari;

yakuniy natijalar va ularga baho berish.

Shaxs ichki madaniyati muloqotning tashqi madaniyatini shakllantirishda yetakchi, belgilovchi rolni o‘ynaydi, unda namoyon bo‘ladi. Namoyon bo‘lish usullari turli-tuman bo‘lishi mumkin, masalan, boshqaodamlar bilan salomlashish, muhim axborotlar bilan almashish, turli shakllardagi hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, do‘stlik, sevgi rishtalari bilan bog‘lanish va h.k.

Axloqiy madaniyatning shakllanishida aql-idrok, tafakkur va his-tuyg‘u ham muhim o‘rin tutishi tabiiy. Bu jarayon kishilarning hissiy kechinma va kayfiyatlariga ham bog‘liq, chunki inson kayfiyatida uning hayot sharoitlari, ijtimoiy ahvoli, milliy xususiyati, madaniy saviyasi, shaxsiy taqdiri, yoshi va hokazolar aks etadi. Axloqiy madaniyatda zamon ruhi, ijtimoiy kuchlarning kayfiyati, intilishi ham o‘z ifodasini topishi shart. U bugungi O‘zbekiston mustaqilligini mustahkamlashda istiqloq dunyoqarashini shakllantirishga ulkan ta‘sir ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Akbarov N. Texnika oliy o‘quv yurti talabalarida kasbiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik asoslari: Avtoref. ped.fan.dok. dis. – T.: TDPU, 2008. –B. 45.
2. Kenjaeva D.R. Madaniyatning tarbiyaviy funksiyasi va uning ijtimoiy falsafiy tahlili: fals.fan.nomz. ... diss. – T.: 1999. – B. 26.
3. Musurmonova O. Yuqori sinf o‘quvchilari ma‘naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari: ped.fan.dok. ... diss. – T.: 1993. – B. 364.
4. Masharipov I.B. Ma‘naviy omillarning rahbar kadrlar kasbiy madaniyatini shakllantirishdagi o‘rni: Avtoref. siyosiy... fan.nom. – 2009. – B. 50.
5. Qosimov Sh.U. Kasb-hunar kollejlardaamaliy kasbiy ta‘limni tashkil etishning metodik asoslarini takomillashtirish / Ped. fan. fal. dok. ... dis. – T., O‘MKHTTKMOQTI, 2018. – B. 176.
6. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: O‘qituvchi, 1992. – B. 62.
7. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. // Tanlangan asarlar. Mas‘ul muharrir:
8. akad. M. Xayrullaev. – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – B. 222.
9. Iskandarovich U.I. (2021). Theoretical Fundamentals of Introduction of Electronic Educational Tools to the Educational Process. Central asian journal of theoretical & Applied sciences, 2(1), 1–7.
10. Kuziev S.S. (2019). Practical and methodological bases of technology in creating electronic educational resources reserves. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(3), 326–329.
11. Умиров И. (2021). Таълим жараёнида электрон таълим воситаларини қўллашнинг педагогик-психологик омиллари. Academic research in educational sciences, 2(2).

UDK:796.012

Akmal BOLTAYEV,
O'zDJTSU "Voleybol basketbol nazariyasi va uslubiyati" kafedrasida dotsenti, PhD
E-mail: akramovichakmal9@mail.com

TIPI professori N.Nazarov taqrizi asosida

CHANGES IN THE PHYSICAL PERFORMANCE OF HIGHLY QUALIFIED VOLLEYBALL PLAYERS DURING TRAINING UNDER THE INFLUENCE OF VARIOUS LOADS

Annotation

The analysis of results of the research of the level of development of special efficiency of young volleyball players of 18-19 years and the possibility of its preservation in the course of the game is presented in article. It is established that such level of the studied qualities decreases in process of end of game parties more and more. The opinion is put forward that such dynamics of change of these qualities demonstrates instability of their status.

Key words: Volleyball players, special working capacity, hopping endurance, shuttle run, heart rate, breath frequency, arterial blood pressure.

ИЗМЕНЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ВОЛЕЙБОЛИСТОВ В ТЕЧЕНИЕ ТРЕНИРОВКИ ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ РАЗЛИЧНЫХ НАГРУЗОК

Аннотация

В статье анализируется динамика изменений некоторых показателей физического и функционального статуса у волейболистов 18-19 лет под влиянием различных нагрузок. Установлено, что исходные показатели, полученные до тренировки и до применения тестов значительно снизились под влиянием этих нагрузок. Однако, под влиянием игровых нагрузок наблюдалось еще большее снижение изучаемых показателей, что связано, очевидно, с недостаточно устойчивым развитием физического и функционального статуса обследованных юных волейболистов.

Ключевые слова: Показатели физического и функционального статуса, тест, нагрузка, прыжок, челночный бег, тренировка, игра, частота сердечных сокращений (ЧСС), частота дыхания (ЧД).

YUQORI MALAKALI VOLEYBOLCHILARDA MASHG'ULOT DAVOMIDA JISMONIY KO'RSATKICHLARI TURLI YUKLAMALAR TA'SIRIDA O'ZGARISHI

Аннотация

Maqolada yuqori malakali voleybolchilarda ayrim jismoniy va funksional ko'rsatkichlarni mashg'ulot hamda o'yin yuklamalari ta'sirida o'zgarish tahlil qilingan. Aniqlandiki, mashg'ulot va testlardan avval olingan dastlabki ko'rsatkichlar shu mashg'ulot va testlar yuklamalari ta'sirida tushib ketgan. Lekin o'yin yuklamalaridan so'ng ushbu ko'rsatkichlar yanada sustlashgan. Bunday holat tadqiqotda ishtirok etgan voleybolchilarning jismoniy imkoniyatlari ham, ularning funksional komponentlari ham mukammal shakllanmaganligidan darak beradi.

Kalit so'zlar: Jismoniy va funksional ko'rsatkichlar, test, yuklama, sakrash, makkisimon yugurish, mashg'ulot, o'yin, yurakni qisqarish soni (YUQS), nafas olish soni (NOS).

Ishning dolzarbligi. Barcha sport turlarida, shu jumladan voleybolda ham texnik-taktik mahorat darajasini uzoq muddatli mashg'ulot va musobaqa yuklamalari ta'sirida saqlab qolish nafaqat jismoniy tayyorgarlik bilan belgilanadi, balki ustuvor jihatdan funksional imkoniyatlarga bog'liqdir. Lekin, ayrim manbalardan ma'lumki, hatto yuqori malakali sportchilarda ham jismoniy va funksional imkoniyatlar mashg'ulot hamda musobaqa yuklamalari ta'sirida keskin tushib ketadi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, ayrim holatlarda jismoniy va funksional ko'rsatkichlar ba'zi testlar yuklamalaridan so'ng ham sustlashishi kuzatilgan. Bunday holat mashg'ulotlar va musobaqalar oraliqlarida ularning yakunida ish qobiliyatini tiklashga qaratilgan relaksatsion mashqlarni qo'llashga jiddiy e'tibor bermasligidadir (L.P.Matveev, 2005; L.P.Volkov, 2002; V.N.Platonov, 2015; M.A.Godik, 2006; A.V.Belyaev, 2000; J.K.Xolodov; V.S.Kuznetsov, 2014; A.G.Furmanov, 2007 Ayrapetyans L.R. 2006).

Tadqiqotning maqsadi. 18-19 yoshli voleybolchilarda ayrim jismoniy va funksional ko'rsatkichlarni turli yuklamalar (mashg'ulot, musobaqa, test yuklamalari) ta'sirida o'zgarish dinamikasini o'rganishga bag'ishlangan.

Tadqiqot ob'ekti sifatida O'zDJTSU shug'ullanuvchi 42 nafar 18-19 yoshli voleybolchilar tanlandi. Tadqiqotda quyidagi uslub-testlardan foydalanildi: yuqoriga ko'tarilgan qo'llar uchidan 43 sm. balandda o'rnatilgan markerga maksimal marta sakrab qo'llarni tekizish sonini aniqlash (sakrash chidamkorligi): yurakning qisqarish soni (YUQS) va arteriya qon bosimi (AOB)ni MI -2 asbobi yordamida aniqlash, nafas olish soni (NOS)ni aniqlash.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili. Tadqiqot natijalarining qiyosiy tahlilidan ma'lum bo'ldiki, 18-19 yoshli voleybolchilarda mashg'ulotdan avval va keyin maxsus ish qobiliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar bir-biridan yaqqol farqlanuvchi 1-jadval

o'zgarishlar dinamikasi bilan qayd etildi. Masalan, ushbu voleybolchi bolalarda 43 sm. balandda o'rnatilgan markerga maksimal marta sakrash soni $32,9 \pm 3,43$ martani tashkil etdi. Demak, ana shu maksimal marta vertikal sakrashlar soni mazkur bolalarning sakrash ish qobiliyatini ifodalaydi – deb e'tirof etish mumkin. Lekin bunday hajmga loyiq maksimal marta sakrash ish qobiliyatini shu yoshli voleybolchilar uchun etarli yoki yo'qmi? – degan savol tug'ildi. A.V.Suxanov, E.V.Fomin, L.V.Bulykina (2014)larning ma'lumotlariga qaraganda, 5 partiyali bir o'yin davomida yuqori malakali voleybolchilar faqat hujum zarbalari va to'siq qo'yish uchun o'rtacha 104 marta, o'yin funksiyalariga qarab individual ko'rsatkichlar diapazoni 77–115 martani tashkil etar ekan. Bir mashg'ulot davomida esa faqat zarba va to'siq qo'yish uchun 148 martagacha sakrashga to'g'ri kelar ekan. Bundan tashqari ushbu voleybolchilar yana 260 martagacha boshqa texnik usullar (to'p uzatish, to'p kiritish) va chalg'ituvchi harakatlarni ijro etish uchun ko'p martalab sakrashlariga to'g'ri kelar ekan. SHunday ekan tadqiqotimizda ishtirok etgan yosh voleybolchilarda qayd etilgan maksimal marta sakrash sonining o'rtacha ko'rsatkichi ($32,9 \pm 3,43$ marta)ni etarli deb bo'lmaydi. Boz ustiga mazkur ko'rsatkichning kardiopulsometrik qiymatining nisbatan baland bo'lishi sakrash ish qobiliyatining optimal shakllanmaganligidan darak beradi. Ana shu jihatdan maksimal marta sakrash, tezkorlikni ifodalovchi boshqa testlar va mashg'ulot yuklamalarining funksional qiymatini aniqlash voleybolchilarga xos maxsus ish qobiliyatini yanada ob'ektiv baholash uchun nihoyatda muhimdir. Chunonchi, tadqiqotda ishtirok etgan 18-19 yoshli voleybolchilarda maksimal marta sakrash testidan avval YUQS $78,5 \pm 2,83$ marta/daq. bilan ifodalangan bo'lsa, test yuklamasidan keyin ushbu ko'rsatkich $129,4 \pm 3,92$ marta/daq.ni tashkil etdi (1-jadval).

18-19 yoshli voleybolchilarda mashg'ulot va test yuklamalaridan avval hamda keyin ish qobiliyatini ko'rsatkichlarning o'zgarish

dinamikasi – $n=42 (\bar{X} \pm \delta)$

Funksional testlar Harakat testlari	Harakat testlari natija-lari	YUQS (marta/daq.)	NOS (marta/daq)	AQB (mm/s.u.)	
				Sistolik bosim	Diastolik bosim
43 sm. balandda o'rnatilgan markerga maksimal marta sakrash (marta): - mashg'ulotdan avval	32,9±3,43	78,5±2,83 129,4±3,92	14,2±1,12 35,6±2,26	116,9±3,15 147,5±4,22	81,8±2,16 77,3±2,01
- mashg'ulotdan keyin	25,4±3,14	158,2±5,02 167,6±5,39	36,7±2,76 42,3±3,44	155,5±3,71 160,7±3,89	76,2±2,11 78,8±2,11
"Archasimon" yugurish 92 m. (sek.): - mashg'ulotdan avval	24,4±2,04	72,5±2,92 128,4±4,36	13,6±1,02 37,3±3,14	126,3±2,46 148,2±3,72	71,5±1,80 74,2±1,52
- mashg'ulotdan keyin	27,9±2,47	169,3±3,97 171,5±4,07	39,2±2,18 42,8±2,36	158,4±3,01 168,5±5,38	73,5±1,92 70,7±1,79
9-3-6-3-9 m.ga makkisimon yugurish (sek.): - mashg'ulotdan avval	8,3±0,78	68,6±2,01 126,4±4,08	14,8±1,27 32,7±2,78	123,3±2,16 146,5±3,12	70,4±1,53 73,5±1,91
- mashg'ulotdan keyin	12,7±0,99	137,7±4,72 158,4±5,88	37,8±2,03 42,4±3,17	148,8±3,24 160,7±3,98	72,6±1,67 74,2±1,80

Izoh: YUQS – yurakni qisqarish soni; NOS – nafas olish soni; AQB – arteriya qon bosimi; suratda – testdan oldin; mahrajda – testdan keyin.

Biz ana shu fikr yoki xulosaning ob'ektivlik xususiyatini o'rganish maqsadida 18-19 yoshli voleybolchilarda 5 partiyali modellashtirilgan o'yin yuklamasidan avval va keyin maxsus ish qobiliyatining o'zgarish dinamikasini aniqlash bo'yicha qo'shimcha tadqiqot o'tkazdik. Tadqiqot natijalari 2-jadvalda keltirilgan. Jadvalda qayd etilgan natijalardan shu narsa ma'lum bo'ladi, o'yin 2-jadval

18-19 yoshli voleybolchilarda 5 partiyali o'yin yuklamasidan avval va keyin maxsus ish qobiliyatining o'zgarish dinamikasi – $n=24 (\bar{X} \pm \delta)$

$\bar{X} \pm \delta$

Funksional testlar Harakat testlari	Harakat testlari natija-lari	YUQS (marta/daq.)	NOS (marta/daq)	AQB (mm/s.u.)	
				Sistolik bosim	Diastolik bosim
43 sm. balandda o'rnatilgan predmetga maksimal marta sakrash (marta): - o'yindan avval	35,5±3,46	77,3±3,12 129,7±3,94	14,7±1,28 39,2±3,16	120,4±2,15 147,6±5,01	79,5±2,13 75,2±2,04
- 2 partiyadan keyin		136,2±4,13	33,5±2,46	139,6±4,07	70,7±1,92
- 4 partiyadan keyin		143,8±4,36	36,3±2,93	144,5±4,72	75,2±2,12
- 5 partiyadan keyin (o'yindan keyin)	28,2±2,82	148,6±4,78 156,7±5,16	38,7±3,08 44,9±3,97	154,9±5,12 162,2±5,90	74,5±2,08 75,7±2,14
"Archasimon" yugurish 92 m. (sek.): - o'yindan avval	25,7±2,12	74,6±2,97 128,3±3,17	15,3±1,36 36,7±2,75	127,4±2,29 146,2±4,68	72,5±1,97 78,3±2,09
- 2 partiyadan keyin		135,2±4,11	32,4±2,46	138,6±4,07	70,7±1,92
- 4 partiyadan keyin		142,8±4,36	37,2±2,93	144,5±4,72	75,2±2,11
- 5 partiyadan keyin (o'yindan keyin)	29,8±2,37	148,6±4,79 164,7±5,11	39,6±3,08 45,8±3,97	154,9±5,11 165,3±5,96	72,5±2,06 75,7±2,38

Izoh: YUQS – yurakni qisqarish soni; NOS – nafas olish soni; AQB – arteriya qon bosimi; suratda – testdan oldin; mahrajda – testdan keyin.

O'yin yuklamasidan avval olingan test ko'rsatkichlarining o'yin yakunida (5 partiyadan keyin) keskin tushib ketishi, test va o'yin yuklamasi, shu jumladan har bir partiyadan keyin (5 partiya) shu yuklamalarning funksional qiymati (YUQS, NOS, AQB)ning dastlabki (o'yinoldi) ko'rsatkichlarga nisbatan keskin ortib ketishi mazkur yosh voleybolchilarda maxsus jismoniy ish qobiliyati ancha zaif darajada rivojlanganligidan dalolat beradi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga asosan shunday to'xtamga kelish mumkinki, 18-19 yoshli voleybolchilarda maxsus jismoniy ish qobiliyatini baholash maqsadida qo'llanilgan testlar

boshlanmasdan oldin olingan maksimal sakrash soni muvofiq test bo'yicha 35,5±3,46 martani tashkil etdi. Bunday o'rtacha ko'rsatkich mashg'ulot oldidan olingan maksimal sakrash ko'rsatkichidan biroz yuqoriroq miqdorda (2,5 martaga) qayd etilganligi odatda o'yinoldi vaziyatlarida yuzaga keladigan motivatsion-emotsional faollik bilan bog'liq ekanligi ehtimol qilinadi.

natijalari (maksimal marta sakrash 35,5-31,9 marta, archasimon yugurish 25,7-24,5 sek.)ni mashg'ulot va o'yin yuklamalari nitajasida susayib ketishi, yuklamalar qiymatining ortib ketganligi ularda jismoniy va funksional tayyorgarlik etarli shakllanmaganligini tasdiqlaydi. Raqobat borgan sari kuchayib borayotgan, yuklamalar hajmi va shiddati keskin o'sib borayotgan zamonaviy voleybolda yuksak natijaga erishish esa yuksak shakllangan integrallashgan jismoniy, texnik-taktik va psixofunksional imkoniyatlarga ega bo'lishni talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ayrapiyans L.R. Voleybol. //Uchebnik dlya vuzov. T., Zar galam, 2006. – 240 s.
2. Ayrapiyans L.R., Isroilov Sh.X., Pulatov A.A. Rol simmetrichnogo razvitiya pravo- ilevostoronney motoriki v sporte // Uchebno-metodicheskoe posobie. Germaniya. LAMBERT Akademik Publishing. 2015. – 73 c.
3. Ayrapiyans L.R., Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. - T.: Fan va texnologiya, 2012. - 208 b.
4. Akulich L.I. Normativ dlya otsenki spetsialnoy fizicheskoy podgotovlennosti voleybolistov-kandidatov ichlenov yuniorskix i molodejnx sbornx komand Respubliki Belarus/ L.I. Akulich// Nauchnoe obosnovanie fizicheskogo vospitaniya, sportivnoy trenirovki i podgotovki kadrov po fizicheskoy kulture, sportu i turizmu material XIV veka mejdunar. Nauch. Sessii poitogam NIR za2015 god, Minsk, 12-14 apr. 2016 g.: v 3ch./ Belarus. Gos. Un-t fiz. kulturı; redkol. : T.D. Polyakova (gl. red.) (i dr.). – Minsk: BGUFK, 2016. – CH. 1. S. 156-159.
5. Amosov N.M. Ensiklopediya Amosova: Algoritm zdorov'ya. Chelovek i obshество. - M.: OOO «Izd-vo AST», Donetsk: «Stalker», 2002. - 461 s.
6. Anoxin P.K. Sistemoginez kak obshaya zakonomernost razvitiya, podgotovlivayushaya vrojdenneyu deyatelnost // V kn.: Xrestomatiya po vozrastnoy fiziologii. M.: Akademiya. 2002, S.117-135.
7. Anoxin P.K. Uzlove vopros teorii funktsionalnx sistem /P.K.Anoxin. - M.: Nauka, 1980. - 200 - s.

8. Antipov A.V. Diagnostika i trenirovka dvigatel'nykh sposobnostey v detsko-yunosheskom futbole: Nauchno-metod. posobie/ Ueba S.YU., Tyulenkov, S.YU. - M.: Sovetskiy sport, 2008. - 152 s.
9. Axmerov E.K. Voleybol: mnogoletnyaya trenirovka: prakticheskoe posobie dlya trenerov/ Axmerov E.K., Akulich L.I., Vertelko V.N. - Minsk: MGPTK, 2010. - 292 s.
10. Bairbekov M.G. Pedagogicheskiy kontrol spetsializirovannykh nagruzok prikovoy napravlenosti voleybolistov vsshey kvalifikatsii v sorevnovatelnoy i trenirovochnoy deyatelnosti. Avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.04. – Tashkent, 2003. - 30 s.
11. Baluchi Romin. Fizicheskaya rabotosposobnost sportsmenov s razlichnymi somato-psixologicheskimi osobennostyami, dissertatsii i avtoreferata po VAK 13.00.04, 14.00.51, kandidat ped. nauk.
12. Balsevich V.K. Ontogineziologiya cheloveka /Izd-vo «TiPFK». - M., 2000. - 275 s.
13. Belyaev A.V., Bulkina L.V. Voleybol: Teoriya i metodika trenirovki; TVT Divizion - Moskva, 2011, - 176 s.
14. Belyaev A.V. Voleybol na uroke fizicheskoy kultur. Ucheb.-metod.posobie / A.V.Belyaev.-2-e izd.-M.: FiS: Sport Akadem Press, 2005. - 143 s.
15. Belyaev A.B., Savin M.V. Voleybol./ Uchebnik dlya st-v vuzov fiz-r. M.: TVT. Divizion, 2009.-359 s.
16. Bulkina L.V., Ananin A.S. Vyavlenie vedushix fizicheskix kachestv voleybolistov. №1, 2018, S.61-62.
17. Varyushin V.V. Izmenenie fizicheskoy rabotosposobnosti u futbolistov raznamplua pri kotorx mejigrovyyx intervalax. // TiPFK, 1993, №5,6. 5-6 s. -
18. Velasko X., Bil D., Bolee F., Azzara D. Sovremenny voleybol. Trenirovka. Upravlenie. Tendensii (Argentina, SSHA, Fransiya, Italiya). M., 2008, - 31s.
19. Verxoshanskiy YU.V. Osnov spetsialnoy fizicheskoy podgotovki sportsmenov. M.: Fizkultura i sport, 1988. – 331 s.

Ольга ГИЗАТУЛИНА,

доцент, Гулистанский государственный педагогический институт кафедры узбекского языка и преподавания языков

E-mail: stefaf77777@gmail.com

На основе отзыва доктора философии по филологическим наукам Б.Курбанова

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА: ОСОБЕННОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

Современный специалист должен быть всесторонне развитым, обладать высокими моральными качествами, быть мобильным, ответственным и способным к сотрудничеству и творчеству. Кроме того, он должен уметь применять интегративный подход в своей деятельности. В статье анализируются понятия "интеграция", "педагогическая интеграция", их значение, проблемы интеграции в учебно-воспитательном процессе, средства и формы реализации, эффективность интегративной педагогической системы.

Ключевые слова: Интеграция, образование, активные методы, информация, интегративный подход, методы.

UNIVERSITET O'QUV JARAYONIDAGI INTEGRATIV YONDASHUV: XUSUSIYATLARI VA ISTIQBOLLARI

Аннотация

Zamonaviy mutaxassis har tomonlama rivojlangan, yuqori axloqiy fazilatlariga ega, harakatchan, mas'uliyatli va hamkorlik va ijodkorlikka qodir bo'lishi kerak. Bundan tashqari, u o'z faoliyatida integrativ yondashuvni qo'llashi kerak. Maqolada "integratsiya", "pedagogik integratsiya" tushunchalari, ularning ahamiyati, o'quv jarayonidagi integratsiya muammolari, amalga oshirish vositalari va shakllari, integral pedagogik tizimning samaradorligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Integratsiya, ta'lim, faol usullar, ma'lumotlar, integrativ yondashuv, usullar.

INTEGRATIVE APPROACH IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE UNIVERSITY: FEATURES AND PROSPECTS

Annotation

A modern specialist should be comprehensively developed, possess high moral qualities, be mobile, responsible and capable of cooperation and creativity. In addition, he must be able to apply an integrative approach in his activities. The article analyzes the concepts of "integration", "pedagogical integration", their meaning, problems of integration in the educational process, means and forms of implementation, the effectiveness of an integrative pedagogical system.

Key words: Integration, education, active methods, information, integrative approach, methods.

Введение. Интеграция – перспективное методологическое направление нового образования. Интеграция в образовании является одной из ключевых стратегий, направленных на улучшение качества обучения и развития учащихся. Этот подход предполагает соединение различных дисциплин, знаний и методов с целью создания более целостного и осмысленного образовательного процесса. В условиях стремительного развития технологий и глобализации интеграция становится особенно важной, так как способствует формированию у учащихся навыков критического мышления, адаптивности и междисциплинарного взаимодействия.

В условиях глобализации и информационного общества возникает потребность в подготовке гибких, творчески мыслящих и способных к саморазвитию людей. Одним из инструментов, способных обеспечить эффективное решение этих задач, является интегративный подход в образовательном процессе.

Методология и литература. Интеграция является одним из наиболее значимых инновационных явлений в образовании. Как отмечает З. Ш. Каримов [1], она превосходит все остальные явления по широте экспериментального воплощения, глубине творческого замысла, продолжительности и диалектичности исторического развития.

Исследования О.Б. Акимовой [2], И.А. Зимней [3], Е.В. Земцовой [3], В.М. Лопаткина [4], Б.Ж. Мухаммадиева [5], Чапаева [2], И.П. Яковлева [6], Е.В. Яковлева [7], Н.О. Яковлевой [7] посвящены интегративному подходу.

О.Б.Акимова, Н.К. Чапаев [2] справедливо утверждают, что интегративный подход осуществляется на технологическом и содержательном уровне. Интегративный подход содействует решению следующих задач: раскрывает интеллектуальный потенциал учащегося; личности обучающихся; формирует профессиональные компетенции; создает психолого-педагогические условия для самообразования, самовоспитания, саморазвития, социализации. Социализация – это «многогранный процесс, охватывающий все сферы жизнедеятельности личности; общественная категория с конкретно заданным результатом» [8],

а заданный результат – это личностные ценностные ориентации [9].

Обсуждение и результат. Рассмотрим понятие и сущность интегративного подхода. Интегративный подход – это педагогическая стратегия, которая направлена на объединение различных дисциплин, методов и форм обучения в единую целостную систему. Этот подход позволяет педагогу и студентам создавать связные и комплексные представления о мире, где разные области знаний взаимосвязаны и взаимодополняемы. Целью педагогической интеграции является развитие у учащихся междисциплинарного мышления и более глубокого понимания изучаемых явлений через связь разных областей знаний.

Интегративный подход – это позиция исследования, в соответствии с которой образование рассматривается как процесс и результат педагогической интеграции (межпредметной, внутрипредметной, межличностной, внутриличностной) [7].

Она может проявляться в нескольких аспектах: интеграция содержания – объединение материалов и знаний из разных дисциплин (например, сочетание физики и математики); интеграция методов – использование различных педагогических технологий и методов (например, проблемное обучение и проектная деятельность); интеграция форм обучения – сочетание очных и дистанционных форм обучения. В основе интегративного подхода к изучению педагогических дисциплин лежат следующие ключевые идеи: идея субъективности, идея культуросообразности, идея креативности, идея на гражданско-патриотические ценностные отношения, идея синергии, идея самообразования, идея диалога культур, идея вариативности в выборе средств взаимодействия участников учебно-воспитательного процесса, идея диалогизации, идея обратной связи. Педагогическая интеграция способствует тому, чтобы учащиеся видели связь между изучаемыми темами, что помогает лучше усваивать материал и применять знания на практике. Таким образом, мы выделяем особенности интегративного подхода:

1. Междисциплинарность. Важнейшей чертой интегративного подхода является сочетание знаний и методов из разных дисциплин. Например, при изучении экологии, учащиеся

могут обращаться не только к биологии, но и к химии, географии, экономике и социальным наукам. Это способствует более глубокому и всестороннему пониманию проблемы.

2. Гибкость учебного плана. Интегративный подход требует пересмотра структуры образовательных программ.

3. Активные методы обучения. В рамках интегративного подхода особое внимание уделяется активным методам, таким как проектная работа, исследовательская деятельность, ролевые игры и коллаборативное обучение. Эти формы помогают учащимся применять знания на практике, развивая навыки анализа и синтеза.

4. Личностно-ориентированный подход. Интеграция предполагает акцент на индивидуальных потребностях и особенностях учащихся, где каждый может выбрать интересную для себя тему и изучать её в междисциплинарном контексте. Это повышает мотивацию к обучению и способствует формированию осознанного отношения к знаниям.

5. Связь с реальной жизнью. Интегративное обучение помогает учащимся увидеть практическую значимость знаний. Например, решение экологических проблем требует не только знания биологических процессов, но и понимания социально-экономических факторов и политической ответственности.

Далее, мы определяем преимущества интегративного подхода:

1. Глубокое понимание предмета. Благодаря интеграции учащиеся осваивают знания не фрагментарно, а как единую систему, что способствует более прочному запоминанию и пониманию материала.

2. Развитие критического мышления. Интегративные методы обучения помогают развивать навыки анализа и оценки информации из разных источников, что способствует формированию критического мышления.

3. Подготовка к реальной жизни. Обучение, связанное с практическими ситуациями, помогает учащимся адаптироваться к современному миру, где требуется многопрофильное мышление и гибкость.

4. Улучшение мотивации. Возможность работать над междисциплинарными проектами, которые затрагивают реальные проблемы, вызывает у учащихся больший интерес к процессу обучения.

5. Сотрудничество и командная работа. Интегративные задания часто предполагают совместную работу в группах, что способствует развитию навыков общения, сотрудничества и коллективного принятия решений.

Интегративный подход в обучении русского языка в высших учебных заведениях предполагает объединение различных дисциплин, методов и форм работы для создания целостного образовательного процесса.

Интегративный подход позволяет преподавать русский язык в связке с другими дисциплинами, что делает обучение более осмысленным и практически значимым для студентов.

Основные направления интеграции в преподавании русского языка:

Междисциплинарная интеграция. Связь между разными предметами, такими как литература, история, философия, культурология, способствует более глубокому пониманию языка. Например, изучение произведений классической русской литературы через призму исторических и культурных событий помогает студентам не только осваивать языковые навыки, но и понимать культурный контекст, что важно для их общего развития.

Интеграция с профессиональными дисциплинами. Русский язык как средство профессиональной коммуникации важен для будущих специалистов в разных областях. Например, студентам юридических или медицинских факультетов могут предложить задания по написанию юридических или медицинских текстов на русском языке, что способствует развитию навыков профессиональной письменной речи.

Интеграция современных технологий. Использование цифровых инструментов в обучении языку позволяет студентам более эффективно осваивать материал и взаимодействовать с

ним. Это может быть создание блогов на русском языке, работа с текстами в онлайн-библиотеках или проведение вебинаров, где студенты могут применять полученные знания в реальных условиях.

Проектная работа – эффективный способ интеграции русского языка с другими дисциплинами. Например, студенты филологических факультетов могут участвовать в проекте по созданию образовательного веб-сайта, который содержит материалы по русской литературе, грамматике, стилистике.

Кейс-метод с применением профессиональных текстов. Для студентов, обучающихся на нехудожественных специальностях (например, экономистов, юристов или инженеров), можно использовать кейс-метод. Студенты работают с реальными или смоделированными документами, отчетами, статьями, написанными на русском языке. В процессе они учатся анализировать текст, правильно его интерпретировать и создавать собственные документы с учетом профессиональных стандартов. Пример: на юридических факультетах преподавание русского языка может включать анализ и составление юридических текстов (законодательные акты, договоры, судебные решения). В результате студенты овладевают профессиональной терминологией, грамматическими конструкциями, типичными для юридической лексики, и учатся правильно выражать свои мысли в рамках профессиональных стандартов.

Интеграция с литературой и культурологией. Изучение русского языка в связке с русской и мировой литературой позволяет развивать критическое мышление студентов, расширять их кругозор и учить работать с текстами разных стилей и жанров. Примером интеграции может служить изучение романов Ф.М.Достоевского или Л.Н.Толстого с акцентом на анализ философских идей [11] и социальных проблем, обсуждаемых в произведениях. Студенты анализируют не только язык авторов, но и контекст, что помогает глубже понимать семантические и стилистические особенности языка.

Интеграция с информационными технологиями и медиа. В условиях цифрового общества студенты должны уметь использовать русский язык не только в академической или профессиональной среде, но и в интернет-пространстве. Преподаватели могут предложить студентам задания по созданию блогов или написанию постов в социальных сетях на русском языке, анализировать контент в медиапространстве, корректировать и редактировать тексты. Примером может быть создание образовательного YouTube-канала, где студенты проводят обзоры произведений русской литературы или обсуждают сложные грамматические темы.

Интеграция с риторикой и навыками публичных выступлений. Русский язык тесно связан с развитием навыков устной речи и риторики. Интеграция дисциплин, направленных на развитие ораторских навыков, с изучением русского языка помогает студентам научиться правильно формулировать свои мысли, использовать риторические приемы и управлять языковыми ресурсами для эффективной коммуникации. Пример: в рамках курса студенты могут готовить и проводить публичные выступления на актуальные темы, связанные с их будущей профессией, используя русскую риторику и культурные аллюзии. Это улучшает их ораторские навыки и позволяет лучше использовать язык в коммуникации.

Нами интегрированы в образовательный процесс авторские электронные ресурсы (См. рис. 1).

электронный информационный ресурс «Русский фольклор» (№ dgu 29590 министерства юстиции Республики Узбекистан от 21 ноября 2023 года);

электронное учебное пособие «Русское устное народное творчество» предназначенного для студентов направления бакалавриата «60111700 – русский язык в иноязычных группах» (№ dgu 33537 министерства юстиции Республики Узбекистан от 15 января 2024 года);

электронный ресурс по русскому языку web-квест «Знайки слова» (№ dgu 32413 министерства юстиции Республики Узбекистан от 09 января 2024 года).

Электронное учебное пособие «Русское устное народное творчество»	
Электронный информационный ресурс «Русский фольклор»	
Электронный ресурс WEB-КВЕСТ «Знатоки слова»	

Рисунок 1. Авторские предметные ресурсы

Таким образом, перспективы интегративного подхода в обучении русского языка обширны. В будущем интеграция различных дисциплин и методов в обучении русскому языку станет неотъемлемой частью образовательного процесса в вузах. Это обусловлено потребностью в подготовке специалистов, которые способны адаптироваться к многообразным условиям современного общества.

Заключение. В будущем интегративный подход имеет все шансы стать основой образовательных систем во многих странах. Это связано с потребностью в подготовке специалистов, которые смогут быстро адаптироваться к новым вызовам и работать в условиях глобализации. Перспективы интеграции в образовательный процесс, на наш взгляд зависят от:

1. От технологической интеграции. Интеграция цифровых технологий в учебные программы станет важной

частью образовательного процесса. Использование виртуальной реальности, искусственного интеллекта и онлайн-платформ для создания междисциплинарных проектов позволит учащимся работать с информацией в интерактивной среде и применять ее на практике.

2. Социальная и культурная интеграция. В условиях роста культурного разнообразия образовательные программы будут стремиться к более глубокому

Интегративный подход в обучении русскому языку в вузе помогает создать более эффективную и разностороннюю образовательную среду. Примеры междисциплинарных проектов, проектной деятельности, применения цифровых технологий и риторических упражнений показывают, как можно глубже и осмысленнее освоить язык, подготовив студентов к реальной профессиональной жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов З.Ш. Теория и практика институциональной интеграции высшего профессионального педагогического образования на основе синтеза внешнего и внутреннего компонентов: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – Уфа, 2009. – 48 с.
2. Акимова О.Б., Чапаев Н.К. Интегративный подход к созданию акмеологически ориентированной системы общепедагогической подготовки педагога профессионального образования /О.Б. Акимова, Н.К. Чапаев // Философия образования. Образовательная политика. – 2012. – Вып. 10. – С. 8–16.
3. Зимняя И.А., Земцова Е.В. Интегративный подход к оценке единой социально- профессиональной компетентности выпускников вузов /И.А. Зимняя, Е.В. Земцова // Высшее образование сегодня. – 2008. – № 5. – С. 14–19.
4. Лопаткин В.М. Интеграционные процессы в региональной системе педагогического образования: монография /В.М. Лопаткин. – Барнаул: Изд-во БГПУ, 2000. – 162 с.
5. Мухаммадиев Б.Ж. Интегрированный подход в подготовке учителя высшей школы /Б.Ж. Мухаммадиев // Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. – 2015. – С. 335–337.
6. Яковлев И.П. Интеграция высшей школы с наукой и производством / И.П. Яковлев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 128 с.
7. Яковлев Е.В., Яковлева Н.О. Педагогическое исследование: содержание и представление результатов / Е.В. Яковлев, Н.О. Яковлева. – Челябинск: Изд-во РБИУ, 2010. – 317 с.
8. Гревцева Г.Я., Циулина М.В. Патриотическое воспитание и гражданская социализация: научно-теоретические и практические аспекты / Г.Я. Гревцева, М.В. Циулина // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2013. – № 11. – С. 80–89.
9. Гревцева Г.Я. Социализация школьников средствами гражданского воспитания: монография /Г.Я. Гревцева. – Челябинск: Изд-во «ЧГПУ», 2011. – 345 с.
10. Циулина М.В. Патриотическое воспитание школьников возможностями социообразовательной среды [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Челябинск, 2012. – 26 с.
11. «Читаем Л.Н.Толстого». Электронный ресурс. <https://sites.google.com/view/tolstoi/>

Suhrob DADABOYEV,
Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: dadaboyevsuhrob89@gmail.com

NamDPI dotsenti, PhD M.Qo'ldasheva taqrizi asosida

MECHANISMS FOR ORGANIZING THE ACTIVITIES OF CIRCLES IN MUSEUM PEDAGOGY

Annotation

In this article, issues on the organization and importance of historical museums in secondary schools, issues related to such subjects as History, Museum Studies, Cultural Studies, etc., important issues of introducing mini-museums into the educational process, the effectiveness of the implementation of the technology of museum pedagogy in an educational institution, as well as recommendations on the organization of

Key words: Museum pedagogy, mini museum, virtual museum, museology, cultural studies, technology, elements of historical consciousness, personal development.

МЕХАНИЗМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРУЖКОВ В МУЗЕЙНОЙ ПЕДАГОГИКЕ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы организации и значимости исторических музеев в общеобразовательных школах, их связь с такими дисциплинами, как история, музееведение, культурология и др., важные вопросы внедрения мини-музеев в образовательный процесс, эффективность реализации технологии музейной педагогики в образовательном учреждении, а также даны рекомендации по организации кружков по музееведению.

Ключевые слова: Музейная педагогика, мини-музей, виртуальный музей, музееведение, культурология, технология, элементы исторического сознания, личностное развитие.

MUZEY PEDAGOGIKASIDA TO'GARAKLAR FAOLIYATINI TASHKIL ETISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada umumta'lim maktablarida tarixiy muzeylarni tashkil etilishi va uning ahamiyati bo'yicha masalalar, tarix, muzeyshunoslik, madaniyatshunoslik va boshqalar kabi fanlar bilan aloqadorligi, ta'lim jarayoniga mini-muzeylarni joriy etishning muhim masalalari, ta'lim muassasasida muzey pedagogikasi texnologiyasini amalga oshirish samaradorligi, shuningdek, mezeyshunoslik bo'yicha to'garaklarni tashkil etish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Muzey pedagogikasi, mini muzey, virtual muzey, muzeyshunoslik, madaniyatshunoslik, texnologiya, tarixiy ong elementlari, shaxsiy rivojlanish.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim muassasasi muzeysi tarix fanlarini o'qitishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Zero, muzey negizida mualliflik dasturi bo'yicha "Muzeyshunoslik" to'garagi faoliyat ko'rsatishi mumkin bo'ladi. Mamlakatimizdagi muzeylar faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ularning marketing siyosati va xizmatlar sohasini kompleks rivojlantirish, muzeylarga innovatsion texnologiyalarni samarali qo'llash, shuningdek, muzeylarda o'zbek xalqi va davlatchiligi tarixi, Birinchi va Ikkinchi Renessans davrlari, buyuk allomalar hayoti va faoliyatiga oid zamonaviy yangi ekspozitsiyalarni yaratish, muzey to'plamlaridagi boy tarixiy va madaniy merosimizni keng targ'ib qilish dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Shuningdek, umumta'lim maktablarida ham muzeylarni tashkil etish hamda muzeyshunoslik bo'yicha to'garaklar faoliyatini tashkil etish muhim masalalardan biri sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bo'lajak o'qituvchilarda innovatsion kompetensiyani rivojlantirishda muzey pedagogikasini o'rni, pedagogika universitetlarida bo'lajak o'qituvchilarni muzey pedagogikasi faoliyatiga tayyorlashda xorijiy tajribalardan foydalanish, ularni ularning tarbiyaviy ishlarga tayyorlashning tarbiyaviy modelini ishlab chiqish masalalari, B.B.Djalalov, D.S.Zakirova, Sh.O.Ibragimova, N.M.O'rinova, N.M.Xuseinova, B.A.Stolyarov, P.N.Nasrullayeva kabi olimlar tomonidan o'rganilgan [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Muzey faoliyatini muzey Kengashi tashkil etadi, u katta tashkiliy, tadqiqot, o'zboshimchalik va vatanparvarlik ishlarini olib boradi. Maktabdagi muzey ijodiy o'zini o'zi anglash vositasiga aylanadi, shaxsga yo'naltirilgan ta'limni targ'ib etadi. Mahalliy, madaniy va tarixiy an'analarni saqlash, tiklash va rivojlantirish bo'yicha kichik tadqiqot markazi sifatida avlodlar va madaniyatlar muloqotida ishtirok etadi. Muзей quyidagi ish yo'nalishlarini amalga oshiradi:

qidiruv-tadqiqot ishlari. Qidiruv guruhi a'zolari tadqiqot faoliyati bilan shug'ullanadilar. Bolalar hujjatlar, adabiyotlar bilan tanishadilar, arxiv materiallari bilan ishlashadi, qishloq aholisi, faxriylarga materiallar yig'ishda yordam so'rashadi, tadqiqot

ko'nikmalarini egallaydilar, maktab, tuman va respublika ilmiy-amaliy konferentsiyalarida o'z loyihalarini himoya qiladilar.

Umumta'lim maktablarida yosh muzeyshunoslar "Vatan yo'llari" sayyohlik-o'lkashunoslik harakati ishtirokchilarini tayyorlashlari hamda tuman va respublika tadqiqot ishlari tanlovlarning g'oliblari va sovrindorlari sifatida ishtirok etishlari mumkin.

O'quvchilar tanlovlarda ishtirok etgan tufayli muzey uchun boy materiallar to'plashi, uning asosida yangi ekspozitsiyalar o'tkazadigan yosh gidlar guruhini tashkil etish mumkin. Ular ko'pincha O'zbekiston tarixi va tarixi darslarida ishlatiladi.

Ekskursiya ishlari. Muzeyda shahar, qishloq aholi punkti hududidagi muzey, tarixiy yodgorliklar bo'yab ekskursiyalar o'tkazadigan yosh gidlar guruhini tashkil etish mumkin. Daryo sohilida va shahar hamda qishloq toponimikasining diqqatga sazovor joylari, "Mening kichik Vatanim" bo'yicha respublika gid tanlovinini tashkil etish samarali natija beradi.

Yo'lboshchilar nogiron bolalar uchun ekskursiya ishlab chiqishlari, xalqimizning Buyuk Vatan urushidagi jasoratini o'rganish alohida o'rin tutadi. "Xotira va qadrlash kuni" munisabati bilan "Xotira kitobi" kitoblarini yaratish uchun materiallarni yig'ish va tartibga solish bo'yicha katta ishlar amalga oshirilishi ushbu ish natijasida hududda yashagan va buyuk Vatan urushi ishtirokchilarining biografik ma'lumotlari, mukofotlari, jangovar harakatlarda ishtirok etishi tasvirlangan ma'lumotlar to'plangan bo'ladi.

"Muзейshunoslik" to'garagi a'zolari vatanimiz qahramonlari, ularning jangovar va mehnat faoliyatini o'rganish va jasorat ko'rsatish bo'yicha katta ish olib borilganlari to'g'risida videoroliklar tayyorlash mumkin. O'quvchilar videoni suratga olishi, buklet tayyorlashlari, qahramon haqida taqdimot yaratishlari kerak. Muзей ekspozitsiyasi o'quv jarayonida muntazam ravishda qo'llaniladi. Darslarda ishlatiladigan muzeyning haqiqiy materiallari o'quv jarayonini jonlantiradi, uni aniqroq mazmun bilan to'ldiradi, bilimlarni mustahkam o'zlashtirishga hissa qo'shadi va o'quvchilarga katta hissiy ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim muassasasi muzeyida to'plangan boy materiallar va ish tajribasi turli darajadagi tadbirlarni o'tkazishda ham qo'llaniladi. Muzey negizida bir necha bor maktab sinf rahbarlarining yig'ilishlari, vatanparvarlik tarbiyasi masalasi bo'yicha ota-onalar yig'ilishlari o'tkazilgan. Bu masalada muzey jamoat tashkilotlari bilan yaqin hamkorlik qiladi. "Muzeyshunoslik" to'garagi a'zolari "ruhingizni oching" va "Ko'krak nishoni" dasturlarini suratga olishda faol ishtirok etishdi.

Ta'lim muassasasi muzeyi yosh avlodni vatanparvarlik, fuqarolik, etnik-madaniy tarbiyalash markazi, maktab va qishloq hayotining markazi hisoblanadi. Muzey faoliyati o'tmishni ehtiyoqkorlik bilan saqlashga, o'z xalqining merosini muhofaza qilishga, o'z hududining an'alarini tiklashga va bolalarining o'z mamlakati, Vatanining haqiqiy fuqarolari va vatanparvarlari bo'lib yetishishiga yordam berishga qaratilgan.

Muzey-bu abadiylik kalitlari saqlanadigan, xalq tarixi va xotirasi jonlanadigan joy. Ma'lumki, o'tmishsiz hayot mumkin emas, ularsiz hozirgi va kelajak yo'q. Shuningdek, muzey norasmiy ta'lim va rivojlanish uchun joy vazifasini bajaradi.

Bola nafaqat stolda o'tiradi, balki o'rganish obyekti bilan yuzma-yuz uchrashadi, uni har tomondan ko'rishi mumkin, bu uning bilim qobiliyatini rivojlantiradi. Hozirgi vaqtda muzey pedagogikasi bolalarni shaxsiy tarbiyalash sohasidagi innovatsion texnologiya bo'lib, shaxsni maxsus tashkil etilgan fan-makon va zamon muhitiga singdirish uchun sharoit yaratmoqda.

Zamonaviy maktab ta'limi amaliyoti pedagogik jarayonni modernizatsiya qilish, unga keng ijtimoiy va madaniy kontekstni kiritish bilan tavsiflanadi. Muzey pedagogikasi maktab ta'limidagi o'quvchilarning ijtimoiylashuvi, ularning kognitiv rivojlanishi, estetik tarbiyasi va o'z xalqining tarixi bilan tanishishiga yordam beradigan innovatsion texnologiyalardan biridir.

Muzey XVII asr o'rtalaridan boshlab o'qituvchilar tomonidan ta'lim resursi sifatida ishlatilib kelinmoqda va dastlab kattalar va maktab o'quvchilariga qaratilgan. O'quvchilar faqat yigirmanchi asrning ikkinchi yarmida muzey aloqasi subyektlari sifatida ko'ri-la boshlandi. O'quvchilar auditoriyasi uchun "madaniyatning mavzu dunyosi", "Muzey va madaniyat", "Salom, muzey" eksperimental dasturlari ishlab chiqilgan.

Muzey pedagogikasining elementlari umumta'lim maktablari uchun badiiy va estetik yo'nalishning ba'zi kompleks va qisman dasturlariga kiritilgan bo'lib, "kelib chiqishi", "Kamalak", "go'zallik", "Quvonch", "Ijod", "Bolalar iqtidori", "Tabiat va rassom" va boshqalar. Muzey pedagogikasining maktab yoshidagi bolalarni madaniy va tarixiy qadriyatlar bilan tanishtirishdagi roli, muzey-pedagogik faoliyatni maktabdagi o'quvchining ijtimoiy-madaniy rivojlanishining samarali vositasi deb bilishadi.

Biroq, muzey pedagogikasining afzalliklarini maktab ta'limida innovatsion pedagogik texnologiya sifatida tan olish va uni maktab o'quv jarayonida qismlarga bo'lgan holda foydalanish o'rtasida qarama-qarshilik mavjud bo'lib, bu muzeyning yagona ta'lim maydoni va maktabni nazariy modellashtirish zarurligini belgilaydi. Maktab muzeylarining samarali hamkorligi ushbu tashkilotlarda mavjud resurslardan maqsadli foydalanishga imkon beradigan qo'shma muzey-pedagogik dasturlarni yaratishga asoslangan.

Muzeylarning madaniy va ma'rifiy faoliyatining mazmuni muzey auditoriyasi bilan ishlashni tashkil etish va ta'lim tizimi bilan quyidagi yo'nalishlarda o'zaro aloqalarni o'z ichiga oladi: axborot berish, o'qitish, ijodiy mayoyillarni rivojlantirish, aloqa, dam olish muzey haqida ma'lumot ekskursiya ishlari, bosma qo'llanmalar, audio qo'llanmalar, axborot kiosklari va Internet saytlari orqali amalga oshiriladi.

Maktab muzeylarining ijtimoiy tarmog'idagi muzey sahifasida maktab o'qituvchisi muzey va pedagogik dasturlar, muzeyning fond kolleksiyalari, bo'lajak madaniy tadbirlarning e'lonlari bilan tanishishi, o'z ishlarida foydalanish uchun o'lkashunoslik materiallari bilan tanishishi mumkin.

Muzeyda maktab o'quvchilari bilan ishlash bir qator shartlarga rioya qilishni talab qiladi:

o'quvchi tushunishi uchun eksponatlarning mavjudligi; obyektlar bilan harakat qilish imkoniyati (haqiqiy obyektlarni modellar, dublikatlar, nusxalar bilan birlashtirish);

sinfda muzey o'yinlaridan foydalanish, tayyorgarlik /mushakamlash ishlari;

o'quvchilar bilan muloqotni ta'minlash;

amaliy ishlarni tashkil etish orqali "qo'llar orqali bilim" tamoyiliga rioya qilish o'quvchilar faoliyati;

muzeysga tashrif buyurishdan oldin dastlabki ishlarni bajarish va o'z faoliyatida olingan taassurotlarni mustahkamlashga qaratilgan ijodiy mashg'ulotlar

O'quvchilarda muzey madaniyatini shakllantirish-muzey haqidagi g'oyalarning yoshga mos darajasini, uning qadriyatlariga hissiy-ijobiy munosabatni, muzey makonida rivojlangan aloqa usullarini aks ettiruvchi rivojlangan shaxsiy fazilat bu nafaqat muzey xodimlari, balki o'qituvchilar faoliyatining mazmuni aks ettiriladi. Uni maktablarda amalga oshirish uchun badiiy albomlar, otkritkalar, fotosuratlar va reproduksiyalar to'plamlari, shuningdek, o'quvchilar bilan ishlashda "virtual ekspozitsiyalar", "virtual ko'rgazmalar", "virtual muzeylar"dan foydalanishga imkon beradigan raqamli resurslarni o'z ichiga olgan makon va zamon rivojlanish muhiti yaratilishi kerak.

Maktab ta'limi muzey pedagogikasi sohasidagi olimlar va amaliyotchilarning o'quvchilar bilan ishlashda muzeylarning virtual muhitidan foydalanishga munosabati noaniq. Shunday qilib, muzey pedagogikasi nuqtai nazaridan, virtual ekskursiya muzeyning noyob atmosferasini to'liq qayta tiklay olmaydi va haqiqiy san'at asari yoki tarixiy artefakt bilan o'zaro aloqada bo'lgan tajribalarni taqdim eta olmaydi. Boshqa tomondan, muzeyga tashrif buyurish qiyin bo'lgan hollarda (masalan, uning maktabdan uzoqligi), virtual ekskursiyalar muzey devorlari ichidagi mashg'ulotlarga yaxshi alternativ hisoblanadi. O'quvchilarning badiiy va estetik rivojlanishida raqamli resurslardan foydalanishning katta salohiyatiga ishora qiladi. Ular sizga vizual madaniyat asoslarini rivojlantirishga imkon beradi, ma'lumotni o'zlashtirishning individual yo'nalishini yaratish imkoniyatini beradi.

Zamonaviy o'quvchilar uchun tanish bo'lgan shaklda ma'lumot beradi. Bu holda bilish jarayoni eksperiment va o'yin orqali amalga oshiriladi, urg'u og'zaki nutqdan o'quvchining yosh xususiyatlariga eng mos keladigan vizual usullarga o'tkaziladi.

Raqamli resurslar maktabning veb-saytida virtual muzey formatida taqdim etilishi mumkin, bu sizga saytga tashrif buyuruvchilar uchun turli xil manbalarga – o'quvchilar ishlarining virtual ko'rgazmalariga, o'quv materiallariga va boshqalarga bepul kirishni ta'minlashga imkon beradi. Virtual muzeyda siz o'qituvchilarning uslubiy ishlanmalari, videofilmlar, virtual albomlar, multimedia taqdimotlari, interfaol doska uchun o'yinlar, marshrut o'yinlari. Muzey madaniyatini shakllantirish uchun maktabga mos muhitning yana bir turini – mini-muzeyni ta'kidlash mumkin.

Bunday muzeylarni tashkil etishning maqsadga muvofiqligi ikki sababga bog'liq:

- umumta'lim maktablari "haqiqiy" muzeylardan uzoqda joylashgan;

- katta yoshdagi mehmonlar uchun mo'ljallangan ko'rgazmalar yosh bolani charchatishi mumkin.

Ko'pincha maktablarda xalq hayotining mini-muzeylari yaratiladi, ammo mini-muzeylarning mavzusi keng – o'yinchoqlar, kitoblar, tabiatdan tashkil topadi. Ular, qoida tariqasida, buyumlar to'plami asosida yaratilgan va kattalar va bolalar o'rtasidagi ijtimoiy sheriklik uchun yaxshi joy vazifasini bajaradi.

Tahlil va natijalar. Ilmiy-uslubiy adabiyotlarni va muzeylarning madaniy va ma'rifiy faoliyatining mavjud amaliyotini o'rganish natijasida umumta'lim maktablari o'quv jarayoniga muzey pedagogikasini joriy etishning asosiy shakllarini aniqlashga imkon beradi.

Muzey o'qituvchisi o'z ishida quyidagi usullardan foydalangan holda olib boradigan muzeylar va ko'rgazmalarga ekskursiyalar:

-bolaga shaxsiy tajribasi bilan bog'liq "qadriyatlarini boshdan kechirishga" imkon beradigan teng qiymatli dialogni tashkil etish;

-sezgi va mnemonik javoblarning hissiy patogenlari yordamida "taqdim etish orqali interaktivlikni" ta'minlash;

-qo'llanma xarakterini jalb qilish, rol qo'llanma o'zi (har qanday belgi rolda) yoki qo'g'irchoq tomonidan bajarilishi mumkin;

-bolalarning idrokini jamlash uchun ramziy atribut yoki o'rni bosuvchi narsadan foydalanish;

- tasviriy san'atning muzey asl nusxasi yonida tashkil etish (quruq grafik vositalar bilan rasm chizish, pantomima, plastik tadqiqotlar va boshqalar).

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, muzey pedagogikasida to'garaklar faoliyatini umumta'lim maktablarda tashkil etish orqali ta'lim oluvchilarga madaniyatning murakkab dunyosida harakat qilishda, dunyo va o'zi haqidagi bilim va g'oyalarni kengaytirishda, o'zlarini nafaqat o'zlarining, balki boshqa madaniyatlarining merosxo'ri sifatida anglashda yordam beradi.

Shuningdek, to'garaklarda muzeyga ekskursiyalar o'qituvchining har mavzu, virtual shakllarini tashkil etishga olib keladi. qanday ma'lumotlarini to'ldirishi va boyitishi, ta'lim jarayonini

ADABIYOTLAR

1. 2019-yil 5-yanvardagi PF-5611-son Farmoni bilan tasdiqlangan «2019-2025 yillarda O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish Konsepsiyasi».
2. Lichtwark A. *Obungen in der Betrachtung von Kunstwerken*. – Berlin: Verlag von Bruno Cassire, 1909. – 230 p.
3. Столяров Б.А. *Музейная педагогика История, теория, практика*- М.: Высш. шк., 2004 —29-84с.
4. Насруллаева П.Н. *Музейное дело в системе туризма*. — Дагестанский государственный педагогический университет Кафедра «Социально-культурный сервис и туризм» г. Махачкала.
5. Baydjanov, B. (2021). Language and education integration - information security as one of the important factors of supply. —Actual problems and solutions of modern philology. Collection of materials of the international online conference. (2). <https://doi.org/10.47100/v1i2.302>
6. Karimova, M., & Tuychieva, R. (2019). The pedagogical basics of training students for professional, moral and educational function. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(10), 311-317.

UDK:327.1(8)

Гульнар ДЖУМАЕВА,

Кандидат педагогической наук, научный сотрудник Университета Инха в Ташкенте

По отзыву О.Раджабова, доцент НуУз, доктора философских наук по истории

IRAN'S INTERESTS IN CENTRAL ASIA: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Annotation

The article focuses on analyzing Iran's interests in Central Asia, covering economic, political, and cultural aspects. It examines Iran's current relationships with the countries of the region, including cooperation in areas like energy, trade, and transportation, as well as its role in regional integration projects. The article also explores potential prospects for further development of these relationships in light of geopolitical shifts.

Key words: Iran, interests, cooperation with Central Asian countries, prospects for the development of relations.

ИНТЕРЕСЫ ИРАНА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИНЧЕШЕНЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация

Статья посвящена анализу интересов Ирана в ЦА, включая экономические, политические и культурные аспекты. Рассматриваются текущие отношения Ирана с государствами региона, такие как сотрудничество в энергетике, торговле и транспорте, а также его роль в региональных интеграционных проектах. В работе также обсуждаются возможные перспективы дальнейшего развития этих отношений с учетом геополитических изменений.

Ключевые слова: Иран, интересы, сотрудничество со странами ЦА, перспективы развития отношений.

ERONNING MARKAZIY OSIYODAGI MANFAATLARI: HOZIRGI HOLATI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Annotatsiya

Maqola Eronning Markaziy Osiyodagi manfaatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatlarini o'z ichiga oladi. Eronning mintaqada davlatlari bilan energetika, savdo va transport sohasidagi hamkorligi, shuningdek, uning mintaqaviy integratsiya loyihalaridagi roli ko'rib chiqilgan. Shu bilan birga, geosiyosiy o'zgarishlar bilan bog'liq ravishda bu munosabatlarning yanada rivojlanishi istiqbollari muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Eron, manfaatlar, markaziy Osiyo davlatlari, hamkorlik aloqalari.

Введение. Обладая стратегическим географическим положением на пересечении Ближнего Востока, Южной и Центральной Азии, Иран играет важную роль в региональной политике и экономике. Центральная Азия, богатая природными ресурсами и занимающая важное геополитическое положение, представляет особый интерес для ИРИ. После распада Советского Союза и образования новых независимых государств в регионе, Иран активно стремится укрепить свои позиции как один из ключевых партнеров ЦА.

Взаимодействие Ирана с центральноазиатскими странами основывается на множестве факторов, включая исторические, культурные, экономические и политические связи. Одним из ключевых аспектов иранской стратегии является обеспечение энергетической безопасности, создание новых торговых путей и противодействие влиянию крупных мировых и региональных сил, таких как США, Россия и Китай. Важное значение также придается сотрудничеству в области безопасности и стабилизации региона, что особенно актуально в условиях современных вызовов, таких как терроризм и транснациональная преступность.

В данной статье рассматривается текущее состояние интересов Ирана в ЦА, анализируются ключевые направления сотрудничества и исследуются перспективы дальнейшего развития отношений в контексте глобальных и региональных изменений.

С 1984 года, когда Иран оказался под влиянием западных санкций, страна начала искать новые экономические и политические связи с центральноазиатскими государствами, чтобы выйти из международной изоляции. Иран был одним из первых государств, которые установили дипломатические отношения со всеми странами Центральноазиатского региона: Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном после обретения ими независимости. Для центральноазиатских республик Иран предлагает значительные активы, такие как коридоры и энергетические транспортные инфраструктуры. Так, открытие транзитного коридора «Иран-Афганистан-Узбекистан» в августе 2020 года, по словам директора транзитного бюро IRICA Мостафы Аяти, может способствовать развитию региональной торговли и

сотрудничества, а также способствовать миру и безопасности в Афганистане [1]. Иранский порт Чабахар на Оманском заливе играет важную роль для центральноазиатских стран в условиях нестабильности Афганистана, предоставляя альтернативный путь для экспорта товаров в удаленные регионы через транспортный коридор «Север-Юг» [2].

Для раскрытия геополитических интересов Ирана в ЦА концептивно рассмотрим современные тенденции внешней политики Ирана, которые охватывают несколько ключевых аспектов, и их реальные и потенциальные возможности влияния на Центральноазиатский регион.

Ядерная политика. После вступления в силу ядерной сделки 2015 года (Совместный всеобъемлющий план действий (СВПД; англ. Joint Comprehensive Plan of Action, сокр. JCPOA), Иран согласился ограничить свою ядерную программу в обмен на снятие международных санкций. Однако в 2018 году США вышли из соглашения и ввели новые санкции, что привело к напряженности и к возобновлению ядерной деятельности Ирана, что особенно проявляется на фоне обострения ирано-израильских отношений и операции «Правдивое обещание», проведенной 13-14 апреля 2024 г. Иран дал понять, что может пересмотреть свою ядерную программу и даже готов в течение месяца произвести 6 бомб [3]. Оставаясь ключевым во внешней политике ИРИ, вопрос ядерного вооружения вызывает беспокойство в странах ЦА, так как, во-первых, это может повысить риск ядерной пролиферации и усилить напряженность в регионе; во-вторых, Центральная Азия соседствует с четырьмя странами, обладающими ядерным арсеналом – Индией, Китаем, Пакистаном и Россией. Возможность конфликта между этими государствами представляет серьезную угрозу для всего региона. В настоящее время не устранена напряженность в индо-пакистанском конфликте, который начался с момента получения Индией независимости в 1947 году и пока не имеет перспективы на разрешение в среднесрочной перспективе. Поэтому обеспечение национальной и региональной безопасности становится одним из главных приоритетов для стран ЦА с целью предотвращения ядерного конфликта [4].

Региональное влияние. Иран продолжает активную роль в региональных конфликтах, поддерживая сирийское

правительство, группировку Хизбалла в Ливане, Хуситов в Йемене, палестинскую боевую организацию Хамас[5]. Его вмешательство в конфликты в Ираке и стремление к региональной экспансии вызывают беспокойство у соседних стран, таких как Саудовская Аравия и Израиль[6], а также у США, что обусловлено несколькими аспектами.

Во-первых, Иран и его соседи, такие как Саудовская Аравия и Израиль, конкурируют за влияние и доминирование в регионе Ближнего Востока. Расширение влияния Ирана может означать ослабление позиций других стран; во-вторых, в регионе есть различные этнические и религиозные группы, и вмешательство Ирана может усилить напряженность между этими группами. Например, суннитские страны, такие как Саудовская Аравия, беспокоятся из-за распространения шиитского влияния со стороны Ирана; в-третьих, для многих стран региона вмешательство Ирана, поддерживающего различные группы и организации, включая тех, которые могут быть враждебно настроены к соседним странам, представляет угрозу для их национальной безопасности; в-четвертых, для США Иран является ключевым игроком в регионе и важным фактором для их внешней политики. Расширение его влияния может противоречить интересам США в обеспечении стабильности и безопасности в регионе; в-пятых, вопрос ядерной программы Ирана также вызывает тревогу у мирового сообщества, включая его соседей. Неясно, как Иран намерен использовать ядерные технологии, и это создает потенциальные угрозы для региональной стабильности и безопасности. В целом, вмешательство Ирана вызывает беспокойство у соседних стран и других мировых игроков из-за потенциальных геополитических последствий, угрозы безопасности и неопределенности относительно его намерений. Не исключено, что эти страны могут активизировать свою антииранскую политику и предпринять дополнительные шаги для ограничения роста влияния Ирана в регионе, такие как формирование политических и военных альянсов в ряде стран ЦА с целью сдерживания и контроля над действиями Ирана.

Отношения с другими странами. С начала 2022 года Россия и Иран активно наращивают свои отношения, охватывая все сферы сотрудничества. Этот тренд, начавшийся в 2012 году, усилился в контексте Украинского кризиса и последующих санкций со стороны Евросоюза, США и других стран против России[7].

В то же время Иран сталкивается с некоторыми вызовами в отношениях с США и их союзниками, Саудовской Аравией и некоторыми другими арабскими странами. Так, США активно противодействуют укреплению связей Ирана с Центральной Азией и Закавказьем. Они оказывают поддержку Турции и Пакистану, которые, стремясь расширить свое влияние, пытаются ограничить влияние Ирана в этом регионе[8]. Стремление же Ирана укреплять отношения с рядом стран в ЦА, особенно с Таджикистаном, Узбекистаном и Казахстаном, - часть его стратегии диверсификации дипломатических связей и сотрудничества в области безопасности и экономики. Однако, к примеру, план Ирана о создании единой сети железных дорог со странами ЦА[9] может иметь неоднозначные последствия для российско-иранских отношений. По мнению экспертов, «реализация проекта железной дороги с европейской колеей может способствовать отрыву среднеазиатских республик от России и в транспортно-технологическом, и в торгово-экономическом отношении» [10]. Это, в свою очередь, усилит влияние Ирана в регионе ЦА и предоставит Тегерану дополнительные инструменты воздействия на страны этого региона[11]. Этот сценарий крайне невыгоден для Москвы, которая традиционно поддерживает тесные железнодорожные связи со всеми странами ЦА. Россия и Иран считают, что они имеют общие интересы в сдерживании влияния США в Центральноазиатском регионе. Политика США в Каспийском

регионе, согласно экспертам, представляет собой один из способов сочетания геополитических и геоэкономических интересов с идеологическими амбициями, что создает условия для возникновения новой, постоянно изменяющейся "большой игры"[12].

Экономическая нестабильность. Введение санкций, внутренние проблемы и другие экономические ограничения повлияли на экономику Ирана, вызвав инфляцию, девальвацию национальной валюты и экономические трудности для обычных граждан. Вкупе они ограничивают способность ИРИ вести активную внешнюю политику в ЦА, что ослабляет её потенциал для экономического сотрудничества с регионом. Еще в начале 2000-х эксперты отмечали, что «вклад Ирана в экономику региона достаточно скромнен из-за отсутствия средств для инвестиций и небольшого объема экспорта, особенно в ЦА»[13]. Возобновление и ужесточение санкций США в отношении Ирана в последние годы сопровождается тяжелым экономическим положением в стране. В такой ситуации самому Ирану остро необходимы иностранные инвестиции для стимулирования роста ключевых отраслей экономики. Поэтому осуществление крупных инфраструктурных проектов, планируемых ИРИ[14] становится значительно затрудненным из-за недостатка финансирования и геополитических факторов.

Тем не менее, подвергнутый санкциям и экономическим ограничениям Иран стремится к расширению торгово-экономических связей со странами региона, включая предложение альтернативных транспортных маршрутов, что подчеркивает его стремление к привлечению иностранных инвестиций и стимулированию экономического роста. Так, ИРИ предложила Казахстану альтернативный транспортный маршрут, отличный от российского и азербайджано-турецкого. В июне 2022 года, в ходе визита президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева в Тегеран, была высказана необходимость более широкого использования железнодорожного маршрута Казахстан – Туркменистан – Иран и увеличения объемов перевозок через Каспийское море из казахстанских портов в иранские. В результате был подписан меморандум о сотрудничестве между АО «Казахстанские железные дороги» и Железными дорогами ИРИ. Первый контейнерный поезд, запущенный торжественно в ходе онлайн-церемонии президентами Казахстана и Ирана, прошел расстояние от Павлодара до Тегерана за 12 суток[15].

Заключение. Учитывая эти особенности, можно предполагать, что внешняя политика Ирана в ЦА и впредь будет продолжать развиваться в контексте вышперечисленных аспектов по нескольким причинам. Во-первых, ядерная политика Ирана останется ключевым элементом его внешней стратегии, поскольку страна стремится к сохранению своего ядерного потенциала в контексте геополитической нестабильности и давления со стороны региональных соперников. Во-вторых, региональное влияние Ирана в ЦА будет продолжать расти, особенно в свете его стремления к укреплению своей позиции в регионе и противодействию влиянию других акторов, таких как США и Саудовская Аравия. В-третьих, отношения с другими странами будут иметь важное значение для внешней политики Ирана в ЦА, которая будет продолжать активно искать дипломатические связи и партнерство с другими государствами региона, стремясь укрепить свою позицию и обеспечить свои интересы. В-четвертых, экономическая нестабильность также будет влиять на изменение внешней политики Ирана в ЦА, поскольку страна будет стремиться к диверсификации своей экономики и привлечению иностранных инвестиций для обеспечения своего экономического развития. И в-пятых, активные внутренние изменения в Иране будут обуславливать его внешнюю политику в ЦА, поскольку страна периодически будет пересматривать свои приоритеты и стратегии в зависимости от внутренних политических и социальных изменений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иран и Узбекистан продолжают наращивать сотрудничество в сфере транспорта // Каспийский вестник URL: <http://caspij-geo.ru/14725-2/> (дата обращения: 11.09.2023).
2. Дризе Д. «Появился новый термин "ближневосточное НАТО"»: <https://www.kommersant.ru/doc/66517>;
3. Ethan Bronner. How Iran and Israel Attack Each Other While Avoiding All-Out War. Bloomberg (9 октября 2023) 56: https://www.washingtonpost.com/business/energy/2023/10/09/how-iran-and-israel-attack-each-other-while-avoiding-all-out-war/bac8ca90-6675-11ee-9753-2b3742e96987_story.html
4. Значение порта Чабахар для транзита товаров в страны Центральной Азии и роль коридора "Север-Юг" <https://parstoday.ir/ru/radio/programs-i110935>

5. Рустами С., Махмудова К. Сравнительный анализ политики Ирана и России в ЦА : https://www.researchgate.net/publication/369541249_Comparative_analysis_of_the_policy_of_Iran_and_Russia_in_Central_Asia
6. Антиизраильская «Ось сопротивления», созданная Ираном, проходит проверку на прочность <https://lechain.ru/news/antiizraillskaya-os-soprotivleniya-sozdannaya-iranom-prohodit-proverku-na-prochnost/>
7. David Green. From Friends to Foes: How Israel and Iran Turned Into Arch-enemies//<https://www.haaretz.com/middle-east-news/iran/2018-05-08/ty-article-magazine/how-israel-and-iran-went-from-allies-to-enemies/0000017f-f633-d887-a7ff-fef71e7f0000>
8. Безносова М.И., Лихачёв К.А. Российско-иранские отношения на современном этапе: перспективы и потенциальные риски // Вестн. Удм. ун-та. Социология. Политология. Международные отношения. 2023. Т. 7, вып. 1. С. 88–96. <https://doi.org/10.35634/2587-9030-2023-7-1-88-96>.
9. Военная коалиция против Ирана: кто поддержит США <https://www.dw.com/ru/%D0%B2%D0%BE%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F-%D0%BA%D0%BE%D0%B0%D0%BB%>
10. Иран вынашивает планы единой сети железных дорог со странами ЦА <http://mirperemen.net/2017/01/iran-vynashivaet-plany-edinoj-seti-zheleznyx-dorog-so-stranami-centralnoj-azii/>
11. Грозин А. Политика и интересы Ирана в ЦА с учётом энергетического и логистического факторов: <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-i-interesy-irana-v-tsentralnoy-azii-s-uchyotom-energeticheskogo-i-logisticheskogo-faktorov>
12. Mesbahi M. Iran and Central Asia: paradigm and policy // Centr. Asian survey. – Oxford, 2004. – Vol. 23, N 2. https://www.researchgate.net/publication/248961820_Iran_and_Central_Asia_Paradigm_and_policy
13. Малек А. Иран и Туран: к вопросу об отношениях Ирана с государствами Центральной Азии и Закавказья // Центр. Азия и Кавказ. – Luleå, 2001. – N 5. – С.108-116.
14. Грозин А. Политика и интересы Ирана в ЦА с учётом энергетического и логистического факторов: <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-i-interesy-irana-v-tsentralnoy-azii-s-uchyotom-energeticheskogo-i-logisticheskogo-faktorov>
15. Троицкий Е. Политика Ирана по укреплению влияния в ЦА <https://eurasian-studies.tsu.ru/analitika/publikacii/evgenii-troitckii-politika-irana-po-ukrepleniuiu-vliianiia-v-tcentral-noi-azii/>

UDK:811.512.133:37.091.33:37.014.1:930.85

Shaxnoza DJO'RAYEVA,

Toshkent Amaliy fanlar universiteti katta o'qituvchisi

E-mail: shaxnoza.djuraeva.82@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, prof. M.Axmedova taqrizi ostida

HERMENEUTIC APPROACH TO METHODOLOGICAL DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC WORLDVIEW IN THE CONTENT OF MOTHER LANGUAGE EDUCATION

Аннотация

To be able to use the scientific and theoretical foundations of mother tongue education, the most convenient and modern methods of teaching at different stages of education, to teach the methodology of teaching the uzbek language based on the professional requirements for future teachers of the uzbek language. It consists of teaching effective methods, forms and methods of teaching the content of the language at the level of modern requirements, highlighting the pedagogical and methodological possibilities of their implementation.

Key words: Language, thinking, coherence, word, tool, product, material entity, learning process, uzbek language unit, discourse, student, hermeneutic teaching, acquisition, language as a social phenomenon, quality, introduction, important importance, uzbek language educational content, scientific outlook, clear understanding, help.

ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К МЕТОДОЛОГИЧЕСКОМУ РАЗВИТИЮ МИРОВОЙ НАУЧНОЙ НАУКИ В СОДЕРЖАНИИ РУНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Уметь использовать научно-теоретические основы обучения узбекскому языку, наиболее удобные и современные методы обучения на разных этапах обучения, преподавать методику преподавания узбекского языка с учетом профессиональных требований к будущим учителям узбекского языка. Оно заключается в обучении эффективным методам, формам и методам обучения содержанию языка на уровне современных требований с выделением педагогических и методических возможностей их реализации.

Ключевые слова: Язык, мышление, связность, слово, инструмент, продукт, материальная сущность, процесс обучения, языковая единица, дискурс, ученик, герменевтическое учение, усвоение, язык как социальное явление, качество, внедрение, важное значение, образовательное содержание узбекского языка, научный кругозор, ясное понимание, помощь.

ONA TILI TA'LIM MAZMUNIDA ILMIY DUNYOQARASHNI METODIK RIVOJLANTIRISHGA OID GERMENEVTIK YONDASHUV

Аннотация

Ona tili ta'limining ilmiy-nazariy asoslarini, o'qitishning eng qulay va zamonaviy metodlarini ta'limning turli bosqichlarida qo'llay olishni, bo'lajak Ona tili o'qituvchilariga qo'yiladigan kasbiy talablar asosida Ona tili o'qitish metodikasi ta'lim mazmunini zamon talablari darajasida o'qitishning samarali metodlari, shakl va usullarini o'rgatish, ularni amaliyotga tatbiq qilishning pedagogik-metodik imkoniyatlarini yoritishdan iborat.

Kalit so'zlar: Til, tafakkur, uzviylik, so'z, vosita, mahsul, moddiy borliq, o'quv jarayoni, til birligi, nutq, talaba, germenevtik ta'limot, o'zlashtirish, tilni ijtimoiy hodisa, sifat, tanishtirish, muhim ahamiyat, ona tili ta'lim mazmuni, ilmiy dunyoqarash, aniq tushunish, yordam berish.

Kirish. Ta'limda bo'lajak ona tili o'qituvchilarining modul-kredit tizimidagi metodik tayyorgarligini jadallashtirish, didaktik-pedagogik faoliyatini samarali tashkil etishga tayyorlashning mustaqil hamda o'quv topshiriqlar tizimini yanada takomillashtirish zarurati mavjud. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha 2017–2021-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasida "...ta'lim tizimini takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish" alohida ta'kidlangan. Zero modul-kredit ta'limida mustaqil ta'lim topshiriqlari global masalalar sirasida markaziy o'rinni egallaydi. Respublikamizda bo'lajak Ona tili o'qituvchilari uchun Ona tili o'qitish metodikasi fanini o'qitish ta'limning kredit tizimi asosida fan bo'yicha qo'yilgan o'quv materiallari talabalar tomonidan mustaqil o'rganiladi, amaliy ishlar talabalar tomonidan individual tarzda bajariladi. Ona tili ta'limining ilmiy-metodik asoslarini, o'qitishning eng qulay va zamonaviy metodlarini ta'limning turli bosqichlarida qo'llay oladi. Bo'lajak Ona tili o'qituvchilarga modul-kredit tizimini keng joriy etish, yangi Renessans poydevorini qurishda, pedagogik va metosik shart-sharoit talabalarni mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ona tili o'qitish metodikasiga oid kompetensiyaviy yondashuvga asoslanmoqda, dars mashg'uloti jarayonida lingvistik kompetensiyalarni metodik rivojlantirish nutqiy kompetensiyalarning takomillashishiga olib kelish ko'zda tutilgan. "Ona tili o'qitish metodikasi" fani nutqiy metodik kompetensiyaviy yondashuvga asoslanmoqda, dars mashg'uloti jarayonida lingvistik kompetensiyalarni rivojlantirish nutqiy kompetensiyalarning takomillashishiga olib kelish ko'zda tutilgan. Ona tili o'qitish metodikasida o'rganishga qo'yilgan aniq malaka talablari asosida (tinglab tushunish), (gapirish), (o'qish) va (yozish) ko'nikmalari

metodik imkoniyatlarini yanada kengaytirish zarurligini ko'rsatib turibdi. Bu esa, o'qitishda metodik kompetentligini rivojlantirishning didaktik tizimi va texnologik modelini ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etishning, pedagogik-didaktik shart-sharoitlarini takomillashtirishni taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida", 2018 yil 25 yanvardagi PF-5313-son "Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2019 yil 22 oktyabrdagi PF-5850-son "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-ardeldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son va 2020-yil 27-fevraldagi "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish shora-tadbirlari to'g'risida"gi RQ-4623-son Qarorlari va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF 60-sonli, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi "2022–2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi PF-134-son Farmon ona tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari haqidagi qarorlari, shuningdek mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi. Ona tili o'qitish metodikasi ta'lim mazmunida O'zbekiston Respublikasi oliy

o'quv yurtlarining bakalavriat bosqichi uchun Umumiy kasbiy modullar blogining davlat ta'lim standarti asosida tuzilgan. Ona tili o'qitish metodikasi ta'lim mazmunini o'qitishdan maqsad Ona tili ta'limining ilmiy-nazariy asoslarini, o'qitishning eng qulay va zamonaviy metodlarini ta'limning turli bosqichlarida qo'llay olishni, bo'lajak o'qituvchilarga qo'yiladigan kasbiy talablar asosida ona tili fanini zamon talablari darajasida o'qitishning samarali metodlari, shakl va usullarini o'rgatish, ularni amaliyotga tatbiq qilishning pedagogik-metodik imkoniyatlarini yoritishdan iborat. Talabalarda Ona tili ta'lim mazmunini, o'qish metodlari, usullari, ularning metodil-nazariy asoslari, ona tilining ta'lim mazmunida tutgan o'rni, ona tilning har bir sathi doirasida o'quvchilarga beriladigan BKMLar majmuasi, innovatsion pedagogik faoliyatining nazariy-metodik asoslari, pedagogik faoliyatni amalga oshirish metodikasi to'g'risida tasavvurga ega bo'lish, egallangan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Mustaqil ish ma'ruza va amaliy mashg'ulotlardan berilgan vazifa bo'yicha referat, mustaqil ish va taqdimot shaklida talabning individual bajaradigan ishi hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mamlakatimizda keyingi yillarda bir qator ona tili o'qitish metodikasiga doir ilmiy-metodik tadqiqotlar olib borildi. Jumladan, Sh.Yusupova va N. Dadajonova kabi tilshunoslarda o'z tadqiqotlarida o'zbek tili ta'limi jarayonida talabalarining nutqi ustida ishlash metodikasi asosida o'qitishni targ'ib qilgan. A.G'ulomov, M.Qodirov, M.Ernazarova, A.Bobomurodova, N.Alavuddinova, V.Karimjonova kabi tilshunos olimlar esa ona tili o'qitish asosida mustaqil ta'lim topshiriqlarini ishlash, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi ustida izlanishlar olib borgan. T.Yusupova gapning bosh bo'laklarini o'qitish metodikasi bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan. Ona tili ta'lim mazmunida metodik va nazariy ta'lim bo'yicha tadqiqotchi olimlar H.Ne'matov, A.G'ulomov, M.Qodirov, A.Nurmonov, A.Sobirov, B.Mengliyev, L.R.Raupova, B.To'xliyev, Sh. Yusupova, T.Ziyodova, O.Oxunjonova, D.Jumashev kabi tilshunos olimlarning ishlari shular jumlasidandir. Shu bilan birga, mazkur tadqiqotlar yozma va og'zaki nutqni rivojlantirishga yo'naltirilgan ishlarni O.Roziqov, N.Mahmudov, R.Safarova, U.Tursunov, A.Muxtorov, Sh.Rahmatullayev, H.Alavuddinova, R.R.Sayfullayeva, B.R.Mengliyev, kabi tilshunos olimlar o'rganagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Har bir dars mashg'ulot bo'yicha topshiriqlar bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar talabalarga taqdim etiladi. Ona tili o'qitish metodikasi ta'lim mazmunida topshiriqlarni va uslubiy ko'rsatmalarda keltirilgan ishlarni bajarish talab etiladi. Talabalar mavzular bo'yicha mustaqil ish va referatlar tayyorlaydi hamda himoya qiladi. Har bir talaba mustaqil ravishda o'z topshirig'ini bajaradi. Ona tili ta'lim mazmunida nazariy va amaliy ahamiyatga ega hisoblanib, olingan bilimlar quruq nazariya yoki shunchaki yod olish uchun emas, balki hayot davomida pedagogik-metodik kasbiy faoliyati jarayonlarida shunday bilimlarni ko'nikmalarni amaliyotda qo'llashdir. Talabalarga ta'lim-tarbiya berish vazifalaridan biri ularda ilmiy dunyoqarashgermenevtik ta'limotni rivojlantirishdir. Bu vazifani metodik hal qilishda Ona tilining ta'limiy maqsadga muvofiq ishlashning yetakchi sharti talabani shaxs sifatida muvaffaqiyatli kamol toptirishdir. Quyida ko'rsatilgan omillar tilni o'rgatish bilan bog'liq holda o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirish usulini belgilaydi: Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati uning aloqa (kommunikativ) vazifasini ifodalashdan iboratdir. OTMda filologik tilni o'rgatishning yetakchi yo'nalishi talabalar tomonidan tilning aloqa vazifasini bajarishini grammatik tushunishlariga erishish hisoblanadi. Til bilan tafakkur uzviy bog'liq bo'lib, tafakkur so'z vositasida yuzaga chiqadi. Til tafakkurning mahsuli hisoblanib, ongdan tashqarida o'zicha yashamaydi. Til va tafakkur atrofimizni o'rab olgan moddiy borliqqa nisbatan ikkilamchidir. Tafakkur tashqi dunyoning tushunchadagi ifodasi hisoblanadi. So'z tushunchaning shartli nomini o'zida aks ettiradi. Dunyoda yo'q narsa ongda ham, tilda ham bo'lmaydi. Bu holat o'quvchilarda dunyoqarashni shakllantirish asosini tashkil etadi va didaktik tamoyillardan birini, ya'ni til atrofni o'rab olgan muhitni, voqelikni kuzatish jarayonida faol bilish faoliyati vaziyatida o'rganilishini belgilaydi.

Ona tili ta'lim mazmunining barcha tomonlari (talaffuzi, fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, so'z yasalishi) ni o'zaro bog'liq holda o'rganish Ona tilini o'rgatishdagi yetakchi tamoyil bo'lib, uni amalga oshirish talabalarining qorqalpoq tilni murakkab, rivojlanuvchan, o'zaro bog'langan muhim tomonlarga ega bo'lgan hodisa sifatida anglab etishlari uchun ilmiy asos yaratadi. Ona tili ta'lim mazmunining mohiyatini bunday idrok etish hodisalarining

rivojlanuvchanligi va o'zaro bog'langan qismlardan tuzilishini tushunishga zamin hozirlaydi. OTM va maktab tajribasi va maxsus tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, yuqorida qayd etilgan dastlabki qoidalarini o'quv jarayonida amalga oshirishda ijtimoiy hodisa sifatida til haqidagi bilimlar majmuasini to'g'ri tanlash, asosiy til hodisalarini va turlarini tushuntirishda o'qituvchining tutgan metodologik yo'lining aniqligi, talabalar fikrlashini faollashtirish, til nazariyasini o'rgatishga asos bo'ladigan til materialining yuqori sifatli bo'lishi kabi dalillar hal qiluvchi ta'sir etadi. Shubhasiz, har bir omil maktab tajribasida bir-biridan ajralgan holda bo'lmaydi. Aksincha, ularning bir-biriga to'g'ri, maqsadga muvofiq ta'siri ijobiy natija beradi.

Tahlil va natijalar. Tilni ijtimoiy hodisa sifatida tanishtirish muhim ahamiyatga ega. Ona tili ta'lim mazmunining ijtimoiy mohiyati uning aloqa vazifasini bajarishida ko'rinadi. Uning jamiyat hayotidagi ahamiyatini aniq tushunishga yordam berish uchun quyidagi jihatlarga ahamiyat berish kerak:

o'quv jarayonida har bir til birligining nutqimizdagi o'rni talabalar o'zlashtirishini ta'minlash zarur. Talabalar tilning aloqa vazifasini tilning asosiy birliklari (fonema, morfema, so'z, so'z birikmasi, gap)ning vazifasini tushunish jarayonida o'rganadilar.

talabalarining tilning o'zaro aloqa vositasi ekanligini tushunishlari «Til har bir kishi, umuman, jamiyat hayotida qanday o'rinni egallaydi?» savoliga javob topishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ona tili ta'lim mazmunida kishilarning birgalikdagi mehnat faoliyatida, yangiliklarni maslahatlashib tushunishda, yangi mashinalar ixtiro qilishda zarurligi haqida misollar topib, o'z fikrlarini tasdiqlaydilar. Yoshlari ulg'aygan sari talabalar odamning odam bo'lishida tilning ahamiyatini tushuna boradilar. Odam o'zining fikrlash faoliyatini rivojlantirish va nutqini o'stirish bilan o'zini doimo takomillashtirib boradi. Olamni, koinotni o'zgartira borib, kishi yanada kamol topa boradi, uning tili ham boyiydi. Kishilar bilan, jamiyat a'zolari bilan aloqa, munosabat har bir kishining o'sishi, rivojlantirishdagi zaruriy shartlardan hisoblanadi.

talabalarining tilga ijtimoiy hodisa sifatida qarashini shakllantirishda tilning kelib chiqishi, tilda yangi so'zlarning paydo bo'lishi haqida ularning saviyasiga mos bo'lgan "sir" ni yechish (tushuntirish) ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi talabalarga tilning bir kishi tomonidan maxsus o'yab chiqarilmaganini, u itidoy odamlarning mehnat faoliyati bilan bog'liq holda yaratilganini va asta-sekin rivojlanib borganini tushuntiradi: "Bizdan juda uzoq vaqtlar ilgari tilda faqat bir necha o'ngina so'z mavjud edi, kishilar atrofda tabiatni, narsalarni bilib, ish qurollari yaratib, nimadir ishlab chiqarganlari sari tilda yangi so'zlar paydo bo'la boshladi. Atrofimizda mavjud bo'lgan shaxs va narsalarga, ularning belgilariga, jarayonga, juda ko'p boshqa narsalarga kishilar nom qo'yganlar. Shunday qilib, til yangi so'zlar bilan boyidi va boyib bormoqda". Ona tili ta'lim mazmunining rivojlanishi, ayrim so'zlarning ma'nolari haqidagi bilimni boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, fe'lni o'rganish jarayonida asta-sekin bilib oladilar. Bu o'rinda "So'zning tarkibi" bo'limi katta imkoniyatga ega. Talabalar bu bo'lim materiallarini o'rganish jarayonida tilimizning yangi so'zlar bilan boyib borishi haqidagi muhim manbalar bilan, so'z yasalishi bilan tanishadilar. Ma'lumki, ko'pgina yangi so'zlar tilda mavjud bo'lgan so'zlar zaminida yaratiladi, tilda bor qoliqlar kabi yasaladi: limon tipida limonzor, suvchi tipida bo'zchi kabi. Tilda yangi so'zning paydo bo'lishi o'zidan keyin bir xil o'zakli so'zlar guruhining hosil bo'lishiga sabab bo'ladi: ishli, ishsiz, ishchi kabi. Boshlang'ich sinflarda tilning rivojlanishi haqidagi masala maxsus o'rganilmaydi. Tilga jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda rivojlanadigan hodisa sifatida ilmiy qarashga zamin yaratish muhim ahamiyatga ega. Tilning leksik tomoni boshqalariga nisbatan harakatchan, tez rivojlanadigan bo'lgani uchun, til leksikasi misolida boshlang'ich sinf o'quvchilari saviyasiga mos ravishda jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda tilning ham rivojlanishi tushuntiriladi. Tilning leksik tarkibida yuz berayotgan o'zgarishlar yuzasidan o'qituvchi va o'quvchilarning kuzatishlari bolalarda dunyoni bilish haqidagi tasavvurini shakllantirishga mos material beradi.

Ona tili ta'lim mazmunida tilni o'zlashtirish jarayonini tekshirish shuni ko'rsatadiki, Ona tiliga ilmiy qarash asoslarini germevtik rivojlantirishning muhim bog'lanishlarini bilishga ham yordam beradi. Xususan, talabalarining so'zning tovush tomoni bilan uning leksik ma'nosi, so'zning morfemik tarkibi bilan leksik ma'nosi, so'zning grammatik ma'nosi bilan uning ma'lum so'z turkumiga tegishliligi o'rtasidagi bog'lanish kabilarni bilib olishi shu maqsadga xizmat qiladi. Bu bog'lanish tilning fonetik, leksik, so'z yasalishi va grammatik tomonlarining bir-biriga ta'sir qilishini xarakterlaydigan umumiy bog'lanishlarning xususiy ko'rinishi hisoblanadi. Shuni

ta'kidlash kerakki, o'quvchilarning xarakterli bog'lanishlarni tushuntirishlari tilni egallash nuqtai nazaridagina emas, balki dunyoqarashlarini shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega. Tildan bilim berishda o'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish muhimdir.

Talaba nazariy xarakterdagi umumlashtirish zarur bo'lgan daliliy materiallarni yig'ish bosqichida ham, berilgan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish uchun ham bolalarning hayotiy tajribasiga, nutqqa oid amaliyotiga tayanadi. Tilga oid bilimni o'rganish natijasida talabalar nutq faoliyatining sifati o'zgaradi, ongliligi ortadi. Tilni o'rganishni hayot bilan bog'lash dunyoning moddiyligini tushunishga asos yaratadi. Bu bilan bir paytda Ona tili darslarining asosiy vazifalari-dan biri bo'lmish talabalarda to'g'ri kuzatish va o'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda aniq bayon etish ko'nikmasini o'stirish masalasi hal qilinadi. Bunda o'qituvchidan talabalarda dialektik fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishga alohida e'tibor berish talab etiladi. Keyingi yillarda talabalarning o'quv faoliyati tobora izlanish xarakteriga ega bo'lmoqda. Ona tili ta'lim mazmunini metodik rivojlantirishda talabalar uchun ayrim qoida va aniqliklarni yodlab olish emas, balki atrofda hayotni kuzatish asosida talabalarning o'zlari "topgan" yoki adabiy manbalardan tayyor olingan Ona tili ta'lim mazmunini materialini maqsadga muvofiq analiz va sintez qilish yetakchi hisoblanadi. O'rganiladigan grammatik va so'z yasashiga oid, leksik tushunchalarning mavjud belgilarini aniqlash jarayonida faol qatnashish, bilib olingan dalillarni o'xshash va farqli tomondan qiyoslash, shuningdek, o'rganilgan imiy-nazariy

bilimlarni har xil nutqiy faoliyatga metodik tatbiq etish – bularning barchasi talabalarda dialektik fikrlash ko'nikmasini o'stirish uchun zamin va shart-sharoit yaratadi. Bunda muhim omillardan talabalarning aqliy faoliyatini o'qituvchi tomonidan aniq maqsadga muvofiq boshqarish, ularda orfografik, grammatik yoki leksik-uslubiy vazifalarni hal qilishning umumiy metodlarini shakllantirish hisoblanadi.

Ona tili ta'lim mazmunini o'rganish jarayonida talabalarda ilmiy dunyoqarash asoslarini rivojlantirish masalasi hal qilishda maktabdan to OTMgacha Ona tili ta'lim mazmunini o'rgatishga asos bo'ladigan material ahvolda qimmatga ega. Materialning g'oyaviy yo'nalishi va badiiy ifodaliligi talabalarning fikrlash faoliyatiga, his-tuyg'ulariga ta'sir etadi, atrof-muhit haqidagi bilim-larini kengaytiradi, tilga va uni yaratgan xalqqa qiziqishini tarbiyalaydi, talabalarning umumiy taraqqiyoti darajasini o'stiradi va ularning shaxsiy sifatlarining, dunyoqarashlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Keyingi yillarda Ona tili ta'lim mazmunini darsliklari va o'qituvchilar uchun nashr qilingan qo'llanmalar materialini mazmuniga qo'yilgan talablar anchagina ortdi.

Xulosa. Ona tili ta'lim mazmuni materialining asosiy mezonini matn va alohida gaplarning bilimni boyituvchi qimmatini, leksik-uslubiy aniqligi, mavzu jihatdan xilma-xilligi, hayotning turli tomonlari bilan bog'lanishi, matnlarning g'oyaviy-mavzuviy yo'naltirilganligi, talabalarning individual tipologik xususiyatlariga mosligidir.

ADABIYOTLAR

1. Azimova, K.Mavlonova, S.Quronov, Sh.Tursun, Z.Rozmetova Ona tili ta'lim mazmunini takomillashtirish T.: Respublika ta'lim markazi. O'quv-uslubiy qo'llanma.T.: 2022.-144 b.
2. Axmedova M.E. Rasulova G.K.Kredit-modul tizimida o'zbek tili ta'limda mustaqil o'quv topshiriqlari tuzish va ulardan foydalanish metodikasi. Uslubiy ko'rsatma, "Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi", MCHJ, 2022
3. Axmedova M.E. Modul-kredit tizimida mustaqil topshiriqlar tuzishning ilmiy-nazariy asoslari (tilshunoslik fanlari misolida) Monografiya., Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi", MCHJ, 2022. 173 bet
4. Axmedova M.E. ARM faoliyatida tilshunoslik fanlaridan mustaqil topshiriqlar tuzishda modul-kredit tizimining joriy etilishi// O'zMU XABARLARI, 2022, 1/2/1, 95-97 betlar
5. Axmedova M.E. Oliy filologik ta'limda o'quv topshiriqlaridan foydalanishning lingvometodik va didaktik xususiyatlari// Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal. -№2 (86), Xorazm Ma'mun akademiyasi nashriyat bulimi, 2022, 470-472 betlar
6. Axmedova M.E. OTM filologik ta'limda o'quv topshiriqlarini takomillashtirishning pedagogik-didaktik va pragmatik xususiyatlari. Akulova, A. A. konstruirovaniye situatsionnix zadach dlya otsenki kompetentnosti uchashixsya: uchebno-metodicheskoe posobie dlya pedagogov shkol. T.2008 g.153s.
7. Borovkov A., G'ulomov A., Ma'rupov Z., Shermuhammedov T. O'zbek tili grammatikasi. Yetti yillik va o'rta maktablarning 5-6-sinflari uchun darslik. I qism. Fonetika va morfologiya. –T.: O'zdamnashr, 1946. – 227 b.
8. Jalilov K.. Baholash nazariyasi asoslari. –T.: Akademnashr 2020, 252 bet.
9. Ziyodova T., va boshqa O'zbek tili o'qitish metodikasi. Amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari uchun. O'quv qo'llanma – T.: Bayoz, 2012. – 152 b.

UDK:316.628.29

Rustam DUSHANOV,

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti professori v.b., DSc, dotsent
E-mail: turgunovnaufal8@gmail.com

IIV Akademiyasi kriminalistika kafedrasida dotsenti D.Alibekov taqrizi asosida

ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL SERVICE METHODOLOGICAL FOUNDATIONS

Annotation

This article presents the problems and solutions of the psychological service in the system of internal affairs bodies, as well as the socio-psychological factors for their improvement.

Key words: The concept of "psychological service", training in the field of psychology, system of values and orientation, motivational directions, stressors in the process of service, psychometric tests and questionnaires, psychological protection.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ

Аннотация

В данной статье представлены проблемы и решения психологической службы, а также социально-психологические факторы их совершенствования.

Ключевые слова: Понятие «психологическая служба», подготовка кадров в области психологии, система ценностей и направленность, мотивационные направления, стрессоры в процессе службы, психометрические тесты и опросники, психологическая защита.

PSIXOLOGIK XIZMATNI TASHKIL ETISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada psixologik xizmat faoliyatining muammo va yechimlari, uni takomillashtirishning ijtimoiy psixologik omillar borasidagi fikr-muloxazalar bildirilgan.

Kalit soʻzlari: "Psixologik xizmat" konsepsiyasi, psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash, qadriyatlar tizimi va yoʻnalganlik, motivatsion soxalar, xizmat jarayonidagi stressogen omillar, psixometrik test va soʻrovnomal, psixologik muxofaza.

Kirish. Inson psixologiyasini tahlil qilish va rivojlantirishga jiddiy eʼtibor berish masalasi barcha zamonlar va davlatlarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning yetakchi vazifalaridan biri boʻlib kelgan.

XXI asrda psixologiya fani va uning ilgʻor vakillari oʻzlarining olamshumul ilmiy maqsadlari – insonga, ayni paytda, jamiyatga psixologik xizmat koʻrsatish tizimining muqarrarligini ilmiy va amaliy jihatdan asoslab berishga muvaffaq boʻldilar.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev taʼkidlaganidek, «Oldimizda yoshlarga tarbiya berish, psixologiya va boshqa turli sohalarida kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash boʻyicha murakkab vazifalar turibdi»[1].

Chunki, bugungi kunda, psixologiya fani biz uchun eng zarur sohalaridan biri. Psixologiyani oʻrganish – hayotni, insonni oʻrganish degani. Kerak boʻlsa, rahbarlik qilmoqchi ekansiz, yetakchi boʻlib, odamlarga koʻrsatma bermoqchi ekansiz, oldin ularning psixologiyasini har tomonlama oʻrganish kerak[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Umuman, psixologik xizmat koʻrsatish muammosi muayyan maʼnoda, ilmiy psixologiyaning yetakchi yoʻnalishlaridan biri sifatida koʻp bor munozaralar manbai boʻlgan. Bu haqda qadimgi va dastlabki psixologik tasavvurlar makoni boʻlmish Hindiston, Xitoy, Misr, Vavilon, Oʻrta Osiyo, Gresiya, shuningdek jon (ruh) xaqidagi birinchi kitobning muallifi Aristotel va temperament (mijoz) taʼlimotining asoschilari Galen, Gippokrat va Ibn Sinolardan tortib, to hozirga qadar chet el (I.V.Dubrovina, G.M.Andreeva, L.P.Grimak, A.A.,Stolin, X.Y.Leymets, Yu.L.Sierd) hamda Oʻzbekiston psixologlari (M.G.Davletshin, E. Gʻoziev, Gʻ.B.Shoumarov, B.R.Qodirov, R.Gaynutdinov, V.M.Karimova, Sh.R.Baratov, Z.T.Nishonova, N.A.Sogʻinov va boshq.) oʻz fikr-mulohazalarini bildirganlar va bildirib kelmoqdalar.

Tarix va ijtimoiy hayot tamoyillari shuni koʻrsatmoqdaki, jamiyatning har tomonlama rivojlanishi va unda yuksak darajadagi hayot, turmush tarzining qaror toptirilishi, avvalo, har bir faoliyat koʻrsatuvchi shaxsdagi oʻziga xos psixologik salohiyatning nechogʻlik toʻla-toʻkis namoyon etilayotganligi bilan belgilanadi. Zero, har bir mamlakatning porloq kelajagini odamlardagi ijodiy, intellektual va maʼnaviy taraqqiyot yoʻlida xizmat qiluvchi davlat mexanizmsiz tasavvur qilib boʻlmaydi. Shu boisdan boʻlsa kerak, hozirgi kunda barcha rivojlangan va rivojlanish yoʻlidan borayotgan mamlakatlar birinchi galda oʻz fuqarolarining maʼnaviy, intellektual, jismoniy va

ruhiy barkamolligiga hamda undan ijtimoiy manfaatlar uchun samarali foydalanish yoʻllarini izlashga jiddiy eʼtibor qaratmoqdalar.

Tadqiqot metodologiyasi. Shu nuqtai nazardan, Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 7 iyundagi "Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi 472-sonli Qaroriga asosan "Oʻzbekiston Respublikasida psixologik xizmat koʻrsatishni yanada takomillashtirish" boʻyicha chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqildi. Unga koʻra, uzluksiz taʼlim tizimida psixologik xizmat koʻrsatish faoliyatini yanada takomillashtirishga qaratilgan "Psixologik xizmat" konsepsiyasi yaratildi va bugungi kunda shu asosda, "Psixologik xizmatning psixodiagnostik faoliyatini taʼminlash" boʻyicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, ichki ishlar organlari tizimida, kasb tanlashga oʻz istagini bildirgan fuqarolardan tashkilot yoki idora quyan vazifalarni bajara oladigan xislatlarga ega boʻlganlarni aniq psixometrik test va soʻrovnomal, apparatli uslublar asosida oʻrganib, nomzodning qadriyatlar tizimi va yoʻnalishini, motivatsiyasi hamda istaklarini aniqlashga qaratilgan ishlar yoʻlga qoʻyildi[3]. Mazkur xizmatning asosiy vazifasi:

- xizmat faoliyati davomida ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-ruhiy muhitni va kriminogen vaziyatni psixologik jihatdan tahlil qilish;

- xodim shaxsida topshirilgan vazifaga maʼsuliya bilan yondoshish, tanlangan kasbga hurmat, xizmat vazifasini qonun doirasida bajarish hissi shakllantirish;

- xodimlar bilan kasbiy tayyorgarlik tizimida xizmat vazifalarini bajarishda ahloqiylik, maʼnan komillik, ruhiy chidamlilik kabi sifatarni rivojlantirish boʻyicha psixologik mavzular suhbatlar, seminar-trening mashgʻulotlarini oʻtkazish;

- xodimlarning kasbiy ishchanlik qobiliyatini oʻrganish, zoʻriqish va dezadaptatsiya holatiga tushgan xodimlarni aniqlash, kelgusida malakali psixoterapevtik yordam koʻrsatish;

- xodimlar va ularning oila aʼzolari bilan yakka tartibda psixologik suhbatlar oʻtkazish, ularning shaxsiy, oilaviy qiyinchilik va muammolarini hal qilishga yordam berish;

- xodimlarning turmush tarzi, oilaviy ahvoli, muomala madaniyati, xizmat burchiga, qonunbuzarlikka, taʼmagirlik va boshqa turdagi jinoyatlarni sodir etishga moyil shaxslar toʻgʻrisidagi

ma'lumotlarni aniqlash, ular bilan psixokorreksion treninglar tashkil etish;

- kasbiy faoliyatning psixologik jarayonlari bo'yicha maslahatlar berish;

- xodimlar o'rtasida xizmat intizomi va qonunchilikni buzish, o'z joniga qasd qilish (suitsid) holatlari, xizmat faoliyati davomida yuzaga keladigan turli qiyinchiliklar va yo'l qo'yiladigan intizom buzilish sabablarini o'rganish, ularning oldini olish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va bu borada rahbariyatga takliflar kiritish;

- turli toifadagi shaxslar bilan psixologik, tarbiyaviy-profilaktik va psixokorreksion ishlarini amalga oshirish kabilar kiradi.

Shu ma'noda, har qanday tizimda psixologik xizmat sohasi amaliy ahamiyat kasb etib, individual-shaxsiy, ijtimoiy, kasbiy, texnik kabi omillarning ta'siri asosida dolzarblashib bormoqda. Bu o'z navbatida, kasb tanlashga o'z istagini bildirgan fuqarolardan tashkilot yoki idora quyan vazifalarni bajara oladigan xislatlarga ega bo'lganlarni turli psixodiagnostik usullar orqali aniqlashga qaratilgandir[4].

Tahlil va natijalar. Kasbiy faoliyatining hozirgi sharoitida inson bajaradigan ishning muvaffaqiyati, samaradorligi, jamoadagi psixologik muhit ko'p darajada o'z harakatlarini boshqara olish, his-tuyg'ularini jilovlay olish, kayfiyatini nazorat qila olish, vaziyatning va atrofdegilarning talablari bilan hisoblashish qobiliyatiga bog'liq.

Inson ruhiyatiga har kuni turli stress xususiyatiga ega bo'lgan psixologik omillar ta'sir etadi. Bu esa o'z navbatida, charchash, holdan toyish, turli salbiy hissiy holatlarning yuzaga kelishi, kasbiy xizmat faoliyatidagi kamchiliklarga olib keladi.

Ruhiy va jismoniy zo'riqlashlar haddan tashqari katta bo'lganda, xodimning o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishi va boshqarishi susayadi. Oqibatda asabiylashish, tajanglik holatlari yuzaga keladi. Bu esa faoliyat samaradorligini pasaytiradi va uning noto'g'ri tashkil etilishiga, ishda jiddiy xato va kamchiliklarga olib kelishi mumkin. Bunday vaziyatlarning takrorlanishi ko'pincha uzilishlarga, o'ziga bo'lgan ishonchning yo'qolishiga, asabiylashish holatlari sari yetaklaydi. Masalan, o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, kasbiy faoliyatda xodimlarning 30% uyg'usining buzilishidan shikoyat qiladilar, 70% dan ko'prog'i nevroitik holat ko'rinishlarining bir necha alomatlari borligini ta'kidlaganlar. Bunday alomatlar ish kunining oxiriga borganda xodimlarda charchash (40%), diqqatning pasayishi (30%), tajanglik (15%), bosh og'rig'i va aylanishi (10%), uyqusizlik va darmonsizlik (5%) [5] kabi omillarda namoyon bo'lgan.

Shu nuqtai nazardan, har qanday muassasada kasbiy faoliyatning bajarilishiga nisbatan xodimlarda faol ishchanlik hamda ijobiy hissiy kechinmalar shakllantirilmagan ekan, faoliyat mahsuli ham, xodim shaxsining o'z faoliyatidan ijtimoiy ma'nodagi qoniqishi ham nihoyatda past saviyada bo'ladi. Psixologik xizmat esa, bizningcha, xuddi ana shu yerda o'z ta'sirini, ya'ni faoliyatdan ijtimoiy qoniqish jarayonini ma'lum darajada yuqori saviyaga ko'tara olish san'atini ko'rsatishi lozim.

Chunki, xodim shaxsi faoliyatiga individual yondashuv yunalishi bilan bog'liq psixologik xizmatning ma'lum metodologik tamoyillarini ilmiy-tatbiqiy jihatdan qaraganda, "Asab tizimi nisbatan kuchsiz bo'lgan shaxslarda ko'pincha bir xildagi ishning bajarilishida muayyan afzalliklar borligi aniqlangan, ya'ni ularning yuqori sezgirliigi, tez ta'sirlanuvchanligi muvaf-faqiyatni, ish samaradorligini ta'minlaydi, lekin u yoki bu faoliyat jarayonidagi favqulodda va kuchli qo'zg'aluvchilar asosida namoyon bo'luvchi nostandart vaziyatlarda esa kuchsiz tipdagi shaxslar aynan o'zlarining fiziologik xususiyatlariga ko'ra berilgan topshiriqni uddalay olmay qolishlari mumkin"[6].

Shu ma'noda, har bir shaxsga psixologik xizmat davomida o'z imkoniyatlari va faoliyat talabi uyg'unligini ta'minlash yo'llarini

izlash asosida yondashilsa, mazkur shaxs faoliyatidagi individual uslubning tarkib topishi tobora rivojlanib, takomillashib boradi. Bu esa, o'z navbatida, shaxs va jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etmay qolmaydi.

Demak, har qanday muassasada faoliyat ko'rsatayotgan instektor-psixolog har bir shaxs faoliyati hamkorligini tashkil etish jarayonida ushbu imkoniyatlarni hisobga olishi orqali ijtimoiy-psixologik yutuqlarga erishishi mumkin.

Psixologik xizmat ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etuvchi individ, shaxs va sub'ekt rivojining tadqiqotida quyidagi holatlarga jiddiy e'tibor berish zarur:

- inson rivojlanishining determinatori hisoblangan asosiy omillar va shart-sharoitlar (ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, pedagogik va yashash muhiti omillari);

- insonning o'ziga taalluqli, asosiy tafsilotlar, uning ichki konuniyatlari, mexanizmlari, e'tiqod bosqichlari barqarorlashuvi;

- inson yaxlit tuzilishining asosiy tarkiblari, ularning o'zaro aloqalari, shaxsning tashqi ta'sirlarga javobi va munosabati, taraqqiyot jarayonida ularning takomillashuvi.

Darhaqiqat, har bir insonning o'z individual olamida sodir etilayotgan barcha ma'naviy va ruhiy kechinmalarini u yashab turgan jamiyat istiqbollariga mos tarzda tadqiq qilmay turib, shaxs va faoliyat, shaxs va jamiyat, shaxs va individuallik o'rtasidagi ijtimoiy mutanosiblikni ta'minlab bo'lmaydi. Zero, psixologik muhofaza vositasi sifatida tadqiq qilinayotgan ijtimoiy psixologik himoya falsafasi ham shuni taqozo etmoqda.

Psixologik xizmat ko'rsatishda, uning ob'ekti va sub'ekti hisoblangan shaxsga munosabat tizimi asosida kompleks yondashuv istiqbollarini ko'rsatib beruvchi tadqiqotlarga ham alohida to'xtalishga to'g'ri keladi. Chunki shaxsning psixologik xizmat jarayonida namoyon bo'luvchi va rivojlantirib borilishi muqarrar bo'lgan o'z-o'ziga, o'zgalarga (shaxslararo) va faoliyatga nisbatan tarkib topayotgan munosabatlarning ijtimoiy saviyasini o'rganmay, tahlil qilmay turib, uning o'z-o'zidagi noxush hislardan, o'zgalalar bilan hamkorlik o'rnatishi bilan bog'liq ziddiyatli vaziyatlardan, faoliyatdagi muvoffaqiyatsizliklardan psixologik muhofaza qilishga qaratilgan tadbirlar ko'lamini belgilab bo'lmaydi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagilardan kelib chiqib, har bir tashkilotda psixologik xizmat faoliyatini talqin qilinganda quyidagi amaliy-tatbiqiy yo'nalishlarga bugungi kunning eng dolzarb muammolari sifatida qarashni taqozo etadi. Ya'ni:

1. Psixologik xizmat har bir xodim shaxsining o'z faoliyatdan ijtimoiy va hissiy qoniqish jarayonini tadqiq qilishga qaratilgan usullar va uslublar majmuasiga asoslanishi lozim;

2. Psixologik xizmat xodim shaxsining faoliyat jarayonidagi o'z-o'ziga, o'zgalarga va faoliyatga bo'lgan munosabatlaridagi ierarxik tizim dinamikasini tadqiq qilishi va shu tizim asosida ijtimoiy psixologik muhitning yaratilishiga zamin hoziray olishi bilan bog'liq izlanishlar ko'lamini o'z ichiga olishi zarur.

3. Psixologik xizmat jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy muhim ko'rsatkich-larning tahlili har bir xodim shaxsi faoliyati uchun xarakterli bo'lgan individual farqlanish, individual uslub va ijtimoiy ustanovkaning qaror toptirilishini o'rganish asosida amalga oshirilishi muhim.

4. Har bir tashkilotda psixologik xizmat jarayonini ijtimoiy psixologik muhofaza vositasi sifatida tadqiq qilish muammosi bugungi kunda ijtimoiy psixologiyaning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi va bu muammoni bartaraf etishda ma'lum psixologik prinsiplarga tayanish talab qilinadi.

Qayd etilgan ushbu yo'nalishlar maqolaning bosh g'oyasini, vazifalarini, empirik ma'lumotlar ko'lamini bilan bog'liq psixologik xizmatning bugungi holati va o'ziga xos istiqbollariga baho berishda ma'lum nazariy hamda metodologik manba sifatida xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib - intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent – «O'zbekiston» - 2017. – 45-b.
2. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Karimov I. A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. –T. 14. – T., 2006. – 121–122-b.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 7 iyundagi "Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 472-sonli Qarori.
4. Скалин Ю.Е. Профессиональный психологический отбор оперативных сотрудников уголовного розыска. // Автореф... дис. к... психол...н. – Санкт-петербург. 2010. 26 с.
5. Dushanov R.X. Ichki ishlar organlari tezkor-qidiruv faoliyati sub'ektlarining psixologik jihatlari. Monografiya. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi. Toshkent, 2022. – 140 b.
6. Dushanov R.X., Farfiyev Yo.A. Kasbiy psixologiya. Darslik.– T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2014. – 350 b.

Saodat JULMANOVA,
Guliston davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: saodat@mail.ru

DSc, dotsent V.Aliyeva taqrizi asosida

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA IJODKORLIK QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK AHAMIYATI VA KASBIY ZARURATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada bo'lajak pedagoglarda ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishning pedagogik ahamiyati va kasbiy zarurati yoritilgan. Ijodkorlikning ta'lim jarayonidagi o'rni, uning sifatini oshirishdagi roli hamda zamonaviy pedagoglarning kasbiy muvaffaqiyatiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, ijodkorlikni rivojlantirish usullari va ularning samaradorligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Ijodkorlik, pedagogik ahamiyat, kasbiy zarurat, ta'lim jarayoni, innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ И ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГИ

Аннотация

В статье рассматривается педагогическая значимость и профессиональная необходимость развития творческих способностей у будущих педагогов. Анализируется роль творчества в образовательном процессе, его влияние на повышение качества обучения и профессиональный успех современных педагогов. Также представлены методы развития творчества и их эффективность.

Ключевые слова: Творчество, педагогическая значимость, профессиональная необходимость, образовательный процесс, инновационные технологии, интерактивные методы.

PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE AND PROFESSIONAL NEED FOR FORMING CREATIVE SKILLS IN FUTURE TEACHERS

Annotation

This article explores the pedagogical significance and professional necessity of developing creativity in future educators. The role of creativity in the educational process, its impact on improving teaching quality, and its influence on the professional success of modern educators are analyzed. Methods for fostering creativity and their effectiveness are also discussed.

Key words: Creativity, pedagogical significance, professional necessity, educational process, innovative technologies, interactive methods.

Kirish. Bugungi global o'zgarishlar va raqamli transformatsiyalar davrida ta'lim tizimining oldida turgan muhim vazifalardan biri – bo'lajak pedagoglarni yuqori darajadagi professional tayyorgarlikka ega, ijodkorlik qobiliyatlari rivojlangan mutaxassislar sifatida shakllantirishdir.

Ta'lim jarayoni zamonaviy jamiyat talablariga moslashish uchun pedagoglardan ijodkorlik, tashabbuskorlik va muammolarni mustaqil hal qilish ko'nikmalarini talab qiladi. Shunday ekan, ijodkorlik pedagogning kasbiy faoliyatining markazida turib, uning o'z fanini o'qitishdagi yondashuvlarini yangilash va ta'lim jarayoniga innovatsion usullarni qo'llash imkonini beradi.

Ijodkorlik qobiliyatlarini nafaqat pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish uchun, balki o'quvchilarning ta'lim jarayonida qiziqishlarini oshirish va ularda mustaqil fikrlashni shakllantirishda ham muhim omil sanaladi. Ushbu maqolada bo'lajak pedagoglarning ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishning pedagogik ahamiyati va kasbiy zarurati tahlil qilinadi hamda mazkur jarayonni samarali tashkil etish yo'nalishlari yoritib beriladi.

Bo'lajak pedagoglarda ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishning pedagogik ahamiyati

Bo'lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Ijodkorlik qobiliyatlarini pedagogning ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llash, o'quvchilarda qiziqish uyg'otish va darslarni qiziqarli qilish imkoniyatini ta'minlaydi. Bu qobiliyatlarning rivojlanishi quyidagi pedagogik ahamiyatlarga ega:

O'quv jarayonining sifatini oshirish Ijodkor pedagoglar ta'lim mazmunini an'anaviy metodlardan tashqariga chiqib, interfaol va innovatsion texnologiyalar yordamida shakllantiradi. Bu esa o'quvchilarning faolligi va bilimlarni mustahkamlash darajasini oshiradi. Ijodkorlik darslarni ko'rgazmali, hayotiy va amaliy ahamiyatga ega qilishda muhim rol o'ynaydi.

Ta'limning shaxsga yo'naltirilgan modelini qo'llash Ijodkorlik pedagogga o'quvchilarning qiziqishlari, ehtiyojlari va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda o'quv jarayonini tashkil etishga imkon beradi. Bu yondashuv ta'lim jarayonini shaxsga

yo'naltirilgan modelga aylantiradi, bu esa o'quvchilarda mustaqil fikrlash va ijodiy ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish Ijodkorlik bo'lajak pedagoglarga o'quv jarayonida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni samarali hal qilish imkonini beradi. Ular muammolarni turli xil burchaklardan ko'rib chiqib, o'ziga xos va innovatsion yechimlarni taklif qila oladi. Bu jarayon o'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularda tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

Darslarning mazmunini boyitish Ijodkor pedagoglar o'quv materiallarini turli xil ijodiy shakllarda taqdim etish orqali darslarning mazmunini boyitadi. Bu darslarni nafaqat informativ, balki interfaol va qiziqarli qiladi. Masalan, o'yin texnologiyalari, loyihaviy usullar, raqamli vositalardan foydalanish o'quvchilar uchun darslarni unutilmas qiladi.

Pedagogik faoliyatda motivatsiyani oshirish Ijodkorlik nafaqat o'quvchilarni, balki pedagoglarning o'zlarini ham ta'lim jarayoniga qiziqtiradi. Ijodkorlikning rivoji pedagoglarning o'z kasbiga nisbatan motivatsiyasini oshiradi, ularni yangi yondashuvlarni izlab topishga undaydi va o'z ustida ishlash jarayonini jadallashtiradi.

Ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish pedagogik jarayonni yanada sifatli, samarali va mazmunli qiladi. Shu sababli, bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda ijodkorlikni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish zarur. Bu nafaqat ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi, balki yosh pedagoglarning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ijodkorlikni rivojlantirishning kasbiy zarurati

Ijodkorlik pedagogning kasbiy mahoratining ajralmas qismi bo'lib, uning professional faoliyatida yuqori natijalarga erishishi uchun asosiy omil hisoblanadi. Ta'lim jarayonida ijodkorlikni rivojlantirish zamonaviy ta'limning muhim talabi bo'lib, pedagogik kasbning bir qator jihatlarini bilan chambarchas bog'liqdir. Quyida ijodkorlikni rivojlantirishning kasbiy zaruratiga oid asosiy omillar yoritiladi:

1. Innovatsion ta'lim jarayonlarini tashkil etish
Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarni faqat bilim beruvchi emas, balki bilimlarni o'zlashtirish va amaliyotda qo'llashga

o'rgatuvchi pedagoglar talab qilinadi. Bunga erishish uchun ijodkor pedagoglar:

yangi yondashuvlar va metodlarni ishlab chiqadi;
 innovatsion texnologiyalarni qo'llaydi;
 o'quv jarayonini o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtiradi.
 2. O'quv jarayonining individualizatsiyasi
 Har bir o'quvchining qobiliyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlari turlicha bo'lgani uchun ijodkor pedagog bu xilma-xillikka moslashib, individual yondashuvni ta'minlay oladi. Bu yondashuv o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi ishtirokini oshiradi va ularni muvaffaqiyatga undaydi.

3. Pedagogik faoliyatda yangi imkoniyatlar yaratish
 Ijodkor pedagoglar kasbiy faoliyat davomida:
 yangi usullarni kashf qiladi;
 ta'lim jarayonida o'yinlar, loyiha ishlari va raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali darslarni boyitadi;
 nostandart muammolarni hal qilishda innovatsion yondashuvlarni taklif etadi. Bu esa ta'lim jarayonining sifatini oshirish bilan birga pedagoglarning kasbiy o'sishini ta'minlaydi.

4. O'quvchilarni ijodiy rivojlantirish
 Ijodkorlik pedagogning o'zida rivojlangan bo'lsa, u o'quvchilarga ijodkorlik ko'nikmalarini shakllantirishda namuna bo'lib xizmat qiladi. Bu:

o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi;
 muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatlarini shakllantiradi;
 o'quvchilarning qiziqishini uyg'otib, ta'lim jarayoniga jalb qiladi.

5. Raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash
 Ijodkor pedagog o'z o'quvchilarini zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan qurollantiradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida:

muammolarni hal qilish;
 kreativ yondashuvlarni qo'llash;
 yangi g'oyalarni amalga oshirish kabilar muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

6. Kasbiy muvaffaqiyat va jamiyatdagi nufuzi
 Ijodkor pedagoglarning o'z kasbiy sohasida muvaffaqiyatga erishish imkoniyati yuqori. Chunki ular:
 darslarni qiziqarli va samarali tashkil qiladi;
 innovatsiyalarni qo'llash orqali jamiyatda tanilib, o'z nufuzini oshiradi;
 o'zgaruvchan ta'lim sharoitlariga moslashadi va har doim rivojlanish yo'lida bo'ladi.

Ijodkorlikni rivojlantirish usullari
 Bo'lajak pedagoglarda ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish maqsadida ta'lim jarayonida maxsus yondashuvlar va usullardan foydalanish zarur. Ushbu usullar pedagoglarning muammolarni kreativ yondashuv bilan hal qilish, yangi g'oyalarni amalga oshirish va o'quv jarayonini qiziqarli qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Quyida ijodkorlikni rivojlantirishning asosiy usullari yoritiladi:

1. Innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish
 Zamonaviy texnologiyalar pedagogning ijodiy faoliyatini kengaytirishga yordam beradi.

Raqamli ta'lim vositalari: Interaktiv taxtalar, o'quv ilovalari va raqamli resurslardan foydalanish orqali darslarni yanada qiziqarli va samarali qilish mumkin.

Gamifikatsiya: Darslarga o'yin elementlarini qo'shish o'quvchilarning faolligini oshiradi va pedagogni yangi yondashuvlar izlashga undaydi.

Loyiha asosidagi ta'lim: Loyiha usulini qo'llash orqali o'quvchilar va pedagoglar ijodiy vazifalar ustida birgalikda ishlaydilar.

2. Muammoli ta'lim yondashuvi
 Muammoli vaziyatlarni yaratish pedagogni ijodiy yechimlar topishga undaydi.

O'quv jarayonida muammoli savollar va topshiriqlar berish orqali pedagog va o'quvchilar birgalikda kreativ javoblarni topadilar.
 Muammoli vaziyatlar muhokamasi natijasida yangicha qarashlar va yondashuvlar shakllanadi.

3. Interfaol metodlardan foydalanish
 Interfaol ta'lim metodlari ijodiy fikrlashni rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

Klasterlash usuli: Muayyan mavzu yoki muammo bo'yicha yangi g'oyalar va tushunchalarni yaratishga xizmat qiladi.

"Aqliy hujum" usuli: Yangi g'oyalarni tezkorlik bilan taklif qilish va ularni muhokama qilish orqali ijodiy fikrlash rivojlanadi.

Debatlar va munozaralar: Pedagog va o'quvchilarni birgalikda ijodiy echimlar topishga jalb qiladi.

4. Ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb qilish
 Bo'lajak pedagoglarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb qilish ularning ijodiy salohiyatini oshiradi.

Ilmiy loyihalar va tadqiqotlar ijodkorlik qobiliyatlarini amalda sinab ko'rishga imkon beradi.

Tadqiqotlar natijasida pedagoglarda yangi metodlar va usullarni yaratish ko'nikmasi rivojlanadi.

5. San'at va madaniyat faoliyatidan foydalanish
 San'at va madaniyat ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun kuchli vositadir.

Badiiy asarlar tahlili: Muayyan badiiy asarni tahlil qilish orqali pedagoglar turli xil yondashuvlarni o'rganadilar.

Ijodiy mashqlar: Shakllar, ranglar va obrazlar bilan ishlash ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantiradi.

6. Tajriba almashish va hamkorlik
 Hamkorlikda o'qitish va tajriba almashish pedagoglarni yangi g'oyalar bilan boyitadi.

Kollektiv muhokamalar: O'qituvchilar o'z tajribalarini o'rtoqlashib, ijodiy yondashuvlarni o'rganadilar.

Seminarlar va treninglar: Maxsus o'quv mashg'ulotlari orqali pedagoglar ijodiy yondashuvlar bilan tanishadilar.

7. Mustaqil izlanish va refleksiya
 Mustaqil izlanish pedagoglarning ijodiy qobiliyatlarini yanada rivojlantiradi.

Yangi pedagogik usullarni mustaqil ravishda o'rganish va sinovdan o'tkazish.

Darslarni tahlil qilib, o'z yondashuvlariga ijodiy o'zgartirishlar kiritish.

8. Ijodiy muhit yaratish
 Ijodkorlik faqat erkin va qo'llab-quvvatlovchi muhitda rivojlanadi.

Pedagoglarni o'z fikrlarini erkin ifoda qilishga rag'batlantirish.

Ijodiy yondashuvlar uchun qulay sharoitlar yaratish.

Xulosa. Ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda turli usullarni qo'llash pedagoglarning kasbiy salohiyatini oshiradi va ta'lim jarayonini samarali tashkil etishga imkon beradi. Innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar, ilmiy-tadqiqot faoliyati va ijodiy muhitni shakllantirish orqali pedagoglarda ijodkorlikni rivojlantirish maqsadlariga erishish mumkin. Bu esa nafaqat ta'lim sifati, balki o'qituvchilarning jamiyatdagi obro'sini ham oshiradi.

Bo'lajak pedagoglarda ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish zamonaviy ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ta'lim sifatini oshirish, samaradorlikni ta'minlash va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash uchun zaruriy omildir. Ijodkorlik o'qituvchining innovatsion yondashuvlar qo'llashi, darslarni qiziqarli va mazmunli tashkil etishi, o'quvchilarda mustaqil fikrlash va ijodiy salohiyatni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik ahamiyati shundaki, u o'qituvchini zamonaviy talablar darajasida faoliyat yuritishga tayyorlaydi, ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil etishga yordam beradi va o'quvchilarni faol va ijodiy shaxs sifatida shakllantiradi.

Kasbiy zarurat sifatida ijodkorlik pedagogning o'z kasbiy mahoratini oshirishi, muammoli vaziyatlarda kreativ yechimlarni taklif etishi va ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashi bilan ajralib turadi. Shuningdek, ijodkor pedagog ta'lim tizimida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda yetakchi rol o'ynaydi.

Ijodkorlikni rivojlantirish uchun innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar, muammoli ta'lim yondashuvlari, ilmiy-tadqiqot faoliyati va ijodiy muhitni shakllantirish kabi turli xil usullar samarali hisoblanadi. Ushbu usullar orqali pedagoglarda ijodiy fikrlash, muammolarni hal qilish va yangi yondashuvlarni ishlab chiqish ko'nikmalari shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus strategiyalarni ishlab chiqish va qo'llash zarur. Bu nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki jamiyat ehtiyojlariga mos innovatsion va ijodiy fikrlaydigan pedagoglarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ijodkor pedagoglar jamiyat rivojlanishining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Azizxo'jayev, A.A. "Ta'limda innovatsion texnologiyalarni qo'llash asoslari." Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2019.
2. Bobonazarova, M.X. "Pedagogik innovatsiyalar va ijodiy ta'lim usullari." Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2020.
3. Dewey, J. "How We Think." Boston: D.C. Heath & Co., 1910.
4. Vygotsky, L.S. "Imagination and Creativity in Childhood." Journal of Russian and East European Psychology, 2004.
5. Nizomov, S. "Zamonaviy ta'lim jarayonida ijodkorlikning o'rni va ahamiyati." Pedagogika ilmiy jumali, №3, 2021.
6. Guilford, J.P. "The Nature of Human Intelligence." New York: McGraw-Hill, 1967.
7. Mahmudov, I.T. "Pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar." Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti, 2022.
8. Torrance, E.P. "Torrance Tests of Creative Thinking." Bensenville, IL: Scholastic Testing Service, 1974.
9. Karimov, N. "O'quv jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirishning metodik asoslari." Toshkent: Innovatsion ta'lim nashriyoti, 2018.
10. Cropley, A.J. "Creativity in Education and Learning: A Guide for Teachers and Educators." London: Routledge, 2001.

Shahlo JUMAYEVA,
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti
Baxtiyor XUSHBOQOV,
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

Termiz davlat pedagogika instituti PhD N.Madalov taqrizi asosida

RUS TILINI O'QITISH METODIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada kundan kunga tobora har tomonlama (ilmiy, texnik va boshqalar) rivojlanib borayotgan bir davrda til o'rganish (rus tili, ingliz tili va boshqa tillar) jamiyatda muhim ahamiyat kasb etmoqda va shulardan biri hisoblangan rus tilini talaba va o'quvchilarga yangicha metodika va usullar asosida o'qitish, ularda buni sinab ko'rish kabi masalalar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn muloqot, davlatlararo hamkorlik, yangi metodika, xalqaro tashkilot, interfaol usullar, audio va video materiallar, taqdimot dasturlari, o'zaro bellashuv, xalqaro madaniyat, kommunikativ yondashuv.

RUSSIAN LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY

Annotation

In this article, language learning (Russian, English, and other languages) is gaining importance in society in a time when it is developing in every way (scientific, technical, etc.) and methods-based teaching, in which issues such as testing are addressed.

Key words: Social networks, online communication, interstate cooperation, new methodology, international organization, interactive methods, audio and video materials, presentation programs, mutual competition, international culture, communicative approach.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье изучение языков (русского, английского и других языков) приобретает все большее значение в обществе в то время, когда оно развивается во всех направлениях (научных, технических и т.д.) и методическом обучении, в котором такие вопросы, как тестирование адресованы.

Ключевые слова: Социальные сети, онлайн-коммуникация, межгосударственное сотрудничество, новая методология, международная организация, интерактивные методы, аудио- и видеоматериалы, презентационные программы, взаимная конкуренция, международная культура, коммуникативный подход.

Kirish. Dunyo taraqqiy etayotgan bir paytda til o'rganish, o'rgatish jamiyatda muhim ahamiyatga ega. Til — jamiyat boyligi, u jamiyat a'zolarining o'zaro aloqasini amalga oshiradi, insonning moddiy va ma'naviy turmushida ro'y beradigan barcha voqeahodisalar haqidagi bilimlarni jamlaydi va ulardan xabardor qiladi; til ayni ma'noda asrlar mobaynida shakllanadi va mavjud bo'ladi. Shular jumlasidan, jamiyatimiz a'zolarining chet tillarini bilishi va ushbu tillarda erkin muloqot qila olishi bu inson ongi va tafakkuri o'sishi uchun, yuksalishi uchun yordam beradi. Misol uchun rus tili:

Rus tili – slavyan tillari oilasiga mansub bo'lib, juda ko'p insonlar tomonidan so'zlashiladi. U Rossiya, Belarus, Qozog'iston, Kyrgyziston va boshqa mamlakatlarda rasmiy til hisoblanadi. Rus tilini ta'riflaydigan bo'lsak, rus tili o'zining boy leksikasi, grammatikasi va ko'plab dialektlari bilan ajralib turadi. U kiril alifbosida yoziladi. Uning ahamiyati esa quyidagilardan iborat:

1. Xalqaro Aloqalar: Rus tili ko'plab xalqaro muloqotlarda ishtirok etadi, masalan, BMT va boshqa tashkilotlarda.

2. Madaniyat: O'zbek adabiyoti va san'ati ko'plab rus yozuvchilari va san'atkorlarining asarlarini o'z ichiga oladi.

3. Ta'lim: Oliy ta'lim muassasalarida rus tili ko'pincha qabul qilinadi va o'qitiladi.

4. Ish O'rinlari: Rus tilini bilish xalqaro kompaniyalarda ish topish imkoniyatlarini oshiradi.

Rus tilini o'rganish, ko'plab imkoniyatlar yaratadi! Yangi davrda rus tilining ahamiyati quyidagi jihatlardan iborat:

1. Xalqaro muloqot: Rus tili global miqyosda 260 milliondan ortiq odam tomonidan so'zlashiladi. U BMT, EFTA kabi tashkilotlar uchun rasmiy til hisoblanadi, shuning uchun xalqaro aloqalarda muhim ahamiyatga ega.

2. Madaniyat va san'at: Rus adabiyoti, musiqa va san'at, masalan, Dostoevskiy, Tolstoy va Chaykovskiy asarlari orqali dunyo madaniyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Rus tilida o'qish, bu boy madaniyatni tushunish imkonini beradi.

3. Ta'lim va ishlash imkoniyatlari: Rossiyaning ta'lim muassasalari xalqaro talabalarga o'z bilimlarini kengaytirish va qo'shimcha ish imkoniyatlarini yaratish uchun rus tilini o'rgatadi.

4. Geosiyosiy kontekst: Hozirgi davrda, rus tili forsatlari va muammolar haqida ochiq muloqot qilishda muhimdir, bu esa global siyosatda faol bo'lish imkonini beradi. Shunday qilib, rus tilini o'rganish zamonaviy dunyoda juda foydali. Rus tilini o'qitish metodikasi murakkab jarayon bo'lib, bir necha asosiy yondoshuvlar va usullarni o'z ichiga oladi.

Kommunikativ yondashuv: Bu yondashuv talabalarni tilni amaliyotda qo'llashga qaratadi. Mavzularni inkluziv usullarda muhokama qilish, roli o'yinlar va suhbatlar orqali o'rgatish tavsiya etiladi.

Grammatik yondashuv: Rus tilining grammatika qoidalarini batafsil o'rganishni ta'minlaydi. Bunda til qoidalarini mustahkamlash uchun xilma-xil mashqlar ishlatiladi.

Mifologik yondashuv: Ushbu yondashuvda talabalar rus madaniyatini o'rganish orqali tilni kontekstda tushunishga harakat qilishadi.

Vizual va audial materiallardan foydalanish: Slaydlar, videolar va audio materiallar yordamida qiziqarli darslar olib borilishi tavsiya etiladi.

Bularning barchasi tilni o'rganishini osonlashtirish va talabalarni rag'batlantirishga xizmat qiladi. Rus tilida o'qitish — bu rus tilini o'rgatish jarayonida ishlatiladigan usul va strategiyalar to'plami. Ushbu jarayon quyidagi asosiy jihatlarini o'z ichiga oladi:

Adabiyotlar tahlili. Talaba va o'quvchilarni rus tilini o'rganishga qiziqitirish uchun usullar:

1. O'zbek va rus tillari o'rtasidagi farqni hisobga olish: Talabalarning ona tilidan foydalangan holda yangi tilni tushunishini yaxshilash. Bu esa o'quvchilarimizning avvalo boshlang'ich bilimni ya'ni o'zimizning tilimizni yetarli darajada o'rgangan, bilgan xolda boshqa tillarni qo'shimcha tarzda o'zlashtirishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

2. Til ko'nikmalarini rivojlantirish:
- Tinglash: Rus tilidagi audio va video materiallardan foydalanish. Ijtimoiy tarmoqlar orqali aynan chet el metodikasi asosida tushuntirilgan video darsliklar orqali o'rgatish va o'rganish ham shular jumlasidan.

- Gapirish: Muloqot faoliyatini rag'batlantirish.

- O'qish: Turli matnlar orqali tushunishni yaxshilash.

- Yozish: Mashq va yozma vazifalar yordamida yozuv ko'nikmalarini shakllantirish. Eng muhimlaridan biri bu - yozma nutq hisoblanadi. Yozma matnlarni ko'proq yozishni mashq qilish, buni yaxshiroq o'zlashtirish, keyinchalik ham, hozir ham o'rganuvchi uchun yaxshiroq tajriba bo'ladi.

3. Madaniyat bilan tanishtirish: Talabalarga rus madaniyati, urf-odat va an'alarini o'rgatish posredstvom tilni o'rganish jarayonini qiziqarli qilish. Har bir davlat va jamiyat o'z tarixi va madaniyatiga ega. Har bir hududning o'z tarixiy shaxslari mavjud. Tarixiy shahslar qilgan buyuk ishlari, ixtiroarlari, hozirgi kungacha yetib kelishimiz uchun kechgan mashaqqatlarini bilish talab avo'quvchi uchun katta dars bo'ladi desak adashmagan bo'lamiz. Madaniyat – bu har bir xalqning o'ziga xos milliy odatlari, madaniyatlari hisoblanadi. Jamiyatdagi barcha inson avvalo, o'z madaniyat va qadriyatlarini hurmat qilgan va bilgan xolda, o'zgalarning tarixini, madaniyatini, qadriyatlarini hurmat qilishi zarur. Davlatlararo o'zaro hurmat aholi tinch yashashi, bir joyda unib o'sishi uchun xizmat qiladi.

4. Interfaol usullar: O'yinlar va rolli o'yinlar yordamida muammolarni hal qilishga qaratilgan mashg'ulotlar. Bellashuv doimo talabalar va o'quvchilarni ko'proq bilimga ega bo'lishiga turtki bo'ladi. Bellashuvlar orqali ham ko'p narsaga erishish mumkin.

Ushbu yondashuvlar rus tilini samarali o'rgatishga yordam beradi.

Rus tili metodikasi — rus tilini o'rgatish usullari va tamoyillarini o'z ichiga oladi. Uning asosiy maqsadi talabalarni rus tilida erkin va o'z-o'zini ifoda etish imkoniyatiga ega qilishdir.

Rus tili metodologiyasi asosiy tamoyillari:

1. Kommunikativ yondashuv: Talabalarni tilni amalda ishlatishga undaydi, real vaziyatlarda muloqot qilishni rag'batlantiradi. Misol uchun odatiy xolatlarda ko'chada yurganda ham kimdir rus tilida murojaat qilishi mumkin, bunday vaziyatlarda esa rus tilini bilish faqat foydaga xizmat qiladi. Huddi shunday boshqa vaziyatlarda ham (ish faoliyati, muloqot, sayohat va boshqalar) qo'l keladi. Faqat o'qishdan ko'ra, uni amaliy ravishda qo'llash ko'proq samarali hisoblanadi.

2. Barcha o'qish jarayonini yondashuv: Tilni o'qitishda barcha ko'nikmalarga (tinglash, yozish, o'qish va gapirish) e'tibor berish. E'tibor, zehn inson uchun eng muhimlaridan, aynan e'tibor orqali inson o'ziga bilimlarni to'g'ri qabul qiladi.

3. Diqqatni individual yondashuvga berish: Har bir talabaga alohida e'tibor berish, ularning ehtiyojlari va qobiliyatlarini inobatga olish. Talabalar har biri o'zgacha va har xil. Har biri bilan individual yondashish bu ularning qay tarzda bilimni qabul qilishlarini bilishga imkon beradi. Har bir o'quvchiga bilimni yetkazishda har xil yo'llar orqali kirib boriladi, ya'ni singdiriladi.

4. Interfaol usullar: O'yinlar, debatlar, rolli o'yinlar orqali o'qitish, talabalarni faol ishtirok etishga undaydi.

5. Multimedial materiallardan foydalanish: Video, audio va interaktiv materiallar yordamida o'quv jarayonini qiziqarli qilish. Natijada esa ushbu metodikalar yordamida talabalar rus tilini samarali o'rganishlari mumkin. Qolaversa, rus tilini o'rganish uchun yangicha yondashish quyidagi usullarni o'z ichiga oladi:

1. Interfaol metodlar: Guruhli muhokamalar, rolli o'yinlar va o'yin asosidagi faoliyatlar orqali kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish.

2. Texnologiyalardan foydalanish: Mobil ilovalar, onlayn platformalar va video darsliklar orqali o'quvchilarni ko'proq qiziqtirish.

3. Ko'p tilli materiallar: O'quvchilarga rus tilidagi film, musiqalar va kitoblarni tanishtirish, bu tilni amaliyotni mustahkamlashga yordam beradi.

4. Madaniyat va tarix: O'quvchilarga rus madaniyati, urf-odatlari va tarixini o'zlashtirishga qaratilgan darslar o'tkazish.

5. Shaxsiylashtirilgan yondashuv: O'quvchi qiziqishlari va ehtiyojlariga mos ravishda darslarni shakllantirish, shuningdek, individual qo'llanmalar tayyorlash.

Bu yondashuvlar rus tilini o'rganish jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.

Mustaqil rus tilini o'rganish bo'yicha tavsiyalar:

1. Resurslar tanlash: Rus tilidagi onlayn kurslar, mobil ilovalar (Duolingo, Babbel) va YouTube kanallari orqali darslarni o'zlashtirish.

2. Kitoblar va materiallar: Boshlovchilar uchun mo'ljallangan kitoblar va rus tilidagi yangiliklarni o'qish. Flashkartalar yordamida lug'atni yanada kengaytirish.

3. Auditoriya toping: Tilni amaliyotda qo'llash uchun rus tilida so'zlashuvchi do'stlar bilan muloqot qilish. Online platformalarda (Tandem, HelloTalk) til almashish. Zamonaviy jamiyatimizda, onlayn ijtimoiy tarmoqlar orqali tanishuvlarni amalga oshirish hozir mushkul jarayon emas. Shuning uchun ham bilimga chanqoq talabalar do'stona bilim almashish maqsadida auditoriya topgan xolda o'z bilimlarini almashirishlari mumkin. YA'ni ikki tomon o'zlarida borini o'rta qo'ygan xolda muloqot qilishi mumkin.

4. Kino va musiqa: Rus filmlari va musiqalarini tomosha qiling; shuningdek, subtitrlar yordamida talaffuzni yaxshilang. Kino eng yaxshi usullardan biri hisoblanadi. Kino orqali real hayotiy bilimlarni qabul qilish mumkin.

5. Kundalik yozish: Har kuni kichik matnlar yoki kundalik yozishga harakat qiling, bu yozma til ko'nikmalaringizni rivojlantiradi.

6. Maqsadlar qo'ying: Har xil vazifalar va maqsadlar belgilab, o'z rivojlanishingizni kuzatib boring.

Shu yo'llar orqali rus tilini muvaffaqiyatli o'rganishingiz mumkin!

Til o'rganishning ahamiyati:

1. Madaniyatni anglash: Til, bir xalqning madaniyatini va urf-odatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi

2. Muloqot imkoniyatlari: Yangi tillarni bilish, turli odamlar bilan muloqot qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

3. Karyera imkoniyatlari: Bir necha tilni bilish ishga joylashishda va karera rivojlanishida qo'shimcha afzallik berishi mumkin.

4. Sayohat tajribasi: Tilni bilish sayohatlaringizni yanada qiziqarli va unumdor qiladi, chunki siz mintaqa aholisiga yaqinroq bo'lasiz.

5. Qobiliyatlarni rivojlantirish: Yangi til o'rganish miyaning faoliyatini oshiradi va kognitiv qobiliyatlarni rivojlantiradi.

6. Ijtimoiy aloqalar: Xar xil madaniyatlar bilan tanishish va yangi do'stlar orttirishga yordam beradi.

Til o'rganish insonni yanada kengroq dunyoqarashga ega qiladi.

O'qituvchilarning o'quvchilarga yangicha yondashishi:

1. Interaktiv o'qitish: O'qituvchilar o'quv jarayonini interaktiv usullar bilan boyitish uchun guruh ishlari, muhokamalar va o'yinlar orqali ta'lim berishlari kerak.

2. Individual yondashuv: Har bir o'quvchining ehtiyojlari va qobiliyatlarini inobatga olib, individual yondashuvni qo'llash zarur.

3. Texnologiyadan foydalanish: Zamonaviy texnologiyalarni, masalan, taqdimot dasturlari va ta'lim platformalarini qo'llash orqali o'quvchilarning qiziqishini oshirish mumkin.

4. Kreativlikni rag'batlantirish: O'quvchilarda ijodkorlik va innovativ fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan faoliyatlar tashkil etish.

5. Qayta aloqa: O'quvchilarning fikrlarini va tajribalarini eshitish orqali ularga muhimdir va o'zaro munosabatlarni yaxshilaydi.

6. Tajribali yondashuv: Amaliy mashg'ulotlar va tajribalar orqali o'qitish, nazariy bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi.

Yangicha yondashuv, ta'lim sifatini oshirishi bilan birga, o'quvchilarning o'zlarini o'qitishda faol ishtirok etishlariga imkon beradi.

O'zbekiston ta'lim islohatlarini amalga oshirish bo'yicha butunlay yangicha g'oyalari yondashuvlar, tamoyillar va yo'nalishlarga asoslangan bosqichga qadam qo'ydi. Shuni unutmashimiz kerakki, kelajagimiz poydevori ilm dargohlaridan yaratiladi. Aynan shu dargohlarda mamlakat ertangi kuniga zamin yaratiladi. Boshqacha qilib aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo'lishi, yosh avlodning bugun g'anday ta'lim va tarbiya olishiga bog'liq. Shunday ekan, kelajagimiz yoshlariga beriladigan ta'lim sifatli, mazmunli va qiziqarli bo'lishi kerak. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, har bir ta'lim dargohining o'z o'rnini, ahamiyati mavjud, lekin boshlang'ich bosqich hisoblanmish maktabgacha ta'lim dargohlarining ahamiyati kun sayin ortib bormoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, rus tiliga e'tibor biroq pasaygan davrlar ham bo'ldi. Sababi, uning o'z riga boshqa xorijiy tillar, xususan, ingliz va fransuz tillari kirib kela boshladi. Ammo aholining hanuzgacha salmoqli qismini tashkil qiladigan o'rta yoki katta avlod vakillari orasida rus tilining qadri, ahamiyati balandligicha saqlanib qolmadi. Har qanday til insonni yuksaltiradi deganlaridek, rus tilini o'rganish ham insonga katta imkoniyatlar eshigini ochadi. Zero hanuzgacha yer yuzi aholisining ancha qismi rus tilida muloqot qilishadi. Rossiya federatsiyasi va Sharqiy Yevropa davlatlarining aksariyat qismi aynan ushbu tilda muloqot qiladilar. Yurtimiz misolida olib qaraydigan bo'lsak ham aholining ma'lum qismi bo'lmish ruslar, tatarlar va shu

kabi xalqlar ushbu tilda so'zlashadilar. Shunday ekan ushbu tilni o'rganish, o'rgatish dolzarb masaladir. Rus tilini maktablar, kollej va litseylar, universitetlarda, shuningdek, maktabgacha ta'lim dargohlarida o'qitish yo'lga qo'yilgan. Rus tili ham ingliz tili kabi ikkinchi tilimizga aylanib bormoqda. Til - ta'limning eng muhim vositasidir, faqat ona tilini yaxshi bilishgina boshqa tillarni jumladan,

rus tilini o'rganishga va o'qitishga yordam beradi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, hozirda malakali o'qituvchilarimiz tomonidan yangicha metodikalar amalda qo'llanilmoqda va tajriba qilinib sinab ko'rilmogda. Shulardan biri bo'lgan rus tilini o'qitish metodikasi jamiyat uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Feng Vang, Erta yoshdagi bolalar ta'limida tadqiqotga asoslangan ta'lim texnologiyasini qo'llash.
2. E. Yu. Protasova, N.M. Vatan: Maktabgacha yoshdagi bolalarga chet tilini o'rgatish usullari.
3. Google idiruvi: Bolalarni ruscha kidskey.org saytiga qiziqtirish uchun 12 ta maslahat
4. Gafforova S. M., Garafiyev G. Z., Garipova D.S., Bilalova G. M., Nigmatullina R. F., Badrutdinova Z.F.: Biz rus tilini o'rganamiz. Maktabgacha yoshdagi bolalarga rus tilini o'rgatish bo'yicha uslubiy qo'llanma.

Nargiza JUMAKULOVA,
Teacher of Uzbekistan State University of World Languages
E-mail: jumakulovanargiza6091304@gmail.com

Under the review of associate professor of NamSU D.Sarimsakova

INTEGRATIVE APPROACH IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' MEDIA COMPETENCE

Annotation

The main task facing the educational system today is the formation of professional qualifications of specialists of various levels. Media competence is the integral quality of an individual, which includes a system of various modern elements, in which an integrative approach, as an integral quality of an individual, corresponds to the media competence of a modern specialist and serves as one of the possible means of its formation.

Key words: Competence, media competence, integrative approach, media tools, pedagogical skill, modern education.

TALABALARNING MEDIA KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA INTEGRATIV YONDASHUV

Annotatsiya

Bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifa turli darajadagi mutaxassislarning kasbiy malakasini shakllantirishdir. Media kompetensiya-bu turli xil zamonaviy elementlar tizimini o'z ichiga olgan shaxsning integral sifati bo'lib, bunda integrativ yondashuv, shaxsning integral sifati sifatida zamonaviy mutaxassisning media kompetensiyasiga mos keladi va uni shakllantirishning mumkin bo'lgan vositalaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, media kompetensiya, integrativ yondashuv, media vositalari, pedagogik mahorat, zamonaviy ta'lim.

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД В РАЗВИТИИ МЕДИАКОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Основной задачей, стоящей сегодня перед системой образования, является формирование профессиональной квалификации специалистов различного уровня. Медиакомпетентность-это интегральное качество личности, включающее в себя систему различных современных элементов, при этом интегративный подход, как интегральное качество личности, соответствует медиакомпетентности современного специалиста и служит одним из возможных средств ее формирования.

Ключевые слова: Компетентность, медиа-компетентность, интегративный подход, медиа-инструменты, педагогическое мастерство, современное образование.

Introduction. The global spread of digital and information and communication technologies has led to the emergence of such socio-cultural phenomena as media consumption and a "digital" lifestyle. Media consumption is becoming a widespread social practice of using communication tools (media) in order to find the necessary information and make contacts. The reforms of the educational sphere in recent years have led to a change in the vector of education development in connection with the actualization of the systemic activity approach, focusing on the formation of a person's ability to learn by himself.

The activity-practical component includes the integration of learning forms, which will facilitate the use of creative tasks that promote the development of critical thinking and creativity, the formation of personally significant and professional qualities of a person. The resource-content component integrates the resources necessary for educational and cognitive activities (classroom and extracurricular), determines the content of an integrative special course, which, thanks to its content, means, methods and techniques, will contribute to the formation of professional competence.

Literature review. The implementation of this approach involves the implementation of integrative processes at four main levels of integration: interdisciplinary, intrasubject, interpersonal, intrapersonal. There are always processes of integration and differentiation in education, which constitute a dialectical unity and reflect the complexity and inconsistency of the development of cognition. Let's turn to the most general definitions of integration.

A feature of the modern education is the integration of knowledge about the development of the surrounding world and society. The knowledge acquired by children in various academic subjects should be permeated by a multitude of interconnections and form a holistic picture, allowing a person to be formed holistically and in harmony with the surrounding world. Today, it should be noted the relevance of the idea of education for sustainable development, the pedagogical feature of which is expressed in an "integrated, natural science, humanitarian and technological character" [1].

Integration is considered as a side of the development process associated with the unification of heterogeneous parts and elements into a whole. It is emphasized that integration processes can take place both within the framework of an already established system - in this case, they lead to an increase in the level of its integrity and organization, and when a new system arises from previously unrelated elements.

Integration - (Latin "integratio"- restoration, filling out a sheet, or integer-whole) refers to the process of combining certain parts or elements, bringing them into one whole state[2] . These processes can also occur within an existing system - in this case, they lead to an increase in its integrity and level of organization, and are a new system of previously unrelated elements. In the course of integrative processes in the system, the volume, intensity of relations and interactions between elements increases, in particular, new levels of control arise. Sometimes integration is understood as some result of the integration process, an orderly state of operation of Whole parts. The essence of integration can be expressed more vividly by the following words, written in the National Encyclopedia of Uzbekistan:

- 1) mutual coordination and unification of the economies of two and more states;
- 2) expression of the state of interdependence of certain parts and functions of the system or organism;
- 3) the process of convergence and interaction of Sciences;
- 4) differentiation[3].

In the philosophical sciences, mainly by integration, the unification of macro systems (society, culture, civilization) according to qualitative characteristics, as well as the "internal consistency of the elements that make up cultures (civilization), characterized by natural internal balance, consider some general principles, single "cultural configurations", specific "national idea" or fully integrated organic units as "collective psyche"[4]. In particular, the starting point of integration was economic relations, which gradually covered the political, legal, social, cultural spheres. Today it is difficult to overestimate the influence of the mass media, including the media, on the formation and development of human consciousness. This

problem deserves special attention when it comes to modern schoolchildren. A huge amount of information is falling on a child today, and this is primarily due to free access to the global global network.

Media today is one of the most important conditions for the socialization of schoolchildren, as it affects all channels of their perception of information, largely determines the culture of interaction and communication of a modern person.

Media education should be a component of the basic training of students in accordance with the social order of modern society. This task of modern education can be solved by means of integrating media education with most disciplines. The main content of media education, integrated with basic school education, should act as a kind of "context", a means for mastering academic disciplines.

The foundations of the integrative approach in education were laid by such famous teachers as Y.A.Komensky, I.F.Herbert, K.D.Ushinsky. They saw integration in education as a necessity manifested in the desire to reflect the interrelationships of the real world in the educational process, to connect the studied subjects and phenomena into a single inextricable chain, which, in turn, should ensure the harmonious development of personality [5].

The theoretical prerequisites for the need to combine various sources of knowledge were contained in the philosophical views of Y. A. Komensky confirmed the idea of combining knowledge based on the principle of naturalness, referring to the sources of his own worldview. Herbart justified the need to combine sources of subject knowledge on the basis of interdisciplinary connections, which enable the teacher to use the associative experience of students to organize their mental activity.

The beginning of the introduction of an integrated learning system in education is associated with the name of K. D. Ushinsky, where the idea of integration found expression in such a complex task as explanatory reading, while cognitive work was concentrated around the associated educational subject "Native language". Initially, integration in pedagogy was considered in the context of an integrated learning system. The latter (from Latin - connection, combination) is understood as a way of building the content of education and organizing the learning process based on a single connecting rod. A comprehensive learning system was formed in theory and practice in contrast to the disunity and isolation of academic subjects, in which the connections between individual fragments of educational material were based on a formally logical basis.

The strategy of integrating media education with school subjects seems to us to be the least expensive and quite effective. The content of integrated media education is determined by its goals and objectives, which, in turn, are subordinated to the goals and objectives of teaching the subject into which media education is integrated. Integration can also be manifested in the implementation of interdisciplinary educational projects, where the media will act as a means of mastering the subject content and, at the same time, as an object of study[6].

The implementation of this approach does not require any changes in its own subject content of education, but has a significant impact on its other components, informing them of new content relevant to the quality of modern education. It should be noted that the very problem of integration in high education, unfortunately, has not yet found a complete solution. But the possibility of implementing media education in a modern school is presented due to the fact that media competence has a supra-objective nature, it is universal. Therefore, an integrative approach can become a qualitative way to solve the problem under discussion.

Research methodology. Among the main goals of the integrative approach in the study of academic disciplines and formation of media competence of students, it seems important to highlight the following: the formation of civic consciousness, self-awareness of the personality of the teacher, socio-legal, civil-patriotic and moral norms, knowledge; the development of research, design, communicative, reflective, etc. skills; education of personally significant and professional qualities of a personality, etc.

Considering the basics of the integrative approach in education, it can be assumed that the emergence of the question of integration in the pedagogical process is associated with the division

of philosophy as a basic science into separate scientific directions, which entailed artificial differentiation and further violation of natural connections between subjects and phenomena of the real world in teaching academic subjects.

Analysis and results. The change of the educational paradigm, a personality-oriented approach to learning, humanization and humanization of education have actualized the development and implementation of innovative technologies in the educational process. Their basis was the integration of the educational content, which is able to form universal and at the same time mobile knowledge among younger schoolchildren through the development of the intellectual, cognitive and creative sides of the human personality in close interrelation.

Media education, according to A.V.Fedorov, is "the process of education and personal development with the help and on the material of mass communication (media) in order to form a culture of communication with the media, creative, communicative abilities, critical thinking, skills of interpretation, analysis and evaluation of media texts, teaching various forms of self-expression using media technology" [7]. By media competence, we mean the ability and willingness of students and schoolchildren to use, critically evaluate and transmit media texts and digitized information of various types, and actively apply them in their own educational process.

However, the level of media competence development is low not only for schoolchildren, but also for students, information is taken literally, without critical analysis and is simply reproduced for educational purposes. In addition, the extensive possibilities of information and communication technologies are often used by students primarily for entertainment and consumer purposes. Taking into account these features of students' media consumption, based on data on the motives of their choice of media resources, the frequency of access to the Internet, we assumed that students' critical thinking, their ability to critically analyze, evaluate and creatively apply media texts, and create their own educational media products are insufficiently developed not only among schoolchildren, but also among undergraduates. A pedagogical program for the development of students' media competence is needed, implemented either as a separate course in academic or extracurricular activities, or in the system of additional education. The development of students' media competence, of course, should cease to remain a spontaneous process and have a pronounced pedagogical character, that is, be a specially organized purposeful process.

The Internet, which is by far the most significant database of new information, has not yet completely replaced traditional media, television and radio broadcasts: both schoolchildren and students have a significant number of contacts with various media. They manage to play video and computer games, read books, communicate on networks; watch TV - less, more often disappear on the Internet. Thus, the contact indicator of media competence development is quite high[8].

We consider the above recommendations relevant, contributing to the development of the theory and practice of media education in the pedagogical field. At the same time, it becomes imperative for teachers themselves to master such important competencies as the ability and willingness to use various information and communication technologies, digital pedagogical strategies, and interactive interaction with students.

Conclusion. Summing up the above, let us focus on understanding the integrative approach in education as a methodological basis for scientifically and logically justified unification of currently disparate complexes and units of knowledge from various fields of sciences, reflecting the cross-cutting content of education and aimed at forming an integral structure of the student's personality.

The main approach to solving the problem under consideration may be an integrative approach, the implementation of which in the practice of the educational process does not require serious additional costs, and media education can be organically "embedded" in any high education discipline. Great attention in achieving the effectiveness of media education in a modern school should be paid to the technologies of organizing the educational process.

REFERENCES

1. Dzyatkovskaya, E.N. Education for sustainable development: interaction of educational subjects // Pedagogy. - No.6. - 2014. - P. 15.
2. Qizi F. N. F. Modernization And Integration Of National Culture In The Condition Globalization And Its Importance In The Restoration Of The New Uzbekistan //Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry. - 2021. - T. 12. - №. 6.

3. Falsafa - Qomusiy lug'at. –Toshkent: Sharq, 2004. -B.156.
4. Культурология. XX век. Словарь. -Санкт-Петербург. Университетская книга, 1997. –С.148.
5. Sizganova, E.Y. Designing an educational and methodological complex as a means of forming students' readiness for socio-pedagogical activity: monograph. - Orsk: OGTI, 2008. - 149 p.
6. Batashova Svetlana Mikhailovna, Petrukina Olga Anatolyevna The development of media competence of students in a modern school // Science of man: humanitarian studies. 2017. No.3 (29).
7. Федоров А. В. Медиакомпетентность личности: от терминологии к показателям // Инновации в образовании. 2007. № 10. С. 75-108.
8. Troyanskaya Svetlana Leonidovna Indicators of the development of media competence of schoolchildren and students // Bulletin of the Udmurt University. The series "Philosophy. Psychology. Pedagogy". 2020. №1.

UDK:376:37.014.53:342.7

Mushtariy JURAYEVA,
KIUT Namangan filiali o'qituvchisi
E-mail: mushtariy.jurayeva@mail.ru

DSc, dotsent B.Alimova taqrizi asosida

INCLUSIVE EDUCATION IN NEW UZBEKISTAN: LEGAL AND SOCIAL INTEGRATION OF PERSONS WITH DISABILITIES Annotation

This article focuses on the development of inclusive education in New Uzbekistan and the integration of persons with disabilities into social and educational spheres. The study views disability not only as a medical issue but also as a social phenomenon requiring a reevaluation of societal approaches. The article analyzes the philosophical and sociological aspects of inclusive education and offers recommendations for improving infrastructure, legal protection systems, and social support for individuals with disabilities.

Key words: Inclusive education, social integration, disability, inclusive society, social protection, educational policy.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ: ПРАВОВАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам развития инклюзивного образования в Новом Узбекистане и интеграции лиц с ограниченными возможностями в социальную и образовательную сферы. Исследование рассматривает инвалидность не только как медицинскую проблему, но и как социальное явление, требующее пересмотра подходов общества. В статье анализируются философские и социологические аспекты инклюзивного образования, а также предлагаются рекомендации по улучшению инфраструктуры, системы правовой защиты и социального обеспечения для поддержки лиц с инвалидностью.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, социальная интеграция, инвалидность, инклюзивное общество, социальная защита, образовательная политика.

YANGI O'ZBEKISTONDA INKLYUZIV TA'LIM: NOGIRON SHAXSLARNING HUQUQIY VA IJTIMOY INTEGRATSIYASI Annotatsiya

Mazkur maqola Yangi O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish va nogiron shaxslarni ijtimoiy hamda ta'lim tizimiga integratsiya qilish masalalariga bag'ishlangan. Tadqiqot nogironlikni nafaqat tibbiy muammo, balki jamiyat yondashuvlarini qayta ko'rib chiqishni talab etadigan ijtimoiy hodisa sifatida qaraydi. Maqolada inklyuziv ta'limning falsafiy va sotsiologik jihatlari tahlil qilinib, nogiron shaxslar uchun infratuzilma, huquqiy himoya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlarini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: Inklyuziv ta'lim, ijtimoiy integratsiya, nogironlik, inklyuziv jamiyat, ijtimoiy himoya, ta'lim siyosati.

Kirish. Inklyuziv ta'lim tushunchasi va nogiron shaxslarning huquqlarini ta'minlash zamonaviy falsafa va ijtimoiy fanlar nuqtayi nazaridan jiddiy tadqiqotni talab qiluvchi mavzulardan biridir. Inklyuziya jamiyatdagi barcha shaxslar, jumladan, nogironligi bo'lgan insonlarning teng huquqli a'zolar sifatida qabul qilinishi va ularga mos shart-sharoitlar yaratish zaruriyatidan kelib chiqadi. Yangi O'zbekiston sharoitida nogiron shaxslarning ijtimoiy va ta'lim sohalarida to'laqonli ishtirok etishi uchun zarur infratuzilma va imkoniyatlarni ta'minlash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, bu masalalar ijtimoiy tenglik va adolat, ijtimoiy institutsionalizm va fuqarolik jamiyati konsepsiyalari bilan chambarchas bog'liqdir.

Ta'lim inson kapitalini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida ko'riladi, shu sababli uning inklyuzivlik darajasi jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, inklyuziv ta'limning rivojlanishi, o'z navbatida, nogiron shaxslarning jamiyatdagi o'rni qayta belgilash, ularga teng huquqli imkoniyatlar yaratish orqali ijtimoiy kapitalni oshirishning muhim sharti sifatida ko'riladi. Bunday sharoitda inklyuziv ta'lim falsafasi nogironlarning hayot sifati va ularning ijtimoiy transformatsiyasi jarayonini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ilg'or falsafiy g'oyalarni qamrab oladi. Bu jarayonni boshqarishda "ijtimoiy konstruktivizm" va "postmodernizm" kabi nazariyalar ham ahamiyatli hisoblanadi, chunki bu yondashuvlar nogironlikni nafaqat biomeditsina muammosi, balki ijtimoiy hodisa sifatida o'rganishga imkon beradi.

Yangi O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish so'nggi yillarda davlat siyosatida ijtimoiy hamkorlikni mustahkamlash va ijtimoiy tenglikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu boradagi islohotlar nogiron shaxslar uchun ta'lim oluvchi muhitni yaratish, ularni ijtimoiylashuvga jalb qilish, jamiyatda teng imkoniyatlar berish kabi vazifalarni o'z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta'limni rivojlantirish faqat alohida shaxslarning huquqlarini himoya qilish bilan cheklanmay, balki umuman ijtimoiy tenglik va adolat tamoyillariga asoslangan jamiyat qurish masalasidir.

Ushbu maqolada nogiron shaxslarning ta'lim olish huquqlarini kengaytirish jarayonlari, ta'lim jarayonida ularga mos shart-sharoitlar yaratish uchun zaruriy infratuzilma va ijtimoiy mexanizmlar tahlil qilinadi. Inklyuziv ta'lim tizimining samaradorligini oshirishda davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi hamkorlikning ahamiyati, xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasi, hamda inson huquqlari va insoniylik tamoyillarini ilgari suruvchi xalqaro konvensiyalar bilan bog'liq masalalar ham ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, maqolada nogiron shaxslarning ijtimoiy integratsiyasi uchun ta'lim tizimining inklyuziv shakllanishi davlat va jamiyatning ustuvor maqsadlaridan biri ekanligi asoslab beriladi.

Inklyuziv ta'limning ijtimoiy konstruktivistik va fenomenologik yondashuvlarga asoslanishi unga keng qamrovli falsafiy va ijtimoiy tushuncha beradi. Bu yondashuvlar nogiron shaxslarning ijtimoiy ahamiyatini, ularning ta'lim va mehnat jarayonidagi ishtirokini qayta ko'rib chiqishga yordam beradi. Postmodernist yondashuv esa nogiron shaxslar va ularning jamiyatdagi roli haqidagi qotib qolgan stereotiplarni yo'q qilishga va ijtimoiy haqiqatni boshqacha qabul qilishga yordam beradi. Shu orqali inklyuziv ta'lim orqali nogironlikni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish va bu jarayonda fuqarolik jamiyatining faol ishtirokini ta'minlash ijtimoiy adolat tamoyillariga ko'maklashadi.

Shunday qilib, ushbu maqola Yangi O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish orqali nogiron shaxslarning huquqiy va ijtimoiy integratsiyasi jarayonlariga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish va jamiyatda nogiron shaxslarni inklyuziv hayotga tayyorlashning falsafiy, huquqiy va ijtimoiy asoslarini aniqlashga qaratilgan. Metodologiya

Mazkur ilmiy tadqiqot metodologiyasi Yangi O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirishda nogiron shaxslarning ijtimoiy va huquqiy integratsiyasini o'rganishga yo'naltirilgan. Ushbu tadqiqotda ilmiy-tadqiqot metodlari, jumladan, falsafiy-analitik, sotsiologik so'rovlar, huquqiy tahlil va nazariy qiyoslash usullari qo'llanilib,

inklyuziv ta'lim jarayonlarini yaxlit bir tizim sifatida baholashga qaratilgan.

Metodologiyaning asosiy maqsadi – O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirishda davlat siyosati, huquqiy asoslar va jamiyatning nogiron shaxslar bilan bog'liq ijtimoiy qarashlari, shuningdek, xalqaro tajribalarning ahamiyatini tahlil qilishdan iborat. Quyida ushbu metodologiyaning asosiy tamoyillari va tadqiqotda qo'llangan usullari batafsil yoritiladi.

Tadqiqot yondashuvlari va tamoyillari. Mazkur tadqiqotda asosiy yondashuv sifatida ijtimoiy falsafiy va ijtimoiy konstruktivizm nazariyalari qo'llanildi. Bu yondashuvlar nogironlikni tibbiy nuqtayi nazardan emas, balki ijtimoiy hodisa sifatida qarash va uni jamiyatdagi to'siqlarni bartaraf etish orqali hal qilishni talab qiladi. Ijtimoiy konstruktivizm nogironlik tushunchasini qayta shakllantirish va nogiron shaxslarning ijtimoiylashuvi uchun yangi imkoniyatlar yaratishga yordam beradi. Shu bilan birga, fenomenologik yondashuv orqali nogiron shaxslarning tajribalarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi, bu esa ta'lim jarayonidagi ehtiyojlarini tushinishda muhimdir.

Inklyuziv ta'limni o'rganishda, tadqiqotda teng huquqli ta'lim olish va ijtimoiy integratsiya tamoyillariga asoslangan falsafiy yondashuvlar muhim o'rin tutadi. Bu yondashuvlar O'zbekiston jamiyatida ijtimoiy tenglikni ta'minlash, nogiron shaxslarning huquqlarini himoya qilish va ularni ta'lim tizimiga to'laqonli jalb etishga qaratilgan.

Tadqiqot metodlari. Ushbu usul nogironlikni ijtimoiy va falsafiy nuqtayi nazardan o'rganishda qo'llanildi. Tadqiqotda nogiron shaxslar uchun inklyuziv ta'lim tizimining ahamiyati va uning jamiyatdagi ijtimoiy integratsiyaga ta'sirini aniqlashda falsafiy-analitik yondashuvning muhim o'rni bor. Bu usul orqali nogiron shaxslarning huquqlari, jamiyatga integratsiyasi va inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini tahlil qilinadi.

Tadqiqot doirasida O'zbekistonda yashovchi nogiron shaxslar va ularning oila a'zolari bilan sotsiologik so'rov va suhbatlar o'tkazildi. Ushbu tadqiqotda so'rovnoma savollari orqali nogiron shaxslarning ta'lim olishdagi imkoniyatlari, ularning ta'lim jarayonidagi muammolari va jamiyatda qanday qabul qilinishi haqidagi ma'lumotlar yig'ildi. So'rov va suhbat natijalari inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyoj va to'siqlarni chuqurroq tushinishga yordam berdi.

O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan inklyuziv ta'lim va nogiron shaxslar huquqlarini himoya qilishga doir qonunchilik hujjatlarini tahlil qilindi. Mazkur tadqiqot O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni, "Nogironlar huquqlari to'g'risida"gi qonuni va "Nogironlar huquqlari bo'yicha BMT Konvensiyasi" kabi xalqaro huquqiy normalarni qamrab oladi. Bu huquqiy asoslar O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun zaruriy huquqiy muhitni ta'minlash imkoniyatini beradi.

O'zbekiston va boshqa davlatlarda nogiron shaxslar uchun inklyuziv ta'lim tizimining o'ziga xos jihatlari qiyosiy tahlil qilindi. Xususan, Yevropa davlatlari va Osiyo mamlakatlarining inklyuziv ta'lim tizimlarini o'rganish va ularning O'zbekiston sharoitida tatbiq etish imkoniyatlarini baholash uchun ushbu usul qo'llanildi.

Tadqiqot obyekti va predmeti. Tadqiqotning obyekti O'zbekistonda nogiron shaxslarning inklyuziv ta'lim tizimida ishtirok etishi va ularning ijtimoiy integratsiyasi jarayonlaridir. Tadqiqotning predmeti esa inklyuziv ta'lim orqali nogiron shaxslarning huquqlarini himoya qilish, ularni ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va jamiyatdagi teng huquqli a'zolar sifatida o'z o'rnini topishlari uchun zaruriy sharoitlarni yaratish masalasidir. Tadqiqot obyekti va predmeti nogironlikka ijtimoiy hodisa sifatida yondashuv va unga ijtimoiy-falsafiy nazariy yondashuv orqali yechim topishga qaratilgan.

Ma'lumot yig'ish usullari va empirik ma'lumotlar
Tadqiqot davomida empirik ma'lumotlar yig'ishda bir necha usullar qo'llanildi:

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti matbuot xizmati, 2021.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli farmoni. 2022-yil 28-yanvar.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-dekabrda "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5270-sonli farmoni.
4. Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Nogironlar huquqlari bo'yicha konvensiya. BMT, 2006.
5. Mirziyoyev, Sh. M. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti matbuot xizmati, 2017.
6. Samarqandiy, M., Xaydarov, R. "Yangi O'zbekistonda nogiron shaxslarning ijtimoiy himoyasi." O'zbekiston falsafa jurnali, №2 (2022): 67-89.

- Sotsiologik so'rovlar va intervyu olish: Andijon, Toshkent va Namangan viloyatlarida istiqomat qiluvchi nogiron shaxslar, ularning oila a'zolari va ta'lim tizimi vakillari bilan intervyular va so'rovlar o'tkazildi. Bu jarayonda nogiron shaxslarning ta'lim olishdagi muammolari, jamiyatdagi o'rni, ularning inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini va umidlari haqida aniq ma'lumotlar olindi.

- Rasmiy statistik ma'lumotlardan foydalanish: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi va boshqa davlat tashkilotlari tomonidan taqdim etilgan nogiron shaxslar va inklyuziv ta'lim bo'yicha statistik ma'lumotlar tahlil qilindi. Ushbu ma'lumotlar O'zbekistonda nogiron shaxslar uchun inklyuziv ta'lim tizimi qanchalik rivojlanganligini, shuningdek, mavjud muammolar va kamchiliklarni aniqlash imkonini berdi.

- Xalqaro manbalar va adabiyotlarni o'rganish: BMT, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlarning nogironlar huquqlari va inklyuziv ta'lim bo'yicha tavsiyalari o'rganildi. Shu bilan birga, chet el tajribasi asosida ishlab chiqilgan ta'lim dasturlari va metodlari ham tahlil qilindi.

Tadqiqotning ilmiy yangiliklari. Mazkur tadqiqot Yangi O'zbekistonda inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirishda nogiron shaxslarning ijtimoiy huquqlarini ta'minlash, ularning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va jamiyatga inklyuziv yondashuvni tatbiq etish bo'yicha ilmiy yangiliklarni taqdim etadi. Tadqiqot davomida ijtimoiy falsafa va konstruktivizm nazariyalari orqali inklyuziv ta'lim tizimini o'rganish nogiron shaxslarning teng huquqli ishtirokini ta'minlash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari nogiron shaxslarning huquqlarini kengaytirish va ularni jamiyatning teng huquqli a'zolari sifatida qabul qilish uchun ijtimoiy infratuzilma va ta'lim tizimining rivojlantirilishi zarurligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, mazkur tadqiqot O'zbekistonda inkiston sharoitida xalqaro inklyuziv ta'lim tajribalarini tatbiq etish va rivojlantirish imkoniyatlari hamda ushbu jarayonda davlat va fuqarolik jamiyatining o'zaro hamkorligini ta'minlash zarurligini asoslaydi.

Mazkur tadqiqot davomida jamiyatdagi nogironlik tushunchasini yangicha falsafiy yondashuvlar orqali tushuntirishga va ularni kengaytirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqildi. Bu yondashuvlar nogiron shaxslarni faqat yordamga muhtoj insonlar sifatida emas, balki jamiyatdagi teng huquqli a'zolar sifatida ko'rishga asoslanadi. Shu bilan birga, nogiron shaxslarning imkoniyatlarini yanada kengaytirish uchun davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan chora-tadbirlar, jumladan, reabilitatsiya va ta'lim dasturlarining kengaytirilishi zarurati ham muhokama qilindi.

Xulosa. Mazkur metodologiya Yangi O'zbekistonda nogiron shaxslarning inklyuziv ta'lim tizimiga integratsiyasini o'rganish va bu borada ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish imkonini berdi. Tadqiqotda qo'llangan uslublar nogironlikni ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida o'rganishga va ularni ijtimoiy hayotga yanada samarali qo'shish yo'llarini topishga yordam berdi. Ushbu metodologik yondashuvlar orqali inklyuziv jamiyat qurish, jamiyatda tenglik va adolat tamoyillariga asoslangan yondashuvlarni shakllantirish bo'yicha muhim ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Yuqoridagi metodologik tamoyillar va qo'llanilgan usullar nogiron shaxslarning O'zbekiston sharoitida inklyuziv ta'lim tizimiga qo'shilish jarayonlarining qiyinchiliklari va imkoniyatlarini aniqlashda yordam berdi. Ushbu metodologiya orqali jamiyatda nogiron shaxslarning to'laqonli ishtirok etishini ta'minlash uchun davlat, ta'lim tizimi va fuqarolik jamiyatining hamkorligi zarurligi ilmiy asoslandi.

Mazkur tadqiqot natijalari Yangi O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish va nogiron shaxslarning huquqiy va ijtimoiy integratsiyasini ta'minlash uchun keng qamrovli chora-tadbirlarni joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

7. Yunusova, M. P. "Nogironlikni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish: falsafiy yondashuvlar." Falsafa va ijtimoiy fanlar jurnali, №3 (2021): 35-48.
8. World Health Organization (WHO). "World Report on Disability." Geneva: WHO Press, 2011.
9. Yuldashov, F. "O'zbekistonda ijtimoiy davlat tamoyillari va nogironlarning huquqiy himoyasi." Huquqshunoslik axboroti, №4 (2020): 23-35.
10. Puzanov, B. P. "Inkluziv jamiyat va nogironlik: xalqaro tajribalar." Xalqaro ijtimoiy fanlar jurnali, №1 (2019): 56-72.
11. Korolevskaya, T. K. "Nogiron shaxslarni rehabilitatsiya qilishda innovatsion texnologiyalar." Tibbiyot va jamiyat, №5 (2021): 101-110.
12. Sudzuki, H., Taxakasi, T. "Nogiron shaxslar uchun zamonaviy ta'lim texnologiyalari." Yapon ta'limi bo'yicha xalqaro sharhlar, №6 (2020): 45-60.
13. Yarskaya-Smirnova, E. R., Naberushkina, E. K. "Nogironlar huquqlarini himoya qilishda huquqiy normalar." Rossiya ijtimoiy huquqshunosligi, №3 (2019): 67-80.
14. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, 2020-yil, №637.
15. Fayziyeva, U. Yu. "Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun inkluziv ta'lim metodikasi." Ta'lim va innovatsiya, №4 (2021): 78-92.

Farhod ZIYAYEV,

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti, t.f.n

TATU professori, t.f.d N.Mahkamova taqrizi asosida

SPIRITUALITY AND CULTURE, THEIR RELATIONSHIP

Annotation

Spirituality, like any other concept, has its own independent components. It is based on spiritual heritage, culture, ideology and values. In fact, spirituality and culture are closely related concepts. But they are not the same thing, one is different from the other. At the same time, they complement each other. The article analyzes the interdependence of spirituality and culture.

Key words: Components of spirituality, culture, cultural heritage, spiritual value, renewal, society, culture, development of society.

ДУХОВНОСТЬ И КУЛЬТУРА, ИХ ВЗАИМОСВЯЗЬ

Аннотация

Все мировые знания и опыт, слова, понятия, воображение и выводы создаются, развиваются, обогащаются и совершенствуются прямо или косвенно в связи с деятельностью человека. Благодаря духовности человек имеет возможность представить и оценить свою историю, настоящее и будущее, извлекая таким образом необходимые уроки и выводы.

Ключевые слова: Компоненты духовности, культура, культурное наследие, духовные ценности, обновление, общество, культура, развитие общества. В статье анализируется взаимозависимость духовности и культуры.

MA'NAVIYAT VA MADANIYAT, ULARNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Аннотация

Ma'naviyat ham boshqa tushunchalarga o'xshab o'zining mustaqil tarkibiy qismlariga ega. Uning asosini ma'naviy meros, madaniyat, mafkura va qadriyat kabilar tashkil qiladi. Aslini olganda, ma'naviyat va madaniyat bir-biriga yaqin tushunchalardir. Ammo ular bitta narsa emas, biri ikkinchisidan farq qiladi. Shuning bilan birga ular bir-birini to'ldirib turadi. Maqolada ma'naviyat va madaniyatning o'zaro bog'liqligi tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyatning tarkibiy qismlari, madaniyat, madaniy meros, ma'naviy qadriyat, yangilanish, jamiyat, kultura, jamiyat taraqqiyoti.

Kirish. Ma'naviyat va madaniyat o'zaro chambarchas bog'liqdir. Chunki ma'naviyatni xususan, madaniyatni bilmagan, o'rganmasdan turib, ma'naviy meros to'g'risida gapirish ancha mushkul, chunki ma'naviy meros ma'naviy madaniyat doirasiga kiradi. Agar ma'naviyat tushunchasi barcha ma'naviy narsalar va xususiyatlarni – insoniyatning ijodiy, ilmiy, falsafiy, huquqiy, diniy, badiiy, axloqiy va shu kabi tasavvurlar, tushunchalar majmuini anglatasa, ma'naviy madaniyat esa ana shu tushuncha, bilim va tajribalarning kundalik hayotda qo'llanishini anglatadi. Turli omillar, hayotiy tajriba, tarbiya, axloqiy ma'rifat, san'at, adabiyotning ta'siri natijasida shaxs muayyan darajada o'z ongi, xulq-atvorida jamiyatdagi ma'naviy madaniyatni o'ta murakkab tuzilgan dasturga o'xshashi mumkin, ya'ni inson turli vaziyatlarda o'zini ma'naviy jihatdan qanday tutishi kerakligi borasida ko'maklashuvchi tajribalarni singdiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ma'naviyat va madaniyat, ularning o'zaro bog'liqligi masalalari doimo jamiyatda dolzarb ahamiyat kasb etgan. Bu xodislar yuzasidan ko'plab izlanishlar olib borilgan. Ular orasida evropalik olimlardan E.Taylor, V.Rozinning, mustaqillik yillarida izlanishlar borgan tadqiqotchilardan Sh.Olimov, B.Karimov, F.Ziyayevlarning faoliyati ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Madaniyat atamasi keng ma'noda qo'llanilib, jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy-ma'naviy hayotida qo'lga kiritilgan yutuqlarini, muayyan xalq yoki ijtimoiy guruhning ma'lum davrda erishgan natijalari, o'qimishlilik, ta'lim-tarbiya ko'rganlik, ziyolilik va ma'rifatlilik hamda turmushning inson ehtiyojlariga mos keladigan sharoitlar majmuini ifodalaydi. Inson faoliyatining ikki asosiy turi moddiy va ma'naviy madaniyatlarga bo'linadi. Moddiy madaniyat moddiy faoliyatning barcha sohalarida hamda ularning har birida erishilgan natijalar – mehnat qurollari, turar-joy, kundalik turmush buyumlari, kiyim-kechak, transport, aloqa vositalari va shu kabilarni o'z ichiga oladi.

Ma'naviy madaniyatga aqliy va ma'naviy yaratuvchanlik sohalarida – bilim, odob-axloq, ta'lim-tarbiya, huquq, falsafa, din, fan, san'at, adabiyot va shu kabilarni kiradi. Uyg'onish va ma'rifatparvarlik davrlarida madaniyat etukligi deganda inson va jamiyat hayotida

insonparvarlik, ma'rifatparvarlik g'oyalari ustuvor o'rin tutishi lozimligi tushuniladi.

Madaniyat to'g'risidagi dastlabki nazariy tasavvurlar sivilizatsiyaning ilk bosqichlarida paydo bo'lib, dunyoning mifologik suratida mustahkamlangan edi. Qadimgi davridayoq insonlar hayvonlardan farqlanishini bilganlar va tabiat dunyosini insoniyat dunyosidan ajratadigan qirra borligini tushunib etganlar. Keyinchalik bu farqni "madaniyat" ("kultura") deb ataydilar.

"Madaniyat" ("culture") — lotincha so'z bo'lib, Rim antik davrida paydo bo'lgan. Bu so'z "colere" fe'lidan kelib chiqib, "ishlov berish", "qayta ishlash", "parvarish qilish" degan ma'noni bildirgan. Biroq, madaniyat haqidagi dastlabki ilmiy tasavvurlarning shakllanishi Rim notig'va faylasufi Mark Tulliy Sitseronning (mil. av. 106-43) "Tuskuladagi suhbatlar" asarida ilk bor namoyon bo'lgan. Mil. av. 45 yilda yozilgan ushbu asarda M.T. Sitseron agronomik atama "kultura"ni boshqa, metafora ma'nosida qo'llagan. Inson hayot faoliyatini, hayotning biologik shakllaridan farqini ta'kidlagan holda, u "kultura" so'zi bilan tabiat emas, inson tomonidan yaratilgan, tabiat yaratgan dunyodan farqli barcha narsani "kultura" atamasi bilan atashni taklif qildi. Shu tariqa "kultura" boshqa bir lotincha tushuncha — "natura"(tabiat)ga qarama-qarshi qo'yildi.

M.T. Sitseron madaniyatni shaxs va davlat yaxlitligi sifatida anglagan va u madaniyatning ma'nosi insonda jamiyat va davlatga nisbatan o'z burchini aniq anglatgan ideal fuqaro bo'lish ehtiyojini tarbiyalashdan iborat deb hisoblagan. Ushbu tasavvurni boshqa qadimgi davr mualliflari ham ilgari surishgan.

Madaniyatning qadimgi davrdagi tushunilishi - insonparvar, uning negizida inson ideali yotgan, ya'ni o'z polisi qonunlariga barcha fuqarolik qonunlarini bo'ysundirgan, barcha fuqarolik majburiyatlarini bajarayotgan, uni dushmanidan himoya qilayotgan inson-jangchi, inson - go'zallikdan zavq oluvchidir. Aynan shunda madaniyatning maqsadi mujassam edi: ya'ni insonda aqli fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, go'zallikni his etish tuyg'usini shakllantirish, fuqarolik va xususiy ishlarda adolat tuyg'usiga ega bo'lishga imkon beradi.

Qadimgi Gresiyada tarbiya va ta'lim tizimi "paydeyya" deb atalgan. Uning maqsadi biron-bir sohada kasb mutaxassisini tayyorlash emas, balki insonni shaxs sifatida shakllantirish hisoblanardi. Bunda inson tabiat bilan yaxlitlik hissini yo'qotmagan,

bu esa kosmos - universal dunyo tartibotiga muvofiqlik deb tushunilardi. Bu tartibot negizida tabiatda ham, jamiyatda ham mavjud qonunlar yotardi. Shunday qilib, madaniyatli inson o'z hayotini mazkur tartibotning tunday davomi deb tushunardi.

Politeizm, mushriklik, ma'jusiylilik bilan uzoq kurashish o'rta asr nasroniyligiga va madaniyatiga o'ziga xos tus bag'ishladi. O'rta asrlarda xristianlik rahnamolari antik madaniyatdagi ko'pxudolikni inkor qilishga qaramay antik madaniyatning ko'plab yutuqlarini saqlab qoldi ham. Bunda ular politeizm (bir vaqtda ko'p xudoga topinishlik)ga, monoteizm (xudoni bitta deb biluvchidan)ni, narsalar dunyosiga — ma'naviyatni, gedonizm (hissiy zavq olishga intilish)ga — asketizm (tarkidunyo qilish, zoxidlik)ni, dunyoni aql yordamida idrok qilishga — Injilga tayanadigan kitob bilimni qarama-qarshi qo'ydi.

O'rta asrlarda Xudo - dunyo yaratuvchisi, yakka-yu yagona haqiqiy reallik, tabiatdan yuqori turuvchi va tabiat yaratuvchisi deb hisoblandi. Dunyo mazmuni endilikda Xudoning yaratganlaridan iborat, dunyoning o'zi esa abadiy hayotga nisbatan o'tkinchi olam, samoviy mavjudotlar mangu hayot ramzlari hisoblandi. Oy - cherkov ramzi, Shamol Muqaddas Ruh ramzi. Insonning vazifasi esa bu kitobni o'qiy olish va tushunishdan iborat edi. Bunda madaniyatning vazifasi insonning qobiliyatiga ishlov berishdir.

Qadim davrdagiga ko'ra o'rta asrlarda madaniyatning maqsadlari o'zgaradi. Agar qadim davrda ideal fuqaroni tarbiyalashga barcha kuchlar qaratilgan bo'lsa, o'rta asrlarda hayotda tashqi tayanch izlash, birovga suyanish, insonning zaifligi va takomillashmagani tufayli yordam olish ehtiyojini tarbiyalash birinchi o'ringa qo'yildi. Buning uchun esa aql-idrok talab qilinmasdi, faqat e'tiqod (ishonch), umid va muhabbat kerak edi. Bu sifatlardan inson hayot kuchini topardi. Hayotning maqsadi esa o'z-o'zini anglash emas, balki Xudoni bilishdan iborat bo'lib qoldi. Shunday ekan, madaniyat nima? Madaniyat tushunchasini izohlashga bag'ishlangan ko'p ilmiy adabiyotlar mavjud.

Shaxsan jahon madaniyati va uning tarkibiy qismi bo'lgan O'zbekiston madaniyatini rivojlanish tarixi, xususiyatlari, o'zaro aloqadorligi muammolari va istiqbollari to'g'risida bilim, ko'nikma va malakalarni berish bilan birga ularni milliy madaniyatga va o'zga millatlar madaniyatlariga, qadriyatlariga xurmat ruhida tarbiyalashda, madaniy yodgorliklariga ijobiy munosabatda bo'lishlarida, ma'naviy jihatdan rivojlanishlarida ko'maklashadi.

Faylasuf va madaniyatshunos V.M. Rozin iborasi bilan aytganda «qancha yirik madaniyatshunos bo'lsa, shuncha nazariyalar, tushunchalar mavjud»[2]. Darhaqiqat, E.B.Taylor zamonida madaniyatning 7 ta ta'rifi berilgan bo'lsa, 1950 yillarda uning siri 150 taga, hozirgi kunda esa 800 taga etdi. Bu ta'riflar umumlashtirilsa, «madaniyat» so'zining mazmunini quyidagicha tushunish mumkin:

Madaniyat – uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar, osori-atiqalar yig'indisi.

Madaniyat – u yoki bu jamiyatga xos falsafiy qarashlar, ilm, fan, maorif, san'at, axloq, din, huquk, siyosat, maishiy xizmat ko'rsatish darajasini aks ettiruvchi omillar, ijtimoiy taraqqiyot darajasi.

Madaniyat – umuminsoniy hodisa. Faqat bir xalqqa tegishli, bir xalqning o'ziga yaratgan sof madaniyat bo'lmaydi. Har bir milliy madaniyatning asosiy qismini shu millatning o'zi yaratgan bo'lsa-da, unda jahon xalqlari yaratgan umuminsoniy madaniyatning ulushi, ta'siri bo'lishi tabiiy hol. Madaniyat aholining biron tabaqasi yoki sinfiga emas, barchaga barobar xizmat qiladi. Masalan, san'at va adabiyot durdonalari, me'morlik yodgorliklari, fan-texnika yutuqlari va boshqalar barchaga tegishlidir.

Madaniyat – insonlar hayotida, jamiyat rivojida shakllangan milliy, umuminsoniy qadriyatlar majmui.

Madaniyat – har bir kishining tarbiyalanganligi, insoniylik fazilatlarini va ijodiy faoliyatining ifodasidir.

Demak, madaniyat insonning faoliyati, uning natijasida yaratilgan moddiy va ma'naviy ne'matlar, fazilatlar, qadriyatlar bo'lib, o'z navbatida shaxsning shakllanishi va kamol topishida muhim omil hisoblangan ijtimoiy hodisadir.

Madaniyatning tilga, dinga, an'analarga, qadriyatlarga, iqtisodiyotga yaqinligini inobatga olib, milliy, mintaqaviy, davriy jihatdan bir necha turlarga bo'lish odati keng tarqalgan. Milliy madaniyatda til asosiy vosita sifatida olinsa, mintaqaviy madaniyatda diniy, axloqiy, badiiy, moddiy, geografik yaqinlik, umumiylik nazarda tutiladi.

Madaniyatning me'yoriy rivojlanishi uni asrab, kelgusi avlodlarga meros qilib qoldirishni bildiradi. Biroq, bu jarayon oddiy

va bir xilda kechmaydi. Ma'naviy qadriyatlarining mundariyasi, ularni qayta ko'rib chiqish va qayta baholash, o'zaro bog'liqlik usullari, munosabat tiplari, bilimlarni asrash va uzatish, hayot me'yorlari, voqelikni estetik idrok qilish xususiyati o'zgarmasdan qolmaydi, ular uzluksiz harakatda bo'ladi. Meros serqirra va ko'p qiyofalidir. Uning aniq namoyon bo'lish tiplarining ko'pligi, tendensiyalar xilma-xilligi bilan farqlanadi.

Har bir yangi avlodning o'tmishdagi merosga vorislik qilishi farqlanadi: san'atdagi o'lcham fanlagidan boshqacha; tabiiy fanlar gumanitar fanlardan farqli. Vorislik (merosdan foydalanish)har qanday sohada insonning avvalgi madaniy, ma'naviy, ilmiy boyliklarni o'zlashtirishda namoyon bo'ladi va ayni paytda mahalliy yoki dunyo miqyosidagi jarayonlar shaklida ham ifodalanishi mumkin. Vorislikning mahalliy (cheklangan)shakli madaniyatning kasbiy (professional), milliy, etnik va boshqa ko'rinishlariga ega. Bu faoliyat madaniy bosqichlarda bir me'yorda, tekis yo'nalish shakllarida bo'lmay, uning bir bosqichdan ikkinchi bosqichga sakrab o'tishi notekis buxronlar xususiyatiga ega.

Agar madaniyat va ma'naviyat sohalari tarkibida til, udumlar, an'analar va boshqalar bo'lsa, ma'lum xalqning madaniyat tarixi doirasida meros qoldirish jarayoni yaxshiroq kechadi. Boshqa sohalarda esa texnika, fan, san'at kabi sohalardagi bir xalqqa tegishli meros boshqa xalqlarga ham tegishli mulkka aylanadi. Jahon adabiyotining qadimgi, o'rta asrlar, Uyg'onish davri, ma'rifatchilik bosqichlarida ijod qilingan durdonalari hozir ham, kelgusida ham barcha xalqlar uchun qadriy madaniy boyliklardir.

Barcha jamiyatlarda ham ma'naviy merosdan foydalanish imkoniyatlari, sharoitlari bir xil emas. Ular ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, g'oyaviy omillar bilan belgilanadi. Bu omillar merosning hajmi, tanlash xususiyati, intensivligiga bog'liq. Bizga ma'lumki sobiq sovet jamiyatida, kommunistik g'oya hukmronligi davrida xalqlar, xususan O'zbekiston ham o'zining haqiqiy tarixi, milliy va ma'naviy meroslaridan mahrum etilgan edi. Biroq, tarixda madaniy merosdan mutlaq mahrum bo'lgan yoki undan foydalanmagan jamiyat yoki xalqlar bo'lishi mumkin emas.

Jamiyat madaniyat xususiyatini, uning mezon va mazmunini ziyolilar belgilaydi. Ziyolilik bu nafaqat keng bilimga ega bo'lishni, balki tashabbuskorlikni, javobgarlikni, axloqiy-estetik jur'atni va tug'ma iste'dodni bildiradi.

Madaniyatlilik deganda shaxsdagi kamtarlik, halollik, rostgo'ylik, sahoatpeshalik, insonparvarlik, yaxshilik, sahiylik kabi insoniy fazilatlar, axloqiy qoidalarga to'la amal qilish, o'z millati hamda boshqa xalqlarni ham hurmat qilish xislatlari anglashiladi[4].

Ziyolilik aqliy kamolot egasi bo'lish, nazariy masalalarni anglashga, ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga tayyor bo'lishdir. «Ziyolilik» yuksak darajada kamol topgan intellektli, keng bilimlilik, yuksak madaniyatlilikni anglatadi, «ziyoli» kishilik tabaqalari orasidagi ijtimoiy qatlamni anglatadiki, bu qatlam yuqori malakali aqliy mehnat bilan mashg'ul bo'ladi.

Yetarli bilimga ega bo'lmagan holda dunyodagi barcha narsalar to'g'risida oz-oz va umumiy fikr bildira oluvchi kishi diletantdir. Diletantlik o'sha shaxsda madaniyat kamligining belgisi bo'lib, uning chinakam madaniyat va ziyolilikka aloqasi yo'qdir. Ko'proq uchraydigan holat – ba'zi ziyolilar yovuz odamlarga xizmat qilishi, qora niyatli bo'lishi ham mumkin. Bu baxs talab mavzu.

Tarbiyalilik madaniyatning asosiy belgisi bo'lib, tarbiyali ziyoli shaxsning umumiy madaniy saviyasi juda ko'p hislatlarida aks etadi. Umumiy madaniyatga nutq madaniyati ham kiradi. Madaniyatli kishi sodda, qisqa, obrazli, ifodali va chiroyli nutq orqali o'z fikrini bayon qiladi. «Nutqning kuchi oz so'z bilan ko'p ma'noni anglata olishda», – deb yozgan edi Plutarx. «Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz», deydi Alisher Navoiy.

Ziyoli shaxsning estetik didi baland bo'ladi, ya'ni faqat san'at asarlarining go'zalligi to'g'risidagina emas, balki kishilarning, tabiat va jamiyatdagi go'zallik va xunuklik haqida fikr yuritishga, qo'pollik va adolatsizlikka qarshilik ko'rsatib, uni bartaraf etishga qodir bo'ladi. Hamma narsada me'yoriy va uyg'unlik tuyg'usi ziyolilikning yuksak xususiyatidir.

Ziyolilik bilim, ilm va tarbiya bilan kamol topadi. Ziyolilik tushunchasiga umumiy madaniyatdan tashqari qalb nozikligi, umuman, hayotga munosabatda yuksak ong, ijtimoiy faollik ham kiradi. Demak, «ziyolilik» tushunchasi faqat aqliy mehnat kishisiga taalluqli emas. Chuqur intellektga, olijanob his-tuyg'ularga ega bo'lgan, ma'naviy ehtiyojlari keng har bir kishini ziyoli deb atash mumkin. Ziyoli – intellektual shaxs, madaniyatli kishi bo'lish bilan birga, jamiyat va millat taqdiriga ma'naviy javobgar bo'lganligidir. Intellektual, oqil inson individual holatlarda o'z fikridan

qanoatlanmaydigan, o'z zarariga bo'lsa-da rost gapiruvchi, o'z xatosini tan oluvchi, shaxsiy manfaatidan Vatan manfaatini ustun qo'yuvchi ziyolidir. Ziyolining shu xususiyatlarida komillik belgilari namoyon bo'ladi.

Madaniyat tushunchasi qo'llanish jihatidan xilma-xil bo'lgani kabi, kundalik hayotda (oddiy ong) va fanda ham turli mazmun kasb etadi. Biz «muomala madaniyati», «mehnat madaniyati», «iqtisodiy madaniyat», «siyosiy madaniyat», «huquqiy madaniyat» kabi iboralardan foydalanamiz va ularga ko'nikib qolganmiz. Kundalik hayotda madaniyatdan voqelikni baholash tushunchasi sifatida va shaxsning ma'lumotlilik, xushmuomalaligi, ozodaligi, vazminligi kabi xususiyatlari bilan bog'lab tushuntirish odatga aylangan.

«Madaniyatli kishi» tushunchasiga qo'shib ishlatiluvchi sifatlar juda keng bo'lib, uni qo'llash jamiyatning umumiy madaniy darajasi va shaxsning sotsial statusiga bog'liqdir. Hozirgi davrda «ishlab chiqarish madaniyati», «xizmat ko'rsatish madaniyati», «dam olish madaniyati» to'g'risida ko'p gapirilmoqda. Bu iboralardagi «madaniyat» orqali ijtimoiy institutlarning samarali faoliyat ko'rsatishlari tushuniladi.

Muomala madaniyati hayotimizning asosini tashkil etadi. Ming afsuski, kishilar muomala, muloqotni serma'no va sermazmun qilish zarurligini har doim ham sezmaydilar. Muloqot faoliyatimiz va turmush tarzimizning tarkibiy qismi sifatida iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, ruhiy, informatsion ehtiyojlarimizni qondirish uchun xizmat qiladi. Muloqotning qanchalik maqsadli va mazmunli bo'lishi ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarimizning qanchalik aniqligiga, mohiyatiga bog'liq. Aynan muomala va muloqot orqali kishilar bir-birlarini biladilar, ijtimoiy shaxs sifatida shakllanadilar, o'zlarida u yoki bu fazilatlarini rivojlantiradilar. Shuning uchun ham muloqot madaniyati tarbiyaning, shaxs kamolotining asosiy shartiga aylangan.

Til, milliy ong, din va urf-odatlarisiz birorta kishilik jamiyati, shu bilan birga madaniyat ham bo'lgan emas. Bundan keyin ham bo'lmaydi. Biroq bu boyliklarning, qadriyatlarining mavjudligini tan olish boshqayu ularga bo'lgan munosabat boshqa. Tarixiy-madaniy boyliklarni o'rganish va asrash kishida o'tmishga, o'tgan avlodlar qoldirgan madaniy merosga hurmat bilan qarashni o'rgatadi. Bunday fazilatlardan uzoq kishi nigilizmga, o'tmish boyliklariga eskilik qoldig'i sifatida qarashga moyil bo'ladi. Bo'lar-bo'lmasga o'tmishga tosh otish, o'tmishdan faqat nuqsonlar izlash – madaniyatsizlik belgisi. Madaniyatni biryoqlama yoki tayyor andozalar nuqtai nazaridan baholab bo'lmaydi. U to'g'ri anglashni, keng qamrovli o'lchovdan kelib chiqib, baholashni taqazo etadi. Bu fazilatlar o'z-o'zidan shakllanmaydi. Ularni kishiga madaniyat o'rgatadi.

Jamiyat taraqqiyotining har bir yangi bosqichi oldingi jamiyatning madaniy yutuqlarini zarurat ravishda meros qilib oladi, uni qayta ishlaydi, undan ijodiy foydalanadi, uni yangi yuqori bosqichga ko'taradi. Insoniyat tomonidan yaratilgan eng yaxshi va qimmatli narsalar, moddiy va ma'naviy boyliklar yangi tarixiy sharoitda o'zlashtiriladi, qayta ishlanadi va rivojlantiriladi. Har bir avlod o'zi uchun maxsus yangi moddiy baza tashkil etmasligi, ilm-fan va madaniyatni yangidan yaratilmasligi, balki o'zidan oldingi avlodlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy madaniyatdan meros sifatida foydalaniladi.

Xulosa va takliflar. Avlod-ajdodlarimizdan qolgan ana shu moddiy va ma'naviy meros mustaqillik sharoitida ma'naviy tiklanishimiz uchun asosiy manba bo'lib kelayotganligi, ruxiyatimizni boyitib borayotganligi madaniyat va ma'naviyatning har doim ham uyg'un rivojlanishini tasdiqlovchi yorqin misol bo'la oladi. Ular har doim bir-birlariga ijobiy ta'sir o'tkazib, boyitib kelganlar. Ularning uzviyligi umummilliy ma'naviyatni rivojlantirishga asos bo'lib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва, «Политиздат», 1989.
2. Розин В.М. Культурология. Учебник. Москва, «Форум», 1998.
3. Олимов Ш. Маънавий-ахлоқий тарбия асослари. Т., 2015.
4. Каримов Б., Зияев Ф. Маънавият асослари. Ўқув қўлланма. Т. 2013.
5. Каримов Б., Зияев Ф., Тулаганова С. Маданиятшунослик. Ўқув-услубий қўлланма. Т.: «Иқтисод-Молия», 2016.

Jahongir IBRAGIMOV,
International Islamic Academy of Uzbekistan, independent researcher
Email: Jahonij1994@gmail.com

Based on the review by N. Ubaydullayev, PhD in psychology, 1st vice-rector's advisor of Oriental University

MIRRORS FOR PRINCES: COMPARATIVE PERSPECTIVES FROM THE ISLAMIC EAST AND CHRISTIAN WEST

Annotation

Article scrutinizes the evolution and impact of the “mirrors for princes” genre in both the Islamic East and Christian West through a detailed examination of key texts, such as Al-Farabi’s “The Virtuous City” and Machiavelli’s “The Prince”. By making comparative analysis the article highlights both the analogies and disparities in the ways of coping with management, moral principles and the obligations of governors. The results of the study demonstrate that while each institution prioritized rightfulness, morality and efficient administration, they diverged in their assimilation of few aspects like theological teachings, philosophy and governmental maneuvers. The work also highlights the importance of these resources in developing management styles and provides an understanding into how various traditions and religions have benefited to the formation of modern leadership and statecraft techniques.

Key words: Mirrors for princes, political philosophy, psychology of management, Islamic Renaissance, Medieval Europe, Al-Farabi, Machiavelli, justice, moral leadership, comparative analysis, political ethics, secularism, rulership, statecraft.

ЗЕРКАЛА ДЛЯ ПРИНЦЕВ: СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ИСЛАМСКОГО ВОСТОКА И ХРИСТИАНСКОГО ЗАПАДА

Аннотация

В статье рассматривается эволюция и влияние жанра «зеркала для принцев» как на исламском Востоке, так и на христианском Западе посредством детального изучения ключевых текстов, таких как «Добродетельный город» Аль-Фараби и «Государь» Макиавелли. Путем сравнительного анализа в статье подчеркиваются как аналогии, так и различия в способах управления, моральных принципах и обязательствах правителей. Результаты исследования показывают, что, хотя каждое направление отдавало приоритет справедливости, морали и эффективному управлению, они расходились в усвоении нескольких аспектов, таких как теологические учения, философия и стратегия правления. Работа также подчеркивает важность этих ресурсов в развитии стилей управления и дает понимание того, как различные традиции и религии способствовали формированию современного лидерства и методов государственного управления.

Ключевые слова: Зеркала для принцев, политическая философия, психология управления, исламское Возрождение, средневековая Европа, Аль-Фараби, Макиавелли, справедливость, моральное лидерство, сравнительный анализ, политическая этика, светскость, правление, государственное управление.

SHAHZODALAR UCHUN KO‘ZGU: ISLOM SHARQI VA XRISTIAN G‘ARBINING QIYOSIY NUQTAI NAZARLARI

Annotatsiya

Maqolada “Shahzodalar uchun ko‘zgu” janrining islom Sharqi va nasroniy G‘arbidagi evolyutsiyasi va ta’siri Al-Farobiyning “Fozil odamlar shahri” va Makiavellining “Hukmdor” kabi asosiy matnlarni batafsil o‘rganish orqali ko‘rib chiqiladi. Maqolada qiyosiy tahlil qilish orqali G‘arb va Sharq manbalarida boshqaruv, axloqiy tamoyillar va hukmdorlarning majburiyatlari kabi sohalarda kuzatiladigan o‘xshashliklar va nomutanosibliklarga urg‘u beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, har bir an‘ana to‘g‘rilik, axloq va samarali boshqaruvni birinchi o‘ringa qo‘ygan bo‘lsa-da, ular ilohiy ta’limotlar, falsafa va boshqaruv uslublari kabi bir nechta jihatlarini o‘zlashtirishda turlicha yondashishgan. Ish, shuningdek, boshqaruv uslublarini rivojlantirishda ushbu resurslarning ahamiyatini ta’kidlaydi hamda turli an‘ana va dinlarning zamonaviy liderlik va davlat boshqaruvi uslublarini shakllantirishga qanday foyda keltirganligi haqida tushuncha beradi.

Kalit so‘zlar: Shahzodalar uchun ko‘zgu, siyosiy falsafa, boshqaruv psixologiyasi, islom Uyg‘onish davri, O‘rta asrlar Yevropasi, Al-Farobiy, Makiavelli, adolat, moral liderlik, palataliya, axloq, dunyoviylik, hukmdorlik, davlat boshqaruvi.

Introduction. The term “Speculum principum” or “mirror for princes” refers to a genre which formed in ancient literature and got popularity in the Middle Ages and Renaissance. These works presented instructions on the strategies of governance, morality and the usage of authority and served as a code of conduct for rulers. The word speculum translates as “mirror” from Latin, illustrating the idea that these books would reflect a perfect image of a fair and righteous ruler for further imitation by the monarch [12]. The origin of the speculum principum genre can be linked back to classic antiquity, especially to the works and thoughts of Greek and Roman philosophers. As one of the most popular ancient illustrations, where authors analyzed the ethical duties of the leadership we can point to the Plato’s “Republic” and Aristotle’s “Politics”. Moreover, to the Cicero’s “De Officiis”, where he underlined justness, wisdom, and the common good [4]. The other philosopher Seneca in his work written for Emperor Nero “De Clementia” emphasized the importance of mercy and justice.

These and the other early works demonstrated the relationship between morality and governance and served as a basis for later specula principum.

Literature review. The Middle Ages. During the Middle Ages Christian theology and the teachings of the Church shaped the speculum principum genre and stimulated its significant evolution. Authors from this period were aimed to create a complete ethical

framework for rulers and therefore tried to combine Biblical principles with classical philosophy. Some of the remarkable texts from this period include St. Augustine’s “De Civitate Dei”, John of Salisbury’s “Policraticus” and Dante Alighieri’s “De Monarchia”. For example St. Augustine’s “De Civitate Dei” (The City of God) is not considered as a speculum principum in the proper sense, but it also impacted medieval political teachings by debating for the primacy of divine law over human law. Augustine accented that the members of the city of God must obey human laws as long as they do not militate against a higher loyalty, meaning to the God [5]. “Policraticus” which was written by John of Salisbury is often considered as the first fully formed medieval speculum principum. Author, emphasizing king’s moral responsibilities as God’s servant, claims that a ruler should manifest virtues like wisdom, justice and restraint [9]. Dante Alighieri in his work “De Monarchia” provides theological and philosophical justifications for establishing universal monarchy as a way to achieve peace and justice in secular life, which closely corresponds with the objectives of the speculum principum [3].

The Renaissance. The Renaissance period demonstrated a shift toward humanism and a renewed interest in classical ancient literature. During this period the intellectual movement, which underlined human achievement potential and the application of classical ideals to the process of administration significantly changed the genre of mirrors for princes.

“Il Principe” (The Prince) by Niccolo Machiavelli arguably the most well-known piece of work in this genre. Machiavelli deviated from conventional moralistic approach and promoted practical occasionally brutal political strategies in order to attain stability and authority. Despite its controversy, The Prince is regarded as an important development of the genre that captured the nuanced political realities of Italy during the Renaissance [10].

Erasmus of Rotterdam in his “Institutio Principis Christiani” (The Education of a Christian Prince) in contrast to Machiavelli placed a strong emphasis on the role of Christian qualities like charity, humility and justice play in proper governance. Reflecting the Renaissance humanist synthesis of classical and Christian ideals, it maintained that a leader should rule with the well-being of his subjects in mind [2].

Islamic Renaissance. The “mirrors for princes” genre also found a parallel in the works of Muslim scientists who published treatises on political ethics, government and the moral obligations of rulers during the Islamic Renaissance, also known as the Islamic Golden Age (roughly VIII-XIV century). Through providing rulers with the advice on how to govern justly, prudently, and in line with Islamic values, these works significantly influenced thoughts on politics and ideal rules of management in the Islamic world.

For instance in his seminal book “Ara' Ahl al-Madina al-Fadila” (The Opinions of the Inhabitants of the Virtuous City), Al-Farabi also referred to as “The Second Teacher” (after Aristotle), depicts an ideal city run by a philosopher-king who exemplifies justice and wisdom. He assures that the leader must be morally and intellectually upright and should behave in conformity with the postulates of Islam and reasoning. The other virtue of the Al-Farabi's concepts is that he modified Plato's “Republic” to the Islamic world by fusing Islamic theology with Greek philosophy to offer a framework for just government [6].

Although Ibn Sina is best recognized as a physician and philosopher, his writings “Kitab al-Shifa” (The Book of Healing) and “Kitab al-Najat” (The Book of Deliverance) also made contributions to political and managerial theory. He addresses the function of rulers and the moral precepts of administration in his before mentioned books. He maintained that the ruler should be intelligent, guided by morally upright and wise in order to fulfill their duty to uphold justice and community's welfare. These texts provide rulers with ethical directions, even though they are not considered as proper example for the genre of mirrors for princes [1].

The other work named “Al-Ahkam al-Sultaniyya” (The Ordinances of Government) was written by jurist and political theorist Al-Mawardi as a guide for administrators and kings. These book offers a thorough manual on the obligations of the caliph and his representatives in providing justice and governing the state by the principles of Islam. Al-Mawardi's work is a basic text in the Islamic political tradition because it highlights the significance of justice, fairness and morality in leadership and government [7].

The “Siyasatnama” (The Book of Government) was penned by Nizam al-Mulk, a Persian vizier of the Seljuk Empire, as a useful manual for kings and officials, in which he covered topics like the difficulties of governing, the value of justice, the appropriate behavior of leaders and the administration of state. Relying on his vast experience as a statesman, author gives helpful advices on upholding law and order, combating corruption, and guaranteeing the well-being of the populace. In the Islamic context, the Siyasatnama is regarded as one of the most important pieces in the mirrors for princes genre [11].

The most well-known contribution of historian, philosopher, and sociologist Ibn Khaldun is his seminal work “Muqaddimah” (Introduction), which offers a thorough examination of the emergence and decline of civilizations. He provides insights into the characteristics of successful leaders, the function of leadership in preserving societal cohesiveness and the significance of justice in governance. Ibn Khaldun's book is a unique addition to political and

managerial thinking because, although it is less prescriptive than previous mirrors for princes, it provides a profound understanding of political dynamics, governance, and the cyclical nature of power [13].

In order to give leaders moral and ethical direction, renowned theologian, philosopher, and Sufi mystic Al-Ghazali composed “Nasihat al-Muluk” (Counsel for Kings). This treatise emphasizes leader's obligation to act justly, compassionally and humbly by fusing religious principles with useful guidance on governing. Al-Ghazali claims that a head of state should put the welfare of the populace first and serve as a role model for his folks. His writing is distinctive contribution to the genre science it synthesizes Sufi ethics, philosophy and Islamic jurisprudence [8].

Research methodology. Using the multidisciplinary approach, this comparative analysis of the “mirror for princes” genre looks at original materials from both Islamic and Western traditions to find recurrent motifs and distinctive viewpoints on governance and ruling. The research investigates the interaction of religious, philosophical and political aspects within each tradition by looking at these works in conjunction with secondary literature. The study also performs a thorough comparative analysis of the “mirror for princes” genre in both Islamic and Western traditions, highlighting the parallels and discrepancies between their views on usage of power, morality and government.

Analysis and results. Similarities. Ethical and moral guidance for leaders: Both traditions placed a strong emphasis on the ruler's responsibility to uphold justice and moral order in the state. Islamic scientists such as Al-Mawardi and Al-Ghazali similarly to their western counterparts like Erasmus and John of Salisbury stressed moral qualities like justice, fairness, and humility.

Integration of philosophical and religious ideas: Both institutions combined philosophy and religion to offer a holistic approach to governance. For example, Thomas Aquinas combined Christian theology with Aristotle's ideas on successful governance, while Al-Farabi blended Islamic thought with Platonic political theory.

Focus on justice as a central virtue: Representatives of both faiths view justice as divine requirement in addition to political necessity. According to Al-Mawardi and Nizam al-Mulk justice (adl) is believed to be ruler's primer responsibility and necessary to please the God. So the same can be seen in the works of John of Salisbury and Dante, where justice is depicted as the major duty and cornerstone of effective management.

Admonition against tyranny and abuse of power: Authors from both sides cautioned against tyranny and denounced leader who abuse their position of authority. Ibn Khaldun and Machiavelli claimed that tyranny would cause a threat to the state stability, when Al-Ghazali and Erasmus denounce autocratic rule as incompatible to the religious principles.

Differences. Approach to secularism and religion: Islamic writings usually were firmly based in theology and religious law (Sharia) when a notable difference is found in Machiavelli's “The Prince”, which emphasized pragmatism and realpolitik over religious morality.

Philosophical foundations and sources: Islamic mirrors for princes drew upon a wide range of sources like Persian, Indian, and Greek philosophical traditions, when western authors were heavily influenced by classical Greco-Roman philosophers.

Function and character of the ruler: According to Islamic tradition, the ruler is characterized as the person who is in charge of enforcing moral behavior and putting Islamic law into practice, western renaissance authors approved unethical measures to maintain stability of the state. Namely Machiavelli illustrated the ruler as the strategist, whose primary objective is preserving the stability and authority of the state, even employing unethical measures when it's necessary.

Table 1. Comparative Analysis of «Mirror for Princes» in East and West

№	Category	Islamic East	Christian West	Comparison
1	Moral and Ethical Guidance	Emphasis on justice, humility	Emphasis on justice, compassion	Similarity
2	Integration of Religion & Philosophy	Islamic theology with Greek thought	Christian theology with classical thought	Similarity
3	Justice as a Central Virtue	Justice as divine mandate	Justice as foundation of governance	Similarity
4	Admonition Against Tyranny	Emphasis on ethical leadership	Warning against despotism	Similarity
5	Approach to Religion & Secularism	Governance rooted in Sharia law	Gradual secular approach	Difference
6	Philosophical Foundations & Sources	Based on Quran, Hadith, Greek philosophy	Based on Christian doctrine, Greco-Roman thought	Difference

7	Role and Nature of the Ruler	Ruler as religious and political figure	Ruler as pragmatic strategist	Difference
---	------------------------------	---	-------------------------------	------------

Conclusion. In conclusion we can state that the “mirrors for princes” of the Christian West and Islamic East differed in how they viewed religion, philosophical underpinnings and political power, but have similar themes such as the value of justice, the necessity of moral behavior and cautions against tyranny. Moreover, while Western texts, especially starting from the period of Renaissance, distinguished between political strategy and religious morality,

Islamic authors preserved the tendency to combine governance with religious teachings.

Taking everything into consideration it's clear that both traditions made substantial contributions to the growth of political philosophy and psychology of management, reflecting historical, religious and cultural backgrounds of their different societies and providing timeless perspectives on the principles of administration and leadership.

REFERENCES

1. Arioli, Daniel H. “The First Ruler and the Prophet: On the Identity-in-Difference of Politics, Religion, and Philosophy in the Thought of Alfarabi and Ibn Sina.” *Polity* 46, no. 4, 547–61, 2014.
2. Atienza, A. Ambrosio spinola: entre la cifra privada y el espionaje durante el reinado de felipe iii. *Studia Historica Historia Moderna*, 41(2), 221, 2019.
3. Barraycoa, J. «De Monarchia» de Dante: la frontera de la edad media y la modernidad. *Pensamiento Revista de Investigación E Información Filosófica*, 79(305), 1607-1618, 2024.
4. Bogataj, J. Inspired by Cicero: Ambrosian contribution to the formation of a clerical ethos in the de officiis. *Bogoslovni Vestnik*, 82(4), 2022.
5. Bergvall, Å. Betweyen Eusebius and Augustine: una and the cult of elizabeth. *English Literary Renaissance*, 27(1), 3-30, 1997.
6. Bukier, A. Utopian literature of the ideal society: a study in al Farabi's virtuous city & more's utopia., 5, 2018.
7. Diana, R., Masruri, S., & Surwandono, S. Etika politik dalam perspektif al-mawardi. *Tsaqafah*, 14(2), 363, 2018.
8. Huriye Hümeyra Idriz, *İslam düşüncesinde nasihatü'l-mülük geleneği ve gazâlî'nin nasihatü'l-mülük'u*, S - 61, Bursa, 2020.
9. James, M. John of Salisbury's polycraticus, *The Journal of Theological Studies*, os-XI(3), 467-468, 1910.
10. Jelahun, F., Wutun, M., & Sanga, A. Representation of political communication without morality perspective of modern philosopher niccolo machiavelli. *Jurnal Filsafat Indonesia*, 6(1), 98-105, 2023.
11. Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, Çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul; Türkiye İş Bankası Yay., S – 4, 2018.
12. Sylvène Édouard, *A Critical Companion to the 'Mirrors for Princes' Literature*, Chapter 8 *Specula Principum* and the Wise Governor in the Renaissance, Brill, P: 227–259, 2022.
13. Tahir, Z. Examining the impact of religion on civilization: insights from ibn khaldun and arnold toynbeye's theories. *dirosat*, 2(2), 106-123, 2024.

UDK:378.1:37.014.1:005.6

Kamola IBRAGIMOVA,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
Barno ABDRAIMOVA,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti
E-mail: abdraimova@mail.ru

PhD, dotsent U. Mingboev taqrizi asosida

IMPROVING THE QUALITY MANAGEMENT TECHNOLOGY OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM Annotation

This study examines the contradictions arising between the objective need to achieve educational goals and the subjective readiness of managers, as well as defines the role of strategic and functional management in this area. The importance of theoretically substantiating a targeted approach as a key element of management is emphasized.

Key words: Education reform, goal setting, implementation, educational institution management, strategic management, functional management, education humanization, process integration, state policy priorities, management efficiency.

OLIY TA'LIM TIZIMI SIFATINI BOSHQARISH TEXNOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH Annotatsiya

Ushbu tadqiqotda ta'lim maqsadlariga erishishning obyektiv zaruriyati va rahbarlarning subyektiv tayyorgarligi o'rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlar ko'rib chiqiladi, shuningdek, bu sohada strategik va funksional menejmentning roli aniqlanadi. Boshqaruvning asosiy elementi sifatida maqsadli yondashuvni nazariy asoslash muhimligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Ta'limni isloh qilish, maqsadni belgilash, maqsadni amalga oshirish, ta'lim muassasalarini boshqarish, strategik menejment, funksional menejment, ta'limni insonparvarlashtirish, jarayonlar integratsiyasi, davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari, boshqaruv samaradorligi.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ Аннотация

Данное исследование рассматривает противоречия, возникающие между объективной необходимостью достижения образовательных целей и субъективной готовностью руководителей, а также определяет роль стратегического и функционального менеджмента в этой сфере. Подчеркивается важность теоретического обоснования целевого подхода как ключевого элемента управления.

Ключевые слова: Реформа образования, целеполагание, целеосуществление, управление образовательными учреждениями, стратегический менеджмент, функциональный менеджмент, гуманизация образования, интеграция процессов, приоритеты государственной политики, эффективность управления.

Kirish. Globalizatsiya, innovatsiyalar va texnologik taraqqiyot tezkor rivojlanayotgan dunyoda oliy ta'limda sifatga bo'lgan talab tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Oliy ta'lim muassasalari jamiyat va iqtisodiy taraqqiyot uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va innovatsiyalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, sifatli ta'limni ta'minlash va turli manfaatdor tomonlarning — talabalar, o'qituvchilar, ish beruvchilar va siyosatshunoslarning ehtiyojlarini qondirish hali ham jiddiy muammo bo'lib qolmoqda.

Oliy ta'limda sifatni boshqarish o'quv jarayonining standartlarini saqlash va yaxshilash, tashkilot samaradorligini oshirish hamda talabalar qoniqishini ta'minlash uchun tizimlar ishlab chiqish va joriy etishni o'z ichiga oladi. Raqamlashtirishning rivojlanishi bilan sifatni ta'minlashning an'anaviy usullari ta'lim tizimlaridagi murakkabliklarni hal qilish uchun yetarli emas. Ma'lumotlarni tahlil qilish, sun'iy intellekt (SI) va blokcheyn kabi ilg'or texnologiyalar ta'lim sifatini monitoring qilish, baholash va yaxshilash uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda.

Shunga qaramay, ko'plab OTMlar hali ham bir qator muammolar bilan duch kelmoqda, jumladan, standartlashtirilgan sifat ko'rsatkichlarining yetishmasligi, zamonaviy vositalarning cheklangan darajada qo'llanilishi va moliyaviy resurslarning yetishmovchiligi. Ushbu muammolar oliy ta'limda sifatni boshqarish jarayonlarini qo'llab-quvvatlash, jarayonlarni soddalashtirish va mas'uliyatni oshirish uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanish zaruratini ta'kidlaydi.

Mazkur maqolada oliy ta'limda sifatni boshqarish amaliyotlariga ilg'or texnologiyalarni integratsiya qilish masalasi o'rganiladi. Unda mavjud muammolar tahlil qilinib, zamonaviy yechimlar va samarali joriy etish strategiyalari taklif etiladi. Ushbu texnologiyalardan foydalanish orqali OTMlar xalqaro standartlarga mos keladigan va doimiy o'zgarib borayotgan bilim iqtisodiyotining

talablariga javob beradigan yuqori sifatli ta'limni ta'minlash imkoniyatlarini oshirishi mumkin.

Siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida va jamiyatning ma'naviy yangilanishi ta'lim tizimini tubdan isloh qilish zaruratini keltirib chiqardi. Ta'lim sohasidagi davlat ustuvorliklari, uning mazmuni, qadriyatlar va maqsadlarini yangilash yo'lini ochmoqda. Ta'lim sohasidagi maqsadli ustuvorliklar, uning keyingi gumanizatsiyasi va gumanitarizatsiyasi, demokratizatsiya, ta'lim muassasalarining davlat va ijtimoiy muammolarni hal qilishdagi roli va mas'uliyatini oshirish bilan bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2017-2021 yillarga mo'ljallangan "O'zbekiston Respublikasi rivojlanish strategiyasi" to'g'risidagi farmonida islohotlar samaradorligini tubdan oshirish, davlat va jamiyatni har tomonlama va tez rivojlantirish sharoitlarini yaratish, mamlakatni modernizatsiya qilish va hayotning barcha sohalarini liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlarini amalga oshirish maqsadi ko'zda tutilgan. Ushbu farmonda O'zbekiston mustaqil rivojlanish bosqichining to'liq tahlili va globalizatsiya sharoitidagi jahon iqtisodiyoti o'zgaruvchan konyunkturasi mamlakatning barqaror va oldindan rivojlanishi uchun tubdan yangi g'oya va prinsiplardan foydalanishni talab etishini ta'kidlaydi.

Davlat maqsadlarini amalga oshirish, O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" to'g'risidagi qonunlarida qayd etilgan, ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirishni ko'zda tutadi. Bu, strategik va funksional menejmentni integratsiya qilish, boshqaruv jarayonini nazorat qilish va ta'limni rivojlantirishning metodik ta'minoti bilan bog'liq.

Strategik boshqaruv ta'lim muassasasining uzoq muddatli maqsadlari va harakatlariga qaratilgan. Strategiya shakllantirish va uning aniq vositalari boshqaruvning asosiy yadrosi va tashkilotning yaxshi menejmenti uchun muhim belgi hisoblanadi. Ta'limda

funksional boshqaruv yangi tarbiyalash va o'qitish tizimlari, yangi texnologiyalarni yaratish, ta'lim jarayonining sifatini oshirishga qaratilgan.

Ta'lim muassasasining maqsadlari va uning rahbarining faoliyati o'rtasida bir qator qarama-qarshiliklar mavjud, bu esa yakuniy natijalarga ta'sir qiladi:

Obyektiv sabablarga ko'ra belgilangan maqsadlar va pedagogik ilmda maqsadli yondashuvning yetarlicha nazariy ishlab chiqilmaganligi;

Normativ va qayta tiklovchi jihatlarga qaratilgan obyektiv yo'nalish va obyektiv talabga muvofiq, subyektiv jihatdan muhim o'zgartiruvchi, ijodiy faoliyat jihatlari o'rtasida;

Ta'lim muassasasining maqsadlarini amalga oshirish va rivojlantirishning obyektiv zaruriyati va rahbarning subyektiv tayyorgarligi o'rtasida, bu esa obyektiv bilim va faoliyatning texnologik ta'minoti bilan bog'liq.

Ushbu qarama-qarshiliklar maqsad qo'yish va amalga oshirish jarayonlarini integratsiya qilish muammosini o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu muammo hozirgacha maxsus pedagogik tadqiqot obyekti bo'lmagan. Ta'lim muassasasini boshqarishning maqsadlari va funksiyalarini o'rganish va maqsadlar o'rtasidagi munosabatlar hali o'rganilmagan.

Ta'lim muassasasini boshqarish amaliyoti maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan qarorlar qabul qilish, ushbu jarayon

mexanizmini aniqlash va uni amalga oshirish usullarini ishlab chiqishga muhtoj. Bu doirada ta'lim muassasasiga rahbarlar va pedagogik jarayon ishtirokchilari tomonidan qo'yilgan maqsadlarni tanlash va kelishuv, maqsadlar ierarxiyasini o'rnatish va rahbarning maqsad qo'yishidagi ustuvorliklarini aniqlashga e'tibor berish zarur. Rahbarning maqsad qo'yish va amalga oshirish jarayonidagi roli amaliyot uchun muhim ahamiyatga ega.

So'nggi o'n yil ichida ta'limda innovatsion jarayonlar ta'sirida ta'lim muassasalarini boshqarish yondashuvlari o'rganilishi dolzarb bo'lib qoldi. Maqsadga qaratilgan yondashuvni ta'lim muassasasini boshqarishda samarali amalga oshirish uchun quyidagilar zarur:

Maqsadga qaratilgan yondashuvning mohiyatini aniqlash uchun integrativ va interdisipliner yondashuvlardan foydalanish.

Maqsadga qaratilgan yondashuv aniq natijaga qaratilgan nazariy va texnologik orientatsiya sifatida aniqlanadi.

Maqsadga qaratilgan yondashuv boshqaruv vositalari tizimi orqali amalga oshiriladi.

Ushbu tizim ta'lim muassasasining sharoitlariga mos maqsadga erishish imkoniyatlarini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari talaba, o'qituvchilar, rahbarlar va ta'lim sohasidagi mutaxassislariga amaliy yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Абдраимова Б.Б. Current challenges in biology education pedagogy: an analysis of contemporary methodological issues// European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA)// ISSN: 2660-5589 Vol. 4 No.11, November 2023 [52-53]
2. Абдраимова Б.Б. Проблемы методики преподавания биологии на современном этапе// Eastern European Scientific Journal// DOI: 10.31618/EJHEA.2782-1994.2023.1.95 [33-35]
3. Каримова Н.А. Means of directing students to the profession in the teaching of biology // Journal of Advanced Scientific Research // Vol. 3 No. 9 (2023) ISSN –0676- 9595 [93-94]
4. Абдраимова Б.Б. Проблема подготовки педагогических кадров к инновационной деятельности //East European Scientific Journal Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe Vol.1/ 12 (64), 2020 part 6 [4-6]
5. Абдраимова Б.Б. Естественные направления диагностической деятельности учителя //Вестник – науки Международный научный журнал. Тольятти 2021 Том 3// [стр 5-12]
6. Абдраимова Б.Б. Личностно-ориентированный процесс обучения как объект педагогической диагностики// Вестник – науки Международный научный журнал. Тольятти 2022, №9 Том (54/4) [стр. 18-22]

UDK:370.152

Mashxura ISABAYEVA,

Qo‘qon DPI biologiya kafedrasida dotsenti

E-mail: toxirjonjabborov05@gmail.com

Toxirjon JABBOROV,

Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumani D.I.Mendeleyev xususiy maktabi matematika fani o‘qituvchisi

E-mail: toxirjonjabborov05@gmail.com

Qo‘qon davlat pedagogika instituti dotsenti, PhD X.Abdinazarov taqrizi asosida

LOYIHALASH TA‘LIM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA‘LIM OLISH FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH

Аннотация

Mazkur maqolada loyihalash texnologiyasi asosida talabalarning mustaqil ta‘lim olish faoliyatini rivojlantirish metodikasi yoritib o‘tilgan. Ilmiy maqolada mustaqil ta‘limni talabalarni o‘quv bilish faoliyatini rivojlantirishda loyihalash ta‘lim texnologiyasini ahamiyati, tashkil etishning metodik muammolari, mazkur muammo doirasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, darsliklar tahlil qilinganligi va tadqiqot doirasida metodik manba sifatida foydalanganligi bilan ta‘limni tashkil etilishi talabalar o‘z ustida ishlashi, bilim, ko‘nikma va malakalarni tarkib topirish imkoniyatini yaratish, didaktik maqsadi va texnologik yondashuvlari haqida to‘xtalib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Mustaqil ta‘lim, loyihalash ta‘lim texnologiyasi, o‘quv bilish faoliyat, o‘z ustida ishlash, bilim, ko‘nikma, malaka.

РАЗВИТИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ РАЗРАБОТАННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье описана методика развития самостоятельной учебной деятельности студентов на основе технологии проектирования. В научной статье рассмотрено значение планирования самостоятельного образования в развитии учебных знаний учащихся, методические проблемы организации, научные исследования, проводимые в рамках данной проблемы, анализ учебников, а также использование образовательной организации как обсуждаются методический ресурс в рамках исследования работа над собой, создание возможности найти содержание знаний, умений и компетенций, дидактическая цель и технологические подходы.

Ключевые слова: Самостоятельное образование, проектная образовательная технология, учебная деятельность, работа над собой, знания, умения, компетентность.

DEVELOPMENT OF INDEPENDENT LEARNING ACTIVITY OF STUDENTS ON THE BASE OF DESIGNED EDUCATIONAL TECHNOLOGY

Annotation

This article describes the methodology of developing students' independent learning activities based on design technology. In the scientific article, the importance of planning independent education in the development of students' educational knowledge, the methodological problems of organization, the scientific research conducted within the framework of this problem, the analysis of textbooks, and the use of educational organization as a methodical resource within the framework of the research. working on oneself, creation of opportunity to find content of knowledge, skills and competences, didactic purpose and technological approaches are discussed.

Key words: Independent education, design educational technology, educational activity, work on oneself, knowledge, skills, competence.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 08.10.2019 yildagi PF-5847-sonli farmonida Oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasining 3 - bobida ta‘lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari va ustuvor yo‘nalishlari oliy ta‘lim tizimini ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, fan, ta‘lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta‘minlash asosida ta‘lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan. Shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 11 iyuldagi PQ-4391-son «Oliy ta‘limda mustaqil ta‘lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta‘lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish, o‘quv jarayonida kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o‘quv jarayonini amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirish, bu borada o‘quv jarayoniga xalqaro ta‘lim standartlariga asoslangan ilg‘or pedagogik texnologiyalar, o‘quv dasturlari va o‘quv-uslubiy materiallarni keng joriy etish vazifalari belgilab berilgan. Jamiyatimizning barcha Oliy ta‘lim muassasalari kabi Pedagogika institutining professor o‘qituvchilari tomonidan talabalarda mustaqil va ijodiy faoliyatni rivojlantirishga oid muammolarni bartaraf etish masalalariga keng e‘tibor qaratilmoqda. Jumladan bizning tadqiqotimiz jarayonida talabalarning mustaqil ta‘lim olish faoliyatini rivojlantirish masalalarini loyihalash ta‘lim texnologiyasi asosida amalga oshirishni maqsad etib olindi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Pedagog olimlarning aksariyat qismi mustaqil ta‘limni tashkil etish jarayonini faollashtirishda loyihalash va modulli ta‘lim texnologiyalarini tadbir etish masalasini umumiy muammo sifatida qaraydilar. Bu boradagi ishlarning bir qismida talabalarning mustaqil ta‘lim olishlarini tashkil etishga shaxs nuqtai nazaridan yondoshish ko‘zga tashlanadi. Bunda u faol, ta‘limda, kasbiy mahoratini oshirishda yuqori natijalarga erishishga intiluvchi, pedagogik kasbini tanlash va egallash ishida jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiquvchi shaxsni shakllantirishda mustaqil ta‘lim muhim omil sifatida qaraladi. Ta‘lim jarayonida pedagogik ta‘lim texnologiyalarini tadbir etish asosida talabalarda ijodiy, mustaqil, tahliliy, taqqoslovchi va mantiqan fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish muhim o‘riga egadir. Shuningdek, Respublikamiz pedagog olimlari R.X.Djurayev, R.Safarova, X.Ibragimov, D.Ro‘ziyeva, N.N.Azizxujayeva, J.Xasanboyev, O‘.Tolipov, M.Usmonboyeva, B.Xodjayev, J.Tolipova va ilmiy tadqiqot ishlari mazmunida ta‘limda pedagogik texnologiyalarni o‘rni va ularning didaktik maqsadini ilmiy metodik jihatidan izohlab berilgan. J.G‘.Yo‘ldashev va S.A.Usmonovlarning “ Pedagogik texnologiya asolari” deb nomlangan o‘quv qo‘llanmasida pedagogik texnologiyaning asoslari, manbalari, mezonlari, kurinishlari, darajalari, turlari, yunalishlari, tarkibiy tuzilishi, jarayonlari, vositalari, monitoringi xamda tatbiq etish masalalarini ilmiy metodik jihatdan asoslab berilgan [1]. Uzlaksiz ta‘lim tizimida mustaqil ishlarni bajarish va ularning ta‘limda ijodiy xususiyatlarini olimlardan: V.I.Andriyanovning o‘zbek maktablarining 5-6 sinflarida mustaqil ish bajarishni o‘rgatish [2], O.B.Berdiyeva geometriya ta‘limida

o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikma va malakalarini shakllantirish metodikasi [3], E.I.Zakinovning 6-8-sinflarda mustaqil ishlarni tashkil qilishning pedagogik asoslari [4], O.N.Sultonova fizikadan o'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyatini tashkil etish metodikasi [5], O.Q.Tolipovning kasbiy ta'lim tizimida yoshlarning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishning pedagogik texnologiyalari [6], O.A. Qo'ysinovning mustaqil ta'lim olish jarayonida talabalarining ijodiy tafakkurlarini shakllantirish metodlari [7], M.N.Ibodovalar biologiyadan o'quvchilarning mustaqil ishlarni axborot resurslari vositasida takomillashtirish metodikasining ilmiy metodik jihatdan tadqiq qilib o'tilgan [8]. L. Zaripov tomonidan oliy ta'lim muassasalarini kredit-modul tizimida talabalarining mustaqil ta'limini tashkil etish va nazorat qilish mazmuni, shakli, metodlari hamda talabalarining mustaqil ishlashlariga metodik tavsiyalar tavsiyalar berib o'tilgan [9]. Talabalarining mustaqil ta'limni tashkil etish metodikasi yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlar va ilmiy metodik adabiyotlar loyihalash ta'lim texnologiyasi asosida talabalarining mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirish metodikasiga oid tadqiqot ishimizni yoritishda metodik manba bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasida loyihalash ta'lim texnologiyasi asosida oliy ta'lim muassasalarida talabalarining mustaqil ta'limini maqsadi, mazmuni, tashkil etish shakllari, metod va vositalaridan foydalanish imkoniyatidan o'rinni foydalanib borildi. Ma'lumki, loyihalash jarayoni yoki loyihalash ta'lim usuli – bu, keng qamrovli tushuncha. Loyihalash metodi deganda, biz didaktik maqsadga erishish uchun muammolarni topish, aniqlash va ularni ishlab chiqish (texnologiya) usullarini tushunamiz. Turli shaklda ifodalangan ishlarda (loyiha) hayotiy, amaliy natija bilan yakunlanishi va u hayotda qo'llanilishi mumkin [10]. Loyihalash – boshlang'ich ma'lumotlarga asoslanib, kutiladigan natijani taxmin qilish, bashoratlash, rejalashtirish orqali faoliyat yoki jarayon mazmunini ishlab chiqishga qaratilgan amaliy harakat Loyihalash “g'oya – maqsad – kutiladigan natija – taxmin qilish – bashoratlash – rejalashtirish” tizimiga asoslanadi. Loyihani yaratish uchun pedagog: mustaqil ta'lim olish faoliyati loyihani yaratish; jarayonni bosqichma-bosqich yoritish; maqsadga mos vazifalarni aniqlash; o'quv materialini mazmunini shakllantirish; topshiriqlar tizimini ishlab chiqish; jarayon yoki tadbirning metodik tuzilishini asoslash; talaba bilim darajasini tashxislash va uning tarbiyalanganlik darajasini baholash kabi ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi zarur. Ta'lim jarayonini loyihalash alohida olingan ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun barcha omillarni inobatga olgan holda uning loyihasi (sxemasi)ni ishlab chiqishdan iborat jarayondir. Ta'lim jarayonini loyihalash qonuniyatlari: 1) mustaqil ta'lim jarayonini loyihalash samaradorligi barcha tarkibiy qismlar (texnologik jarayonni boshqarish, vosita, axborot, ijtimoiy-iqtisodiy ta'minot)ning loyihada maqsadga muvofiq yoritilishi bilan ta'minlanadi; 2) mustaqil ta'limning texnologik vositalari talabalarining individual xususiyatlariga bog'liq holda tanlanadi; 3) loyihalash strategiyalari pedagogning individual uslubiga muvofiq tanlanadi; 4) loyihalash sifati teskari aloqa (pedagog va talaba o'rtasidagi) ko'lamini, loyihalash mazmuni hamda barcha omillar samaradorligiga bog'liq. Mustaqil ta'lim jarayonlarini loyihalashtirishda ta'lim mazmunini, ta'lim maqsadi, kutilayotgan natijani to'g'ri belgilash, ta'lim metodlari, shakllari va vositalarini to'g'ri tanlash, talabalarining bilim, ko'nikma va malakalarini baholashning aniq mezonlarini oldindan ishlab chiqish, mashg'ulotga ajratilgan vaqt ichida ularni to'g'ri amalga oshirish va bir-biri bilan uyg'unlashuviga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiq sanaladi [11]. Hozirgi kunda Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida loyihalash ta'lim texnologiyalardan foydalanish talabalarini o'z ustida mustaqil va ijodiy izlanish ko'nikmasini rivojlantirish, har bir talabaga individual yondashishga va o'zaro kommunikativ faoliyatda bo'lish imkoniyatini yaratishi bilan afzaldir.

Tahlillar va natijalar. Talabalarini mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirish maqsadida loyihalash ta'lim texnologiyasiga oid ilmiy metodik manbalarni tahlil qilindi va talabalarda mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirish uchun quyidagi vazifalarni bajarish zaruratini belgiladi: Loyihalash ta'lim texnologiyasi asosida talabalarda mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirish orqali ta'limda samaradorlikka erishish bosqichlarini yanada takomillashtirish kerakligi; loyihalash ta'lim texnologiyasida mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirishda o'quv mashg'ulotlari uchun didaktik materiallarni boyitish; talabalarini mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirishda loyihalash ta'lim texnologiyasining ilmiy metodik asoslarini yaratish va ularni takomillashtirish;

loyihalashtirilgan ta'limda mustaqil ta'limni tashkil etishning metod va vositalaridan o'rinni foydalanish holati va hokazo.

Loyihalash ta'lim texnologiyasi — bu ta'lim jarayonini loyiha yordamida amalga oshirish usuli bo'lib, talabalarining ma'lum bir mavzu bo'yicha mustaqil yoki guruh bo'lib ishlashlarini ta'minlaydi. Ushbu texnologiya ta'lim jarayonini talabalar uchun faol, interaktiv va amaliy tarzda o'tkazish imkonini beradi. Loyihalash ta'lim texnologiyasining didaktik maqsadi talabalar ma'lum bir muammo yoki vazifani hal qilish ustida ishlashiga, bu jarayonda turli manbalardan ma'lumot yig'ish, tahlil qilish, reja tuzadilar va o'z g'oyalarini ishlab chiqish imkoniyatini beradi. Bu usullar talabalarda mustaqillik, ijodiy fikrlash, va tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tadqiqot ishimiz rivojida loyihalash ta'lim texnologiyasining quyidagi asosiy jihatlari aniqlandi: 1. Mustaqil ta'lim mavzusini bajarish bosqichlarini mavzuli reja asosida loyihalash. 2. Muammo yoki vazifa qo'yish: talabalarga ma'lum bir fan yuzasidan bilim, ko'nikma va malakalarini tarkib toptirish maqsadida mustaqil izlanish va tadqiqot yechimini topish. 3. Mustaqil ta'lim mavzusini rejalashtirish: talabalar o'zlarini bajaradigan ishlarni rejalashtirish, vaqtni to'g'ri taqsimlash va bajaradigan bosqichlarni reja asosida belgilab olishi nazarda tutiladi. 4. Tadqiqot va axborot yig'ish: loyihani amalga oshirish jarayonida talabalar turli manbalardan axborot yig'adilar, tahlil qilib, eng samarali usullarni tanlaydilar. 5. Yechim ishlab chiqish va amalga oshirish: talabalar o'z yechimlarini ishlab chiqadilar va uni amalda sinab ko'radilar. 6. Natijani taqdim etish va tahlil qilish: loyiha yakuniga yetgach, talabalar o'z ishlarini tahlil qilish va natijalarni baholashi zarur.

Mazkur ta'lim jarayonini afzalliklari: talabalar o'z bilim va ko'nikmalarini mustaqil ravishda rivojlantiradilar.

Loyihalash ta'lim texnologiyasini takomillashtirish usullari ijodiy va ilmiy tadqiqot xarakterdagi usul bo'lib, talabalarini mustaqil faoliyatini rivojlantirishga asos bo'luvchi quyidagi usullar orqali amalga oshirilishi mumkin:

Loyihalash usuli – talabalar muammoni aniqlab, uni hal qilish uchun loyihalar yaratishadi. Bu ularning ijodiy fikrlash, muammoni hal qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Yakka tartibda ishlash – talabalar berilgan mustaqil o'quv topshiriq ustida yakka tartibda ishlash ko'nikmasiga ega bo'ladi. Talabada nazariy va amaliy jarayonda mustaqil tahliliy, mantiqiy va taqqoslovchi ko'nikmalar shakllanib boradi.

Guruhlarda ishlash – talabalar jamoa bo'lib ishlashi va ularning ijtimoiy malakasini oshiradi, muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda jamoada ishlash ko'nikmasini shakllantiradi.

Keys-tahlil usuli – talabalarga hayotiy misollar asosida keyslar taqdim qilinadi va ularni tahlil qilish orqali amaliyotdagi muammolarni yechish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi.

Rolli o'yinlar – bu usulda talabalar turli rollarda bo'lishadi va ularning roli orqali ma'lumotni egallash, qaror qabul qilish, faol muloqot qilish va muammolarni hal qilishda tajriba orttiradi.

Interaktiv o'quv muhiti – ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish (masalan, elektron platformalar, virtual laboratoriyalar) orqali talabalarga mustaqil ravishda o'rganish uchun qulay muhit yaratiladi.

Tadqiqot ishlari – talabalar mustaqil ravishda ma'lum bir mavzu bo'yicha tadqiqot ishlarini bajaradi. Bu ularda ilmiy izlanishlarni amalga oshirish, ma'lumotlarni tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Refleksiya va tanqidiy tahlil – talabalar o'z ishini tahlil qilib, o'ziga baho berish va tahlil qilish orqali o'zini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu usullar talabalarining ijodiy, mustaqil fikrlash va amaliy tajriba orttirishiga yordam beradi hamda ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga zamin yaratadi.

Xulosa va takliflar. Loyihalash ta'lim texnologiyasi auditoriyadan tashqari mustaqil ta'limni tashkil etishda muhim o'ringa ega bo'lib, o'qituvchi faqatgina bilim berish bilan chegaralanib qolmay, talabani ijodiy faoliyatini rivojlantirish va mustaqil o'qib o'rganishga undaydi va o'zi kuzatuvchi vazifasini bajaradi. Xulosa qilib aytganda, talabalarining mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirishda ta'lim texnologiyasida tashkil etilishi ularda muayyan fan yuzasidan berilgan o'quv opshiriqlarni puxta o'zlashtirishga, shuningdek o'quv faoliyatini rivojlantirish asosida ma'lumotlarni tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga asos bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Yo'ldashev J.G' va Usmonov S.A.. Pedagogik texnologiya asolari, -T.: „O'QITUVCHI“ 2004. - Qo'llanma. -104b.
2. Андрианова П.Н. Развитие технического творчества в трудовом обучении учащихся общеобразовательной школы: Дисс. ... канд. пед. наук. – М.: 2005. – 234с.
3. Berdiyeva O.B. Geometriya ta'limida o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikma va malakalarini shakllantirish metodikasi: Avtoref. dis. ... ped.fan.nom. – T.: TDPU, 2007. – 22b.
4. Закинов Э.И. Педагогические основы организации самостоятельной работы учащихся 6 – 8 классов: Дис. ... канд. пед. наук – Т.: 2001. – 155 с.20.
5. Sul'tonova O'.N. Fizikadan o'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyatini tashkil etish metodikasi: Avtoref. dis. ... ped. fan. nom. – T.: 2007.– 22b.
6. Tolipov O'.Q. Talabalar mustaqil ishlarida o'qitish vositalari // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2000. - №1.- B. 45 – 47.
7. Qo'ysinov O.A. Mustaqil ta'lim olish jarayonida talabalarning ijodiy tafakkurlarini shakllantirish. / Ta'lim jarayonida mustaqil tafakkur rivojlanishi: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005. - B. 98 – 99.
8. Ibodova M.N. biologiyadan o'quvchilarning mustaqil ishlarini axborot resurslari vositasida takomillashtirish metodikasi. P.f.f.d (PhD) disser....-2019., -140b.
9. Zaripov, L. Talabalar mustaqil ta'limini tashkil etish [Matn] : metodik qo'llanma / L. Zaripov, N. Xayitov, Z. Tohirov. – Toshkent: “Sano-Standart”, 2023. – 32 b.
10. Djurayev R.X, Mirzayev Ch.E., Raximov B. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish jarayonini kompleks loyihalash // Uzlaksiz ta'lim. Ilmiy –uslubiy jurnal. – Toshkent. – 2008. - №3,2,14.
11. Xidirova Dildora Zayniddinova/ Pedagogik jarayonni loyihalashtirish ta'lim innovatsiyasi sifatida. Zamonaviy ta'lim / современное образование 2021, 5 (102)-39-45b.

Ruhshona ISROILOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, PhD
Email: r4063604@gmail.com

Buxoro davlat universiteti professori, p.f.d A.R.Hamroyev taqrizi asosida

BOSHLANG'ICH TA'LIM – ZAMONAVIY TA'LIMNING POYDEVORI

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang'inch maktabda yoshga mos xususiyatlar ishlab chiqilgan va boshlang'ich ta'lim olish uchun zarur bo'lgan bilim va malakalarning, savodxonlik asoslarining shakllantirish usullari keltirilgan. Shuningdek, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy kompetentligini oshirishga, yuqori malakali, mehnat bozorida kuchli raqobatga bardoshli kadrlarni tayyorlash bosqichlari yoritilgan. Bu esa, o'z navbatida, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim va tarbiya jarayonining sifatli tashkil etilishini, malakali kadrlar tayyorlashda yuksak samaradorlikka erishishni kafolatlaydi.

Kalit so'zlar: Ta'lim, ta'lim jarayoni, zamonaviy ta'lim, boshlang'ich ta'lim, boshlang'ich sinf, o'qish qobiliyati, yozish qobiliyati.

НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ - ОСНОВА СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ.

Аннотация

В данной статье разработаны соответствующие возрасту характеристики начальной школы и представлены методы формирования знаний и умений, необходимых для начального обучения, а также основ грамотности. Также выделены этапы подготовки будущих учителей начальной школы к повышению их профессиональной компетентности, высокой квалификации, сильной конкуренции на рынке труда. Это, в свою очередь, гарантирует качественную организацию образовательного и тренировочного процесса в высших учебных заведениях, достижение высокой эффективности подготовки квалифицированных кадров.

Ключевые слова: Образование, учебный процесс, современное образование, начальное образование, начальный класс, умение читать, умение писать.

PRIMARY EDUCATION IS THE BASIS OF MODERN EDUCATION.

Annotation

This article develops age-appropriate characteristics of primary school and presents methods for developing knowledge and skills necessary for primary education, as well as the basics of literacy. It also highlights the stages of training future primary school teachers to improve their professional competence, high qualifications, and strong competition in the labor market. This, in turn, guarantees high-quality organization of the educational and training process in higher education institutions, and the achievement of high efficiency in training qualified personnel.

Key words: Education, educational process, modern education, primary education, primary class, ability to read, ability to write.

Kirish. Ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikdagi faoliyati bo'lib, shu jarayonda shaxsning taraqqiyoti, uning ma'lumoti va tarbiyasi ham amalga oshadi. Darslarda o'qituvchi o'z bilimi, ko'nikma va malakalarini mashg'ulotlar vositasida o'quvchilarga yetkazadi, o'quvchilar esa uni o'zlashtirib borishi natijasida undan foydalanish qobiliyatiga ega bo'ladi. O'rganish jarayonida o'quvchilar o'zlashtirishning turli ko'rinishlaridan foydalanishadi, ya'ni o'zlashtirilayotgan ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash hamda amaliyotga tatbiq etishda o'ziga xos tafovutlarga tayanadi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning dars paytidagi hamkorligi, o'quvchilarning mustaqil ishlashi, sinfdan tashqari ishlar shaklida ta'lim va tarbiya masalalari hal etiladi.

Ta'limning maqsadi jamiyat ehtiyojiga mos ravishda shakllanadi. Shunday ekan, ta'lim-tarbiya maqsadi mos va mutanosib bo'lishi kerak. Ilmiy adabiyotlarda ta'limning maqsadi imkoniyatlaridan to'g'ri, aniq, o'rinli foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qilish, mantiqiy-ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish, milliy g'oyani singdirish, sharqona tarbiyani shakllantirish, shaxsni ma'naviy boyitishdan iboratligi ta'kidlangan. Ta'limiy maqsad asosida o'quvchilarda mustaqil fikrlash, og'zaki va yozma savodxonlikni oshirish, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish orqali ularning muloqot madaniyati takomillashtiriladi. Tarbiyaviy maqsad asosida esa ma'naviy, g'oyaviy, nafosat tarbiyasi beriladi.

Ulug' donishmandlardan biri "... kelajak tashvishi bilan yashasang, farzandlaringga yaxshi bilim ber, o'qit", degan ekan. Yurtimizda ta'lim-tarbiya tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar haqiqiy ma'noda bir-ikki yillik yoki qisqa davrda samaraga erishishga qaratilgan ish emas, balki chin ma'noda bir necha yuz yillarga tatiydigan o'zgarish bo'ldi, desak xato bo'lmaydi. Bu prezidentimizning kelajagimiz, kelajak avlodimiz haqida qayg'urib, yurtimizning barcha farzandlari – mening farzandlarim, ular bizlardan ko'ra kuchli, bilimli va albatta baxtli bo'lishlari kerak, degan g'oyasi zamirida donishmandlarcha siyosat yotganini ko'rsatadi.

Boshlang'ich maktabda yoshga mos xususiyatlar ishlab chiqildi. "Ona tili maktabida ichki his-tuyg'ular, ijro organlari – qo'l va til bilan tasavvur va xotira kuchi ko'proq o'qish, yozish, rasm chizish, kuylash, sanash, o'lchash, tortish, turli materiallarni yodlash va hokazolar orqali amalga oshiriladi", - deb yozgan Komenskiy. Maktabning maqsadi bolalarning butun hayotini uzaytiradigan narsalarni o'rgatishdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini tayyorlash tizimi kiritilgan:

o'qish qobiliyati;
yozish qobiliyati;
hisoblash qobiliyati;
o'lchash qobiliyati;
kuylash qobiliyati;
madhiyani bilish;
tarixni bilish;
siyosiy va iqtisodiy vaziyatni bilish;
dunyoning yaratilishi, yiqilishi va qutqarilish tarixini bilish;
kosmografiya asoslarini bilish;
hunar texnikasi [1].

Adabiyotlar tahlili. Yan Amos Komenskiy yoshi va ta'lim darajasi bir xil o'quvchilar uchun sinf-dars shakli, ta'lim asosiy birligi bir mavzu bag'ishlangan dars, mavzu, doimiy jadvaliga muvofiq bitta yillik reja va dastur bo'yicha sinf ishlarini nazariy asoslangan. Yan Amos Komenskiy "yoshlar mehribonlik fazilatlariga tarbiyalanadi" sifatida maktabni qabul qilgan, ta'lim-tarbiyaga beparvolik va tarbiyaviy vazifalarga e'tiborsizlik esa qat'iy jazolangan.

Har bir sinf uchun Yan Amos Komenskiy alohida o'rganib yaratish intildi. U o'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalar bilan boyitdi, masalan, boshlang'ich maktabda o'qitishning asosiy tamoyili – ko'rgazmalilik tamoyiliga mos keladigan "suratlarda sezuvchi narsalar dunyosi" kitobini yaratdi. Yan Amos Komenskiyning o'z ona tilida dars olib borish talabi ham o'sha davr uchun asosiy ahamiyatga ega edi.

Hozirgi davrda boshlang'ich ta'limda muhim o'zgarishlar ro'y berdi. XVII asrda Yevropada ta'lim muassasalari yetarli emas edi va ta'lim darajasi past edi. 1642 yilda Germaniyadagi boshlang'ich maktablar dasturlariga asos bo'lgan "Got maktab Nizomi" yozildi. Unga muvofiq quyi, o'rta va oliy maktablarda ta'lim rejalashtirilgan edi. Birinchi ikki katexizm o'rgatgan edi (savol-javob shaklida nasroniy imon qisqa bayonot), ona tili, hisoblash va cherkov qo'shiq va katta sinfda ular bo'xona o'rganish qo'shildi, tabiiyot tarixi va mahalliy geografiya. Quyi sinfda bolalar 5 yoshdan qabul qilingan, ular imtihonlardan o'tgunlariga qadar o'qishgan, ammo 14 yoshdan oshmagan. Lekin maktablarda professional o'qituvchilar yetarli emas edi. Faqat XVII asrning oxirida Fransiyada o'qituvchilar tayyorlash Sankt-Charlz seminarisida tashkil etildi, bu har yili 20-30 o'qituvchilardan oshmasligi kerak edi.

Ayni paytda diniy jamoalar tomonidan tashkil etilgan maktablar bilan oddiy maktablar o'rtasida qarama-qarshilik shakllanadi. Aholi ustidan o'z nazoratini saqlab qolishdan xavotirga tushgan cherkov boshlang'ich maktablarda ta'limni tashkil etishga, undagi diniy mazmuni faol o'z ichiga olishga harakat qildi. Biroq dunyoviy boshlang'ich maktablar soni tobora ko'payib, savodli aholi soni ortib borardi. Dastlab bunday maktablarda ta'lim mazmuni siyraklashgan (qadimgi tillar, adabiyot), lekin asta-sekin tabiatshunoslik sikli mavzulari bilan to'ldirila boshlagan [1].

Angliyada reformatsiya davrida (XVII–XVIII asrlar) kambag'allar uchun xayriya va yakshanba maktablari tashkil etila boshlandi, so'ngra Germaniyadagi shahar maktablari va gimnaziyalar modelida tashkil etilgan mashhur grammatika maktablari vujudga keldi.

XX asr oxirida iste'dodli bolalar va aksincha, aqli va jismoniy rivojlanish qiyinchiliklari bo'lgan bolalarni tarbiyalashga tobora ko'proq e'tibor berilmoqda. Xuddi shu davrda yangi yo'nalish kompensatsiyalovchi trening paydo bo'ladi, bu esa muvaffaqiyatsizlikka uchraganlarning qiyinchiliklarini yengishga imkon beradi. Shu munosabat bilan bolalarni maktabga erta tayyorlash nafaqat maxsus tashkil etilgan guruhlarda, balki ommaviy axborot vositalari (bolalar uchun TV dasturlar) yordamida ham boshlanadi, sinflardagi bolalar soni kamayadi, o'quvchilarga to'g'ri yordam berish uchun ota-onalar bilan mulqot tashkil etiladi, vaqtinchalik moslashish darslari yaratiladi va ta'limda psixologik xizmatlar tizimi rivojlantiriladi [2].

Asrning boshida an'anaviy dasturlarga muvofiq o'qishni niyat qilmaganlar uchun muqobil ta'lim paydo bo'ladi. Masalan, Epltonda boshlang'ich ta'lim uch yillik va ikki yillik davrlarga bo'linib, sinflarni bartaraf etdi. Ta'lim oluvchi boshqalarning o'quv jarayonida bosib o'tishi yoki orqada qolishi mumkin edi, eng asosiysi, muddatni qondirish edi. Fransiyada bolalar o'qituvchilar bilan birgalikda ota-onalar tomonidan o'qitiladigan Amerikadagidek yovvoyi maktablar ham bor edi, ularning ayrimlar davlatlar tomonidan qisqartirildi va boshqalari esa o'quv yilini uzaytirdi.

Rossiyada kasb ta'limi quyidagi davrlarda shakllangan:

birinchi davr – kasb ta'limining XVIII asr boshlaridan 1917 yildagi sotsialistik inqilob davrigacha shakllanishi. Mazkur davrning umumiy tavsifi kasbiy-texnik maktabning ishlab chiqarish ehtiyojlariga mos ravishda rivojlanishi hisoblanadi;

ikkinchi davr – kasbiy-texnik ta'limning sotsialistik konsepsiyasining shakllanishi va amalga oshishi (1917-1990 yillar). Mazkur davrning umumiy tavsifi oliy ta'lim tizimining rivojlanishida mafkuraviy xususiyatlarining ustuvorligi hisoblanadi;

uchinchi davr – 1990 yildan hozirgi davrgacha ta'limining rivojlanishi bo'ldi.

Oliy ta'lim muassasalaridagi o'qitish jarayoni talaba shaxsini hurmatlashni kafolatlovchi, uning kasbiy va shaxsiy o'zini-o'zi aniqlashida asosiy hisoblangan qobiliyatlarini uyg'un rivojlantirishdagi ehtiyojlarini qondirishni ta'minlovchi muhit sifatida qaralishi kerak.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida kasbiy tayyorgarlikning o'ziga xos xususiyati bo'lib, pedagoglarga o'quv-tarbiya ishini ilmiy-tadqiqotchilik ishi bilan uyg'unlashtirishga imkon beradi. Bu uning innovatsion xususiyati hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarni malakali kadrlar bilan ta'minlashda puxta asoslangan mexanizmga ega bo'lgan uzluksiz ta'lim tizimi, xususan, oliy ta'lim muassasasi bosqichi o'ziga xos o'rin tutadi. Tezkorlik bilan rivojlanayotgan davr mutaxassislar oldiga shiddatli o'zgarishlarga tayyor turish, davr bilan hamnafas bo'lgan holda ijtimoiy va kasbiy nuqta nazardan o'z-o'zini shakllantirib, rivojlantirib borish vazifasini qo'ymoqda. Mutaxassislarning mazkur talabga to'laqonli javob bera

olishlarida oliy ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonining sifatli tashkil etilishini hissasini katta.

Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan bilim va malakaning, savodxonlik asoslarining shakllantirilishiga yo'naltirilgan. Birinchi sinfga bolalar 6-7 yoshdan qabul qilinadi. Boshlang'ich ta'lim O'zbekistonda majburiy, bepul va barchaga taalluqli hisoblanadi. Bu maktab yoshiga yetgan barcha bolalar umumiy yekki maxsus (nogiron bolalar va rivojlanishdan orqada qolgan bolalar) boshlang'ich maktabga borishlarini bildiradi. Bolalarni boshlang'ich ta'limga jalb qilish mos keluvchi yoshidagi bolalarning 100% tashkil qiladi. Bola boshlang'ich maktabni tugatar ekan, u o'qish, yozish va hisoblash mahoratiga ega bo'lishi kerak. O'quvchiga nazariy fikrlash elementlari, o'rgatilgan harakatlarni boshqarish mahorati singdirib boriladi. Nutq madaniyati, shaxsiy gigiena asoslari, sog'lom hayot tarzi va jamiyatda o'zini tutish bilimlari ham berib boriladi. O'quv fanlarining sifat va tarkibi boshlang'ich maktabda, maktab turi va o'qitish sharoitlariga ko'ra o'zgarib turadi.

Maktabning barcha birinchi sinf o'quvchilari bepul o'quv kitoblari va o'quv asboblari bilan ta'minlanadi. O'zbekistonda boshlang'ich va o'rta ta'lim tashkil qilinishi va tarkibiga ko'ra bir - biri bilan bevosita bog'liq. Har bir umumta'lim maktabi ikkala pog'onada umumiy o'rta ta'limni amalga oshiradi. Bu boshlang'ich maktabda bitiruvchilarning to'liq hisobini olib borishni va umumiy o'rta ta'lim tizimida uzluksizlikni ta'minlaydi.

Boshlang'ich ta'limga majburiy bir yillik bepul tayyorlash tajriba guruhlari faoliyatini o'rganish yo'nalishi. "Bolalarni boshlang'ich ta'limga majburiy bir yillik bepul tayyorlash tajriba guruhlari faoliyatini tashkil etish tartibi to'g'risida"gi Nizom bolalarni boshlang'ich ta'limga majburiy bir yillik bepul tayyorlash tajriba guruhlari faoliyatini tashkil etish tartibini belgilaydi. Tajriba guruhlari maktabgacha ta'lim muassasalariga bormaydigan bolalarga maktabgacha ta'lim va tarbiya olishda yordam berish, buning uchun zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida tashkil etiladi. Tajriba guruhlari maktabgacha ta'lim tizimining ajralmas qismi hisoblanadi va quyidagilar ularning asosiy vazifalari hisoblanadi:

bolalar har tomonlama aqliy, axloqiy, estetik va jismoniy kamol topishi uchun davlat talablariga muvofiq va ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda shart-sharoitlar yaratish;

bolalarning sog'lig'ini muhofaza qilish va mustahkamlash; bolaning aqliy, shaxsiy va jismoniy kamol topishini ta'minlash;

bolalarni milliy madaniyat va umuminsoniy qadriyatlar bilan tanishtirish;

o'quv-tarbiya jarayoniga zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalarni, ta'lim va tarbiyaning samarali shakllari va usullarini joriy etish;

bola shaxsining asoslarini shakllantirish, unda bilimga qiziqishni rivojlantirish;

Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining, ya'ni bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga to'laqonli tayyorlash borasidagi malakasi, pedagogik mahorati, o'quv-tarbiya jarayonida insonparvarlik g'oyalari ustuvorligini ta'minlovchi shaxsiy sifatleri, o'quvchilarning bilimlarini xolisona nazorat qilish va baholash layoqati mavjud ijtimoiy talablariga mos bo'lishi zarur. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini bo'lg'usi pedagog kadrlarining kasbiy tayyorgarlik darajasi, shuningdek, ular tomonidan ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganish, zamonaviy pedagogik va axborot ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'nikma, malakalarini rivojlantirish va ularning kasbiy kompetentligini to'xtovsiz rivojlantirib borishni ham taqozo etadi [6].

Tahlil va natijalar. Mazkur talablardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasida pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy tayyorgarlik darajasini takomillashtirish, ularning zamonaviy pedagogik hamda tegishli sohalarga oid bilim, ko'nikma va malakalarini oshirish yo'lida samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Bunda asosan xorijiy tajribalar o'rganilib, turdosh oliy ta'lim muassasalari bilan yangi o'quv adabiyotlari avlodi yaratilmoqda. Bundan tashqari yangi o'quv reja va dastur asosida horijiy davlatlarda chop etilgan adabiyotlardan foydalanib, barcha ta'lim yo'nalishlarining 1-bosqichida o'qitiladigan fanlari bo'yicha o'quv modullari yaratildi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini tizimli tashkil etish bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy kompetentligini oshirishga, yuqori malakali, mehnat bozorida kuchli raqobatga bardoshli kadrlarni tayyorlashda muhim o'rin tutadi. Bu esa, o'z navbatida, oliy

ta'lim muassasalarida ta'lim va tarbiya jarayonining sifatli tashkil etilishini, malakali kadrlar tayyorlashda yuksak samaradorlikka erishishni kafolatlaydi. Zamonaviy O'zbekistonning ijtimoiy hayotidagi va uning ta'lim sohasidagi demokratik o'zgarishlar - demokratlashtirish, ta'lim muhitining diversifikatsiyalash, ijtimoiy

ta'lim buyurtmasining dispersiyasi, turli-tuman dasturlar, darsliklar, o'quv rejalari, ta'lim muassasalarining yuzaga kelishi O'zbekistonda o'qituvchilar tayyorlash tarixidagi ahamiyatli o'xshashliklari to'g'risidagi xulosaga kelish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Boymurodova G. va b. 3-sinfda o'qish darslari. Metodik qo'llanma. – T.: Sharq, 2016. – 176 b.
2. Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. – 304 b.
3. Ikromova R., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Shodmonqulova D. Ona tili. 4-sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2018. – 192 b.
4. Matchonov S., G'ulomova X., Suyunov M., Boqiyeva H. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish. – T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2008. – 224 b.
5. Matchonov S. va b. O'qish kitobi. 4-sinf uchun darslik. – T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2017. – 266 b.
6. Matchonov S. va b. 4-sinfda o'qish darslari. – T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2007. – 191 b.
7. Obidjonova M. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda mitti hikoyalarning o'rni // Global ta'lim va ta'lim va milliy metodika taraqqiyoti: Resp. ilmiy-amaliy anjumani material. – T., 2019. – B. 325-327.
8. Safarova R. va b. Alifbe. – T.: O'qituvchi, 2019. – 79 b.
9. Safarova R. va b. Savod o'rgatish darslari. – T.: Tafakkur, 2012. – 144 b.
10. Umarova M. va b. O'qish kitobi. 3-sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2018. – 216 b.
11. Fuzailov S., Xudoyberganova M., Yo'ldosheva Sh. Ona tili. 3-sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2016. – 152 b.
12. Qosimova K., Matchonov S. va b. Ona tili o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik. – T.: Noshir, 2009. – 352 b.
13. Qosimova K., Matchonov S. va b. Ona tili o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2012. – 335 b.
14. G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Shermatova U. 4-sinfda ona tili darslari. – T.: O'qituvchi, 2004. – 192 b.
15. Qosimova K., Fuzailov S., Ne'matova A. Ona tili. 2-sinf uchun darslik. – T.: Cho'lpon, 2018. – 144 b.
16. G'afforova T., Nurullayeva Sh. Boshlang'ich sinflar ona tili darslarida didaktik o'yinlar va mustaqil ishlar. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Qarshi: Nasaf, 2003. – 54 b.

UDK:316.334.56

Zarina ITOLMASOVA,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: otazar.1293@gmail.com

Turon universiteti, dotsent P.Qurbonov taqrizi asosida

IJTIMOY INSTITUT SIFATIDA TA'LIMNING TARIXIY PARADIGMALARINING EVOLYUTSIYASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada, yevropa ta'limi tarixi, uning ma'lum paradigmalar asosida o'zgarishi, ta'limni ijtimoiy institutga ajratish masalalari, ta'limni davlat tomonidan tartibga solish zarurati, antropologik ta'limning shakllanishi hamda ijtimoiy ta'lim institutlarining vujudga kelishi haqida so'z boradi. Shuningdek, maqolada "mutaxassis modeli", "madaniyatli shaxs modeli" tushunchalari ta'lim paradigmalarining o'zgarish tamoyili ekanligi, madaniy muvofiqlik tushunchalari, ilg'or inson taraqqiyoti g'oyali ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Paradigma, abstrakt metod, antropologik paradigma, bixeviorizm yo'nalishi, mutaxassis model, madaniyatli shaxs modeli, uzluksiz ta'lim.

EVOLUTION OF HISTORICAL PARADIGMS OF EDUCATION AS A SOCIAL INSTITUTION

Annotation

In this article, the history of European education, its changes based on certain paradigms, the issues of dividing education into a social institution, the need to regulate education by the state, the formation of anthropological education and the emergence of social educational institutions the word goes. Also, in the article, the concepts of "expert model", "cultured person model" are the principle of change of educational paradigms, concepts of cultural compatibility, ideas of advanced human development are put forward.

Key words: Paradigm, abstract method, anthropological paradigm, behaviorism direction, expert model, civilized person model, continuous education.

ЭВОЛЮЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ ОБРАЗОВАНИЯ КАК СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА

Аннотация

В данной статье рассматриваются история европейского образования, его изменения на основе определенных парадигм, вопросы разделения образования на социальный институт, необходимость регулирования образования со стороны государства, становление антропологического образования и возникновение социальных образовательных институтов. идет. Также в статье выдвигаются понятия «модель эксперта», «модель культурного человека», принцип смены образовательных парадигм, концепции культурной совместности, идеи опережающего развития человека.

Ключевые слова: Парадигма, абстрактный метод, антропологическая парадигма, бихевиористское направление, экспертная модель, модель цивилизованного человека, непрерывное образование.

Kirish. Ko'rib chiqilayotgan sohaning muammoli maydonini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ta'lim tarixi (Yevropa ta'limi) ma'lum paradigmalarining o'zgarishi bilan tavsiflanadi. YA'ni, ta'limning hali ijtimoiy amaliyotning maxsus sohasi sifatida paydo bo'lmagan "muassasalar tashkil bo'lgungacha" davrida, ijtimoiy (jamoaviy) tajribani uzatishning asosiy mexanizmi madaniy an'analar, ijtimoiy tajriba, uzatish vositalari esa taqlid, namunaga ergashish va majburlash edi. Bu ma'lum odamlar guruhining manfaatlarini aks ettiruvchi "tabiiy" ta'lim shaklining bosqichidir. Ta'limni ijtimoiy institutga ajratish bosqichida zarur bilim va ko'nikmalarni o'rgatish umumiy tarbiya sharoitida amalga oshirila boshlandi; an'analar bilan bir qatorda, ijtimoiy amaliyotning voqeliklari, bir butunlik doirasida individlarning holatini tartibga soluvchi meyorlar va qoidalar hisobga olindi. Davlat majburlash vositasi sifatida harakat qila boshladi va ta'lim "qisman individ" paradigmasi bilan belgilanadigan dogmatik xususiyatga ega bo'ldi. Kapitalistik ishlab chiqarish usulining paydo bo'lishi va aholining savodxonlikka erishish zarurati bilan shaxsning (alohida individning) oqilona fikrlash doirasi bilan cheklangan ta'limning "tabiiy muvofiqlik paradigmasi" kuchga kirdi. Bu davrda "maktabning abstrakt metodi", an'anaviy o'qitish tizimi paydo bo'ldi [1]; ta'limni davlat tomonidan tartibga solish kuchayib boradi, bunda ta'lim oluvchilar belgilangan didaktik ta'sirlar obyekti hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIX-XX asrlar oralig'ida "antropologik paradigma" shakllandi, bunda birinchi marta o'qitishning o'z-o'zini rivojlantirish subyekti, ta'lim va o'qitish mazmunini tanlash erkinligi muammosini ko'tardi va Rossiyada 1905 yilgi inqilobdan so'ng ta'limni (birinchi navbatda oliy ta'lim) isloh qilish uchun asos bo'ldi. Asosiy e'tibor ta'lim oluvchining shaxsiyati va uning shakllanishi shartlariga qaratildi. Shu davrda ijtimoiy pedagogik fikr, ijtimoiy ta'lim institutlari tizimlari ham vujudga keldi va keng rivojlandi. 1917 yildan keyin bu yo'nalish Rossiyada rad etildi; ta'limni boshqarishning ma'muriy-davlat tizimining ustunligi o'rnatildi. Shu bilan birga, G'arb mamlakatlarida ta'lim oluvchiga

pedagogik ta'sir obyekti, anglovchi "mashina" (bixeviorizm yo'nalishi, ta'limni kompyuterlashirishning asosini tashkil etuvchi kognitiv psixologiya) sifatidagi yo'nalish uzoq vaqt hukmronlik qildi. Bir paytning o'zida, shaxsiy yondashuvlar va gumanistik psixologiya jadal rivojlanib, ta'limning yangi paradigmasiga o'tish uchun zamin tayyorlandi. Shunday qilib, rus psixologiya fanida oliy aqliy funksiyalarning rivojlanishining madaniy-tarixiy nazariyasi (L.S.Vigotskiy), faoliyat (S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontiev, P.Y.Galperin), shaxs va jamoa (G.M.Andreeva, A.V. Petrovskiy) nazariyalari ishlab chiqildi. Ammo bu tadqiqotlar natijalari o'sha davrning pedagogik amaliyotiga keng kiritilmadi.

Ta'lim metodologiyasi. XX-XXI asrlar chegaralarida postsovet jamiyatining asosiy ijtimoiy institutlarini isloh qilish sharoitida rus ta'limining zamonaviy ko'p bosqichli tizimi shakllanadi. Rossiya ta'limining keltirilgan tuzilmasini aks ettiruvchi paradigma insonparvar shaxs turi g'oyasiga, nafaqat sivilizatsiya qadriyatlarini iste'mol qiladigan, balki ularni rivojlantiradigan madaniyatga mos keladigan (madaniy mutanosib) shaxs modeliga asoslanadi; shaxs ijtimoiy rivojlanish vositasi emas, balki maqsad sifatida (N.N. Moiseev, V.P. Zinchenko, P.A. Nikolaev va boshqalar)[3]. Insonning shaxsiy rivojlanishiga, uning imkoniyatlaridan maqbul foydalanishga, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning tahdidli oqibatlaridan himoya qilishga e'tibor berish ijtimoiy-madaniy meros kishisining tubdan o'zgarishidan dalolat beradi, bu esa "o'zgarishlarning saqlash ustidan, eskisidan nusxa ko'chirish ustidan yangini yaratish ustuvorligini ta'minlaydi. Boshqacha qilib aytganda, u [ijtimoiy-madaniy meros kishisi - N.R.] ilg'or inson taraqqiyoti g'oyasida o'z ifodasini topadi. Aynan shu g'oya ijtimoiy-madaniy o'zlashtirishning asosiy quroli sifatida xalq ta'limi tizimi faoliyatining yetakchi tamoyiliga aylanadi" [4]. Yangi standart ta'lim mazmuni va uni amalga oshirish shakllarini, shuningdek, mutaxassislar tayyorlashga qo'yiladigan talablarni aniqlashga ilmiy yondashuvni nazarda tutadi. Fanlararo aloqalarni

rivojlanirish va umumlashtirilgan tushunchalar tizimini shakllantirish muammolari - alohida ilmiy tushunchalardan dunyoning integrativ manzarasigacha - birinchi o'ringa chiqadi. Ta'lim subyektlarini voqelikni tizimli bilish darajasiga olib keladigan o'qitishning tarkibiy qismlarini (bilim, qobiliyat, ko'nikma, sifatlar) tanlash va tizimlashtirishning sifat jihatidan farq qiladigan tamoyillari shundandir. Bu holda metodistlarning asosiy vazifasi predmet-vaqt ilovalarda fundamental va universal bilim va ko'nikmalarni aniqlashdir (ajratib ko'rsatishdir). Ushbu "abadiy" ta'lim qiymati mezonlari orasida mutaxassislar "so'zning keng ma'nosida savodxonlikni aytishadi va adabiy yoki kompyuter savodxonligi ikkinchi darajali masala. Til hali ham odamlararo mulohotning sharti va shuning uchun gumanitar va texnik madaniyat materiyasi, ijtimoiylashuv vositasi bo'lib qolmoqda. Tilni va uning mavjudligining zamonaviy shakllarini yaxshi bilish, ehtimol, eng asosiy bilim, "abadiylik" ka da'vo qilish uchun eng katta huquqqa ega ta'lim predmetidir [2]. Yuqorida sxematik keltirilgan oliy texnik maktabda mutaxassislar tayyorlashga qo'yiladigan talablarni shakllantirish strukturasi va unga mos keluvchi ta'lim paradigmasi, uni fundamentallashtirish muammosini ushbu jarayonning yaxlitligini ta'minlash orqali hal qilish mumkinligiga asoslanadi, bu shaxsning rivojlanish manfaatlari bilan belgilangan zaruratdir. Bunday holda, fundamental va kasbiy ta'lim o'rtasidagi hammaga ma'lum bo'lgan qarama-qarshilik yo'qoladi, chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida butun mehnat sikli davomida o'z faoliyati mazmunini qayta yo'naltirishga qodir bo'lgan keng ta'lim olgan shaxsgina haqiqatan ham ijtimoiy himoyalangan bo'lishi mumkin. Bunday talablarning konseptual asosi ta'limning uzluksizligi bo'lib, bunda jarayonning barcha ishtirokchilarining sa'y-harakatlari jamiyatning ta'limi muammosini hal qilishga, uning madaniyatini, shu jumladan gumanitar, tabiiy fanlar, texnik va axborot texnologiyalar tarkibiy qismlarini shakllantirishga qaratilgan. Ushbu tarkibiy qismlarni tizimlashtirgan holda, metodistlar "ta'limning ikkita asosiy tarkibiy qismini ajratib ko'rsatishadi: umumiy madaniy va kasbiy. Aynan ular ta'lim jarayonining to'rt turini birlashtiradi: umumiy madaniy tarkibiy qismda o'qitish va o'z-o'zini rivojlanirish, kasbiy komponentda tayyorlov va o'zini namoyon qilish.

Tahlil va natijalar. Ta'lim paradigmalarning o'zgarishi (almashishi) haqida gapirganda, odatda "mutaxassis modeli" ga o'xshab, isloh qilingan ta'lim tizimining asosini tashkil etuvchi va pedagoglar va ta'lim oluvchilarning sa'y-harakatlarini tashkil etish tamoyili bo'lgan "madaniyatli shaxs modeli" ni nazarda tutishadi. Shunday qilib, yuqorida muhokama qilingan Yevropa tarixiy kontekstida so'nggi uch asrlik Yevropa tarixida bir-birini almashtirgan bilimli insonning 5 ta modeli mavjud: ulardan uchta tabiatga mos keladigan ta'lim variantlarini ifodalaydi (Y.A.Komenskiyning inson mohiyatini teologik tushunishga asoslangan ta'limoti, K.D. Ushinskiyning tabiatshunoslik tushunchasiga asoslangan ta'limoti va gumanistik psixologiya nazariyaga asoslangan gumanistik pedagogika A.Maslou, K.Rojers); qolgan ikkita madaniy jihatdan izchil ta'limning variantlarini ifodalaydi (fransuz materialist faylasuflarining ta'limoti va insonni ijtimoiy munosabatlar majmui sifatidagi marksistik ta'limoti). Tabiatga moslik tamoyili ta'limni inson tabiati va uning rivojlanish qonuniyatlariga mos ravishda tuzilishini belgilaydi; madaniy jihatdan izchil ta'lim jamiyat qonunlari va ehtiyojlari madaniyatini o'zlashtirish va rivojlanirishga qaratilgan. Ta'riflangan modellardagi barcha farqlarga qaramay, ularni pedagog o'z ishida amal qilishi kerak bo'lgan va hayotda qo'llanma sifatida ta'lim oluvchilarga etkazishi kerak bo'lgan qoidalar va qonunlar sifatida muvofiqlik tushunchasi birlashtiradi. Aytilganlarni umumlashtirgan holda shuni ta'kidlash kerakki, ta'lim insoniyat tarixi davomida tizimlashtirilgan, ya'ni tekshirilgan, umume'tirof etilgan va shu ma'noda namunaviy bilimlarni uzatish va o'zlashtirish vazifasini

ADABIYOTLAR

1. Коменский Я. А. Великая дидактика. - М.: Просвещение, 2001. - С. 128.
2. Кошелев В.А., Владимиров А.П. Концептуальные проблемы образования в России на рубеже XX-XXI веков. Саратов: Изд-во Саратов. унта, 1996. 9с.
3. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. М.: «Молодая гвардия», 1990. 352 с. (Moiseev N.N.Human and the noosphere. Moscow: Young Guard, 1990. 352 p.)
4. Пахомов Н.Н., Татур Ю.Г. Технологический вызов — Новая революция в образовании? //Вестник высшей школы, №1, 1988. — С. 13-23.

bajargan. Diniy ko'rsatmalar fuqarolik jamiyatining yuridik qonunlari bilan almashtirilgan, keyin esa jamiyatga yoki insonning biologik tabiatiga yoki uning faoliyati mahsulotlariga - tilga, texnologiyaga, san'at asarlariga yo'naltirilgan tabiiy ilmiy qonunlar bilan almashtirilgan. Hozirgi kunda jamoatchilik ongida, zamonaviy madaniyat va ilm-fanda keng tarqalgan plyuralizm falsafasi dunyo haqidagi tasavvurning yagona to'g'ri va haqqoniy g'oyasini izlashda haqiqatlar va imkoniyatlarning ko'pligi tan olishga o'tishdan iboratdir. Ta'lim sohasida ushbu tendensiya madaniy insonni shakllantirishning yagona modelini rad etishga, ta'lim maqsadlarining ko'pligini tan olishga, shaxsga o'z madaniy modelini tanlash va mustaqil ravishda belgilash huquqini berish mos keladi. Madaniy muvofiqlik tamoyilini yangicha tushunish nafaqat insonning mohiyatini aniqlashga boshqa yondashuvni, balki ushbu mohiyatning ifodasiga aylanadigan madaniyatning boshqa g'oyasini ham nazarda tutadi. Ko'pgina tadqiqotchilar (V.F.Sidorenko, N.N.Paxomov, A.V.Proxorov, K.E.Razlogov, V.D.Ruzin va boshqalar) madaniyatning yangi tasavvurini (g'oyasini) loyihaviylikni zamonaviy tafakkurning belgilovchi stilistik xususiyati sifatida loyihaviy madaniyatni, dizayn tushunchasi bilan bog'laydilar. Loyihalash, dizayn - bu maqsadi insonni o'rab turgan muhitda, shu jumladan ta'lim sohasida o'zgarishlarni boshlash bo'lgan faoliyat sifatida belgilanadi (tavsiflanadi). Bir qarashda, zamonaviy madaniyatning xarakteri va ko'rinishini ko'p jihatdan belgilaydigan muhandislik yondashuvi, muhandislik fanlari, boshqacha aytganda, texnokratik madaniyat, texnokratik tafakkur haqida gap bormoqda. Biroq, ta'limni yangi tushunchalar, konsepsiyalar va loyihalar ishlab chiqarish sifatida tushunish, shuningdek, loyiha tayyorlanayotgan va amalga oshiriladigan ijtimoiy kontekstni aniqlash va majburiy o'rganishni ham nazarda tutadi. Faqat ijtimoiy shart-sharoitlarni hisobga olish loyihani amalga oshirsa bo'ladigan va hayotiy ilmiy konsepsiyani esa - berilgan sharoitlarda haqqoniy qiladi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, madaniy jihatdan mos bo'lgan ta'lim loyihaviy madaniyat kontekstiga mos keladi, chunki u, bir tomondan, loyihalar ko'rinishidagi bilimlarni egallashni, ikkinchi tomondan, eski bilimlardan foydalanish va yangi loyihalar shaklida yangi bilimlarni ishlab chiqarishni o'rganishni o'z ichiga oladi. Jamiyat hayotining asosiy sohalari: ta'lim, fan va ishlab chiqarish loyihaga asoslangan yagona kompleksga bog'langan. U ta'lim sohasida paydo bo'ladi va rivojlanadi, bu yerda g'oyalarning eng jadal almashinuvi va generatsiyasi o'qitish va tajriba almashish jarayonida sodir bo'ladi, so'ngra fan, loyihalash sohasidagi nazariy va konstruktorlik ishlanmalari shaklida asoslanadi, konkretlashtiriladi, pirovard natijada tugallangan shaklni oladi va ishlab chiqarish sohasida amalga oshiriladi. Loyihani amalga oshirish davomida yuqorida qayd etilgan ijtimoiy sohalar o'rtasidagi bog'liqlik uzluksizdir: ta'lim fan imkoniyatlarini, ishlab chiqarish va bozor ehtiyojlarini hisobga olgan holda odamlarni tayyorlaydi va g'oyalarni ishlab chiqaradi (shakllantiradi), fan va ishlab chiqarish esa ta'lim sohasida paydo bo'layotgan yangi g'oyalarni va mutaxassislarni tayyorlash darajasini hisobga oladi. Ta'lim sohasidagi g'oyalarni yaratishning ijtimoiy ahamiyatga ega funksiyasi ta'lim, fan va ishlab chiqarishni o'zaro birlashtirish, bog'lash, birlashtirish bilan belgilanadi, buning natijasida ta'lim ilmiy yo'nalish va samarali (ishlab chiqarish) xususiyatga ega bo'ladi, fan uzluksiz ta'lim shakliga va jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchiga, ishlab chiqarish esa ta'lim va fan g'oyalari va loyihalarini amalga oshirish yo'li va vositalariga aylanadi. Shunday qilib, ta'limning inson va jamiyat hayotidagi rolining asosiy o'zgarishi shundan iboratki, u asta-sekin o'z tamoyillarini o'rnatadigan va o'z xohish-irodasini belgilaydigan davlat tuzilmasining bir qismi sifatida ijtimoiy institutdan, ijtimoiy taraqqiyotning yuqorida qayd etilgan subyektlarining buyurtmalari bo'yicha harakat qiladigan xizmat ko'rsatish sohasiga aylanadi.

UDK:37.1174

Gulbaxor ISHMURADOVA,
Qarshi davlat universiteti dotsenti
E-mail: gulbaxorishmuradova@gmail.com

Qarshi davlat universiteti professori, DSc. Sh.Nurullaveva taqrizi asosida

THE USE OF THE BLUM AND KRATVOL TAXONOMY IN THE TEACHING OF SPECIAL DISCIPLINES.

Annotation

This article tells about the work of Kratvol and Blum as a researcher, about the history of the emergence of taxonomies of educational purposes, about samples of verbs, the stages of which correspond to the levels of thinking.

Key words: Taxonomy, knowledge, understanding, analysis, synthesis, application, understanding, definition, learning objectives.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТАКСОНОМИИ БЛУМА И КРАТВОЛЛА В ПРЕПОДАВАНИИ СПЕЦИАЛЬНЫХ ДИСЦИПЛИН

Аннотация

В этой статье рассказывается о работе Кратволла и Блума в качестве научного сотрудника, об истории возникновения таксономий учебных целей, об образцах глаголов, этапы которых соответствуют уровням мышления.

Ключевые слова: Таксономия, знание, понимание, анализ, синтез, применение, понимание, определение, цели обучения.

MUTAXASSISLIK FANLARINI O‘QITISHDA BLUM VA KRATVOL TAKSONOMIYALARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada Kratvol va Blumning ilmiy hodim sifatidagi faoliyati, o‘quv maqsadlari taksonomiyalarining vujudga kelish tarixi, bosqichlari tafakkur darajalariga muvofiq fe‘l namunalari haqida so‘z bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Taksonomiya, bilim, tushunish, tahlil, sintez, qo‘llash, tushuncha, ta‘rif, o‘quv maqsadlari.

Kirish. Mutaxassislik fanlarini o‘qitishda axborot texnologiyalaridan, internet materiallaridan, qo‘shimcha ilmiy-ommabop adabiyotlardan, badiiy adabiyotlardan foydalanish ko‘zlangan natijani beradi. Bu borada predmetlararo aloqaga kurslararo izchillik va uzviylikni ta‘minlashga alohida e‘tibor qaratilmoqda. O‘qitish jarayoni doimiy rivojlanishdagi, harakatdagi to‘xtovsiz ijodiy jarayondir. Hozirgi axborot asrida nimani, qanday o‘qitishni bilish talabalarning bilim sifatini belgilovchi asosiy omildir.

Taksonomiya (yunoncha taxis — joylanish, qator va nomus — qonun) - sistemataning organizmlarni tasnif qiladigan nazariy va amaliy bo‘limi. Termin shved botanigi O. Dekandol (1813) tavsiya etgan. Ba‘zan Taksonomiyadan sistematika va tasnif sinonimi sifatida foydalaniladi, lekin sistematika, odatda, organizmlarning xilmaxilligi va ularning o‘zaro munosabatlari to‘g‘risidagi, Taksonomiya esa tasnif prinsiplari, usullari va qonuniyatlarini o‘rganadigan fan hisoblanadi. Tasnifning an‘anaviy usullari organizmlarning o‘xshashligi va ular belgilari gomologligini hamda kelib chiqishi umumiyligini aniqlashga asoslangan. Taksonomiyaning asosiy vazifasi organizmlar tabiiy tasnifini ishlab chiqarishga imkon beradigan taksonomik kategoriyalar va ular iyerarxiyasi to‘g‘risida ratsional ta‘limot yaratishdan iborat. Taksonomiya – borliqning murakkab tuzilgan soharalari tasniflash va sistemalashtirish nazariyasidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bepalko B.II., M. Ochilovning ilmiy-tadqiqot ishlarida M. B.Blum taksonomiyasini qo‘llash umumiyroq ta‘lim maqsadlarini (oydinlashtirilgan ta‘lim maqsadini ifodalash qiyin bo‘lgan xollarda) ifodalashga imkon berishi, V.I. Baydenko V.Blum va boshqa taksonomiyalar R.X. Deyv (Vauye (1970) , E. Simpson (1972) larning tavsiya qilgan taksonomiyalari haqida o‘z qarashlarini bayon qilgan.

Devid Riding Kratvol (14 may 1921- 13 oktyabr 2016) amerikalik psixolog-o‘qituvchi edi. U Michigan universiteti ta‘lim tadqiqotlar byurosi direktori va u USOE tadqiqot byurosi maslahat qo‘mitasi a‘zosi sifatida turli vazifalarni amalga oshirgan. U Sharqiy mintaqaviy ta‘lim instituti vasiylik kengashi mintaqaviy raisi sifatida Amerika ta‘lim tadqiqot uyushmasi, sobiq prezidenti sifatida faoliyat olib borgan. Devid Riding Kratvol Chikagoda 14 may 1921 yilda tug‘ilgan. U Uilyam Charlz va Marie Kratvolning o‘g‘li edi. Chikago universitetining bakalavriatini tugatgandan so‘ng, u ikkinchi jahon urushi paytida AQSh armiyasida xizmat qildi va keyin Chikago universitetiga qaytib keldi, u yerda magistr darajasini oldi. Bundan tashqari, Stenford universiteti qoshidagi behavioral Science ADVANCED Research Center ilmiy xodimi bo‘lgan. Hali AERA faol

a‘zosi sifatida, u o‘lchash va tadqiqot metodologiyasi bo‘limida ishlagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi ta‘lim tizimida respublikamiz O‘zbekistonda, Rossiya, AQSH Angliya va boshqa ayrim mamlakatlarda ta‘limning maqsadi o‘qituvchi va talabalar uchun alohida-alohida ifodalanmoqda. Bunda ma‘lum bir mantiq bor, chunki ta‘lim-o‘qituvchi va talabaning birgalikdagi o‘qitish va o‘qish faoliyatidir. Bu jarayonda maqsad o‘qituvchi faoliyatiga (o‘rgatish, tushuntirish, namoyish etish, gapirib berish) ham, ta‘lim natijasi, ta‘lim vazifalari egallab olingan harakatlar shaklida talabanning faoliyatiga ham taalluqlidir. Ya‘ni ta‘lim vazifalari talabalar shu mashg‘ulot oxirigacha (ilgari bilmagan, qila olmagan ish-harakatlarini, bilim va ko‘nikmalarni) bilib olishi va bajara olishi zarurligini anglatadi.

Tahlil va natijalar. Sirakuz universitetida Xanna Hammond ta‘limining faxriy professori bo‘lgan Krathvol mustaqil ravishda Internalizatsiya tamoyiliga muvofiq tartibga solingan affektiv hududning taksonomiyasini ishlab chiqdi. Internalizatsiya-bu “ob‘ektga nisbatan insonning ta‘siri umumiy xabardorlik darajasidan ta‘sirning Internalizatsiya qilingan va insonning xatti-harakatlarini doimiy ravishda boshqaradigan yoki boshqariladigan nuqtaga o‘tadigan jarayon”. Ushbu taksonomiya besh bosqichdan iborat. Bunga quyidagilar kiradi: qabul qilish, javob berish, baholash, tashkil etish va tavsiflash.. Devid Kratvol Blumning taksonomiyasiga katta hissa qo‘shdi. Bu esa, o‘rganish natijasida o‘rganiladigan talablarni tasniflash uchun asos yaratdi. Kratvol buni “turli universitetlarda o‘qituvchilar o‘rtasida test topshiriqlarini almashtirishni osonlashtirish vositasi sifatida tasvirlab berdi, ularning har biri bir xil ta‘lim maqsadini o‘lchaydi”. Kratvol va Blum Chikago universitetida o‘qiyotganlarida yaqindan hamkorlik qildilar. Blumning dastlabki taksonomiyasi oltita toifadan iborat bo‘lsa-da, ko‘pchilik uni qayta ko‘rib chiqqanda, u to‘rtta: aniqroq toifalardan iborat edi deb fikr bildirishadi. Ushbu toifalar bilimlarni o‘lchash qismlari sifatida tanilgan va quyidagilarni o‘z ichiga olgan: haqiqiy bilim, kontseptual bilim, protsessual bilim va metakognitiv bilim. Ushbu toifalarning har biri original taksonomiyaga qaraganda kichikroq va murakkab qismlarga bo‘lingan. So‘ngra, u olti xil toifaga bo‘lingan: eslash, tushunish, tahlil qilish, qo‘llash, baholash, va yaratish.

2001 yilda taksonomiyani qayta ko‘rib chiqishda, Kratvol ikki o‘lchov o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirlarni: kognitiv jarayonlar va bilim mazmunini qayta ko‘rib chiqishda va ajratishga yordam berdi. Bundan tashqari, psixologiya va ta‘limda yangi kashfiyotlar turli yo‘nalishlarda taqdim etishga yordam berdi. Ular to‘plagan yana bir

ideal narsa shundaki, bilim jarayonlari fe'llar shaklida taqdim etiladi va bilim mazmuni otlar shaklida bo'ladi. Shuningdek, u baholash va sintezning metadolik darajasini ijodkorlikka o'zgartirdi. Kratvol 13 oktyabr 2016 yilda vafot etdi.

Bendjamin Blum(1913-1999) Amerikalik mashhur psixolog va pedagog Benjamin Blum tomonidan asos solingan savol va topshiriqlar tizimi – bilish faoliyati darajalariga asoslangan o'quv maqsadlari taksonomiyasi zamonaviy ta'lim olamida yetarli darajada keng tarqalgan. O'quv maqsadlari taksonomiyasi o'quvchilar o'zlashtirishining ma'lum bir darajasidan darak beruvchi konkret harakatlari, mazmunan obyektlerini tabiiy o'zaro bog'liqlik asosida murakkablashib borishini ketma-ket joylashtirish orqali turkumlashtirilishi yoki tizimlashtirilishi.

Blum taksonomiyasi - bu rasmiy ta'lim orqali erishiladigan turli xil maqsadlarga ega bo'lgan tasnif. U 1956 yilda Benjamin Blum tomonidan faqat faktlarni eslab qolish o'rnmiga (tushunarli ta'lim) tushunchalarni, jarayonlarni, protseduralarni va printsiplarni tahlil qilish va baholash kabi ta'limdagi yuqori fikrlash usullarini targ'ib qilish uchun yaratilgan.

Blum va uning hamkorlari tomonidan ishlab chiqilgan ramka oltita asosiy toifadan iborat edi: Bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez va baholash. Bilimdan keyingi toifalar "ko'nikma va qobiliyatlar" sifatida taqdim etildi, chunki bu bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llash uchun zarur shart edi. Har bir toifada pastki toifalar mavjud bo'lib, ularning barchasi soddadan murakkabgacha va konkretndan mavhumgacha davom etadigan bo'lsa, taksonomiya oltita asosiy toifaga ko'ra farqlanadi.

Blumning 1956 yildagi asl taksonomiyasi. Ushbu asosiy toifalar va mualliflarining qisqacha izohlari: Bilim. Bu o'ziga xos va universal jihatlarni tiklash, usullar va jarayonlarni tiklash yoki naqsh, tuzilish yoki konfiguratsiyani tiklashni o'z ichiga oladi. Tushunish. Yetkazilayotgan material yoki g'oyani boshqa material bilan bog'lamaidan yoki uning to'liq ta'sirini ko'rmasdan foydalanishimiz mumkin. Tahlil. Bu aloqaning tarkibiy elementlari yoki qismlariga bo'linishini anglatadi, shuning uchun g'oyalarning nisbiy ierarxiyasi va ifoda etilgan g'oyalar o'rtasidagi munosabatlar aniq bo'ladi. Sintez. Bu butunlikni shakllantirish uchun elementlar va qismlarning birlashishini o'z ichiga oladi.

Kognitiv psixologlar guruhi, o'quv dasturlari nazariyotchilari va tadqiqotchilari sinov va baholash bo'yicha mutaxassislar 2001 yilda Blum taksonomiyasining sharhini o'qitish, o'rganish va baholash uchun taksonomiya nomi ostida nashr etishdi. Ushbu sarlavha e'tiborni bir muncha statik tushunchadan "ta'lim maqsadlari" (Blumning asl sarlavhasida) chalg'itadi va tasnifning ancha dinamik tushunchasiga ishora qiladi. Shuning uchun, ta'lim mutaxassislari bugungi kunda ushbu yangilangan Blum taksonomiyasiga tayanmoqdalar undan har qanday ta'lim sohasini o'qitish va o'rganishda foydalana olish mumkin. Qayta ko'rib chiqilgan taksonomiya mualliflari ushbu dinamikni ta'kidlab, fe'llar va tushunchalar yordamida ularning toifalari va pastki toifalarini (asl taksonomiya nomlari o'rnmiga) yoriqlashdi. Ushbu "harakat so'zlari" mutafakkirlar uchrashadigan va bilim bilan ishlaydigan bilim jarayonlarini tavsiflaydi:

1. Esingizda bo'lsin (tanib olish, eslab qolish)

2. Tushunish (izohlash, misol keltirish, tasniflash, umumlashtirish, taqqoslash, tushuntirish)

3. Ilova qiling (ijro etish, amalga oshirish)

4. Tahlil qiling (farqlash, tartibga solish, atributlash)

5. Baholang (tekshirish, tanqid qilish)

6. Yarating (ishlab chiqarish, rejalashtirish, ishlab chiqarish)

Qayta ko'rib chiqilgan taksonomiyada bilim ushbu oltita bilish jarayonining negizida joylashgan, ammo ularning mualliflari idrokda ishlatiladigan bilim turlarining alohida taksonomiyasini yaratdilar:

2-jadval

1-bilish darajasi	
O'qitish maqsadining asosiy kategoriyalari	Talaba natijalari ko'rsatkichlari
Axborotni takrorlash yoki tanib olish, ma'lumot va ma'lumotlarni esga olish yo'li bilan yodlab olinadigan toifadir. Bilish va fikrlash darajasi past. Ushbu darajada testlar, etishmayotgan belgilarni almashtirish, ta'riflar va nomlarni yodlash yoki takrorlash, jarayonlarning takrorlanishi kabi vazifalar qo'llaniladi.	Amaldagi atamalar (eslaydi va takrorlaydi); Haqiqiy faktlarni biladi; Ish tartibini biladi; Asosiy tushunchalarni biladi; Qoidalarni, qoidalarni biladi.
2-bilish darajasi	
Bilim va fikrlash darajasi o'rtacha. O'quv materialini tushunish sifatida quyidagi harakatlar ko'rib chiqilishi mumkin: tarjima - o'quv materialini bitta "tildan" boshqa "tilga" o'tkazish (masalan, matematik formulalarni og'zaki ravishda ifodalash; jadval, diagrammalarda og'zaki ma'lumotlarni taqdim etish va boshqalar); talqin - o'quv materialini "o'z so'zlari bilan", qisqacha tavsif; Bashorat qilish - suhbatning nima bo'lishini, uning oqibatlarini va natijalarini o'quv materiallari asosida bashorat qilish.	Faktlarni, qoidalarni, tamoyillarni tushunadi; So'z materialini, sxemalarni, grafikalarini, diagrammalarni o'zgartiradi; Og'zaki materialni matematik tushunchalarga aylantiradi; Kelajakda ushbu ma'lumotlarning mumkin bo'lgan oqibatlarini tavsiflaydi
3-qo'llash darajasi	
Bilim va fikrlash darajasi o'rtacha. Ushbu toifaga o'quv materiallarini haqiqiy vaziyatda va	Kontseptsiya va printsiplarni yangi vaziyatlarda qo'llaydi; Haqiqiy

1. Haqiqiy bilim (atamashunoslik va aniq tafsilotlar yoki elementlar haqida ma'lumot);

2. Kontseptual bilim (tasniflar, toifalar, tamoyillar, umumlashmalar, nazariyalar, modellar yoki tuzilmalar haqida ma'lumot);

3. Protseptual bilim (ko'nikmalar, algoritmlar, texnika va usullar, tegishli protseduralardan foydalanish mezonlari to'g'risida bilim);

4. Metakognitiv bilim (strategik bilimlar, kognitiv vazifalar va o'z-o'zini bilish).

Nega Blum taksonomiyasidan foydalanish kerak?

Blum taksonomiyasi mualliflari bunda mutlaq samaradorlikni ko'rishadi, chunki ular buni har qanday odamni o'rganishga didaktik javob sifatida qarashadi. Ular Blum taksonomiyasidan foydalanish kerak deb o'ylashadi, chunki:

O'quv maqsadlari yoki maqsadlari belgilanadi, bu yaxshi pedagogik almashinuvga ega bo'lish uchun muhimdir. O'qituvchilar va talabalar ta'lim almashinuvining birinchi turidanoq tushunadilar.

Maqsadlar yaxshi tashkil etilgan va bu talabalar uchun eng muhimlarni aniqlab olishga yordam beradi.

Maqsadlarini tartibga keltirish o'qituvchilar va professor-o'qituvchilarga tegishli ko'rsatmalarni rejalashtirishda, tegishli baholash vazifalari va strategiyalarini ishlab chiqishda, shuningdek ko'rsatma va baholashning belgilangan maqsadlarga muvofiqiligini ta'minlashda yordam beradi.

Blum taksonomiyasi ma'lum bir ta'lim turi bo'yicha erishilishi kerak bo'lgan maqsadlarni aniq belgilab beradi, shuning uchun o'qituvchilarning ishini osonlashtirishi mumkin, va talabalar har doim nimani kutish kerakligini bilishadi. Talaba, shuningdek, o'z bilimlarining qahramoni bo'lishi kerak va maqsadlar belgilab qo'yilgan bo'lsa ham, talaba ushbu ta'lim-tarbiya jarayonida yuz beradigan har doim ishtirokchi bo'lishi kerak. Blum taksonomiyasi bosqichlari:

Bilish: dastlabki tafakkur darajasi bo'lib, bunda o'quvchi atamalarni, aniq qoidalar, tushunchalar, faktlar, mezonlar, yo'nalishlar, kategoriyalar, tasniflar, shuningdek, abstrakt bilimlar: tamoyillar, aksiomalar, teoremlar, umumlashma fikrlar, strukturalar va shu kabilarni biladi, eslaydi, takrorlaydi, asar voqea-hodisalarini bayon qila oladi.

Tushunish: darajasidagi tafakkurga ega bo'lganda esa, o'quvchi faktlar, qoidalar, chizmalar, jadvallarni tushunadi, qayta tuza oladi, o'zgartira oladi (so'zdan raqamga yoki obrazga), mavjud ma'lumotlar asosida kelgusi oqibatlarini taxminiy tavsiflay oladi.

Qo'llash: darajasidagi tafakkurda o'quvchi olgan bilimlaridan faqat an'anaviy emas, noan'anaviy holatlarda ham foydalana oladi va ularni ma'lum bir model, formula, ko'rsatma asosida to'g'ri qo'llaydi.

Tahlil qilish: darajasidagi tafakkurda o'quvchi yaxlitning qismlarini va ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni ajrata oladi, mantiqiy fikrlash asosida xatolarni ko'radi, faktlar va oqibatlar orasidagi farqlarni ajratadi, ma'lumotlarning ahamiyatini baholaydi.

Sintez: Umumlashtirish darajasidagi tafakkurda o'quvchi ijodiy ish bajaradi, biror tajriba o'tkazish rejasini tuzadi, bir nechta sohalardagi bilimlardan foydalanadi. Ayrim materiallar asosida butunning, yaxlitning obrazini, ko'rinishini yaratadi. Bu bosqich tegishli natijalardan yangi jadval tuzishga urg'u beruvchi ijodiy xarakterdagi faoliyatni taqozo etadi.

Baholash: Mazkur kategoriya yuqorida ko'rsatilgan barcha kategoriyal bo'yicha o'quv natijalarga erishishni va aniq ifodalangan mezonlarga asoslanib baholash mulohazalarini taqozo etadi. Ichki va tashqi mezonlar asosida baholaydi, o'quvchi mezonlarni ajrata oladi, ularga rioya qila oladi, mezonlarning xilma-xilligini ko'radi, xulosalarning mavjud ma'lumotlarga mosligini baholaydi, faktlar va baholovchi fikrlar orasidagi farqlarni ajratadi.

mutlaqo yangi vaziyatda qo'llash kiradi. Bunga qoidalar, usullar, tushunchalar, qonunlar, tamoyillar, nazariyalarning amaliy qo'llanilishi kiradi. Ta'lim natijalari materialning rang darajasidan ko'ra chuqurroq mahorat talab qiladi.	vaziyatlarda qonunlar va nazariyalarni amalda qo'llash; Usul yoki ish oqimi to'g'ri ishlatilganligini bildiradi.
4-tahlil qilish darajasi	
Bilim va fikrlash darajasi eng yuqori darajadir. O'quv materialining tuzilishini aniq qilish uchun uni tarkibiy qismlarga ajratib; butun qismlarni ajratib oling; butunning qismlari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlang, butunning qanday tashkil etilganligini his qiling. Ushbu kategoriya, o'quv materialining mazmunini idrok etishdan tashqari, uning ichki tuzilishi qanday shakllanganligini ham anglatadi	Yashirin (ko'rinmas) narsalarni ochib beradi; Fikrni rivojlantirishdagi xato va kamchiliklarni aniqlaydi, Faktlarni va ularning oqibatlarini farqlaydilar; Taqdim etilgan dalillarning ahamiyatini aniqlaydi.
5-sintez darajasi	
Bilim va fikrlash darajasi eng yuqori darajadir. O'quv materialining elementlaridan innovatsion tabiatning bir butunini (natijasini) yig'ish. Yangi natija sifatida biz ta'lim materiallarini mutlaqo boshqacha tartibga soluvchi xabarni (hisobot, nutq), ish rejasini, sxemalarni eslatib o'tamiz. Bunday o'quv natijalari yangi mazmun va yangi tuzilmalarni yaratadigan ijodiy faoliyattan foydalanishni talab qiladi.	Qisqa ijodiy ish (insho) yozadi; Eksperiment uchun o'z rejasini taqdim etadi; Har qanday muammoni hal qilish uchun o'z bilimlaridan ijodiy foydalanadi.
6-baholash darajasi	
Bilim va fikrlash darajasi eng yuqori darajadir. Ushbu daraja oldingi toifalarning o'rganish natijalariga erishishni anglatadi.	O'quv materialining tuzilish mantig'ini yozma ravishda baholaydi; Ichki yoki tashqi mezonlar asosida o'quv materialining ahamiyatini aniqlaydi; Qaror va xulosalarning faktarga bog'liqligini aniqlaydi.

3-jadval

Tafakkur darajalariga muvofiq fe'l namunalari	
BILISH	TUSHUNISH
qaytara bilish, mustahkamlay olish, axborotni yetkaza olish, aytib bera olish, yozish, ifodalay olish, taniy olish, ga'irib berish, takrorlash.	asoslash, almashtirish, yaqqollashtirish, belgilash, tushuntirish, tarjima qilish, qayta tuzish, yoritib berish, sharhlash oydinlashtirish
QO'LLASH	BAHOLASH
joriy qilish, hisoblab chiqish, namoyish qilish, foydalanish, o'rgatish, aniqlash, amalga oshirish, hisob-kitob qilish, tatbiq qilish, hal etish	tashxislash, isbotlash, o'lchash, nazorat qilish, asoslash, ma'qullash, baholash, tekshirish, solishtirish, qiyoslash
TAHLIL QILISH	SINTEZ
keltirib chiqarish, ajratish, tabaqalashtirish, tasniflash, taxmin qilish, bashorat qilish, yoyish, taqsimlash, tekshirish, guruhlash	yangilik yaratish, umumlashtirish, birlashtirish, rejalashtirish, ishlab chiqish, tizimlashtirish, tuzish, loyihalash

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, talabalarning Blum taksonomiyasi bo'yicha bilishga oid o'quv maqsadiga erishganlik darajasini nazorat qilishda ular tomonidan muayyan mavzu bo'yicha ma'lumot va axborotlarni o'zlashtirganlik darajasini aniqlash maqsadga muvofiq. Buning uchun talaba mavzu bo'yicha atamalar,

qoidalar, tushunchalar, faktlar, mezonlar, yo'nalishlar, kategoriyalar, eslashi, takrorlay olishi, asar voqealarini bayon qila olishi, ularga ta'rif berishi, ma'lumotlarni qayta ishlashlari, o'z fikrini bayon qilishi, obekt yoki voqeaning o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatishi kerak bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Taksanomiya. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-t/taksanomiya-uz/>
2. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Karshi "Nasaf" nashriyoti. 2000-80 b.
3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. Москва "Педагогика" 1989 г.
4. Байденко В.И. «Болонский процесс: результаты обучения компетентностный подход. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. 2009. – С. 482-492.
5. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. – T.: Pedagog, 2004.
6. Madiyoro'va S.A. va b. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat – T.: "Iqtisod-moliya", 2009.
7. Sayidaxmedov N., Ochilov A. Yangi pedagogik texnologiya mohiyati va zamonaviy loyihasi. – T.: RTM, 1999.
8. Tolipov O., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T.: Fan, 2006.
9. Sayidaxmedov N.S. Yangi pedagogik texnologiyalar. – T.: Moliya, 2003.

UDK: 091

Gulchexra KABULNIYAZOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti professori
E-mail: kabulniyazova@yandex.ru

Yekaterina ROYKA,
Marketing tadqiqotlari Agentligining Sifatli tadqiqot tahlilchisi
E-mail: ekaterina.royka@gmail.com

TDSHU universiteti, PhD I.Ikramova taqrizi asosida

THE ISSUE OF DEATH AND LIFE IN GERMAN EXISTENTIAL PHILOSOPHY

Annotation

The article analyzes the existential views of famous German philosophers Martin Heidegger and Karl Jaspers on the spiritual being of man. In their opinion, the essence of the spiritual being of man is revealed in a state that is called the “borderline situation”. This is a state between life and death, which gives the opportunity to manifest freedom of choice. With the help of this choice, the spiritual freedom of man is revealed and the unconscious forces hidden in the subconscious rise to the surface. The article reveals the differences in the views of Martin Heidegger and Karl Jaspers. The article also reveals the religious aspects of Karl Jaspers' worldview.

Key words: Existence, borderline situation, phenomenological method, phenomenon, nothing, inner emptiness, “Dasein”, transcendental being, cipher, spiritual freedom, freedom of choice, jump, doubt.

ПРОБЛЕМА СМЕРТИ И ЖИЗНИ В НЕМЕЦКОЙ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

Аннотация

В статье анализируются экзистенциальные взгляды известных немецких философов Мартина Хайдеггера и Карла Ясперса о духовном бытии человека. По их мнению, сущность духовного бытия человека обнаруживается в состоянии, которое получило название “пограничной ситуации”. Это состояние между жизнью и смертью, которое даёт возможность проявиться свободе выбора. С помощью этого выбора выявляется духовная свобода человека и поднимаются на поверхность, скрытые в подсознании бессознательные силы. В статье раскрываются различия во взглядах Мартина Хайдеггера и Карла Ясперса. В статье также выявляются религиозные стороны мировоззрения Карла Ясперса.

Ключевые слова: Экзистенция, пограничная ситуация, феноменологический метод, феномен, ничто, внутренняя пустота, «Dasein», трансцендентальное бытие, шифр, духовная свобода, свобода выбора, прыжок, сомнение.

NEMIS EKZISTENSIAL FALSAFASIDA O‘LIM VA HAYOT MASALASI

Annotatsiya

Maqolada mashhur nemis faylasuflari Martin Xaydegger va Karl Yasperslarning inson ruhiy borlig‘i masalasidagi ekzistensial qarashlari tahlil qilingan. Ularning fikricha inson ruhiy borlig‘ining mohiyati faqat chegaradosh vaziyat deb nomlangan xolatda ochiladi. Bu o‘lim va hayot o‘rtasidagi xolat bo‘lib u insonda tanlash erkinligini yuzaga chiqazadi. Tanlash yordamida insondagi ruh erkinligi jo‘nbo‘shga chiqadi va ong ostida yashirilib yotgan kuchlar o‘zini namoyon qiladi. Maqolada Martin Xaydegger va Karl Yasperslarning falsafiy dunyoqarashidagi farqlar ochib berilgan. Yaspersning dunyoqarashiga xos bo‘lgan diniy jihatlar ham yoritilgan.

Kalit so‘zlari: Ekzistensiya, chegaradosh vaziyat, fenomenologik uslub, fenomen, “yo‘qlik”, ichki bo‘shliq, «Dasein», transsendental borliq, shifr, ruhiy erkinlik, tanlash erkinligi, sakrash, shubha.

Kirish. Hozirgi zamondagi ijtimoiy-falsafiy fikrda asosiy muammo inson masalasi ekan, uning yashash tarzi, hayoti, ruhiy barkamolligi kabi masalalari asosiy o‘ringa chiqdi. Globallashayotgan davrda inson muammosi inson hayotining ma‘nosini, uning ruhiyatini, ichki borlig‘ini tushunish bilan bog‘liq bir og‘iz so‘z bilan aytganda, inson mohiyati, ma‘naviy qadriyati va ruhiyati, butun borliqning oliy ne‘mati deb ataladi. Har bir insonning hayot tarzi ham, ruhiy borlig‘i ham o‘zgachadir.

Inson uchun eng oliy qadriyat uning hayoti va sog‘lig‘idir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev mamlakatda «amalga oshirilayotgan islohotlarimiz markaziga inson va uning manfaatlarini qo‘yib, davlatimiz rivojlanishi strategiyasini shakllantirdilar. Shuning uchun ham bugungi kunda ana shu jarayonlarning mohiyatida islohot – islohot uchun emas, avvalo inson uchun, uning farovon hayoti uchun xizmat qilishi kerak»[2], - degan fikrlari ila inson hayoti, ruhiy barkamolligi va uning yashash huquqi asosiy e‘tibordagi bo‘lishi kerakligini qayd qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Inson o‘limi va hayoti, inson borlig‘i masalalariga Zamonaviy ekzistensial falsafasida bir qator mualliflar e‘tibor berishgan, masalan, K.S. Kondratenko, M.S. Uvarov, B. Rassel, K. Yaspers, M. Xaydegger.

Tadqiqot metodologiyasi. Nemis ekzistensial falsafasini o‘rganishda kompleks, tizimli usullardan foydalanish zarur bo‘lib ularning ichida qiyosiy taqqoslash uslubi ham alohida o‘rin egallaydi.

Masalan, zamonaviy biologiya, psixologiya, sotsiologiya fanlarida inson muammosiga tegishli bo‘lgan manbalar falsafiy

jihatdan tahlil qilinadi va insonning ruhiy hayotiga tegishli bo‘lgan g‘oyalar yoritiladi.

Tahlil va natijalar. O‘lim va hayot masalasi ekzistensializm falsafasida muhim o‘rin egallaydi. Ekzistensializm vakillari fikricha, o‘lim muqarrar bo‘lgan holatda ham insonda erkin tanlash imkoniyati bor. Agar inson o‘z erkinligidan voz kechsa, bu o‘limdan ham og‘irroqdir. Qisqacha aytganda, o‘lim haqiqatdir. O‘lim arafasida insonning ichki kechinmalarida keskin o‘zgarish sodir bo‘ladi. Bu o‘zgarish natijasida inson avval anglab yetmagan narsalari birdaniga o‘z-o‘zidan ravshanlashadi. Inson uchun yaxshilik va yomonlik ortida yotgan cheksiz olam ochiladi. Barcha narsalardagi ziddiyatlar birdaniga birlashadi. Yaspersning fikricha, o‘lim bilan bir qatorda parokandalik holatida ham inson mehr ko‘ygan narsalaridan ajralar ekan, bulardan ham ustun turadigan qadr-qimmat borligini his qiladi. Bu qadriyat moddiy boylik bo‘lmay, beqiyos cheksiz ummondir. Bu ummonni qalb xotirjamligi, ichki sokinlik deb ham atashimiz mumkin. Bu ichki sokinlik oldida hayot bo‘ronlari kuchsizdir. Ichki sokinlikning o‘zi buyuk bir olamiy kuchdir. Yaspers fikricha, bu ichki sokinlik, xotirjamlik olamiga esankiratib qo‘yadigan yo‘qotishlar, ajralishlar natijasida kirish mumkin. Bunday zarbalarga faqat qalbda yashiringan cheksiz xotirjamlik va ichki sokinlik dosh bera olishi mumkin. Inson yo‘qotish orqali butun borliqda mavjud bo‘lgan ichki sokinlikni birdaniga his qiladi. Agar inson qalbi yolg‘iz bo‘lgan bo‘lsa, endilikda bu ichki sokinlik orqali butun borliqqa tutashadi.

Ekzistensializmning chegaradosh vaziyat masalasini faylasuflar aynan shunday ochib berdila

Bu falsafiy oqimning yirik namoyondalaridan biri Martin Xaydeggerdir. Xaydegger o'zining fenomenologik uslubini yaratib, inson borlig'i masalasini shu uslub orqali tushinishga harakat qildi.

Bu qanday uslub edi? M.Xaydegger fanga «fenomen» tushunchasini kiritdi, bu tushunchani ochib berish uchun hodisa va mohiyat o'rtasidagi munosabatni yangicha talqin qiladi. Xaydegger uchun hodisa o'zidan oldingi boshqa bir vaziyat yoki narsaga bog'lanadi va undan kelib chiqadi.

Xaydeggerning «fenomen» tushunchasi aynan shu hodisaning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan mohiyatni ochib beradi va «mohiyat» tushunchasini o'z ichiga qamrab oladi. Xaydegger inson borligini o'rganar ekan, uni boshqa borliqlardan ajratib oladi. Bu ichki borliqni, ya'ni mohiyatni «ekzistensiya» deb atadi[5]. Demak Xaydegger falsafasida «ekzistensiya» tushunchasi inson borlig'ining ichki mohiyatini aks ettiradi. Ichki borliqni o'rganish uchun inson o'z ichki olamini eshita bilishi nihoyatda muhimdir. Bu ichki olamda esa Xaydegger e'tiborini she'riyatga qaratadi. Negaki, she'riyatda insonning ichki olami nihoyatda yaqqol namoyon bo'ladi.

Xaydegger falsafasida katta muammolardan biri «yo'qlik» masalasidir. Bu g'ayritabiiy «yo'qlik» holati insonda ayrim «chegaradosh» vaziyatlarda sodir bo'ladi. Bu hayot mamot masalasi xal qilinadigan hayotiy vaziyatlardir. Inson o'limga yuz tutgan daqiqalarda uni dahshat hissiyoti qamrab oladi. Dahshat insondagi xis-tuyg'ularni, uning uchun qachonlardir ahamiyatga ega bo'lgan narsa va munosabatlar qadrlari she'riyatda va ichki bo'shliq paydo bo'lishiga olib keladi. Bu ichki bo'shliqda inson o'zining asl mohiyati – «ekzistensiya» sini va boshqa narsalarning sof borlig'ini his qiladi. Aynan shu vaziyatda insonning asl mohiyati ochiladi va u iroda va ruh erkinligiga ega bo'ladi. I.Kant va E.Gusserl ontologik metafizikasidan Xaydeggering metafizikasi «o'zgaruvchanlik» ichki mohiyati bilan farq qiladi. Insonning borligi, ya'ni «Dasein» — bu markaziy ahamiyatga ega bo'lib, butun e'tibor insonning ichki olamiga qaratilgan[5].

Insonning bu ichki olamida inson taffakuri tomonidan yaratilgan texnika katta ahamiyatga egadir. Texnik rivojlanishga o'tish butun sivilizatsiya va madaniyatni yangi bosqichga ko'tarishni anglatadi. Lekin bu bosqich insonning tabiatidan uzoqlashish va begonalashuvga olib keladi. Hozirgi zamon texnikasi, yaratilgan kashfiyotlar va aloqa vositalari insonni yanada yolg'izlanib qolishi va tabiatni his qilmasligiga, natijada esa, o'z ichki olamida ham yo'qdek bo'shliqning paydo bo'lishiga olib keladi. Xaydegger falsafasidagi sof borliq bushlik insonning ruhiy bo'shligiga, parokandalikka olib keladi.

Xaydegger bu parokandalikdan chiqish yo'li, qachonlardir o'zi qayd etgan ilohiy kuch bilan ko'shilishi bo'lgan «ekstaz» — ilohiy muhabbat va ezgu tuyg'ularning xursandchilik yo'lini mutloq unutilgan tuyuladi[5]. Xaydeggering bo'shligi ilohiy bo'shlikka, ekstaz holatiga olib kelmadi, aksincha, uning yo'qolishiga olib keldi.

Xaydegger dunyoqarashining ayrim tomonlariga o'xshashligiga qaramasdan, «Dasein» tushunchasi bo'yicha Yaspersning inson borligi haqidagi fikrlari undan katta farq qiladi. Yaspers falsafasida «dasiyn» insonning asl mohiyati bo'lmay, balki predmetlashgan va begonalashgan inson borlig'idir. Insonning asl borlig'i esa «ekzistensiyada namoyon bo'ladi, «Dasein» esa uning ayrim xususiyatidir.

Ekzistensiya inson ichki olamining ob'ekti emas, balki sababidir. Ekzistensiya o'z-o'zini belgilaydi va ilohiyot («transsendensiya») olamini bilish uchun kalitdir. «Ekzistensiya» va ilohiyat tushunchalarining mohiyati tafakkur, aqliy bilim orqali ochilmaydi. Aqliy tatqiqot ilohiyat olamini bilish uchun faqat zamin tayyorlaydi. Bu olamning o'zi narsalar, ob'ektlar mohiyati orqali «belgilar» (shifir) orqali namoyon bo'ladi. Insonning asl mohiyati uning faoliyati ob'ektlari orqali ochiladi. O'z faoliyati orqali inson asl ichki erkinligini ochadi. Ekzistensiyasiz «taffakkur va hayot cheksiz borliqda yo'qolib ketadi»[5].

Agar fan tashqi olamdagi ob'ektlarni o'rganib, shu bilim orqali inson tafakkurini rivojlantirsa, ekzistensial falsafani bu yo'ysindagi tafakkur rivoji qiziqitmaydi. U ob'ektiv olamni fanga yaqin bo'lgan usullar, vositalar orqali o'rganmaydi. Shuning uchun ekzistensial falsafa tilga murojaat qilib, unda umumiylik o'rniga shaxsning individual xususiyatlariga e'tibor beradi.

Insonning har kungi hayotida uning ichki mohiyati ochilmaydi. U faqat chegaradosh vaziyatlarda, ya'ni inson hayot va o'limi xal qilinayotgan paytda yuzaga chiqadi. Demak insonning borliq sirlari oddiy hayotda mavhum, yashirin bo'lib, gayritabiiy vaziyatda bu mavhumlikning asl qiyofasi gavdalanadi, yaqqol namoyon bo'ladi.

Tashqi olamdagi ob'ektlarning belgi sifatidagi mohiyati faqat ekzistensial bilishda ochiladi. Yaspers fikricha, faqatgina ilohiy kuch

tashqi ob'ektlar olamini undan ajralib, qolgan insonning ichki olami bilan birlashtiradi. Bu ilohiy kuch aqliy bilish o'rniga ekzistensial qo'rquv holatida ochiladi.

Kundalik hayotda inson ilohiy kuchni his qilishga, bilishga qodir emas. Uning ongi hayotiy tashvishlar bilan band bo'ladi. G'ayritabiiy o'lim va hayot o'rtasidagi chegaradosh vaziyatda inson ilohiy kuchdan najot istab, unga intiladi. Demak qo'rquv orqali inson ongi ilohiy kuchga yaqinlashadi.

Borliq masalasini o'rtaga tashlagan metafizika ilohiy kuchga yaqinlashish yo'li sifatida namoyon bo'ladi. Insonning ichki erkinligi cheksiz bo'lganiday, bu yo'l ham cheksizdir. Inson ilohiy kuchning borligini tan olsa ham, tan olmasa ham bu masalani o'z oldiga qo'yar ekan, inson ichki erkinligi va uning butun borlig'i Xudo bilan bog'liq bo'lib qoladi.

Insonning ichki erkinligi uning hayotiy yo'li bilan chegaralangan bo'lib, ekzistensiya tushunchasini ochib berolmaydi. Yaspers fikricha, ekzistensiya bu insonning ichki erkinligi emas, balki bu insonning Xudo bilan bo'lgan aloqasi, ichki erkinlik olamidan, ilohiyat olamiga sakrashidir. Ilohiy kuch til orqali predmetlashadi va uning belgilarini biz g'oyalarda, qiyofalarda, miflarda, diniy tushunchalarda kuzatishimiz mumkin.

Yaspers foniy va boqiy olamni bir-biridan ajratib, foniy olam bizga ob'ektlar orqali, xis-tuyg'ularimizga berilgan. Boqiy olam esa, moddiy bo'lmaganligi uchun biz uni his qila olmaymiz. Shuning uchun ham bizga bu olam sarobdir. Lekin biz uni inkor eta olmaymiz. U narsalarning ichki mohiyatida «belgi» sifatida yashiringan. Bilish jarayoni ob'ektlar moddiy olamining in'ikosidir. Lekin aqliy bilish hech qachon in'ikosni ob'ekt bilan tenglik sifatida tan olmaydi. Masalan, ko'zg'udagi inson aksi insonning o'zidan farq qiladi. Demak aqliy bilish ob'ekt va sub'ekt o'rtasida farq bor deb hisoblaydi. Aksincha, ilohiy bilishda bu bo'linish yo'qoladi. Sub'ekt va ob'ektga ajralish ham ahamiyatsiz bo'lib qoladi. Butun borliqni yaratgan Xudo sub'ekt sifatida barcha ob'ektlarning mohiyati, ekzistensiyasi sifatida mavjuddir[6]. Masalan, Yaspers fikricha, Injildagi Xudoning so'zi va amali birdir va o'zi yaratgan borliqda namoyon bo'ladi. Bu borliqdagi Xudoning mavjudligini inson o'zining aqliy bilishi orqali tahlil qila olmaydi. Biz Xudoning har yerda mavjudligini faqat chegaradosh vaziyatlarda qo'rqish yoki ko'tarinki ruhiy holatda his qilishimiz mumkin. Kundalik hayotimizda bu xis-tuyg'u yo'qoladi va uning o'rini shubha egallaydi.

Shubhani yo'qotish uchun inson bilimqga intiladi. Insondagi bilimga intilish ehtiyojini Yaspers, fojiali deb hisoblaydi[6]. Odam Ato bilimga intilib, bilim mevasidan totib ko'rganligi uchun jannatdan xaydalgan. Demak haqiqatni bilishga intilish Xudo tomonidan berilgan inson erkinligidan kelib chiqdi. Insonga Xudo tomonidan berilgan erkinlik uni xato yo'lga boshladi va insonning boshlang'ich gunohiga sabab bo'ldi. Lekin bu erkinlik xudo tomonidan berilganligi uchun ilohiyot olam ham bu xatoga sababchidir.

Inson qalbida azaldan ikki qarama-qarshi kuch kurashadi. Bu ezgulik va yovuzlik kuchlari — farishta va shaytondir. Bu ikki kuch o'rtasidagi kurash doimo davom etadi. Bu kurash bor ekan, inson insonligicha qoladi. Lekin bu kurash natijasida inson ichki xotirjamligiga erisha olmaydi, baxtsizlikka, cheksiz iztirobga mahkumdur. Unga na yaqinlari, na do'stu birodarlari, na sevgan odamlari, na boylik rohat bera oladi. Inson o'z ichki olamida rohat topa olmaydi. Bu rohatni unga na o'zi, na ilohiy kuch bera oladi. Insonning ichki olamidagi ziddiyat butun borliqqa xosdir. Bu ziddiyatdan chiqib ketish yo'llari inson uchun mavhumdir. Inson barcha narsalarda ilohiy belgilarni topadi, lekin ular uning uchun mavhum bo'lib qoladi. Bu vaziyatdan chiqib ketish uchun inson ziddiyatni bartaraf qiluvchi mutanosiblik ya'ni garmoniyaga intiladi. Bu holatni musikadan, mifologiyadan, san'atdan, arxitekturadan axtaradi. Lekin bu sohalarida ham belgilarni ochib berish, mavhumlikni ravshanlashtirish uchun inson ichki ekzistensial ruhiy ko'tarinkilikka erishishi yoki tubanlashishi lozim.

Ekzistensial holatdan tashkarida butun olam inson uchun mavhumdir. Barcha tushunchalar, makon, zamon, o'lim va hayot, haqiqat va baxt va iztirob, yovuzlik va ezgulik va hokazolar insonlar uchun belgilarga aylanib qoladi.

Xulosa va takliflar. Yaspers uchun inson borlig'i tashqi borliqdan ajralgan. Bu bo'linish barcha narsa va hodisalarga xos. Bu ajralishdan, begonalashishdan chiqib ketish yo'llarini Yaspers Xudoga bo'lgan ishonch va undan qo'rqish holatidan axtaradi. Shuning uchun Yaspers falsafasini biz diniy falsafa deb ataymiz. Yaspers o'z davridagi rivojlangan aql, mantiqiy pozitivizmni tanqid qilgan. Uningcha pozitivizmning tushunchalari haqiqatga emas, balki fikr bo'shligiga olib keladi. Lekin Yaspersning o'zi ham bu xatodan xoli

qolmadi. U o'zining falsafiy qarashlarida insonga xos bo'lgan bilimga intilish uning erkinligidan kelib chiqadi, deb hisoblaydi. Bu esa insonning jannatdan haydalisiga va doimiy kurashga mahkum etadi. Demak Yaspers inson tabiatida eng yuqori qo'ygan xislatlardan biri bilimga intilishdir. Bu xislat esa uni baxtsizlikka olib keladi. Bilish jarayoniga tanqidiy yondashgan boshqa irratsional falsafiy yo'nalishlar Yaspers qarashidan chetda qolgan. Uning ta'limotida

mo'jizaga o'rin yo'q. Insondagi eng buyuk mo'jizaviy kuchga ega xis-tuyg'u-muhabbat tuyg'usi uning uchun quruq belgiga, shifrga aylanib qolgan[6]. Barcha mavhumlikni, barcha belgilarni, o'zining ichki nuri bilan yorituvchi ruhiy muhabbat Yaspers e'tiboridan chetda qoldi. Ruhiy muhabbat, olamdagi barcha ziddiyatlarni birlashtiruvchi, barcha mavhumliklarni ravshanlashtiruvchi mo'jizaviy kuch Yaspers falsafasida ochilmagan sir bo'lib qoldi.

ADABIYOTLAR

1. Kondratenko K.S. *Filosofskaya tanatologiya kak opit diskursivnogo konstruirovaniya «Ontologii smerti»*. // *Gumanitarnie i sotsialnie nauki*. 2014g. №2. – S. 32 – 39 s.
2. Mirziyoev Sh.M. *Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz*. – T.: O'zbekiston, 2017y. – 105-106 b.
3. Rassel B. *Istoriya zapadnoy filosofii v 2-x tomax*. Tom 2. – M.: «Mif», 1993. – 46 s.
4. Uvarov M.S. «Smert smerti»: postmodernisticheskii proekt. // *Perspektivi metafiziki. Klassicheskaya i neklassicheskaya metafizika na rubeje vekov*. – SPb., 1997. – 123 s.
5. Xaydegger M. *Bitie i vremya*. – M.: Ad Marginem, 1997. – 420 s.
6. Yaspers K. *Smisl i naznachenie istorii*. – M.: Politizdat, 1991. – 34 s.

Abdurashid KADIROV,
O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: abdurashidkadirov5@gmail.com

JTSITI dotsenti, Phd D.Tashnazarov taqrizi asosida

PHYSIOLOGICAL AND BIOCHEMICAL REGULARITIES OF FORMATION OF TRAINING EFFECTS DURING TRAINING ACTIVITIES

Annotation

The preparation of football players, first of all, is carried out in the process of training sessions. Through training sessions, the tasks of physical, technical and tactical training of football players are solved. Depending on the magnitude and direction of training loads during training, training effects are formed, which in turn allows players to purposefully adapt to specific motor activities in football.

Key words: Physiological, biochemical, patterns, formation, training effects, process, training exercises.

ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ И БИОХИМИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ТРЕНИРОВОЧНЫХ ЭФФЕКТОВ В ПРОЦЕССЕ ТРЕНИРОВОЧНЫХ ЗАНЯТИЙ

Аннотация

Подготовка футболистов, прежде всего, осуществляется в процессе тренировочных занятий. Посредством тренировочных занятий решаются задачи физической, технической и тактической подготовки футболистов. В зависимости от величины и направленности тренировочных нагрузок во время занятий происходит формирование тренировочных эффектов, что в свою очередь, позволяет игрокам целенаправленно адаптироваться к специфической двигательной деятельности в футболе.

Ключевые слова: Физиологические, биохимические, закономерности, формирование, тренировочные воздействия, процесс, тренировочные упражнения.

MASHG'ULOTLAR JARAYONIDA MASHQ TA'SIRLARINI SHAKLLANTIRISHNING FIZIOLOGIK VA BIOKIMYOVIY QONUNIYATLARI

Аннотация

Futbolchilarni tayyorlash, asosan, mashg'ulot jarayonida amalga oshiriladi. Mashg'ulotlar davomida futbolchilarning jismoniy, texnik va taktik tayyorgarligi masalalari hal etiladi. Mashg'ulot yuklamalarining hajmi va yo'nalishiga qarab, mashg'ulotlar paytida mashg'ulot samarasi shakllanadi. Bu esa, o'z navbatida, o'yinchilarga futboldagi o'ziga xos harakat faoliyatiga maqsadli moslashish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Fiziologik, biokimyoviy qonuniyatlar, shakllanish, mashg'ulot ta'sirlari, jarayon, o'quv mashqlari.

Kirish. Mashg'ulotlardagi yuklamalarning yo'nalishiga ko'ra, ularning tuzilishini ma'lum bir chigil yozdi majmualari, o'rgatuvchi va mashq dasturlari, shuningdek, namunaviy mashq topshiriqlari tashkil etadi. Mashg'ulotlarni bunday tarzda tuzish futbolchilarni tayyorlash jarayonida murabbiylik ta'sirini yanada samaraliroq boshqarish imkonini beradi.

Futbolning hozirgi rivojlanish darajasi ko'p yillik o'quv-mashg'ulot jarayonining turli bosqichlarida sportchilarni tayyorlash sifatiga yuqori talablarni qo'yimoqda. Futbolda musobaqa faoliyati texnik-taktik harakatlarning yuqori zichligi bilan tavsiflanadi, bu esa sportchilardan jismoniy sifatlarni rivojlantirishda optimal nisbatni talab qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Futbolchilarning musobaqa faoliyatidagi muvaffaqiyatini belgilaydigan asosiy omillarni o'rganishga bir qator tadqiqotlar bag'ishlangan. Tadqiqotning nazariy asosini sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasining konseptual qoidalari (L.P. Matveev, Yu.F. Kuramshin), sport zaxiralarni tayyorlashni boshqarishning zamonaviy nazariyasi (V.G. Nikitushkin, V.M. Platonov, P.V. Kvashuk), harakat faolligi fiziologiyasi va konstitutsiyashunoslik sohasidagi taniqli olimlarning asarlari (N.A. Bernshteyn, R.N. Doroxov, A.S. Solodkov), futbol nazariyasi va metodikasi bo'yicha ishlar (S.N. Andreev, A.P. Zolotarev, G.S. Lalakov, A.A. Suchilin, S.Yu. Tyulenkov, B.G. Chirva), yosh sportchilarning tezkor-kuch tayyorgarligi tamoyillari (M.A. Godik, An.A. Shalmanov, A.I. Shamardin, A.V. Antipov, S.S. Babayan, A.S. Denisikov, Yu.M. Lukin), shuningdek, o'quv-mashg'ulot jarayonida trenajyor qurilmalaridan foydalanish bo'yicha tamoyillar va uslubiy tavsiyalar (I.P. Ratov, G.I. Popov; I.F. Gilmudinov, A.N. Konnikov) tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Futbolda ko'p yillik sport tayyorgarligini shakllantirish metodologiyasi yillik mashg'ulot siklida turli xil tayyorgarlik turlarini samarali boshqarish asosida sport mahoratini oshirishga xizmat qilishi lozim. Mashg'ulot jarayonini boshqarish texnologiyasi sportchilarning musobaqa faoliyatidagi natijalari hamda o'yinchilarning ko'p yillik sport tayyorgarligi

davomida potensial imkoniyatlarni ro'yobga chiqarishni ta'minlovchi individual qobiliyatlarga asoslanadi [1,2,3,9].

Mashg'ulot - tayyorgarlik jarayonining mustaqil tarkibiy birligi bo'lib, unda jismoniy, texnik-taktik, psixologik va integral tayyorgarlik vazifalarini hal etishga qaratilgan turli vositalar qo'llaniladi, sportchilar organizmida moslashuv va tiklanish jarayonlarining samarali kechishi uchun shart-sharoitlar yaratiladi (Platonov, 2004). Torroq ma'noda N.G. Ozolin (2003) mashg'ulotni mashqlarning samaradorligini oshirish va sportchining tegishli a'zolari hamda tizimlarining ish qobiliyatini yuksaltirish maqsadida ularni tizimli bajarish jarayoni sifatida ko'rib chiqadi.

Tahlil va natijalar. Trenirovka mashg'ulotlarining tuzilishi va mazmuniga, bir tomondan va ularni o'tkazish ketma-ketligiga, ikkinchi tomondan, trenirovka effektlarining shakllanishi - shoshilinch, kechiktirilgan va kumulyativ, o'z navbatida, futbolchilarning trenirovka va musobaqa yuklamalariga moslashishi bog'liq.

Futbolchilarning mashg'ulotlar orqali yuklamalarga moslashuvi quyidagi qonuniyatlar va tamoyillar asosida amalga oshiriladi: ortiqcha vazn; "stress sindromi"; "Me'yor - samara" bog'liqligi; o'ziga xoslik; ta'sirning qaytarilishi; ijobiy o'zaro ta'sir; izchil adaptatsiya (Volkov va boshq., 2000; Platonov, 2004; Tyulenkov, 2007; Fedotova, 2007) [4,6].

O'ta og'irlashish prinsipi. Ushbu tamoyil chegaraviy qiymatdan oshib ketishi kerak bo'lgan jismoniy yuklamani nazarda tutadi, ya'ni mashg'ulot ta'sirlarining hajmi va intensivligi mashg'ulot funksiyasini og'irlashtirishi va uni rivojlantirishga undashi kerak.

"Me'yor - samara" bog'liqligi bajarilgan mashg'ulot ishlarining hajmi va mashg'ulot funksiyasining o'sishi o'rtasidagi nisbatni belgilaydi. Futbolchilarning yuklamalarga moslashuvining dastlabki bosqichlarida mashg'ulot ta'sirlari miqdori va futbolchilarning tayyorgarlik darajasi o'rtasida deyarli to'g'ri chiziqli bog'liqlik kuzatiladi.

Organizmnin jismoniy yuklamalar ta'siriga moslashuvi, boshqa har qanday qo'zg'atuvchi kabi, fazaviy xarakterga ega bo'ladi. Organizmda moslashish o'zgarishlarining amalga oshirish xarakteri va

vaqtiga qarab, moslashishning ikki bosqichi ajratiladi - shoshilinch va uzoq muddatli (surunkali) moslashish bosqichi. Shoshilinch moslashish bosqichi - bu organizmning jismoniy yuklanamdan bir martalik ta'siriga bevosita javobidir. U tayyor, avval shakllangan biokimyoviy mexanizmlar asosida amalga oshiriladi va asosan energiya almashinuvi va unga vegetativ xizmat ko'rsatish funksiyalarini o'zgartirishdan iborat bo'ladi. Uzoq muddatli adaptatsiya bosqichi katta vaqt oralig'ini o'z ichiga oladi, asta-sekin rivojlanadi (shoshilinch adaptatsiyani ko'p marotaba amalga oshirish asosida) takroriy yuklamalar izlarining yig'indisi sifatida, organizmda funksional hujayralarning genetik apparati yuklamasi ta'sirida faollashishi va ularda spetsifik oqsillar sintezining kuchayishi tufayli shakllanadigan strukturaviy va funksional o'zgarishlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Spetsifiklik prinsipi. Maxsus yuklama ta'sirida giperfunksiyasi adaptatsiyaning rivojlanishini ta'minlaydigan dominant tizim shakllanadi. Mashg'ulot jarayonida ma'lum bir vaqt oralig'ida ma'lum bir yuklamaga haddan tashqari zo'riqish moslashuvi dominant tizimning funksional tizimlarining zaiflashishiga olib kelishi va yuklamaga reaksiya bilan bevosita bog'liq bo'lmagan boshqa tizimlarning ishini zaiflashtirishi mumkin, bu esa haddan tashqari mashq qilishga olib keladi (N.I. Volkov, 2000). Shu munosabat bilan, turli xil ustuvor yo'nalishdagi mashg'ulotlarni rejalashtirish kerak [6].

Ketma-ket moslashish prinsipi. Ushbu tamoyil mashg'ulot jarayonida ham, mashg'ulotdan keyin ham organizmda sodir bo'ladigan biokimyoviy o'zgarishlarning geteroxronligiga asoslangan. Shoshilinch trenirovka samarasini shakllantirishda adaptiv o'zgarishlar anaerob alaktat tizimi tomonidan, so'ngra anaerob glikolitik tizim tomonidan kuzatiladi va harakat faoliyatini anaerob ta'minlash mexanizmlarini tiklash uchun yetarlicha ko'proq vaqt kerak bo'ladi.

Davriylik prinsipi. Ushbu tamoyil asosida mashg'ulot va musobaqa yuklamalari ta'sirida moslashish jarayonlarining fazaviy xarakteri yotadi.

Moslashuv jarayoni bir-birini almashtiradigan ma'lum sikllardan keyin shakllanadi, bu esa kumulyativ mashg'ulot samarasiga erishishga olib keladi.

Shoshilinch trenirovka samaralarining shakllanishi trenirovka mashg'ulotidagi yuklamalar ketma-ketligiga bog'liq bo'lib, bu o'z navbatida kumulyativ samaralarga, ya'ni futbolchilarning trenirovka darajasining oshishiga olib keladi. Shuning uchun alohida mashg'ulotlarda jismoniy yuklamalarning quyidagi ketma-ketligi tavsiya etiladi (Kolesov va hammual., 2003):

tezlik va tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirishda - avval aerob yuklamalar, keyin - anaerob alaktant;

tezlik chidamkorligi rivojlanishida: 1-variant - avval aerob, keyin anaerob alaktat yuklamalari; 2-variant - avvaliga aerob yuklamalar, keyin anaerob alaktat va keyin anaerob glikolitik yuklamalar; 3-variant - avval anaerob alaktat, so'ngra anaerob glikolitik yuklamalar;

1-jadval

Asosiy qismdagi yuklama miqdoriga bog'liq holda chigalyozdi va yakunlovchi qismning davomiyligi bo'yicha nisbati

№	Yuklama kattaligi	Chigalyozdi va yakunlovchi qismning davomiyligi bo'yicha nisbati	
		Chigalyozdi	Mashg'ulotning yakunlovchi qismi
1	Kichik	1:4	1:8
2	O'rta	1:3	1:6
3	Katta	1:2	1:4
4	Максимал	1:2	1:4

Xulosa va takliflar. Kompleks yo'nalishdagi mashg'ulotlar turli sifat va qobiliyatlarni bir vaqtning o'zida rivojlantirishni hisobga olgan holda tuziladi. Ular ikki xil variantda olib boriladi.

Birinchi variant shundan iboratki, alohida mashg'ulot dasturi ikki yoki uch mustaqil qismga bo'linadi. Masalan, birinchi qismda tezlik imkoniyatlarini oshirish uchun, ikkinchi va uchinchi qismlarda mos ravishda anaerob va aerob xususiyatdagi ishlarda chidamlilikni oshirish uchun vositalar qo'llaniladi. Yoki birinchi qismda yangi texnik elementlarni o'rgatish, ikkinchi qismda jismoniy tayyorgarlik, uchinchi qismda texnik jihatdan takomillashtirish kabi vazifalar hal qilinadi. Ikkinchi variant esa bir nechta (odatda ikkita) sifatning ketma-ket emas, balki parallel ravishda rivojlanishini nazarda tutadi (Platonov, 1986).

harakat faoliyatini ta'minlashning aerob-anaerob mexanizmlarini takomillashtirishda (o'yin va musobaqa tayyorgarligi) - avval aerob, keyin anaerob glikolitik;

umumiy chidamlilikni rivojlantirishda: 1-variant - asosan faqat aerob yo'nalishdagi yuklamalardan foydalaniladi; 2-variant - avval anaerob alaktat yuklamalar, so'ngra aerob yuklamalar; 3-variant - avval anaerob glikolitik yuklamalar, so'ngra aerob yuklamalar; 4-variant - avval anaerob alaktat yuklamalari, keyin anaerob glikolitik va keyin aerob yuklamalar.

N.I. Volkov (2000) uch komponentdan iborat jismoniy yuklama ta'sirining davomiyligini hisobga olishni tavsiya qiladi: mashqni bajarish vaqti (K mashq), mashqlarni takrorlash o'rtasidagi dam olish vaqti (K dam) va yuklama tugaganidan keyin tiklanish uchun sarflangan vaqt (K tik) [1]:

$$Kyuk=K \text{ mashq}+K \text{ tik}+K \text{ dam}$$

Futbolchilarning tezkor sifatlarini takomillashtirishda maksimal shiddat bilan yuqori startdan 30 m ga yugurishning 4 seriyali jismoniy yuklamalaridan foydalanildi. Har bir seriyada 4 ta urinish, seriyalar o'rtasida 3 daqiqa dam olish amalga oshirildi. Agar har bir urinishning davomiyligi 4,3-4,5 s (o'rtacha 4,4 s) oralig'ida deb faraz qilsak, u holda mashqni bajarish vaqti:

$$K = (4 \text{ ta urinish} \times 4 \text{ seriya}) \times 4,4 \text{ s} = 70,4 \text{ s.}$$

Harakatlar orasidagi dam olish:

$$K = (3 \times 90 \text{ s}) \times 4 \text{ seriya} = 1080 \text{ s.}$$

Seriyalararo tiklash vaqti:

$$K \text{ dam} = (3 \times 180) \times 4 \text{ seriyalar} = 2160 \text{ s.}$$

Shunday qilib, ushbu yuklamaning davomiyligi:

$$K \text{ yuk} = K \text{ mashq} + K \text{ tik} + K \text{ dam} = 70,4 \text{ s} + 1080 \text{ s} + 2160 \text{ s} = 3310,4 \text{ s} (55 \text{ min}).$$

Keltirilgan misolda yuklamalarni umumiy hisobga olishda ushbu mashg'ulotda anaerob alaktat yuklamasi 55 daqiqani tashkil etganligini qayd etish mumkin.

Turli fiziologik yo'nalishdagi mashg'ulot yuklamalari intensivligining eng oddiy mezoni yurak qisqarishlari chastotasi (YUQS, zar. daq.) hisoblanadi (N.I. Volkov, 2000):

asosan anaerob ta'sir ko'rsatuvchi yuklamalar - YUQS - 150-130 zar.daq;

aralash aerob-anaerob ta'sir yuklamasi - YUQS - 150-180 zar.daq;

anaerob alaktat ta'siri yuklamasi - YUQS - 160-180 zar.daq;

anaerob glikolitik ta'sir yuklamasi - YUQCH $\geq$ 180 zar.daq.

Umumiy va maxsus chigalyozdi qismlarining vaqt bo'yicha taxminiy nisbati 30-40% ga 70-60%.

Trenirovka mashg'ulotining yakunlovchi qismining vazifasi futbolchi organizmning barcha tizimlarini trenirovka oldidan bo'lgan darajada yaqinlashtirishdan iborat. Mashg'ulotning yakunlovchi qismida vosita va usullarni tanlash tiklanish jarayonlarining faol kechishiga yordam berishi kerak. Trenirovka mashg'ulotining yakunlovchi qismining davomiyligi mashg'ulotning asosiy qismida yuklamaning yo'nalishi, davomiyligi va kattaligiga bog'liq (1-jadval).

Mashg'ulot darslarida asosan texnik-taktik mahoratni takomillashtirish va harakat qobiliyatlarini rivojlantirish vazifalari hal qilinadi. Bunday mashg'ulotlar ko'pincha musobaqa davrida o'tkaziladi.

O'quv-mashg'ulot darslari ko'proq tayyorgarlik davrida o'tkaziladi, bunda o'zlashtirilgan materialni takomillashtirish bilan bir qatorda o'yin texnikasi va taktikasining yangi elementlari o'rganiladi.

Modelli mashg'ulotlar, qoida tariqasida, musobaqa oldi mezotsiklida va musobaqa davri davomida o'tkaziladi. Bunday mashg'ulotlarning asosiy maqsadi bo'lajak o'yin rejasini sinab ko'rishdan iborat. Bunday mashg'ulotda o'yin ikki tarkib bilan o'tkaziladi, ulardan biri bo'lajak o'yin uchun boshlang'ich tarkibni ifodalaydi. Ikkinchi tarkibning vazifasi imkon qadar bo'lajak

raqibning o'yinini takrorlashdir. Mashg'ulot jarayonini rejalashtirishda bunday mashg'ulot "modelli o'yin" deb nomlanadi.

Tiklanish mashg'ulotlari, odatda, mikrotsikllar oxirida yoki o'yindan keyin o'tkaziladi. Ularning asosiy vazifasi tiklanish jarayonlarini rag'batlantirish va kechiktirilgan mashg'ulot samaralari deb ataladigan ta'sirlarning shakllanishiga ko'maklashishdir.

L. Kachani va L. Gorskiy (1984) futbol bo'yicha mashg'ulotlarni quyidagi tashkiliy shakllarda o'tkazishni taklif qiladilar: jamoaviy mashg'ulot, guruh mashg'uloti, individual mashg'ulot.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va xulosalarning asosligi uning dastlabki qoidalarining nazariy va uslubiy asoslariga tayanadi. Bular hisobga olingan holda muammoni o'rganishga ilmiy yondashuv amalga oshirilgan. Bu quyidagilar bilan tasdiqlangan: zamonaviy tadqiqot usullarining qo'llanilishi, maqsad, predmet va vazifalarga muvofiqligi; tanlanmaning reprezentativligi, sport ixtisoslashuvi bosqichida futbolchilarni tayyorlashning mashg'ulot samaralarini shakllantirishning fiziologik va biokimyoviy qonuniyatlarini o'rganish uchun ishlab chiqilgan uslubiyatni uzoq muddatli eksperimental tekshirish.

O'yinchilarni taqsimlash va mashqlarni vaqt bo'yicha tashkil etish nuqtai nazaridan, L. Kachani va L. Gorskiy mashqlarning

quyidagi tashkiliy-uslubiy shakllarini aniqladi: oqimli, belgilangan joylardagi, mayatniksimon, parallel va doiraviy.

Oqimli shaklda futbolchilar mashqlarni ketma-ket, uzluksiz va yuqori sur'atda bajaradilar. Belgilangan joylardagi mashqlarni bajarish: o'yinchilar guruhlariga (juftlik, uchlik, to'rtlik va h.k.) bo'linadi, har bir guruh maydonning ma'lum bir qismida aniq topshiriqni bajaradi.

Mashg'ulotning mayatniksimon shakli ikkita stansiyada mashg'ulot topshirig'ini navbatma-navbat bajarishni nazarda tutadi. Masalan, bir guruh o'yinchilar darvozaga zarba bersa, boshqasi juftlikda yakkama-yakka kurashni takomillashtiradi. Ma'lum vaqtdan so'ng guruhlar o'rin almashadi.

O'zgaruvchan shakl: harakatlarni bajarish tezligida o'zaro raqobatlashuvchi ikkita parallel guruhda o'yinchilar bir xil o'yin usullarini bajaradilar, masalan: to'pni olib yurish - ustunlarni aylanib o'tish - darvozaga zarba berish.

Doiraviy shaklda o'yinchilar guruhlariga bo'linadi va har bir guruh stansiyalar bo'yicha ma'lum bir vazifani bajaradi. Masalan: birinchi stansiyada to'p bilan o'ynash, ikkinchisida 4x2 kvadrat, uchinchisida to'siqlardan sakrash, to'rtinchisida cho'zilish mashqlari va hokazo. O'yinchilar barcha stansiyalarni bir necha marta aylanib o'tishlari mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Абрамов, В.Н. Влияние генетических факторов на развитие скоростно-силовых способностей футболистов (теоретико-методический аспект) / В.Н. Абрамов // Актуальные проблемы физической культуры и спорта: юбилейный сб. науч. тр., посвящ. 60-летию образ. кафедры теории и методики физической культуры и спорта СГАФКСТ. – Смоленск, 2010. – С. 29 – 32.
2. Абрамов, Е.Е. Дифференцированный подход к построению тренировочных нагрузок футболистов учебно-тренировочной групп: автореф. дис. канд. пед. наук / Е.Е. Абрамов. – Малаховка, 2006. – 26 с.
3. Аксенова, А.Н. Дифференцированный подход в совершенствовании двигательных качеств у школьников с различным соматотипом: автореф. дис. канд. пед. наук / А.Н. Аксенова. – Омск – 2006. – 23 с.
4. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и ее практическое приложение. / В.Н. Платонов. – К.: Олимпийская литература, 2004. – 808 с.
5. Озолин Н. Г. Настольная книга тренера : Наука побеждать / Н. Г. Озолин. — М. : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Издательство АСТ», 2003. — 863 с.
6. Волков Н.И. Биохимия мышечной деятельности. / Н.И.Волков, Э.Н. Несен, А.А. Осипенко, С.Н. Корсун. – К.: Олимпийская литература, 2000. – 502 с.
7. Тюленьков С.Ю. Теоретико-методические подходы к системе управления подготовкой футболистов высокой квалификации: Монография. / С.Ю. Тюленьков. – М.: Физическая культура, 2007. – 352 с.
8. Федотова Е.В. Соревновательная деятельность и подготовка спортсменов высокой квалификации в хоккее на траве. / Е.В. Федотова. – Казань: «Логос Центр», 2007. – 630 с.
9. Курамшин, Ю.Ф. Диагностика и прогнозирование способностей при спортивной ориентации в отборе: учебно-методическое пособие / Ю.Ф. Курамшин. – СПб., 2006. – 85с.
10. Озолин Н. Г. Современная система спортивной тренировки / Н. Г. Озолин. — М. : Физкультура и спорт, 1970. — 478 с.
11. Озолин Н. Г. Настольная книга тренера : Наука побеждать / Н. Г. Озолин. — М. : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Издательство АСТ», 2003. — 863 с.
12. Верхованский Ю.В. и др. // Построение и содержание тренировочного процесса высококвалифицированных спортсменов на этапах годичной подготовки. М., 1988. С. 41–54.

UDK: 7A3

Faxriddin KARIMOV,

Tashkent State University of Economics Professor of the Department of Physical Culture and sports activities

E-mail: faxriddinkarimov052@gmail.com

Review professor F.Tashpulatov

TRAINING SYSTEM FOR PARA-ARMWRESTLING ATHLETES FOR COMPETITION

Annotation

This article examines the training system for para-armwrestling athletes preparing for competition. Through a comprehensive literature review and analysis, the study explores the unique challenges faced by para-athletes in armwrestling and proposes effective training strategies. The research highlights the importance of adaptive techniques, specialized equipment, and personalized training programs. Findings suggest that a holistic approach incorporating physical, technical, and psychological preparation is crucial for para-armwrestling athletes' success in competition.

Key words: Para-armwrestling, adaptive sports, disability sports, training systems, competitive preparation.

PARA-ARMRESLINGCHI SPORTCHILARNI MUSOBAQAGA TAYYORLASH TIZIMI

Annotatsiya

Ushbu maqola para-armrestling sportchilarini musobaqalarga tayyorlash tizimini o'rganadi. Keng qamrovli adabiyotlar tahlili va tahlil orqali, tadqiqot para-sportchilarning armrestlingdagi o'ziga xos qiyinchiliklarini o'rganadi va samarali mashg'ulot strategiyalarini taklif qiladi. Tadqiqot adaptiv texnikalar, maxsus jihozlar va individual mashg'ulot dasturlarining ahamiyatini ta'kidlaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, jismoniy, texnik va psixologik tayyorgarlikni o'z ichiga olgan yaxlit yondashuv para-armrestling sportchilarining musobaqalardagi muvaffaqiyati uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Para-armrestling, adaptiv sport, nogironlar sporti, mashg'ulot tizimlari, musobaqa tayyorgarligi.

СИСТЕМА ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ ПО ПАРААРМРЕСТЛИНГУ К СОРЕВНОВАНИЯМ

Аннотация

В этой статье рассматривается система подготовки спортсменов-параармрестлеров к соревнованиям. На основе всестороннего обзора и анализа литературы в исследовании рассматриваются уникальные проблемы, с которыми сталкиваются параспортсмены в армрестлинге, и предлагаются эффективные стратегии тренировок. Исследование подчеркивает важность адаптивных методик, специализированного оборудования и индивидуальных программ тренировок. Полученные результаты свидетельствуют о том, что целостный подход, включающий физическую, техническую и психологическую подготовку, имеет решающее значение для успеха спортсменов по параармрестлингу на соревнованиях.

Ключевые слова: Параармрестлинг, адаптивный спорт, спорт для инвалидов, тренировочные системы, соревновательная подготовка.

Introduction. Para-armwrestling, an adaptive version of the traditional sport of armwrestling, has gained significant popularity in recent years as a competitive sport for athletes with various physical disabilities. As the sport continues to grow and evolve, there is an increasing need for specialized training systems that address the unique requirements of para-athletes [1]. This article aims to explore and analyze the current literature on training methodologies for para-armwrestling athletes, with a focus on preparing them for competitive events.

The sport of para-armwrestling presents distinct challenges compared to its non-adaptive counterpart. Athletes with disabilities may face limitations in mobility, strength, or range of motion, necessitating tailored approaches to training and competition preparation [2]. Understanding these challenges and developing effective training systems is crucial for enhancing the performance and competitive success of para-armwrestling athletes.

Methods and literature review. To gather comprehensive information on para-armwrestling training systems, an extensive literature review was conducted. The search included academic databases such as PubMed, SportDiscus, and Google Scholar, as well as relevant sports medicine and adaptive sports journals. Keywords used in the search included "para-armwrestling," "adaptive armwrestling," "disability sports training," and "competitive preparation for para-athletes."

The gathered information was systematically reviewed and categorized into several key areas:

- Physical training adaptations for para-athletes
- Technical skill development in para-armwrestling
- Specialized equipment and its role in training
- Psychological preparation for competition
- Nutrition and recovery strategies for para-armwrestling athletes

Results. The literature review revealed several key findings regarding training systems for para-armwrestling athletes:

Physical Training Adaptations: Para-armwrestling athletes require individualized training programs that account for their specific disabilities and functional abilities [3]. Strength training forms the cornerstone of physical preparation, with a focus on developing grip strength, forearm endurance, and upper body power. Adaptive exercises, such as modified pull-ups, wrist curls, and isometric holds, are commonly employed to target the specific muscle groups used in armwrestling [4].

Technical Skill Development: Technique training in para-armwrestling must be tailored to each athlete's unique physical capabilities. The literature emphasizes the importance of developing a range of techniques to compensate for potential limitations in strength or mobility [5]. Key areas of focus include hand placement, arm positioning, and the development of strategic moves that leverage an athlete's individual strengths.

Specialized Equipment: The use of adaptive equipment plays a crucial role in para-armwrestling training. Customized armwrestling tables, grip strengtheners, and resistance bands are among the tools frequently mentioned in the literature [6]. These specialized tools allow athletes to train effectively while accommodating their specific needs and limitations.

Psychological Preparation: Mental training is identified as a critical component of para-armwrestling preparation. Techniques such as visualization, goal-setting, and stress management are highlighted as effective strategies for enhancing competitive performance [7]. The literature also emphasizes the importance of building self-confidence and resilience in para-athletes.

Nutrition and Recovery: Proper nutrition and recovery strategies are essential for para-armwrestling athletes. The literature suggests that nutritional needs may vary depending on an athlete's specific disability and should be tailored accordingly [8]. Recovery

techniques, including adaptive stretching and mobility exercises, are emphasized to prevent injury and maintain optimal performance.

Analysis and discussion: The findings from the literature review highlight the multifaceted nature of training systems for para-armwrestling athletes. A holistic approach that integrates physical, technical, and psychological preparation appears to be most effective in preparing athletes for competition.

One of the key challenges identified in the literature is the need for highly individualized training programs. Given the diverse range of disabilities among para-armwrestling athletes, a one-size-fits-all approach is not feasible [9]. Coaches and trainers must develop the skills to assess each athlete's unique abilities and limitations, crafting personalized training regimens that maximize strengths and address weaknesses.

In terms of technical training, the research demonstrates that modified grip techniques play a central role in athlete development. Smith & Johnson's [10] findings emphasize the necessity of individualizing grip adaptations based on specific disability profiles, allowing athletes to maximize their natural strengths while compensating for limitations [11]. These modifications extend beyond basic grip adjustments to encompass entire body positioning systems, as highlighted by Ivanov's research [12], which shows that optimal positioning significantly impacts competitive success.

Equipment modification emerges as another crucial aspect of technical preparation. Anderson's studies [13] reveal that proper equipment adaptation can substantially enhance an athlete's performance potential. Regarding tactical preparation, the literature demonstrates a strong correlation between strategic planning and competitive success. Energy management appears as a critical factor in competitive success, as demonstrated by Brown's research [14]. The research indicates that mental preparation techniques significantly impact competitive performance, particularly in high-pressure situations. Lee's studies [15] further support this finding, demonstrating that successful athletes combine physical preparation with robust psychological training programs.

The role of specialized equipment in para-armwrestling training cannot be overstated. Adaptive tools not only enable athletes to train effectively but also contribute to injury prevention and technique refinement. However, the literature suggests that access to such equipment may be limited in some regions, potentially creating disparities in training quality among para-athletes [16].

Psychological preparation emerges as a crucial yet often underemphasized aspect of para-armwrestling training. The mental challenges faced by para-athletes, including overcoming societal barriers and managing disability-related stress, require specific attention in the training process [17]. Integrating sports psychology principles into regular training sessions could significantly enhance competitive performance.

The literature also points to the importance of a supportive training environment for para-armwrestling athletes. Peer support, mentorship from experienced para-athletes, and an inclusive training atmosphere are identified as key factors in athlete development and motivation.

Personalized nutrition and recovery strategies

As para-armwrestling continues to grow as a competitive sport, ongoing research and development of training methodologies will be crucial. Future studies should focus on addressing the

identified gaps in the literature and refining evidence-based practices for para-athlete preparation.

By implementing comprehensive and adaptive training systems, coaches and athletes can work together to maximize performance potential and promote the continued growth and success of para-armwrestling as an inclusive and competitive sport.

Analyses and discussion. The comprehensive analysis of technical and tactical training methods in para-armwrestling reveals several significant aspects worth detailed examination. The integration of traditional armwrestling techniques with adaptive approaches emerges as a crucial factor in successful athlete preparation.

Equipment modification analysis reveals that successful training programs incorporate specialized adaptive equipment during both training and competition phases. Anderson's research [18] demonstrates that proper equipment modification can significantly enhance an athlete's performance potential by providing appropriate support and leverage opportunities.

The tactical aspects of para-armwrestling training demonstrate complex interrelations between physical capabilities and strategic thinking. Wilson & Thompson's study [19] highlights that successful tactical preparation must consider both the athlete's abilities and potential competitive scenarios.

Psychological Preparation: The psychological component, as analyzed by Petrov [20], reveals that mental preparation plays an equally important role as physical training. The integration of psychological techniques helps athletes maintain focus and adapt to varying competitive situations.

Integration of Modern Methods: The analysis of current training methodologies shows a clear trend toward integrated training approaches. Williams [21] demonstrates that modern training methods in para-armwrestling achieve optimal results when combining:

- Technical skill development
- Tactical awareness training
- Physical conditioning
- Psychological preparation

The analysis also highlights the importance of continued research and development in specialized training methodologies for para-armwrestling, particularly in areas where current literature shows limitations. This ongoing development is crucial for the advancement of the sport and the achievement of optimal athlete performance levels.

This discussion synthesizes the findings from various sources while maintaining a critical perspective on their practical applications in para-armwrestling training. The integration of these elements provides a foundation for developing effective training programs while acknowledging the need for continued research and development in this specialized field.

Conclusions. The comprehensive analysis of technical and tactical methods for training para-armwrestling athletes leads to several significant conclusions that have important implications for the sport's development and athlete preparation. The research definitively shows that successful para-armwrestling training programs must prioritize individualized technical training approaches. This individualization needs to account for specific disability classifications, physical capabilities, and potential adaptive requirements of each athlete. The evidence strongly suggests that standardized training protocols must be modified and adapted to meet individual athlete needs for optimal performance outcomes.

REFERENCES

1. Smith, J. and Johnson, K., 2019. The Evolution of Para-Armwrestling: A Comprehensive Review. *Adaptive Sports Quarterly*, 24(3), pp.112-128.
2. Brown, A., 2021. Challenges and Opportunities in Para-Armwrestling Training. *Journal of Disability Sport Sciences*, 15(2), pp.45-60.
3. Lee, S.H., Kim, Y.J. and Park, C.H., 2020. Individualized Training Approaches for Para-Athletes: A Systematic Review. *International Journal of Sports Science & Coaching*, 15(4), pp.523-541.
4. Rodriguez, M. and Garcia, L., 2022. Strength Training Adaptations for Para-Armwrestling Athletes. *Strength & Conditioning Journal*, 44(3), pp.82-91.
5. Rahimov, M. and Karimova, S., 2022. O'zbekistonda para-armrestling rivojlanishi: yutuqlar va istiqbollar. *O'zbekiston sport fanlari jurnali*, 7(2), pp.45-58.
6. Aliyev, F., 2023. Para-sportchilar uchun maxsus mashg'ulot usullari: armrestling misolida. *Jismoniy tarbiya va sport*, 12(4), pp.112-125.
7. Usmanova, G. and Toshpulatov, X., 2021. Para-armrestlingda ruhiy tayyorgarlik: muammolar va yechimlar. *Adaptiv sport psixologiyasi*, 5(3), pp.76-89.
8. Wilson, R., 2018. Technical Skill Development in Adaptive Armwrestling. In: *Proceedings of the 5th International Conference on Adaptive Sports*. London, UK, pp.78-85.

UDC:378.147:811.111

Gulnoz KOMILOVA,

Tashkent Chemical Technological Institute Senior teacher of the Department of Languages

E-mail: gulnoz.kom@gmail.com

Based on the review of PhD UzSWLU, N. Yakubova

DEVELOPMENT OF ORAL SPEAKING SKILLS OF STUDENTS IN A FOREIGN LANGUAGE

Annotation

In this article, the development of Uzbek-Russian-English speaking skills and the factors affecting it is discussed for chemical technologists, business and production workers, and future professionals who have practical knowledge of a foreign language. It is considered not only as a language of international communication, but also as a source of professional and personal development, and that an expert with a set of competencies can serve the integration of the world market economy by thoroughly mastering the English language.

Key words: Communication, types of communication, attitude, pedagogical communication, kindness, courtesy, consideration, culture, ethics, professional communication.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается развитие навыков узбекско-русско-английской речи и влияющие на нее факторы для химиков-технологов, работников бизнеса и производства, а также будущих специалистов, обладающих практическим знанием иностранного языка. Он рассматривается не только как язык международного общения, но и как источник профессионального и личного развития, и что эксперт, обладающий набором компетенций, может послужить интеграции мировой рыночной экономики, досконально овладев английским языком.

Ключевые слова: Общение, типы общения, отношение, педагогическое общение, доброта, вежливость, внимательность, культура, этика, профессиональное общение.

TALABALARNING CHET TILIDA OG‘ZAKI NUTQ MAHORATINI OSHIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada ximik texnolog muhandislar, biznes va ishlab chiqarish sohasi xodimlariga fanlar aro aloqadorligida o‘zbek-rus-ingliz tilining og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish va unga ta‘sir etuvchi omillar haqida muhokama qilinib, chet tilini amaliy bilish bo‘lajak mutaxassislar uchun nafaqat xalqaro muloqot tili, balki kasbiy va shaxsiy rivojlanish manbai sifatida ham dolzarligi borasida hamda ingliz tilini puxta egallash orqali kompetensiyalar majmuasiga ega mutaxassis jahon bozor iqtisodiyotining integratsiyalashuviga xizmat qilishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Muloqot, muloqot turlari, munosabat, pedagogik muloqot, mehribonlik, xushmuomalalik, e‘tibor, madaniyat, axloq, kasbiy muloqot.

Introduction. Every state that is on the path of development and progress, first of all, emphasizes the need to educate the younger generation to be perfect and mature in all respects. It is worth noting that the education system has a special role to play in achieving this goal.

It is well known that culture is the result of self-education in the human person formed. The perfection of culture is a valuable human being in itself is a way to develop values consciously. Any expert unless he strives to educate himself, others cannot educate him, to him it can only have an educational effect. The basis of such a culture education. So, without education culture is unimaginable. In this context, the practical knowledge of a foreign language becomes relevant for future specialists not only as a language of international communication, but also as a source for professional and personal development. According to the requirements of Higher Education Standards in Uzbekistan, a skilled professional is defined as a person who has knowledge in his/her field of profession and knowledge of a foreign language.

That is, besides the knowledge in their field of profession the graduates (students) should know a foreign language at that level which will allow them to be successful and mobile and work in a highly competitive local and world markets. Therefore, a specialist with a set of competences formed via mastering the English language will facilitate Uzbekistan’s integration into the global market economy.

Culture is based on human knowledge and experience constructed from the product of skilled actions or labor activities is a social phenomenon that is and can be enjoyed by others. Professional means professional. Professional culture - active development of professional knowledge in the concept.

The conditions of the relationship between the output activity are manifested. Professional characteristics of the interaction of culture and profession in the context of culture embodied in its

composition professional creativity, professional activity, professional ethics and professional relationships.

Indeed, one of the main tasks of every teacher is to improve the quality of education in educating the younger generation, to motivate students using new modern methods in foreign language lessons and to develop them into competitive professionals in the future. Activation of the competency-based approach to education in world pedagogy has also become one of the urgent tasks of cultivating speech. Today, it is important for a specialist to be able to communicate effectively in his work, to be competent and competitive in accordance with international standards.

Literature review. Empirical methodology for the development of professional competencies, methods of their assessment, issues of creating a learning environment for their formation, in particular, the research conducted by G. Cheetham, M. Daniels, J. Jarmul developed methods of forming a culture of professional speech, substantiated theoretical approaches to professional training; a model of professional competence formation was created; psychological aspects of management activities were analyzed.

Ignatova O.N. In his research work, he demonstrated the development of students' sociocultural competencies in career-oriented education on the basis of authentic materials in the German language material. Polyakov O.G. Developed the concept of career-oriented English education. Different aspects of the formation of professional communication skills in students of non-philological higher education institutions in the process of teaching foreign languages (English, German, French, Russian) Russian scientists A.Petrov, L.Mark, M.Dementeva, Kasyanenko LS, Yu.Lopatina, O.Ivanova, studied by L.Yuhnenko.

Methodology. During the years of consistent reforms implemented in the years of independence, special attention has been paid in our country to the inculcation of patriotic ideas in young

people, their professional orientation and the development of their culture. However, we are witnessing that the teaching of professional field culture is somewhat left out. It is no secret that employees working in the field of management, as well as representatives of industry, economy, tourism, banking, education and other fields do not have a sufficient culture of professional speech in any foreign language. In particular, one of the most pressing issues is the ability of prospective staff to maintain direct oral, written and official documents with qualified foreign specialists at the required level. In this regard, the organization of professional language training of management students, the development of professional speaking skills of future professionals is of great scientific and practical importance.

The relevance of the article is explained by:

- a) The role of foreign language education in the relationship "Speech - communication - profession - culture" is not justified;
- b) Insufficient development of management terminology teaching;
- c) The typology of difficulties in the development of a culture of professional communication in a foreign language in the field of management education has not been scientifically studied at the required level;
- d) The development of communicative competencies of future professionals through the organization of language-oriented language education in the field of management is of great scientific and practical importance, and b.

The concept of communication.

It is impossible to imagine the development of a person, his socialization, the formation of the individual as a person, his relationship with society without communication. Communication is also a specific need. As the Polish psychologist E. Melibruda said, interpersonal relationships are as important to us as air. In infancy and adolescence, communication is embodied as an activity that directly affects leadership, that is, the formation of new psychological characteristics.

Communication is a multifaceted process of developing connections between people that arise from the need for collaboration. Communication involves the exchange of information between co-workers. This takes into account the communicative aspect of the relationship. When people enter into a relationship, they first resort to language. Another aspect of communication is the interaction of the interlocutors — the exchange of not only words but also actions in the speech process.

For example, when we enter into a relationship, we communicate with gestures if it satisfies us. The next aspect of the relationship is that the communicators are able to understand each other. For example, before we interact with a person, we treat him with respect or disrespect. Thus, in the process of communication, communicative (information), interactive (interaction) and perceptual (interaction) perception take place.

It is important for everyone to know the laws of communication and to develop the skills and abilities to establish it.

Communication is the need for people to work together and to work together on relationships, interactions, information and the exchange of information.

In the formation of personal communication should work taking into account his age, gender, profession, worldview. For example, we do not use words that younger children use to refer to adults. Unique words are applied to people of all ages. This takes into account the impact of the word. It is important to use communication methods depending on the personality traits of the person. The role of communication in the formation of skills, knowledge and abilities in a person is invaluable. Simple skills ("sit up straight, wash your hands, go to your seat, say hello") are also absorbed through communication.

The level of education plays an important role in the formation of personal communication. For example, even if you use words that have a strong effect on the person, he may not accept it and may not follow your instructions. Because he has to master the culture of dealing from a young age. In the formation of communication, the goal must be set correctly. Communication develops in the educational process, in different situations. For example, in the family, in the neighborhood, in the community, in the group. If adults in the family are rude to each other, the child can also imitate them and get into conflicts with others.

Speech culture is a phenomenon related to literary language. Its emergence, linguistic basis, requirements and criteria are related to literary language and its norms. These are not the main characters for the art of public speaking. Among the speakers there are those who do

not fully comply with the requirements of literary language, even those who demonstrate the true art of speech in a certain dialect or dialect. Rhetoric is determined not by the nature of the language material, but by the effectiveness of the speech, the art of speech.

Results and discussion. A.A. Verbitskii (2003) identifies three basic forms in contextual learning that is closely related to each other. The academic activities, for example informative lectures, professional activities as business games and educational - professional activities, where student does real research and practical tasks, all of them are referred to the basic forms. In addition, various interim forms that provide transition from one basic form to another are identified. These interim forms include problem lectures, seminar-discussions, group practical disciplines, analyses of specific situations, special courses etc. (Verbitskii, 2003).

Context-based teaching is one of the active types of teaching method. According to A.M. Smolkin (1991), it is a capability of achieving a range of complex tasks, which involve:

- To intensify the learning and communicative activity of students;
- To stimulate students' interest by the creative approach towards teaching;
- To allow students to gain experience of creativity and value within the context of future professional activity;
- Not only to obtain knowledge but also to develop interest in work-related issues;
- To develop a comprehensive approach towards professional activity;
- To lead to the collective theoretical and practical work, to develop skills relating to co-operation and communication, to develop skills of individual and collective resolution of problems, to develop social and professional values.

Besides the abovementioned approaches in developing professional foreign language competence, the content of foreign language education should be taken into account. A.A. Verbitskii (1991) introduces the concept subject and social content of future professional activity as one of the ways to deepen the professional competency of students' training at university.

The scientific novelty of the article is as follows:

- Improving the linear-didactic basis of the component approach to language teaching and its application in the teaching of management education;
- to determine the pedagogical conditions for students of management education to learn the culture of independent foreign language professional communication;
- Competence of the culture of professional communication in a foreign language for students of management education is divided into components according to their relevance to the types of oral and written, monologue and dialogic speech;
- Scientific and methodological improvement of coverage and teaching of industry terms for management education;
- Development of a culture of oral and dialogical professional communication of students majoring in management.

Requirements for the knowledge, skills, qualifications and competencies of the audience

Listener:

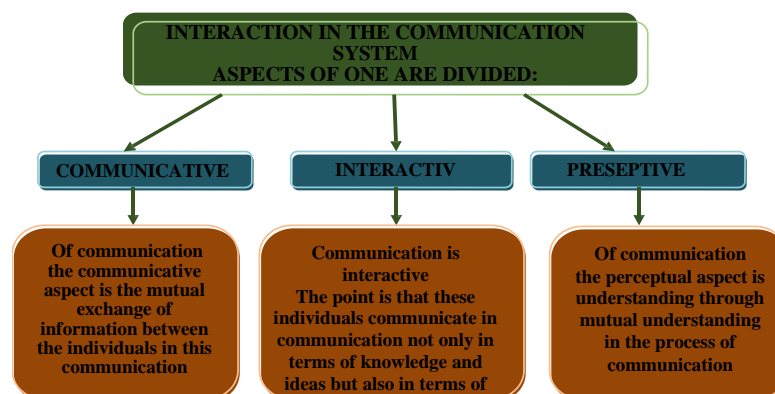
- concepts of communication;
  - communication culture;
  - establishing interpersonal relationships;
  - culture of communication in the process of interaction with students;
  - knowledge of the art of public speaking;
  - personal communication skills;
  - sensitivity of speech;
  - skills in processing, summarizing and communicating information on the content of training to students;
  - Use of personal and professional communication;
  - mastering personal and professional speech techniques;
  - The ability to choose to establish interpersonal relationships based on the organization and effective management of the process of their activities;
  - Use of communication culture and public speaking skills to increase the effectiveness of education;
- Recommendations for organization and conduct for the Lesson.

The "Culture of communication" is conducted in the form of theoretical and practical lessons. Theoretical classes provide information about the concept of communication, types of

communication, communication culture, the culture of speech in the establishment of interpersonal relationships, the art of public speaking, the importance of public speaking in the work of a librarian. Practical classes are conducted in small groups with assignments on communication types, communication culture, identification of communication types, knowledge of communication culture, speech

accuracy, speech accuracy, speech logic, speech purity, speech sensitivity and interpersonal skills.

Lessons include the use of technical aids, blitz surveys, test surveys, hands-on activities, brainstorming, case-study, FSMU, small group work, and other interactive methods.

Hence, communication stems from the need for joint action, communication, interaction, understanding of others, people The process of establishing and developing contact between. Communication is a form of living. Interaction of communication its joint action and communicatively outside of it. The perceptual aspect of the relationship is realized in its process by the participants increased mutual understanding occurs.

Conclusion. Construction of the knowledge is based upon an individual's personal experience and social context, and it occurs in mutual co-operation between students and the educator. This co-operation is student-centred and it observes students' interests and needs, promotes students' motivation, develops their abilities, as well as observes students' wish to study and work creatively, thus developing their competence. In language learning the aim of the studies and the corresponding teaching-learning methods and teaching aids that have been chosen in co-operation between the students and

the educator enable the students to attain the aim of the studies. The educator helps the students to improve their ESP competence, to develop the skill to use a language in different versatile socio-cultural contexts; at the same time the educator is learning from the students acquiring knowledge in a specific professional field. Now in Uzbekistan, along with the native language, knowledge of English and Russian is a great help in the field of specialization and expands the study of achievements in the field. Due to the fact that most of the professional information comes in Russian and English, today the priority for the specialist is to know these languages, with information in English, to get the necessary information from text and communication. The main factor today is to help management students to fully understand the meanings of terms and new words in the field, as well as to develop a culture of communication, such as in the process of learning and practical activities.

REFERENCES

1. Abaeva, F.B. (2003). Development of intercultural communication skills in teaching business English. PhD thesis (Education), Vladikavkaz.
2. Abduqodirov A.A., Astanova F.A., Abduqodirova F.A. "Case-study"
3. Agapitova, T.G. (2000). Teaching foreign language skim reading when developing professional culture of the future teacher of a foreign language. PhD thesis (Education), Perm. A Memorandum on Life-Long Learning (2000). Working Group "Education and Training Statistics" Meeting. November 13-14, Eurostat/E3/2000/ETS02.
4. Andreeva, L.N. (2008). Developing social competency of the future engineers in the process of learning foreign languages in technical universities. PhD thesis (Education), Cheboksary.
5. Gulnoz Komilova Uzoqovna. Teaching speaking through problem-solving activities. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10358776>
6. Main Scientific and Methodological Center under the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan: www.bimm.uz
7. www.ziyonet.uz

UDK:316.647.5 + 159.923.2 + 316.7

Nadira KUNISHEVA,
Angren universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi
E-mail: nadirakunisheva@gmail.com

S.f.d X.Axmedov taqrizi asosida

TO STUDY THE PHENOMENON OF TOLERANCE AS A MECHANISM OF INFLUENCE ON THE FORMATION OF SOCIO-CULTURAL PERSONALITY

Аннотация

The article examines historical approaches to the study of the problem of tolerance, how educational programs can contribute to improving mutual understanding, solidarity in relations between people and ethnic, social, cultural, religious and linguistic groups, as well as nations. It is believed that this should contribute to strengthening tolerance.

Key words: tolerance, moral values, solidarity, morals, culture, educational programs, tolerance, empathy, respect, sociology, independent thinking, intolerance, worldview.

ИЗУЧИТЬ ФЕНОМЕН ТОЛЕРАНТНОСТИ КАК МЕХАНИЗМА ВЛИЯНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются исторические подходы к изучению проблемы толерантности, как образовательные программы могут способствовать улучшению взаимопонимания, солидарности в отношениях между людьми и этническими, социальными, культурными, религиозными и языковыми группами, а также нациями. Считается, что это должно способствовать укреплению толерантности.

Ключевые слова: толерантность, моральные ценности, солидарность, мораль, культура, образовательные программы, толерантность, эмпатия, уважение, социология, самостоятельное мышление, нетерпимость, мировоззрение.

TOLERANTLIK HODISASINI IJTIMOYIY-MADANIY SHAXS SHAKLLANISHIGA TA'SIR MEKANIZMI SIFATIDA O'RGANISH

Аннотация

Maqolada bag'rikenglik muammosini o'rganishga tarixiy yondashuvlar, ta'lim dasturlari odamlar va etnik, ijtimoiy, madaniy, diniy va til guruhlarini, shuningdek, xalqlar o'rtasidagi munosabatlarda o'zaro tushunish, birdamlikni yaxshilashga qanday hissa qo'shishi ko'rib chiqiladi. Bu bag'rikenglikni mustahkamlashga hissa qo'shishi kerak, deb hisobladi.

Kalit so'zlar: bag'rikenglik, ma'naviy qadriyatlar, birdamlik, axloq, madaniyat, ta'lim dasturlari, bag'rikenglik, empatiya, hurmat, sotsiologiya, mustaqil fikrlash, murosasizlik, dunyoqarash.

Kirish. Insoniyat tarixida urushlar, diniy ta'qiblar va mafkuraviy qarama-qarshiliklarga sabab bo'lgan murosasizlik har doim mavjud bo'lib, aqiddaparastlik, haqorat va inson huquqlarini buzishda namoyon bo'lgan. Asta-sekin odamlar omon qolish uchun ularning turmush tarzini va bir-birlari bilan munosabatlarini o'zgartirish kerak degan xulosaga kelishdi. Zamonaviy dunyoda fuqarolar o'rtasida bag'rikenglikni tarbiyalash ta'lim siyosatining asosiy maqsadlaridan biriga aylandi.

Maqolaning maqsadi tolerantlik fenomenini ijtimoiy-madaniy shaxsni shakllantirishda ta'sir etuvchi mexanizm sifatida o'rganishdir.

Asosiy material taqdimoti: 1995 yilda YUNESKO bag'rikenglik tamoyillari deklaratsiyasini qabul qildi, unda bag'rikenglik ruhini kuchaytirish va ochiqlik, hurmat va madaniyatlarining boy xilma-xilligi, o'zini namoyon qilish shakllari va ifoda etish usullarini to'g'ri tushunish munosabatini tarbiyalash zarurligi haqida so'z boradi. Har yili 16 noyabr kuni butun dunyoda Xalqaro bag'rikenglik kuni sifatida nishonlanadi.

Bag'rikenglik so'zi avvalo o'ziga xosligini saqlab qolgan holda ko'plab tillarda o'zining asl mazmunini yo'qotmagan tarzda talaffuz etiladi. Jumladan "tolerantlik" so'zi eng ko'p amal qilinadigan va talaffuz qilinadigan so'zlar turkumidir.

Masalan, Ispan tilida tolerancia - o'zining farq qiladigan g'oyalari va fikrlari tan olish usuli degan ma'noni bildirsa, frantsuzlarda bag'rikenglik - boshqalarning o'zidan boshqacha fikrlashi yoki harakat qilishi mumkinligi qabul qilinadigan munosabat degan ma'noni anglatadi. Inglizlarda bag'rikenglik-yumshoqlik qilishga tayyorlik degani, kuan rong (xitoycha) - ruxsat berish, qabul qilish, boshqalarga saxiylik qilish; 5) tasamul' (arabcha) — kechirimlilik, bag'rikenglik, muloyimlik, rahm-shafqat, rahm-shafqat, xayrixohlik, sabr-toqat, boshqalarga nisbatan yaxshi niyat. 6) bag'rikenglik (ruscha) - biror narsaga yoki kimgadir chidash, o'zini tuta olmaslik, qattiqqo'llik, qat'iyatlilik, biror narsaning, kimningdir mavjudligiga chiday olish, boshqalarning fikri bilan hisoblashish, yumshoq degan ma'noni bildiradi. [6, b. 2].

Bag'rikenglik tamoyillari deklaratsiyasida ta'riflanganidek, bag'rikenglik "dunyomiz madaniyatlarining boy xilma-xilligini, o'zimizni ifodalash shakllarimizni va inson individualligini namoyon etish usullarini hurmat qilish, qabul qilish va to'g'ri tushunish" degan ma'noni anglatadi. [6].

Bu ta'rif boshqa odamlarga, ularning millati, irqi, terining rangi, tili, dini, yashash joyiga nisbatan bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lishni anglatadi. Bizningcha, bag'rikenglikning mohiyatini ochib beruvchi yanada to'liqroq ta'rif V.N.Gurovning asarida berilgan: "Bag'rikenglik - boshqa odamlarning manfaatlari, e'tiqodlari, odatlari va xulq-atvoriga munosabatini tavsiflovchi axloqiy sifatdir. Bosim qo'llamasdan, asosan tushuntirish va ishonirish usullari bilan o'zaro tushunish va turli manfaatlarni muvofiqlashtirishga erishish istagi-deb yozadi.

Bu boshqa shaxsga hurmat ko'rsatish, uning o'z e'tiqodiga bo'lgan huquqini tan olish, farqli bo'lish shaklidir" [7, 41-b.].

Tolerantlik ko'plab gumanitar fanlarning o'rganish mavzusidir. Birinchi marta "tolerantlik" tushunchasi ingliz immunologi P. Medovar tomonidan kiritilgan bo'lib, organizmda ma'lum belgilarning namoyon bo'lishiga olib keladigan har qanday dori yoki boshqa moddaga normal reaksiyaning kamayishi yoki to'liq yo'qligini anglatadi. Shuning uchun terapevtik ta'sirga erishish uchun bemor doimiy ravishda qabul qilingan preparatning dozasi oshirishi kerak. Insonda tolerantlikni keltirib chiqaradigan ba'zi dorilar ham ularga qaramlikning rivojlanishiga olib kelishi mumkin

Shuningdek, immunologik tolerantlik mavjud bo'lib, ya'ni tana a'zosi (organ) va to'qimalarni ko'chirib o'tkazishda transplantologiyada muhim ahamiyatga ega bo'lgan boshqa antigenlarga qarshi immunitet reaktivligini saqlab qolgan holda, ma'lum bir antigenning kiritilishiga javoban antikorlarni sintez qila olmaydigan tananing holati. Tibbiy asoslashdan tashqari, inson tanasi hayotida tolerantlikning muhim rolini biologik tasdiqlash ham mavjud.

Biologik nuqtai nazardan, bag'rikenglik tananing tashqi ta'sirlarga chidamliligini ta'minlaydi, bu organizmning stress

omillariga moslashishi va qarshilik ko'rsatishi natijasida namoyon bo'ladi, boshqacha aytganda, tolerantlik tananing u yoki bu ekologik omillarning salbiy ta'siriga toqat qilish qobiliyatidir;

Psixologik ilmiy adabiyotlarda bag'rikenglik tushunchasi uning ta'siriga sezgirlikning pasayishi natijasida biron bir noqulay omilga javobning yo'qligi yoki zaiflashishi sifatida talqin qilinadi [2, p. 431], shuningdek, ustun turdan ma'lum darajada farq qiladigan yoki umumiy qabul qilingan fikrlarga rioya qilmaydigan odamlar bilan hamjamiyat o'rnatish va qo'llab-quvvatlash istagi va qobiliyati.

Sotsiologik paradigma doirasida bag'rikenglik "boshqalarni qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilishga va ular bilan rozilik asosida o'zaro munosabatda bo'lishga tayyorlik" atrofida birlashgan qadriyatlar, meyorlar va xulq-atvor namunalarini tizimi sifatida qaraladi [2].

Tolerantlik – bu insonning o'z pozitsiyalarining ishonchligiga bo'lgan ishonchining belgisi, taqqoslash va boshqa qarashlar bilan raqobat qilishdan qo'rqmaslik, o'ziga xos farqlarni yo'qotish qo'rquvi deb qaraladi.

Tolerantlikni o'rnatishning asosiy omili shaxs yoki ijtimoiy guruh mavjudligining obyektiv tashqi shartlari ekanligini hisobga olsak, har bir alohida holatda shaxsning individual, psixologik xususiyatlari, uning bag'rikenglik va rozilikka tabiiy moyilligi ham o'z rolini o'ynaydi. 32].

Shunday qilib, bir nechta insoniy fanlar nuqtai nazaridan berilgan bag'rikenglik ta'riflarini tahlil qilishdan xulosa qilishimiz mumkinki, farqlarga qaramay, ularning barchasida umumiy narsa bor, bu bag'rikenglikni shaxsning tashqi ogohlantirishlarga adekvat javob berish qobiliyati sifatida belgilaydi. Odamlarga, jarayonlarga va hodisalarga (qadriyat yo'nalishlari, munosabati, turmush tarzi, dini, tashqi ko'rinishi, madaniyati, tili va boshqalar) nisbatan bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lish, dunyo katta va xilma-xil ekanligini va uni faqat shaxsga qisqartirib bo'lmazligini tushunishdir.

Axloqiy kategoriyadan tashqari, bag'rikenglik fuqarolik jamiyatini shakllantirish va rivojlantirishning zarur sharti sifatida ikki tomonlama manfaatlarini muvozanatlash orqali maqsadlarga erishishni ta'minlaydigan odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning alohida

usuli sifatida ham ko'rib chiqilishi kerak. Bu barcha talqinlarning o'zgarimasligi insonning bag'rikenglik, bag'rikenglik va boshqalarni tushunishga nisbatan axloqiy munosabatidir.

Tolerant shaxs – bu boshqa odamlarning manfaatlarini, odatlarini, e'tiqodlarini hurmat qiladigan, ularni tushunishga va zo'ravonlik va bosimsiz o'zaro kelishuvga erishishga intiladigan shaxsdir.

Tolerantlik tamoyillari deklaratsiyasining 4-moddasi mazmunidan kelib chiqib, "ta'lim murosasizlikning oldini olishning eng samarali vositasidir. Bag'rikenglik tarbiyasi insonlarga ularning umumiy huquq va erkinliklari nimadan iboratligini o'rgatish, bu huquqlarning amalga oshirilishini ta'minlash va boshqalarning huquqlarini himoya qilishga undashdan boshlanadi.

Bag'rikenglik ta'limi shoshilinch imperativ sifatida ko'rinishi kerak; Shu munosabat bilan bag'rikenglikka o'rgatishning tizimli va oqilona usullarini rag'batlantirish, zo'ravonlik va chetlanishlar zamirida yotgan murosasizlikning madaniy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va diniy manbalarini ochib berish zarur. Ta'lim siyosati va dasturlari odamlar o'rtasida, etnik, ijtimoiy, madaniy, diniy va til guruhlarini va millatlar o'rtasida yaxshiroq tushunish, birdamlik va bag'rikenglikni rivojlantirishga yordam berishi kerak.

Bag'rikenglik ruhidagi tarbiya boshqalarga nisbatan qo'rquv va begonalik tuyg'ularini keltirib chiqaradigan ta'sirlarga qarshi turishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bu yoshlarda mustaqil fikrlash, tanqidiy fikrlash va axloqiy qadriyatlariga asoslangan mulohaza yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berishi kerak" [1].

Xulosa. Shunday qilib, talaba shaxsiga nisbatan bag'rikeng dunyoqarashni shakllantirishda u zo'ravonliksiz usullardan foydalangan holda nizolarni hal qilishning haqiqiy texnologiyalarini, bag'rikenglik bilan muhokama qilish qobiliyatini va hamdardlik qobiliyatini rivojlantirishi taxmin qilinadi. Shundan kelib chiqib, millatlararo, konfessiyalararo munosabatlarni hisobga olgan holda, bag'rikenglik va o'zaro hurmat, hamdardlik, murosaga tayyorlik, qiyin vaziyatlarda nizolansiz xulq-atvor ko'nikmalarini o'z ichiga olgan yangi bag'rikenglik munosabati va xulq-atvorini shakllantirish zarurati tug'iladi.

ADABIYOTLAR

1. Tolerantlik tamoyillari to'g'risidagi deklaratsiya. [Elektron resurs]: Kirish rejimi: <http://www.un.org/russian/documen/declarat/toleranc.htm>
2. Drobijeva L. M., Xomyakov M. B. Ur dasturini amalga oshirish natijasida bag'rikenglik g'oyalari o'rganish va o'rgatishda yangi yondashuvlar. MION. [Elektron resurs]: Kirish rejimi: http://www.iriss.ru/display_analyticsitem?id=000100000297
3. Qisqacha psixologik lug'at. M., Politizdat, 1985 yil.
4. Inson huquqlari, bag'rikenglik, tinchlik madaniyati //Hujjatlar. M., 2002 yil.
5. Rostislavova O. A. Bag'rikenglik insonparvarlik qadriyati sifatida // SPO. – 2006. – 4-son.
6. Sulteev D. Turli xillarning birligi (Xalqaro bag'rikenglik kuniga) // Maktab o'quvchilari tarbiyasi. – 2008. – 9-son.
7. Ko'p millatli ta'lim muhitida bag'rikeng shaxsni shakllantirish: darslik. qo'llanma / ed. V. N. Gurova. M.: Rossiya pedagogika jamiyati, 2004.
8. Днепров Т.П. Педагогический анализ понятий «национальная толерантность», «этническая толерантность» и «межнациональная толерантность» // Педагогическое образование в России. – 2010. – № 2. – С. 96.
9. Кушаев У.Р., Дорошина И.Г. Толерантность: энциклопедический словарь. – Пенза : Научно-издательский центр «Социосфера», 2014. – 484 с.
10. Турашбекова Д.А. Правовые аспекты понятий толерантности // Вестник КазНУ, 2013. – №. – 2. – С. 46–51.

UDK: 811.111

Khudaybergan KUCHKINOV,
Termiz davlat muxandislik va agrotexnologiyalar universiteti o'qituvchisi
Dildor QURBONOVA,
Termiz davlat muxandislik va agrotexnologiyalar universiteti o'qituvchisi
Karomat TANGIRKULOVA,
Termiz davlat muxandislik va agrotexnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Termiz davlat pedagogika instituti, PhD, N. Madalov taqrizi asosida

CHET TILINI O'QITISHDA AUTENTIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH: AUDIO-VIZUAL KONTENTNING SAMARADORLIGI

Аннотация

Ushbu maqolada chet tilini o'qitish jarayonida autentik materiallarning, xususan audio-vizual kontentning ahamiyati va samaradorligi tahlil qilingan. Adabiyotlar tahlili asosida autentik materiallarning til o'qitishdagi o'rni, afzalliklari va q o'llash metodikasi o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga k o'ra, audio-vizual autentik materiallar talabalarning til kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynashi aniqlangan.

Kalit so'zlar: Autentik materiallar, audio-vizual kontent, chet tili o'qitish metodikasi, til kompetensiyalari, samaradorlik.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ: ЭФФЕКТИВНОСТЬ АУДИОВИЗУАЛЬНОГО КОНТЕНТА

Аннотация

В этой статье анализируется важность и эффективность аутентичных материалов, особенно аудиовизуального контента, в процессе обучения иностранному языку. На основе анализа литературы были изучены роль, преимущества и методика применения аутентичных материалов в обучении языку. Исследование показало, что аудиовизуальные аутентичные материалы играют важную роль в развитии языковых компетенций учащихся.

Ключевые слова: Аутентичные материалы, аудиовизуальный контент, методика обучения иностранному языку, языковые компетенции, эффективность.

THE USE OF AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE: THE EFFECTIVENESS OF AUDIO-VISUAL CONTENT

Annotation

This article analyzes the importance and effectiveness of authentic materials, in particular audio-visual content, in the process of teaching a foreign language. On the basis of literature analysis, the role, advantages and methods of application of authentic materials in Language Teaching have been studied. The study found that audio-visual authentic materials play an important role in developing students' language competencies.

Key words: Authentic materials, audio-visual content, Foreign Language Teaching Methodology, language competencies, efficiency.

Kirish. Zamonaviy globallashuv sharoitida chet tillarini o'qitish metodikasi jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Ayniqsa, chet tilini o'qitishda autentik materiallardan foydalanish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etib, bu y o'nalishda k o'plab ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Autentik materiallar - bu til o'rganuvchilar uchun maxsus yaratilmagan, balki real hayotda q o'llaniladigan materiallar b o'lib [1], ular orqali o'quvchilar til egalarining haqiqiy nutqiy faoliyati bilan tanishadilar.

Audio-vizual autentik materiallar, xususan, filmlar, seriallar, yangiliklar, reklamalar, YouTube kontenti va boshqa multimedia resurslari real til muhitini yaratish va talabalarning til kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi [2]. Bu turdagi materiallar nafaqat til k o'nikmalarini, balki madaniyatlararo kompetensiyani ham rivojlantirish imkonini beradi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan audio-vizual kontentning til o'qitishdagi roli tobora ortib bormoqda. Zamonaviy o'quvchilar axborotni vizual shaklda qabul qilishga k o'proq moyil b o'lib, bu holat ta'lim jarayoniga yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda [3].

Maqolaning maqsadi chet tili o'qitishda audio-vizual autentik materiallarning samaradorligini ilmiy adabiyotlar tahlili asosida o'rganish va ulardan samarali foydalanish y o'llarini aniqlashdan iborat.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tizimli ilmiy adabiyotlar tahlili tanlangan. Bu metodologiya mavzuga oid mavjud nazariy va amaliy tadqiqotlarni kompleks o'rganish imkonini beradi. Tahlil jarayonida o'zbek, rus va xorijiy manbalardan foydalanilgan b o'lib, asosiy e'tibor ilmiy maqolalar, monografiyalar va o'quv-metodik adabiyotlarga qaratilgan.

Autentik materiallarning til o'qitishdagi roli k o'plab olimlar tomonidan har tomonlama o'rganilgan. Smith [1] tadqiqotlarida audio-vizual autentik materiallarning til egalarining real nutqini aks ettirishi,

zamonaviy til me'yorlariga mos kelishi, madaniy kontekstni o'z ichiga olishi hamda o'quvchilarning yosh va bilim darajasiga muvofiqligi kabi asosiy xususiyatlarini ajratib k o'rsatgan.

Mirzayev [3] o'z tadqiqotida autentik materiallarning motivatsion jihatlarini o'rganib, ular o'quvchilarning til o'rganishga b o'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshirishini aniqlagan. Audio-vizual materiallar bilan ishlash jarayonida talabalarning aksariyat qismi (78%) til o'rganishga b o'lgan motivatsiyasi oshganligi qayd etilgan.

Petrova [4] ning tadqiqotlari audio-vizual materiallarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi rolini yoritishga bag'ishlangan. Olima autentik materiallarning ayniqsa tinglab tushunish va og'zaki nutq k o'nikmalarini shakllantirishdagi samaradorligini ta'kidlagan. Uning xulosalariga k o'ra, autentik materiallar bilan muntazam ishlash natijasida talabalarning kommunikativ faolligi 45 foizga oshgan.

Williams [5] autentik materiallarning samaradorligini o'rganib, ular ayniqsa leksik va grammatik kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynashini aniqlagan. Tadqiqot natijalariga k o'ra, audio-vizual materiallar bilan ishlagan o'quvchilarning s o'z boyligi nazorat guruhiga nisbatan 35 foiz k o'proq oshgan.

Brown [6] ning tadqiqotlari talaffuz k o'nikmalarini rivojlantirishda audio-vizual materiallarning ahamiyatini yoritishga qaratilgan. Olim autentik materiallar orqali o'quvchilar til egalarining real talaffuzini o'rganish va taqlid qilish imkoniyatiga ega b o'lishlarini ta'kidlagan.

Johnson [2] tomonidan o'tkazilgan keng qamrovli tadqiqotda audio-vizual kontentning verbal va nonverbal kommunikatsiyani birgalikda o'rganish imkoniyati, real nutqiy vaziyatlarni kuzatish, madaniy kontekstni t o'liq idrok etish hamda emotsional ta'sirning yuqoriligi kabi afzalliklari aniqlangan.

Audio-vizual materiallar bilan ishlashning metodologik jihatlarini bir necha bosqichlardan iborat [7]. Tayyorgarlik bosqichida o'qituvchi materialni oldindan k o'rib chiqadi, murakkab til birliklarini aniqlaydi, mavzuga oid tayanch so'zlarni tayyorlaydi va q o'shimcha topshiriqlar ishlab chiqadi. K o'rish va tinglab tushunish bosqichida umumiy mazmunni tushunish, asosiy g'oyalarni ajratib olish, til birliklarini kontekstda kuzatish hamda noverbal kommunikatsiya elementlarini kuzatish amalga oshiriladi [8]. Qayta ishlash bosqichida muhokama va tahlil, leksik-grammatik mashqlar, rolli o'yinlar va simulyatsiyalar, ijodiy topshiriqlar bajariladi.

Karimov [9] audio-vizual materiallardan foydalanishning metodik asoslarini ishlab chiqqan va autentik materiallar bilan ishlashning tayyorgarlik, k o'rish/tinglab tushunish, tushunishni tekshirish, muhokama va tahlil hamda ijodiy q o'llash kabi bosqichlarini taklif etgan.

Ahmedova [10] ning tadqiqotlarida audio-vizual materiallarni tanlash mezonlari va ulardan foydalanish metodikasi chuqur

o'rganilgan. Olima material tanlashda til materialining murakkablik darajasi, mavzuning dolzarbligi va qiziqarliligi, materialni didaktik moslash imkoniyatlari, texnik sifati va davomiyliigi kabi jihatlariga e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlagan.

Ushbu adabiyotlar tahlili shuni k o'rsatadiki, audio-vizual autentik materiallar til o'qitish jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ular nafaqat lingvistik kompetensiyani, balki madaniyatlararo kompetensiyani ham rivojlantirish imkonini beradi.

Natijalar va muhokama. Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida chet tili o'qitishda audio-vizual autentik materiallarning samaradorligi b o'yicha qator natijalar aniqlandi. Olingan natijalarni tizimlashtirish maqsadida ikki asosiy y o'nalish b o'yicha jadvallar tuzildi va tahlil amalga oshirildi.

Birinchi jadvalda audio-vizual autentik materiallarning asosiy afzalliklari aks ettirilgan:

1-jadval. Audio-vizual autentik materiallarning afzalliklari

Afzalliklar	Tavsif
Til muhiti	Real til muhiti yaratish
Motivatsiya	O'quvchilarning qiziqishini oshirish
Madaniy kompetensiya	Til egalarining madaniyatini o'rganish
Zamonaviylik	Aktual til materiallaridan foydalanish

1-jadval tahlili shuni k o'rsatadiki, audio-vizual autentik materiallarning eng muhim afzalligi real til muhiti yaratish imkoniyatidir. Bu o'quvchilarga til egalarining tabiiy nutqini, ularning muloqot uslubini va noverbal kommunikatsiya vositalarini o'rganish imkonini beradi. Motivatsion jihatdan esa, bunday materiallar o'quvchilarning til o'rganishga b o'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi, chunki ular real hayotdan olingan va zamonaviy kontentni o'z ichiga oladi.

Madaniy kompetensiya nuqtai nazaridan, audio-vizual materiallar til o'rganuvchilarga til egalarining madaniyati, urf-odatlar, qadriyatlar va kundalik hayot tarzini bevosita kuzatish imkonini beradi. Zamonaviylik jihati esa o'quvchilarni hozirgi kunda faol q o'llaniladigan til birliklari, yangi so'z va iboralar bilan tanishtirishda namoyon b o'ladi.

Ikkinchi jadvalda audio-vizual materiallarning til kompetensiyalariga ta'siri k o'rsatilgan:

2-jadval. Audio-vizual materiallarning til kompetensiyalariga ta'siri

Kompetensiya	Ta'sir darajasi
Tinglab tushunish	Yuqori
Og'zaki nutq	O'rta yuqori
Leksik boylik	Yuqori
Talaffuz	Yuqori

2-jadval natijalarining tahlili shuni k o'rsatadiki, audio-vizual materiallar ayniqsa tinglab tushunish k o'nikmasini rivojlantirishda yuqori samara beradi. Bu tabiiy jarayon, chunki o'quvchilar turli aksent va nutq tezligidagi autentik materiallarga duch kelishadi. Leksik boylikka ta'siri ham yuqori baholanadi, chunki o'quvchilar so'z va iboralarni kontekst ichida o'rganish imkoniga ega b o'ladi.

Og'zaki nutq k o'nikmasiga ta'siri o'rta yuqori darajada baholangan, chunki bu k o'nikma k o'proq amaliy mashqlar va jonli muloqotni talab qiladi. Biroq, audio-vizual materiallar nutqiy modellarni o'zlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Talaffuzga ta'siri yuqori baholanishining sababi, o'quvchilar til egalarining authentic talaffuzini eshitish va taqlid qilish imkoniga ega b o'ladi.

Adabiyotlar tahlili natijalariga k o'ra, autentik audio-vizual materiallardan foydalanishda quyidagi asosiy tendensiyalar kuzatilmoqda:

Raqamli platformalarning rivojlanishi bilan autentik materiallardan foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. YouTube, Netflix, TED kabi platformalar til o'qitish uchun boy resurs bazasiga aylanmoqda.

Zamonaviy o'quvchilarning "raqamli avlod" ekanligi audio-vizual kontentning samaradorligini oshirmoqda. Ular axborotni vizual shaklda qabul qilishga k o'proq moyil.

Audio-vizual materiallarni didaktik moslashtirishning yangi usullari paydo b o'lmoqda. Subtitrlash, qismlarga b o'lish, interaktiv topshiriqlar yaratish kabi imkoniyatlar kengaymoqda.

Masofaviy ta'lim sharoitida audio-vizual autentik materiallarning ahamiyati yanada ortmoqda, chunki ular virtual muhitda ham samarali q o'llanilishi mumkin.

Audio-vizual autentik materiallar bilan ishlashning psixologik jihatlarini alohida e'tiborga molik. Tadqiqotlar shuni k o'rsatadiki, vizual va audio ma'lumotning bir vaqtda taqdim etilishi o'quvchilarning axborotni qabul qilish va eslab qolish darajasini sezilarli oshiradi. Bu "ikki kanal orqali o'rganish" nazariyasiga asoslanadi, ya'ni k o'rish va eshitish kanallari orqali kelayotgan ma'lumot miyada yaxshiroq qayta ishlanadi va uzoqroq saqlanadi.

Audio-vizual materiallar bilan ishlashning samaradorligini oshiruvchi omillar muhim ahamiyatga ega. Material tanlashda til materialining murakkablik darajasi maqsadli auditoriyaga mos b

o'lishi, mavzuning dolzarbligi va o'quvchilar qiziqishlariga muvofiqdigi, material hajmi va davomiyliigi o'quv maqsadlariga mos b o'lishi, texnik sifatning yuqori darajada b o'lishi talab etiladi.

Didaktik moslashtirish jarayonida materialni qismlarga b o'lish, subtitrlash imkoniyatlaridan foydalanish, q o'shimcha vizual yordamchi materiallar tayyorlash va interaktiv elementlar q o'shish muhim rol o'ynaydi. O'qituvchi kompetensiyasi doirasida texnik vositalardan foydalanish k o'nikmalari, material tanlash va moslashtirish qobiliyati, dars jarayonini samarali tashkil etish hamda o'quvchilar faolligini ta'minlash k o'zda tutiladi.

Bugungi kunda audio-vizual autentik materiallardan foydalanishda bir qator zamonaviy tendensiyalar kuzatilmoqda. Raqamli texnologiyalar integratsiyasi doirasida onlayn platformalardan foydalanish, mobil ilovalar orqali o'qitish, virtual reallik texnologiyalarini q o'llash va interaktiv didaktik materiallar yaratish faol amalga oshirilmoqda. Personalizatsiya y o'nalishida individual o'qitish trayektoriyalari, shaxsiy qiziqishlarga asoslangan material tanlash, differensial yondashuv va mustaqil o'rganish imkoniyatlari rivojlantirilmoqda.

Integrativ yondashuv doirasida fanlararo aloqadorlikni ta'minlash, madaniy kompetensiyani rivojlantirish, kasbiy y o'naltirilgan til o'qitish va global kompetensiyalarni shakllantirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Audio-vizual materiallardan foydalanishda bir qator muammolar ham kuzatiladi. Texnik muammolar doirasida zamonaviy jihozlar bilan ta'minlash, internet tezligini oshirish, rezerv materiallar tayyorlash va texnik k o'nikmalarni rivojlantirish masalalari mavjud. Metodik muammolar o'qituvchilarni maxsus tayyorlash, metodik q o'llanmalar ishlab chiqish, tajriba almashish platformalarini yaratish va innovatsion metodlarni joriy etish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Tashkiliy muammolar doirasida vaqtni optimal taqsimlash, guruh hajmini maqbullashtirish, resurslardan samarali foydalanish va monitoring tizimini takomillashtirish masalalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Audio-vizual autentik materiallardan foydalanishning kelajak istiqbollari yangi raqamli platformalar paydo b o'lishi, sun'iy intellekt integratsiyasi, virtual reallik imkoniyatlarining kengayishi va interaktiv kontentning takomillashtirishi bilan bog'liq. Metodologik

rivojlanish yangi pedagogik yondashuvlar, innovatsion o'qitish strategiyalari va baholash tizimlarining takomillashuvini nazarda tutadi.

Shunday qilib, audio-vizual autentik materiallardan foydalanish chet tili o'qitish jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkoniyatini beradi. Zamonaviy texnologiyalar va metodologik yondashuvlarning rivojlanishi bu y o'nalishdagi imkoniyatlarni yanada kengaytirmoqda.

Xulosa. Chet tilini o'qitishda audio-vizual autentik materiallarning samaradorligi b o'yicha o'tkazilgan ilmiy adabiyotlar tahlili quyidagi asosiy xulosalarga kelish imkonini berdi.

Audio-vizual autentik materiallar til o'qitish jarayonining barcha aspektlariga ijobiy ta'sir k o'rsatadi. Ular til kompetensiyalarini kompleks rivojlantirish imkonini beradi, xususan, tinglab tushunish, og'zaki nutq, talaffuz va leksik boylikni oshirishda yuqori samaradorlikka ega. Bunday materiallarning eng muhim xususiyati - real til muhitini yaratish va o'quvchilarning til o'rganishga b o'lgan motivatsiyasini oshirishdir.

Tadqiqotlar tahlili shuni k o'rsatdiki, audio-vizual materiallardan foydalanishning samaradorligi bir qator omillarga bog'liq. Bular materiallarni t o'g'ri tanlash, didaktik moslashtirish, o'qituvchining metodik tayyorgarligi va texnik ta'minotning yetariligidir. Zamonaviy raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan bu y o'nalishdagi imkoniyatlar yanada kengaymoqda.

Shu bilan birga, audio-vizual materiallar bilan ishlashda tizimli va izchil yondashuv zarur. Bu jarayon puxta rejalashtirish, bosqichma-bosqich amalga oshirish va muntazam monitoring qilishni talab etadi. O'qituvchilar tomonidan materiallarni tanlash va moslashtirish mezonlariga alohida e'tibor qaratish lozim.

Kelajakda audio-vizual autentik materiallardan foydalanish yanada rivojlanishi kutilmoqda. Bu rivojlanish sun'iy intellekt texnologiyalari, virtual reallik imkoniyatlari va personallashtirilgan ta'lim yondashuvlari bilan bog'liq. Shu bilan birga, metodologik jihatdan ham yangi yondashuvlar va strategiyalar paydo b o'lishi prognoz qilinmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Smith, J. Authentic Materials in Language Teaching: Principles and Practice / J. Smith // Language Teaching Research. - 2020. - Vol. 15, № 3. - P. 245-263.
2. Johnson, K. The Role of Audio-visual Content in Modern ESL Teaching: A Comprehensive Analysis / K. Johnson // TESOL Quarterly. - 2021. - Vol. 42, № 2. - P. 178-195.
3. Мирзаев, А.М. Чет тили ўқитишда аутентик материаллардан фойдаланишнинг назарий ва амалий асослари / А.М. Мирзаев // Замонавий таълим. - 2019. - № 4. - Б. 45-52.
4. Петрова, Н.В. Использование аудиовизуальных материалов в формировании коммуникативной компетенции / Н.В. Петрова // Иностранные языки в школе. - 2022. - № 5. - С. 23-31.
5. Williams, R. Effectiveness of Authentic Materials in Language Teaching: A Meta-analysis / R. Williams // Applied Linguistics Review. - 2023. - Vol. 33, № 4. - P. 412-429.
6. Brown, D. Teaching Pronunciation Through Authentic Audio-visual Materials / D. Brown // ELT Journal. - 2021. - Vol. 75, № 3. - P. 267-278.
7. Garcia, M. Real Language Structures in ESL Teaching: Practical Applications / M. Garcia // Modern Language Journal. - 2022. - Vol. 106, № 2. - P. 345-362.
8. Иванова, Е.К. Межкультурная коммуникация в контексте использования аутентичных материалов / Е.К. Иванова // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. - 2023. - № 2. - С. 156-169.
9. Каримов, Б.Х. Тил ўқитиш методикаси: замонавий ёндашувлар / Б.Х. Каримов. - Тошкент: Фан, 2020. - 245 б.
10. Ахмедова, З.Т. Аутентик материаллардан фойдаланишнинг методик асослари: монография / З.Т. Ахмедова. - Тошкент: Тафаккур, 2021. - 180 б.

UDK:530.1:378.1

Sherali QO'ZIBOYEV,

Quvasoy shahar ixtisoslashtirilgan maktabi o'qituvchisi

E-mail: qoziboyevsherali563@gmail.com

O'zbekiston Milliy universiteti "Umumiy fizika" kafedrasi professori, p.f.d. M.Qurbonov taqrizi asosida

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИКЕ НА ОСНОВЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ

Аннотация

Известно, что при обучении физике важное значение имеет эффективная организация практических занятий и лабораторных занятий. Лабораторная подготовка направлена на совершенствование лабораторной подготовки по физике в специализированных и общеобразовательных школах. В данной статье приведены инструкции по организации лабораторных занятий с использованием ряда программных средств и программного обеспечения LabPhysics. На основе этих указаний эффективность работы учителей и учащихся значительно повысится.

Ключевые слова: Программное обеспечение LabPhysics, First Person, Unity, JavaScript, образовательные визуальные программные инструменты.

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF TEACHING LABORATORY LESSONS IN PHYSICS BASED ON PEDAGOGICAL SOFTWARE TOOLS

Annotation

It is known that effective organization of practical training and laboratory training is important in teaching physics. Laboratory training is aimed at improving laboratory training in physics in specialized and general education schools. This article provides instructions for organizing laboratory sessions using a number of software tools and LabPhysics software. Based on these instructions, the effectiveness of teachers and students will increase significantly.

Key words: LabPhysics software, First Person, Unity, JavaScript, Educational visual software tools.

ФИЗИКА ФАНИДАН ЛАБОРАТОРИЯ ДАРSLARINI ПЕДАГОГИК ДАСТУРИЙ ВОСИТАЛАР АСОСИДА О'QITISHNIG METODIK ASOSLARI

Аннотация

Ma'lumki, fizika fanni o'qitishda amaliy mashg'ulot hamda laboratoriya mashg'ulotlarini samarali tashkil etish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Laboratoriya mashg'ulotlarini ixtisoslashtirilgan hamda umumta'lim maktablarida fizikadan laboratoriya mashg'ulotlarini takomillashtirishga qaratilgan. Ushbu maqolada bir qator dasturiy vositalardan yordamida hamda LabPhysics dasturi yordamida laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish uchun k o'rsatmalar berilgan. Bu k o'rsatmalar asossida o'qituvchi va o'quvchilarning samaradorligi sezilarli darajada oshib boradi.

Kalit so'zlar: LabPhysics dasturi, First Person, Unity, JavaScript, O'rgatuvchi k o'rgazmali dasturiy vositalar, Fizika fanini o'rganishda laboratoriya ishlarini bajarish muhim o'rin egallaydi. O'quv jarayonida laboratoriya mashg'ulotlarining samaradorligini oshirish muammosi murakkab va k o'p qirralidir. Ayniqsa umumiy o'rta ta'lim va ixtisoslashtirilgan maktablarda ta'lim jarayonida fizika fanidan laboratoriya ishlarini bajarishda muammolarga duch kelamiz. Bu muammoning yechimini o'rgatuvchi pedagogik dasturiy vositalardan foydalangan holda, xususan "First Person" texnologiyasidan foydalangan holda yechish mumkin.

Kirish. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimlarida turli o'rgatuvchi dasturiy vositalardan keng foydalanilmoqda. O'rgatuvchi k o'rgazmali dasturiy vositalar mualliflik dasturiy ta'minotlari yordamida yaratiladi. Ta'lim jarayonida bunday dasturlardan foydalanish yuqori natijalarga olib kelmoqda, sababi sinf xonalarida uzatiladigan bilimlarga oid ma'lumotlarni qabul qilish va vazifalarni bajarishda o'quvchi bir vaqtning o'zida eshitib, k o'rib, o'zlashtiradi. O'rgatuvchi k o'rgazmali vositalar-kompyuter texnologiyalari yordamida o'quv jarayonini qisman yoki t o'liq avtomatlashtirish uchun m o'ljallangan dasturiy vosita hisoblanadi. Ular ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishda istiqbolli shakllaridan biri hisoblanib, zamonaviy texnologiyalarning o'qitish vositasi sifatida q o'llaniladi.

Shunday dasturlardan biri umumta'lim maktablarida fizika fanidan laboratoriya ishlarini virtual holatda tashkil etish uchun m o'ljallangan b o'lib, maktablarda ma'nan eskirgan va narx jihatidan qimmat b o'lgan jihozlarning 3D modellaridan foydalangan holda samarali tarzda laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish tashkil etiladi. Shuningdek, har bir mashg'ulot dars davomida har bir o'quvchi tomonidan individual tarzda bajarilishi, texnika xavfsizlik qoidalari b o'yicha k o'nikmalar shakllantirilishi, bajarilgan laboratoriya mashg'ulotlarini mustahkamlash uchun maxsus test topshiriqlari shakllantirilganligi ishning samaradorligini ta'minlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda umumta'lim maktablarida fizika fanini o'qitishni takomillashtirishga doir ishlar K.T Suyarov, J. Usmonov, Z. Sangirova, Y. Ravshanov, N. Buranova, A.I. Ergashev, N.B. G'afurov, R.Q Choriyev tomonidan

o'rganilgan b o'lsada lekin, Ixtisoslashtirilgan maktablarda esa F.B. T o'raxonov "Ixtisoslashtirilgan maktablarda fizikadan amaliy mashg'ulotlarni pedagogik dasturiy vositalar asosida takomillashtirish" nomli ilmiy ish qilgan halos. Pedagog kadrlarni tayyorlashda axborot texnologiyalarning o'rni, ta'lim sifatini oshirishni dasturiy vositalar asosida takomillashtirishda U.Sh. Begimqulov, D. Yunusova, Q.P. Abdurahmonov, A. Abduqodirov, B. Abdullaeva, N. Taylaqov, B. Sattorova, G. Umarova va boshqalarning ilmiy izlanishlarini ham ta'kidlab o'tish mumkin. Umumta'lim tizimida fizika fanini kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim standarti asosida o'qitishni takomillashtirish borasida o'zbek olimlari N. Turdiyev, Q. Suyarov, J. Usarov fizika o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish borasida I. Bilolov, B. Sattorova, M. Djourayev, O. Tigay, G. Umarova va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan. Mamlakatimizda ta'limni kompyuterlashtirish muammolari U.Sh. Begimqulov, A.A. Abduqodirov, M. Aripov, B. Begaliyev, U. Yuldashv, Yu.G'. Maxmudov, M. Qurbonov, H.Z. Ikromova, T.F. Bekmuratov, B. Mirzaxmedov, Sh. Nazirov, K.A. Tursummetov, X.M. Maxmudova, V.S. Xamidov kabi mamlakatimiz yetakchi olimlarining ilmiy izlanishlarida tadqiq etilgan.

Mustaqil davlatlar hamd o'stligi mamlakatlari olimlaridan E.V. Ospennikova, K.M. Gurovich o'quv fanlarini, o'qitish jarayonini kompyuterlashtirish muammolari bilan bog'liq holda, kompyuterning o'quvchilar aqliy taraqqiyotiga ta'siri, P.Ya. Galperin, N.F. Talizina aqliy faoliyatni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi, R.I. Malafayev, E.N. Polyakov o'quvchilarda ijodkorlik qobiliyatini tarbiyalashda kompyuterning o'rni, V.S. Gershunskiy, E.I.

Mashbitslar tomonidan talimda kompyuter bilan foydalanuvchi muloqotini tashkil qilish kabi qator muammolar tadqiq qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Fizika fanidan laboratoriya xonalarini jihozlash juda katta mablag'ni talab etadi. Shu bilan birga yaroqsiz holatga kelib qolgan jihoz o'rini t o'ldirish k o'p vaqt talab etadi. Shundan kelib chiqib virtual laboratoriya ishi ishlab chiqishga qaror qilindi. Virtual laboratoriya ishining yaratilishi yuqoridagi muammolarni hal etishga yordam beradi.

Qo'shimcha moliyaviy xarajatsiz respublikadagi barcha ta'lim muassasalari yetarli darajada laboratoriya jihozlari bilan ta'minlanadi

Laboratoriya ishlarini bajarish davomida texnika xavfsizligi kafolatlanadi.

- LabPhysics dasturiy ta'minoti yordamida maktab o'quvchilar uchun fizika fanidan darslar zamonaviy k o'rinishda o'tiladi;

- ma'nan eskirgan laboratoriya jihozlari o'rniga ularning 3D modelidan foydalangan holda darslar o'tilishi ta'minlanadi;

- fan doirasida o'qituvchi tomonidan belgilangan topshiriqlar har bir o'quvchi tomonidan individual tarzda bajariladi;

- kuzatilishi murakkab b o'lgan jarayonlar va jismlarni keng miqyosda o'rganish imkoni yaratiladi.

LabPhysics dasturi Milliy o'quv dasturidagi mavzulardan kelib chiqib yaratilgan. Dasturni yaratishda Unity dasturlash muhiti, Oculus dasturi, Autodesk 3DS Max dasturi, Blender dasturi va C# dasturlash tillaridan foydalanilgan. Bu dasturdan foydalanib laboratoriya ishlari bajarilganda o'quvchi jihozlarning 3D holatda k o'rishi mumkin, yani real hayotdagi jihozlarga juda o'xshash. Unity

dasturlash muhiti juda k o'p imkoniyatlarga ega b o'lib, bu muhit quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

Unity, o'yin ishlab chiqish jarayonini osonlashtirish uchun bir nechta vositalarni o'z ichiga oladi. Bu vositalar orasida "Uniy Editor" (Unity muharriri), o'yin grafiklarini va xususiyatlarni tuzatish uchun bir qator q o'shimcha muhitlar, animatsiyalar, ovozni birlashtirish, fayllarni boshqarish, komponentlar va boshqa imkoniyatlar mavjud.

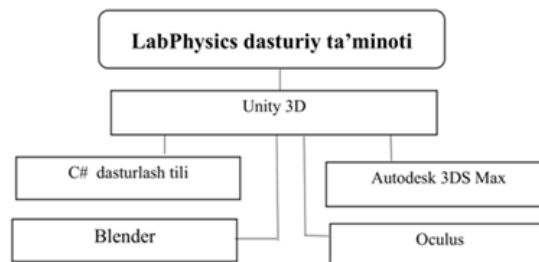
Unity, multiplayer o'yinlarni va tarmoq orqali boshqa ulanishlar qilish imkoniyatlarini ta'minlaydi. Bu orqali o'yinlarni internet orqali o'ynash, ilmiy sport tadbirlarini o'tkazish va boshqa o'xshash vazifalarni bajarish imkoniyatiga ega b o'lishingiz mumkin.

Unity, bir nechta platformalarda o'yinlar va ilovalar ishlab chiqishga moslashtirilgan. Siz iOS, Android, Windows, macOS, Linux, web, konsollar (PlayStation, Xbox, Nintendo va boshqalar), VR (Virtual Reality) qurilmalari uchun ilovalar yaratishga imkoniyatlar mavjud.

Unity, C#, JavaScript, BooLabs va boshqa dasturlash tillarini qo'llab-quvvatlaydi. Unity bu tillar orqali ilovani yaratish, o'yin logikasini yozish, grafiklarni qayta ishlab chiqish va boshqa vazifalarni bajarish uchun foydalanishga imkon beradi.

Unity Asset Store, k o'plab bepul va kommersiya resurslarini olish uchun biron-bir qismini o'z ichiga oladi. Bu o'yin grafiklari, animatsiyalar, kod qismlari, boshqaruv panellari va k o'plab boshqa narsalarni olish va ishlatish imkonini ta'minlaydi.

Unity, o'yinlar va ilovalar yaratishni o'rganish va tajriba qozonishni o'z ichiga olgan jangovar muhitdir. Unity jamoasi, q o'shimcha yordam va mazkur platformaning ochiq manzil b o'limi bilan o'zaro aloqani yaxshi ta'minlaydi.

1-rasm. Dasturiy taminotning tarkibi

LabPhysics dasturining funktsiyasi shundan iboratki, undan foydalanish o'quvchining ma'lum bir mavzuni o'zlashtirishdagi ishini faollashtirishga imkon beradi. O'quvchi dasturdan foydalanib laboratoriya mashg'ulotini bajarish uchun tanlangan xonaga kirishi

kerak b o'ladi. Xonaga kirishda maxsus kiyim kiyishi talab qilinadi. Bu ham real hayotda laboratoriya xonalarida mashg'ulot o'tkazishda maxsus kiyim kiyish kerakligini o'quvchiga eslatishga xizmat qiladi.

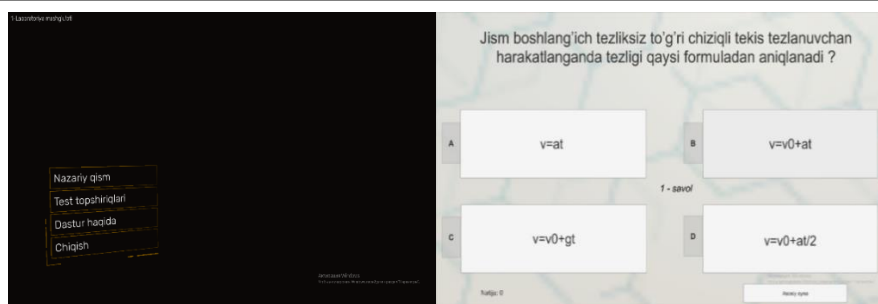
2-rasm. Laboratoriya xonasidagi maxsus xalat

Xonaga kirgan o'quvchi kompyuter yoniga yaqinlashadi. Ma'lum masofada yaqinlashganda kompyuter stoli rangi o'zgaradi.

3-rasm. Kompyuter stoli

O'quvchi sichqonchani chap kursorini bosganda ekran ochiladi. O'quvchi o'qituvchi tomonidan berilgan vazifa b o'yicha nazariy qism bilan tanishib chiqib, test topshiriqlari bajarishi mumkin.

4-rasm. Kompyuter oynasi

Ekranida nazariy qism. Test topshiriqlari, dastur haqida, chiqish oynalari k o'rinadi. O'quvchi dastlab mashg'ulotning nazariy qismi bilan tanishib chiqadi. Nazariy qism bilan tanishib chiqqan o'quvchi bilimlarini sinash uchun test topshiriqlari oynasiga kiradi va test savollariga A, B, C, D javoblarni belgilash orqali javob beradi. O'quvchi nechta savolga t o'g'ri javob berganligini bilib olgandan s o'ng chiqish tugmasini bosib xona qaytadi[9].

Xonaga qaytgan o'quvchi tajriba stoliga boradi va nazariy qism hamda ish bajarish tartibidagi k o'rsatmalar b o'yicha natija olib daftariга yozib boradi. Yozib olingan natijalardan foydalanib, kerakli formulalar yordamida absolyut va nisbiy hatoliklar hisoblab topiladi. Huloosa yoziladi.

Dastur o'zining o'qitish funksiyasini bajarib, o'quvchiga bir xil turdagi yoki bir xil darajadagi murakkablikdagi vazifani qayta hal qilish imkoniyatini beradi.

Tadqiqot doirasida yaratilgan dastur davlat ta'lim standartlariga va umumiy o'rta va ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida o'qitilayotgan adabiyotlarga mos kelganligi bilan muhim pedagogik qurol hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Fizika fanidan laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazilish holatini o'rganish, uning o'qitish metodikasi oldida hal etilishi zarur b o'lgan masalalarni aniqlash, bulardan kelib chiqib ushbu tadqiqot ishini bajarish jarayonida olingan natijalar asosida quyidagi xulosa va tavsiyalarni keltiramiz:

1 Fizika fanidan laboratoriya mashg'ulotlarini pedagogik dasturiy vositalarga q o'yiladigan didaktik talablar (ilmiylik,

tushunarli, qat'iy va tizimli bayon etilishi) hamda metodik talablar (axborotni zamonaviy metodlari o'zaro bog'liqliligi, o'zaro aloqadorligi, turli-tumanligi) ga k o'ra aniqlashtirildi.

2. Fizika fanidan laboratoriya mashg'ulotlarining LabPhysics dasturiy ta'minoti yaratildi.

3. Fizika fanidan laboratoriya mashg'ulotlarining LabPhysics dasturi (VR Oculus da ishlash imkoniyati), talablariga (k o'rgazmalilik, funksionallik, fenomenlilik) ustivorlik berish orqali takomillashtirilgan.

5. O'quvchilarning bilimlari uzviyiligini ta'minlash, mustaqil o'quv faoliyatini rivojlantirishga y o'naltirilgan fizikadan laboratoriya mashg'ulotlari mavzulariga moslashtirilgan nazariy tushunchalar, testlar, laboratoriya mashg'ulotlarni o'tkazish metodikasi hamda ulardan ta'lim jarayonida foydalanish b o'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi tavsiyalarni keltiramiz:

Takomillashtirilgan va ishlab chiqilgan laboratoriya ishlarining mazmuni, uni o'qitish metodikasini hamda yaratilgan o'quv dasturiy ta'minoti Umumta'lim hamda ixtisoslashtirilgan maktablarning boshqa sinflarida fizika fanini chuqurroq o'zlashtirish maqsadida keng q o'llash tavsiya etiladi.

Professionak ta'lim muassasalarida fizikadan laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishda LabPhysics dasturiy ta'minotini q o'llash tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR

11. Fizika o'qitish metodikasi/ D.A.Begmatova, M.Qurbonov, Sh.Sodiqova, N.Q.Abdullayev, O.D.Suyunova/O'quv qo'llanma.- Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2021. 300 b
12. Begmatova D.A. Fizika praktikumi ishlarini miqdoriy baholashning didaktik asoslari. Ped.fan.nom...diss.avtoref. – Toshkent. 2004. – 22 b.
13. Qo'ziboyev Sherali Tursunaliyevich, Dilfuza Abdullajonovna Begmatova. Fizikadan laboratoriya ishlarini o'qitishda pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish metodikasi/ monografiya. O'zbekiston Milliy Universiteti – T-2024; 130b
14. Sh.T.Q o'ziboyev. Umumta'lim maktablarida fizikadan virtual laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etishda axborot texnologiyalarining o'rni. Aniq va tabiiy fanlarni o'qitishda zamonaviy yondashuv: muammo va yechimlari. Mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Termiz 2023 B 445-448.
15. Qo'ziboyev Sh. T. Fizika fanini o'qitishda virtual laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish texnologiyalari. // O'zMU xabarleri imiy jumali T 2022. B. 73-75
16. www.google.com
17. www.ziynet.uz

UDK:370.2

Baxriddin MAMARASULOV,
Samarqand davlat universiteti dotsenti
E-mail: b_mamarasulov@gmail.com

NamMQI professori M.Ismoilov taqrizi asosida

GLOBALASHUV DAVRIDA AXBOROT TIZIMINING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI IJOBIY VA SALBIY JIHATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada hozirgi dunyoning globallashuvi jarayonida axborot tizimining ijobiy yoki salbiy tomonlarining asosiy aspektlari yoritilib berilgan. Shu bilan birgalikda bugungi kunda axborot tizimining maqsadi axborot tizimi globallashuvning ijobiy va salbiy oqibatlarini haqidagi muqobil falsafiy ta'limotlar turli manfaatlarga asoslangan bo'lsa ham, salbiy oqibatlarini bartaraf qilishda inson omili va uning ijtimoiy taraqqiyotidagi o'rni ijtimoiy-falsafiy jihatdan taxlil etilgan.

Kalit so'zlar: Axborot, axborot tizimi, axborot madaniyati, ijtimoiy taraqqiyot, globallashuv, sivilizatsiyalar tarixi, madaniyat, metod.

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье освещаются основные аспекты плюсов и минусов информационной системы в процессе глобализации современного мира. Вместе с тем сегодня целью информационной системы является социально-философский анализ человеческого фактора и его роли в социальном развитии в преодолении негативных последствий, хотя альтернативные философские учения о положительных и отрицательных последствиях глобализации базируются на разных интересах.

Ключевые слова: Информация, информационная система, информационная культура, социальное развитие, глобализация, история цивилизаций, культура, метод.

POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS OF THE INFORMATION SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Annotation

This article covers the main aspects of the positive or negative aspects of the information system in the current trend of globalization of the world. At the same time, the purpose of the information system today is the information system although alternative philosophical teachings about the positive and negative consequences of globalization are based on various interests, the human factor and its role in social development are socio-philosophically justified in eliminating the negative consequences.

Key words: Information, information system, information culture, social development, globalization, history of civilizations, culture, method.

Kirish. Insoniyatning kundalik hayotida axborot madaniyati transformatsiyasi texnik-texnologik asoslari rivojlanish evolyusiyasida Markaziy Osiyo allomalarining ilmiy-nazariy ta'limotlari, amaliy texnik ijodkorligi katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bu haqda O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Markaziy Osiyo hududi Sharq Renessansining yirik markazlaridan biri sifatida butun dunyoga mashhur bo'lgan. Bugungi notinch va tahlikali zamonda taraqqiyot va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda buyuk ajdodlarimiz qoldirgan, butun insoniyatning ma'naviy boyligi bo'lgan bebaho merosning o'rni va ahamiyati beqiyosdir"[1].

Hozirgi dunyoning global, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, mafkuraviy ekologik muammolari yechimi, ularga axborot tizimi transformatsiyasi va globallashuv tarixi kontekstida yondashuvni taqozo qilmoqda. Zero, zamonaviy axborot nazariyasi ta'limotlariga ko'ra, ularning kelib chiqish sabablarini ham, oqibatlarini ham, ko'lamini ham aniqlashda axborot bazasi asosiy shart hisoblanadi. Axborot tizimiga hozirgi globallashuv darajasida erishilgan ijobiy yoki "salbiy" natijalari, an'anaviy industrial (hozir postindustrial-axborotlashgan, innovation-texnologik axborotlashgan) rivojlangan mamlakatlarga hamda milliy taraqqiyotda "uchinchi dunyo" davlatlarga differensiallashgan tarzda ta'sir ko'rsatadi. Xususan, uning ijobiy ta'siri, dunyo davlatlarining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlarida texnika, texnologiya, investisiya, intellektual salohiyat, axborot ayriboshlash infrastrukturasi va kommunikatsiyasini rivojlantirish uchun imkoniyat yaratish bilan xarakterlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Axborot tizimining maqsadi – muayyan professional faoliyat bilan bog'liq bo'lgan professional axborot ishlab chiqarish. Axborot tizimlari har qanday sohadagi vazifalarni hal qilish jarayonida zarur bo'ladigan axborotni to'plash, saqlash, ishlov berish, chiqarib berishni ta'minlaydi. Axborot tizimi – qo'yilgan maqsadlarga erishish yo'lida axborotni to'plash, saqlash, ishlov berish va chiqarishda foydalaniladigan vositalar, usullar va xodimlarning o'zaro bog'liq majmui. Bugungi kundagi zamonaviy axborot tizimi tushunchasi axborotga ishlov berishning asosiy texnik vositasi sifatida shaxsiy kompyuterlardan foydalanishini

ko'zda tutadi. Yirik tashkilotlarda shaxsiy kompyuterlar bilan bir qatorda axborot tizimining texnik bazasi tarkibiga meynfreym yoki super elektron hisoblash mashinalari kirishi mumkin. Bundan tashqari, agar ishlab chiqarilayotgan axborot foydalanuvchisi bo'lgan va usiz bu axborotni olish va taqdim etish mumkin bo'lmagan odamning roli hisobga olinmas ekan, axborot tizimi texnikaviy timsolning o'zi hech qanday ahamiyatga ega bo'lmay qoladi.

Axborot - ijtimoiy, iqtisodiy, tabiiy fanlarning, tafakkur ilmining taraqqiyoti natijasida yuzaga kelgan bilim va ma'lumotlar, kishilarning amaliy faoliyati davomida to'plangan tajribalari majmui demakdir. Axborot tufayli nazariy bilimlar amaliyot bilan birlashadi. Shu nuqtai nazardan, uning ijobiy va salbiy oqibatlarini, jamiyatga ta'sir yo'nalishlarini, funksional ahamiyatiga ko'ra iqtisodiyotning – talab va taklif; foyda va zarar; siyosatshunoslikning – progress va regress, agressiya va kompromis; ideologiyaning – bunyodkorlik va vayronkorlik; etikaning – ezigulik va yovuzlik, xarizmatizm va egoizm; estetikaning – go'zallik va xunuklik, tragediya va komediya kabi kategoriyalari kontekstida o'rganish, uning mazmuni, mohiyati haqida, nisbatan to'liq ilmiy tasavvurlarni shakllantiradi.

Shuning uchun hozir psevd (soxta) axborot globallashuvi sharoitida, uning turli xalqlar, millatlar va hududlar ijtimoiy-madaniy hayotiga salbiy ta'siridan xavotirlanishdan – amaliy qarshilik ko'rsatishga o'tish xarakterlidir. YA'ni aksariyat siyosiy sharhlovchi va tahlilchilarning ta'kidlashlaricha islom, hind, xitoy va boshqa qator sivilizatsiyalarda tarixiy shakllangan ma'naviy qadriyatlariga, madaniy merosiga, ijtimoiy institutlarga tayangan holda milliy o'ziga xoslikni saqlab qolishga intilish tendensiyasi namoyon bo'lmoqda[2].

Falsafiy adabiyotlarda, umuman globallashuv ijtimoiy fenomeniga, xususan axborot "bosimi" eskalatsiyasiga munosabatda radikalizm va liberalizm yondashuvlari kuzatilmoqda. YA'ni birinchi – radikalizm oqimiga mansub olimlar globallashuvning yangi tipdagi jahon urushi[3] yoki uning avj olishi "ommaviy madaniyat" shakllanishiga olib kelib, millat ma'naviy qashshoqlashuvi, ularning o'zligini anglamaydigan manqurtlariga aylantirish imkoniyati[4], degan pessimistik xulosalar ustuvorlik qilsa, ikkinchi – liberalizm ta'limotlarida globallashuv jarayoni, insoniyatning umumiy

qonuniyati sifatida, uning sivilizatsiyasi kelajak istiqbollarini saqlab qolish imkoniyati tarzida baholanadi.

Umumlashtirib va konkretlashtirib aytganda, bir tomondan, hozirgi davrda globallashuv jarayoniga nisbatan shakllangan jahon jamoatchilik fikrini bir-biriga qarama qarshi bo'lgan globalistlar va antiglobalistlar yo'nalishlariga ajratishni, uning natijalariga muayyan manfaatlar asosida yondashuvning namoyon bo'lishi tarzida qarash kerak. Ikkinchi tomondan, umuman globallashuv jarayoni, xususan uning konkret yo'nalishlari retrospektiv-tarixiy asoslari tadqiqotiga bag'ishlangan adabiyotlarda, aksariyat holatlarda, uni yangi tarixiy davr xususiyati sifatida izohlash, nisbatan keng tarqalgan.

O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch", asarida globallashuvning ijobiy va salbiy jihatlari har tomonlama chuqur yoritib bergan edi. Xususan, hodisaning ijobiy tomonlariga oid fikri, bevosita axborot madaniyati globallashuviga ham taalluqlidir, ya'ni "Hozirgi paytda uning g'oyat o'tkir va keng qamrovli ta'sirini deyarli barcha sohalarida ko'rsatish imkoniyatlarining ortishi – tabiiyki, ularning barchasiga globallashuv tufayli erishilmoqda"[5], – deb ta'kidlagan edi.

Axborot sohasidagi xavfsizlikni ta'minlash yo'lida hal etilishi zarur bo'lgan ko'plab muammolar mavjudligi, barqaror hayotni izdan chiqarishga qaratilgan yangi shakl va mazmundagi axborotlar tahdidining avj olib borayotgani ham obyektiv holatdir[6].

Darhaqiqat, hozirgi davrda axborot tizimining nisbatan turg'un paradigmatlari, mafkuraviy postulatlar imperativligi bilan insonning globallashuv jarayoniga ko'nikish effektini – adaptatsiya potensialini shakllantirish imkoniyatlari o'rtasidagi uzilishlarni bartaraf qilishning zaruriyati va ahamiyati aniq ko'zga tashlanmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Globallashuv – yoshlar orasida jinoyatchilikning kuchayib borishiga, g'iyohvandlik illati tarqalishiga, tarixiy merosga nigilistik munosabat shakllanishiga, g'ayriaxloqiy xulq-atvor, xatti harakatlar, "ommaviy madaniyat" eskalatsiyasiga, yangi sosial "infeksiyalar", "viruslar" epidemiyasiga sabab bo'lmoqda. Boshqacha qilib aytganda, hozirgi davrda axborot tizimi sohasida xalqaro munosabatlar kommunikatsiyasi va infrastrukturasi rivojlanishi shaxs ijtimoiy-siyosiy mobilligini kuchaytirib, milliy identifikatsiyaga salbiy ta'sir o'tkazayotganligi haqida fikrlar bildirilmoqda. Vaholanki, global axborot tizimi rivojlanishini millatlar mental qiyofasini o'zgartirish va o'zligini yo'qotish sababi emas, aksincha, millatlar rivojlanishining zaruriy shart-sharoiti, imkoniyati sifatida qarash kerak.

Tahlil va natijalar. Lekin hozirgacha jamiyat taraqqiyoti tajribalari, nazariy jihatdan, mafkuraviy qarama qarshi qutbli dunyoning barham topishi natijasida vujudga kelgan integratsiyalashuv va globallashuv jarayonlari, xalqaro ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayot sohalarida ziddiyatlarni bartaraf qilib, umuminsoniy sivilizatsiyani tashkil qilishga asos bo'ladi, degan g'oyalari utopik xarakterga egaligini, aksincha, ularning yangi formatlarda keskinlashuvini ko'rsatmoqda.

Shuning uchun ham hozirgi zamon globalistika nazariyasi bilan shug'ullanayotgan olimlarning "global inkiroz, birinchi navbatda, utilitar-pragmatik axloq normalari hamda insonning tabiat va boshqa kishilar bilan o'zaro munosabat shakllari inqirozidir. Bunday vaziyatda bilim (haqiqat) va axloq (ezgulik)ning o'zaro munosabatlari muammosini yangicha yechimini topishda progress va gumanizm haqida o'zgaracha tasavvurlarni shakllantirish talab qilinadi"[7], – degan fikrida muayyan haqiqatni ko'ramiz.

Bu tasavvurlarning genezisini, shakllantiruvchi obyektiv shart-sharoitlarini, subyektiv omillarini o'rganish, negativ globallashuv profilaktikasi va uning salbiy oqibatlarini milliy, mintaqaviy va jahon miqyosida bartaraf qilish yo'llarini, usul-vositalarini aniqlashda muhim nazariy-metodologik ahamiyatga ega. Zero, har qanday sohada globallashuv jarayonining salbiy oqibatlarini bartaraf qilishdan ko'ra, oldini olishning siyosiy, g'oyaviy-mafkuraviy profilaktik chora-tadbirlarni qo'llash nisbatan

"arzon" va qulaydir. Lekin shuni ham alohida ta'kidlash joizki, umuminsoniy axborot madaniyati maydonini rivojlantirish maqsadi doirasida, milliy, mintaqaviy ijtimoiy-siyosiy munosabatlar integratsiyalashuvi, individual motivlari, harakatlantiruvchi mexanizmlari va natijalariga ko'ra, salbiy (hatto, reaksiya) xarakterga ega bo'lib, jamiyat global barqaror taraqqiyoti va sivilizatsiya kelajagi manfaatlariga mos kelmasligi mumkin. Shuning uchun davlatlarning global axborot madaniyati maydoniga integratsiyalashuvini, xalqaro ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy hamkorliklarining rivojlanish xarakteri va darajasini belgilaydigan mezon, deb baholash joiz. Zero, sivilizatsiyalar atributi va belgisi bo'lgan fan, texnika, texnologiya, intellektual salohiyat taraqqiyotining shaxs ma'naviyatiga "axborot bosimi" kuchayishi, "ommaviy madaniyat" tahdidi eskalatsiyasi jamiyat ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlarini keskinlashtirib, jahon hamjamiyatini sarosimaga, tahlikaga solmoqda.

Bu esa, o'z navbatida, umuman sivilizatsiyalar, xususan axborot madaniyati tarixida yo'l qo'yilgan xatolarni atroflicha tahlil qilib, uning ta'sir yo'nalishlarini va oqibatlarini obyektiv baholashning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy va g'oyaviy-nazariy asoslarini, mafkuraviy usul-vositalarini konkretlashtirishni taqozo qilmoqda. Shuning uchun xalqaro munosabatlar keskinlashayotgan hozirgi sharoitda, globallashuv "sivilizatsiyalar dialogi va xalqaro madaniy aloqalarning yangi darajasi"[8] yoki "iqtisodiyot va siyosat rivojlanishining oliy bosqichi, madaniyat rivojlanishining esa, boshlang'ich holatidir"[9], degan ta'riflarni axborot madaniyatiga ta'sir oqibatlari kontekstida qaraydigan bo'lsak, ko'proq hayotdan ajralgan deklarativ xarakterga egaligi namoyon bo'ladi. Sivilizatsiyalar globallashuv jarayonining obyektiv xarakterini, umuminsoniyat tarixiy taraqqiyotining maqsadga muvofiqligi tamoyiliga ko'ra baholashda, uning demokratik xususiyati va gumanistik mazmuni determinlashtiruvchi omil sifatida e'tiborga olinishi kerak.

Darhaqiqat, har bir ongli inson, faqat o'zining muayyan ijtimoiy birlikka, demografik, etnografik guruhga, dunyoqarashga emas, balki global hamjamiyatga ham mansubligini anglab, butun insoniyatning taqdiri uchun mas'uliyatini his qilishi va amaliy faoliyati bilan sivilizatsiyalashgan axborot jamiyatiga a'zoliqini (shaxsligini) namoyon qilishi mumkin. Zero, hozirgi davrda inson shu missiyasiga ko'ra, global ijtimoiy makonda axborot madaniyatini umuminsoniyat maqsadiga mos yo'naltirishga mas'ulligini his qilib, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy muammolar yechimi, axborot madaniyatining pozitiv-progressiv natijalarini planetar miqyosda transformatsiya qilishni boshqarishga bog'liqligini anglab yetmoqda.

Zero, jahon ilmiy jamoatchiligi insonning axborot madaniyati texnologik resurslaridan foydalanishda dunyoning dinamik o'zgarayotgan ijtimoiy-siyosiy borlig'iga "adaptatsiya potentsiali" imkoniyatlarini hisobga olmaydigan xo'jalik faoliyati qanday oqibatlarga olib kelishi haqida yetarli statistik-sosiologik ma'lumotlar bazasiga, axborotlar bankiga ega. Vazifa esa, ularni tarixiy-mantiqiy umumlashtirib, nazariy xulosalar, metodologik tavsiyalar, amaliy takliflar ishlab chiqish va ularni hayotga joriy qilish modellarini yaratishdan iborat.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, birinchidan, milliy, mintaqaviy sivilizatsiyalar integratsiyasida demokratik, gumanistik va tolerantlik tamoyillariga asosan erishilgan natijalar, global axborot tizimi e'tirof etilishi kerak;

ikkinchidan, axborot tizimi globallashuvning ijobiy va salbiy oqibatlarini haqidagi muqobil falsafiy ta'limotlar turli manfaatlariga asoslangan bo'lsa ham, salbiy oqibatlarini bartaraf qilishda inson omili rolini e'tirof etishda yakkilik kuzatilmoqda;

uchinchidan, hozirgi postindustrial-axborotlashgan jamiyatda axborot tizimi natijasi "ommaviy madaniyat", uning asosiy subyektivi va obyektivi bo'lgan shaxsni marginalashtirib, tarixiy xotira va merosdan begonalashtirishni yangi bosqichga ko'tardi;

to'rtinchidan, axborot tizimining huquqiy asoslarini, ma'naviy-axloqiy normalarini, siyosiy mexanizmlarini, obyektiv shart-sharoitlar va subyektiv omillari uyg'unligini ta'minlash, globallashuvning salbiy oqibatlarini profilaktikasida muhim ahamiyatga ega;

beshinchidan, axborot tizimi globallashuvining ijobiy natijalari transformatsiyasi, salbiy oqibatlarini eskalatsiyasi oldini olish davlat boshqaruvini demokratiyalashtirish, fuqarolik jamiyati asoslarini yaratish va shaxsning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуг халқнинг иши ҳам улуг, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3 том. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2019. 209-6.

2. Туленова Г. Проблема конфликта в духовной сфере // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – Ташкент, 2004. №2. - С. 160.
3. http://uz.infocom.uz/more.php?id=207_0_1_0_M8
4. Отамуродов С. Глобаллашув ва миллат. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. 170 б.
5. Каримов И.А. Юксақ маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2011. – 111-112 б.
6. Қўшаев У. Ахборот истеъмоли маданияти. – Тошкент: “Extremum-press” нашриёти, 2013. – 44 б
7. Арёфьева Н.Т. Роль образования в системе глобальных ценностей // Личность. Культура. Общество. Москва, 2008. Вып. 5-6. С. 427. (425-428)
8. Махкамова Д. Центральная Азия и страны Востока на пути сотрудничества и диалога культур // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – Тошкент, 2004. № 2. С.20. (17-20).
9. Адилходжаева С.М. Глобализация и вопрос устойчивого развития государства. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент, 2008 № 3. С.55.-(55-63).

UDK:37.02:37.018.43:004.738.5:37.091.4

Жамиид МАТНАЗАРОВ,
Преподаватель Нукусского государственного педагогического института
E-mail: matnazarov@mail.ru

DSc, professor T. Ismoilov taqrizi asosida

METHODOLOGICAL SUPPORT FOR PEDAGOGICAL DESIGN OF CYBER-SOCIALIZATION OF LEARNERS BASED ON BLENDED LEARNING

Аннотация

In the 21st century, with the rapid development of science and technology, approaches to pedagogy have changed significantly. New teaching methods such as distance learning (DL), online learning (OL) and blended learning (BL) have come into focus. In recent years, blended learning (BM) has become increasingly popular as a new pedagogical approach, including in Uzbekistan, where its application is gradually increasing in universities. This study analyzes students' perceptions of blended learning, its benefits and challenges in the context of higher education in Uzbekistan. The results, based on questionnaires and semi-structured interviews, showed that students have a positive attitude towards BM, especially those who combine studies with family and work responsibilities. The main challenge remains access to the Internet, however, students were able to successfully utilize the benefits of both face-to-face (F2F) and online learning. The study also highlights the need for further study on the application of blended learning in the higher education system of Uzbekistan for its successful implementation and understanding.

Key words: Blended learning (BL), higher education, online learning (OL), face-to-face learning (F2F), Uzbekistan, students' perceptions, pedagogical approaches, educational technologies.

МЕТОДИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ КИБЕРСОЦИАЛИЗАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА ОСНОВЕ СМЕШАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В XXI веке с быстрым развитием науки и технологий подходы к педагогике значительно изменились. В центре внимания оказались новые методы обучения, такие как дистанционное обучение (DL), онлайн-обучение (OL) и смешанное обучение (BL). В последние годы смешанное обучение (BM) приобретает всё большую популярность в качестве нового педагогического подхода, в том числе и в Узбекистане, где его применение постепенно растёт в вузах. В данном исследовании проанализировано восприятие студентов смешанного обучения, его преимущества и вызовы в контексте высшего образования Узбекистана.

Результаты, основанные на анкетах и полуструктурированных интервью, показали, что студенты позитивно относятся к BM, особенно те, кто совмещает учебу с семейными и рабочими обязанностями. Основной проблемой остается доступ к Интернету, однако студенты смогли успешно использовать преимущества как очного обучения (F2F), так и онлайн-формата. Исследование также подчеркивает необходимость дальнейшего изучения применения смешанного подхода в системе высшего образования Узбекистана для его успешного внедрения и понимания.

Ключевые слова: Смешанное обучение (BL), высшее образование, онлайн-обучение (OL), очное обучение (F2F), Узбекистан, восприятие студентов, педагогические подходы, образовательные технологии.

TALABALAR KIBERSOTSIALIZATSIYASINI ARALASH TA'LIM ASOSIDA PEDAGOGIK LOYIHALASHNING METODIK TA'MINOTI

Аннотация

XXI asrda fan va texnologiyalarning tez sur'atlarda rivojlanishi bilan pedagogikaga bo'lgan yondashuvlar sezilarli darajada o'zgardi. Yangi o'quv usullari, masalan, masofaviy ta'lim (DL), onlayn ta'lim (OL) va aralash ta'lim (BL) diqqat markazida bo'ldi. So'nggi yillarda aralash ta'lim (BL) yangi pedagogik yondashuv sifatida tobora ommalashib bormoqda, shu jumladan O'zbekistonda ham, u oliy ta'lim muassasalarida asta-sekin qo'llanilmoqda. Ushbu tadqiqotda talabalar tomonidan aralash ta'limning qabul qilinishi, uning afzalliklari va O'zbekiston oliy ta'lim kontekstidagi qiyinchiliklari tahlil qilinadi. So'rovnomalari va yarim strukturalashtirilgan intervyularga asoslangan natijalar shuni ko'rsatdiki, talabalar aralash ta'limga ijobiy munosabat bildirmoqda, ayniqsa o'qishni oila va ish majburiyatlari bilan birga olib borayotganlar orasida. Asosiy muammo internetga kirish imkoniyatidir, ammo talabalar an'anaviy (F2F) va onlayn formatlarning afzalliklaridan muvaffaqiyatli foydalana oldilar. Tadqiqot, shuningdek, aralash yondashuvni O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga muvaffaqiyatli tatbiq etish va uning tushunilishi uchun qo'shimcha o'rganish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Aralash ta'lim (BL), oliy ta'lim, onlayn ta'lim (OL), an'anaviy ta'lim (F2F), O'zbekiston, talabalar munosabati, pedagogik yondashuvlar, ta'lim texnologiyalari.

В XXI веке с быстрым развитием науки и технологий, а также инновациями, подходы к педагогике в сфере образования существенно изменились. Такие методы обучения и преподавания, как дистанционное обучение (DL), онлайн-обучение (OL) и смешанное обучение (BL), становятся все более популярными. В последние годы метод смешанного обучения (BM) стремительно распространяется как новый педагогический подход. В Узбекистане также постепенно растёт использование BM в вузах. В данном исследовании мы попытались изучить восприятие студентов по отношению к методу смешанного обучения.

Мы рассмотрели преимущества и проблемы смешанного обучения как подхода к обучению в контексте высшего образования в Узбекистане. Основываясь на анкетах и полуструктурированных интервью, исследование показало, что студенты позитивно относятся к BM, и оно более популярно среди тех, кто должен совмещать учебу с семейными и рабочими

обязанностями. Несмотря на то, что доступ в Интернет остается одной из основных проблем, студенты смогли воспользоваться преимуществами как F2F (очного обучения), так и OL через BM.

Смешанное обучение означает объединение аудиторного обучения с обучением, опосредованным интернет-технологиями. Это метод обучения, при котором студенты учатся как в традиционной классе, так и с использованием Интернета. Согласно данным Keengwe и Kang (2013), смешанное обучение – это подход, который использует технологии, основанные на Интернете, сочетая очное и онлайн-обучение. Bluis, Goodyear и Ellis (2007) описывают: «Смешанное обучение характеризует учебную деятельность, включающую систематическое сочетание совместного взаимодействия между студентами, преподавателями и учебными ресурсами с взаимодействием, опосредованным технологией» [2].

Точно так же Dziuban, Hartman, Juge, Moskal и Sorg (2006) характеризуют смешанное обучение как смешение

педагогических подходов, которое сочетает преимущества социального взаимодействия в классе и технических возможностей онлайн-обучения [3].

Kanuka, Brooks и Saranchuk (2009) видят смешанный подход как метод обучения, который преодолевает временные, пространственные и ситуационные барьеры и усиливает качественные взаимодействия между преподавателями и студентами [4].

Дословно, «смешивание» означает объединение различных элементов или сортов. Graham (2005, p.5) определяет смешанное обучение как «сочетание двух исторически различных моделей образования: традиционной системы очного обучения (F2F) и распределенных систем обучения, где распределенное обучение включает использование компьютерных технологий за пределами класса». Это интегрированное сочетание F2F обучения и компьютерно-опосредованного обучения (СМ) в практике преподавания и обучения [5].

Интеграция технологий и F2F является самой распространенной характеристикой смешанного обучения, хотя существует множество различий форм смешанного обучения. Driscoll и Carliner (2005) обсуждают четыре типа смешанного обучения: а) сочетание веб-технологий; б) смешение различных педагогических подходов; в) комбинация любых форм образовательных технологий с F2F обучением; г) интеграция образовательных технологий с реальными рабочими задачами для создания эффективного сочетания обучения и работы [8].

Независимо от формы, различные уровни взаимодействия между преподавателями и студентами и быстрое предоставление обратной связи являются основными стратегиями обучения, привлекающими студентов к смешанным курсам [7].

F2F и OL педагогические подходы существовали до внедрения BL. Ранее F2F и OL оставались отдельными и

предназначались для удовлетворения различных потребностей студентов. F2F был применен на протяжении долгого времени и поддерживает взаимодействие в среде, управляемой преподавателем. F2F обучение обеспечивает студентам личное общение, социальное взаимодействие, четкость и уверенность, а также возможность спонтанных открытий, однако его недостатки включают ограниченность в пространстве и времени. С другой стороны, OL с интеграцией технологий – это новый подход, подчеркивающий взаимодействие между студентом и материалом с низкой степенью взаимодействия в реальном времени [5]. Основные преимущества OL включают большую гибкость и глубокое размышление, однако OL может страдать от недостатка человеческого общения и замедленных ответов.

Таким образом, F2F и OL обладают как преимуществами, так и недостатками. BL был введен как подход, который позволяет студентам использовать сильные стороны как F2F, так и OL, устраняя их недостатки. Смешанное обучение значительно распространилось за последние десять лет как в академической, так и в специальной сферах, особенно в таких странах, как Канада, Австралия, Германия, Россия, Китай и Великобритания [10].

Исследования показали, что BL предоставляет студентам многочисленные возможности для улучшения результатов обучения в образовательных пространствах. Однако в развивающихся странах исследований на эту тему было меньше. В Узбекистане, где BL недавно введено в систему высшего образования, требуется больше исследований для развития понимания этого подхода среди заинтересованных сторон. Эмпирические исследования применения смешанного подхода в образовательных контекстах нашей страны остаются на заднем плане, что подчеркивает необходимость дальнейших исследований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Keengwe, J., & Kang, J.-J. (2013). *Blended Learning in Education: Theory, Research, and Practice*. Springer.
2. Bluic, A., Goodyear, P., & Ellis, R. (2007). Research Focus on Student Experience of E-Learning in Higher Education: A Case Study of Blended Learning. *Higher Education Research & Development*, 26(3), 241–252.
3. Dziuban, C., Hartman, J., Juge, F., Moskal, P., & Sorg, S. (2006). Blended Learning: The Evolution of Online and Face-to-Face Education from 2000–2005. In C.J. Bonk & C.R. Graham (Eds.), *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs* (pp. 195–208). Pfeiffer.
4. Kanuka, H., Brooks, C., & Saranchuk, N. (2009). Flexible Learning and the Role of Technology. In: G. Siemens & C. Fulford (Eds.), *Handbook of Blended Learning Environments* (pp. 333–347). Athabasca University Press.
5. Graham, C. R. (2005). Blended Learning Systems: Definition, Current Trends, and Future Directions. In C. J. Bonk & C. R. Graham (Eds.), *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs* (pp. 3–21). Pfeiffer.
6. Sharma, P. (2010). Blended Learning. *ELT Journal*, 64(4), 456–458.
7. Oliver, M., & Trigwell, K. (2005). Can 'Blended Learning' Be Redeemed?. *E-Learning and Digital Media*, 2(1), 17–26.
8. Driscoll, M., & Carliner, S. (2005). *Advanced Web-Based Training Strategies: Unlocking Instructionally Sound Online Learning*. Pfeiffer.
9. McGee, P., & Reis, A. (2012). Blended Course Design: A Synthesis of Best Practices. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 16(4), 7–22.
10. Hockly, N. (2018). Blended Learning. In J. I. Lontas (Ed.), *The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching* (pp. 97–104). Wiley.

UDK:811.512.133:37.091.33:37.014.1:930.85

Ruslanjon MARDONOV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: mruslanjon1595@gmail.com

PhD, dotsent M.Boltayeva taqrizi asosida

ENHANCING THE MOTIVATION OF TECHNOLOGY TEACHERS USING VISUAL AND PRACTICAL TOOLS

Annotation

This article presents scientific research dedicated to enhancing the motivation of technology teachers through the use of visual and practical tools, as well as the outcomes derived from these studies. The article discusses methods, modern ICT technologies, and various educational tools that can be utilized to improve the motivation levels of technology teachers and enhance the quality of education in the learning process.

Key words: Technology, educational tools, interactive methods, motivation, modern ICT technologies, development, learning motivation, innovation, progress, modern education, pedagogical factors, visual aids, practical tools.

УСИЛЕНИЕ МОТИВАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ ПРЕДМЕТА «ТЕХНОЛОГИЯ» С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НАГЛЯДНЫХ И ПРАКТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

Аннотация

В данной статье представлены научные исследования, посвященные усилению мотивации учителей предмета «Технология» посредством использования наглядных и практических средств, а также результаты, вытекающие из этих исследований. В статье рассматриваются методы, современные ИКТ-технологии и различные учебные средства, которые можно использовать для повышения уровня мотивации учителей технологии и улучшения качества образования в учебном процессе.

Ключевые слова: Технология, учебные средства, интерактивные методы, мотивация, современные ИКТ-технологии, развитие, учебная мотивация, инновация, прогресс, современное образование, педагогические факторы, наглядные пособия, практические средства.

KO'RGAZMALI VA AMALIY VOSITALARDAN FOYDALANIB TEXNOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARINING MOTIVATSIYASINI KUCHAYTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada ko'rgazmali va amaliy vositalardan foydalangan holda texnologiya fani o'qituvchilarining motivatsiyasini kuchaytirishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar hamda ulardan kelib chiqadigan natijalar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Maqola negizida Texnologiya fani o'qituvchilarining motivatsiya darajasini oshirish, o'quv jarayonlarida ta'lim sifatini yaxshilash maqsadida foydalanish mumkin bo'lgan metodlar, zamonaviy AKT texnologiyalari va bir qancha ta'lim vositalari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Texnologiya, ta'lim vositalari, interfaol metodlar, motivatsiya, zamonaviy AKT texnologiyalari, rivojlanish, o'quv motivatsiyasi, innovatsiya, taraqqiyot, zamonaviy ta'lim, pedagogik omillar, ko'rgazmali qurollar, amaliy vositalar.

O'quvchi yoshlarga ta'lim- tarbiya berish, ya'ni ularni har tomonlama davlat ta'lim standartlari talablariga javob beradigan yetuk malakali mutaxassis darasida tayyorlash mamlakatimizning dolzarb vazifalaridan biridir.

Harakatlar strategiyasi asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2017-yil 15-martdagi "Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi 140-sonli, 2017-yil 6-aprelda "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli Qarorlari qabul qilinganligi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish hamda uzviyligini ta'minlashda katta ahamiyat kasb etmoqda. Umumiy o'rta va o'rta-maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risidagi qarorning qabul qilinishi ta'lim tizimini tubdan modernizatsiya qilinayotganidan dalolat beradi deb o'ylaymiz. Hozirgi kunda deyarli barcha fanlarni o'qitishda ko'rgazmali va amaliy vositalardan keng foydalanib kelinmoqda. Shu jumladan Texnologiya fanini o'qitishda ham ko'rgazmali va amaliy vositalarning o'rni juda ahamiyatlidir. Texnologiya fanini o'qish jarayonida o'quvchilar bilish faoliyati bilangina emas, balki yaratish faoliyati bilan ham shug'ullanadilar. Texnologiya fani mehnat qurollari, jarayonlarni oddiy o'rganish obyekt sifatida emas, balki o'quvchilar amaliy ishlarini faollashtiruvchi ko'rsatmalilik vositasi, didaktik material, ta'limning texnik vositasi sifatida xizmat qiladi.

Texnologiya (grekcha: "techno"- hunar, usta va "logos"- fan, ta'lim)- sanoat, qurilish, transport, qishloq xo'jaligi va boshqa sohalarida mahsulot olish, ularga ishlov berish va qayta ishlov berish usullari tartibga solingan tizim; shu usullarni ishlab chiqish, joriy qilish va takomillashtirish bilan shug'ullanuvchi fan.

Ta'lim vositalaridan foydalanishda ko'rgazmalilik didaktik tamoyili muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchilar o'quvchilarga o'quv materialini bayon etishda didaktikaning eng muhim prinsiplaridan biri-ko'rsatmalilik tamoyilidan

foydalanadilar. Didaktikada ko'rsatmalilik tamoyili konkret bilan abstraktning birligi to'g'risidagi qoida asosida ko'rib chiqiladi. Narsa yoki hodisaning aslini yoki tasvirini idrok etish inson uchun atrofda borliqni, biror haqiqatni bilishning dastlabki va eng oddiy hisoblanadi hamda o'rganilayotgan narsalar, jarayonlar, hodisalar to'g'risida aniq tasavvurlar va abstrakt tushunchalar hosil qilish uchun asos vazifasini o'taydi.

Ko'rsatmali qo'llanmalar- o'quvchilarga o'rganilayotgan obyektlar, hodisalar, jarayonlar to'g'risida yaqqol (asosan ko'rish) tasavvurlar hosil qilish metodida o'qitish maqsadida ishlatiladigan vositadir. Texnologiya fani o'qituvchilari darslarida ko'rgazmali va amaliy vositalardan foydalanish mobaynida o'quvchilarda mavjud tasavvurlar, hayot va ish tajribalari, shuningdek darsni anglashi va uni amalda qo'llay olishlari uchun zamin yaratadilar.

Texnologiya fani dars jarayonlarida ko'rgazmali qurollardan foydalanish metodi eng qulay, samarali va tushunarli metod hisoblanadi. Zero, ko'rish orqali eshishga nisbatan 5 marta ko'proq ma'lumot miyaga yetib boradi va bu ma'lumotlar miyaga oson, tez va mustahkam o'rnatiladi.

Ko'rgazmali qurollardan foydalanishning bir qancha o'ziga xos tamoyillari mavjud bo'lib, quyida ayrimlarini ko'rsatib o'tamiz:

So'z bilan emas, namoyish bilan ko'proq, tez va oson tushunib olish mumkin.

Shuni unutmang kerakki o'quvchilar rang, shakl va tovush (ohang) orqali tezroq tushinadilar.

Ko'rgazmalilik maqsad emas, balki vosita ekanligini unutmang.

Tushuncha, bilim, aniq dalil va ko'rgazma bilan samarali ekanligini unutmang.

Ko'rgazmalilik faqat tomosha emas, balki bilim olishning manbai, izlanuvchanlik, ijodkorlikka o'rgatuvchi omildir.

Ko'rgazmali qurollarni o'quvchilar bilan tayyorlash samarali natija beradi.

Axborot texnologiyalari va ta'limning texnik vositalaridan foydalanishni biling.

Ko'rgazmali qurol ishlata turib diqqat, kuzatuvchanlik, tafakkur madaniyati, loyihalash, ijodkorlik va o'qishga qiziqishni o'rgating.

Bundan tashqari texnologiya darslarini samarali tashkil etishda real ta'lim vositalari, texnik vositalar va chop etilgan o'quv materiallarining ham o'rni beqiyosdir. Real ta'lim vositalariga o'qitishda qo'llaniladigan barcha real yordamchi vositalar: mashinalar, jihozlar, dastgohlar, tayyor mahsulotlar va h.k lar kiradi.

Texnik vositalarga: proektor, kino apparat, o'quv televideniyesi, vediomagnitafon, kompyuter, multimedia va h.k lar kiradi. Chop etilgan o'quv materiallariga shop etilgan barcha o'quv va ko'rgazma materiallar kiradi. Bular quyidagilar:

Texnologiya fani o'qituvchisi dars jarayonlarida turli ko'rgazmali va amaliy vositalardan foydalanibgina qolmasdan balki, turli ta'lim metodlaridan ham samarali foydalanishi kerak. Chunki dars jarayonida metod qo'llash darsni ham samarali olib borish bilan bir qatorda o'quvchilarda darsga qiziqish, darsni yaxshi anglab olish va kutilgan natijaga erishish imkonini yaratadi.

Ta'lim metodlari muayyan pedagogik jarayonda ko'zda tutilgan maqsadlarga erishish uchun bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarni amalga oshirishda qo'llaniladigan turli-tuman ish usullari va shakllarini o'z ichiga oladi.

Ta'lim metodi-o'qituvchining o'quvchilar bilan muntazam qo'llaydigan, o'quvchilarga o'z aqliy qobiliyatlarini va qiziqishlarini rivojlantirish, bilim va ko'nikmalarni egallash hamda ulardan amalda foydalana olish imkonini beruvchi ish usuli. Belgilangan ta'lim berish maqsadiga erishish bo'yicha ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilar o'zaro faoliyatini tashkil qilishning tartibga solingan usullari majmuasidir.

Metod- (grekcha "metodos" so'zidan olingan bo'lib, yo'li, ahloq usuli ma'nolarini anglatadi). Tabiat va ijtimoiy hayot hodisalarini bilish, tadqiq qilish usuli. Faoliyat, harakatning yo'li, usuli yoki qiyofasi, shakli, ko'rinishi.

Interfaol metod – ta'lim jarayonida o'quvchilar hamda o'qituvchi o'rtasidagi faollikni oshirish orqali o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini faollashtirish, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlarni qo'llash dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Interfaol ta'limning asosiy mezonlari: norasmiy bahs-munozaralar o'tkazish, o'quv materialini erkin bayon etish va ifodalash imkoniyati, ma'ruzalar soni kamligi, lekin seminarlar soni ko'pligi, o'quvchilar tashabbus ko'rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi bo'lib ishlash uchun topshiriqlar berish, yozma ishlar bajarish va boshqa metodlardan iborat bo'lib, ular ta'lim-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o'ziga xos ahamiyatga ega.

Hozir interfaol mashg'ulotlarni olib borishda ma'lumki, asosan interfaol usullar qo'llanilmoqda. Kelgusida esa bu usullar ma'lum darajada interfaol texnologiyaga ko'chib o'tishi maqsadga muvofiq. Bu interfaol usul hamda texnologiya tushunchalarining o'zaro farqini bizningcha, shunday ta'riflash mumkin.

Interfaol ta'lim usuli – har bir o'qituvchi tomonidan mavjud vositalar va o'z imkoniyatlari darajasida amalga oshiriladi. Bunda har bir o'quvchi o'z motivlari va intellektual darajasiga muvofiq ravishda turli darajada o'zlashtiradi.

Interfaol ta'lim texnologiyasi — har bir o'qituvchi barcha o'quvchilar ko'zda tutilgandek o'zlashtiradigan mashg'ulot olib borishini ta'minlaydi. Bunda har bir o'quvchi o'z motivlari va intellektual darajasiga ega holda mashg'ulotni oldindan ko'zda tutilgan darajada o'zlashtiradi.

Interfaol mashg'ulotlarni amalda qo'llash bo'yicha ayrim tajribalarni o'rganish asosida bu mashg'ulotlarning sifat va samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi ayrim omillarni ko'rsatishimiz mumkin. Ularni shartli ravishda tashkiliy-pedagogik, ilmiy–metodik hamda o'qituvchiga, o'quvchilarga, ta'lim vositalariga bog'liq omillar deb atash mumkin. Ular o'z mohiyatiga ko'ra ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishini nazarda tutishimiz lozim.

Tashkiliy-pedagogik omillarga quyidagilar kiradi:

-o'qituvchilardan interfaol mashg'ulotlar olib boruvchi trenerlar guruhini tayyorlash;

-o'qituvchilarga interfaol usullarni o'rgatishni tashkil qilish;

-o'quv xonasida interfaol mashg'ulot uchun zarur sharoitlarni yaratish;

-ma'ruzachining hamda ishtirokchilarning ish joyi qulay bo'lishini ta'minlash;

-sanitariya-gigiena meyorlari buzilishining oldini olish;

-xavfsizlik qoidalariga rioya qilishni ta'minlash;

-davomatni va intizomni saqlash;

-nazorat olib borishni tashkil qilish va boshqalar.

Ilmiy-metodik omillarga quyidagilar kiradi:

-DTS talablarining bajarilishini hamda darsdan ko'zda tutilgan maqsadga to'liq erishishni ta'minlash uchun maqsadga muvofiq bo'lgan interfaol usullarni to'g'ri tanlash;

-interfaol mashg'ulot ishlanmasini sifatli tayyorlash;

-interfaol mashg'ulotning har bir elementi o'rganilayotgan mavzu bilan bog'liq bo'lishini ta'minlash;

-mashg'ulotlar mavzusi va mazmunini so'nggi ilmiy-nazariy ma'lumotlar asosida belgilash;

-zamonaviy yuqori samarali metodlarni qo'llash;

-o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini oldindan aniqlash va shunga mos darajadagi interfaol mashg'ulotlarni o'tkazish;

-interfaol mashg'ulot uchun yetarlicha vaqt ajrata bilish va boshqalar.

O'qituvchiga tegishli omillar:

-mavzuni sayoz bilishi;

-nutqidagi kamchiliklar: talaffuz, adabiy til meyorlari,

grammatika qoidalari, notanish yoki xorijiy so'zlar, atamalarining ma'nosini tushuntirmasdan qo'llashi, shevaga xos so'zlarni ko'p qo'llashi, yozib namoyish qilishda xatoga yo'l qo'yishi va tushunarsiz yozishi;

-o'zini tutishi va pedagogik xulqidagi nuqsonlar;

-kiyinishi va tashqi ko'rinishiga e'tiborsizligi;

-ta'lim vositalaridan unumli va to'g'ri foydalana olmasligi;

-kuzatuvchanlik, vaqtning o'tishini his qilish, uni to'g'ri taqsimlash ko'nikmasi etishmasligi;

-tinglash ko'nikmasi yetishmasligi;

-o'quvchiga xayrixohlik, samimiylilik, u bilan hamkorlikda ish olib borish ko'nikmasi yetishmasligi;

-mantiqiy bog'liqlik va izchillikka rioya qilmaslik va boshqalar.

O'quvchilarga tegishli omillar:

-davomat pastligi, mashg'ulotga kechikib kelishi;

-zarur tayyorgarliksiz kelishi;

-ilmiy atamalarni bilmasligi;

-diqqatni jamlay olmasligi;

-eshitish qobiliyatidagi va tinglash ko'nikmasidagi kamchiliklar;

-qiziqishning pastligi, fikr yuritishning sustligi;

-dars mavzusi bo'yicha tayyorgarlik darajasining pastligi;

-manfaatdorlikning kamligi va boshqalar.

Mashg'ulotda foydalaniladigan vositalarga tegishli omillar:

-ta'lim vositalarining etishmasligi, ta'mirtalab yoki yaroqsiz holda bo'lishi, sifatli va zamonaviy vositalarning kamligi;

-mashg'ulot mavzusini o'zlashtirish uchun maqsadga muvofiq vositalar turlarini va sonini to'g'ri tanlamaslik;

-vositalarni mashg'ulot boshlanmasidan oldin ishga tayyorlab qo'yimaslik;

-vositalardan foydalanishda xavfsizlik qoidalariga rioya qilmaslik va boshqalar.

Bilim borliqdan ko'chirilgan nusxa emas, uni inson o'zi shakllantiradi.

Texnologiya fani o'qituvchisi dars jarayonida an'anaviy va noan'anaviy o'qitishni ham bilishi kerak va undan o'z o'rnida samarali foydalanishi zarur. Manashunday an'anaviy va noan'anaviy tarzda o'tiladigan dars jarayonlarida Axborot-Kommunikatsion Texnologiyalardan foydalanishning ham o'z o'rnini va ahamiyatini juda beqiyosdir. Hozirgi vaqtga kelib deyarli barcha fanlarni o'qitishda zamonaviy AKT lardan keng miqiyosda foydalanib kelinmoqda. Texnologiya fani darslari o'quv dargohlaridagi boshqa fanlardan umumiy didaktik tamoyillarni qo'llashdagi o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. O'quvchilar bu fanda bilish faoliyati bilangina emas, balki yaratish faoliyati bilan ham shug'ullanadilar. Texnologiya darslarida yaratish faoliyati bilan shug'ullanayotganda o'quvchi hamda o'qituvchiga axborot-kommunikatsion vositalardan foydalanish samarali natijalarni beradi.

Dars jarayonini tashkil etishda innovatsion texnologiyalarning mavqeyi kun sayin ortib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bugungi ta'limning imkoniyatlarini yanada kengaytirib kelmoqda. O'quv dargohlarida dars jarayonida multimedia vositalari va interfaol doskadan foydalanishning

o'quvchilar uchun afzalliklari shundan iboratki: o'quvchilarning taassurotlarini boyitishga, ma'lumotlarni o'zlashtirish tezligini oshirish; o'qituvchining ish unumdorligini oshirish va ortiqcha xarajatlardan holi bo'lishiga; virtual laboratoriyalar orqali laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish imkonini beradi; ko'proq darsda ko'rsatib, namoyish qilib dars o'tish, bu materialni to'liq anglashga va yaxshiroq yodlashga hissa qo'shadi.

O'quvchilarni baholashda va bilimni nazorat qilishda ham kompyuter texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchilarga katta yordam beradi. Ushbu tizim o'qituvchiga o'quvchilarning bilimni nazorat qilishda shaffoflik va xolislik bilan baholash imkonini berib yanada samaraga erishishga zamin yaratadi. O'quvchilarning bilimni nazorat qilish uchun kompyuterdan foydalanish o'qituvchiga test sinovlari tayyorlashga ketadigan vaqtni qisqartirishga imkon beradi. O'quvchini test jarayonida bema'lol kuzatish va xolis baholashga sharoit yaratadi.

Ko'rgazmali va amaliy vositalarni ta'lim jarayonida asosli qo'llash uchun avvalo texnologiya fani o'qituvchisi ularning turlarini, funksional imkoniyatlarini bilishi kerak. Shuning uchun ham har bitta o'qitish vositasining funksional ya'ni xizmat vazifasi nimadan iborat ekanligi haqida tushunchaga ega bo'lmog'i kerak. Texnologiya fani darslarida ko'rgazmali va amaliy o'qitish vositalari moddiy va ideal obyektlarga bo'linib, ular ta'lim jarayonida axborotlarni beruvchi, yetkazuvchi, uzatuvchi sifatida qo'llaniladi va o'quvchi hamda o'qituvchining faoliyat quroli sifatida foydalaniladi.

Ta'lim vositalari- o'qitilishi va o'rganilishi lozim bo'lgan bilimlarni beruvchi har qanday axborot tashuvchi vositalar.

Ta'lim vositalarini foydalanilish jihatdan 3 qismga ajratish mumkin:

- Ta'lim beruvchi uchun;
- Ta'lim oluvchi uchun;

Dars o'tkazish uchun.

Ta'lim beruvchi uchun vositalar: o'quv –metodik qo'llanmalar, metodik tavsiyalar, metodik ishlanmalar, o'quv dasturlari, dars rejasi, ma'ruza matni.

Ta'lim oluvchi uchun vositalar: darsliklar, o'quv qo'llanma, javdallar, yo'l-yo'riq xaritalar, topshiriq varaqalari va x.k.lar.

Dars o'tkazish uchun vositalar: plakatlar, modellar, maketlar, jihozlar, audiovisual vositalar, texnik vositalar (proektor, kompyuter, flipchart va boshqalar), real vositalar.

Bundan tashqari ta'lim vositalarini xususiyatlariga ko'ra 3 turga ajratish mumkin:

- Bosma;
- Texnik;
- Real vositalar.

Ko'rgazmali va amaliy vositalardan mohirona foydalangan holda ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish zamon talabidir. Ta'lim tizimini tubdan isloh qilishning asosiy maqsadi ham shundan iboratki, o'qituvchilarni an'anaviy va noan'anaviy dars jarayonlarida turli interfaol metodlar, zamonaviy AKT lar va boshqa turli information vositalardan foydalangan holda samarali tashkil etishga undashdir. Bunda har bir ta'lim beruvchi o'qituvchilar o'zlarining pedagogik mahoratlarini oshirib kelajak avlodga sifatli ta'lim-tarbiya berish uchun xizmat qilishadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, har bir pedagog o'z fanini chin dildan sevishi, o'z kasbining fidoyisi bo'lishi, o'quvchilarini o'z bolalaridek yaxshi ko'rishi va o'z ustida tinmay izlanib, o'quvchilarni fanga nisbatan qiziqitira olishi lozim. Buning uchun esa nafaqat har bir texnologiya o'qituvchisi balki barcha pedagoglar axborot texnologiyalarini bilishi hamda ko'rgazmali va amaliy vositalardan dars jarayonida samarali foydalana olishi kerak bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Bekmurodova S.O'. Texnologiya fanini o'qitishga yangicha yondashuv. Metodik qo'llanma.-T.: RTM, 2017.-140 b.
2. Ishmuhammedov R va boshqalar. Ta'limda innovatsion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). T.: 2008-y.
3. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirish.- T.: Fan , 2004-y.

Shoxrux MIRZAYEV,
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: shoxruxmirzayev@mail.ru

DSc, professor T.Ismoilov taqrizi asosida

RELATIONSHIP BETWEEN EXECUTIVE DISCIPLINE AND HIGHER EDUCATION INSTITUTION ACTIVITY

Annotation

Executive discipline plays a crucial role in ensuring the effective functioning and development of higher education institutions. This paper examines the relationship between compliance with executive discipline and the overall productivity and engagement level of universities. Analyzing key factors such as leadership, organizational structure, time management, and resource allocation, the study highlights how the research executive discipline fosters an environment of responsibility and accountability, which in turn improves academic performance, research output, and institutional reputation. The results show that institutions with strong enforcement discipline are better positioned to achieve their educational and social goals.

Key words: Executive discipline, higher education institutions, leadership, organizational structure, educational activity, institutional activity.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ ДИСЦИПЛИНОЙ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ВУЗА

Аннотация

Исполнительская дисциплина играет важнейшую роль в обеспечении эффективного функционирования и развития высших учебных заведений. В данной статье рассматривается взаимосвязь между соблюдением исполнительской дисциплины и общим уровнем производительности и вовлеченности университетов. Анализируя ключевые факторы, такие как лидерство, организационная структура, управление временем и распределение ресурсов, исследование подчеркивает, как исследовательская исполнительная дисциплина способствует созданию атмосферы ответственности и подотчетности, что, в свою очередь, улучшает академическую успеваемость, результаты исследований и повышает институциональную репутацию. Результаты показывают, что учреждения с сильной правоприменительной дисциплиной лучше подходят для достижения своих образовательных и социальных целей.

Ключевые слова: Исполнительская дисциплина, высшие учебные заведения, лидерство, организационная структура, образовательная деятельность, институциональная деятельность.

IJROIYA INTIZOMI VA OLIY TA'LIM MUASSASASI FAOLIYATI O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK

Annotation

Oliy ta'lim muassasalarining samarali faoliyat yuritishi va rivojlanishini ta'minlashda ijro intizomi hal qiluvchi o'rin tutadi. Ushbu maqola ijro intizomiga rioya qilish va universitetlarning umumiy unumdorligi va faollik darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Rahbarlik, tashkiliy tuzilma, vaqtning boshqarish va resurslarni taqsimlash kabi asosiy omillarni tahlil qilib, tadqiqot ijro intizomi qanday qilib mas'uliyat va mas'uliyat muhitini ta'minlashini ta'kidlaydi, bu yesa o'z navbatida akademik samaradorlikni, tadqiqot natijalarini va institutsional obro'ni oshiradi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, kuchli ijro intizomiga yega bo'lgan muassasalar o'zlarining ta'lim va ijtimoiy maqsadlariga yerishish uchun yaxshiroq joylashadilar.

Kalit so'zlar: Ijro intizomi, oliy ta'lim muassasalari, yyetakchilik, tashkiliy tuzilma, o'quv faoliyati, institutsional faoliyat.

Kirish. Oliy ta'limning jadal rivojlanayotgan manzarasida institutlar o'z faoliyatini oshirish va raqobatbardoshligini saqlab qolish uchun doimiy ravishda strategiyalarni izlamogda. Ana shunday strategiyalardan biri muassasa ichidagi rahbarlar va ma'muriy organlarning aniq ko'rsatmalar va tuzilgan ish jarayonlariga rioya qilishini ta'minlaydigan kuchli ijro intizomini rivojlantirishdir. Ushbu intizom turli bo'limlar o'rtasida muvofiqlikni saqlash va javobgarlik madaniyatini oshirish uchun juda muhimdir[1]. Ushbu maqola ijro intizomining oliy ta'lim muassasalarining umumiy faoliyati va muvaffaqiyatiga ta'sirini o'rganadi, xususan, o'quv samaradorligi, ma'muriy samaradorlik va tadqiqot natijalari sifatiga ye'tibor beradi.

Ijro intizomi deganda muassasaning ijro yetuvchi organlari tomonidan siyosat, qoidalar va ko'rsatmalarining izchil qo'llanilishi tushuniladi. U tashkiliy intizom kontsepsiyasi bilan chambarchas bog'liq, lekin ko'proq rahbariyat va ma'muriyat qarorlari qanday bajarishiga qaratilgan. Samarali ijro intizomi aniq aloqa, vakolat berish va monitoring jarayonlarini talab qiladi, bularning barchasi institutsional maqsadlarga belgilangan vaqt va mavjud resurslar doirasida yerishishni ta'minlaydi[2].

Oliy ta'limda ijroiya intizomi muhim rol o'ynaydi. Bu talabalarga ma'lum bilim va ko'nikmalarni yegallagan holda professional faoliyatga tayyorlashga yordam beradi. Ijroiya intizomi universitetlarning o'quv jarayonini samarali boshqarishga va talabalarga talab qilinadigan bilim va ko'nikmalarni yyetkazishga yo'naltirilgan.

Ijroiya intizomi quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

O'quv jarayoni tashkiloti: Universitetning o'quv rejalari, dasturlari, imtihonlar tizimi, mashg'ulotlar rejimi va boshqa o'quv faoliyati tashkiloti ijroiya intizomi doirasida amalga oshiriladi.

O'quv faoliyatining sifatini nazorat qilish: Talabalarni baholash tizimi, mustaqil ishlarini nazorat qilish, imtihonlarni o'tkazish va boshqa o'quv faoliyatining sifatini nazorat qilish ijroiya intizomi doirasida amalga oshiriladi.

O'quv jarayoni qoidalari va tartiblariga rioya qilish: Talabalar, o'qituvchilar va xodimlarning universitetning ichki qoidalari va tartiblariga rioya qilishlari ijroiya intizomi doirasida amalga oshiriladi. Bu qoidalar talabalarga o'qish jarayonida tartib va intizomning muhimligini tushunishga yordam beradi.

Talabalarining o'quv jarayoniga faol jalb qilinishi: Talabalarni o'quv jarayoniga faol jalb qilish, ularni mustaqil ishlashga rag'batlantirish, o'quv va ilmiy faoliyatga qiziqish uyg'otish ham ijroiya intizomi doirasida amalga oshiriladi[3].

Oliy ta'limda ijroiya intizomining muhim ahamiyatga yega bo'lishining sabablari quyidagilardan iborat:

Professional faoliyatga tayyorlash: Talabalarga ma'lum bilimlar va ko'nikmalarni yegallagan holda professional faoliyatga tayyorlanishida yordam beradi[4].

Sifatli o'quv jarayonini tashkil yetish: Universitetning o'quv jarayonini samarali boshqarishga va talabalarga talab qilinadigan bilim va ko'nikmalarni yyetkazishga yordam beradi.

Talabalarining o'quv jarayoniga faol jalb qilinishi: Talabalarni o'quv jarayoniga faol jalb qilish, ularni mustaqil ishlashga rag'batlantirish, o'quv va ilmiy faoliyatga qiziqish uyg'otishga yordam beradi.

O'qish jarayonida tartib va intizomning muhimligini tushunish: Talabalarga o'qish jarayonida tartib va intizomning muhimligini tushunishga yordam beradi.

Oliy ta'limda ijroiya intizomining samarali amalga oshirilishi uchun quyidagilar muhim ahamiyatga yega:

Aniq va tushunarli qoidalar va tartiblar: Talabalar, o'qituvchilar va xodimlarning o'quv jarayoniga oid qoidalar va tartiblarni aniq va tushunarli bo'lishi.

Adolatli va shaffof baholash tizimi: Talabalarni baholash tizimi adolatli va shaffof bo'lishi.

Talabalarining faol ishtirok yetishi: Talabalarining o'quv jarayoniga faol ishtirok yetishi uchun imkoniyat yaratish.

O'qituvchilar va xodimlarning professionalligi: O'qituvchilar va xodimlarning professionalligi va o'quv jarayoniga mas'uliyatli yondashuvi.

O'quv jarayonini muntazam nazorat qilish: O'quv jarayonini muntazam nazorat qilish va uning samaradorligini oshirishga qaratilgan choralarni ko'rish.

Oliy ta'limda ijroiya intizomining samarali amalga oshirilishi talabalariga professional faoliyatga tayyorlanishga va ularning o'quv faoliyatining sifatini oshirishga yordam beradi[5].

2. Ijro intizomida yuqorilikning o'rni

Kuchli rahbarlik har qanday intizomli muassasaning tayanchidir. Oliy ta'limda yuqorilik deganda nafaqat yuqori lavozimdagi rahbarlar, balki bo'lim boshliqlari va o'rta boshliqlar ham tushuniladi. Rahbarlar intizom ohangini o'rnatish, samarali qarorlar qabul qilish jarayonlari orqali xodimlarga rahbarlik qilish va institutsional siyosatga rioya qilishni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Rahbarlik oshkorlik, hisobdorlik va mukammallikka intilish orqali muassasaning ichki muhitiga ta'sir qiladi. Rahbariyat qanchalik intizomli bo'lsa, muassasa o'z maqsadlariga yerishish yehimoli shunchalik yuqori bo'ladi[6].

3. Tashkiliy tuzilma va intizom

Oliy ta'lim muassasasining tashkiliy tuzilmasi vazifalar qanday taqsimlanishi, axborot oqimi va qarorlar qanday qabul qilinishini belgilaydi. Aniq, aniq belgilangan tuzilma chalkashliklarni minimallashtirish va har bir bo'limning kengroq institutsional doirada hamjihatlikda ishlashini ta'minlash orqali ijro intizomini ta'minlaydi. Bundan tashqari, intizomli tuzilmaga yega bo'lish institutsional resurslardan (ham insoniy, ham moddiy) samarali foydalanishni ta'minlaydi, isrofgarchilik va samarasizlikni kamaytiradi. Ushbu bo'limda intizomni targ'ib qiluvchi turli tuzilmaviy modellar ko'rib chiqiladi va bunday modellarni muvaffaqiyatli amalga oshirgan universitetlarning amaliy tadqiqotlari ko'rib chiqiladi.

4. Oliy ta'limda vaqtni boshqarish va intizom

Vaqtni boshqarish ijro intizomining asosiy tarkibiy qismidir. Bir vaqtning o'zida bir nechta faoliyat - o'qituvchilik, ilmiy-tadqiqot, ma'muriy vazifalar - amalga oshirilayotgan oliy ta'lim muassasasida vaqtni samarali boshqarish barcha tadbirlarning muassasa vazifasiga mos kelishini ta'minlaydi. Vaqt intizomini birinchi o'ringa qo'yadigan ijro yetuvchi organlar belgilangan muddatlar bajariladigan, o'quv

jadvallariga rioya qilinadigan va tadqiqot loyihalari belgilangan muddatlarda yakunlanadigan muhitni targ'ib qiladi. Ushbu bo'lim institutsional samaradorlikni oshirishga hissa qo'shadigan vaqtni boshqarish amaliyotlarini tahlil qiladi va vaqtni tartibli taqsimlash tadqiqot va akademik natijalarga qanday ta'sir qilishini baholaydi[7].

5. Resurslarni taqsimlash va ijro intizomining ta'siri

Resurslarni taqsimlash ijro intizomining muhim ta'sir ko'rsatadigan yana bir muhim sohadir. Universitetlar ko'pincha cheklangan budjetlar doirasida ishlaydi va resurslarni - moliyalashtirishni, o'qituvchilarni va jihozlarni oqilona taqsimlashi kerak. Intizomli ijroiya guruhlarini resurslarning institutning strategik maqsadlariga muvofiq taqsimlanishini ta'minlaydi, bunda akademik va ilmiy yutuqlarga bevosita hissa qo'shadigan sohalar ustuvor ahamiyat beriladi. Resurslarni taqsimlashda noto'g'ri boshqarish yoki intizomning yo'qligi loyihaning kechikishiga, sifatsiz natijalarga olib kelishi va muassasaning moliyaviy qiyinchiliklariga olib kelishi mumkin[8].

6. Ijro intizomi orqali akademik samaradorlikni oshirish

O'quv faoliyati oliy ta'lim muassasasi muvaffaqiyatining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Intizomli yetakchilik va boshqaruv ilmiy xodimlarning o'quv, ilmiy va ma'muriy rollari uchun javobgar bo'lishini ta'minlaydi. Aniq ko'rsatkichlar va ishlash ko'rsatkichlari ko'pincha taraqqiyotni kuzatish uchun o'rnatiladi, bu yesa professor-o'qituvchilarga o'z sohalarida ustunlik qilishlari kerak bo'lgan tuzilma bilan ta'minlaydi. Ushbu bo'limda ijro intizomni o'qitish sifatini, tadqiqot natijalarini va talabalarining faolligini oshirishni ko'rib chiqadi.

7. Institutsional obro' va ijro intizomi

Obro' - oliy ta'lim muassasalari uchun muhim boylikdir. Kuchli ijro intizomiga yega bo'lgan universitetlar nafaqat ilmiy va ilmiy yutuqlari, balki ma'muriy samaradorligi, axloqiy meyorlari va ijtimoiy hissalarini tufayli ham ijobiy obro'ga yega bo'lish yehimoli ko'proq. Yaxshi intizomli muassasalar, shuningdek, yeng yaxshi professor-o'qituvchilar, talabalar va tadqiqot mablag'larini jalb qilish, ularning obro'sini yanada oshirish yehimoli ko'proq. Ushbu bo'limda ijro intizomni tashkilotning ichki va tashqi idrokiga qanday hissa qo'shishini o'rganadi.

Xulosa. Ijro intizomi bilan oliy ta'lim muassasasi faoliyati o'rtasidagi bog'liqlik murakkab va ko'p qirrali. Biroq, kuchli ijro intizomiga yega bo'lgan muassasalar o'z maqsadlariga yerishish, o'z resurslarini boshqarish va ijobiy obro'ni saqlab qolishlari aniq. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ijro intizomini tarbiyalash tobora kuchayib borayotgan akademik muhitda uzoq muddatli muvaffaqiyatga yerishishni maqsad qilgan oliy ta'lim muassasalari uchun ustuvor vazifa bo'lishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Smith, J. (2020). Leadership and Accountability in Higher Education. *Journal of Academic Management*, 15(3), 215-230.
2. Brown, R. (2019). Time Management in Universities: Balancing Teaching and Research. *Higher Education Quarterly*, 73(2), 145-160.
3. Davis, L. (2021). Organizational Discipline in Academia: A New Approach. *Academic Leadership Review*, 12(1), 50-67.
4. Джоган В. К. и др. Анализ информационных процессов в автоматизированной системе управления научно-информационной деятельностью вуза //Вестник Воронежского института ФСИН России. – 2017. – №. 1. – С. 37-44.
5. Куламахина И. В. и др. Модель деятельности преподавателей вуза по организации внеаудиторной работы обучающихся //Современные проблемы науки и образования. – 2018. – №. 3. – С. 150-150.
6. Чванова М. С., Храмова М. В., Молчанов А. А. Социальное партнерство—один из механизмов совершенствования социально-инновационной деятельности вуза //Образовательные технологии и общество. – 2012. – Т. 15. – №. 2. – С. 581-601.
7. Киселева Е. С. Инновационная деятельность образовательных организаций на примере реализации социального партнерства //Вестник Мининского университета. – 2015. – №. 1 (9). – С. 28.
8. Akbarali O'g'li, Satvoldiyev Fakhridin. "Organization of experimental work and analysis of results on the improvement of technologies for improving the effectiveness of legal education and training of schoolchildren." *Frontline Social Sciences and History Journal* 3.04 (2023): 54-61.

Baxtiyor MIRZARAXIMOV,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti
Boburjon SHOKIROV,
Farg'ona davlat universiteti talabasi
E-mail: Shokirov1603@gmail.com

Farg'ona davlat universiteti professori I.Siddiqov taqrizi asosida

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR EVOLUTSIYASI: TARIX VA HOZIRGI ZAMON

Аннотация

Ushbu maqola raqamli texnologiyalar tarixining keng qamrovli va batafsil ko'rinishini taqdim etadi. Texnologik inqiloblar, ularning jamiyat va iqtisodiyotga ta'siri, shuningdek, raqamli texnologiyalarning kelajakka bo'lgan istiqbollari tahlil qilinadi. Shuningdek, internetning, sun'iy intellekt va mashina o'rganishning kelajagi, shuningdek kvant hisoblashning imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ushbu maqola birinchi mexanik hisoblash qurilmalaridan tortib, zamonaviy raqamli texnologiyalar, shuningdek, internet inqilobi va sun'iy intellekt (AI)ning rivojlanishigacha bo'lgan keng bir davrni qamrab oladi va shu sababdan raqamli texnologiyalar tarixi va uning insoniyat uchun olib kelgan innovatsiyalarini tushunish istagidagi tadqiqotchilar, texnologiya va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganayotgan ilmiy hamjamiyat va kengroq auditoriya uchun qimmatli manba bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: Raqamli texnologiyalar, kompyuter tarixi, raqamli inqilob, axborot texnologiyalari, internet, sun'iy intellekt, kibernetika, mikroprotessor, kompyuter tarmoqlari.

ЭВОЛЮЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация

В этой статье представлен всесторонний и подробный обзор истории цифровых технологий. Анализируются технологические революции, их влияние на общество и экономику, а также будущие перспективы цифровых технологий. Также анализируется будущее Интернета, искусственного интеллекта и машинного обучения, а также возможности квантовых вычислений. Эта статья охватывает широкий период от первых механических вычислительных устройств до современных цифровых технологий, а также интернет-революции и развития искусственного интеллекта (ИИ), и поэтому предназначена для исследователей, желающих понять историю цифровых технологий и инновации, которые он принес человечеству, могут стать ценным ресурсом для академического сообщества и более широкой аудитории, изучающей взаимодействие между технологиями и обществом.

Ключевые слова: Цифровые технологии, история компьютеров, цифровая революция, информационные технологии, Интернет, искусственный интеллект, кибернетика, микропроцессор, компьютерные сети.

EVOLUTION OF DIGITAL TECHNOLOGIES: HISTORY AND PRESENT

Annotation

This article provides a comprehensive and detailed overview of the history of digital technologies. It examines technological revolutions, their impact on society and the economy, and the future prospects for digital technologies. It also examines the future of the Internet, artificial intelligence and machine learning, and the possibilities of quantum computing. This article covers a wide range of time, from the first mechanical computing devices to modern digital technologies, including the Internet revolution and the development of artificial intelligence (AI), and therefore can be a valuable resource for researchers who want to understand the history of digital technologies and the innovations they have brought to humanity, for the academic community studying the interaction between technology and society, and for a wider audience.

Key words: Digital technologies, history of computers, digital revolution, information technology, Internet, artificial intelligence, cybernetics, microprocessor, computer networks.

Kirish. Raqamli texnologiyalar tarixining o'rganilishi nafaqat texnik yutuqlarning, balki bu yutuqlarni amalga oshirishning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy oqibatlarining chuqur tahlilini talab etadi. 20-asrning o'rtalaridan boshlab, raqamli texnologiyalar insoniyat tarixida inqilobiy o'zgarishlarga olib keldi va ularning rivojlanish jarayoni bugungi kunda global ijtimoiy tuzilmalarga va iqtisodiy tizimlarga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Dastlabki mexanik hisoblash qurilmalaridan boshlab, bugungi kunda internet, sun'iy intellekt, mobil texnologiyalar va kvant hisoblash kabi ilg'or texnologiyalargacha bo'lgan rivojlanish jarayoni nafaqat texnologik tafakkur, balki insoniyatning kundalik hayoti, ishlash va muloqot usullarini tubdan o'zgartirdi.

Ushbu maqola raqamli texnologiyalar tarixini keng qamrovda taqdim etadi va ularning rivojlanishining asosiy bosqichlari, jamiyatga bo'lgan ta'siri va kelajakdagi istiqbollari haqida batafsil tahlil olib boradi. Raqamli texnologiyalar insoniyatning yangi imkoniyatlarini kashf etishiga sabab bo'ldi, ammo ular bilan bog'liq yangi muammolar ham paydo bo'ldi, masalan, ma'lumot xavfsizligi, maxfiylik va ijtimoiy tengsizlik kabi masalalar. Shu bois, raqamli texnologiyalarni yanada rivojlantirish va qo'llashda etika, xavfsizlik va adolat masalalariga jiddiy e'tibor qaratish zarur.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Raqamli texnologiyalar tarixiga oid adabiyotlar juda keng va boy. Bu sohada ko'plab muhim ilmiy ishlanmalar mavjud bo'lib, birinchi mexanik hisoblash qurilmalari va dasturlash tamoyillariga oid asarlar alohida o'rin tutadi.

Charlz Babbage va Blaise Pascal kabi pionerlarning ishlarini o'rganish juda muhim. Masalan, Ceruzzi o'zining A History of Modern Computing asarida raqamli texnologiyalar tarixining birinchi bosqichlarini yoritib, elektron kompyuterlarning rivojlanishiga alohida e'tibor beradi [4]. Goldstine esa o'zining The Computer from Pascal to von Neumann asarida kompyuterlarning rivojlanishidagi muhim yutuqlarni batafsil tahlil qiladi. U ENIAC va Colossus kabi dastlabki kompyuterlar tarixini o'rganadi va ular zamonaviy kompyuter tizimlarining poydevorlarini yaratishda qanday ahamiyatga ega bo'lganini ko'rsatadi [5]. Shuningdek, internet inqilobi va mobil texnologiyalarni qo'llashda yuzaga kelgan o'zgarishlarga alohida e'tibor berish zarur. Berners-Leye ning WWW (World Wide Web) texnologiyasining yaratilishi internetni yanada ommalashtirishga yordam berdi va bu haqda ko'plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Masalan, Tim Berners-Leye o'zining ishlarida, World Wide Web yaratish orqali global axborot tizimiga asos solganini ta'kidlaydi [7]. Shuningdek, sun'iy intellekt (AI) va mashina o'rganish sohasidagi yutuqlarni o'rganishga oid ilmiy asarlar ham mavjud. Goodfellowning Deyep Learning asari bu sohada eng muhim nazariy va amaliy yutuqlarni tahlil qiladi [9].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tadqiqot metodologiyasi sifatida tahliliy va tarixiy yondashuvlardan foydalanilgan. Tadqiqotning birinchi bosqichida raqamli texnologiyalar tarixiga oid mavjud ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlar tahlil qilindi. Asosiy e'tibor texnologik yutuqlarning rivojlanishi va

ularning jamiyatga ta'siriga qaratilgan. Maqolada raqamli texnologiyalarning tarixiy evolyutsiyasi, eng muhim texnologik yutuqlar, shaxslar va kashfiyotlar haqida tarixiy tahlil qilish orqali bu texnologiyalarni qanday rivojlantirish mumkinligini anglashga harakat qilindi.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichida, raqamli texnologiyalarni joriy etishning ijtimoiy va iqtisodiy ta'siri o'rganildi. Bu jarayonda raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali yuzaga kelgan o'zgarishlar, ayniqsa, iqtisodiyotdagi va ijtimoiy tuzilmadagi o'zgarishlar tahlil qilindi. Tahlilning asosiy qismi sifatida, mashina o'rganish, sun'iy intellekt va kvant hisoblash kabi ilg'or texnologiyalarning amaliy qo'llanilishi o'rganildi. Ular mavjud tizimlarni qanday yangilash va optimallashtirish mumkinligi haqida mulohazalar keltirildi.

Tahlil va natijalar. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi jahon miqyosida keng ko'lamli ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarga sabab bo'lgan. Blaise Pascal ning ilk mexanik hisoblash mashinasidan boshlab, Charles Babbage ning Analitik mashinasigacha bo'lgan rivojlanish jarayonlari zamonaviy kompyuter texnologiyalarining shakllanishida muhim o'rin tutdi [6]. 20-asrning o'rtalarida yaratilgan ENIAC va Colossus kabi birinchi elektron kompyuterlar raqamli texnologiyalar sohasida yangi imkoniyatlar ochdi [4]. Intel ning mikrosxemalar ixtirosi esa kompyuter texnologiyasining kichrayishiga va ommalashishiga zamin yaratdi [8].

1990-yillarda internetning ommalashishi va WWW ning joriy etilishi yangi texnologik inqilobni boshladi. Ushbu davrda Tim Berners-Leye ning ishlari axborot texnologiyalarini global miqyosda rivojlantirishga yordam berdi [7]. Internetning tarqalishi bilan, axborot almashinishning tezligi va samaradorligi keskin oshdi. Shuningdek, mobil texnologiyalar, ayniqsa, smartfonlar ning keng ommalashuvi bilan raqamli texnologiyalar hayotning har bir sohasiga kirib bordi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt va mashina o'rganish sohasidagi yutuqlar texnologik rivojlanishning yangi bosqichini boshladi. Sun'iy intellekt yordamida avtomatlashtirish jarayonlari yanada samarali bo'ldi, masalan, tibbiyotda tashxis qo'yish, transportda avtonom tizimlar va ishlab chiqarishda robototexnika qo'llanildi. Kvant hisoblash esa, o'z navbatida, kelajakda kompyuterlarning imkoniyatlarini kengaytiradi va murakkab masalalarni yanada tezroq hal qilishga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Raqamli texnologiyalar tarixining o'rganilishi nafaqat ularning texnik yutuqlarini, balki ularning jamiyatga bo'lgan keng qamrovli ta'sirini tushunish imkonini beradi. Bu texnologiyalar nafaqat ilm-fan va sanoat sohaslarini, balki ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni ham tubdan o'zgartirdi. Dastlabki mexanik qurilmalardan to zamonaviy sun'iy intellekt va kvant hisoblashning rivojlanishigacha bo'lgan jarayon raqamli texnologiyalarni shakllantirgan va insoniyatning hayotiga kiritilgan yangi imkoniyatlarni taqdim etdi.

Birinchi navbatda, Blaise Pascal va Charles Babbage kabi olimlar tomonidan yaratilgan mexanik hisoblash vositalari bugungi kunda raqamli kompyuterlarga aylangan ilmiy asarlar uchun mustahkam poydevor bo'ldi. Elektron kompyuterlarning paydo bo'lishi, mikrochiplar va mikrosxemalarning rivojlanishi, shaxsiy

kompyuterlarning keng tarqalishi, va nihoyat, Internet va mobil texnologiyalarni kashf etish raqamli texnologiyalarni globallashtirish jarayoniga olib keldi. Bugungi kunda, texnologik o'zgarishlar Internet va smartfonlar orqali hayotimizga kirib keldi, bu esa global miqyosda muloqot, ta'lim, ish faoliyati va iqtisodiy operatsiyalarni o'zgartirdi.

Sun'iy intellekt (AI) va mashina o'rganishning kelajakdagi imkoniyatlari yuqori, ayniqsa, tibbiyot, avtomobilsozlik, moliya va boshqa sohalarda sun'iy intellekt yordamida yangi innovatsiyalar amalga oshirilishi mumkin. Kvant hisoblash esa, kelajakda hozirgi kompyuterlar imkoniyatlaridan yuz marta kuchliroq va tezroq ishlashni ta'minlash va murakkab hisoblashlar uchun yangi paradigmalarni yaratish imkonini beradi.

Kelajakda raqamli texnologiyalar yanada rivojlanib, insoniyat uchun yangi imkoniyatlar yaratishi, jamiyatni, iqtisodiyot va sanoatni tubdan o'zgartirishi kutilmoqda. Biroq, bu jarayon bilan bog'liq ba'zi xavflar ham mavjud. Masalan, texnologiyaning ortib borishi bilan yangi ish o'rinlari va ijtimoiy muammolar yuzaga kelishi mumkin. Sun'iy intellekt va avtonom tizimlar orqali odamlarning o'rni bosuvchi texnologiyalarning rivojlanishi, ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiylik muammolari, shuningdek, ijtimoiy tengsizliklar kabi masalalar ham dolzarb bo'lib qoladi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalarni qo'llashda ahamiyatli omil sifatida etika va jamiyatga bo'lgan ta'sir masalalari ko'rib chiqilishi kerak. Texnologik rivojlanish ijtimoiy tenglikni yaratishi kerak, bu esa bilim, imkoniyatlar va boylik taqsimotini adolatli qilishni talab etadi. Shu bilan birga, texnologiyalarning salbiy ta'sirlari, jumladan, texnologiyalarni suiiste'mol qilishning oldini olish uchun global hamkorlik va to'g'ri qonunchilik zarur.

Raqamli texnologiyalar tarixi va uning hozirgi rivojlanishiga asoslanib, kelajakda texnologiyalarni adolatli va maqsadga muvofiq ishlatish muhimdir. O'zgaruvchan dunyoda innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va ularni ijtimoiy manfaatlarga moslashtirish texnologiyalarning insoniyat uchun yanada foydali bo'lishini ta'minlashi mumkin.

Quyida mavzuga doir takliflar berilgan:

Axborot xavfsizligi va maxfiylikni mustahkamlash: Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan birga, ma'lumotlarning xavfsizligi va maxfiylikni ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Bu uchun global miqyosda birlashgan siyosat va standartlar yaratilishi lozim.

Ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish: Raqamli texnologiyalarni barcha qatlamlarga teng taqsimlash, ularning imkoniyatlaridan foydalana olishlarini ta'minlash uchun ijtimoiy siyosat ishlab chiqilishi zarur.

Ta'lim va treninglarni rivojlantirish: Yangi texnologiyalarni qo'llashda yuzaga keladigan yangi talablarni qondirish uchun ta'lim tizimida raqamli savodxonlikni oshirish muhimdir.

Yosh avlodni tayyorlash: Sun'iy intellekt va kvant hisoblash kabi ilg'or texnologiyalarni qo'llashda o'quv dasturlari va kurslarni rivojlantirish zarur. Bu yangi texnologiyalarni boshqarish va ularni samarali qo'llash uchun tayyorlangan mutaxassislarni yetishtirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Babbage, C. (1837). On the Analytical Engine. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, b. 127, 146–152.
2. Berners-Lee, T. (1990). *Information Management: A Proposal*. CERN, b. 8-9.
3. Boole, G. (1854). *An Investigation of the Laws of Thought*. Walton and Maberly.
4. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W.W. Norton & Company, b. 155.
5. Ceruzzi, P. E. (2003). *A History of Modern Computing*. MIT Press, b. 15, 39.
6. Goldstine, H. H. (1972). *The Computer from Pascal to von Neumann*. Princeton University Press, b. 128.
7. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep Learning*. MIT Press, b. 72.
8. <https://library-tsul.uz/> - Toshkent davlat yuridik universiteti elektron kutubxonasi.
9. Karimov I. "Axborot xavfsizligi asoslari". Darslik. 2016.
10. Tannenbaum, A. S. (2010). *Structured Computer Organization* (6th ed.). Prentice Hall, b. 104.
11. Turing, A. (1936). On Computable Numbers, with an Application to the Entscheidungsproblem. *Proceedings of the London Mathematical Society*, 42(1), b. 230–265.

Laylo MIRZOVIDOVA,
A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti ilmiy xodimi,
E-mail: mirzoxidovalaylo@gmail.com

Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti., PhD M.Omanova taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF PROJECT WORK IN THE FORMATION OF UNIVERSAL LIFE SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation

The article discusses the relevance of organizing project work in the formation of universal life skills of primary school pupils, the importance of project work in the formation and development of skills and qualities of primary school pupils, such as research and curiosity. The ability to perform practical work, practical examples of the effective organization of project work in primary school are given.

Key words: Project, educational project, universal life skills, abilities, competence, communicative competence, information processing competence, research, search, result.

ЗНАЧЕНИЕ ПРОЕКТНОЙ РАБОТЫ В ФОРМИРОВАНИИ УНИВЕРСАЛЬНЫХ ЖИЗНЕННЫХ НАВЫКОВ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В статье рассматривается актуальность организации проектной работы в формировании универсальных жизненных навыков учащихся младших классов, значение проектной работы в формировании и развитии умений и качеств учащихся младших классов, таких как исследовательская, любознательность. Умение выполнять практическую работу, приводятся практические примеры эффективной организации проектной работы в начальных классах.

Ключевые слова: Проект, образовательный проект, универсальные жизненные навыки, умения, компетентность, коммуникативная компетентность, компетентность обработки информации, исследование, поиск, результат.

KICHIK SINIF O'QUVCHILARINING UNIVERSAL HAYOTIY KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHDA LOYIHA ISHLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada boshlang'ich ta'limda kichik sinf o'quvchilarining universal hayotiy ko'nikmalarini shakllantirishda loyiha ishlarini tashkil etishning dolzarbligi, loyiha ishlarining kichik sinf o'quvchilarining tadqiqotchilik, izlanuvchanlik, amaliy ishlarni bajara olish kabi ko'nikma va malakalarini shakllantirish va rivojlantirishdagi ahamiyati, boshlang'ich sinflarda loyiha ishlarini samarali tashkil etish yuzasidan amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Loyiha, o'quv loyihasi, universal hayotiy ko'nikmalarini, ko'nikma, malaka, kommunikativ kompetensiya, axborot bilan ishlash kompetensiyasi, tadqiqotchilik, izlanuvchilik, natija.

Kirish. Amaldagi DTS, Milliy o'quv dasturi, xalqaro baholash tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'lim oldiga yangi maqsad va vazifalarni qo'yadi. Endi boshlang'ich sinflarda bolani nafaqat o'qish, hisoblash va yozishni o'rgatish kerak, balkim bilimlarini amaliyotda qo'llay olish va yarata olish qobiliyatlarini ham shakllantirish va rivojlantirishni ham taqozo etmoqda. Bu esa ta'lim jarayonida "loyiha ishi" usulini keng miqyosda qo'llash shartligini namoyon qiladi.

Tabiiyki, "Nima uchun boshlang'ich ta'limda loyiha usuli qo'llash dolzarb?" degan savol tug'iladi.

Zamonaviy maktabning ustuvor vazifalaridan biri har bir bolaning shaxsiy rivojlanishi uchun zarur va to'liq shart-sharoitlarni yaratish, o'quvchilarning ta'lim jarayonida faol harakatlarini shakllantirishdir, - deydi E.P.Nikitin. Aynan boshlang'ich ta'lim barcha keyingi ta'limning asosi, poydevori hisoblanadi [1]. Shunday ekan, boshlang'ich ta'lim quyidagilar ta'minlanishi kerak:

o'quvchilarning kognitiv motivatsiyasi va qiziqishlari;
axloqiy xulq-atvor asoslarini shakllantirish;

o'quvchilarning o'qituvchisi ota-onalari va sinfdoshlari bilan hamkorlik qilish, hamkorlik qilish istagi va qobiliyati;
boshlang'ich sinflarda tadqiqot faoliyati asoslarini yaratishni.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar tabiatan allaqachon tadqiqotchilardir. Ularni yangi tajribalarga chanqoqlik, qiziquvchanlik, tajriba o'tkazish va mustaqil ravishda axborotni izlash istagi o'ziga jalb qiladi.

Maqsadlarga erishish uchun boshlang'ich ta'lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish zarur. Bizningcha, "loyiha usuli" ya'ni ta'lim jarayonida o'quv va tadqiqotchilik loyihalarini tatbiq etish o'quvchilarning 4 K ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishning eng samarali usulidir.

J.Dyui "Loyiha usuli" o'quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqil ravishda bilim olish, axborot makonida harakat qilish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish,

muammoni ko'rish, shakllantirish va hal qilish qobiliyatiga asoslanganligini uqtiradi.

Ta'lim faoliyatini tashkil etishning hamkorlik shakllaridan loyiha ishi shaklining tubdan farqi - bu bolaning tashabbuskorligidir. Loyiha ishi faoliyatida bola o'zining ichki motivatsiyasiga ko'ra harakat qila boshlaydi va o'quvchining subyektiv harakati uchun mezon bo'ladigan birgalikdagi faoliyatga o'zgarishlar kiritadi, - deydi V.V.Serikov. Lekin asosiy natija shundan iboratki, loyihalashtirish va tadqiqot faoliyati jarayonida o'quvchi kuzatishlar olib borishga, o'z fikrini aniq va qisqa ifodalashga, asosiy narsani ajratib ko'rsatishga, o'z nuqtayi nazarini himoya qilishga, xulosa chiqarishga o'rganadi; ma'lumotnomalar, lug'atlar bilan ishlash; natijalarni keng jamoa oldida taqdim qila oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ikki guruh yangi ko'nikmalarni shakllantirish kerak. Gap, birinchi navbatda, o'rganish qobiliyatining asosini tashkil etuvchi universal ta'lim faoliyati haqida bormoqda, ya'ni o'quvchilarning muammolarni ijodiy hal qilish va ma'lumotlarni qidirish, tahlil qilish va sharhlash ko'nikmalari.

Universal ta'lim harakatlarini to'rtta asosiy guruhga ajratish mumkin:

Shaxsiy universal harakatlar o'quvchilarning ijtimoiy hayotdagi faoliyat yo'nalishini va shaxslararo munosabatlarni o'rnatish qobiliyatini shakllantiradi.

Normativ universal harakatlar o'quvchilarning o'quv faoliyatini tashkil eta olish qobiliyatini shakllantiradi. Kognitiv yo'nalishning universal harakatlar blokida maqsadga muvofiq quyidagicha farqlanadi: umumiy ta'lim, shu jumladan, belgi-ramzlar, mantiqiy, muammolarni qo'yish va yechish jarayoni.

Kommunikativ universal harakatlar boshqalarning, aloqa yoki faoliyatdagi sheriklarning pozitsiyasini hisobga olishni ta'minlaydi; tinglash va dialogga kirishish qobiliyati; muammolarni jamoaviy muhokama qilishda ishtirok etish; tengdoshlar guruhiga

qo'shilish va tengdoshlar va kattalar bilan samarali hamkorlikni o'rnatish. Ikkinchidan, gap bolalarda bilim olishga motivatsiyani shakllantirish, ularga o'z-o'zini anglash va rivojlantirish, mustaqil izlanuvchanlik, kreativlik, yaratuvchanlik qobiliyatlarini amalga oshirishga yordam berish haqida bormoqda. Ushbu harakatlar loyiha faoliyati bilan muvaffaqiyatli amalga oshadi.

Loyiha faoliyati muammoni shakllantirish orqali o'quvchilarning aqliy faoliyatini tashkil etish, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish va o'z ishining natijalariga ijodiy yondashish orqali o'rganishni tashkil qilish imkonini beradi. Albatta, loyiha tizimini yaratish va uni boshlang'ich sinflarda qo'llashni birdan boshlash mumkin emas. Ushbu turdagi faoliyatning dastlabki rivojlanishida boshlang'ich sinf o'quvchisini o'rta va yuqori darajadagi to'liq loyiha faoliyatiga tayyorlaydigan loyiha vazifalari tizimidan foydalanishni tashkil etish maqsadga muvofiq.

Loyiha vazifasi deganda, tizim yoki vazifalar to'plami orqali bolalarning harakatlari tizimi maqsadli ravishda rag'batlantiriladigan, bolaning amaliyotida hech qachon mavjud bo'lmagan natijani ("mahsulot") olishga qaratilgan vazifani tushunamiz. Bu faoliyat davomida bolalarda sifat jihatidan o'zini o'zi o'zgartirish, rivojlantirish, qobiliyatlarini namoyon qilish jarayoni sodir bo'ladi.

Boshlang'ich maktabda loyihalar ustida ishlashdan maqsadi – o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi va ijodiy salohiyati uchun asos yaratishdir.

Vazifalar:

1. O'ziga nisbatan hurmatni, ijobiy baho bera olishni shakllantirish.

2. Hamkorlikda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish:

muloqotga kirishish, o'z harakatlarini birgalikdagi faoliyatda sheriklar harakatlari bilan muvofiqlashtirish qobiliyati;

atrofda qilargalarga mehribon va e'tiborli bo'lish, hamdardlik ko'rsatish qobiliyati;

ijtimoiy adekvat xulq-atvor usullarini shakllantirish.

3. Faoliyatni tashkil etish va ularni boshqarish qobiliyatini shakllantirish:

maqsad sari intilish va qat'iyatlikni tarbiyalash; ishni to'g'ri tashkil etish va ish vaqtidan oqilona foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish;

faoliyat va hamkorlikni mustaqil va birgalikda tashkil etish qobiliyatini shakllantirish;

mustaqil va birgalikda qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirish.

4. Ijodiy masalalarni yechish qobiliyatini shakllantirish.

5. Axborot bilan ishlash qobiliyatini shakllantirish (to'plash, tizimlashtirish, saqlash, foydalanish) [4].

Tahlil va natijalar. Shu o'rinda "Kuz ne'matlari" loyihasi asosida loyiha ustida ishlashning har bir bosqichida qanday universal ta'lim faoliyatini amalga oshirilishi mumkinligini ko'rib chiqamiz.

Loyiha mavzusi: "Kuz ne'matlari. Meva va sabzavotlar".

1-bosqich – loyihaga kirishish (amalga oshiriladigan faoliyat muammosini aniqlash, maqsad va vazifalarini belgilash). Maktab hududi bo'ylab ekskursiya qilayotganda o'quvchilar kuzning mehmoni bo'lishadi (bunda o'qituvchi kuzda pishib yetiladigan meva va sabzavotlarga bolalarning e'tiborini qaratadi va bolalar bilan mavzu

uzasidan suhbat o'tkazadi). Bolalar uylaridan yilning shu davriga oid turli yozuvchilarning asarlarini olib kelishadi. Ota-onalari bilan kuzgi o'rmonga tashrif buyurishadi. Atrofimizdagi olam darsida kuz mavzusiga bag'ishlangan dars davomida o'quvchilar sinfdoshlari bilan qiziqarli ma'lumotlar bilan fikr almashadilar. Ushbu bosqichda kognitiv universal ta'lim harakatlari shakllantiriladi: mavzuga aloqador rasmlar va matndan ma'lumot olish qobiliyati; muammoni shakllantirish qobiliyati. Kommunikativ qobiliyatlar: boshqalarni tinglash va tushunish qobiliyati; o'z fikrlarini og'zaki ifoda etish qobiliyati; muloqot va xulq-atvor qoidalarini birgalikda kelishish qobiliyati. Normativ (ta'lim standartiga muvofiq universal ta'lim faoliyati bo'lib, keng ma'noda – o'quvchilarning o'rganish, faol kognitiv faoliyat orqali o'zini o'zi rivojlantirish qobiliyati. Bu yangi bilim va ko'nikmalarni muvaffaqiyatli egallashga yordam beradigan, shuningdek ularni ta'lim va hayotiy vaziyatlarda qo'llashga yordam beradigan texnikalar to'plami) – bu faoliyat maqsadini aniqlash qobiliyati.

2-bosqich – faoliyatni tashkil etish (guruhlariga bo'linish, rollar, vazifalarni taqsimlash, rejalashtirish, taqdimot shakli va usulini tanlash). 2-bosqichda kommunikativ universal ta'lim harakatlarining butun majmuasi shakllanadi: o'qituvchi va tengdoshlar bilan o'quv hamkorligini rejalashtirish, ishtirokchilarning maqsadlarini, vazifalarini, o'zaro ta'sir qilish usullarini aniqlash qobiliyati; savol berish qobiliyati – ma'lumotlarni qidirish va to'plashda faol hamkorlik; nizolarni hal qilish qobiliyati - muammolarni aniqlash, nizolarni hal qilishning muqobil usullarini izlash va baholash, qaror qabul qilish va uni amalga oshirish.

3-bosqich – faoliyatni amalga oshirish (ma'lumotlarni izlash, maslahatlashish, o'qituvchi nazorati va yordami, taqdimot tayyorlash). Ushbu bosqichda kerakli ma'lumotlarni izlash, ajratish va axborotni qidirish usullarini qo'llash, shu jumladan kompyuter vositalaridan foydalanish qobiliyati shakllanadi. Bular ta'lim standartiga muvofiq universal ta'lim faoliyatlarini. Belgilangan vazifalarga muvofiq nutqni shakllantirish qobiliyatini rivojlantiramiz - bu kommunikativ universal ta'lim faoliyati. O'quvchilar o'qituvchi bilan suhbatda o'z vazifalarining muvaffaqiyatini aniqlash malakasini rivojlantiradi - bu tartibga soluvchi universal ta'lim faoliyati.

4-bosqich – taqdimot (faoliyat natijasini taqdim etish, faoliyat haqida mulohaza yuritish, ish faoliyatini baholash). Kommunikativ universal ta'lim faoliyati: bunda o'quvchilarda boshqalarni tinglash va tushunish qobiliyati rivojlantiriladi; berilgan vazifalarga muvofiq muloqotni shakllantirish qobiliyati rivojlantiriladi; O'z fikrini og'zaki ifoda etish qobiliyati rivojlantiriladi. Normativ universal ta'lim faoliyati: o'qituvchi bilan suhbatda vazifalarning muvaffaqiyatini aniqlash qobiliyati rivojlantiriladi; Belgilangan vazifaga muvofiq tarbiyaviy harakatlarni baholash qobiliyati rivojlantiriladi.

Quyida har bir guruhning ish natijalarini keltiramiz.

1-guruh o'zlarining (meva va sabzavotlar haqidagi) topishmoqlar kitobini taqdim etadilar. Loyiha shu tarzda himoya qilinadi. Guruh a'zolari o'zlari tanlagan topishmoqlarni o'qib berishadi. Javobni eshitib, ular o'zlari chizgan rasmlarini korsatadilar va u yoki bu sabzavot yoki mevalar haqida qo'shimcha ma'lumot berishadi. Masalan: Pattison fransuzcha so'z bo'lib, "Osimlik pirogi" ma'nosini anglatadi. Pattison – yaxshi parhez taom hisoblanadi. Ularni yurak-qon tomir kasalliklarida iste'mol qilish tavsiya etiladi.

2-guruh "Kuz sovg'alari" plakatin chizib tayyorlashgan. Ular boshqa guruhlar ishtirokchilariga savol berishadi: "Ayting-chi, plakatda ko'rsatilgan sabzavot va mevalarni nimaga aylantirish mumkin?" Shunda ularning ko'z o'ngida qovoq go'zal Kuz qizga aylanadi, kartoshka esa sakkiz oyog'ini o'rgimchakdek qimirlatib stol bo'ylab yugurib ketadi. Shunday qilib, ikkinchi guruh qanday o'zgarishlarga erishganliklarini ko'rsatishadi.

3-guruh mavzu asosida kitoblardan iborat kichik ko'rgazma tayyorlashgan. Ular bosh qahramonlardan biri meva yoki sabzavotlar bo'lgan ertaklarni tanlab qo'yishgan. Guruh a'zolari ishtirokchilarga "Qanday ertaklarni bilasiz?" – deb so'raydilar. Javoblarni tinglagandan so'ng, ular ertaklardan eng mashhuri – "Sholg'om"ni sahnalashtiradilar.

Loyihani tayyorlashning barcha bosqichlarida o'qituvchi mutaxassis sifatida emas, balki maslahatchi va yordamchi sifatida ishlaydi.

O'quvchilarning bilim olishdagi roli ham o'zgarib bormoqda: ular jarayonning faol ishtirokchilardir. Ishchi guruhlardagi faoliyat ularga jamoada ishlashga, jamoada hamkorlik qilishga, nostandart yechimlarni izlashga, umumiy harakatlar uchun ma'lum bir mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga va amalga oshirilgan harakatlar va olingan natijalardan quvonchni his qilishga yordam beradi.

O'quv jarayoni bosqichma-bosqich xarakterga ega bo'lib, loyihalash va texnologik vazifalar tizimini hal qilishni keltirib chiqaradi. Texnologiya darslarida qog'oz bilan ishlashda quyidagi loyihani amalga oshirish mumkin.

Misol. Dars mavzusi: Qog'oz bilan ishlash. Origami. "Mening ko'cham".

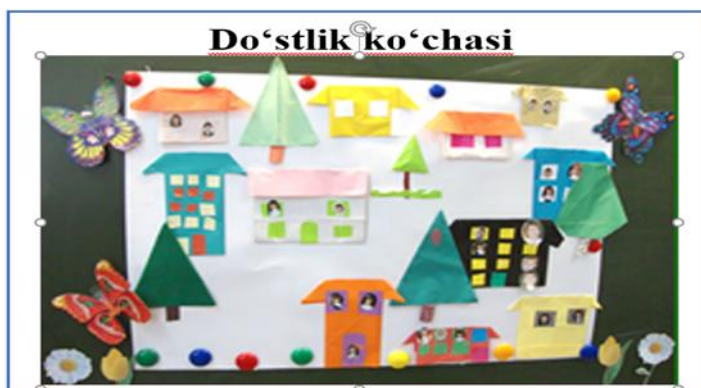
1-bosqich – loyihaga kirish. "Mening vatanim" fotosuratlarini namoyishi amalga oshiriladi. M.Yusufning vatan haqidagi "Iqror" she'rini o'qiladi. Ona vatanimizga bag'ishlangan kitoblar ko'rgazmasi tashkil etiladi. Yana bir bor ta'kidlab o'tishimiz joizki, 1-bosqichda o'quvchilarni loyihaga jalb qilish juda muhim. Loyiha mavzusi nafaqat tanish va qiziqarli, balki o'quvchi uchun ham tushunarli bo'lishi kerak. Loyiha ishi davomida o'qituvchi o'quvchilarni faoliyati davomida qo'llab-quvvatlash, yo'naltirish vazifasini bajaradi. Vaqt

nuqtayi nazaridan, loyihaning ushbu bosqichi eng qisqa, ammo kutilayotgan natijalarga erishish uchun juda muhimdir.

2-bosqich – faoliyatni tashkil etish. Ushbu bosqichda o'quvchilarning faoliyati tashkil etiladi: guruhlar faoliyat yo'nalishlari bo'yicha belgilanadi, har bir guruhning maqsad va vazifalari yoritiladi, har bir ishtirokchining roli aniqlanadi. Guruhlarning ishi rejalashtiriladi: axborot manbalari, axborotni to'plash va tahlil qilish usullari, faoliyat natijalarini taqdim etish usullari aniqlanadi (hisobot shakli, taqdimot turi va boshqalar).

3-bosqich. Faoliyatlarni amalga oshirish. Ma'lumotlar yig'iladi va oraliq vazifalar hal qilinadi. O'quvchilar foydalanadigan asosiy vositalar ma'lumot olishning turli shakllari: so'rovnomalari, kuzatishlar, tajribalar, reportajlar va h.k.

4-bosqich. Natijalar taqdimoti, hisobot. Ishni yakunlash, o'z faoliyatini baholash, chetdan baholash, natijalarni namoyish etish uchun taqdimot bosqichi zarurdir. Izlanish natijalarini taqdim etish shakllari turli ko'rinishda bo'lishi ham mumkin. Guruhlarning ishlarini umumlashtirish asosida o'quvchilar o'zlarining yangi ko'chalariga ega bo'ladilar. O'quvchilar bu ko'chani nomlashadi va shu ko'chada yashashga qaror qilishadi. Fotosuratlarini uylarga joylashtiradilar.

Xulosa va takliflar. Ijodiy mehnat jarayonida bolalar qilgan ishlaridan foydalanadilar. Bu jarayonda o'quvchilarning ijodiy faolligi rivojlanadi, ijtimoiy mavqeyi rivojlanadi. Shu bilan birga, o'z ona yurtiga, mehnatiga hurmat va iftixor tuyg'ulari tarbiyalanadi.

Asosiysi, o'quvchilarda ma'lum bir yumushlarni bajarish, natijaga erishish va o'ziga ishonch hissi rivojlanadi.

Loyiha faoliyati orqali shakllanadigan universal ta'lim faoliyati maqsad, natija va ayni paytda bolalar uchun maxsus tashkil etilgan ta'lim faoliyati vositasi sifatida ishlaydi. Umumjahon ta'lim

faoliyatining shakllanishi o'quvchilarga hamkorlikda va o'qituvchi rahbarligida amalga oshiriladigan ta'lim faoliyatidan o'z-o'zini tarbiyalash, mustaqil bilim olish, tadqiqotchilik, izlanuvchanlik faoliyatiga o'tishni ta'minlaydi.

Boshlang'ich sinflarda loyiha faoliyatini tashkil etish, shubhasiz, o'quvchilarning faol kognitiv faoliyat orqali o'zini o'zi rivojlantirish qobiliyati, ya'ni yangi bilim va ko'nikmalarni

muvaqqiyatli egallash, ularni ta'lim va hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishni ta'minlaydi. Biz pedagoglarning vazifamiz esa o'quvchilarimizning kognitiv, izlanuvchanlik, ijodkorlik, yaratuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantiruvchi har xil turdagi loyihalarni amalga tatbiq etish uchun qulay shart-sharoit yaratish va amalga oshirishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR

1. Воронцова А.Б. Проектные задачи в начальной школе. – М.: Просвещение, 2011.
2. Савенков А.И. Методика исследовательского обучения младших школьников. – Самара: Издательство «Учебная литература», 2007. – 208 с.
3. Александрова Н.В. Проектная деятельность на уроках в начальной школе и её роль в формировании универсальных учебных действий. – Челябинск: 2013. – С. 1-4.
4. Белкина Ю. Ю. Исследовательская работа школьников. 2003. - 18-23 с.
5. 4.Бычков А. В. Метод проектов в современной школе. – Москва, 2010. - 56-61 с.
6. Гузеев В. В. Метод проектов как частный случай интегрированной технологии обучения. 2011. - 12 с.
7. Глухарёва О. Г. Влияние проектного обучения на формирование ключевых компетенций у учащихся старшей школы. 2007. – 87 с.
8. Иванова Н. В. Возможности и специфика применения проектного метода в начальной школе. 2012. – 45 с.
9. Ильюхина В.С. Проектирование творческих учебных заданий.
10. Журнал «Начальная школа» № 8, 2003.
11. Коникина В.И. Метод проекта в разработке модели урока истории. Журнал «Начальная школа» № 11, 2004.

Dildora MURATOVA,
Renessans ta'lim universiteti tadqiqotchisi dotsenti, PhD
E-mail: muratovadildora959@gmail.com
Tel: +99890 9681159

Dotsent, PhD S.Sultanov taqrizi asosida

SOME ISSUES OF THE CONCEPT OF ENVIRONMENTAL SAFETY IN THE VIEWS OF EASTERN AND WESTERN PHILOSOPHERS

Annotation

The history of human development manifests itself as a complex process, formed in close connection with the observation of the environment, the exploitation of natural resources, and the perception of natural phenomena. This process reflects humanity's continuous efforts to understand and rationally use the environment, and is directly related to the study of natural laws and their application for human well-being. We would not be mistaken to say that each scientific discovery and technological achievement in understanding nature has created the foundation for raising human civilization to a new stage of development. Although this process has occurred differently in various periods of human history, its main essence has remained understanding and managing the mechanisms of interaction between nature and society.

Key words: Security; ecological security; human and nature; views of Farabi, Beruni and Ibn Sina on the attitude towards nature, hexicology, "deep ecology".

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КОНЦЕПЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ВО ВЗГЛЯДАХ ВОСТОЧНЫХ И ЗАПАДНЫХ ФИЛОСОФОВ

Аннотация

История развития человечества проявляется как сложный процесс, формирующийся в тесной связи с наблюдением за окружающей средой, эксплуатацией природных ресурсов и восприятием природных явлений. Этот процесс отражает постоянные усилия человечества по пониманию и рациональному использованию окружающей среды и непосредственно связан с изучением законов природы и их применением для обеспечения благополучия человека. Мы не ошибемся, если скажем, что каждое научное открытие и технологическое достижение в понимании природы создало основу для подъема человеческой цивилизации на новую ступень развития. Хотя в разные периоды истории человечества этот процесс протекал по-разному, его главной сутью оставалось понимание механизмов взаимодействия природы и общества и управление ими.

Ключевые слова: Безопасность; экологическая безопасность; человек и природа; взгляды Фараби, Беруни и Ибн Сины на отношение к природе, гексикология, "глубинная экология".

SHARQ VA G'ARB FAYLASUFLARI QARASHLARIDA EKOLOGIK XAVFSIZLIK KONSEPSIYASINING AYRIM MASALALARI

Аннотация

Insoniyatning taraqqiyot tarixi murakkab jarayon sifatida namoyon bo'lib, u atrof-muhitni kuzatish, tabiiy boyliklarni o'zlashtirish hamda tabiat hodisalarini idrok etish bilan uzviy aloqadorlikda shakllangan. Mazkur jarayon inson zotining atrof-muhitni anglash va undan oqilona foydalanish borasidagi uzluksiz intilishlarini ifoda etib, tabiat qonuniyatlarini tadqiq etish va ularni inson farovonligi yo'lida tatbiq etish bilan bevosita bog'liqdir. Tabiatni anglash yo'lidagi har bir ilmiy kashfiyot va texnologik yutuq insoniyat tamaddunining yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishiga zamin yaratgan, desak adashmaymiz. Bu jarayon insoniyat tarixining turli davrlarida turlicha kechgan bo'lsa-da, uning asosiy mohiyati - tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini anglash va boshqarishdan iborat bo'lib kelgan.

Kalit so'zlar: Xavfsizlik; ekologik xavfsizlik; inson va tabiat; Farobiy, Beruniy va Ibn Sinoning qarashlarida tabiatga munosabat, geksikologiya, "chuqur ekologiya".

Kirish. Aslida, xavfsizlik tushunchasi har qanday tizimning asosiy xususiyatlaridan biridir. Tizim deganda, o'zaro munosabatda va uzviy bog'liqlikda bo'lgan unsurlar yig'indisi tushuniladiki, ular muayyan yaxlitlikni tashkil qiladi. Shu jihatdan, tizimning yetakchi xususiyati uning yaxlitligi ekan, u tuzilmalardan aynan unsurlar o'rtasidagi o'zaro bog'liklik darajasi bilan ajralib turadi. Demak, tizimni yaxlitlik o'laroq o'rganganimizda, birinchi navbatda uning yaxlitligi zaruriy, qonuniy va barqaror xususiyatlarga ega ekanligini nazarda tutamiz.

Tizimning har bir unsuri o'zaro ta'sirlashishi ichki muvozanatda bo'lib, biror unsurda yuzaga kelgan xavf-xatar, bu tizimning butun yaxlitligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ekologik xavfsizlik konsepsiyasi ham tabiiy muhit ta'sirida ijtimoiy tizimning muvozanati va yaxlitligini ta'minlashni nazarda tutadi. Shu nuqtayi nazardan, tabiat, atrof-muhit va ekologik tizimlarning yaxlitligi va ularning barqarorligi masalasi hamisha faylasuflarning diqqat markazida bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Abu Nasr Farobiy "Fozil odamlar shahri" asarida inson fazilatiga zid holatlarni yoritir ekan shunday ta'kidlaydi: "Unga (insonga) shunday bir qobiliyat berildiki, uning yordamida turli narsalardan foydalanib, yashashi uchun doimiy yaxshi sharoit vujudga keltirishga intiladi. Shu tarzda olamdagi har bir mavjudot o'ziga qarshi va umuman boshqa mavjudotlarni yo'qotib, o'z yashash sharoitini yaxshilashga intiladi. Bizga shunday

ko'rinadiki, olamdagi barcha mavjudotlar faqat o'z yashash sharoitlarini yaxshilash uchun, o'ziga foyda keltirmay, zarar keltiradigan boshqa barcha mavjudotlarni yo'qotish uchun, faqat o'zining yaxshiroq yashashini ta'minlash uchun dunyoga kelgan. Go'yo ularning har biri dunyoda faqat o'zi yashashi kerakday boshqa mavjudotlarning yashashi unga zarar keltiradiganday, shu hayvon borligining o'zi uning uchun zararday".

Farobiy ta'kidlagan insonning "yashash uchun doimiy yaxshi sharoit vujudga keltirishga intilishi" hozirgi kunda antropogen ta'sir natijasida yuzaga kelayotgan global ekologik muammolarning bashorati kabi ko'rinadi. Allomaning o'sha davridayoq "har bir mavjudot dunyoda faqat o'zi yashashi kerakday" degan fikri zamonaviy ekologik xavfsizlik nuqtayi nazaridan qaraganda, insonning tabiatga nisbatan antropotsentrik yondashuvini aks ettiradi. Bu yondashuv, ekotizimlarning o'zaro bog'liqligi va muvozanatini hisobga olmagan holda, tabiiy resurslarning haddan tashqari ekspluatatsiya qilinishiga va ekologik degradatsiyaga olib kelishi mumkinligidan ogohlikka chaqiradi. Shu nuqtayi nazardan ham Farobiy bu holatni fozillikning ziddi - insonning nuqsoni, qusuri va zaifligi o'laroq baholaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-komparativistik tahlil qilingan. Buyuk mutafakkir Abu Rayhon Beruniy asarlarida tabiat va inson

munosabatlariga to'xtalar ekan "Jonivorlarning bir-biridan nasllanishi, daraxtlarning hosil berishi, ekin va mevalarning paydo bulishidan iborat (vakt-vakti bilan) aylanib keluvchi barcha xodisalar (aqlga sig'maydiganlar) jumlasiga kiradi. Basharti (daraxtlar) ahvolidan xabarsiz bulgan bir kishini barglari to'kilgan daraxt oldiga olib kelib, daraxtning ko'karishi, gullashi, meva kilishi va boshqalar haqida unga tushuntirish imkoni bo'lsa, albatta u o'z ko'zi bilan ko'rmagunicha (bunday hodisani) aqldan uzoq biladi", deb yozadi.

Shuningdek, Beruniy keltirgan "daraxt ahvolidan xabarsiz bo'lgan kishi" misoli ekologik bilim va kuzatuvning ahamiyatini ko'rsatsa, "o'z ko'zi bilan ko'rmagunicha aqldan uzoq biladi" degan fikri ilmiy kuzatuv va tajribaning ahamiyatini, ilmiy asoslangan yondashuvlar, ekologik ta'lim va ekologik madaniyatni rivojlantirish zaruratini yaqqol namoyon etadi.

Beruniy zamondoshi Abu Ali ibn Sino bilan yunon mutafakkiri Arastuning fikrlarini muhokama qilar ekan, tabiat va undagi unsurlarning tabiiy holatini muhokama qiladi. Bu masalada Beruniy tomonidan berilgan savollarga Ibn Sino shunday javob qiladi: "Aristotel aytdi: ular isbot etgan ko'p olamlar unsurlarining ba'zisi ba'zisiga tabiatda muxolif bulmasa, tabiatda birlashgan narsalar tabiat tomoniga bo'lgan harakatda ham birlashadilar. U ko'p olamlardagi unsurlar tabiiy o'rinlarida ham birlashgandirlar. Agar u unsurlar bir o'rinda bulmay, turli o'rinlarda bulsa, ya'ni bir olamda bo'lmay ko'p olamlarda bo'lsa, shul vaqt u unsurlar o'shal turli o'rinlarda zo'r blan turgan bo'ladi. Zo'r blan turgan narsa tabiiy turgan narsadan keyin bo'ladi. Zo'r blan bo'lgan narsaning avvalgi holiga kaytmog'i zaruriydir".

Tahlil va natijalar. Mutafakkirlar tomonidan muhokama qilingan "unsurlarning tabiiy holati" tushunchasi zamonaviy ekologiya fanida ekotizimlarning homeostazi yoki muvozanat holati bilan bog'liq. Ekologik falsafa nuqtayi nazaridan, bu holat tabiatning o'z-o'zini tartibga solish qobiliyatini aks ettiradi. Bu g'oya ekotizimlarning barqarorligi va ularning tashqi ta'sirlarga qarshilik ko'rsatish xususiyatlarini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ular ko'rsatib o'tgan "zo'r bilan turgan narsa" va "tabiiy turgan narsa" tushunchalari zamonaviy fanda antropogen ta'sir ostidagi va tabiiy ekotizimlar o'rtasidagi farqni yaqqol ifodalaydi. "Zo'r bilan turgan" holat inson tomonidan o'zgartirilgan yoki buzilgan ekotizimlarni, "tabiiy turgan" holat esa tabiiy ekotizimlarni anglatishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino va Arastu fikrlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, qadimgi mutafakkirlarning tabiat haqidagi qarashlari zamonaviy fan tushunchalari bilan ko'p jihatdan uyg'unlashadi. Ularning falsafiy g'oyalari ekotizimlarning muvozanati, tabiatning o'z-o'zini tiklash qobiliyati va insonning tabiatga ta'siri kabi muhim ekologik masalalarni tushinishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Mohiyatan ekologiya (yun.-oikos - uy, turar joy va logos - ta'limot) "organizmdan har xil darajada yuqori turadigan sistemalar; populyatsiyalar, biotsenozlar, biogeotsenozlar (ekosistemalar) va biosferaning tuzilishi, ularda kechadigan jarayonlarni o'rganadigan biologik fanlar majmui, organizmlar va ular bilan atrof muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganadigan fan sifatida ham talqin qilinadi".

"Ekologiya" atamasining ilmiy muomalaga kiritilishi XIX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi va bu davr tabiiy fanlarning jadal rivojlanish davri sifatida tavsiflanadi. 1866-yilda nemis biologi va faylasufi Ernst Genrix Gekkel (1834-1919) "Organizmlarning umumiy morfologiyasi" nomli asarida "ekologiya" (nem. Ökologie) atamasini ilk bor qo'llagan va "organizmning tashqi dunyo bilan munosabatlari haqidagi fan" sifatida ta'riflagan va uni "organizmlarning yashash sharoitlari bilan bog'liq barcha munosabatlarni o'z ichiga oluvchi" fan sifatida tushuntirgan. Bu ta'rif keyinchalik ko'plab olimlar tomonidan rivojlantirildi.

1895-yilda amerikalik zoolog Stiven Alfred Forbs (1844-1930) ekologiyaga yanada aniqroq ta'rif berdi. U o'zining "Ko'l havzalari mikrokosmning turi sifatida" nomli maqolasida ekologiyani "hayvonlar va o'simliklarning boshqa tirik mavjudotlar va ularni o'rab turgan muhit bilan munosabatlarni o'rganuvchi fan" sifatida ta'rifladi. Forbsning ushbu ta'rifi ekologiya fanining asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi va keyingi tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Ekologiya fanining shakllanish jarayonida bir qator muqobil atamalar ham taklif qilingan. Jumladan, fransuz zoologi Izidor Joffrua Sent-Iler (1805-1861) "etologiya" atamasini taklif qilgan bo'lib, uni "organizmlarning oila va jamiyatdagi o'zaro munosabatlarini o'rganuvchi fan" sifatida ta'riflagan. Biroq, keyinchalik "etologiya" atamasi hayvonlar xulq-atvorini o'rganuvchi fan sifatida qo'llanila boshladi.

1894-yilda ingliz tabiatshunosi va faylasufi Sent-Jorj Jekson Mivart (1827-1900) "geksikologiya" (ing. hexicology) atamasini taklif qildi. U o'zining "Tabiatdan saboqlar" nomli asarida bu atamani "organizmlar va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganuvchi fan" sifatida ta'rifladi. Biroq, bu atama ham keng tarqalmadi va "ekologiya" atamasining ilmiy istilohi ustunlik qildi.

XIX asrning ikkinchi yarmida ekologiya fani bilan bog'liq boshqa muhim tushunchalar ham ilmiy muomalaga kiritildi. 1875-yilda avstriyalik geolog Eduard Zyuss (1831-1914) "biosfera" tushunchasini taklif qildi. U o'zining "Alp tog'larining paydo bo'lishi" nomli asarida biosferani "Yerning tirik qobig'i" sifatida ta'rifladi. Bu tushuncha keyinchalik rus olimi V.I.Vernadskiy tomonidan rivojlantirildi va ekologiya fanining asosiy tushunchalaridan biriga aylandi.

XX asrning ikkinchi yarmida ekosofiya, yoki ekofalsafa maktabi shakllanib, u ekologik tafakkurni falsafiy nuqtayi nazardan o'rganishga qaratilgan. Bu atama ilk bor 1873-yilda norveg faylasufi Arne Ness tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, u "ekologik donolik" ma'nosini anglatadi. Ekofalsafa tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlarni chuqur anglashga asoslangan yondashuvni ifodalaydi. Arne Ness ekosofiyaning quyidagicha ta'riflaydi: "Ekosofiya deganda men ekologik uyg'unlik yoki muvozanat falsafasini tushunaman. Har qanday "sofiya" kabi, u ham Koinotdagi holatga tegishli me'yorlar, qoidalar, postulatlar, ustuvorliklar va gipotezalarini o'z ichiga oladi. Ekosofiyaning qiziqish yo'nalishlari xilma-xil bo'lib, ular nafaqat ifloslanish, resurslar, aholi va boshqa faktlarni, balki qadriyatli ustuvorliklarni ham o'z ichiga oladi".

Ekosofiya tushunchasi Arne Nessning "chuqur ekologiya" (deep ecology) konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liq. "Chuqur ekologiya" inson va tabiatning o'zaro bog'liqligini tan oladi va insoniyatni tabiatning ajralmas qismi sifatida qaraydi. Bu yondashuv ekologik muammolarga yuzaki yechimlar izlashdan ko'ra, insoniyatning tabiatga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartirishga chaqiradi.

Fransuz faylasufi Feliks Gvattari ham ekosofiya tushunchasini rivojlantirishga katta hissa qo'shgan. Gvattari ekosofiyaning uch ekologik o'lcham - atrof-muhit ekologiyasi, ijtimoiy munosabatlar ekologiyasi va inson subyektivligi ekologiyasi o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv ekologik muammolarni nafaqat tabiiy, balki ijtimoiy va ruhiy jihatdan ham ko'rib chiqish zarurligini ta'kidlaydi.

Ta'kidlash jizki, ekosofiya faqatgina nazariy konsepsiya bo'lib qolmay, amaliy ahamiyatga ham ega. U zamonaviy ekologik muammolarga yangicha qarash va ularni hal qilishga kompleks yondashuvni taklif etadi. Ekosofik yondashuv asosida, masalan, barqaror rivojlanish konsepsiyasi, ekologik ta'lim va tarbiya dasturlari, shuningdek, ekologik siyosatning turli yo'nalishlari shakllangan. Ekosofiya boshqa ekologik falsafiy oqimlar, jumladan, ekofeminizm, ijtimoiy ekologiya va bioregionalizm bilan o'zaro aloqada rivojlanmoqda. Masalaning muhim jihati shundaki, so'ngi bir yarim asr nafaqat texnologik o'zgarishlar davri bo'ldi, balki xavf-xatarlar asriga ham aylanib, texnologik ekologik ofatlar va global muammolar ham ko'payib bordi. Shu nuqtayi nazardan xavfsizlik masalasi dolzarblik kasb etib, turli ko'rinishlarida - iqtisodiy xavfsizlik, oziq-ovqat xavfsizligi, moliyaviy xavfsizlik, milliy xavfsizlik va albatta, ekologik xavfsizlik shakllarida namoyon bo'lmoqda. Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, oziq-ovqat xavfsizligi aholini yetarli va sifatli oziq-ovqat bilan ta'minlashni nazarda tutadi. Davlatning ichki va tashqi xavflardan saqlashga qaratilgan milliy xavfsizlik tizimiga kiruvchi ekologik xavfsizlik esa atrof-muhitni muhofaza qilish va uning barqarorligini ta'minlashni nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR

1. Farobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. 2- nashr.-T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2012. 53- b.
2. Al-Beruniy, Abu-r-Rayxon Muhammad ibn Ahmad. Asarlar/Qadimgi xalqlardan kolgan yodgorliklar/Tarjimon A.Rasulov, izohlarni I.Abdullayev, A.Rasulov tuzgan. Mas'ul muharrirlar: I.Abdullayev va O.Fayzullayev/. -T.: "Fan" (O'zbekiston fan. akad. Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik in-ti), 1968.113-b.

3. Beruniy bilan Ibn Sinoning savol-javoblari. - T Toshkent. O'zSSR Fanlar Akademiyasi nashriyoti. 1950. 18-b. (iqtibos 1950-yildagi o'zbek tili imlo qoidalari bilan aynan keltirildi).
4. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi elektron nashri. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/ekologiya-uz/>
5. Forbes, S. A. The Lake as a Microcosm. Bulletin of the Scientific Association of Peoria, Illinois, 1887. 77-87.

UDK:37.02:159.955:37.091.3

Nargiza MURATOVA,
O'zDJTU o'qituvchisi
E-mail: nargizabakhramovna77@gmail.com

TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASHI VA UNING HAYOTDAGI ROLI

Annotatsiya

Mazkur maqolada talabalarni tanqidiy fikrlashga o'rgatishning nazariy va amaliy asoslari ko'rib chiqiladi. Tanqidiy fikrlashning mohiyati, uning ta'lim jarayonidagi va kundalik hayotdagi o'rni, shuningdek, uni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar va texnologiyalar tahlil qilinadi. Tanqidiy fikrlashni shakllantirish talabalarning ma'lumotlarni tahlil qilish, mustaqil xulosalar chiqarish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita ekanligi yoritib beriladi. Mavzuga oid mahalliy va xalqaro adabiyotlarning tahlili asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Tanqidiy fikrlash, ta'lim texnologiyalari, mustaqil tahlil, mantiqiy fikrlash, talabalar ko'nikmalari, pedagogik yondashuv, ijodiy fikrlash.

STUDENTS' CRITICAL THINKING AND ITS ROLE IN LIFE

Annotation

This article examines the theoretical and practical foundations of teaching students critical thinking. It explores the essence of critical thinking, its role in the educational process and daily life, as well as pedagogical approaches and technologies that contribute to its development. Critical thinking is presented as an essential tool for developing students' skills in analyzing information, making independent conclusions, and fostering creative thinking. Practical recommendations are proposed based on the analysis of national and international literature.

Key words: Critical thinking, educational technologies, independent analysis, logical thinking, student skills, pedagogical approach, creative thinking.

КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ СТУДЕНТОВ И ЕГО РОЛЬ В ЖИЗНИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы обучения студентов критическому мышлению. Изучаются сущность критического мышления, его роль в образовательном процессе и повседневной жизни, а также педагогические подходы и технологии, способствующие его развитию. Формирование критического мышления представлено как важный инструмент для развития навыков анализа информации, самостоятельного вывода и творческого мышления студентов. На основе анализа отечественной и международной литературы разработаны практические рекомендации.

Ключевые слова: Критическое мышление, образовательные технологии, самостоятельный анализ, логическое мышление, навыки студентов, педагогический подход, творческое мышление.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot asrida yosh avlodning tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Tanqidiy fikrlash – bu shaxsning axborotni izlash, tahlil qilish, baholash va asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatini o'z ichiga oluvchi murakkab jarayon. U zamonaviy dunyoda insonning mustaqil fikrlashi, har qanday vaziyatda ratsional qarorlar qabul qilishi hamda o'z hayotiy yo'lini belgilashda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi davrda ta'lim tizimida talabalarni nafaqat ma'lumotlarni yodlashga, balki ulardan foydalanishga, tahlil qilishga va chuqur mulohaza yuritishga o'rgatish talab etiladi. Bu esa o'quv jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni keng qo'llash zarurligini ko'rsatadi. Tanqidiy fikrlash talabalarning nafaqat ta'limda, balki kundalik hayotda ham ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy masalalarni hal qilishda muvaffaqiyatli bo'lishlariga yordam beradi.

Mazkur maqolada tanqidiy fikrlashning mohiyati, uning ta'lim va hayotdagi roli hamda bu ko'nikmani rivojlantirish yo'llari ilmiy-nazariy nuqtai nazardan tahlil qilinadi.

Tanqidiy fikrlashning mohiyati. Tanqidiy fikrlash – bu insonning o'z faoliyatida ma'lumotlarni mustaqil tahlil qilish, ular orasidagi mantiqiy bog'liqliklarni aniqlash, baholash va asosli xulosalar chiqarish qobiliyatini ifodalovchi jarayondir. U nafaqat bilim olish, balki bu bilimlarni chuqur tushunish va ulardan oqilona foydalanish imkonini beradi. Bu ko'nikma zamonaviy dunyoning murakkabliklarini anglashda va insonni ongli qarorlar qabul qilishga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Tanqidiy fikrlashning asosiy xususiyatlari:

Tahlil qilish qobiliyati

Bu qobiliyat odamga har qanday ma'lumotni chuqur tahlil qilish, ularning mazmunini anglash va bir-biriga bog'liq jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Mantiqiy mulohaza yuritish

Tanqidiy fikrlashchi inson o'z fikrlarini mantiqiy asoslash va turli dalillarni birlashtirish orqali to'g'ri xulosalar chiqarishga intiladi.

Neytral yondashuv

Tanqidiy fikrlashda inson har qanday ma'lumotni subyektiv his-tuyg'ulardan xoli, neytral yondashuv bilan baholaydi.

Kuzatuvchanlik va savol berish ko'nikmasi

Tanqidiy fikrlash ko'nikmasiga ega bo'lgan shaxs ma'lumotlar, voqealar va jarayonlarni diqqat bilan kuzatadi hamda asosiy savollarga javob izlaydi.

Yechimlar ishlab chiqish qobiliyati

Bu ko'nikma muammolarni tezkor va samarali hal qilish uchun ijodiy va ratsional yondashuvni rivojlantiradi.

Tanqidiy fikrlashning pedagogik mazmuni Tanqidiy fikrlash ta'lim jarayonida quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

Talabalar o'rgangan bilimlarini tahlil qilib, ular orasidagi mantiqiy bog'liqliklarni aniqlashadi.

O'quvchilar turli manbalarni solishtirish orqali ma'lumotlarning ishonchligini baholashadi.

Talabalar mustaqil xulosalar chiqarib, o'z nuqtai nazarini asoslashga harakat qilishadi.

Hayotiy misol

Tanqidiy fikrlash ko'nikmasiga ega bo'lgan talaba ijtimoiy tarmoqlarda uchraydigan turli axborotlarni tahlil qiladi, ularning ishonchligini tekshiradi va shoshqaloqlik bilan xulosa chiqarishdan o'zini tiyadi. Bu qobiliyat unga noto'g'ri ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishning oldini olish imkonini beradi.

Tanqidiy fikrlashning ahamiyati Tanqidiy fikrlash insonga:

O'z fikrlarini asoslash va isbotlash;

Qiyin sharoitlarda tezkor qaror qabul qilish;

Hayotiy vaziyatlarni chuqur tushunish va oqilona echimlar topishda yordam beradi.

Shunday qilib, tanqidiy fikrlash zamonaviy ta'limning ajralmas qismi bo'lib, talabalarni kelajakda ijtimoiy va professional hayotda muvaffaqiyatli bo'lishga tayyorlaydi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodlari
Talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish uchun quyidagi metodlardan foydalanish mumkin:

Muammoli ta'lim – talabalarni turli masalalar yechimini mustaqil izlashga rag'batlantirish.

Munozara va debatlar – talabalarni o'z fikrlarini asoslash va himoya qilish ko'nikmalarini shakllantirish.

Keys-stadi – real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish va ularni hal qilish bo'yicha yechimlarni ishlab chiqish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Tanqidiy fikrlash mavzusi bugungi kunda ko'plab tadqiqotlarning diqqat markazida bo'lib, u zamonaviy ta'lim, psixologiya, pedagogika va ijtimoiy fanlar sohasida keng o'rganilgan. Ushbu bo'limda mavzuga oid adabiyotlarning asosiy yo'nalishlari va muhim xulosalari tahlil qilinadi.

Tanqidiy fikrlashning nazariy asoslari

Ennis R. H. (1987) o'zining "A Taxonomy of Critical Thinking Dispositions and Abilities" maqolasida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va qobiliyatlarni tizimli tasniflagan. U tanqidiy fikrlashni mantiqiy, tahliliy va baholovchi yondashuv sifatida talqin qilib, uning inson qaror qabul qilish qobiliyatidagi rolini yoritgan.

Paul R. va Elder L. (2002) tanqidiy fikrlashni ta'limda o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishning vositasi sifatida baholagan. Ular tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun o'qituvchilarning muhim vazifasi sifatida tahliliy savollar berishni va mustaqil fikrlashni qo'llab-quvvatlashni tavsiya etganlar.

Pedagogik yondashuvlar va texnologiyalar

Vygotsky L. S. (1978) o'zining "Mind in Society" asarida ijtimoiy muloqotning tanqidiy fikrlash rivojidadagi o'rni haqida so'z yuritadi. Unga ko'ra, talabalar fikrlash jarayonini o'zaro hamkorlik va muhokamalar orqali shakllantiradilar.

Brookfield S. (2012) "Teaching for Critical Thinking" kitobida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun o'qituvchilarning qanday pedagogik strategiyalarni qo'llashi lozimligini batafsil bayon qilgan. U muammoli ta'lim va real hayotiy keys-stadilarni asosiy vositalardan biri sifatida ko'rsatgan.

3. Tanqidiy fikrlashning psixologik aspektlari

Piaget J. (1970) tanqidiy fikrlash rivojlanishini tafakkur va kognitiv rivojlanish jarayoni bilan bog'liq holda o'rgangan. U tanqidiy fikrlashni talabalar yoshiga qarab turli bosqichlarda rivojlantirish mumkinligini asoslagan.

Facione P. A. (1990) o'zining "The Delphi Report" ishida tanqidiy fikrlashning kognitiv va affektiv jihatlarini ajratib, bu ko'nikmaning baholash mezonlarini ishlab chiqqan.

Tanqidiy fikrlashning amaliy qo'llanilishi

Halpern D. F. (1998) "Teaching Critical Thinking for Transfer Across Domains" maqolasida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning hayotiy ahamiyatini ko'rsatib, bu ko'nikmalarni turli sohalarida qo'llash imkoniyatlarini tahlil qilgan.

Lipman M. (2003) "Thinking in Education" asarida tanqidiy fikrlashni ta'limning asosiy maqsadlaridan biri sifatida belgilab, uning

nafaqat intellektual, balki axloqiy rivojlanishga ham xizmat qilishini qayd etgan.

O'zbekiston va mintaqaviy tadqiqotlar

O'zbekistonda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ko'pincha ta'lim tizimidagi islohotlar va pedagogik texnologiyalar bilan bog'liq. Jumladan:

Karimova N. va Yuldoshev A. (2020) o'z tadqiqotlarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning o'zbek ta'lim tizimidagi o'ziga xos xususiyatlarini o'rgangan. Ular milliy madaniy kontekstda muammoli vaziyatlar asosida tanqidiy fikrlashni shakllantirish usullarini taklif qilgan.

Ahmedov R. (2021) "Milliy ta'lim tizimida tanqidiy fikrlash: muammolar va yechimlar" maqolasida O'zbekistonda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik va psixologik aspektlariga e'tibor qaratgan.

Xulosa. Tanqidiy fikrlash – bugungi kunda nafaqat ta'lim tizimining, balki shaxsning har tomonlama rivojlanishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqola davomida tanqidiy fikrlashning mohiyati, uning ta'lim va hayotdagi o'rni hamda rivojlantirish usullari tahlil qilindi.

Tanqidiy fikrlash talabalarning:

Axborotlarni tahlil qilish;

Noto'g'ri yoki ishonchsiz ma'lumotlarni aniqlash;

Muammolarni hal qilish uchun ijodiy va ratsional yondashuv ishlab chiqish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun pedagogik texnologiyalar, muammoli ta'lim, keys-stadi va interaktiv metodlar samarali hisoblanadi. Ushbu yondashuvlar talabalarni mustaqil fikrlashga va o'z qarorlarini asoslashga undaydi.

Amaliy tavsiyalar

Ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashni shakllantirish:

Muammoli savollar va vazifalar asosida mashg'ulotlarni tashkil etish;

Talabalarni turli manbalar bilan ishlashga rag'batlantirish;

Munozara va debatlarini o'quv jarayoniga keng joriy etish.

O'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalar ishlab chiqish:

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik strategiyalarni o'rgatish;

Interaktiv va muammoli yondashuvlar asosida darslarni loyihalashtirish.

Tanqidiy fikrlashni baholash mezonlarini joriy qilish:

Talabalarning tahliliy, mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini o'lchash uchun maxsus ko'rsatkichlar ishlab chiqish.

Shunday qilib, tanqidiy fikrlashning rivojlanishi nafaqat talabalarning ta'limdagi muvaffaqiyatini, balki ularning hayotiy vaziyatlarga moslashish qobiliyatini ham oshiradi. Bu esa jamiyatda yuqori malakali, intellektual salohiyatli kadrlarni shakllantirishda asosiy omil hisoblanadi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish, milliy va xalqaro tajribalarni o'rganish ushbu yo'nalishdagi ishlarni yanada rivojlantirish uchun zarurdir.

ADABIYOTLAR

1. Ennis, R. H. (1987). A Taxonomy of Critical Thinking Dispositions and Abilities. In J. B. Baron & R. J. Sternberg (Eds.), *Teaching Thinking Skills: Theory and Practice*. New York: W.H. Freeman and Company.
2. Paul, R., & Elder, L. (2002). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life*. Financial Times Prentice Hall.
3. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
4. Brookfield, S. D. (2012). *Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions*. Jossey-Bass.
5. Halpern, D. F. (1998). Teaching Critical Thinking for Transfer Across Domains: Dispositions, Skills, Structure Training, and Metacognitive Monitoring. *American Psychologist*, 53(4), 449–455.
6. Facione, P. A. (1990). *The Delphi Report: Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction*. The California Academic Press.
7. Lipman, M. (2003). *Thinking in Education*. Cambridge University Press.
8. Piaget, J. (1970). *The Science of Education and the Psychology of the Child*. Oxford University Press.
9. Karimova, N., & Yuldoshev, A. (2020). Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: milliy ta'lim tizimida amaliy qo'llash. Toshkent: Pedagogik tadqiqotlar markazi nashriyoti.
10. Ahmedov, R. (2021). Milliy ta'lim tizimida tanqidiy fikrlash: muammolar va yechimlar. *Pedagogika ilmiy jurnali*, 3(1), 15–22.

UDK:378.147:37.018.43:792.8

Sabohat MURATOVA,

*Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti kafedra mudiri
E-mail: sabohatmuratova0@gmail.com*

Toshkent Amaliy Fanlar universiteti professori, pedagogika fanlari doktori M.Axmudova taqrizi asosida

PARADIGM OF METHODOLOGICAL STUDY OF INDEPENDENT EDUCATION AND STUDY TASKS IN LEARNING UZBEK DANCE THROUGH THE MODULE-CREDIT SYSTEM

Annotation

This article is about the method of teaching art of dance and developing dance skills. In addition, it is emphasized that the process of mastering actions should be carried out on a scientific basis, because strict rules should be followed in order to avoid repeated training when errors are discovered in the future.

Key words: Dance art, teaching methodology, skill, module-credit, educational tasks, pedagogic school, knowledge and skills.

MODUL-KREDIT TIZIMI ORQALI O'ZBEK RAQSINI O'RGANISHDA MUSTAQIL TA'LIM VA O'QUV TOPSHIRIQLARINI METODIK O'RGANISH PARADIGMASI

Annotsatsiya

Ushbu maqola raqs sana'atini o'qitish metodikasi va raqsga oid ko'nikmalarini rivojlantirib borish haqida boradi. Kengroq ma'noda, harakatlarni o'zlashtirish jarayonini ilmiy asosda amalga oshirish kerakligi, chunki kelajakda xatolar aniqlanganda qayta-qayta o'rgatmaslik uchun qat'iy qoidalarga amal qilish kerakligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Raqs sana'ati, o'qitish metodikasi, ko'nikma, modul-kredit, o'quv topshiriqlari, pedagogika maktabi, bilim va malaka.

ПАРАДИГМА МЕТОДИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ИЗУЧИТЕЛЬНЫХ ЗАДАЧ ПРИ ОБУЧЕНИИ УЗБЕКСКОГО ТАНЦА ЧЕРЕЗ МОДУЛЬНО-КРЕДИТНУЮ СИСТЕМУ

Аннотация

Эта статья о методике обучения танцевальному искусству и развитию танцевальных навыков. В более широком смысле подчеркивается, что процесс овладения действиями должен осуществляться на научной основе, поскольку следует соблюдать строгие правила, чтобы избежать повторного обучения при обнаружении ошибок в будущем.

Ключевые слова: Танцевальное искусство, методика преподавания, умение, модуль-кредит, учебные задачи, педагогическая школа, знания и умения.

Kirish. Jahonda raqs sana'atini o'qitish metodikasi keyingi yillarda bir qator yutuqlarni qo'lga kiritmoqda. Buning natijasida jamiyatning ijtimoiy sohalarida muayyan rivojlanishlar, islohotlar sodir bo'lmoqda. Zero, raqs vositasi sifatida barcha musiqa, san'at ta'lim taraqqiyotiga ta'sir qiladi, shuning uchun ham uni o'qitish masalasi doimo dolzarb hisoblanadi. Bugun dunyo raqs sana'atini o'qitish metodikasiga andoza bo'layotgan o'zbek raqs ta'limi yutuqlaridan aksariyat mamlakatlar samarali foydalanib kelmoqda. Kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, xalqaro raqs sana'ati o'qitish metodikasida raqsga oid ko'nikmalarni rivojlantirish asosiy masalalardan bo'lib, uni amalga oshirish o'quv topshiriqlari sifatiga ko'proq bog'liq bo'lmoqda. Xalqaro tajribada modul-kredit tizimi o'zining bir qator avzalliklarga egaligi bilan ajralib tarmoqda. Bunda talabaga ta'lim berish, uni mustaqil ishlashga yo'naltirish ekanligi zamonaviy talablarga nihoyatda mos keladi.

Dunyoda oliy ta'lim tizimi talabani mustaqil faoliyatiga asoslangan. Rivojlangan xorijiy davlatlarda o'qitishga doir ilmiy adabiyotlarda o'quv topshiriqlarining mazmuniga, foydali darajasiga alohida e'tibor beriladi va ta'lim jarayonida mustaqil ta'lim topshiriqlaridan savol, topshiriq va mashqlardan unumli foydalaniladi. Xalqaro tajribada o'quv topshiriqlari o'zaro muloqotning samarali bo'lishiga qaratiladi. Amalda foydalaniladigan o'quv topshiriqlari avvaldan belgilangan ma'lum mezonlar asosida takomillashtiriladi.

O'zbekistonda ham oliy ta'lim tizimida modul-kredit tizimiga o'tish jarayonlari kechmoqda. Bunga tayyor bo'lish uchun talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2020 yil 4 fevraldagi "Raqs sana'ati sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4585-sonli qarori ijrosini ta'minlash o'zbek pedagogika maktabiga asos solgan olimlar ijodini metodik tadqiq etish muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi farmoni bilan belgilangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"ga ko'ra mamlakatdagi oliy ta'lim muassasalarining 85 % foizi 2030 yilgacha

bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tishi rejalashtirilgan. Bundan tashqari 2017 yil 20 apreldagi PQ 2909-son "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi va 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-son "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorlari, O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 5 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni mamlakatimizda ta'lim tizimini takomillashtirishga zamin yaratadi.

O'zbek raqs sana'ati esa o'z "tili"ga ega bo'lgan mukammal tizimga aylangan. Ta'limning muvafaqqiyatini ta'minlashda to'g'ri aniqlangan maqsad, ta'lim mazmuni, maqsadga erishish yo'llarini aniqlash va zarur metodlarni tanlash asosiy maqsadli vazifadir. Mana shu maqsadli vazifani, ta'lim-tarbiya jarayonini talabalarga faqat nazariy bilim berish emas, balki egallangan bilim va malakalarini amaliyotga tatbiq etish, ko'nikmalarini rivojlantirish ham asosiy masalalardan biridir. Ta'lim sifatini ta'minlash birinchi navbatda iste'molchilardan mutaxassisga bo'lgan ehtiyojni rivojlantirish va malakali, raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashdan iborat bo'ladi. O'zbek raqsini o'qitish uslubi xoreografiya sana'atining mustaqil qismi hisoblanadi. Aksialogik yondashuvlar asosida barcha hududlaridagi raqs yo'nalishlarini asrash, avaylash, xalqimizga estetik zavq bag'ishlovchi zamonaviy o'zbek raqs maktabini yaratish kabi masalalarga katta ahamiyat qaratilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Buxoro raqs sana'ati o'ziga xos tipik sahna ko'rinishidagi sana'at bo'lib, shu hududda qadimda yashab o'tgan tojiklar, o'zbeklar va Buxoro yahudiylarining son-sanoqsiz raqslarni o'ziga smgdirib olgan. Shuningdek u musiqiy-vokal, tasviriy sana'at va me'morchilik sana'ati xususiyatlariga bo'lib ham uyg'unlashib ketgan. Buxoro raqslari hissiyotga boy, g'ayralli, shijoath xususiyatga ega bo'lib, harakatlari aniq, ravshan, chaqqondir. Undagi tana bankadan keskin va ayni vaqtda badiiyligi bilan ajralib turadi. Qo'I harakatlari yorqin, keskin "quruq" yoki mayin egiluvchan, bo'rtirilgan holda kechadi. Ijrochi boshini tez-tez

yuqoriga qarab, velkalarini orqaga tnihq, xuddi yuzi, qo'llari, elkalar, ko'kragi harakatlari bilan quyosh nurlarini singdirayotgandek tasavur uyg'otadi. Buxoro raqs san'atining an'analar saqlanishida Sa'dulla Sa'dullayev (1883). Tojiddin Sobirov, Bibishirin Ma'manova (1872), Chervonxonim, Tofaxonim (1926). Oliyaxon Xasanovlarning xizmatlari katta. Roziya Karimovaning yozishicha, "Buxoro raqsari - bu tasviriy harakatlarning betakror va dinamik holatlarning tugallanmaydigan beto'xtov oqimi, bir joydagi ko'p marotaba aylanishi, asta-sekin, mayin "cho'ziluvchan" burilishlar, aylana, to'g'ri vo'l va diagonal bo'ylab 4 o'ramali aylanishlardir". Hozirgi kungacha etib kelgan Buxoro raqsari holatlari va egiluvchan badan harakatlaridagi betakror ko'rinishlar texnikasi nihoyatda murakkab bo'lib, o'rganuvchidan alohida mahorat talab qiladi. Buxoro raqs maktabini keyingi avlodga etkazilishida Isoxor Oqilov, Margarita Oqilova va Viloyat, Zulayxo hamda Lola Oqilovalarning faoliyati, ularning chuqur hayotiylik ruhi bilan sug'orilgan qator raqs asarlari xalqimizning ma'naviy yuksalishida muhim o'rin tutib, katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etdi. O'zbek raqsining Buxoro raqs maktabining nazariy va amaliy asoslari, harakatlar metodikasi yoritilgan.

O'zbekiston Davlat xoreografiya akademiyasida tahsil olayotgan talabalar, maxsus san'at maktablari, musiqa va san'at maktabi o'qituvchilari va barcha musiqa ta'limida "O'zbek raqsini o'qitish uslubiyoti" fanini o'rganish davomida talabalar Farg'ona, Buxoro, Xorazm, Qoraqalpoq, U uyg'ur raqs maktablarining paydo bo'lishi, tarixi va rivojlanish bosqichlari, o'qitish uslublari haqida tasavurga ega bo'lalilar. Musiqiy va xoreografik ijod namunaiari bilan yaqindan o'rganadi. O'zbekiston Davlat xoreografiya akademiyasining II bosqich talabalar nazariy, amaliy bilimlar olishida va uslubiy amaliyotga ega bo'lish maqsadida ushbu fandan bilim ko'nikmaga ega bo'ladi. Mazkur uslubiy yondashuvlar orqali talaba "Doira dars" mashg'uloti harakatlarini o'rganish uslub, darsning tuzilishi va etudlar sahnalashtirish, Buxoro raqs maktabining harakatlari terminologiyasini, qo'l va oyoq holatlari, dars tuzish uslubini, darsni musiqiy bezash, harakatlarni taqsimlashni bilishi va ulardan foydalana olishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek raqs fanlari o'qitish metodikasi kompetensiyaviy yondashuvga asoslanmoqda, dars mashg'uloti jarayonida baddiy-didaktik kompetensiyalarni rivojlantirish badiiy kompetensiyalarning rivojlanishiga olib kelish ko'zda tutilmoqda. Xalqaro tajribalar asosida O'zbek raqsini o'qitish o'rganishga qo'yilgan aniq talablar orqali (doira shaklida aylanish), (yuz mimikalarini ochiq ko'rsatish), (qo'l harakatlarni yuqoriga vertikal ko'tarish) va (pantomimik harakatlarni yuzaga kelishiga yo'l bermaslik) malakalari rivojlantiriladi. O'zbek raqsini o'qitishda mazkur yondashuvdan biron ijodiyroq foydalanish maqsadga muvofiq, bizningcha. Chunki talabalar o'zbek raqsini tashuvchilari sifatida muayyan raqs ko'nikmasi va malakalariga ega bo'lgan holda musiqa maktabiga keladilar. Talabalarda o'zbek raqsini o'qitish (ular musiqa san'atini tashuvchilari bo'lgani uchun) ba'zi ko'nikmalargina shakllantiriladi, asosan, ulardagi mavjud ko'nikmalar rivojlantiriladi. Ayniqsa, bo'lajak o'zbek raqsini butun dunyoga nomoyon etayotgan raqs san'atini sir-asrorlarini o'rganayotgan talabalarga O'zbek raqsini o'qitish, o'zbek raqsini ko'rip tushunishi, bunday vaziyatda O'zbek raqsini o'qitish metodikasining asosiy vazifasi talabalarda ko'rganlarini to'g'ri tushuna olish, hamda to'g'ri va mazmunli idrok eta olish ko'nikmalarini rivojlantirish lozim. Bu mas'uliyatli vazifani, albatta, takomillashtirilgan o'quv topshiriqlari orqali amalga oshirish mumkin. Shu ma'noda O'zbek raqsini o'qitish ta'limida o'quv topshiriqlarini ishlab chiqishning metodik-didaktik asoslarini takomillashtirish masalasi nihoyatda dolzarb hisoblanadi.

O'zbek raqsini o'qitish ta'limida modul-kredit tizimining joriy etilishi mustaqil ta'lim topshiriqlariga e'tibor kuchayishini ko'rsatadi. Davlat ta'lim standartlari va milliy baholash mezonlariga muvofiq tarzda "O'zbek raqsini o'qitish" fanlarini o'qitishda mustaqil ta'lim topshiriqlari, savol, mashq va topshiriqlar mazmunini tanqidiy o'rganish, ularni musiqiy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish va baholash nuqtai nazaridan tavsiflash va tasniflash zarurati mavjud. Oliy ta'lim tizimida an'anaviy dars mashg'uloti talabalar, xususan, bo'lajak raqs san'ati mutaxassislariga bilim berish, o'quv topshiriqlari orqali ma'lumotlarni yodlash, turli manbalardan olingan materiallarni tahlil etish bugungi O'zbek raqsini o'qitish talablariga mos kelmay qolmoqda. Hayot insoniyat oldiga turli muammolarni qo'yadi, har bir kishi uni mustaqil hal qila olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Shu ma'noda pedagogikada muammoli ta'lim texnologiyasi joriy qilindi. Muammoga asoslangan ta'limda o'quv topshiriqlaridan asosan, savol va topshiriqlarning muhim o'rni bor. Muammoli o'qitishning mohiyati

shundan iboratki, o'qituvchi bilimlarni tayyor shaklda etkazmaydi, balki o'qituvchi tomonidan savol yoki topshiriq shaklida muammoli vazifalar qo'yiladi, mashg'ulotni tashkil etuvchi ularni hal qilish yo'llari va vositalarini izlashga undaydi. Bu ham, albatta, savol va topshiriqlar orqali amalga oshiriladi. Mashqlar esa uni o'zlashtirish yoki sifatini yaxshilash maqsadida aqliy yoki amaliy harakatni takror-takror bajarish demakdir. Bu jarayonda o'z o'rni bilan mashqlar ham ishtirok etadi. Oliy ta'lim musiqa dars mashg'ulotlarida o'quv topshiriqlarining va mustaqil ta'limni qo'llanilishini muntazam deb bo'lmaydi.

Shuningdek, O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasida ba musiq oliy ta'lim muassasalarida "Bitiruv malakaviy ish bo'yicha yo'riqnoma"si, "O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi talabalarining amaliyoti to'g'risidagi yo'riqnoma"si, "Kurs ishi yozish bo'yicha yo'riqnoma"si kabi yo'riqnomalari o'zbek raqsini o'rganish asosida mustaqil ta'lim faoliyatini to'g'ri tashkil etishning meyoriy-huquqiy asosi hisoblanadi. O'zbekiston Davlat xoreografiya akademiyasida, Respublika xoreografiyaga ixtisoslashtirilgan maktab-internati, ixtisoslashtirilgan boshlang'ich raqs san'ati maktab-intematlari faoliyatini tashkil etish va rivojlantirish bo'yicha kadrlar tayyorlash jarayoniga sohaning etuk va malakali mutaxassislarini jalb qilish orqali ilm-fan va ta'limning o'zaro integratsiyasini ta'minlash va raqs san'ati bo'yicha yuqori malakali bakalavr va magistrnlarni, shuningdek, ushbu sohada chuqur tadqiqotlar olib boruvchi ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarni tayyorlash vazifalari yuklatildi. O'quv mashg'ulotlariga ilmiy-tadqiqot, innovatsion ishlarni zamon talablari darajasida tatbiq etish, ilmiy-ijodiy va innovatsion ishlanmalar ahamiyatini oshirish, yangi pedagogik texnologiya va axborot texnologiyalaridan foydalanishni joriy qilish, o'quv jarayoniga xoreografiya sohasiga ilg'or xorijiy atlar tajribalarini tadbiq etish bo'yicha aniq mexanizmlar ishlab chiqish tadqiqotimizning asosiy vazifasi sanaladi. Musiqa ta'limida o'zbek raqsini o'rganishda ko'plab baletmeysterlar ijodiy faoliyat olib bormoqda.

Tahlil va natijalar. Kredit-modul tizimida esa talabalar ham biri o'zining qobiliyati va qiziqishidan kelib chiqib individual yo'naltirilgan ta'lim olish va bunda barcha bilan teng imkoniyatlarga ega bo'lishi nazarda tutiladi. Talabalar mustaqil ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil etish kredit-modul tizimida zamonaviy ta'lim jarayonining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Zero, A.Mamfoll ta'kidlaganidek "Odamlarga keraksiz bilimlarni bergandan ko'ra, ularga samarali bilim olishlarida ko'maklashish zarur". Bugungi kun ta'lim tendensiyasi ham talabani o'qitish emas, balki talaba o'qishi uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib berish g'oyasini ilgari surmoqda. Ya'ni, zamonaviy ta'limdagi an'anaviy "ta'lim berish" paradigmasining o'rni yangi "ta'lim olish" paradigmasi egallab bormoqda. Bunda talaba o'qitilayotgan bilimning passiv iste'molchisi emas, balki u olingan bilimlar asosida fanga doir har qanday masalada o'z pozitsiyasiga ega, muammoni tahlil eta oladigan, muammoga tanqidiy yondoshla oladigan va uning echimlarini izlay oladigan bilimning aktiv ijodkoriga aylanadi. Darhaqiqat, insonning miyasi shunday tuzilganki, u istamagan va kerakmas deb hisoblagan axborotni tezda unutish yoki qabul qilmaslik xususiyatiga ega. Shu sababli, talabalar qimmatli vaqtini behuda sarflamasdan, ularning o'z tashabbuslari asosida qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda mutaxassisliklari doirasida o'qib izlanishlari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida musiqiy ta'lim sohasida olib borilayotgan modernizatsiya ishlarining bir yo'nalishi sifatida O'zbek raqsini o'qitish ta'lim muassasalarida ta'limni tashkil etishning kredit-modul tizimini joriy etish bilan bog'liq. Ushbu tub o'zgarishlardan asosiy maqsad - jamiyat uchun foydali, kun sayin rivojlanayotgan mehnat bozorida raqobatbardosh yuqori malakali kadrlarni etishtirib berishdir. Mazkur konsepsiyaga erishishning ustuvor yo'nalishlaridan eng muhimlar qatorida professional ta'limning uzluksizligi, ta'lim sifatini oshirish, ta'lim tizimining investitsion jozibadorligini ta'minlash, sifatli ta'lim barchani birdek qamrab oladigan darajaga olib chiqishdan iboratdir.

Mustaqil ta'limning nazariy asoslari dual tizimga moslashgan bo'lib, Mustaqil ta'lim tushunchasi o'quv jarayonining muhim ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u talabalarda mustaqil bilim olish, mavzuni erkin tahlil qilish, tegishli masala bo'yicha o'z fikriga ega bo'lish, ilmiy tadqiq etish, erkin fikrlash, muammoli masalalar yuzasida xulosa va takliflar ishlab chiqish olish hamda ularni amaliyotga tatbiq etishga oid zarur bilim va ko'nikmalar shakllanishida katta ahamiyatga ega. Talabaning mustaqil ishi o'quv rejasida muayyan fanni o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv ishlarining ajralmas qismi hisoblanadi. Talabaning mustaqil ishi aniq bir fandan o'quv rejasida va fan dasturida belgilangan bilim, ko'nikma

va malakaning ma'lum bir qismini talaba tomonidan fan o'qituvchisi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya va auditoriyadan tashqarida o'zlashtirilishiga yo'naltirilgan tizimli faoliyatdir. "Mustaqil ta'lim" atamasi amaliyotda keng qo'llanilsa-da, biroq ushbu tushunchaga turli tadqiqotchilar turli xil ta'rif beradilar va xanuzgacha ilmiy pedagogik adabiyotlarda ushbu tushunchaning yagona ta'rifi mavjud emas. Bu esa mazkur tushunchaning kengqamrovli ekanligidan darak beradi. Ammo ilmiy adabiyotlarda keltirilgan barcha ta'riflar mohiyatan yagona mazmunga borib taqaladi: mustaqil ta'lim talabaning muayyan fan doirasida professor-o'qituvchining bevosita ko'magisiz mustaqil ravishda bilim olishga qaratilgan tizimli faoliyatidir. U talabadan aqliy va amaliy faoliyatni, diqqatni bir joyga jamlashni talab etadi. Uning natijasi esa nafaqat talabaning bilim darajasini, balki uning mahoratini, iste'dodini xam namoyon etadi. U talabaning o'zini-o'zi boshqarish, o'zini o'zi faollashtirish, o'zini-o'zi tashkillashtirish, o'zini-o'zi nazorat qilish kabi psixologik determinant4 larini rivojlantiradi. Demak, mustaqil ta'lim – talabaning tegishli fan yuzasidan o'qituvchining topshirig'i va uslubiy rahbarligi asosida, ammo uning bevosita ko'magisiz bajaradigan o'quv, o'quv-tadqiqot, ilmiy tadqiqot ishlari hisoblanadi. Talaba mustaqil ishining asosiy maqsadi o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida talabada muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan 4 matematik tushuncha, (lot. determinans — aniqlovchi) 7

bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir. Shuningdek, mustaqil ta'lim olishdan ko'zlangan maqsad talabalar bo'lajak mutaxassislik profili bo'yicha tadqiqiy faoliyat, ijodkorlik, mustaqillik, tashkilotchilik, mas'uliyatlilik ko'nikmalarini shakllantirish orqali fundamental bilim, professional malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishga erishishdir. Shuningdek, talaba mustaqil ishini bajarishidan asosiy maqsad – kafedra professor-o'qituvchilarining bevosita rahbarligi va nazorati ostida talabaning semestr davomida fanlarni uzluksiz o'rganishini tashkil etishdir. Olingan bilim, ko'nikmalarni chuqur o'rganib mustahkamlash, kelgusidagi darslarga tayyorgarlik ko'rish, aqliy mehnat madaniyatini, yangi bilimlarni mustaqil ravishda ishlab chiqish va qabul qilishni shakllantirish hamda shu tariqa yuqori malakali raqobatbardosh mutaxassislar etishib chiqishiga erishishdan iborat. Mustaqil ta'limning vazifalari:

Xulosa. Mustaqil ta'limning funksiyasi: rivojlantiruvchi informatsion-ta'limiy (talaba uchun auditoriya mashg'ulotlarining mustaqil ta'lim bilan hamohang tarzda olib borish orqali o'quv faoliyatining samaradorligini oshirish); yo'naltiruvchi-rag'batlantiruvchi (o'quv faoliyatining motivatsiya va stimullar berishi); tarbiyaviy (mutaxassislik, fuqarolik professional sifatlarini shakllantirish va rivojlantirish; tadqiqiy (professional-ijodiy fikrlashning yuqoriroq darajaga ko'tarilishi).

ADABIYOTLAR

1. Proektirovanie uchebno-metodicheskogo obespecheniya moduley innovatsionnoy obrazovatelnoy programmy: Metodicheskoe posobie / O. V. Akulova, A. Ye. Vaxmutskiy, R. U. Bogdanova, O. B. Dautova, Ye. V. Piskunova, N. F. Radionova, A. P. Tryapisina; Pod red. C. A. Goncharova. — SPb.: Izd-vo RGPU im. A. I. Gersena, 2007. — 159 s.
2. Axmedova M.E. Modul-kredit tizimida mustaqil topshiriqlar tuzishning ilmiy-nazariy asoslari. T.: Monografiya. 2022. 132 bet.
3. Карпенко М. П. Перспективы развития системы высшего образования на основе "Концепции вуза– 2030" / М. П. Карпенко // Вестник РЕАН. 2005. Т. 5. №3. С. 27–34.
4. Карпенко М. П. Перспективы развития системы высшего образования на основе "Концепции вуза– 2030" / М. П. Карпенко // Вестник РЕАН. 2005. Т. 5. №3. С. 27–34.
5. Karimova R. O'zbek raqslari. T. 2003 y.
6. Karimova R. O'zbek raqslari. T. 2003 y.
7. Hamidova X., Sayfullayeva D., Zokirova S. Merosiy raqs durdonalari. T. 2003y 8. Karimova R., Sayfullayeva D. O'zbek yakka ayollar raqsi. T. 2007 y. . Nikitin V.Y. Modern djaz tanets. M.
8. 2000 y. Muxamedova O'. Uyg'ur xalq raqslari. T. 2009y.
9. Sayfullayeva D., Kazakbayeva Z. O'zbek raqs san'ati tarixi va raqs sahnalashtirish sirlari . T. 2006 y.

Aisafar MURTAZAEVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: aisafar81@mail.ru

PhD B.Esho'xtarova taqrizi asosida

**CHET TILINI O'RGATISHDA INTEGRALLASHGAN MASHQLAR TIZIMINI QO'LLASH USULLARI
(MENEJMENT TA'LIM YO'NALISHI MISOLIDA)**

Annotatsiya

Ushbu maqolada ESP (English for specific purposes – maxsus maqsadda o'rgatiladigan ingliz tili) menejment yo'nalishi talabalari uchun kasbga oid ingliz tilida til ko'nikmalarini o'rganish va egallashga doir mashqlarning tahlillari beriladi. Integrallashgan mashqlar tizimi, menejment ta'limida tahsil olayotgan talabalar uchun alohida samarador bo'lib, ularga nafaqat til, balki kasbiy kompetensiyalarini ham rivojlantirish imkonini berishi, bu o'z navbatida turli fanlar va mavzularni integratsiya qilish orqali talabalarning bilimlarini chuqurlashtirish va amaliy qo'llash qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan hamda Menejment ta'limi yo'nalishidagi mutaxassislik fanlarini integratsiyalab o'qitish orqali bilimlarni oshirishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Integratsiya, ta'lim shakli, ta'lim jarayoni, nutq mashg'ulotlari, kasbiy sohaviy muloqot, professional ta'lim, til ko'nikmalari.

**METHODS OF USING THE SYSTEM OF INTEGRATED EXERCISES IN TEACHING ENGLISH
(IN THE CASE OF MANAGEMENT EDUCATION)**

Annotation

This article presents an analysis of ESP (English for Specific Purposes) exercises for learning and acquiring professional English language skills for management students. The integrated exercise system is especially effective for students, management education students, allowing them to develop not only linguistic, but also professional competence, which, in turn, deepens and applies students' knowledge through the integration of various subjects and topics, that it is aimed at enhancing abilities and increasing knowledge through comprehensive teaching of core subjects in the field of management education.

Key words: Integration, form of education, educational process, speech training, professional field communication, professional education, language skills.

**МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИСТЕМЫ КОМПЛЕКСНЫХ УПРАЖНЕНИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ
ЯЗЫКУ
(ПО НАПРАВЛЕНИЮ УПРАВЛЕНЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ)**

Аннотация

В данной статье представлен анализ упражнений ESP (английский для специальных целей) по изучению и приобретению профессиональных навыков английского языка для студентов-менеджеров. Интегрированная система упражнений особенно эффективна для студентов, обучающихся по управленческому образованию, позволяя им развивать не только языковую, но и профессиональную компетентность, что, в свою очередь, углубляет и применяет знания студентов за счет интеграции различных предметов и тем, что оно направлено на повышение способностей и увеличение знаний посредством комплексного преподавания профильных предметов в области управленческого образования.

Ключевые слова: Интеграция, форма обучения, учебный процесс, речевая подготовка, профессионально-полевое общение, профессиональное образование, языковые навыки.

Kirish. Respublikamizda so'ngi yillarda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan uchinchi-Renessans talablari asosidagi o'zgarishlar, ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligi va sifat ko'rsatkichlarini o'rnatish, kadrlar tarkibini sifat jihatdan yangilash, yuksak malakali, yetuk va raqobatbardosh menejment sohasidagi kadrlarni tayyorlashning me'yoriy asoslari yaratilmoqda.

Menejment sohasida faoliyat olib borayotgan xodimlarning amaliy va kasbiy vazifalaridan kelib chiqib, shuningdek, ishlab chiqarishda, iqtisodiyotda, turizm, bank sohasida, ta'limda va boshqa soha vakillarining biror bir chet tilida kasbiy nutqiy muloqot madaniyati yetarli darajada emasligi barchaga ma'lum. Jumladan, bo'lajak kadrlarning chet ellik malakali mutaxassislar bilan bevosita og'zaki, yozma va rasmiy hujjatlarni talab darajasida olib borishi dolzarb muammolardan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan menejment yo'nalishi talabalarining til ta'limini kasbga yo'naltirilgan holda tashkil etish, bo'lajak mutaxassislarining kasbiy, nutqiy muloqot yuritish kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Chet tillarini o'qitish va o'rgatish jarayonida mashqlarni to'g'ri tadbiiq qilish, ularning actual va optimallarini tanlab olish, ulardan zamonaviy darsliklarda to'g'ri foydalanish va tizimlashtirish metodikaning muhim vazifalaridan bo'lib qolaveradi.

Rus uslubshunosi S.F.Shatilov til aspektlari (grammatika, leksika va fonetika) til va nutq mashqlarini ishlab chiqishda umumnazariyga asos soldi.

O.G.Starodubsevaning fikriga ko'ra nofilologik mutaxassislik oliy ta'lim muassasalari talabalari (mazkur holatda tibbiyot oliygohi)ning og'zaki nutq faoliyatida leksik ko'nikmalarni shakllantirish va takomillashtirish haqida so'z borganida, muallifning diqqat-e'tibori metodologik jihatlariga qaratilgan. Olim o'quv-ta'lim jarayonida bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan trening mashqlari majmuasidan foydalanishni taklif qiladi (matnni uning «diskurs tuzilishi»ga tayanib bayon qilish, rasm/sxemani tavsiflash, kalit so'z va iboralarga asoslanib xabar tuzish va hokazo), bu mashqlar talabalarning diqqatini berilgan ma'lumot mazmuniga hamda faollashtirilgan leksikaga qaratishga mo'ljallangan. Natijada, talabalar mutaxassislik yo'nalishidagi leksik materialni kompleks tarzda o'zlashtirishlari va uni "turli kasbiy o'zaro ta'sir vaziyatlarida" qo'llashlari kutilishi haqida o'z fikrini bildirgan.

F. Klosse tadqiqotlariga ko'ra, tilda ko'p qo'llanadigan 3000 so'z matn mazmunining 95 foizini tushunish imkonini beradi Fransua Klosse sistemasi (Francois Closset). Belgiyalik yirik uslubshunosi F. Klosse o'zining chet tillar o'qitish tajribasini Didactique des langues vivantes kitobida umumlashtirgan.

- Talabalarga o'rganilgan matndan bir nechta muammoni aniqlash, muammo bo'yicha o'z fikrini aytish;
- Yangi leksik va grammatik mashq materiallarini qo'llab guruh bilan hikoya va matnlar tuzish;
- O'rganilayotgan mavzu bo'yicha shaxsiy loyihani ishlab chiqish.

Chet til kasbiy ishbilanmonlik muloqotini rivojlantirish uchun o'quv jarayonini modulli tashkil etish mutaxassisning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantiradi. Ishbilanmonlik vaziyatlarida murakkab kasbiy masalalarni hal etish uchun qo'llaniladigan ko'nikma va malakalar:

a) masofadan muloqot (yozma muloqot);

b) yuqori kasbiy mas'uliyat sharoitlarida og'zaki aloqa qilish muloqoti (prezentatsiya, munozara, kelishuv va b.);

c) boshqa madaniyat vakillari bilan hamkorlik va muloqot uchun shaxsiy sifatlar, bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish.

O'zbek uslubshunos S.Saidaliyev (turli nutqiy faoliyatlar: tinglab tushunish, gapirish, yozish, o'qish tabiiy muloqot mashqlari), o'quv nutqiy yoki shartli nutqiy mashqlar (o'qish sharoitida nutqiy kommunikasiyaga taqlid qiluvchi mashqlar) ni tahlil qilib o'rganish va o'rgatishning ahamiyatli tomonlari borasida fikr bildirgan.

J.Jalolov, chet til o'qitish metodikasi kitobida shunday izoh berilgan "Chet til o'qitish jarayonida mashqlar bajarish orqali amaliy maqsadga erishiladi. "Mashq" atamasi ikki ma'noda qo'llanilyapti: birinchisi – nutq faoliyati turlarini egallash jarayonidagi metodik amallar bo'lsa, ikkinchisi – o'qitish mazmunini darslik va boshqa o'quv qo'llanmalarida metodik tashkil etilgan holatdagi o'quv birligidir.

Mashq amaliy maqsadda bajariladigan o'quv materiali va vazifasidir. Mashq materiali o'qitish mazmunidan olinadi. O'qitish mazmuni mashqning asosi, manbai, ob'ektidir. Mashq biror mavzuda til materialini ishlatib, nutq faoliyati turini egallash yo'lidagi aqliy – nutqiy odimdir, ya'ni o'qitish mazmuni tarkibiy qismlar qatorida emas, balki ularni amaliyotda o'rganish vositasi maqomida turadi". (J.Jalolov).

Tadqiqot metodologiyasi. Avvalo integrallashgan mashqlar sistemasi nima ekanini tushinib yetishimiz lozim.

Integratsiya bu — ikki yoki undan ortiq narsalarni birlashtirib, bir butunni yaratish jarayonidir. Ingliz tili mashg'ulotlarida integratsiya atamasi ko'pincha til ko'nikmalari (listening, speaking, reading and writing) ni bir darsda tizimli foydalanishni anglatadi. Integrallashgan mashqlar tizimi — bu talabalarning turli ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida turli fanlar va mavzularni birlashtirgan holda o'rgatish usulidir. Bu tizim ta'limning holati va mavzularini o'zaro bog'lash orqali talabalarning bilimlarini chuqurlashtirish va amaliy qo'llash qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan. Chet tili mashqlar bajarish jarayonida o'rganiladi. Chet til o'rganishni mashqlar bajarishdan iborat jarayondir deyilsa, mubolag'a yoki xato bo'lmaydi. Bu - mashqning dinamika (harakat) tarafi. Uning statika (holat) jihati - darslikda o'quv materiali tarzida tashkil etilganligidadir.

Menjment yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishni misol qilib oladigan bo'lsak, quyidagi strategiyalardan foydalanish mumkin:

Statikadagi mashq — chet til darsligida muayyan raqam yoki harf bilan belgilangan yoki maxsus ajratib ko'rsatilgan, ikki qismdan iborat, dars tarkibini tashkil etadigan o'quv-metodik kategoriya tushuniladi. Mashqning qismlari metodik adabiyotlarda mashq talabi (sarlavhasi) va "mashq materiali" deb yuritiladi. Mashq materiali darslikda yozilgan (harf, so'z, jumla, grafik matn) yoki talaba nutqining mahsul (tovush, so'z, jumla, og'zaki matn) bolishi mumkin.

Dinamikadagi mashq — chet tilda talaba bajaradigan, harf yozish yoki tovushni talaffuz etishdan tortib, to matnni idrok etib tushunish yoki o'z fikrini bemalol bayon etishgacha bo'lgan o'quv amaliyotidir. Mashqlarning statikadagi ko'rinishi darslik muallifining ijod mahsulidir, dinamikada esa nutq ko'nikma va malakalari hosil qilish yo'lidagi amaliy xatti-harakatlar va urinishlardir.

6. Kommunikativ mashqlarning qo'llanish talabi:

	Kommunikativ kompetentlikni rivojlantiruvchi mashqlar tizimiga quyidagilar kiradi:
→	Kognativ jarayonlarni rivojlantirish (fikrlash, xotira, tasavvur);
→	Mashqlar vazifasi, turi, materiali va bajarilish uslubi;
→	Barcha til aspektlari va nutqiy faoliyat turlarini rivojlantirish va o'zlashtirishni ta'minlash;
→	Mashqlarning qiyinchilik darajasiga qarab joylash;
→	Mashqlar ketma ketligi tizimiyli o'zaro bog'liq bo'lishi, o'rganilgan biimi mustaxkamlashda samarador bo'lishi lozim;
→	Ma'lum o'rganilgan bilimni qayta nutqda mashqlar yordamida qo'llay olish kerak;
→	Mashqlarning kommunikativ yo'naltirilganligi.

Ushbu berilgan jadvalda kommunikativ mashqlarni ingliz tili mashg'ulotlarida qo'llashning samaradorligini va ahamiyatligini bildiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, integrallashgan mashqlar tizimi, menjment yo'nalishi talabalariga uchun alohida samarador

Fonetik, Leksik va Grammatik mashqlar — turlari ingliz tilida tegihli ko'nikmalarini hosil qilish jarayonini oqilona tashkil etish uchun "poydevor" vazifasini bajaradi. (J.Jalolov).

Menjment ta'limi yo'nalishidagi mutaxassislik fanlarini integratsiyalab o'qitish samaradorligini oshirishga quyidagi shartlar asos bo'ladi:

Mutaxassislik fanlarni o'rganishda bilim berish ketma-ketligini integratsiyalash asosida bir tizimga keltirish;

Integratsiyalashni amalga oshirishning uslubiy maqsadini muvofiqlashtirish;

Integratsiyalashni maxsus topshiriq, mashq, ijodiy, ishchanlik, o'yinlar, ishlab chiqarish vaziyatini amaliy ishlar orqali amalga oshirish. Nofilologik oliy va o'rtta maxsus, kasb-hunar ta'lim tizimida integratsiya jarayonlari kichik mutaxassisning kasbiy tayyorgarligida o'ta muhim va obyektiv zarurat bo'lib, talabalarni ijodiy kamolot sari yo'naltiruvchi mexanizmdir. Binobarin, ta'limdagi bunday integratsiya samarali ishlashi ta'lim-tarbiyada foydalanilmay yotgan potensial imkoniyatlarni ishga solib, talabayoshlarning kasbiy sohaviy tayyorgarligida yangi sifatni ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar. Integrallashgan mashqlar yordamida nutqiy avtomatizmga erishish asosiy maqsad etib belgilanadi. Malakalar ketma-ketligi tabiiy til o'rganishga asoslanib quyidagi tartibda belgilangan, ya'ni tinglab tushunish va gapirish, o'qish va yozishdan avval o'rganilishi lozim. Talabga ko'ra talaba belgilangan mavzular, nutq vaziyati, nutqiy harakat va grammatika asosida tinglab tushunishi, gapirishi, o'qishi va yoza olishi lozim. Menjment talabalariga uchun ingliz tilini o'qitishda real vaziyatlarni modellashtirish jarayonini samarali amalga oshirish uchun quyidagi o'qitish usullaridan foydalanish mumkin:

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, biz menjment yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan integrallashgan mashqlar tizimini ishlab chiqish uchun psixologik-pedagogik va lingvokulturologik asoslarni quyidagicha taklif etishimiz mumkin:

Chet til o'qitish va o'qishda quyidagi mashq usullarining ahamiyati:

Rolli o'yinlar (Role-plays): Talabalarga berilgan vaziyatlarda turli kasbiy rollarni o'zlashtirish imkoniyatini beradi. Masalan, muzokara qilish, taqdimot qilish va strategik qarorlar qabul qilish kabi muhim elementlarni o'z ichiga oladi.

Simulyasiyalar (Simulations): Real vaziyatlarga yaqinroq sharoitlarda ishlashni talab qiladi, masalan, xalqaro biznes loyihalarni rejalashtirish yoki bozorga kirish strategiyasini ishlab chiqish.

Keys-stadi (Case Studies): Real biznes muammolarini tahlil qilish va yechimlarni topish imkonini beradi. Bu jarayonda talabalar ingliz tilida fikr yuritish, muhokama qilish va yozish mashqlarini bajaradilar.

Prezentatsiyalar va Muzokaralar (Presentations and Debates): Talabalar guruhlarda ishlab, loyiha yoki biznes rejalarni taqdim qilish va ularni muhokama qilishga o'rganadilar.

Til laboratoriyalari va interaktiv dasturlar (Language laboratories and interactive programs): Zamonaviy texnologiyalar yordamida talabalar til ko'nikmalarini yaxshilaydilar va kasbiy til bo'yicha mashg'ulotlar olib boradilar.

Bu o'qitish strategiyalari talabalarning tildagi muloqot ko'nikmalarini oshirish bilan birga, ularni kasbiy muhitda ishonchli va samarali ishtirok etishga tayyorlaydi. Shu tarzda, integrallashgan mashqlar sistemasi talabalarning teoretik bilimlarini amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtiradi, bu esa ularning kelajakdagi faoliyatlariga uchun zamin yaratadi.

bo'lib, ularga nafaqat til, balki kasbiy kompetensiyalarini ham rivojlantirish imkonini beradi. Bu mashqlar tizimida turli fanlar va mavzularni integratsiya qilish orqali talabalarning bilim, malaka, ko'nikmalarini chuqurlashtirish va amaliy qo'llash qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan. Menjment talabalariga ingliz tilini o'qitishda

real vaziyatlarni modellashtirish, jumladan xalqaro biznes yig'ilishlar kabi amaliyotlardan foydalanish juda muhim. muzokaralari, presentasiya qilish, tashkilotlarda o'tkaziladigan

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11-avgustdagi 610-son "Talim muassasalarida chet tillarni o'qitishning sifatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2017. – 32 (792)-son, 820-modda.
2. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi: chet tillar oliy o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik/ – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 46-47 b.
3. Nofilologik yo'nalishlarda maxsus maqsadlarga yo'naltirilgan ingliz tilini (English for Specific Purpose, ESP) o'qitish namunaviy dasturi. O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti huzuridagi Chet tillarni o'qitishning innovatsion metodikalarini rivojlantirish Respublika ilmiy-amaliy markazi/ Namunaviy dastur. – Toshkent, 2020.
4. Bazarbayeva A.SH FarDU. Ilmiy xabarlar- Scientific journal of the Fergana State University Volume 30 Issue 4, 2024-yil DOI:10.56292/SJFSU/vol30_iss4/a9.
5. Sayidaliyev S. Tillar o'qitish metodikasi va ta'lim texnologiyalari (olmon tili misolida)2019 5 b.
6. Шатилов С.Ф. методике обучения в немецкому языке в средней школе- Л Просвещение 1986-223с.
7. Маренникова Л.В. Формирование профессионально-коммуникативной иноязычной компетенции менеджеров в комплексе «лицей-вуз»: Автореф. ...дис. канд. пед. наук. – Калининград, 2008. – 31с.
8. Fransua Klosse 4 ed., Paris-Brusseles, kitobida umumlashtirgan.

Axmad MUXAMETOV,
Tashkent State University of Economics Professor of the Department of Physical Culture and sports activities
E-mail: muxametov1984@mail.com

Review professor F.Tashpulatov

SALOMATLIK MASHG'ULOTLARINI OMAVCHI SPORDAGI YUKLARNI STANDARTLASHTIRISHNING ILMIIY-METODIK ASOSLARI

Аннотация

Maqolada rekreatsion aerobika mashg'ulotlarining turli yo'nalishlari, tuzilishi va uslubiy xususiyatlari tasnifi va qisqacha tavsifi keltirilgan. Aerobikaning asosiy elementlari, ularning terminologiyasi va kombinatsiya variantlari tavsifi berilgan.

Kalit so'zlar: Ommaviy sport, standartlashtirish, metod, texnologiya, fizika.

SCIENTIFIC-METHODICAL BASES OF LOAD STANDARDIZATION IN MASS SPORTS HEALTH TRAINING

Annotation

The article provides a classification, a brief summary of various directions, structure and methodological features of conducting health aerobics classes. A description of the basic elements of aerobics, their terminology and combination options is provided.

Key words: Mass sport, standardization, method, technology, physics.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТАНДАРТИЗАЦИИ НАГРУЗОК В МАССОВОЙ СПОРТИВНОЙ ОЗДОРОВИТЕЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ

Аннотация

В статье дана классификация, краткое изложение различных направлений, структуры и методических особенностей проведения занятий оздоровительной аэробикой. Дано описание основных элементов аэробики, их терминологии и вариантов сочетания.

Ключевые слова: Массовый спорт, стандартизация, метод, технология, физика.

Introduction. At present, the interest of young people in various types of mass sports and physical activity for recreation and recuperation, to ensure good physical fitness and health has increased significantly. Fitness clubs equipped with modern exercise machines, new types of fitness aerobics classes, festivals, conventions - all these areas contribute to the development and maintenance of interest in health-improving activities. Among these health-improving trainings, aerobics has taken a special place. Health-improving aerobics is distinguished by the emotional richness of the classes, the simplicity and variability of the means used, the ability to control and self-control the health of those involved, musicality, plasticity and danceability of the exercises performed. In their unity, the components of aerobics can ensure the achievement of socially significant results: health, physical development, culture of movement, aesthetics of the physical image; preserve and develop individual character traits.

Materials and methods. Research shows that aerobic exercise improves the health of the body. People who regularly engage in health aerobics show an increase in aerobic performance and endurance. These positive changes include an improvement in the vital capacity of the lungs, blood volume and hemoglobin level, stroke volume and minute volume of blood circulation. Aerobic exercise increases the fibrinolytic activity of the blood, which ensures lysis, i.e. dissolution, of blood clots. The capillary network, lumen and elasticity of the capillaries increase, resulting in a decrease in peripheral

resistance to blood flow and a decrease in blood pressure. Changes in the capillary network occur not only in muscle tissue, but also in the heart muscle, brain, liver and other organs and tissues involved in muscle work. The permeability of the walls of blood vessels for oxygen, nutrients, and metabolic products increases. All this creates more favorable conditions for metabolic processes in tissues.

Health aerobic programs attract a wide range of people because of their accessibility, emotionality, and the ability to change the content of lessons depending on their interests and preparedness. The basis of any lesson is various exercises performed in walking, running, jumping, as well as strength and flexibility exercises performed from different starting positions.

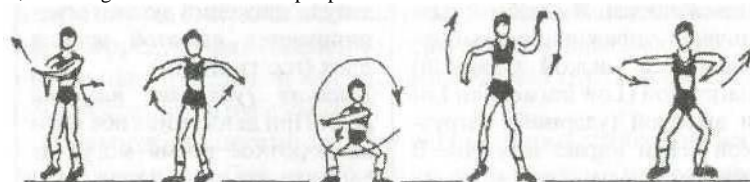
Results and discussion. The content of the exercise complexes and meet the principle of "safe technique" for performing them: steps and their variations, running in place and with movements, lifting the hips in different directions, leg swings, lunges, jumping with a change in the position of the legs, "skip" - cross movements.

In connection with the specifics of aerobics, the following means are most typical for lessons:

1. General development exercises

1.1. In a standing position [1]:

— exercises for the arms and shoulder girdle in different directions (lifting-lowering, flexion-extension, arcs and circles);

— exercises for the torso and neck (bends and turns, forward arc movements);

1.2. In a sitting and lying position:

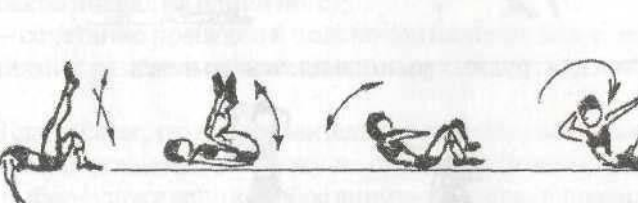
— exercises for the feet (alternating and simultaneous flexion and extension, circular movements);

- exercises for the legs in a lying position and in a kneeling position (flexion-extension, lifting-lowering, swings);

- exercises for the abdominal muscles while lying on your back (raising the shoulders and shoulder blades, also with a turn of the torso, raising the legs - bent or extended);

— exercises for the back muscles in a prone position and in a kneeling position (small amplitude of raising the arms, legs or simultaneous movements of the arms and legs with "stretching" in length) [2].

Types of aerobic steps used in health programs often have several variants of names. Here are the existing variants of the terms in English and their terminological names in Russian.

These include:

1. KNEE LIFT (Knee lift, Knee up). From the starting position, standing on one leg (straight), bend the other leg forward above the horizontal (any angle in the knee joint is allowed), the toe is pulled back. The body should be kept in a vertical position. The rotation of the pelvis accompanying the movement of the raised leg is not allowed. When raising the knee, any movement variant can be used (standing in place, moving in any direction, turning, walking, running, jumping).

2. KICK is performed in a standing position on one leg. The straight swinging leg is raised straight forward, a slight "turnout" position of the foot is allowed, but without the rotation of the pelvis accompanying the swing. The swing amplitude is determined by the level of training of the practitioner; a "whip-like" movement and uncontrolled lowering of the leg after the swing (falling) are not allowed. The minimum amplitude in sports aerobics can be considered a swing above the horizontal level, but for the health direction of aerobics, the swing amplitude is recommended to be no higher than 90°. It is allowed to use any combination of leg swing with movements in place, steps, running, jumping. Different planes of movement are also possible - swing forward, forward - to the side (diagonally) or to the side. If the swing is combined with a jump, then upon landing it is necessary to land on the entire foot, avoid ballistic landings and loss of balance. Low kick - a type of shin swing. It is performed in 2 counts. 1 - bending the knee, raise the right leg forward - down (the swing can be performed in any direction - forward, diagonally, back). At the moment of extension of the knee joint of the right leg, swing the shin. 2 - return to the starting position [3].

3. JUMPING JACK WITH LEGS APART - LEGS TOGETHER (Jumping jack, Hampelmann) is performed from the starting position with feet together (heels together, toes slightly apart - foot-width apart). The movement consists of two main parts. The first is to push off with both feet, jump up not very high and then assume a half-squat position with feet apart (feet slightly turned outward or parallel), landing on the entire foot. The distance between the feet is equal to the width of the shoulders, the body weight is evenly distributed on both legs, the direction of the knees and feet should match. During this movement, the projection of the knees should not go beyond the support of the feet, the angle in the knee joints should

be more than 90°. The second part of the movement is to join the legs with a small jump and return to the starting position. When performing this movement, torso movements (bending, turning) are not allowed

4. LUNG can be performed in any way (step, jump, after a swing), and also in different directions (forward, sideways, backwards). The basic version of this "aerobic step" is the forward lunge position. In this case, the weight of the body shifts to the bent leg, extended forward. The angle in the knee joint should be greater than 90°, the shin of the supporting leg is located close to the vertical position, and the projection of the knee does not go beyond the support of the foot (it is necessary to land on the heel of the supporting leg) [4].

Pelvic rotation is not allowed, the leg behind should be straight, touching the floor with the toe, the heel raised (up).

5. STEP (March) resembles natural walking, but is more precise. Standing on a straight leg (torso vertical), bend the other leg and raise it straight forward (knee below horizontal position), without turning the pelvis accompanying the movement. The foot of the raised leg is at the level of the upper third of the shin, the toe is pulled back (i.e. the ankle joint is bent). Marching — walking in place, Walking — walking in different directions, forward and backward, in a circle, diagonally.

6. RUNNING (Jog) — transition from one leg to another as when walking, but with a flight phase. Jogging — a variant of running, like a "jog".

7. Jumps (Skip, rick kick). The main movement is performed in the rhythm of "AND - ONE" or "ONE - TWO".

Basic Step — basic step. Performed in 4 counts: 1 — step forward with the right foot, 2 — put the left one forward, 3 — step back with the right foot, 4 — put the left one forward [5].

Conclusion. So: 1) the safety of aerobic training implies both the correct selection of exercises and the compilation of complexes, as well as the appropriate technique of execution, in particular:

- when performing movements, abrupt ballistic movements should be avoided;

- it is necessary to change the working link or direction of movement every 8 counts;

- the change in the amplitude and power of the movement should be gradual both in the direction of increase and decrease;

2) new movements or methods of movement should be performed at a slow pace or even imitated;

3) to facilitate execution, it is effective to use accompanying commands and prompts in word and action – demonstration

Health aerobics classes affect the somatic and mental spheres of a person, increase vigor and help to gain confidence in one's abilities.

REFERENCES

1. Viru A.A., Yurimae G.A., Smirnova G.A. Aerobic exercises. - M.: Physical Education and Sport, 2019.
2. Kryuchek E.S. Aerobics. Content and methodology of health classes: Tutorial. - M.: Terra-Sport, Olympia press, 2011.

3. Cooper K. Aerobics for good health. - M., 2019.
4. Lisitskaya T.S. Rhythmic gymnastics. - M. Physical Education and Sport, 2015.
5. Menkhin Yu.V., Menkhin A.V. Health gymnastics: theory and methods. Rostov n / D: Phoenix, 2012.
6. Muxamedovich, M. A. (2023). Methodological features of teaching high school students to practice athletics. *International Journal of Pedagogics*, 3(05), 71-76.
7. Muxamedov, A. (2023). Problems and solutions for the development of physical education and mass sports. *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры*, 3(2), 63-69.
8. Mukhametov, A. M. (2023). Environmental through sports tourism events in students pedagogical conditions of culture development. *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры*, 3(4 Part 2), 51-55.
9. Мухамметов, А.М. (2022). Научно-методические основы нормирования нагрузок в физкультурно-спортивном здравоохранении. *Евразийский научный вестник*, 8, 194-197.
10. Мухаметов, А. М. (2022). Специальные знания педагога и их место в физическом воспитании детей. *ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali*, 2(5), 1-4.
11. Ahmad, M. (2022). Health Orientation as An Important Principle of the System of Physical Education. *Eurasian Scientific Herald*, 6, 84-87.

UDK:378:371.13:374.1

Zulayho NAZAROVA,
Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali dotsenti
E-mail: nazarova@mail.ru

DSc, dotsent T.Kuchkarov taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF FUTURE TEACHERS OF THE ADDITIONAL EDUCATION SUBJECT IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Annotation

The article discusses the competencies required for the development of the professional activities of future teachers of the additional education subject in the higher education system. It also provides information about the principles of educational work and the improvement of the socio-pedagogical opportunities of higher educational institutions.

Key words: Professional activity, competence, Concept of Continuous Spiritual Education, personal qualities, modern approach, creative collaboration, knowledge, skills, abilities.

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ПРЕДМЕТА ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются компетенции, необходимые для развития профессиональной деятельности будущих преподавателей предмета дополнительного воспитания в системе высшего образования. Также приводятся сведения о принципах воспитательной работы и о совершенствовании социально-педагогических возможностей высших учебных заведений.

Ключевые слова: Профессиональная деятельность, компетенция, Концепция непрерывного духовно-нравственного воспитания, личные качества, современный подход, творческое сотрудничество, знания, навыки, умения.

OLIV TA'LIM TIZIMIDA BO'LAJAK QO'SHIMCHA TARBIIYA FANI O'QITUVCHILARINING KASBIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH

Аннотация

Maqolada oily ta'lim tizimidagi bo'lajak qo'shimcha tarbiya fani o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirilishi talab etiladigan kompetensiyalar, tarbiyaviy ishlarning muayyan prinsiplari va oliy ta'lim muassasalarining ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini takomillashtirish haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Kasbiy faoliyat, kompetensiya, Uzluksiz ma'naviy tarbiya Konsepsiyasi, shaxsiy fazilatlar, zamonaviy yondashuv, ijodiy hamkorlik, bilim, ko'nikma, malaka.

Ayni paytda globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, ijtimoiy huquqiy ziddiyatlarning kuchayib borayotganligi bois 2 milliarddan ortiq yoshlarning ongi va dunyoqarashini o'zgartirishga qaratilgan kurash avj olmoqda. Yoshlar ijtimoiy faolligining darajasi ertangi kun taraqqiyotini belgilab berishi munosabati bilan mazkur masala tobora global va dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda mamalakatimizda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar, ilm-fan va texnologiya sohalarida erishilayotgan yutuqlar uzluksiz ta'lim tizimining barcha boqichlarida o'qitilayotgan fanlarni optimallashtirish va yangi fanlarni o'qitishni taqozo etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son Farmoni, PQ-3289-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2019 yil 31 dekabr 1059-son Qarorlariga asosan umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi davlat ta'lim standartlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirilmoqda.

Prezidentimizning «Farzandlarimizning iste'dod va qobiliyati, ezgu intilishlarini to'liq ro'yobga chiqarish, ijtimoiy faolligini oshirish, hayotda munosib o'rin egallashlari uchun barcha imkoniyatlarni yaratib berish bundan buyon ham bosh maqsadimiz bo'lib qoladi... Shu maqsadda biz «Uzluksiz ma'naviy tarbiya Konsepsiyasi» doirasida umumta'lim maktablarida birinchi marta tarbiya fanini joriy etmoqdamiz», deb ta'kidlashi xalq ta'limi xodimlari, ayniqsa tarbiya fani o'qituvchilari oldiga ulkan vazifalarni qo'ydi.

O'zbekistonda yoshlar tarbiyasini milliy va zamonaviy asosda ilmiy texnologik isloh qilish borasida olib borilayotgan ishlar bugungi kun ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan tayananch kompetensiyalar, fazilatlar asosida shakllantirishni talab etmoqda. Milliy tarbiyaga yangicha, tizimli yondashuv, bolada

tayananch fazilatlarini kafolatli shakllantirishda uning psixologik mexanizmlarini o'rganish, mazkur masalada oliy ta'lim muassasalarining ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqarishni va ular orasida ilmiy-metodik uzviylikni yangi darajaga ko'tarishni taqozo etadi. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, burch va mas'uliyat, tashabbuskorlik, Vatanga sadoqat, va boshqa fazilatlar yoshlar ongida nazariy tushunchalar sifatida qolib ketgani holda uning tabiatida amaliy odatlarga aylanmayapdi.

Buning oqibatida ularning ushbu fazilatlar haqidagi so'zlari bilan amallari orasida tafovut namoyon bo'lmoqda, bu esa har yili mustaqil hayotga kirib kelayotgan yigit-qizlarning hayotda o'z o'stinlarini topishlarida bir qator muammolarni yuzaga keltirmoqda. Tarbiyada yo'l qo'yilgan xatolar asoratlari kundalik hayotda, ommaviy axborot vositalarida, ijtimoiy tarmoqlarda keng muhokoma qilinib, jamoatchilikning haqli e'tirozlariga sabab bo'ldi. Masalaning yana bir tomoni oily ta'lim muassasalarida zamonaviy bilimga ega yuqori malakali bo'lajak pedagoglarni tayyorlash ishining sustlashib ketgani bilan bog'liq, chunki, yosh avlodni tarbiyalashda ma'lum kompetensiyalarni egallamay turib, bunday mas'uliyatli ishga kirishishning o'zi maqsadga muvofiq emas.

Demak, bugungi kunda ta'lim samaradorligini oshirish, ilg'or xalqaro tajribalarni joriy qilish hamda bo'lajak fan o'qituvchilarini kasbiy faoliyatlarini rivojlantirib borish muhim ahamiyat ega. Shundan kelib chiqqan holda bo'lajak qo'shimcha tarbiya fani o'qituvchilarining oily ta'lim tizimida kasbiy faoliyatini rivojlantirib borish ta'lim sifatiga bevosita ijobiy ta'sir etadi.

Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchilari kasbiy bilim va ko'nikmalarini yangilashda umume'tirof etilgan kompetensiyalardan foydalanish amaliyotda ijobiy samara beradi. Kasbiy faoliyat negizda kasbiy kompetensiya yotadi. Kasbiy kompetensiya bilim olish, tajriba, qadriyatlar, moyillikka asoslangan umumiy qobiliyat sifatida faqat bilim yoki ko'nikma bilan chegaralanmaydi. Vakolatli bo'lish, o'rganish yoki o'qishni anglatmaydi. Ma'lum bir sohada muvaffaqiyatli faoliyat uchun bilim, ko'nikma, shaxsiy fazilatlar va amaliy tajribani qo'llash qobiliyatini anglatadi.

Rivojlangan davlatlar tajribasida, jumladan, Evropa Kengashining "Evropada o'rta ta'lim" loyihasi doirasida mazkur Kengash tomonidan 1996 yilda Bernda o'tkazilgan "Evropa uchun tayanch kompetensiyalar" simpoziumida zamonaviy bitiruvchilarning

quyidagi 5 ta muhim kompetensiyalari belgilangan bo'lib, u o'qituvchidan o'quvchiga mazkur ko'nikmalarni singdirishga qaratilgan kompetensiyani talab qiladi. Ular quyidagilar:

Oliy ta'lim tizimida bo'lajak qo'shimcha tarbiya fani o'qituvchilarida kasbiy faoliyatini rivojlantirish talab etiladigan kompetensiyalar
- tarbiya fani orqali o'quvchilarda ma'naviy tarbiya indikatorlari va kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi bilim, ko'nikma va malakalarni ta'lim mazmuniga keng singdirish qobiliyati;
- o'quv fanlari doirasidagi ma'naviy tarbiya indikatorlarini amaliyotga joriy etish, ularni amaliyotda qo'llay olish imkonini beruvchi amaliy mashq va topshiriqlar bilan boyitish (ma'naviy-axloqiy kompetensiyalar);
- fanlarga erishishga intilish motivining shaxs ustuvor xususiyati sifatida mustahkamlanishi;
- fan o'rganish va faoliyatini ongli nazorat qilishini kuchaytirish;
- o'zining atrofidagilarning xulqi, xatti-harakatlariga munosabat bildirish, mehnatsevarlikka o'rgatish;
- kattalar va tengdoshlari bilan hamkorlik qilishga ijtimoiy motivlarning paydo bo'lishi;
- bilimlarning kengayishi, chuqurlashuvi, ma'naviy-axloqiy ko'nikma va malakalarning rivojlanishi;
- o'z xalqining va boshqa xalqlarning an'analari, qadriyatlariga qiziqishning namoyon bo'lishi;
- ijtimoiylashuv jarayonida talab etiladigan yoshiga mos shaxsiy fazilatlarini shakllantirish;
- xavfsiz hayot ko'nikmalarini mustahkamlash;
- kasblar to'g'risida tasavvurlarni kengaytirish, kasbga va mehnatga qiziqtirish;
- vijdonan mehnat qilish ko'nikmalarini o'rgatish, mehnatning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyatini ko'rsatish;
- muvaffaqiyatga erishish motivlarini kuchaytirish;
- o'zini-o'zi baholashga o'rgatish;
- faoliyatda o'zini ko'rsatishga intilishni rag'batlantirish;
- tengdoshlari bilan ma'naviy-axloqiy munosabatlar tajribasini boyitish;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlarini o'rganish.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi"[6]da tarbiyaviy ishlarning kutilgan natijalarni berishi uchun muayyan prinsiplar ishlab chiqilgan:

- har bir tarbiyaviy tadbiri uyushtirishdan ko'zlangan aniq maqsadni belgilash;

- erishiladigan natijani bashoratlash;

- tadbirning maqsadi, vazifalari hamda natijalarini nazariy jihatdan asoslash;

- har bir tadbir loyihasini yaratish;

- fan, texnika, texnologiya va tajribaning eng yangi, ilg'or yutuqlarini natijani kafolatlashga safarbar qilish;

- tarbiyaviy ishlarni intensiv asosga, ya'ni, maksimal ilmiy aniqlik, kam resurs sarflab samarali natijaga erishish asosiga qurish;

- tarbiyaviy (kinetik) jarayonni boshqariluvchi jarayonga aylantirish;

- maqbullik, ilmiy-amaliy yo'nalishga o'tish (masalan, tarbiyalanuvchilarda "vatanparvarlik" to'g'risidagi tushunchani shakllantirishdan ularda vatanparvarlik kompetensiyasini tarbiyalash);

- tarbiya jarayonini professionalashtirish (ota-onalar, ta'lim muassasalari o'qituvchi va xodimlarida kasbiy mahorat, texnologik yondashuv, pedagogik tahlil, loyihalash, tadqiqotchilik madaniyatini shakllantirish);

- tarbiyaviy jarayonda tarbiyalanuvchilar va tarbiyachilar o'rtasida ijodiy hamkorlikni qaror toptirishga erishish;

- tarbiyalanuvchilarning faolliklarini oshirish;

- har bir tadbir yakunida uning samaradorligini baholab borish, bu maqsadda tadbir ishtirokchilarining fikr-mulohazalarini o'rganish, ularni umumlashtirish asosida erishilgan yutuqlar va yo'l qo'yilgan kamchiliklarni aniqlab borish;

- tadbiri tashkil etishdan ko'zlangan maqsadning natijalanganligini tahlil etib borish, ekspert baholash.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmonida[7] pedagoglarni tayyorlashning metodik ta'minoti qoniqsizligi, shuningdek, davlat ta'lim standartlari kompetensiyaviy yondashuvga asoslanganligiga qaramasdan, o'qitish va baholash metodlari, shuningdek darsliklar va boshqa o'quv materiallarini asosan axborotni yodlash va bayon qilishga qaratilgan bo'lib, tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish ko'nikmalari va boshqa malakalarni rivojlantirishga to'sinlik qilayotgani qayd qilindi. Ushbu hujjatda uzoq istiqboldagi maqsadli vazifalardan kelib chiqib, oily ta'limi tizimini rivojlantirish uchun:

- o'quv muddatlarini o'zgartirmagan holda talabalar tomonidan o'zlashtirish kompetentligini kengaytirishni ta'minlovchi zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish;

- pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarini ta'limning kredit tizimiga to'liq o'tkazish, "4+2" ta'lim shakli - nazariya va amaliyotning uyg'unligini takomillashtirish;

pedagogika, didaktika, amaliy pedagogik psixologiya, metodika kabi fanlarga alohida e'tibor qaratgan holda, o'quv materiallarini va pedagogik baholash mezonlarini ishlab chiqish orqali bo'lg'usi pedagoglarni tayyorlash tizimini takomillashtirish;

ta'lim berishning zamonaviy nazariyalarini o'zlashtirishni, pedagogik psixologiyani tushunish, ta'lim berishga kompetentlik hamda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar asoslarini egallashni ko'zda tutgan holda pedagoglarni tayyorlash va qayta tayyorlash markazlari faoliyatini qayta ko'rib chiqish;

bo'lajak pedagoglar uchun pedagogik faoliyatga moyillik va ijodkorlik qobiliyatlarini aniqlash va baholash imkoniyatini beruvchi metodlarni ishlab chiqish;

bo'lajak qo'shimcha tarbiya fani o'qituvchilarini malaka talablarini, shuningdek yangilangan milliy dastur talablarini joriy etish uchun egallanadigan ko'nikmalarni aniqlashning yangi usullarini joriy etish;

rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribasini o'rganish holda umumta'lim muassasalarida o'quvchilar o'rtasida zo'rvonlik(bulling)ning oldini olishga qaratilgan dasturlarni joriy etish;

yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish belgilab berilgan.

Shuningdek, Prezident Farmonida bo'lg'usi pedagoglarning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, ijtimoiy kompetensiyalariga talablar oshirildi. Unda Xalq ta'limi tizimi xodimlari odob-axloq qoidalarining (Etika kodeksi) yangi tahririni ishlab chiqish va tasdiqlash vazifalari belgilab berildi[8]. Ushbu yangiliklar eng avvalo bo'lajak qo'shimcha tarbiya fani o'qituvchilarini tayyorlash tizimiga mazkur islohotlarni tezkor o'zlashtirish va ushbu asosda ta'lim tizimini yangi davr talablaridan kelib chiqib ishlab chiqishni talab qilmoqda. Aytish joizki, ta'lim mazmunini va uning maqsadlarini belgilashda kompetentli yondashuvning to'liq ilmiy metodik ta'minlanmaganligi amaliyotda ko'p uchratilgan muammolardan biri bilimlarning kompetensiyalarga aylantirishdagi muammolar sababli maktab o'quvchilarining Vatanga sadoqat, mas'uliyat, tadbirkorlik va boshqa fazilatlar haqida bilimlari ularning odatlariga aylantirish murakkab kechmoqda. Bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiya, fazilat, odat kategoriyalari orasida pedagogik transformatsiyaning yetishmasligi oqibatida yoshlarning Vatanga sadoqat, mas'uliyat, tadbirkorlik, mehr-oqibat haqida so'zlari bilan yoshiga mos amallari orasida nomutanosibliklar namoyon bo'lmayapti.

Bugungi kunda oily ta'lim tizimida bo'lajak qo'shimcha tarbiya fani o'qituvchi-trenerlarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish borasida ikki vazifa turadi:

- birinchisi, tarbiyaviy ishlar metodikasiga oid bilimlar bilan tanishtirish va ana shu bilimlarni mahorat bilan qo'llash malakasi - kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish;

- ikkinchisi, tarbiya fani o'qituvchilarini tarbiyaviy ishlarni tashkil etish masalasi bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishga tayyorlash. Chunki "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi"ni

amalga oshirish tobora rivojlanib, o'zgarib boruvchi kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish uzluksiz jarayondir. Shunday ekan, har bir oily ta'limdagi bo'lajak qo'shimcha tarbiya fani o'qituvchilarning kasbiy va ijtimoiy kompetensiyalar majmuasini maktab o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos ravishda o'rgatishning ijtimoiy-pedagogik kompetensiyalariga ega bo'lishi zarur. Tarbiya fanini o'qitish metodikasini o'rganish bo'lajak qo'shimcha tarbiya fani o'qituvchilarida kasbiy faoliyatlarini rivojlantirishi ularni umumpedagogik tayyorgarlik darajalarini oshirib, mustaqil faoliyatda kompetentli, ijodiy faoliyatga tayyorlaydi.

Xulosa qilib aytganda, tarbiyaviy ishlarni yangi davrning "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi" talablariga javob beradigan holatga ko'tarish uchun oily ta'limdagi bo'lajak qo'shimcha tarbiya fani o'qituvchilariga tarbiyaviy ishlar metodikasini o'rgatish mazmuni tubdan o'zgartirilishi va takomillashtirilishi zarur. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31 dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"[9]gi 1059-sonli Qarorida yoshlarimizning shaxsiy va ijtimoiy farovon, baxtli hayot qura

olishlari uchun zarur bo'lgan aniq fazilatlar majmui belgilab berildi. Bu haqda Qarorning 2-bandida Konsepsiya va uni amalga oshirish chora-tadbirlar rejasini amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri etib "yoshlarda

- Vatanga sadoqat,
- tadbirkorlik,
- irodalilik,
- mafkuraviy immunitet,
- mehr-oqibatlilik,
- mas'uliyatlilik,
- bag'rikenglik,
- huquqiy madaniyat,
- innovatsion fikrlash,
- mehnatsevarlik kabi muhim fazilatlarini bolalikdan boshlab

bosqichma-bosqich shakllantirish"[10]ta'kidlangan

Bu davlatimizning yoshlar tarbiyasiga yondoshishda maqsadli innovatsion yondoshuv bo'lib, tarbiya jarayonini ilmiy asosga qurilishini va bo'lajak qo'shimcha tarbiya fani o'qituvchilarni kasbiy faoliyatini rivojlantirib borishni taqozo qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent.: "O'zbekiston", 2017. – 488 b.
2. "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy qilish choralari to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabr "O'zbekiston Respublikasi Oliy Ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni.
4. Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31 dekabr 1059-sonli Qarori.
5. Quronov M. Mafkura, ta'sirchanlik va uslub: Ma'ruza matni /Ma'sul muharrir: A.Boltaev.-T.: "Ma'naviyat", 2000. – 12 b. 5-bet.
6. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги "Узлуksиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида" ги 1058-сонли қарори 7-бўлим.
7. <https://lex.uz/ru/search/nat?searchtitle>
8. <https://lex.uz/ru/search/nat?searchtitle>
9. <https://lex.uz/ru/search/nat?searchtitle>
10. <https://lex.uz/ru/search/nat?searchtitle>

Maqsuda NORBOSHEVA,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti, PhD
E-mail: maqsuda_pedagog@mail.ru

TerDPI PhD, O.E.Eshmuradov taqrizi asosida

BOLA SHAXSNING SHAKLLANISHI, UNING IJTIMOYILASHUVI VA XULQ-ATVORI XUSUSIDA

Аннотация

Mazkur maqolada bola shaxsining shakllanishi, uning ijtimoiylashuvi va xulq-atvori xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Bola shaxsining rivojlanish jarayoni ko'plab omillar, jumladan, genetika, atrof-muhit, oilaviy va ijtimoiy munosabatlar, ta'lim va tarbiya tizimi kabi faktorlar ta'sirida shakllanadi. Shaxsiyatning rivojlanishida ijtimoiylashuv jarayoni muhim ahamiyatga ega bo'lib, bola jamiyatning qadriyatlarini, madaniy me'yorlari va axloqiy printsiplariga mos ravishda o'zini tutishni o'rganadi. Xulq-atvor esa boladagi ijtimoiy va axloqiy me'yorlarga amal qilish, o'zini boshqalar bilan muloqotda qanday tutishini belgilaydigan asosiy bo'lib, bu jarayonni tarbiyalovchi muhit va ota-onalar, ustozlar va do'stlar kabi yaqin shaxslar boshqaradi. Ushbu maqola bola shaxsining shakllanishi, ijtimoiylashuvi va xulq-atvori haqidagi ilmiy tushunchalarni o'z ichiga oladi va o'qituvchilar, tarbiyachilar, ota-onalar hamda psixologlar uchun amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: Oila, psixolog, izlanish, hayot, turmush, madaniyat.

О ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА, ЕГО СОЦИАЛИЗАЦИИ И ПОВЕДЕНИЯ

Аннотация

В данной статье подробно анализируются формирование личности ребенка, его социализация и поведенческие особенности. Процесс развития личности ребенка формируется под влиянием многих факторов, в том числе генетики, окружающей среды, семейных и социальных отношений, системы образования и воспитания. Процесс социализации важен в развитии личности, ребенок учится вести себя в соответствии с ценностями, культурными нормами и моральными принципами общества. Поведение – главное, что определяет, как ребенок ведет себя в общении с другими людьми, следуя социальным и моральным нормам, и этот процесс контролируется образовательной средой и близкими людьми – родителями, учителями и друзьями. В данной статье собраны научные представления о формировании, социализации и поведении ребенка, а также даны практические рекомендации педагогам, воспитателям, родителям и психологам.

Ключевые слова: Семья, психолог, исследование, быт, быт, культура.

ON THE FORMATION OF THE CHILD'S PERSONALITY, ITS SOCIALIZATION AND BEHAVIOR

Annotation

In this article, the formation of the child's personality, his socialization and behavioral characteristics are analyzed in depth. The development process of a child's personality is formed under the influence of many factors, including genetics, environment, family and social relations, education and upbringing system. The process of socialization is important in the development of personality, and the child learns to behave in accordance with the values, cultural norms and moral principles of society. Behavior is the main thing that determines how a child behaves in communication with others, following social and moral norms, and this process is controlled by the educational environment and close people such as parents, teachers and friends.

This article contains scientific concepts about the formation, socialization and behavior of a child and provides practical recommendations for teachers, educators, parents and psychologists.

Key words: Family, psychologist, research, life, life, culture.

Kirish. Jamiyatda bolaning shaxs sifatida shakllanishiga maktabgacha ta'lim davridayoq bee'tibor bo'lmaslik zarur. Buning uchun barcha katta yoshdagilar- ota-onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilar, psixologlar millatimiz, davlatimizning kelajagi, tayanchi va ishonshi bo'lgan yosh avlodning sog'lom, aqlli, intellektual qobiliyatli va albatta farovon bo'lishlari uchun mas'ul ekanliklarini hamisha yodlarida saqlashlari va o'zlarining qo'llaridan kelgan barcha yaxshi amallarni bajarishlari kerak.

Farzand dunyoga kelgan birinchi kunidanoq ota-ona, aka-opalari mehr-muhabbatidan bahra oladi. Bolaning shaxs sifatida shakllanishida oilaning, oila a'zolarining va maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarining o'rni beqiyosdir. Ota-onaning o'ziga talabchan bo'lishi, o'z oilasini hurmat qilishi, ota-ona o'zining har bir qadamini nazorat ostiga olishi lozim bo'lgan tarbiyaning birinchi va eng asosiy metodi hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shaxs shakllanishi muammosi va aynan maktabgacha yosh davrida shaxs shakllanishi muammosi ko'plab MDH davlatlari olimlari tomonidan tadqiq etilgan. (I.C.Kon, B.G.Ananev, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, L.I.Bojovish, D.I.Feldshsteyn, V.A.Petrovskiy, M.V.Lomov, A.B.Orlov, V.C.Muxina, D.B.Elkonin, E.T.Sokolova, M.I.Lisina, V.C.Muxina, A.Ya.Varga, G.T.Xomentauskas, N.I.Nepomnyashaya, G.B.Tagieva, A.D.Kosheleva, G.I.Moreva, A.I.Silvestru va b.) Izlanishlarda maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishida

muloqotning hal qiluvchi ijtimoiy-psixologik komponentlari alohida tadqiq etilmagan.

B.G.Ananev shaxsning irsiy va tarkibiy aloqalari haqida gapirar ekan, shaxs ibtidosi – bu individ erta ijtimoiylashuvining juda uzoq va ko'p bosqichli jarayonligini va bu maktabgacha bo'lgan yoshda eng tez keshishini ta'kidlab o'tgan [2].

L.S.Vigotskiy ontogenez rivojlanish davomida bola ongining tizimli tarkibi o'zgarishi va maktabgacha bo'lgan yoshda bola shaxsining muhim psixologik xususiyati – etika qoidalariga rioya qilish qobiliyati haqida yozgan.

Tahlil va natija. Ko'plab ijtimoiy-psixologik va sotsiologik tadqiqotlarda bola shaxsini shakllantirish, oiladagi o'zaro "ota-ona-farzand" munosabatlari tizimi va unda kechadigan muammolarni o'rganish ilmiy jamoatchilik diqqat e'tiborida bo'lgan.

Shaxs xususiyatlarining shakllanishini o'rganishga bag'ishlagan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bolalarning ta'lim-tarbiya jarayoni, ularning barkamol inson sifatida shakllanishi masalasi bir necha asrlar davomida xorijiy mamlakatlar va yurtimizda buyuk allomalarning diqqat markazida turgan.

Zardushtiylikning qadimgi va muqaddas kitobi Avestoda oila odobi, odatda ota-onani hurmat qilishga o'rgatishdan boshlangan. Bu jarayon bola ustoz qo'lida ta'lim-tarbiya olayotgan muddatda ham davom ettirilgan. Zero, ota-onani, ustozlarni hurmatlash ikki olam farovonligining muhim sharti, axloqiy mezon deb qaralgan [1].

Muqaddas Islom dinida ham odamlar bilan muomala qilishda shirinso'z, muloyim, bosiq, halim, kamtar bo'lish, g'azab kelganda, jahll shiqqanda g'azabni ichga yutib, tashqariga chiqarimaslik-taqvodorlik belgisi hisoblangan. Kattani hurmat, kichikni izzat qilish, xushxulqilikning bir ko'rinishidir. Muomalada muloyimlik va vazminlik – Alloh hamda uning payg'ambariga ma'qul va sevimli xislatlardan, hisoblanadi. Islom dinida – Muloyim so'zlash: «Ovozingni pasaytir» (Luqmon supasi, 19-oyat); – Quloqni tiyish: «Josuslik qilmanglar» (Hujurot supasi, 12-oyat); – To'g'ri eyish: «Englar, ichinglar, lekin isrof qilmanglar» (A'rof supasi, 31-oyat); – Tilni tiyish: «Odamlarga yaxshi gaplar aytin» (Baqara surasi, 83-oyat) haqida e'tirof etiladi. Ayol uchun oilaning charog'boni, ro'zg'orning ishboshisi, farzandlar tarbiyachisi bo'lishdan ko'ra fazilatli, savobli ish yo'q. Hazrati Ali karamallohu vajhahu ham har bir davrda o'ziga xos bo'lgan ilmlarni hosil qilishga ishora qilib: "Bolalaringizga o'zlari yashaydigan davr ilmlarini o'rgatinglar!" – deganlar.

Markaziy Osiyoda yashab o'tgan ko'plab allomalar farzand tarbiyasi, insoniy muomala va munosabatlar masalasida o'z ta'limotlarini meros qilib qoldirgan. Xususan, inson va uni farovon yashashi muammolariga qiziqqan Forobiy "Davlat arbobining hikmatlari" risolasini yozadi va unda jamiyatning illatlarini qoralaydi. Forobiy o'z asarlarida komil va fozil kishilarning ibratli xulq-atvorlarini olqishlab, yaxshi axloq, bilimli bo'lish, ezgu ishlar, mehnat, o'zaro yordamgina baxt-saodatga erishish mumkin deb, tasavvur qiladi[9].

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) hunar, savdo-sotiq, mamlakatlararo madaniy-ilmiy aloqalarni kuchaytirish, ijtimoiy hayotda ilm-fanni rivojlantirish, uning rolini oshirishning tarafdori edi. Beruniy inson kamoloti haqida gapirganda, uni go'zallik, ko'rkamlik, oliyanoblik mardlikda, eng avvalo mehnat, o'qish, ma'lumot va hunar egasi bo'lishi bilan bog'liq, deb bilgan. Uning fikricha, inson aqli va ma'rifatliligi bilan barkamol va rasodir [9].

Buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" kitobidagi bosh masala-bu inson va uning barkamolligi va xulq-odobidir. "Qutadg'u bilig" asarining eng katta tarbiyaviy mazmuni shundaki, unda aqliy, axloqiy mehnat, jismoniy va nafosat tarbiyasiga doir fikrlar o'rin olgan bo'lib, mutafakkirni fikricha, ulug'lik aqlidrokda, shirinso'zlik va nutq qobiliyatida, bilimda, uquv-hunardadir. "Qutadg'u bilig" asarini psixologik tahlil qilar ekanmiz, dostonning har bir bo'limida insoniy fazilatlar, xislatlar, insoniy munosabatlar, shaxslar muomala, shaxsga xos bo'lgan ijobiy sifat va fazilatlar ulug'lanadi.

Maktabgacha bo'lgan yosh o'z markazi atrofida bo'lgani kabi katta odam, uning vazifa va funksiyalari atrofida aylanishini ta'kidlagan holda, D.B.Elkonin bola shaxsining ichki etika qoidalari shakllanishi haqida yozib o'tgan [10].

A.N.Leontev maktabgacha bo'lgan yoshni «shaxsning ilk, amaliy shakllanishi» davri sifatida qaragan bo'lsa, L.I.Bojovish ontogeneza shaxsning shakllanishini ko'rib chiqar ekan, maktabgacha bo'lgan yoshning yakuniga kelib, bolada o'zining ijtimoiy Menini anglash jarayonining paydo bo'lishi haqida yozgan hamda o'zini bilib olishdan o'z-o'zini anglashga o'tish mexanizmlarini o'rganish zaruratini eslatib o'tgan U quyidagi yangiliklarning vujudga kelish ketma-ketligini quyidagicha ko'rsatgan: Men emosional-rasional tizimi; so'ngra – birlamchi o'zini baholash va kattalar talablariga mos kelishga intilish (bu yerda rasional tarkibiy qism umuman yo'q) [4]. D.I.Feldshteyn esa, ontogeneznig har bir bosqichi uchun ma'lum bir o'zlik darajasida namoyon bo'luvchi individning faol ijtimoiylashuvi haqida

ADABIYOTLAR

1. Akramova F.A., Bilolova Z.B., Jovliev I.C. Oila ensiklopediyasi. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2019. B.–3-8.
2. Ananyev, B.G. O problemax sovremenno go chelovekoznaniya Seriya: Mastera psixologii Izdatelstvo: Piter, 2001 g.
3. Beruniy. Tanlangan acarlar. 5 tomlik. -T.: Fan, 1982, 3 tom.-248b.
4. Bojovich L.I. Lichnost i eyo formirovanie v detrom vozraste. - M.: Prosveshenie, 1968. -464 c.
5. Shamsiev O'. Bolaning o'zini-o'zi anglash muammosi. Uslubiy qo'llanma. -T.: «Tafakkur» – 2012.-46 b.
6. Petrovskiy V.A., Prozumantik O.V. Intersub'ektniy podxod v stanovlenii rolovogo samosoznaniya v starshem doshkolnom vozraste/ Perm. -2001. C 78-94.
7. Smirnova E. O. Detskaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov. 3-e izd., pererab. — CPb.: Pitep, 2009. —304 c.
8. Filippova G.G. Emosionalnoe blagopoluchie rebenka i ego izuchenie v psixologii // Detckiy prakticheckiy psixolog. -M.: Astrel, 2001.-278 b.
9. Forobiy. Fozil odamlar shahri. -T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 142 b.
10. Elkonin D.B. Psixicheckoe razvitie v detsix vozrastax. Izdatelstvo: Institut prakticheckoy psixologii, NPO MODEK, 1997.-275 c.

ta'kidlagan Unga ko'ra, – o'zini anglash, o'zini aniq bilib olish, individuallikning vujudga kelishidagi zarur holat hisoblanadi, chunki individuallashuv o'z «Men»ini anglab oluvchi individning ijtimoiy mohiyatini ajratib ko'rsatishni nazarda tutadi [5].

V.A.Petrovskiy shaxs to'la rivojlanishi, subyekt sifatida shakllanishi shaxsning interindivid makonida bo'lishi, shu singari intraindividda ham amalga oshirishni aytadi [6]. Oila va ota-onalar ontogeneza da shaxsning rivojlanish jarayonida eng muhim yetakshi institut va ijtimoiylashuv manbai ekanligi V.A.Petrovskiy va uning izdoshlari tomonidan isbotlandi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ikkita jinsni bir-biri bilan teskari qo'yish stereotiplarini o'zini anglash bilan idrok etish va jinsiy o'z-o'zini anglashning shakllanishi V.A.Petrovskiy va O.V.Prozumantik tadqiq etadilar.

Bolaning shaxs sifatida shakllanishi, uning jamiyat hayoti bilan bog'liq munosabatlari tizimining o'ziga xosligi, o'z-o'zini anglashda harakatlanishi, bola o'z-o'zini anglash usullari orasida amalga oshuvchi munosabatlar vositasida ifodalanishi V.A.Petrovskiy va M.V.Lomov ilgari surgan va isbotlashga uringan gipotezasida beriladi. A.B.Orlov katta yoshdagi shaxsning paydo bo'lishiga turk bo'luvchi kuch, bolaning atrofdaqi kattalar tomonidan qabul qilinishi saqlashga intilishi, ya'ni mohiyatiga ko'ra bu ichki shaxsiy jarayon shaxslararo munosabatlarga asoslanishini ko'rsatgan. Bolaning o'z-o'zini anglashi rivojlanishi masalasini boshqalar va o'ziga-o'zi munosabat shaklini E.O.Smirnova tushuntiradi [7].

Maktabgacha yoshdagi bolaning hissiy olami shakllanishida kattalarning rolini, bolada o'z-o'zini anglashi jarayonida fiziologik, psixoemosional sog'lomligiga, o'ziga past baho berishning shakllanishi, bolada qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj frustrasiyasi va unga javoban infanlizasiyagacha «katta bo'lish mohiyati noto'g'ri vujudga kelishi» A.D.Kosheleva va O.V. Lobza tomonidan tadqiq etilgan [10].

Shaxsning rivojlanishini o'rganish, psixologiyada, albatta, faqat individual ruhiy funksiyalar va holatlarni tahlil qilish bilan chegaralanmaydi, deb hisoblaydi B.F.Lomov, u birinchi navbatda shaxsning shakllanishi va rivojlanishidan manfaatdor. Shu munosabat bilan biologik va ijtimoiy harakatlar o'rtasidagi munosabatlar muammosi birinchi navbatda "organizm va shaxs" muammosi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ushbu tushunchalarni har birida inson xususiyatlarining turli xil tizimlari, shaxs tushunchasida – uning jamiyat hayotidagi ishtiroki qayd etiladi.

Shaxsning shakllanishi, uning ijtimoiylashuvi, xulq-atvori xususida mamlakatimizning yirik olimlaridan G'.Shoumarov, M. Davletshin, E.G'oziev, B.Qodirov, V.Karimovalarning izlanishlarida maktabgacha ta'lim maskanlarining, maktabning bola shaxsi shakllanishi va ijtimoiylashuvidagi roli alohida tadqiq etilgan. Shuningdek, A.Fayzullaev, Sh.R.Baratov, A.M.Jabborov, B.M.Umarov, M. Sh.Rasulova, Sh.A.Do'smuxamedova, O'.Shamsiev, U.D.Qodirov, L.V.Nazirova kabi tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida xulq-atvor, ijtimoiy-psixologik omillar va shaxslararo munosabatlarning shaxs shakllanishidagi rolini ilmiy tadqiqotlar asosida yoritilgan.

Xulosa. Shu bilan bir qatorda bolaning shaxs sifatida shakllanishida oilaning o'rni ham beqiyosdir. Inson ijtimoiylashuvida go'dakni emizish va g'amxo'rlik qilish usullari, maishiy va gigiyenik yurish-turish qoidalari, insonni o'rab turuvchi moddiy madaniyat mahsulotlari, ma'naviy madaniyat elementlari - alladan boshlab ertaklargacha, muomala usullari, mazmuni, mukofotlash va jazolash yo'llari, muloqot, o'yinlar, mehnat va amaliy faoliyat kabilar orqali amalga oshadi.

UDK:378.1:37.012.8:530.1

Abror NORTOJIYEV,

*Toshkent arxitektura-qurilish universiteti dotsenti v.b., PhD
E-mail: a.nortojiev86@gmail.com*

O'zMU dotsenti, p.f.n D.Begmatova taqrizi asosida

IMPROVING PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS BASED ON THE DESIGN METHOD

Annotation

The article studies stages of the organization of professionally oriented physics training according to the method of designing objects of professional activity, a model of formation of project activities in physics lessons, solved the practical task of calculating the mechanical properties of buildings and structures by the design method directed directly to the construction industry, as well as the types of competencies, and the types of competencies were studied, formed as a result of project activities.

Key words: Design method, physical science, physical training, objects of professional activity, mechanical properties, interdisciplinary integration, design, construction objects, future builders-engineers.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ МЕТОДА ПРОЕКТИРОВАНИЯ

Аннотация

В статье изучены этапы организации профессионально-ориентированного обучения физике по методу проектирования объектов профессиональной деятельности, модель формирования проектной деятельности на уроках физики, решена практическая задача расчета механических свойств зданий и сооружений методом проектирования, направленного непосредственно в строительную отрасль, а также исследованы виды компетенций, формирующиеся в результате проектной деятельности.

Ключевые слова: Метод проектирования, физическая наука, физическая подготовка, объекты профессиональной деятельности, механические свойства, междисциплинарная интеграция, конструкция, объекты строительства, будущие строители-инженеры.

TALABALARNING KASBIY KOMPETENSIYASINI LOYIHALASH METODI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Maqolada kasbiy faoliyat obyektlarini loyihalash usuli bo'yicha fizikani kasbiy yo'naltirilgan holda o'qitishni tashkil etish bosqichlari, fizika darslarida loyihalash faoliyatini shakllantirish modeli, loyihalash metodi orqali bevosita qurilish sohasiga yo'naltirilgan bino va inshootlarning mexanik xususiyatlarini hisoblashga doir amaliy masala yechilgan hamda loyihalash faoliyati natijasida shakllanadigan kompetentlik turlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Loyihalash metodi, fizika fani, fizika mashg'ulotlari, kasbiy faoliyat obyektlari, mexanik xususiyatlari, fanlararo integratsiya, tuzilma, qurilish obyektlari, bo'lajak quruvchi-muhandislar.

Kirish. O'zbekiston muhandislik ta'limi tizimining bugungi kunda rivojlangan tizimlardan biri hisoblanadi. Muhandislik ta'limi mamlakatning texnik va muhandislik, ilmiy kadrlarini kasbiy tayyorgarligining yuqori darajasi asosiy ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Ilmiy-texnik xodimlar va muhandis kadrlar tayyorlash mamlakat uchun muhim rol o'ynaydi, chunki taraqqiyotning ilmiy texnologik rivojlanishi o'tgan asrning eng muhim kashfiyoti va yutuqlari bilan bevosita bog'liqdir. Jahon yetakchilari-ilmiy yutuqlarni jamlay oladigan hamda yuqori darajadagi intellektual salohiyatga ega va shu orqali jamiyatning milliy boyligini oshiradigan mamlakatlar va davlatlardir. Zamonaviy jamiyatimizda yangi tizimli davlatga o'tish bosqichida yuqori malakali muhandislik kadrlarni tayyorlashga qimmatli va muhim yondashuvlarni saqlab qolgan mahalliy muhandislik ta'limi tizimining eng yaxshi an'analarga e'tibor qaratish lozim. Texnika oliy ta'lim muassasalarida arxitektura va qurilish sohalari bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha o'quv jarayonining yaxlitligi fanlararo integratsiya aloqalari orqali erishiladi. O'qitishning fanlararo yondashuvi talabalarga mustaqil ravishda fan va ishlab chiqarishning turli sohaslaridagi bilimlarni olish, ularni guruhlash va muayyan kasbiy muammoni yechishga yo'naltirishga imkon beradi. Bunday holda, kurslar va fanlar o'rtasidagi chegaralar o'zgaruvchan bo'lib, bu talabalarga bilimlarning ajralmas tizimini shakllantirishga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotchi Z.F.Beknozaro va fizika fanini o'qitish jarayonida bo'lajak muhandislarida kasbiy kompetentlikni shakllantirishning tashkiliy-funksional, mustaqil faoliyatiga asoslangan didaktik tamoyillari, didaktik ta'minotga asoslangan modulli texnologiyalarini interfaol usullar bilan integrativligini takomillashtirish vositalarini ishlab chiqqan [1]. V.V.Sobolevaning ilmiy-tadqiqot ishlarida arxitektura va qurilish yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalar asosiy fizik jarayon va hodisalarni matematik tenglamalar ko'rinishida ifodalash va kasbiy faoliyat masalalarini yechish uchun asosiy fizik qonuniyatlarni

tanlash, ularni amalda qo'llash bo'yicha tavsiya hamda ko'rsatmalar berilgan. Bunda, texnika oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarining fizika kursini o'rganish fundamental asos bo'lib, bo'lajak quruvchi-muhandislarining umumiy va kasbiy muammolari hal qilish uchun fizik qonunlardan foydalanish zarurligi haqida tushuncha hosil qilinishi o'rganilgan [2]. "Модель методики формирования проективных умений бакалавров-строителей на занятиях по физике" nomli ilmiy maqolasida-fizika o'qitish metodikasining asosiy qoidalari va bosqichlari, bo'lajak quruvchi-muhandislarining kasbiy faoliyat obyektlarini loyihalash uchun samarali tayyorgarligini ta'minlash bo'yicha ko'rsatma hamda tavsiyalar batafsil tarzda bayon etilgan. Ushbu topshiriqlar to'g'ridan-to'g'ri ularning kelajakdagi diplom loyihalari mavzulari bilan muvofiqlashtirilishi va bunda obyektning fizikaviy va texnik xususiyatlari shuningdek, qurilish maydonining iqlim parametrlari hisobga olinishi hususida so'z yuritilgan. Bino ichidagi mikroiklimning qulay parametrlarini ta'minlovchi va binoning kerakli ko'rsatkichlariga mos keladigan bino konvertini loyihalashtirish hususida so'z yuritilgan [3]. Dinarva Ilgizarovna Faxertdinovaning ilmiy-tadqiqot ishida masofaviy ta'lim jarayonida arxitektura va qurilish ta'lim yo'nalishlari mutaxassisliklari talabalarining fizika fanini o'qitishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash va eksperimental sinovlar o'tkazish hamda fizikaning boshqa umummuhandislik fanlari bilan o'zaro bog'liqligini mustahkamlashga qaratilgan o'quv jarayonini tashkil etish haqida so'z yuritilgan [4]. F.Neri deSouza, Nilza Sosta, S.G.Oliveiral tamonidan yozilgan "Curriculum integration in the teaching of physics to first year engineering students" nomli ilmiy maqolasida arxitektura va qurilish ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalarining integratsion ta'lim texnologiyalari asosida fizika fanini o'qitishning metodik asoslari tadqiq etilgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Fizika fanidan olingan bilimlarning tub mohiyati shuni nazarda tutadiki, texnika oliy ta'lim

muassasalarida talabalar tomonidan fizika darslarida shakllanadigan bilimlar umumkasbiy fanlarni o'rganishda, yangi texnika va texnologiyalarni o'zlashtirish uchun asos yaratadi. Fizika kursining mazmuni talabalarning dunyoning zamonaviy fizik tasviri haqidagi g'oyalarni shakllantirishga hissa qo'shishi kerak. Bu holda fizik bilimlar yaxlitlashadi va o'qitiladigan fanlarni fanlararo aloqalarga yo'naltirilgan umumiy qurilish metodologiyasi birlashtiradi. Fizikadan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda kasbiy faoliyat obyektlarini loyihalashtirish uslubini amalga oshirishning muvaffaqiyati tabiiy va umumkasbiy fanlari professor-o'qituvchilarining o'zaro hamkorligiga bog'liq. Buni ta'minlash uchun fizika professor-o'qituvchisi quyidagilar haqida aniq tasavvurga ega bo'lishi kerak [6]:

umummuhandislik fanlarining fundamental asoslari mazmuni bilish;

umummuhandislik fanlarida ishlatiladigan fizik qonunlarni, tushunchalarni, ta'riflarni to'g'ri talqin qilish.

Bu bir xil fizik tushunchalarni turli fan bloklaridagi professor-o'qituvchilar tomonidan talqin qilinishidagi noaniqlikni yo'q qilishga imkon beradi. Kasbiy faoliyat obyektlarini loyihalashtirish uslubining didaktik modelida ichki va tashqi aloqalar farqlanadi.

Ichki aloqa-bu umumiy fizika kursining tarkibidagi yetakchi qoidalarni va undagi asosiy bog'lovchi elementlarni aniqlash maqsadida tahlil qilish natijasidir.

Tashqi aloqa-bu o'quv rejasidagi maxsus fanlarning mavzularini tarkibiy va mantiqiy tahlil qilish, ularning mazmunini fizikaning asosiy qonunlari, tushunchalari bilan o'zaro bog'liqlik darajasini ajratib ko'rsatish va fizikani o'rganish bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash uchun zarur bo'lgan asosiy mavzulararo bilimlarni aniqlashdan iborat.

Kasbiy faoliyat obyektlarini loyihalash usuli bo'yicha fizikani kasbiy yo'naltirilgan o'qitishni tashkil etish to'rt bosqichdan iborat [8].

1-bosqich- ma'ruzalarda yangi ma'lumotlarni o'rganayotganda o'qituvchi kasbiy faoliyatda yuzaga keladigan muammoli vaziyatni shakllantiradi va talabalar bilan birgalikda fizik mohiyatini ajratadi va fizik nazariyalarga asoslanib ushbu muammoni hal qilish yo'llarini belgilab beradi;

2-bosqich-talabalar fizika kursining turli mavzularida ma'lum bir shaklda kasbiy faoliyat obyektlarini loyihalashtirish usulini amalga oshirish bo'yicha ko'nikmalarni to'playdi;

3-bosqich-talabalar fizik fanidan olingan bilimlarining kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun zaruriyati va ahamiyatini allaqachon anglagan holda, o'z faoliyatini izlash, loyihalash, fikrlash faoliyatining barcha turli shakllarida tashkil etadi;

4-bosqich-kurs va diplom ishlarini bajarishda ushbu usuldan keng foydalanish bo'yicha talabalarining mustaqil faoliyatini shakllantiradi.

Fizika darslarida loyihalash faoliyatini shakllantirish modeli 1-rasmga ko'rsatilgan [11].

Ushbu model quyidagi tuzilmalarni o'z ichiga oladi:

-maqsadli tuzilma-ishlab chiqilgan metodologiyaning yakuniy natijasini belgilaydigan. Bular, fizikani o'rganish jarayonida loyihalash faoliyati bosqichlarini bajarish usullarini o'zlashtirish va ularni arxitektura va qurilish fanlar siklidagi o'quv muammolarini hal qilishda, bitiruv malakaviy ishlarni bajarishda qo'llay oladigan talabalaridir;

-tashkil etuvchi tuzilma-fizik bilimlar yordamida amalga oshiriladigan loyihalash faoliyati bosqichlarini o'z ichiga oladi;

-qurilish obyektlari yoki uning alohida elementlari mexanik tavsiflarini hisoblash;

-qurilish obyektlari yoki uning alohida elementlari akustik tavsiflarini hisoblash; qurilish obyektlari yoki uning alohida elementlari teplofizik tavsiflarini hisoblash;

-qurilish obyektlari yoki uning alohida elementlari yorug'lik tavsiflarini hisoblash);

-ularni amalga oshirishning umumlashtirilgan usullari; umumlashtirilgan usullarni bajarish uchun umumiy fizika kursi bo'yicha asosiy bilimlar; umumlashtirilgan usullarni amalga oshirish natijasida fizikani arxitektura va qurilish fanlariga integratsiyasi.

-protsessual tuzilmasi-fizikani o'rganishda texnika oliy ta'lim muassasalarida arxitektura va qurilish sohalarini bo'yicha mutaxassislar tayyorlash uchun loyihalash faoliyatini shakllantirish metodologiyasi; mashqlar, muhandislik mazmunga ega topshiriqlar, o'quv kartalari, shuningdek, mashg'ulotlarni o'tkazish shakllari va usullarini o'z ichiga olgan didaktik vositalar to'plami;

-qiymat-semantik tuzilma-talabalarining umumiy kasbiy kompetentligini shakllantirish orqali loyihalash faoliyatini amalga oshirish usullarini o'zlashtirishda fizika kursining ahamiyatini anglashdan iborat.

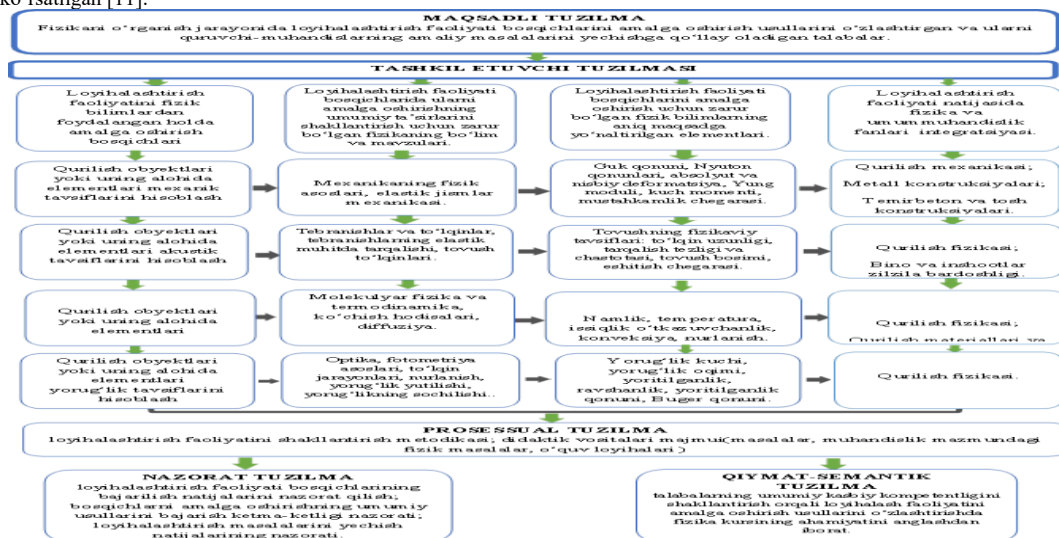
Ishlab chiqilgan metodika modeli talabalarining loyihalash faoliyati bosqichlarini bajarish usullarini shakllantirishni baholash mezonlari va vositalarini hisobga olgan nazorat tuzilmasini o'z ichiga oladi.

Fizika darslarida kasbiy faoliyat obyektlarini loyihalashtirish uslubini amalga oshirishning muvaffaqiyati fizika va umummuhandislik fanlari professor-o'qituvchilarining hamkorligiga bog'liq.

Tuzilgan qoidalar fizika darslarida texnika oliy ta'lim muassasalarida talabalarining loyihalash faoliyatini o'qitish metodikasini ishlab chiqish bo'yicha harakatlar dasturini bayon qilishga imkon beradi va ni,

talabalarni fizika darslarida tarkibiy loyihalash faoliyatiga tayyorlash maqsadini ishlab chiqish; fizika darslarida o'qitilishi mumkin bo'lgan loyihalash faoliyatining asosiy bosqichlarini aniqlash va ularni amalga oshirish uchun aniq umumlashtirilgan usullarni ajratish;

fizikani o'qitishda talabalarni loyihalash faoliyatiga tayyorlash metodikasini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Tahlil va natijalar. Texnika oliy ta'lim muassasalarida talabalariga fizika fanidan amaliy mashg'ulotlarni loyihalash metodi orqali o'tkazilishi, ularning bevosita arxitektura va qurilish sohalariga integratsiyasini ta'minlaydi hamda kasbiy kompetentligini

shakllantirishga asos yaratadi. Shuningdek, loyihalash metodi natijasida fizikani umummuhandislik fanlariga integratsiyasi ta'minlanadi. Loyihalash metodi orqali bevosita qurilish sohalariga yo'naltirilgan bino va inshootlarning mexanik xususiyatlarini

hisoblashga doir amaliy masalalarning yechilishi quyidagi jadvallarda keltirilgan [14]
1-jadval.

№	Umumiy usullarning amalga oshirilishi	Bajariladigan amallar
Bino va inshootlarning mexanik xususiyatlarini hisoblash		
1.	Masalaning qo'yilishi:	Qurilish loyihasida 1,5 m balandlikdan oshmaydigan, doimiy yuzaga ega bo'lgan beton ustuning mustahkamlik chegarasini toping. (2-rasm).
2.	Obyekt yoki uning alohida olingan elementlarini ajratib ko'rsatish:	1,5 m balandlikdan oshmaydigan, doimiy yuzaga ega bo'lgan beton ustun.
3.	Ajratib olib qaralayotgan obyekt yoki uning alohida olingan elementlariga ta'sir qiluvchi yuklanish turlarini ajratish:	betondan yasalgan ustun o'z og'irligi ta'sirida yuklanish oladi.
4.	Deformatsiya turlari va fizik hodisalarni ko'rsatish:	betondan yasalgan ustun o'z og'irligi ta'sirida siqilish deformatsiyasiga uchraydi.
5.	Loyihalashtirilayotgan obyekt yoki uning alohida olingan elementlari tabiati modelini grafik tasvirlash.	 2-rasm. Beton ustuning umumiy ko'rinishi.
6.	Qarab chiqilayotgan deformatsiya turlarini ifodalovchi fizik kattaliklarni aniqlash:	siqilish deformatsiya, mexanik kuchlanish.
7.	Berilgan sharoitlarda obyekt yoki uning ayrim olingan elementlari tabiatini ifodalab beruvchi fizik qonuniyatlarini tavsiflash.	Mustahkamlik chegarasi, $\sigma = \frac{F_{um}}{S}$ ifoda orqali aniqlanadi. Umumiy ta'sir etuvchi kuch: $F_{um} = P$, bu yerda, $P = mg$ beton ustuning og'irligi. Beton ustuning massasi, $m = \rho \cdot V = \rho \cdot S \cdot h$. U holda mustahkamlik chegarasi uchun, $\sigma = \rho \cdot g \cdot h$ ifodasi hosil bo'ladi.
8.	Olingan tenglamalar sistemasini yechish va qidirilayotgan fizik kattaliklar qiymatlarini aniqlash:	Beton ustuning mustahkamlik chegarasini topish uchun $\sigma = \rho \cdot g \cdot h$ ifodadan foydalanamiz va hisoblash ishlarini bajaramiz, $\sigma = \rho \cdot g \cdot h = 2500 \cdot 9,81 \cdot 1,5 = 367787,5 \frac{N}{m^2}$
9.	Loyihalashtirish qoidalariga va texnik shart-sharoitlarga mos keluvchi hisoblab topilgan kattaliklarni solishtirish:	hisoblab topilgan natijalar qurilish me'yor va qoidalariga mos keladi.
10.	Loyihalash faoliyati natijasida qaysi umummuhandislik fanlariga integratsiya ta'minlanadi:	qurilish mexanikasi; bino va inshootlar zilzila bardoshligi; metall konstruksiyalari.
11.	Loyihalash faoliyati natijasida shakllanadigan kompetentlik turlari:	kasbiy kompetentlik; texnologik kompetentlik; konstruktiv kompetentlik.

Xulosa va takliflar. Loyihalash metodi orqali amaliy mashg'ulotlarni o'tkazilishi talabalarining fizika faniga bo'lgan qiziqishlarining yanada ortishiga, fanga doir bilimlarni yanada to'liq va chuqur egallashlarini hamda egallagan bilimlarni kasbiy faoliyatda mustaqil qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantirishga e'tibor qaratilgan. Mazkur modelining yaratilishi va texnika oliy ta'lim muassasalariga joriy etilishi, fanning amaliy, laboratoriya

mashg'ulotlarini o'tkazish hamda mustaqil ta'limda talabalarini ijodiy faollikka yo'naltirib, erishilgan bilim, ko'nikma va malakalarini yangi vaziyatlarda qo'llay olish, fizik hodisa va jarayonlari orasidagi o'zaro bog'lanish qonuniyatlarini bilishi, ularda loyiha va konstruktiv ishlarini bajarishda eng maqbul usullarni taklif qilish ko'nikmalarining shakllanishiga imkon beradi [17].

ADABIYOTLAR

1. Бекнозарова З.Ф. Мухандислик йўналиши талабаларининг касбий компетентлигини шакллантириш (физика ўқитиш мисолида) Пед.фан.фал.док.(PhD) дис...авто. Чирчик.: 2022.-50 б.
2. Соболева В.В. "Формирование проектной деятельности у бакалавров направления подготовки «Строительство» при изучении курса физики в техническом вузе". дис. кан. пед. наук. –Ч.: Астрахань 2019, – 121с.
3. Соболева В.В. Модель методики формирования проектных умений бакалавров-строителей на занятиях по физике/ В.В. Соболева // Физическое образование в вузах. - Т. 24. -№4. - 2018. - С. 57-66.
4. Фахертдинова Д.И. "Формирование общепрофессиональной компетенции у будущих специалистов строительного профиля при дистанционном обучении физике". дис. кан. пед. наук. –Ч.: Казань 2011, –164 с
5. F. Neri de Souza, Nilza Costa, C. G. Oliveira. Curriculum Integration in the Teaching of Physics to First Year Engineering Students. International Conference on Engineering Education – ICEE 2007. Coimbra, Portugal. P. 1-5.
6. Muxamadaliyevich, N. A. (2024, May). BINO VA INSHOOTLARNING AKUSTIK XUSUSIYATLARINI LOYIHALASH METODI ORQALI O'TKAZISH USULI. In E Conference Zone (pp. 12-16).
7. Худайбердиев, С.С., Нортोजиев, А.М. (2022). Техника олий таълим муассасаларида физикадан амалий машгулотларни лойihalash методи орқали ўтказиш усули. Journal of Integrated Education and Research, 1(7), 104-109.
8. Нортोजиев, А. М. (2023). ФИЗИКАНИ АРХИТЕКТУРА ВА ҚУРИЛИШ ФАНЛАРИГА ИНТЕГРАЦИЯСИ ОРҚАЛИ ТАЛАБАЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Ustozlar uchun, 16(1), 189-194.
9. Nortojiev, A. (2023, June). Methods of formation of professional competence of students in teaching physics on the basis of integration of architecture and building sciences. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2789, No. 1). AIP Publishing.
10. Mukhamadaliyevich, N.A. (2022). The method of conducting practical classes in the subject of physics in technical higher educational institutions through the method of designing objects of professional activity. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 12(5), 350-354.
11. Khudaiberdiev, S.S., Nortojiev, A.M. (2022). The method of conducting practical training in physics in technical higher education institutions through the design method. Journal of Integrated Education and Research, 1(7), 104-109.
12. Nortojiev A.M. Teaching physics on the basis of integration of architecture and building sciences // International Conference on Developments in Education, Sciences and Humanities. – Hosted from Washington, DC USA, 2022. – P. 116-117.
13. Muhammadaliyevich, N. A. (2022, January). Methods of ensuring integrative approach to teaching physics. In Archive of Conferences (pp. 19-21).
14. Begmatova D.A., Nortojiev A.M., Khudayberdiyev S.S., Mahmadiyrov A.Z., Nosirov N.B. The importance of physical exercises in the training of specialists in the field of architecture and construction // International Conference on Problems and Perspectives of Modern Science. AIP Conference Proceedings 2432, 030056 (2022); <https://doi.org/10.1063/5.0089959> Published Online: 16 June 2022.
15. Nortojiev A.M. Methods of ensuring integrative approach to teaching physics // International Multidisciplinary Conference on Scientific Developments and Innovations in Education. - Greece, 2022. - P 19-21.

16. Begmatova D.A., Nortoijiyev A.M. Integration of conducting physics classes in higher educational institutions in the field of construction// Scientific information of Tashkent State Pedagogical University. - Tashkent, 2020. - 12. - B. 40-45.
17. Mukhamadaliyevich, N.A. (2022). Formation of the professional competence of students through the interdisciplinary integration of physics into the sciences of architecture and construction. Conference, 170-172.

UDK:37.016:74:371.13

Bobir NUSHAROV,

Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi

E-mail: bobirnusharov@gmail.com

DSc, professor T. Ismoilov taqrizi asosida

THE ROLE OF THE SUBJECT "DRAWING" IN ENHANCING THE SKILLS OF ART TEACHERS

Annotation

The article discusses the importance of establishing theoretical and practical foundations for the professional activities of future visual arts teachers based on the effective utilization of modern educational technologies and the development of educational-methodological complexes.

Key words: Pencil, perspective, individual approach, modern education, pedagogical relevance, visual arts.

РОЛЬ ДИСЦИПЛИНЫ «РИСУНОК» В ПОВЫШЕНИИ МАСТЕРСТВА ПЕДАГОГОВ-ХУДОЖНИКОВ

Аннотация

В статье обсуждается важность создания теоретических и практических основ профессиональной деятельности будущих учителей изобразительного искусства на основе эффективного использования современных образовательных технологий и разрабатываемых учебно-методических комплексов.

Ключевые слова: Карандаш, перспектива, индивидуальный подход, современное образование, педагогическая актуальность, изобразительное искусство.

PEDAGOG RASSOMLARNING MAHORATINI OSHIRISHDA CHIZMATASVIR FANINIG TUTGAN O'RNI

Annatsiya

Maqolada zamonaviy ta'lim texnologiyalari imkoniyatlaridan hamda yaratilayotgan o'quv uslubiy majmualardan unumli foydalanish negizida bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilari kasbiy faoliyatini jarayonining nazariy xamda amaliy asoslarini yaratish muhim vazifalardan biri ekanligini to'g'risida fikirlar yuritilgan.

Kalit so'zlar: Qalam, perspektiva, individual, zamonaviy ta'lim, pedagogik dolzarblik, tasviriy san'at.

Kirish. Yoshlarga yuqori darajada ta'lim-tarbiya berish bo'lajak rassom-pedagogdan tasviriy san'at sohasida amaliy malakalarini yuqori darajada egallagan bo'lishdan tashqari, psixologiya sohasida ham yetarli ma'lumotga ega bo'lishni taqozo etadi. Albatta, o'quvchi ta'lim-tarbiya berish borasidagi asosiy bilimlar pedagogika va psixologiyani chuqur o'zlashtirishi lozim. Lekin umumta'lim maktablari, ixtisoslashtirilgan maktablarda o'tkazilgan tajriba, kuzatish va xulosalar shuni ko'rsatadiki, yosh o'qituvchi o'zining pedagogik faoliyatida, nafaqat, psixologiyaning umumiy tomonlariga e'tibor berishi yoshlar psixologiyasini o'rganib, to'g'ri ta'lim-tarbiya berishi, ularning individual xususiyatlarini o'rganishi, o'quvchiga muvofiq keladigan tarbiya usullarini izlab topishi, balki, turli amaliy mashg'ulotlar jarayonida, xususan, tasviriy faoliyat va yoshlar tarbiyasida uni amalda qo'llashi joizdir. O'quvchilarga, bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilariga mutaxassislik fanlarini keng ko'lamda o'qitish, xususan, o'quv-amaliy va nazariy mashg'ulotlari orqali ularning ijodiy tasavvurlarini o'stirish va shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Bu esa, barcha mutaxassislik fanlaridan yaratilgan o'quv adabiyotlarining chuqur va mazmunli bo'lishini taqozo etadi.

Yuqorida bayon etilgan muammolarni ijobiy hal etish bo'lajak o'quvchilari pedagogik faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Yoshlarning ijodiy tasavvurlarini o'stirish dastlabki bosqichlardan amalga oshirilishi lozim. Ma'lumki, boshlang'ich bosqichlarda o'quvchilar qalamtasvir mashg'ulotlarida har xil geometrik shakllari o'ziga qarab bajarishadi. So'ngra turli shakl, hajm va tusga ega bo'lgan buyumlardan tashkil etilgan natyurmortlarni tasvirlashni mashq qiladilar. Ushbu vazifalari bajarish orqali o'quvchilar kompozitsiya asoslari, chiziqli konstmktiv qurish, buyumlarni fazoviy holatini perspektiv jihatdan aniqlash, buyumning hajmi va uni qalam vositasida yorug' soylarlari to'g'ri tuslash kabi malakalarini rivojlantirishadi.

Tasviriy san'at mashg'ulotlari san'atga ixtisoslashtirilgan maktab o'quv dargohlaridagi barcha o'quv fanlari, ayniqsa, psixologiya bilan keng aloqadadir. Buyumlarni o'ziga qarab tasvirlash, mavzuli kompozitsiya ishlash yoki tasviriy faoliyatning boshqa yo'nalishlarida o'quvchilarning ijodiy tasavvurini shakllantirish psixologik jarayonlar bilan uzviy bog'lik holda bo'ladi. Ayrim yoshlarda tasviriy san'at fanlari bo'yicha amaliy vazifalar bajarish jarayonida naturaga qo'yilgan buyumlarni to'la-to'kis idrok

eta olmaslik hollari ham uchray turadi. Bu vaqtda o'qituvchi tasvirlash uchun naturaga qo'yilgan buyumlarning sodda yoki murakkab shakllardan tuzilgan bo'lishidan qat'iy nazar ularga yetarli darajada tushuntirib qo'yilgan maqsadni belgilab olishi lozim. Buning uchun talabalarga tasvirlanayotgan obektni turli nuqtalardan kuzatish va shu yo'sinda yoki 10 daqiqalik qalamchizgilar bilan mashq qilishni tavsiya etish maqsadga muvofiqdir. Qalam bilan chizish ijodning eng qadimgi turlaridan biri, barcha tasviriy san'atning boshlanishidir. Rassomning ajralmas xamrohi qalam g'oyaning tug'ilishi va uning so'ngra shakllanish bosqichlarini aks ettiradi. Shu bilan birga, rasm chizish o'z tiliga, o'ziga xos qonuniyatlariga va o'z tarixiga ega bo'lgan mustaqil san'at turi sifatida mavjud. Qalamning ko'p navlari bor - kumush, qo'rg'oshin, grafit, italyan, mum, rangli, litografik va boshqalar, shuningdek, tegishli materiallarning keng doirasi - ko'mir, sangina, sous hisoblanadi. Ushbu "quruq" chizish texnikasidagi badiiy texnikalar cheksiz xilma-xil bo'lib, ular ustaning individualligini, shakl tuyg'usini, tabiiy iste'dodini va professionallik darajasini aniq namoyon qiladi. Qalam, ko'mir, sangina, sous bilan chizish rassomning temperamenti va xarakterining eng yaxshi aksidir. Qalam turlarining keng doirasi va ular bilan ishlash usullaridan har bir davr uchun unga eng mos keladiganini tanladi.

Klassizm chiziqli chizmaning qat'iy go'zalligini qadrladi, romantizm zarbaning go'zalligini va qarama-qarshi go'shimchalarni qadrladi, "tanqidiy realizm" tarafdorlari sayohatchilar qalamni "kamtar ishchi" deb bilishdi. Yuqoridagi ma'lumotlarga asoslanib aytish mumkinki, qalam bilan tasvirlash va yordamida tasvirni jonlantirish rangsiz ko'rinsada anchayin murakkab va o'zgacha ko'rinish beradi. Aslida qalamtasvir qachon paydo bo'ldi va nima uchun rassom eng avval qalam bilan ishlashni, faqat qalam bilan butun bir kompozitsiyani tasvirlashdek katta bir malakani egallashi kerak Kabi savollarga quyida javob topamiz. Qalamtasvir — barcha tasviriy san'at turlarining asosi hisoblanishi haqida juda ko'plab risola va qo'llanmalarda keltirib o'tilgan. Ijodkor rassom tasviriy san'at turlarining qay birida ijod qilishidan qat'iy nazar, albatta qalamtasvirga asoslanib ish ko'radi. Rassom o'zining ijodiy kuzatishlari, katta asarlar kompozitsiyalari ustida izlanishlar olib borishidan avval qalamda dastlabki chizgilarni ifodalab oladi. Haqqoniy san'at asarlarini yaratishda esa, ushbu qalam yordamida bajarilgan chizgilar rassomga yordamchi manba va qayta xotira bo'lib xizmat qiladi. Rassom u yoki bu kartina kartina yaratish jarayonida

albatta birinchi qalamdan boshlaydi. Ana shundan so'nggina, ushbu san'at asari ranglar jilosi bilan to'ldirilib, boyitilib o'z go'zalligi orqali tomoshabiga o'ziga huzur baxsh eta oladi. Boshqachasiga aytganda, qalamtasvirlar hech qaysi rassom o'z asarini yetuk holga keltira olmasligi ham mumkin. Qalamtasvir boshqa san'at turlari orasida mustaqil ravishda tugallangan dastgohli san'at asari ham bo'lishi mumkin. Tush, sangina, sous, qalam yordami bilanгина tasvirlangan ko'plab kartinalar jahonning turli mashhur san'at muzeylari va ko'rgazmalaridan asosli o'rin egallagan ayni haqiqat. Qalamtasvir mashg'ulotlarida ko'rib-kuzatib to'g'ri tasvirlash, borliqni idrok etish, qo'l, ong, barmoqlar va sezgi organlarini shakllantirishda, nafaqat, bo'lajak rassomga, balki turli kasb egalari ham as qotadi. Uyg'onish davrining buyuk rassomi va shijoatkor ko'p qirrali olimi Leonardo da Vinchining "Rangtasvir qonunlari" nomli asarida quyidagi fikrlarni bildirib o'tgan edi: - Yoshlar o'zlarini ilmfan, tasviriy san'atda sinamoqchi bo'lsalar, awalo, rasm chizishni mukammal bilmoqlari lozimdir.

Qalamtasvir mashg'ulotlari boshqa mutaxassislik fanlari qatorida bo'lajak o'qituvchi-rassomlari tayyorlashda asosiy fanlardan biri hisoblanadi. Qalamtasvir darslari talabalarga ilk bosqichlarda nazariy va amaliy mashg'ulotlar orqali olib borilishi ham qalamtasvir tasviriy san'atning ilk va asosiy bosqichi bo'lib hizmat qilishiga yaqqol misoldir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, amaliy mashg'ulotlar qatorida nazariy bilimlar bo'lajak pedagoglarga ularning bilim olishni tugatgandan so'nggi ilmiy va ijodiy faoliyatlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Borliqdagi narsa hamda shakllarni realistik tasvirlash o'quvchilarga, nafaqat, amaliy bilim va ko'nikmalari beribgina qolmay, balki ularning umumiy dunyoqarashlarini o'stirishda katta ahamiyatga ega. Realistik tasvirlash san'ati, bo'lajak pedagoglarga yosh rassomlari borliqni haqqoniy obrazlarda ifoda etish mahoratlarini rivojlantirishda ham beqiyosdir.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, rasm chizishni o'rganish o'quvchilarga atrofda jismalarni realistik tasvirlash bilan birga, ularning estetik didlarini ham o'stirishda katta ahamiyatga ega. Rasm chizish asoslarini o'rganish, narsaning o'ziga qarab, metodik izchillikda tasvirlash prinsipiga asoslanadi. O'qituvchi pedagog ustoz – shogird an'alariga tayangan holda bo'lajak pedagog-rassomlari buyuk rassom va tasviriy san'at sohasida ko'plab nazariy, amaliy bilimlari meros qilib qoldirgan shaxslar hayoti va ijodiy faoliyatlarini bilan tanishtirib borishi, ularning ijodiy asarlarini chuqur o'rgatish hamda ulardan nusxalar olishga jalb etib borishi katta ahamiyatga ega. Sababi qalamtasvir mashg'ulotlari mutaxassislik o'quv fanlarining asosi sifatida bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilariga doimiy tarzda qonun qoidalar bilan tanishtirib borish kerak.

Haqiqiy rassom bo'lish uchun yuqoridagi qonun qoidalariga tayanishning o'zi kamlik qiladi albatta. Bo'lajak rassom Alloh bergan ijodiy qobiliyatdan tashqari vaqtlar davomida tajriba orttirishi va tinimsiz mehnatlar yordamida o'zida quyidagilarni mustahkamlab borishi kerak.

Xotira
Diqqat
Tasavvur

Hissiyot kabi tuyg'ularni o'zida mujassamlab borishi joiz.

Bo'lajak ijodkor rassom tasvirning realistik tarzda chiqishi uchun bo'lajak o'quvchilar o'z ishlariga nisbatan e'tiborli, mas'uliyatli bo'lishlari kerak. Shuning uchun ular tabiatga nisbatan sinchkovlik bilan qarash, tahlil qilish ko'nikmalarini hosil qilishlari va bir vaqtning o'zida ko'rgan shaklni eslab qolish qobiliyatlarini ham rivojlantirishlari kerak bo'ladi. Ko'rish orqali eslab qolish yosh rassomning eng qimmatli va e'tiborli xislatidir. U tasvirdagi jism shakli, nisbati va tuzilishi haqidagi aniq va umumiy tasavvurni xotirada saqlaydi. Bu esa, shaklni yuqorida takidlangan xotiradan, diqqat, tasavvur va anglash kabi hissiyotlar asosida chizish imkonini berib, yoshlarning kelgusidagi pedagogik hamda mustaqil asar yaratish borasidagi malakalarini shakllantiradi. Naturadan rasm chizish bo'yicha olib borilgan doimiy mashqlar natijasida ko'rib, eslab qolish qobiliyati yanada rivojlanadi. Mashg'ulotlar jismalarning shakl jihatidan tuzilishi, nisbatlari va insonlari tasvirlashda esa, plastik anatomiya to'g'risidagi bilim va malakalarini xotirada yanada mustahkamlanishida asosiy o'rin tutadi. Ushbu maqsadni amalga oshirishda akademik rasmlar chizish bilan bir qatorda, qisqa muddatli chizgilar va qoramalar ishlash ko'zda tutiladi. Ko'rish xotirasini mustahkamlovchi bunday mashg'ulotlarda, avvalo, eng asosiy qism

yodda qoladi, shakllarning ikkinchi darajali qismlari esa, shakl jihatidan o'rganiladi. Bunda asosiy maqsad umumiy shaklni eslab qolish. Shuningdek, mashg'ulotlar davomida eslab qolish darajasi kengayadi va chuqurlashadi: ikkinchi darajali qismlar va bo'laklar ham xotirada qoladi. Ko'p yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, aksariyat yoshlar tasvir bajarishda metodik izchilikka rioya qilmaydi va buyumning umumiy shaklidan ko'ra, uning qismlariga ko'proq e'tibor qaratadilar hamda har bir elementning mohiyatini tushunib yetishmaydi. Tasvirlash malakasini o'zlashtirish orqali ma'lum bir miqdorda to'liq ko'rish qobiliyatini rivojlantirish mumkin. Yosh rassomlarni tasviriy san'atga o'rgatish jismalarni kenglikda kuzata bilishni o'rgatishdan boshlanadi. Tasviriy san'atning barcha turlari va janrlarida bo'lgani kabi, qalamtasvirga o'rgatish jarayoni ham mashg'ulotlarning oddiydan murakkablik tartibida amalga oshirishini ko'zda tutadi. Bunda agar oldingi mashg'ulot o'quvchi tomonidan yetarli o'zlashtirilgan bo'lsa, so'ngra, yanada murakkabroq vazifalarni tushunish imkoni qiyin kechadi. Buning uchun yosh rassomlar tasviriy san'atdagi mavjud qonun-qoidalariga to'la rioya qilishini talab qiladi.

Tasviriy san'atda uning rangtasvir va grafika tushunchalari mavjud bo'lib, ular bir-biridan ishlanish yo'llari hamda uslublari, tasviriy vositalari bilan farqlanib turadi. Rang inson hayotida muhim rol o'ynaydi. U turli vaziyatlarda odamga har xil ta'sir etadi. Shuning uchun biz ayrim paytlarda ranglarni "quvonchli" va kayfiyatimizni tushkunligini ifoda etishi mumkin bo'lgan "xira" deb atashimiz bejiz emas. Inson qadimgi paytlardanqo' rangning ana shunday xususiyatlarini hisobga olib, o'z faoliyatida unumli foydalanib kelganligi ma'lum. Ayniqsa, shunday vosita sifatida rassomlar undan ustalik bilan foydalanaganlar. Asarlariga har xil ranglar bilan jilo berib, odamlar kayfiyatiga turlicha ta'sir etib fikrlar uyg'otadigan tasvirlar yaratishga erishganlar. Shuning uchun tasviriy san'atning juda ko'p turlari va janrlarida rang hamda uni ishlata bilish juda katta ahamiyatga egadir. Ammo u qalamtasvirning muhim ekanligi bilan quvvatli ekanligi ma'lum haqiqatlardan eng asosiysi desak to'g'ri bo'ladi. Shuning uchun qadimdan qalamtasvir chizishga rangtasvirning asosi sifatida karash shakllangan. Ammo rang hususiyatlarini yaxshi bilish har bir tasvir chizishni o'rganuvchi uchun juda ahamiyatlidir.

Rassomlar buni yaxshi bilishadiki, ranglarning deyarli hammasi spektrning asosiy uch rangini qo'shish orqali olinadi. Ular qizil, sariq, zargori ranglardir. Bular asosiy ranglar deb ataladi. Asosiy ranglarni qo'shish orqali qo'shimcha ranglar olinadi. Masalan, qizil va zangorini qo'shish orqali binafsha, qizil va sariqni qo'shish orqali zarg'aldoq, sariq va zangorini qo'shish orqali esa yashil ranglarni hosil qilish mumkin. Ranglar tabiatda ikki xil xususiyati: iliq va sovuq bo'ladi. Iliq ranglar qatoriga qizil, sariq zarg'aldoq va ularga yashil ranglar, sovuq ranglar qatoriga qizil, sariq, binafsha va ularga yaqin bo'lgan ranglar kiradi. Shuningdek axromatik ranglardir. Qolgan ranglarning hammasi xromatik ranglardir. Axromatik ranglar bir-biridan faqat och-to'qligi bilan farq qiladi. Masalan, oq, kul rang, qora, qoraroq, juda qora va boshqalar. Xromatik ranglar esa bir-biridan rang tusi ya'ni - qizil, sariq, ko'k, yashil, jig'ar rang va hako'zo. Ocho'qligi ya'ni och qizil, to'q sariq, to'q qizil, och sariq va to'yinganligi ya'ni yorqin-xiraligi bilan farq qiladi. Rang doirasida qarama-qarshi joylashgan ranglar "kontrast"ranglar deb ataladi. Kontrast ranglar bir-biridan keskin farq qilib, biri ikkinchisini yanada yorqin qilib ko'rsatadi. Masalan, yashil rang fonida qizil rang juda yorqin bo'lib ko'rinadi va aksincha qizil rang fonida yashil rang ancha yorqinlashadi. Rang bilan ishlashda rang garmoniyasini, ya'ni ranglar uyg'unligini, bilish katta ahamiyatga ega. Aslida har qanday sohani o'rganayotganda avvalo shu sohaning o'zini, va uning tarkibi, shakl - shamoyillari, bo'limlari, metodikasi va shu kabi jihatlarini birma - bir, bosqichma - bosqich o'rganish va shu bilan birga shu soha atrofida o'ziga yaqin va hamkor sohalarni ham chuqur o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan ranglar, ularning tarkibini kimyo fani o'rganadi, yoki ranglar politrasi ularning o'zaro bir-biri bilan qorishib yana bir boshqa rang hosil bo'lish jarayonlarini fizika, ranglarning ko'rinishi va jozibadorligini tabiatshunoslik va juda ko'plab misollarni keltirib o'tishimiz mumkin. Aslida har bitta soha bir-biri bilan uzviydir hatto, tasviriy san'atda geometriya va matematikani, hattoki tibbiyotni ham uchratasiz. Oddiy inson tasvirini chizayotib uning anatomiyasini, psixologiyasini albatta hatti - xarakatini kuzatishimiz ham yuqoridagi fikrga bir misoldir. Yana bir bor takidlashim kerakki, oson va oddiy sohaning o'zi yo'q har birining o'z qiyinchiliklari, murakkab bosqichlari bo'lishi tabiiydir.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, "O'zbekiston", 2017 yil

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 27 fevraldagi "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-4623-sonli qarori G'G'
3. B.Boymetov "Portret qalamtasviri" Pedagogika institutlari va universitetlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent, 2001.
4. Tojiev B, Mahkamova S. "Qalamtasvir" (Dastlabki saboqlar). Metodik qo'llanma. Toshkent, 2013.
5. 5.Qalamtasvir. Pedagogika yo 'nalishidagi kasb-hunar kollejlari uchuno 'quv qo'llanma Toshkent - ILM ZIYO- 2007
6. Muratov X.X. "Qalamtasvir", Toshkent, Ijod-print, 2020.
7. B. Boymetov, S. Abdurasulov. Chizmatasvir. T., G'.G'ulom nomidagi
8. nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2003.
9. Xalilov R. Рисунк Toshkent «Navruz» 2013.
10. B. Boymetov. Qalamtasvir. T., G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa
11. ijodiy uyi, 2006.
12. Nabiyev. M.Rangshunoslik va Rangtasvir asoslari T. 1995 yil.
13. Xudoyberdiyev, M. (2021). "Manzara rangtasvirini" o 'qitishda talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning usullari. Журнал музыки и искусства
14. Orif Muinov Rangtasvir O'quv qo 'llanma Toshkent 2007
15. Xudoyberdiyev, M. (2021). Umumiy o 'rta ta'lim tizimida tasviriy san'at o'quv fanini o 'qitishning ahamiyati. Физико-технологического образование,.
16. Baymurzaeva, O. S. (2020). Ixtisoslashgan san'at maktablarida o'quvchilarga natyurmortni rangtasvirda ishlashga o'rgatish metodikasi. Science and Education,.

Pulatjon OMANOV,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti
E-mail: pulatomanov@gmail.com

Xalqaro Islom akademiyasi, PhD Sh.Akbarova taqrizi asosida

BILINGVIZM – JAMIYAT RIVOJLANISHINING MUHIM SOSIOLINGVISTIK OMILI SIFATIDA

Annotatsiya

Bugungi globalizm davrida xalqlar va davlatlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy aloqalarning kengayishi ikki tillilik va ko'p tillilik masalalarini jamiyat rivojlanishining muhim sosiolingvistik omillardan biriga aylantirdi. Til va jamiyat munosabatida ikki tillilik – bilingvizm, ko'p tillilik – pluringvualizm hodisalarining tobora kuchayib borayotgani, monolingv va polilingv shaxslarning kommunikativ va kognitiv rivojlanishi muammolari til ta'limida o'ta muhim va dolzarbligini va ular bo'yicha tadqiqot ishlarini keng miqyosda olib borish zarurati yuzaga kelganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Bilingvizm, pluringvualizm, ko'p tilli ta'lim, ijtimoiy-madaniy yondashuv, ikkilamchi lisoniy shaxs.

BILINGUALISM - AS AN IMPORTANT SOCIO – LINGUISTIC PHENOMENON OF SOCIETY'S DEVELOPMENT

Annotation

In today's globalization era, the expansion of socio-economic and cultural relations between peoples and states has turned the issues of bilingualism and multilingualism into one of the important sociolinguistic factors in the development of society. The increasing phenomenon of bilingualism and multilingualism in the relationship between language and society, and the problems of communicative and cognitive development of monolingual and multilingual individuals, highlight the importance and urgency of language education and the necessity to conduct extensive research on these issues.

Key words: bilingualism, plurilingualism, multilingual education, socio-cultural approach, secondary linguistic identity.

БИЛИНГВИЗМ – ВАЖНЫЙ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В эпоху глобализации, когда расширяются социально-экономические и культурные связи между народами и государствами, вопросы двуязычия и многоязычия становятся одним из ключевых социолингвистических факторов развития общества. Постоянное расширение двуязычия и многоязычия, а также актуальные вопросы коммуникативного и когнитивного развития людей, владеющих одним или несколькими языками, требуют проведения масштабных исследований в сфере языкового образования. Актуальность языкового образования обусловлена, прежде всего, растущим распространением двуязычия и многоязычия, а также необходимостью решения проблем коммуникативного и когнитивного развития как монолингвальных, так и полилингвальных людей.

Ключевые слова: Билингвизм, плорилингвизм, многоязычное образование, социально-культурный подход, вторичная языковая личность.

Kirish. Til nafaqat muloqot vositasi, balki atrofimizdagi dunyoni aks ettirishning asosiy vositasidir. Shuning uchun til va nutq muammolari har doim jamiyat bilan bog'liq bo'lib, turli sohalarda o'rganiladi. Tilning nazariy muammolari asosan lingvistik fanida o'rganiladi. Biroq, tilni o'zlashtirish, o'rganish va qo'llash masalalari didaktika, pedagogika va metodika kabi sohalarning markaziy mavzusiga aylanadi. Ikki tillilik muammosi nafaqat ikki tillilik tadqiqoti doirasida, balki sosiolingvistik, psixolingvistik, neyrolingvistik va chet tillarini o'qitish metodikasi kabi sohalarda ham juda muhim va dolzarb hisoblanadi. Jamiyatda ko'p tillilikning tobora kuchayib borishi bu muammoni yanada dolzarb qilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda bolalarning ikki tilliligi bo'yicha tadqiqotning yangi yo'nalishlari: og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlar va og'zaki bo'lmagan muloqot [1], ikki tillilikni rivojlantirishda bolalarning individual xususiyatlari va ular til qobiliyatlarining roli [6], madaniyatlararo muloqotda ikki tilli bolalarning xulq-atvori [2], ikki tillilik va bikulturalizm o'rtasidagi munosabatlar [5], bir vaqtning o'zida ikki tilda o'qishni o'rganish, ikki tilda yozma nutqni rivojlantirish [24], spontan tarjima va tillararo ekvivalentlar, ikki tillilik tipologiyalarini ishlab chiqish va yangi turlarini aniqlash [31] hamda ikki tillilikning jadal rivojlanishi masalalari yuqorida qayd etilgan uslubiy ishlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi [23].

Til qo'llash muammolari nutq faoliyati jarayoni va nutq obyektining yosh xususiyatlari bilan uzviy bog'liq bo'lgani uchun lingvistikadan tashqari psixologiya va sotsiologiya kabi fanlar ham bu sohaga qiziqish bildiradi. Ushbu muammolarning keng doiras va amaliy ahamiyati lingvistikada psixolingvistik va sosiolingvistik kabi zamonaviy yo'nalishlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Tilni o'rganishning psixolingvistik muammolari A.A. Zalevskeya [Zalevskeya, 2008; 141], A.A. Leontiev [Leontiev, 2008; 141], A.K. Markova [Markova, 179], K.F. Sedov [Sedov, 2009; 24], A.M.

Shakhnarovich [Shakhnarovich, 1998; 56] va V.K. Xarchenkoning sosiolingvistik yondashuvi [Xarchenko, 2019; 275], S.N. Tseitlin [Tseitlin, 2007; 164], I.P. Amzarakova, 2003;113] asarlarida, boshlang'ich maktab o'quvchilari lug'atida so'zlarning ma'nosi muammolari shu jumladan [Vaganova 1997; Beresneva 1998; Kupetkova 1997; Sokolova 1999] til jarayonlarida motivatsiya va so'z tanib olish muammolari [Garganeeva 1999; Sazonova 2000], bolalarning kategoriyalarini aniqlash muammosi hissiyotlarni baholash, miqdoriy jihatdan ifodalash va ifodalash vositasi sifatida [Bronnikova 1997; Kovyakova 1999; Palkin 2002] kabi masalalar o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda bilingvializm haqida ma'lumotlar to'plashda shu tilda yozilgan ilmiy maqolalar, tadqiqot ishlarida bildirilgan nazariy fikrlar va respublikamizda faoliyat yuritayotgan xorijlik tilshunos va metodist olimlar bilan olib borilgan so'rovnoma natijalariga tayandik. O'qituvchilar orasida o'tkazilgan so'rovnoma quyidagi savollarni o'z ichiga oldi:

1. Sizning fikringizcha, ikki tilli ta'lim sharoitida o'quvchilar duch keladigan dastlabki qiyinchiliklar qanday?

2. Ikki tilli ta'lim sharoitida tahsil olayotgan talabalarda til ko'nikmalarini shakllantirishda qanday qiyinchiliklar mavjud deb o'ylaysiz?

3. Ikki tilli ta'lim sharoitida tahsil olayotgan talabalarda qaysi til ko'nikmasi yaxshi rivojlanadi deb hisoblaysiz?

4. Axborot resurs markazlarida ikki tilli ta'limga yo'naltirilgan o'quv adabiyotlar mavjudmi?

5. Ikki tilli ta'lim sharoitida qaysi til ko'nikmasini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi?

6. Ikki tilli ta'limda talabalar til kompetensiyalarini tez suratda shakllantirish bo'yicha tavsiyalarining.

Dars jarayonida har ikki tilda taqdim etilayotgan ma'lumotlar oqimini intensiv tarzda tinglab tushunish orqali o'zlashtirish hamda

o'z naavbatida o'z fikrini bayon etishda gapirish va tinglab tushunish ko'nikmalari ko'proq ahamiyatga ega ekanligi shubhasiz. Ushbu ikki ko'nikmalar ta'lim jarayonida o'qituvchi bilan faol muloqot qilishda asosiy vosita sifatida qaralishi so'rovnomaga natijalariga ko'ra ko'proq e'tirof etilgan. Ikki millatga xos bir xil kommunikativ holatning ikki madaniyatda va ikki til sathida qanday ifodalanganligini til o'rganuvchilarga ko'rsatish, ushbu kommunikativ holatlarning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini va til sathini tahlil qilish va eng muhimi, ushbu kommunikativ holatni yaratish orqali ijtimoiy-madaniy va til kompetensiyalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonni quyidagi bosqichlar orqali amalga oshirish mumkin va har bir bosqichga namunaviy mashqlar taklif qilingan:

Namoyishdan oldingi bosqich:

Autentik videomaterialning ijtimoiy-madaniy kontekstini va lingvistik sathini tahlil qilish uchun quyidagi vazifalarni berish mumkin:

Yangi so'zlar va iboralar nutqning qaysi registriga (rasmiy, norasmiy) tegishli ekanligini aniqlash; so'zlarni va so'z birikmalarini tematik asosda guruhlariga birlashtirish (mind mapping); so'zlashuv yoki boshqa uslubga xos bo'lgan turg'un iboralar, klishe birikmalar tahlili (turli ijtimoiy-madaniy kontekstlarga toifalash mumkin).

Namoyish jarayoni:

A) Sosiolingvistik kuzatish jarayoni:

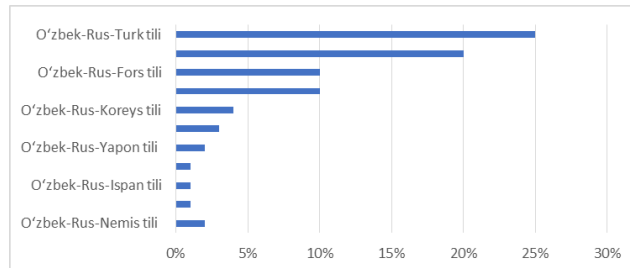
Suhbatdoshlarning xususiyatlari (yoshi, jinsi, kelib chiqishi, ijtimoiy-iqtisodiy holati, kasbiy faoliyat sohasi va boshqalar)ning lingvistik va ekstralingvistik vositalarini tanlashda ta'sirini tahlil qilish; suhbatdoshlarning ijtimoiy-madaniy xususiyatlariga muvofiq ravishda aksent, ohang, nutq tezligi xususiyatlarini tahlil qilish (AQSH, Buyuk Britaniya, O'zbekiston).

B) Ijtimoiy-madaniy tahlil jarayoni:

1. Ijtimoiy-madaniy xarakterga ega so'zlarni belgilab oling, ijtimoiy-madaniy xarakterga ega so'zlarning qaysi ijtimoiy-madaniy vaziyatlarda ishlatilishi aniqlang.

2. Ona tilidagi ekvivalentlarini toping va qanday ijtimoiy-madaniy vaziyatlarda qo'llanilishini ta'riflang.

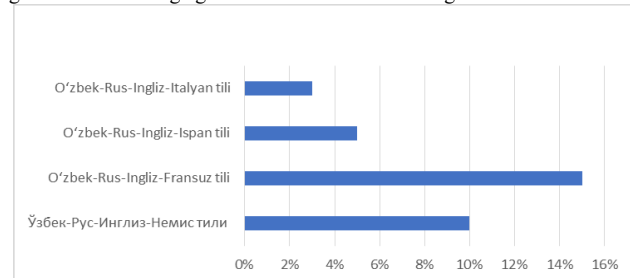
Diagramma№1

O'zbekiston davlat djon tillari universiteti misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak, hozirda universitetda 23 ming nafar talaba ta'lim olmoqda. Talabalar soni bo'yicha eng ko'p talaba tahsil oladigan ta'lim yo'nalishi 60111800 - "Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili)" hisoblanadi. Ushbu ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning 100% o'zbek, rus va ingliz tillarida erkin so'zlasha olishlari bilan bir

Diagramma№2

O'zDJTUda o'zbek, rus, ingliz tillari bilan birga g'arb tillarida so'zlasha oladigan talabalar

Diagramma№3

O'zDJTUda o'zbek, rus, ingliz tillari bilan birga sharq tillarida so'zlasha oladigan talabalar

3. Ijtimoiy holatlarni aniqlang, ijtimoiy holatga xos iboralarni tahlil qiling.

Ushbu shakllarni namunaviy qiyoslash quyidagi jadvallar asosida amalga oshirilishi mumkin. Talabalarga tarqatma material (worksheet) sifatida taqdim etilib, mustaqil ishlashga imkoniyat yaratiladi va bu tahlil varaqalarini baholash (assessment) sifatida ham qo'llash mumkin.

Namoyishdan keyingi bosqich:

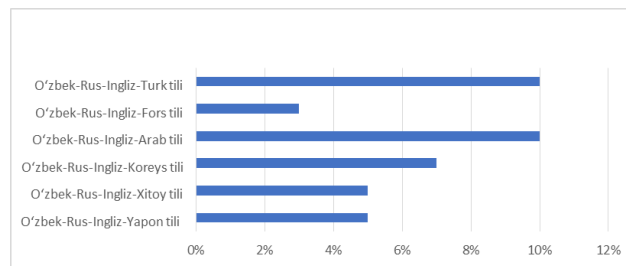
Hozirgi kunda kommunikativ yondashuvning eng asosiy maqsadi til o'rganuvchilarni aynan muloqot qilishga, ya'ni muomala jarayonining kommunikativ, interaktiv, perseptiv xususiyatlarini inobatga olgan holda real kommunikativ holatga tayyorlash hisoblanadi. Shu o'rinda o'quv jarayonida real kommunikativ holatni yaratish juda muhim. Shuni inobatga olib, biz autentik videomaterialni namoyish qilish bosqichlarining qo'shimcha shakli sifatida kommunikativ vaziyatni yaratishni taklif qildik.

Tahlil va natijalar. Oilaviy ikki tillilik dunyoning barcha mamlakatlarida, aniqrog'i, qayerda ikki millat vakili yashayotgan bo'lsa, o'sha yerda, albatta, keng tarqalgan bo'ladi. Jumladan, ko'p millatla O'zbekiston Respublikasining qaysi viloyat yoki tumanini olmag, ularning barchasida ikki tili oilalar mavjud.

Subordinativ ikki tillilik koordinativ ikki tillilikning aksidir. Bunda, bilingv ikki tilda erkin muloqot qilish qobiliyatiga ega bo'lsa-da, kontaktdagi tillardan birini nazariy va amaliy jihatdan, ya'ni adabiy til meyorlariga muvofiq ravishda o'zlashtiradi. To'liq o'zlashtirilgan til, odatda, ta'lim tili bo'lib, ona tili darajasiga tenglashadi.

Xorijiy davlatlar bilan mehnat shartnomalari asosida xorijda mehnat faoliyati bilan shug'ullanish imkoniyati kengaygani sababli, aholi orasida g'arb tillari bilan birga yapon, xitoy va koreys kabi sharq tillarini chuqur o'rganishga qiziqish ortib bormoqda. Quyidagi diagrammada O'zbekiston aholisi va asosan yoshlarning nechta tilda so'zlasha olishlari haqida ma'lumot berilgan:

qatorida, ikkinchi til sifatida g'arb (nemis, fransuz, ispan, italyan) va sharq (yapon, xitoy, koreys, arab, fors, turk) tillarini ham chuqur o'rganadilar. Tadqiqotimiz davomida O'zbekiston davlat jahon tillar universiteti talabalarini nechta tilda so'zlasha olishlarini tahlil qilganimizda, quyidagi natijalarga erishdik:

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, rivojlanayotgan ko'p tili o'quv muhitida turli elementlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, ona tilida va xorijiy tilda ta'lim olayotgan talabalarning kommunikativ va kognitiv rivojlanishining sifat ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday sharoitlar ikki tili ta'lim maqsadlarini amalga oshirish uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. Bundan tashqari, bu talabalarga o'zlarining kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda, o'z ona tili va xorijiy tillarini qo'llagan holda ijodiy salohiyatlarini kashf etish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Ijtimoiy-madaniy kompetensiya shakllanishi faqatgina madaniyatlararo muloqot sharoitida mumkin. Shuning uchun til o'rgatishning asosiy vazifalaridan biri - boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot qilishga bo'lgan motivatsiyani

shakllantirishdir. Til sohiblari bilan bevosita muloqot qilish jarayonida ta'lim oluvchi til birliklari vositasida shu xalqning turmush tarzi bilan tanishadi, urf-odatlarini o'rganadi, madaniy tajriba orttiradi.

Demak, madaniyat til va nutq, bevosita nutq faoliyati bilan birga o'rganiladigan obyekt bo'lib, tili o'rganilayotgan mamlakati madaniyati bilan tanishish provard natijada madaniyatlararo aloqani o'rnatish imkoniyatini beradigan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiradi. Madaniyatlararo aloqa vositalari ona tilida so'zlashuvchilar madaniyatining milliy xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Shu bois muloqot jarayonida muloqotning barcha sohalari va mavzulariga xizmat qiluvchi til birliklarining semantikasini ochib berishga, ta'lim oluvchilarni ona tilida so'zlashuvchilar madaniyati bilan tanishtirishga katta e'tibor beriladi.

ADABIYOTLAR

- Amzarokova, I. P. (2003). Yazykovaya refleksiya v rechi detey mladshogo shkol'nogo vozrasta (po materialu nemetskogo yazyka)* [Language reflection in the speech of primary school children (based on the material of the German language)].*Vestnik Khakassskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanov, 4(Yazykoznanie), 113-116.
- Bialystok, E. (2017). Bilingualism in development. Cambridge University Press.
- Beresneva, N. I. (1998). Dinamika razvitiya vnutrennego leksikona rebenka ot 6 do- 10 let. Semantika yazykovykh edinit [Dynamics of the development of the inner lexicon of a child from 6 to 10 years. Semantics of language units]. In Doklady VI mezhdunarodnoy konferentsii [Proceedings of the VI International Conference] (pp. 12-14).
- Bronnikova, Yu. O. (1997). Leksicheskie sredstva vyrazheniya kategorii otsenki v rechi mladshix shkol'nikov: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk [Lexical means of expressing the category of evaluation in the speech of younger schoolchildren: author's abstract of dissertation for the degree of Candidate of Philology] (Doctoral dissertation, Saratov State University named after N. G. Chernyshevsky, Saratov).
- Burkhardt Montanari, E. (2000). Wie Kinder mehr-sprachig aufwachsen: Ein Ratgeber [How children grow up multilingual: A guide]. (1st ed.). Brandes und Apsel.
- Collier, V. P. (2000). Making the most of bilingualism: Strategies for teaching language and learning. Bilingual Research Journal, 24 (1), 1-27.
- Vygotsky, L. S. (1960). Razvitie vysshikh psikhicheskikh funktsiy [Development of higher mental functions]. Moscow: Izdatel'stvo Akademii pedagogicheskikh nauk RSFSR.
- Vaganova, A. K. (1997). Nominatsiya v detskoj rechi: avtoref. dis. kand. filol. nauk [Nominating in children's speech: author's abstract of dissertation for the degree of Candidate of Philology] (Doctoral dissertation, Taganrog Pedagogical Institute, Taganrog).
- Vereshchagin, E. M., & Kostomarov, V. G. (1980). Lingvostranovedcheskaya teoriya slova [Linguistic and country studies theory of the word]. Moscow: Russkiy yazyk.
- Garganeeva, K. V. (1999). The phenomenon of word motivation in the socio-age aspect (Doctoral dissertation, Tomsk State University).
- Dörnyei Z. & Ushioda E. (2011) Teaching and Researching Motivation. Second Edition. - ISBN: 978-1-4082-0502-0 © Harlow: Pearson Education Limited. – 326 p.
- Dörnyei Z. & Ushioda E. (2009) Motivation, Language Identity and the L2 Self. - ISBN-13: 978-1-84769-128-6 (hbk): Printed and bound in Great Britain by MPG Books Ltd – 364 p.
- Zalevskaaya, A. A. (2008). Problematika dvuyazychiya v zarubezhnykh publikatsiyakh poslednykh let: obzor [The problem of bilingualism in foreign publications of recent years: an overview]. Voprosy psikholingvistiki [Issues of Psycholinguistics], 7, 114-118.
- and method. instructions for the course]. Uchebno-metodicheskoye posobie [Textbook and methodological manual]. Rossiyskoye psikhologicheskoye obshchestvo. Moskva.
- Sazonova, O. K. (2000). Organizatsionno-pedagogicheskie usloviya formirovaniya dialogovoy kultury studentov universiteta [Organizational and pedagogical conditions for the formation of the dialogic culture of university students]: Dissertatsiya ... kandidata pedagogicheskikh nauk: 13.00.01 [Dissertation ... Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01]. Gorno-Altaysk.
- Tseitlin, S. N. (2007). Rebenok kak konstruktor sobstvennoy yazykovoy sistemy [The child as a constructor of their own language system]. Gumanitarny visnyk Pereyaslav-Khmelnytskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. G. Skovorody: nauk.-teoret. zb. [Humanitarian Bulletin of the Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after G. Skovoroda: scientific-theoretical collection], Vyp. 12 [Issue 12], 362-366. Pereyaslav-Khmelnytsky.
- Kharchenko, V. K. (2019). Litota v rechevom zhanre bytovogo razgovora [Litotes in the speech genre of everyday conversation]. Zhary rechi, № 4 (24), 273-280.
- Shakhnarevich, A. M. (1998). Ontogenez myslerechdeyatelnosti: Semantika i tekst [The ontogenesis of thought-speech activity: Semantics and text]. Filologicheskije nauki [Philological Sciences], № 1, 56-65.
- Chirševa, G. N. (2012). _Detskii bilingvizm. Odnovremennoe usvoenie dvukh yazykov_ [Child bilingualism. Simultaneous acquisition of two languages]. Moscow: Zlatooust.
- Friederici, A. D. (2014). The brain's language: From sounds to meaning. In The Cognitive Neurosciences (5th ed., pp. 1075-1096). Cambridge, MA: MIT Press.

Shuxrat OTAQULOV,
MTTDMQTMOI Ijtimoiy fanlar kafedrasini mudiri, PhD
E-mail: shotaqulov00@gmail.com

Renessans ta'lim universiteti professori, f.f.d O.Musaev taqrizi asosida

STRATEGY FOR ENSURING GENDER EQUALITY IN SOCIETY

Annotation

The article analyzes the strategies that need to be implemented to achieve gender equality in society and the main factors for their implementation. Important areas for the successful and effective work of strategies implemented at the state and public level to ensure gender equality are identified. The practical experience of international organizations in ensuring gender equality, the regulatory documents, recommendations and strategies adopted by them were also analyzed. The goals and established policies for achieving gender equality, as well as the impact and effectiveness of this policy on various segments of society are discussed in connection with the economic and social processes that have changed in recent years.

Key words: Society, gender, gender equality, equal rights, strategy, international law, legal culture, political law.

СТРАТЕГИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье анализируются стратегии, которые необходимо реализовать для достижения гендерного равенства в обществе и основные факторы их реализации. Определены важные направления для успешной и эффективной работы реализуемых на государственном и общественном уровне стратегий по обеспечению гендерного равенства. Также был проанализирован практический опыт международных организаций по обеспечению гендерного равенства, принятые ими нормативные документы, рекомендации и стратегии. Цели и установленная политика по достижению гендерного равенства, а также влияние и эффективность этой политики на различные слои общества обсуждаются в связи с экономическими и социальными процессами, которые изменились в последние годы.

Ключевые слова: Общество, гендер, гендерное равенство, равноправие, стратегия, международное право, правовая культура, политическое право.

JAMIYATDA GENDER TENGLIKNI TA'MINLASH STRATEGIYASI

Аннотatsiya

Maqolada jamiyatda gender tenglikka erishish uchun amalga oshirilishi zarur bo'lgan strategiyalar va ularni amalga oshirishdagi asosiy omillar tahlil qilinadi. Gender tenglikni ta'minlash uchun davlat va jamiyat darajasida amalga oshiriladigan strategiyalarning muvaffaqiyatli va samarali ishlashi uchun muhim yo'nalishlar belgilanadi. Shuningdek, xalqaro tashkilotlarning gender tenglikni ta'minlash borasidagi amaliy tajribalari, ular tomonidan qabul qilingan normativ hujjatlari, tavsiyalari va strategiyalari tahlil qilingan. Gender tenglikka erishish uchun qo'yilgan maqsadlar va belgilangan siyosatlar, shuningdek, ushbu siyosatlarining jamiyatdagi turli qatlamlarga ta'siri va samaradorligi so'nggi yillarda o'zgarib borayotgan iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq tarzda muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Jamiyat, gender, gender tenglik, teng huquqlilik, strategiya, xalqaro huquq, huquqiy madaniyat, siyosiy huquq.

Kirish. Bugungi kunda dunyoda gender tenglik masalasi barqaror rivojlanish sohasidagi xalqaro kun tartibining strategik maqsadlaridan biri va uzviy qismiga aylandi. Gender tengligi tamoyili yerkaklar va ayollar ushbu teng huquq va imkoniyatlarning to'liq kafolatsiz inson huquqlaridan foydalanishga yerishish mumkin yemas degan konseptual g'oyani o'zida mujassam yetadi. Ushbu tamoyil ko'plab xalqaro shartnomalar, milliy konstitutsiyalar va qonun hujjatlarida mustahkamlangan.

Gender – xotin-qizlar va yerkaklar o'rtasidagi munosabatlarning jamiyat hayoti va faoliyatining barsha sohalarida, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, huquq, mafkura va madaniyat, ta'lim hamda ilm-fan sohalarida namoyon bo'ladigan ijtimoiy jihati ko'rsatilgan. Demak, gender tushunshasi faqat ayollar manfaatlarini ifodalamaydi. Balki har ikki jins vakillarining o'z orzu va maqsadlari sari dadil odimlashi, hayot sifatini oshirish ushbu bir xil imkon berish kerakligini ilgari suradi. Aynan rivojlangan jamiyatning talablaridan biri bu yerkak va ayol huquqlari tengligining ta'minlanishidir. Nafaqat rivojlangan jamiyatlarda bu masalaga jiddiy ye'tibor qaratilmasdan, balki o'tgan asrlarda ham xotin-qizlar va yerkaklar tengligi borasida turli xil fikrlar bildirilib kelingan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Darhaqiqat, qadim yunon faylasuflari Suqrot, Arastu, Afлотun kabi olimlar yeng yaxshi davlat sifatida jamiyatda tenglik va adolat hukm surgan polisni nazarda tutishgan. Yeng yaxshi qonunlar sifatida ham barsha tengligini kafolatlagan qonunlarni ilgari surishgan. Yerkak va ayollar tengligi g'oyasini yunon olimi Antifont o'z asarlarida qo'llagan holda: "Tabiat barshani ayollarni ham, yerkaklarni ham teng qilib yaratadi, lekin odamlar insonlarni tengsiz holatga soluvshi qonunlarni ishlab shiqishadi", [1]deb ta'kidlagan.

Sharqda ham xotin-qizlar va yerkaklar teng huquqliligi borasida fikrlar bildirilgan bo'lib, ayniqsa jamiyatda xotin-qizlarning o'rniga alohida ye'tibor qaratilgan. Jumladan XI asrda yashagan Kaykovus o'zining Qobusnoma asarida ota-onaning muhim vazifasi sifatida farzand balog'atga yetgash, o'g'il bo'lsa, uylantirib, qiz bo'lsa, uzatib, o'z burshini ado yetishi kerak, deb ko'rsatadi. Ayniqsa, qiz bola tarbiyasiga ye'tibor berish, unga g'amxo'rlik qilish kerakligini alohida qayd yetadi: "Agar qizing bo'lsa, uni mastura doyalarga topshirg'il, toki yaxshi parvarish qilg'aylar va kattaroq bo'lg'andin so'ng muallimga topshirg'il ... . Balog'atga yetgandan so'ng harakat qilib yerga berg'il, unga shafqat va marhamat ko'rguzg'il, nedinkim qiz otaning asiri bo'lur" [2].

Abu Rayhon Beruniy o'z qarashlarida oila tinshi bevosita oqila, aqlli, farosatli, tarbiyali ayollar qo'lida yekanini keltirib o'tadi. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida oila qurayotgan qizlarga ota-onaning nisihatlarini keltirib, oiladagi tinshlik-totuvlik, baxtiyorlik ko'proq ayollar zimmasida yekanini ta'kidlab yozadi: "Yey qizim! Sen turmushga shiqib o'rgangan uyingdan ketib, notanish xonadonga tushmoqdasan. Bo'lajak kuyovingning hamma xislatlarini bilmasan. Sen yer bo'l, u yesa osmon bo'ladi. Uning oldida yer kabi kamtar bo'lsang, u osmon kabi oliyjanob bo'ladi. Osmon shifobaxsh yomg'iri bilan yerni ko'kartirgani kabi u ham o'z mehr-u shafqati bilan seni xushnud yetadi. Yering sendan faqat yumshoq va shirin so'zlargina yeshitsin, yaramaydigan yoki yeski libosda yoki yuzlaringa oro berilmagan va soshlaring tartibga solinmagan holda oldida o'tirma"[3].

Abu Ali ibn Sinoning ham oilaviy munosabatlari masalalariga oid qarashlari diqqatga sazovor. Uning "Tadbiri manozil" asarida ayollarning yaxshi xulqli, bilimli, ye'tiqodli, uyatshah, sharm-hayoli, jasur, yerini qattiq sevadigan, tug'ish va bola tarbiyasi haqida

o'ylaydigan, yezma bo'lmagan, yeriga itoatkor, xushmuomalali, to'g'ri, kamtar va farosatli, o'z vazifasi va burchini yaxshi biladigan va tejamon bo'lishi kerakligi haqida fikrlar yuritiladi.

Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarining "Uylanish va xotinlar to'g'risida"gi bobida uylanish hamda uning foydasi, oila odobi va oilada ayollarning fazilatlarini haqida fikrlar bayon etilgan: "Yaxshi xotin – oilasining davlati va baxti. Uning ozodaligi undan, uy yegasining xotirjam va osoyishtaligi undan. Husnli bo'lsa, ko'ngil yoziq'i, xushmuomala bo'lsa, jon ozig'idir. Oqila bo'lsa, ro'zg'orda tartib-intizom bo'ladi, asbob-anjomlar pokiza va saranjom turadi"[4].

Sharq qomusiy olimlardan Abu Nasr Forobiy "Fozil odamlar shahri" asarida tenglik hukm surgan davlatni fozillikka intilgan davlat sifatida qayd etgan bo'lsa, XVIII asrning oxirlarida Yevropada tayyorlangan fuqarolik va ayol huquqi deklaratsiyasida ilk bor ayollarning yerkin fikrlash va o'z fikrini bildirish huquqiga yega yekanligi ye'tirof etilgan. Gender tengligining huquqiy rivojiga ye'tibor beradigan bo'lsak, yeng avvalo, gender tenglikning huquqiy asoslari xalqaro va milliy qonunshilikni tarixiy-nazariy va huquqiy jihatlarini tahlil yetish joz.

Tadqiqot metodologiyasi. Albatta, barshamizga ma'lumki, 1948 yilda BMT Bosh assambleyasi tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida yerkin va ayollarning tengligi alohida ye'tirof etilgan bo'lib, Deklaratsiyaning 1-moddasida "Hamma odamlar o'z qadr-qimmatini hamda huquqlarida yerkin va teng bo'lib tug'iladilar. Ularga aql va vijdon ato qilingan, binobarin bir-birlariga nisbatan birodarlik ruhida munosabatda bo'lishlari kerak", [5] deya ta'rif berilgan. BMT tomonidan 1966 yilda qabul qilingan yana bir xalqaro hujjat – Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 3-moddasida ta'kidlanishicha, "Mazkur paktida ishtirok yetuvshi davlatlar yerkinlik va ayollar ushbu paktida ko'rib shiqilgan barsha fuqarolik va siyosiy huquqlardan bir xilda foydalanishini ta'minlash majburiyatini oladi"[6]. Aynan mazkur xalqaro norma "Xotin-qizlar va yerkinlik ushbu teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir,-degan moddaning amaliy va huquqiy asosidir. Demak, yuqorida qayd etilgan xalqaro hujjatlarni ratifikatsiya qilgan mustaqil davlatimiz xalqaro huquqning umume'tirof etilgan talablaridan kelib shiqib o'z milliy qonunshiligida ayollar va yerkinlik tengligi masalasiga jiddiy ahamiyat berishining sababi ham asosidir.

Mazkur asosning yana bir huquqiy kafolati bu O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 58-moddasida "Xotin-qizlar va yerkinlik teng huquqlidirlar. Davlat xotin-qizlar va yerkinliklarga jamiyat hamda davlat ishlarini boshqarishda, shuningdek jamiyat va davlat hayotining boshqa sohalarda teng huquq va imkoniyatlarini ta'minlaydi"[7], deb belgilanganligidir. Demak, gender tengligining ham xalqaro huquqiy ham, konstitutsiyaviy huquqiy asosi kafolatlangan. Gender tengligi ijtimoiy tenglikni ham anglatadi. Bunday tenglikni ta'minlash ushbu Konstitutsiya va qonunlarga zarur qoidalarni kiritishning o'zi kifoya yemas. Shu bois ham, "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish" ga alohida ye'tibor qaratilgan.

Ana shunday izshillik bilan amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar natijasida jamiyatimizda tinshlik va iqtisodiy barqarorlik ta'minlanmoqda. Kundalik hayotiy tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, xalq farovonligida, jamiyat tinshligida hamda iqtisodiy barqarorlikda yerkinlik va ayolning teng huquqliligi muhim o'rin tutadi. Gender tengligini ta'minlash bo'yisha davlat miqyosida ishlab shiqilgan qonunlar va dasturlar ham muhim ahamiyatga yega.

Hayot shiddat bilan o'zgarayotgan davrda jamiyat ham taraqqiy yetar yekan, insonlar ham zamon bilan hamnafas bo'lishga harakat qilashadi. Bu ayollarga ham tegishlidir. Yendilikda ayollar faqat uy-ishlari, bola tarbiyasi bilan shug'ullanib, "yo oila, yo ish",-degan fikrlar gender tengligiga to'sqinlik qiladi. Ko'rib turibmizki, rivojlanishning yeng o'tkir muammolaridan biri tenglikka yerishish, ayniqsa, jamiyatda ham, oilada ham yerkinlik va ayolning gender tengligiga yerishish yeng og'ir masalalardan biridir. Ming afsuski, xotin-qizlar ko'pinsha rivojlanish jarayonidan shetda qoladi va hatto unda ishtirok yetgan taqdirda ham juda katta qiyinchiliklar va hatto yo'qotishlar yevaziga yerishadi. Mazkur holatni oldini olishda "Xotin-qizlar va yerkinlik ushbu teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari" to'g'risidagi qonunning 25-moddasida Uy mehnati jins bo'yisha bevosita yoki bilvosita kamsitish ushbu asos bo'lishi mumkin yemas, u ayollar va yerkinlik tomonidan teng darajada amalga oshiriladi"-deb belgilangan[8]. Aynan 21-moddada yesa, mehnat munosabatlarida xotin-qizlar va yerkinlik ushbu teng huquq hamda

imkoniyatlar kafolatlarini belgilagan. Bugun xotin-qizlar bandligini ta'minlash ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biri, xalq turmush darajasi va sifatini yuksaltirishning muhim sharti sifatida belgilangan.

Tahlil va natijalar. Huquqiy demokratik davlat, jamiyatdagi barsha a'zolarining teng huquqlarga yega bo'lishini ta'minlashga intiladi. Buning bir qismi sifatida, xotin-qizlarning huquqlari va ularning huquqiy muhofazasini ta'minlash davlatning asosiy maqsadlaridan biridir. Ko'p hollarda, xotin-qizlar jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga kamroq jalb qilingan va yoki huquqlari kamroq himoyalangan bo'lishi mumkin. Shu bois, ularning huquqlari va manfaatlarini samarali tarzda muhofaza qilish, hamda ularni ravnaqlantirish ushbu qonunshilik doirasida aniq mexanizmlar ishlab shiqish va amalga oshirish muhim ahamiyatga yega. Xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilishga oid qonunlar va xalqaro meyorlar ushbu toifadagi shaxslarning ijtimoiy hayotiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Odatda, demokratik davlatlar xotin-qizlar huquqlarini mustaqil va aniq qonunlar orqali himoya qilishga intiladi. Bu huquqlarning aniq ko'rsatkishlari va kafolatlari quyidagi sohalarda ro'yxatga olinishi mumkin.

Siyosiy huquqlar: Xotin-qizlarning saylovlarda ishtirok yetish, nomzod sifatida qatnasha olishlari va davlat organlarida ishlash huquqlari.

Ijtimoiy huquqlar: Yoshlarga, uy-xo'jalik faoliyatiga, mehnat huquqlari va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashga oid qonunlar.

Oilaviy va shaxsiy huquqlar: Oilaviy munosabatlar, nikoh va farzandlarga bo'lgan huquqiy yordamlar, turli formadagi zo'rvonliklarga qarshi mukofotlash mexanizmlari.

Inson huquqlari bu davlatning birdan-bir maqsadi yemas, balki uning barqaror faoliyat yuritishi va rivojlanishining asosiy jihatlaridan biri hisoblanadi. Inson huquqlari bugungi kunda davlatning xalqaro maydondagi pozitsiyasini mustahkamlash va uning xalqaro hamjamiyatga teng huquqli subyekti sifatida integratsiyasini ta'minlash ushbu zarur bo'lgan asosiy omildir. Mazkur huquqlarning ajralmas qismi sifatida xotin-qizlar huquqlari alohida ahamiyatga yega. Xotin-qizlar huquqlarining maxsus holda va ularning ijtimoiy va huquqiy holatiga oid tadqiqotlar, birinchi navbatda, yerkinlik va ayollar o'rtasidagi ijtimoiy rollar va vazifalar farqini nazarda tutadi. Ayol - bu insoniyatning davomiyligini ta'minlovshi shaxs, shuning ushbu jamiyatdagi o'rni, huquqlari va majburiyatlari, yerkinliklarga nisbatan kamsitilmasdan, barsha sohalarda tenglik asosida belgilanishi kerak.

Xotin-qizlar huquqlarining o'rni, ijtimoiy va huquqiy darajasi ularning faol ijtimoiy a'zolar sifatidagi xususiyatiga asoslanadi. Bu teng huquqlilikni ta'minlash, ularning yerkinliklarini, ishlashi, ta'lim olishi, ovoz berish va siyosiy faoliyatda ishtirok yetish kabi huquqlarni o'z ishiga oladi. Mazkur huquqlar shunshaki ayollarga ye'tibor berilishi kerak bo'lgan masala yemas, balki inson huquqlarining umumiy konsepsiyasining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, uning to'laqonli rivojlanishi va ijtimoiy barqarorligiga xizmat qiladi.

Huquqiy demokratik davlatning asosiy maqsadlaridan biri ayollarga nisbatan teng huquq va imkoniyatlarini ta'minlashdir. Bu holat, avvalo, ularga nisbatan kamsitishga yo'l qo'yimaslikni va huquqiy kafolatlarini ishlab shiqishni talab qiladi. Shundan kelib shiqib, har bir ayol o'z huquqlari va yerkinliklarini ta'minlash ushbu zarur mexanizmlarni bilish va ularni amalga oshirish imkoniyatiga yega bo'lishi kerak. Qonunshilikning aniq va tushunarli bo'lishi, shuningdek, huquqiy himoyaning samarali tizimi yaratilishi muhim ahamiyatga yega.

Huquqning amalga oshirilishida uning formal tenglik tamoyili, ya'ni barsha fuqarolarning huquqlariga ishonshli va bir xil ta'sir ko'rsatish, davlatning muhim vazifasidir. Bu qoida har bir fuqaroga ularning ijtimoiy maqomiga qaramay teng munosabatda bo'lishni kafolatlaydi. Demak, jamiyatdagi har bir a'zo o'z huquqlarini amalda qo'llashda davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi va himoya qilinishi kerak.

Davlat va huquq nazariyasining asosiy prinsiplaridan biri huquqning majburlash mexanizmining muhimligini ta'kidlaydi. Xususiy fuqarolarning o'z xohishlariga binoan qoidalarga rioya yetmasligi hollarida, davlat ushbu qoidalarning amalga oshirilishini ta'minlash ushbu yuridik majburiyatlar kiritadi. Huquqiy normalar davlat tomonidan belgilash va tasdiqlash orqali ijtimoiy hayotni tartibga soladi, shu bilan birga, ularning amalga oshirilishida davlatning nazariy va amaliy mexanizmlari muhim rol o'ynaydi.

Jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotining rivojlanishiga yordam berish ushbu huquqiy va institutsional

mexanizmlarning hamkorligi lozim. Mazkur mexanizmlar xotin-qizlarning ijtimoiy hayotga faol ishtirok yetishini ta'minlaydi va ularga teng imkoniyatlar yaratadi. Bu o'z navbatida, mamlakatning umumiy taraqqiyoti va xalqaro pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Qonunshilik sohasidagi islohotlar, shu jumladan, ayollar ushuni mo'ljallangan maxsus huquqiy normalar, jamiyatning ta'lim va ijtimoiy rivojlanish darajasi bilan bog'liq holda joriy yetiladi. Bu islohotlar ham ayollarning huquqlarini, ham yerkinliklarini himoya qilishga, shuningdek, ularning ijtimoiy va iqtisodiy maqomini yoritishga qaratilgan. Masalan, fermer xo'jaliklari, xususiy tadbirkorlik va xo'jalik qilish kabi sohalarida ayollarning qatnashiga yo'l oshirishga qaratilgan qonunlar qabul qilingan.

So'nggi yillarda xotin-qizlar huquqlari bilan bog'liq muammolarga hamda ularning ijtimoiy va siyosiy holatiga jiddiy ye'tibor berilmoqda. Bu bilan birga, ayollarning huquqlari, jamiyatdagi oilaviy munosabatlar, ishlab shiqarishdagi ishtiroki va har bir sohada teng imkoniyatlarga yega bo'lishi bilan bog'liq ishlarning davom yetishi talab yetiladi.

Xulosa va takliflar. Shuningdek, xotin-qizlar huquqlarining haqiqiy rivoji davlat tomonidan ularni himoya qilish va teng imkoniyatlar berishdan ko'ra, ularning haqiqiy faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan bo'lishi kerak. Buning ushuni huquqiy tizimni yaxshilash, ma'naviy axloq-odob qoidalarini oshirish va ijtimoiy hayotda xotin-qizlar rolini mustahkamlashga yo'naltirilgan keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirish muhim.

Xulosa o'rni, yangilanayotgan O'zbekiston davrida gender tengligining o'ziga xos sharqona vositalari, shakl va uslublaridan keng foydalanilmoqda. Gender tenglik jamiyat rivojida muhim bo'lgan ijtimoiy munosabatlarda dolzarb ahamiyatga yega yekanligi bugungi kunda yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bugun oilada, jamiyatda, ayniqsa, xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi faolligini oshirishga alohida ye'tibor qaratilayotgani natijasida ijtimoiy munosabatlarda ham, qonunshilikda ham katta o'zgarishlar amalga oshirilmoqda.

YE'tiborli jihati shundaki, bugungi yangilanayotgan jamiyatda xotin-qizlarning siyosat va iqtisodiyotga keng jalb qilinishi tufayli gender tengligi borasida o'zgarishlar, siljishlar, hattoki yutuqlar ko'zga tashlanmoqda. Ayniqsa, siyosatda xotin-qizlar faollashganining guvohi bo'lishimiz mumkin. YA'ni davlat boshqaruvida, sudlov tizimida, ishki ishlar, bojxona tizimida ham ularning mehnat qilayotgani ayni haqiqatdir.

Qonunshilik va davlat organlarining xotin-qizlar huquqlarini himoya qilishga oid sa'yi harakatlari, ularni targ'ibot qilish va ro'yobga shiqarishning samarali mexanizmlarini ishlab shiqish jamiyatda gender tengligini ta'minlashda muhim omildir. Har bir davlatning o'ziga xos yondoshuvlari bo'lishi mumkin, ammo umumiy maqsad shuki, xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilish va ularning ijtimoiy hayotiga bo'lgan hissasini oshirishdan iborat bo'ladi. Bu, o'z navbatida, huquqiy demokratik davlatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Афонсин Е. В. Антифон. Фрагменты и свидетельства // Философское антиковедение и классическая традиция. Tashkent: 2021 yil № 1.
2. Kaykovus. Qobusnoma. Tashkent: "O'qituvchi" nashriyoti, 2019. 208-bet.
3. Beruniy. Tanlangan asarlar. I tom. – Tashkent: Fan, 1968
4. Navoiy A. "Mahub ul qulub". Tashkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1983 y.
5. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (Bosh Assambleyaning 10.12.1948 yil. 217A (III) - son rezolyusiyasi
6. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt. Bosh Assambleyaning 1966 yil 16 dekabrda 2200 A (XXI) - sonli rezolyusiyasi
7. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Tashkent: 2023 yil.
8. Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari" to'g'risidagi O'RQ-562-son Qonuni. 2019 yil 2 sentyabr.

Mastura RASULOVA,
Qarshi davlat universiteti magistranti
E-mail: mastura_rasulova1995@gmail.com

Qarshi davlat universiteti dotsenti, PhD X.Fayziyev taqrizi asosida

O'SMIRLIK DAVRIDAGI ZIDDIYATLI XATTI-HARAKATLAR VA XULQ-ATVOR MUAMMOLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada muallif o'smirlik davri va bu davrda yuzaga keladigan ziddiyatli xatti-harakatlar hamda ular hosil qiladigan vaziyatlarning xulq-atvoriga bo'lgan ta'siri va unda yuzaga keladigan muammolar yoritib berilgan. Tadqiqot davomida konfliktning turlari, keltirib chiqaruvchi omillarga to'xtalib o'tilgan. Sog'lom jamiyat – sog'lom oila – sog'lom farzand uchligi haqida ham fikr yuritilib, xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: O'smirlik davri, ziddiyat, konfliktli vaziyat, xulq-atvor, mojaro, xatti-harakat, iroda, vaziyat, jarayon, o'smir.

КОНФЛИКТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ПОВЕДЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ПЕРИОДЕ

Аннотация

В данной статье автор освещает период подросткового возраста и конфликтные поведения и действия, происходящие в этот период, а также влияние возникающих ситуаций на их поведение и возникающие в нем проблемы. В ходе исследования были обсуждены виды конфликтов и факторы, вызывающие их. Обсуждаются здоровое общество, здоровая семья и здоровый ребенок, приводятся выводы.

Ключевые слова: Подростковый возраст, конфликт, конфликтная ситуация, поведение, конфликт, поведение, воля, ситуация, процесс, подросток.

CONFLICT BEHAVIOR AND BEHAVIOR PROBLEMS IN ADOLESCENCE

Annotation

In this article, the author sheds light on the period of adolescence and the conflicting behaviors and actions that occur during this period and the impact of the situations that arise on their behavior and the problems that arise in it. During the research, the types of conflict and the factors causing them were discussed. A healthy society, a healthy family, and a healthy child are discussed and conclusions are given.

Key words: Adolescence, conflict, conflict situation, behavior, conflict, behavior, will, situation, process, teenager.

Kirish. Bugungi kunda yosh avlodni yuksak ma'naviyatli qilib shakllantirish, mustaqil mamlakatimizning ishonchli va intellektual salohiyatli shaxslarni tarbiyalash uzluksiz ta'lim tizimining dolzarb vazifasi bo'lib hisoblanadi.

Zamonaviy jamiyatda o'smirlarning xatti-harakatlarida keskinlik, tajovuzkorlik va nizolar kuchaymoqda. O'smirlar ko'pincha norasmiy guruhlarda bo'lishadi va oldingi xulq-atvor stereotiplarining yo'q qilinishini hamda qiymat yo'nalishidagi o'zgarishlarni boshdan kechiradilar, bu esa nizolarga olib keladi. Jamiyatdagi konfliktlarga qaratilgan munosabatlar yanada xilma-xil bo'lib, o'smirlarning oila va ijtimoiy muhit tomonidan shakllanadigan xulq-atvor xususiyatlariga ta'sir qiladi. O'smir o'zini topadigan ijtimoiy vaziyat, xatti-harakatlardagi buzg'unchi tendensiyalarning namoyon bo'lishiga yordam beradi. Biroq ularning harakatlari doirasi juda keng va ziddiyatli vaziyatda u nihoyatda torayib boradi, bu esa o'smirlarning konfliktli xulq-atvorining o'ziga xosligi mantiqini belgilaydi. Konfliktga jalb qilingan o'smirlar oilada, tengdoshlari va jamiyatda orttirgan munosabatlariga muvofiq harakat qiladilar, bu ularga har doim ham ziddiyatli vaziyatlarni samarali hal qilishga imkon bermaydi.

Ma'lumki, ilk o'spirinlik davrida hayotiy strategiyalarni anglash, uning shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan olganda ilk o'spirinlik davrida hayotiy strategiyalar va irodaviy sifatlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash dolzarb hisoblanadi. Irodaviy sifatlar – bu irodaviy tartiblashuvning xususiyati bo'lib, qiyinchiliklarni yengish bilan taqozolangan xarakterning aniq vaziyatda namoyon bo'lishidir.

O'smirlik davridagi konfliktli xulq-atvor muammosi hozirgi kunda tobora muhim va dolzarb bo'lib bormoqda. Jamiyat rivojlanishidagi zamonaviy vaziyatning keskinligi, o'smirlarning ta'lim jarayonida intellektual va hissiy stressning kuchayishi, internet va kompyuter o'yinlarining zararli ta'siri, ijtimoiy tajovuzkorlikning yuqori darajasi muammoni adekvat hal qilmaslik omillaridir.

O'smirlik – bu tanqidiy, o'tish davri bo'lib, unda ilgari shakllangan psixologik tuzilmalar tubdan qayta tuziladi, yangi shakllanishlar paydo bo'ladi va ongli xulq-atvor asoslari qo'yiladi. Ushbu qiyin bosqich qizg'in balog'atga yetishish va rivojlanish, "kattalik tuyg'usi"ning paydo bo'lishi, shaxsiyat tuzilishidagi nomutanosiblik, hissiy beqarorlik, boshqalarga nisbatan norozilik

xatti-harakati, negativizm, o'jarlik, xavotirning kuchayishi va o'zini o'zi ta'minlash istagi bilan tavsiflanadi. Ushbu tub o'zgarishlar rivojlanayotgan shaxsning boshqa odamlar bilan ham, o'zi bilan ham muqarrar to'qnashuvlarini keltirib chiqaradi.

Agar konfliktidagi o'smirlarning xulq-atvori o'z vaqtida tartibga solinmasa, u tajovuzkor, keyin esa deviant xulq-atvoriga aylanib ketishi mumkin, uni tuzatish ancha qiyin. Shunga ko'ra, o'smirlik davrida adekvat konfliktli xulq-atvorni shakllantirish uning shaxsini har tomonlama rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biridir.

Adabiyotlar tahlili. Keling, shu o'rinda "mojaro" va "mojaro xatti-harakati" tushunchalarini ko'rib chiqaylik. Biz ko'plab olimlarning bu tushunchalarga bergan ta'rifini ko'rib chiqdik. Xususan, A.Ya.Antsupov, L.A.Petrovskaya, A.A.Bodalevlarning tadqiqotlari shular jumlasidanidir. Psixolog A.Ya.Antsupovning nuqtayi nazariga ko'ra, konflikt "jamiyat, mikromuhit va shaxs o'rtasidagi jiddiy qarama-qarshiliklarni (ichki va tashqi) hal qilishning eng o'tkir yo'li"dir, bu konflikt subyektlarining qarama-qarshiligidan iborat va odatda salbiy his-tuyg'ular bilan birga keladi.

"Mojaro xulq-atvori" tushunchasini belgilash uchun biz L.A.Petrovskayaning pozitsiyasini ko'rib chiqamiz. Psixolog bu hodisani quyidagicha ta'riflaydi: "to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita qarama-qarshi tomonning maqsad va niyatlariga erishishga to'sqinlik qilishga qaratilgan harakat", ya'ni nizolarni keltirib chiqaradigan xatti-harakatlardir. Konfliktli xulq-atvor voqeelikni ziddiyatli deb idrok etish va tushunishni keltirib chiqaradi.

O'smirlik davrida ziddiyatli xatti-harakatlarning rivojlanishiga tengdoshlar guruhidagi mavqeyi, atrof-muhit va shaxsiy xususiyatlar kabi omillar ta'sir ko'rsatadi. Keling, ularning har birini alohida ko'rib chiqaylik. O'smir o'z kompaniyasida, sinfda o'zini namoyon qilish va uni qoniqtiradigan ijtimoiy pozitsiyani egallash istagi bilan ajralib turadi. Bu uni shoshilinch harakatlarga undashi mumkin, masalan, tajovuzkor kompaniyaga qo'shilish, boshqalarni kamsitish, jang qilish, qaramlikni shakllantirish. Ko'pincha bu harakatlar nizoli xatti-harakatni keltirib chiqaradi.

Shu o'rinda yana bir psixolog olimning mazkur masala bo'yicha bildirgan fikrini keltirib o'tishni lozim dep hisobladik. A.A.Bodalev ta'kidlaganidek, mos yozuvlar guruhidagi bolaning past

sotsiometrik holati ichki ziddiyatning shakllanishiga, shuningdek, o'ziga salbiy munosabatda bo'lishiga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Inklyuzivlik sharoitida mojaro va zo'raonlik qurboni ko'pincha alohida ta'limga muhtoj (jismoniy va ruhiy salomatlik muammolari), boshqa madaniyatlar, dinlar, tillar vakillari va kam ta'minlangan oilalar farzandlari bo'ladi. Bunday o'smirlar sinfdoshlari tomonidan zo'raonlik, kiberbulling va maktab zo'raonligiga duchor bo'lishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Atrof-muhit o'smir shaxsining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Birinchidan, bu oila. Boladagi ziddiyatning namoyon bo'lishida yaqinlar bilan munosabatlarning xususiyatlari, oilaning hamjihatligi, bolalar va ota-onalar, aka-uka va opa-singillar o'rtasidagi yaqinlik, oilaviy tarbiya uslubi muhim rol o'ynaydi. Afsuski, atrof-muhit bolalarning o'sishiga ijobiy ta'sirdan ko'ra ko'proq salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bolalarga nisbatan zo'raonlik holatlari tobora ko'payib bormoqda, jismoniy jazo qo'llanilmoqda, haddan tashqari homiylik va majburiy itoatkorlik, ruxsat berish, bolalarning fikrini qabul qilmaslik va hokazo.

Ko'pgina oilalarda salbiy mikroiklim yuqori darajadagi nizolar, xulq-atvorning buzilishi, qo'pollik, befarqlik, turli sabablarga ko'ra boshqa o'smirlarga nisbatan dushmanlik, boshqalarning irodasiga qarshi biror narsa qilish istagi kabi salbiy ko'rinishlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Bularning barchasi tajovuzkorlikni keltirib chiqaradi, o'qituvchilari, tengdoshlar, do'stlar bilan nizolarga olib keladi va ularning ijtimoiylashuviga to'sqinlik qiladi.

O'smirlik davrida kattalar bilan munosabatlar qiyinlashadi, chunki tushunmovchilik va kelishmovchiliklar tez-tez yuzaga keladi. Kattalar bolalarning shaxsiy rivojlanishining barcha xususiyatlarini hisobga olmaydilar. Bu hayotda o'zini anglash, g'amxo'rlikdan xalos bo'lish, mustaqil va o'ziga ishonadigan o'smirlar bilan ziddiyatlarga olib kelishi mumkin. Biroq ko'plab o'qituvchilar va ota-onalar o'smirlarga, birinchi navbatda, bolalar kabi munosabatda bo'lishadi va ularga avtonom bo'lish imkoniyatini bermaydilar. Bularning barchasi o'smirlar va kattalar o'rtasidagi zo'raonlik munosabatlardagi psixologik to'siqlarning kuchayishiga olib keladi, bu ham nizolarga sabab bo'ladi.

O'smirlik g' bu konfliktlarning alohida konsratsiyasi davri bo'lib, ko'pincha tajovuzkor xatti-harakatlar, maxsus submadaniyatda yashash, giyohvandlik va o'z joniga qasd qilish kabi xatti-harakatlarning turli xil og'ishlariga olib keladi. O'smirlik davrida ma'lum bir xatti-harakat ruhiy kasallikning namoyon bo'lishi yoki normal rivojlanish varianti ekanligini aniqlash juda qiyin, ayniqsa, oxir-oqibat ruhiy kasallikka aylanishi yoki butunlay bo'lishi mumkin bo'lgan, paydo bo'lgan inqirozlar holatida kompensatsiya qilingan. O'smir shaxsining rivojlanishiga oiladagi psixo-ijtimoiy stress omillari katta ta'sir ko'rsatadi: ota-onalarning uzoq muddatli mojarosi, ta'lim sohasidagi er-xotinlar o'rtasidagi nizo, uzoq vaqt ajralish va u bilan bog'liq keskinlik, bolaga nisbatan dushmanlik yoki haqoratli munosabat, ota-onaning noto'g'ri munosabati, nazorat qilish, beqaror tarbiya uslubi, boladan qat'iy intizom talabi, bola uchun muhim bo'lgan oila a'zosini yo'qotish. Psixologik konfliktlar yangi xarakter xususiyatlarini shakllantirishda va shaxsiyatni qayta qurishda muhim rol o'ynaydi hamda ularning hal qilinishi rivojlanishning keskin shaklidir – o'smir shaxsi tuzilishining o'zgarishi va yangi munosabatlarning shakllanishi. Konflikt o'z ishtirokchilarini o'zaro munosabatlarning sifat jihatidan yangi darajasiga ko'taradi, bu qiymatni qayta yo'naltirish, shaxsiy va guruh manfaatlarini anglash hamda shakllantirish, kommunikativ tuzilmani o'zgartirish bilan birga keladi. Zamonaviy tushunchalarda konflikt inson hayotidagi normal, tabiiy hodisa sifatida tavsiflanadi, o'zaro ta'sir subyektlarining qarama-qarshi maqsadlari, manfaatlari, pozitsiyalari, fikrlari yoki qarashlarining to'qnashuvi sifatida belgilanadi. "Konflikt" so'zi lotincha munaqish – to'qnashuv so'zidan kelib chiqqan va boshqa tillarda deyarli o'zgarmagan (konflikt – ingliz, konflikt – nemis, konflikt – fransuz) holda olingan. Qoida tariqasida, konflikt tushunchasining mazmuni quyidagi ma'nolar orqali ochiladi:

1. Ochiq, ko'pincha cho'zilgan kurash, jang yoki urush holati;
2. Odamlar, g'oyalar yoki manfaatlar o'rtasidagi munosabatlardagi nomutanosiblik holati; qarama-qarshiliklarning to'qnashuvi;
3. Bir-birini istisno qiluvchi impulslar, istaklar yoki tendensiyalarning bir vaqtning o'zida ishlashi natijasida yuzaga keladigan ruhiy kurash.

Bunga yana bir ma'no qo'shish mumkin: qarama-qarshi impulslarning to'qnashuvi yoki ichki impulslarni haqiqat yoki axloqiy cheklolovlar bilan moslashtira olmaslik natijasida yuzaga keladigan hissiy taranglik (hayajon, tashvish). Qarama-qarshilik har doim ham halokatga olib kelmaydi, aksincha, bir qator ijobiy funksiyalarni bajaradi. Mojarolardan o'quv materiali sifatida foydalanish mumkin, agar keyinchalik nizoli vaziyatni tahlil qilish uchun vaqt bo'lsa, bu sizga o'zingiz haqingizda, nizoda ishtirok etgan odamlar yoki mojaroga sabab bo'lgan holatlar haqida ko'proq ma'lumot olishga imkon beradi. Bunday bilim kelajakda to'g'ri qaror qabul qilishga va nizolardan qochishga yordam beradi.

Misol tariqasida bolalar va ota-onalar o'rtasidagi munosabatlarni olaylik. Bolaning rivojlanishi muqarrar ravishda ularning o'zaro ta'sirida qarama-qarshiliklarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Bu ko'proq yetuklik va mustaqillikni bosqichma-bosqich egallash bilan bog'liq bo'lib, bu davrda bola avtonomiyaga, yanada mustaqil hayotga qadam qo'yadi. Bola birinchi marta onasi poyabzal tortayotgan oyog'ini orqaga tortib, "men o'zim" desa, u aslida ularning o'zaro ta'sirining mavjud shakllaridan qoniqmasligini va ularni o'zgartirishni xohlayotganini aytadi. Keyin u o'spirin bo'lib qoladi hamda ota-onasi bilan nega boshqa o'g'il bolalar kech qolganda kechki o'nlarda uyga kelish kerakligi haqida bahslashadi va hokazo.

Konfliktli vaziyatning paydo bo'lishiga ko'p yoki kamroq uzoq muddatli yashirin, o'zaro yoki bir tomonlama norozilik yordam beradi. U obyektiv rivojlanayotgan vaziyatni individual yoki guruhli baholashga asoslanadi. Konfliktli vaziyat, qoida tariqasida, munosabatlarda paydo bo'ladi va amaliy faoliyatda yetuklik kasb etadi.

Obyektiv ravishda yuzaga keladigan ziddiyatli vaziyat va hodisa obyektiv sharoitlarning o'zgarishi natijasida to'xtashi va rivojlanmasligi mumkin. Subyektiv ravishda yuzaga keladigan vaziyatlar va hodisalar obyektiv o'zgarishlar tufayli ham, qarama-qarshi tomonlarning tashabbusi bilan ham tugashi mumkin. Tasodifiy mojarolar oldindan tuzilgandan ko'ra hal qilish uchun kamroq sezgir. Subyektlarning ziddiyatli vaziyatni qanday qabul qilishini, ularni hodisaga nima undayotganini hisobga olish muhimdir, chunki odamlarning reaksiyalari va harakatlari, qoida tariqasida, ularning qarashlari, axloqiy pozitsiyasi, temperament va xarakter xususiyatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Mojaroning keyingi rivojlanishi raqiblar davom etayotgan to'qnashuvni qanday izohlashiga bog'liq. To'qnashuvdan oldingi bosqich qarama-qarshi tomonlarning hech biri o'z da'volari va pozitsiyasini to'liq tasdiqlamaganligi bilan tavsiflanadi. To'qnashuv ishtirokchilari hali mojaroga botgani yo'q, ularda shubha va qat'iyatsizlik bor. Ushbu bosqichda istalmagan o'zgarishlarning oldini olish uchun katta imkoniyat mavjud.

Konflikt jarayonining asosiy parametrlarini hisobga olish muhim, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: ishtirokchilarning tarkibi; konfliktning predmeti va miqyosi; hodisaga olib keladigan bevosita sabab; qarama-qarshiliklarning tabiati va jiddiyligi. Faqatgina har tomonlama tahlil qilish mojaroli vaziyat qanday "ssenariy" bo'yicha rivojlanishini va voqeadan keyin nima bo'lishini taxmin qilish imkonini beradi. Mojarolar bosqichi voqea sodir bo'lgandan so'ng yuzaga keladi, kelishmovchiliklarning keskin kuchayishi, qarama-qarshilik va tomonlar qarshilik ko'rsatishni boshlaydilar.

Shunday qilib, bolalar va ota-onalar o'rtasidagi munosabatlarda ularning o'zaro munosabatlarining hozirgi o'rnatilgan uslubi hamda bolaning uni o'zgartirishga bo'lgan ehtiyoji o'rtasida doimo qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Bu qarama-qarshiliklar muqarrar konfliktni yuzaga keltiradi.

Bundan tashqari, masalan, o'smirlik davrida ular ko'pincha muqarrar emas, balki bolaning kamolotining majburiy yoki hatto kerakli tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Bu nuqtayi nazarni professional psixologlar qo'llab-quvvatlaydi.

Xulosa. O'smirlik davri juda murakkab bo'lib, ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi bilan namoyon bo'ladi. Oiladagi muhit, er va xotin o'rtasidagi munosabatlar, ajralishlar ana shu ziddiyatning kuchayishiga olib keladi. To'kis va mehr-muhabbatli oilada tarbiya topgan farzandlar psixologiyasida sokinlik sezilib turadi. Oila, jamiyat va vatani tinch hamda farovon bo'lgan mamlakatning farzandlari ham fikran sog'lom, aqlan yetuk bo'lib voyaga yetadi.

ADABIYOTLAR

1. Ansupov A.Ya. Konfliktologiya: teoriya, istoriya, bibliografiya / A.Ya.Ansupov, A.I.Shipilov – Moskva: Yuniti, 2010 – 378 s. – S. 81.

2. Grishina N.V. Psixologiya konflikta / N.V.Grishina. – Sankt Peterburg: Piter, 2008. – 544 s.
3. Kibanov A.Ya., Vorobjeykin I.Ye. Konfliktologiya / A.Ya.Kibanov, I.Ye.Vorobjeykin. – Moskva: INFRA-M, 2011. – 301 s.
4. Karimova V., Akramova F. Psixologiya. Ma'ruzalar matni. – Toshkent, 2002.
5. Munarova Rano Usarovna, Kamolova Shirin Usarovna. Velikie myslyiteli Sredney Azii o vospitanii garmonichnogo i vsestoronno razvitoogo pokoleniya // Problemy pedagogiki, 2016. – № 2 (13). – S. 17-19.
6. Petrovskiy I.V. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
7. G'oziyev E. Psixologiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 222 b.
8. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. 1 va 2-tom. – Toshkent, 2002.

Muqaddas RAXIMOVA,
Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti v.b
E-mail: mukaddasibragimovna1972@gmail.com

DSc, dotsent I.Siddiqov taqrizi asosida

MODERN PROBLEMS AND CHARACTERISTICS OF PUBLIC ADMINISTRATION

Annotation

State administration is a power structure that ensures the prosperity and peace of the country, as well as its development in every sphere. Realization of the legal status of a person in relation to the state, opportunities and requirements in the economic, social, political and cultural spheres is one of the main features of the civil society and the legal state. Therefore, adherence to the principles of the rule of law, democracy and human rights to such a consistent democratic character ensures the development of Uzbekistan as a constitutional democratic state. This article describes in detail the modern problems and peculiarities of state administration in today's technological age.

Key words: State administration, power, traditional management, technological progress, economic independence, etc.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ХАРАКТЕРИСТИКИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

Государственное управление является властной структурой, которая обеспечивает процветание и мир страны, а также ее развитие во всех сферах. Реализация правового статуса человека по отношению к государству, возможностей и потребностей в экономической, социальной, политической и культурной сферах является одним из основных признаков гражданского общества и правового государства. Поэтому следование принципам верховенства закона, демократии и прав человека такому последовательному демократическому характеру обеспечивает развитие Узбекистана как конституционного демократического государства. В данной статье подробно рассматриваются современные проблемы и особенности государственного управления в сегодняшнюю технологическую эпоху.

Ключевые слова: Государственное управление, власть, традиционное управление, технологический прогресс, экономическая независимость и т. д.

DAVLAT BOSHQARUVINING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA XUSUSIYATLARI

Аннотация

Davlat boshqaruvi bu mamlakat farovonligi va tinchligi, shuningdek uning har bir sohada rivojlanishini ta'minlaydigan hokimiyat tuzilishidir. Insonning davlat bilan munosabatidagi huquqiy maqomini, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy sohalaridagi imkoniyatlari hamda talablarini amalga oshirish, fuqarolik jamiyati va huquqiy davlatning asosiy belgilaridan biridir. Demak, bu kabi izchil demokratik xarakterga qonun ustuvorligi, demokratiya va inson huquqlari prinsiplariga sodiqlik O'zbekistonning konstitutsiyaviy demokratik davlat sifatida rivojlanishini ta'minlaydi. Ushbu maqolada bugungi texnologik asrda davlat boshqaruvining zamonaviy muammolari va o'ziga xosliklari haqida atroflicha bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: Davlat boshqaruvi, hokimiyat, an'anaviy boshqaruv, texnologik yutuqlar, iqtisodiy mustaqillik va h.k.

Kirish. Adolatli davlat boshqaruvini joriy qilish va tushuntirish, huquqiy targ'ibot tartibi bilan shug'ullanadigan shaxslarga baho berish hamda qonunlarning mazmuni va ahamiyati to'g'risidagi ma'lumotlarni ommaga yetkazish muhim masala hisoblanadi. Qonun eng avvalo ma'naviy, tarbiyaviy, axloqiy kuchga ega bo'lgandagina xalq uni qabul qiladi. Binobarin O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev e'tirof etganidek, "Jahon miqyosida raqobat tobora kuchayib borayotgan bugungi keskin bir davr, barchamizdan yangicha ishlash va fikrlashni, yuqori darajada safarbarlikni talab etmoqda. Oldimizda turgan ana shu ulkan vazifalardan kelib chiqib, mamlakatimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tarish maqsadida 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi ishlab chiqildi [1]. Ushbu Strategiyada davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish, qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini isloh qilish, iqtisodiyot va ijtimoiy sohani yanada rivojlantirish, xavsizlik millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, haqida chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosatni izchil davom ettirish kabi masalalar taraqqiyotimizning asosiy yo'nalishlari sifatida belgilab olindi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. 1990-yillardan boshlab texnologiya va kommunikatsiyalar, kompyuterlar, tannarx bo'yicha iqtisod, qayta tashkil etish, tarkibiy o'zgartirish, ortiqcha mablag'larni demobilizatsiya qilish, axborot tizimlari va dinamik jarayonlardan foydalanishga katta e'tibor berildi. Endi tashkilotning kattaligi yoki kapital miqdori ishning asosiligi va hayotiylikining belgisi emas, balki xarajatlar, samaradorlik, atrof-muhit sharoitlariga moslashish va jamiyat talablariga javob berish muhimroq ahamiyat kasb eta boshladi [2]. Davlat va jamiyat boshqaruvida huquqiy kommunikatsiya tizimining qonuniy tamoyillar asosida rivojlanib borishini tahlil qilar

ekanmiz, inson manfaatlarini ta'minlashga yo'naltirilgan bugungi yangilanishlar eng avvalo odamlar bilan muloqot qilishga tayanishni ta'kidlash lozim.

Xalqning dardu-tashvishlari, hayotiy muammo va ehtiyojlarini yaxshi bilish va hal qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Virtual va xalq qabulxonalarini tashkil etilgan. O'tgan davr mobaynida Virtual va Xalq qabulxonalariga jismoniy va yuridik shaxslardan 2 milliondan ziyod murojaat tushgan. Har bir ariza va shikoyatning qonun doirasida ko'rib chiqilishi nazoratga olingan, murojaatlar mazmunan hal etilib, xalqning ehtiyojlari qanoatlantirilgan.

Byurokratiya va demokratiya zamonaviy sivilizatsiyaning o'zgaruvchan talablariga javob bera oladigan yagona tizim. Ushbu yondashuv hokimiyatdan qat'i nazar, erkin aloqalar, majburlashdan ko'ra yakdil kelishuvga tayanish yoki hatto nizolarni boshqarish usuli sifatida savdolashish, kasbiy malaka va bilimga e'tibor berish kabi narsalarni o'z ichiga oladi [3].

Nodavlat notijorat tashkiloti qarorlar qabul qilish va unga yuklangan vazifalarni bajarish darajasi ma'muriy ish ustidan nazoratga ega bo'lmagan shaxslarga bog'liq bo'lib, aniq qoidalar va texnik shartlarga erishish uchun ofis operatsiyalarini o'z ichiga oladi. Tashkilot harakat qilishi uchun u qoidalar va protseduralar doirasida hokimiyatni amalga oshirishi kerak, bu esa qonuniy/ratsional hokimiyatning kuchini neytral holga keltirishi kerak. Yurisdiksiya har bir tashkilotni shtat bo'ylab davlat xizmatlarini ko'rsatishda standartni ta'minlaydigan funksiyaga (masalan, sog'liqni saqlash) yoki joylashuvga bog'laydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ierarxiya muvofiqlashtirish mexanizmlari sifatida tushuniladi, bu ham ierarxiya tuzilmaning yuqori qismidagi shaxsning xolisligi va mas'uliyatini kafolatlaydi. Ushbu

sxema bo'yicha xizmatlar qoidalar va protseduralar doirasida qat'iy kodlangan jarayonlar orqali taqdim etiladi. Bu unsurlar davlat boshqaruvini fuqarolar oldida tenglashtiradi va samaradorlikka intilishni qo'llab-quvvatlaydi. Taxminlarga ko'ra, sof byurokratik model qoidalarga asoslangan oqilona qarorlar qabul qilish jarayonini hisobga olgan holda yuqori samaradorlik va tenglikni ta'minlaydi [5]. Shuningdek, standartlashtirilgan va qat'iy tuzilma davolash va xizmatlarni barcha fuqarolar uchun tenglashtiradi. Mukammal ishlab chiqilgan qonunlarni adolati targ'ibot qilinsa, faqat o'shandagina davlat va jamiyat hayotini yaxshi tashkil etishning imkoniyatlari rivojlanib boradi.

O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish tamoyillari davlat, mamlakat hamda fuqarolarni kelajakka da'vat qiladigan ma'naviy ehtiyoj, taraqqiyotga undaydigan omillardan biri tarzida yuzaga keladi, kishilarni boshqarish vazifasini bajarayotgan siyosiy partiyalar, rahbar shaxslar aql- zakovati hamda salohiyatini o'zida ifodalaydi. Bugungi ishlab chiqilayotgan qonunlarni joriy etishning o'zi kifoya qilmaydi balki uning mazmuni va uning ahamiyatini tushunish, ushbu ma'lumotlarni xalqqa to'lig'icha yetkazin zarur bo'lib, bunda asosan huquqiy yo'nalishdagi ommaviy aloqalar yordamida amalga oshiriladi.

Tablil va natijalar. Davlat boshqaruvi tizimida yangi zamonaviy g'oyalar tadbiiq etish maqsadida aksariyat vazirlik va idoralarning vazifa va funksiyalari qayta ko'rib chiqildi, ayrimlari qayta tashkil etildi. Tegishli sohalarida to'planib qolgan muammolarni samarali hal etish maqsadida bir qator yangi vazirlik va idoralar tuzildi. Huquqiy kommunikatsiyaning vazifasi, aholining talab istaklarini, ehtiyojlarini aniqlash, davlat idoralari va xalq o'rtasidagi muhim vositachisi sifatida demokratiya ko'zgisiga aylanishdan iborat. Shunday ekan huquqiy kommunikatsiya jamiyat va davlatning huquqiy tamoyillarini strategik maqsadini kishilarga, ommaga yetkazishga qaratilgan ma'rifiy, ma'rifiy va huquqiy usullarni o'z ichiga oladi [6].

Kelajakda davlat amaldorlari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan bog'liq qiyinchiliklar xususiy sektordagi hamkasblarining hozirgi o'zgarishlarga qarshi turishi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalardan ancha ustundir. Shu sababli, davlat direktori kelajakda yangi ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak. Davlat boshqaruvi va tuzilmasida uchraydigan mexanizm (an'anaviy) eskirgan va oldimizda turgan yangi muammolarni hal qila olmadi. Yigirmanchi asrning so'nggi o'n yilligi har tomonlama sifat bo'limi harakatining paydo bo'lishi natijasida samaradorlik va boshqaruv sohasida katta o'zgarishlarga guvoh bo'ldi. Institutsional samaradorlikni rivojlantirish maqsadida xususiy tashkilotlar va hukumatlararo tashkilotlarga tarqalish ta'siri va sifat kontsepsiyasi resurslarni tejash va ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi muvofiqlashtirishni va inson resurslarini boshqarishni tasdiqlaydi.

Moliyaviy tanqislik bosimi davlat institutlarini yirik tashkilotlarni kichraytirishga, davlat muassasalari va idoralari sonini kamaytirishga qaratilgan siyosiy dasturlarni qabul qilishga majbur qildi. Texnologiya va axborot sohasidagi innovatsiyalar tashkilotlar va xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni yangiladi va tezlashtirdi, shuningdek, butun dunyo bo'ylab muloqot qilish imkonini beradi. Rivojlanayotgan globallashuv raqobatni kuchaytirdi va iqtisodiy milliy chegaralarni, ayniqsa, Yevropa mamlakatlarida bekor qilishni talab qildi [7]. Iqtisodiyotning bir qancha tarmoqlarini liberallashtirish xizmatlar ko'rsatishda tashkilotlar o'rtasida raqobatni va fuqarolarning davlat xizmatlari sifatining muayyan standartlariga bo'lgan talabini rag'batlantirdi.

Davlat boshqaruvining an'anaviy tabiati zamonaviy davrda juda tez o'zgarimoqda. Bu iqtisodiyot, jamiyat, madaniyat rolining o'zgarishi va davlat boshqaruvining yangi talablari natijasidir. 21-asrning boshlarida davlat boshqaruvi nafaqat oldingi asosiy

funksiyalarni (qonun va tartibni) ta'minlashga qodir bo'lishi kutilmoqda, balki u bir qator yangi rollarni o'ynashi kutilmoqda. Jamiyat farovonligiga xizmat qilish uchun turli sohalarida umumiy maqsadlar soni ortdi. Davlat boshqaruvi jamiyatning eng yirik tizimiga aylandi, unda klassik davlat funksiyalaridan (ichki-tashqi mudofaa, iqtisodiy vazifalar) ijtimoiy davlat funksiyalarigacha (ta'lim, madaniy, tibbiy va ijtimoiy yordam va boshqalar) ko'plab vazifalar mavjud. Bugungi kunda davlatning ushbu manfaatlariga qanday xizmat qilishi (ustivor yo'nalishlarni tanlash) uning iqtisodiy kelib chiqishi va an'analariga bog'liq.

Xulosa va takliflar. Davlat boshqaruvi amaldagi qonundir. Davlat boshqaruvi organlari faoliyati va faoliyatining qulayligi sud hokimiyati tomonidan nazorat qilinadi. Bu shuni anglatadiki, davlat boshqaruvining qonun ijodkorligi vakolatli davlat organlari (asosan konstitutsiyaviy sudlar tomonidan) tomonidan nazorat qilinadi va ma'muriy organlarning faoliyati va qarorlari huquqiy normalarga muvofiqligini ta'minlash uchun sud tomonidan tekshirilishi kerak (ya'ni, jismoniy shaxs ma'muriy organning shaxsiy qarorini qayta ko'rib chiqish to'g'risida sudga da'vo, agar shaxs ma'muriyat o'z qarorini shaxsga nisbatan yoki unga qarshi ishlab chiqishda qonunni - moddiy va (yoki) protsessual - buzgan deb hisoblasa) [8].

Davlat boshqaruvining tuzilishi tarixiy an'analar va davlatning hozirgi siyosiy tanloviga bog'liq. Davlat boshqaruvi ierarxikdir (shuning uchun yuqori darajadagi organlarning yo'nalishi orqali hukumat mamlakatning har bir qismida qonunlarning bir xilda qo'llanilishini ta'minlashi mumkin). Ko'pgina davlatlarda mahalliy hamjamiyat o'zlarining umumiy vazifalarini hukumat (mahalliy o'zini o'zi boshqarish) aralashuvsiz avtonom tarzda hal qilish huquqiga ega. Ularning huquqlari va avtonomiya darajasi ham davlat an'analarga bog'liq. Umumiy vazifalarni bajaradigan va ularga turli shakllarda hissa qo'shadigan ma'muriy bo'lmagan organlar ham mavjud, ammo ular ma'muriy organlar emas. Bu, shuningdek, davlatning bunday toifada nima tartibga solinishi va ularning maqomi qanday bo'lishini tanlashidir [9]. Bunday organlarning davlat boshqaruvi va hukumat bilan munosabatlari ham qonunchilikka bog'liq bo'lib, hukumatning ushbu organlarning erkinligiga aralashishi odatda davlatning moliyaviy ta'minoti darajasiga bog'liq.

Turli xalqlar va millatlar o'rtasida manfaatlar bo'yicha muloqot qilish va munosabatlarni o'rnatish sivilizatsiyalar kamolotining doimiy xususiyati bo'lgan, ammo umumiy manfaatlar asosida hamkorlikning zamonaviy, institutsionallashgan shakli 20-asr mahsulidir. Xalqaro tashkilotlar - bu ikkidan ishtirokchilar o'rtasida rasmiy kelishuv asosida va ko'pincha rasmiy umumiy organlar (kotiblar, yig'ilish va/yoki kichikroq qaror qabul qiluvchi organ) bilan umumiy qabul qilingan manfaatlar yig'indisini birgalikda o'rnatish uchun tuzilgan g'oyalar almashinuvining davlatlar imzolash orqali qo'shilishi mumkin bo'lgan qaror yoki konvensiya/bitim. Xalqaro tashkilotlarning davlat boshqaruvi deganda shtatlarning davlat boshqaruvida mavjud bo'lgan tushunchaga mutlaqo zid bo'lmagan muassasa ijrochisi tushunilishi kerak [10]. Deyarli barcha xalqaro tashkilotlarda ijro etuvchi hokimiyat ishtirokchilar davlatlar qo'lida qoladi va xalqaro tashkilotning davlat boshqaruvi va davlat ma'muriy huquqi faqat tor ma'noda talqin qilinishi mumkin: tashkil etilgan organlarning tashkiliy va protsessual jihatlari.

Dunyoda davlat chegaralariga bo'ysunmaydigan muammolar, xususan, tabiiy muhitning ifloslanishi, qashshoqlik, kasalliklar va ularga javob berish uchun huquqiy tartib ham shunga moslashtirilishi kerak. Globalashuvda milliy davlat, milliy iqtisodiyot va milliy madaniy o'ziga xosliklar ustunlik qiladi; biroq u boshqa ishtirokchilar uchun sferani ochadi va bu huquqiy tushunchalarning o'zgarishiga olib keladi. Aynan shu muammolar bugun davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirishimiz kerakligini talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M.. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi boqichga ko'taramiz. t1. -T.: "O'zbekiston", 2018. - 500 b.
2. Harakatlar strategiyasi 2017-2021. 2017 yil-shiddatli islohotlar yili. -T.: "Adolat", 2018. - 14 b.
3. Saidov A.X. Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan. Provavaya osnova nezavisimogo razvitiya. -T.: "O'zbekiston". 2012. - 51 b.
4. Turayev T. Xusainov U. Ilhomjonov B. Bobojonov O. Nodirov A. Huquqiy yetuklik-barkamolikka eltadi. -T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi "Adolat" nashriyoti, 2011. - 91 b.
5. Aflotun. Qonunlar. -T.: Yangi asr avlodi. 2008. - 161 b. 7. Sharipov, R., & Hasanova, S. (2021). The ideological basis of the jadidist movement. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 10(1), 265-270.
6. Aucoin, P. 1990. Administrative Reform in Public Management: Paradigms, Principles, Paradoxes and Pendulums. Governance. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.1990.tb00111.x>.
7. Barzelay, M. 2001. The New Public Management: Improving Research and Policy Dialogue. University of California Press. <https://books.google.it/books?id=8xqYFPAXNZIC>.

8. Borbonovi, E. 2002. Principi e sistemi aziendali per le amministrazioni pubbliche. Milano: EGEA. <https://books.google.it/books?id=ADM5AAAACAAJ>.
9. Bouckaert, G., Peters, B., & Verhoest, K. 2010. The Coordination of Public Sector Organizations: Shifting Patterns of Public Management. Palgrave Macmillan UK. <https://books.google.it/books?id=g1-8PwAACAAJ>.
10. Bovaird, T. 2005. Public governance: balancing stakeholder power in a network society. *International Review of Administrative Sciences*, 71(2): 217–228.

Baxodir RAXMANOV,
Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti, PhD

F.f.d. PhD, dots. Sh.Ernazarov taqrizi asosida

YOSHLAR MA'NAVİYATI VA MILLIY TARBIYA

Аннотация

Mazkur maqolada milliy tarbiyaning negizi – yoshlar tarbiyasi, uning ma'naviy ehtiyojlariga da'vogar bo'lgan omillarni o'rganishdan iborat bo'lib, ushbu muammo hozirda ham jamiyatimizda olib borilayotgan siyosatda eng muhim masalalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, yoshlar, tarbiya, meros, qadriyat, tarix, milliy g'oya, demokratiya.

ДУХОВНОСТЬ МОЛОДЕЖИ И НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ

Аннотация

В этой статье основой национального образования является изучение воспитания молодежи, факторов, которые претендуют на ее духовные потребности, и эта проблема по-прежнему проявляется как один из важнейших вопросов в политике, которая в настоящее время проводится в нашем обществе.

Ключевые слова: Духовность, молодежь, воспитание, наследие, ценность, история, национальная идея, демократия.

YOUTH SPIRITUALITY AND NATIONAL EDUCATION

Annotation

In this article, the basis of national education is the study of the upbringing of young people, the factors that claim to be their spiritual needs, and this problem continues to manifest itself as one of the most important issues in the policy that is currently being conducted in our society.

Key words: Spirituality, youth, upbringing, heritage, value, history, national idea, democracy.

Kirish. Jamiyat hayot ko'rinishini universal shakli bo'lsa, oila uning yacheykasidir. Oila umumiy, maxsus va ijtimoiy qonunlarga muvofiq rivojlanadi, shu bilan birga u jamiyatning barcha qarama qarshililarini o'zida aks ettiruvchi, ayni chog'da o'z ichki ziddiyatlari, tabiiy ichki taraqqiyot manbalariga ham ega bo'lgan nisbatan mustaqil ijtimoiy institutdir. Jamiyatda va oilada yuz beradigan o'zgarishlar o'zaro bir-biriga bog'liq.

Bugungi kunda siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, ruhiy o'zgarishlar yoshlarda oila va oilaviy munosabatlarga nisbatan yaxshi ijobiy munosabatlar shakllanish uchun zarur imkoniyatlarni yaratdi. Shu sababli oila nafaqat aholi sonini to'ldirish vazifasini bajaribgina qolmay, shaxsning o'z-o'zini namoyon etuvchi, ijtimoiy ahamiyatga molik fazilat va xislatlarni egallash uchun, ijtimoiy madaniyatni shakllantirish uchun qulay muhit hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sesiyasining ochilish marosimida so'zlagan nutqida "Dunyo shiddat bilan o'zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga rahna soladigan turli yangi tahdid va xavflar paydo bo'layotgan bugungi kunda ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishga intilishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir. Aynan ta'lim va ma'rifat bashariyat farovonligining asosiy omillaridan hisoblanadi, insonlarni ezgulikka da'vat etadi, saxovatli, sabr-qanoatli bo'lishga undaydi. Muqaddas islom dinimiz bizga aynan shuni o'rgatadi", - deb ta'kidladi [1].

Oilada, maktabda, mehnat jamoasida, mahallada olib boriladigan axloqiy tarbiya jamoatchilik fikrining kuchi, ommaviy axborot vositalari, ruhoniyning obro'-e'tibori hamma-hammasi odamlarimizda qonun buzilishi bilan bog'liq har qanday hatti-harakatlarga nisbatan barqaror qarshilikni shakllantirishga qaratilmog'i lozim.

Asosiy qism. Respublikamizda 1998 yil «Oila yili» deb e'lon qilinishi, barcha davlat va nodavlat tashkilotlarining oilaning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etishga jalb etdi. 1998 yil fevral oyida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan «Oila» Respublika ilmiy-amaliy markazi tashkil etildi.

Oila yoshlarga huquqiy tarbiya berishda va ta'lim tizimining boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Oiladagi muhit farzandlar va ot-onalar o'rtasidagi, o'zaro munosabat, shakllangan tarbiya tizimi bolalarda huquqga bo'lgan dastlabki qarashlarni shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Oilada muhit o'zaro hurmat, oliyjanoblik, halollik asosiga qurilgan bo'lsa, oila boshliqlari o'z vazifalariga sidqidildan qarasarlar jamiyatning bunday yacheykasidan yaxshi fuqarolar yetishib chiqadi.

Abu Ali ibn Sino «oilada yomon tarbiya faqat shu oilaning o'ziga salbiy ta'sir qilib qolmasdan, balki atrofdagi boshqa oilalarga ham salbiy ta'sir qilishi mumkin [3, 20].

Ta'lim-tarbiya barcha davrlarda ham insoniyat oldida ham etilishi zarur bo'lgan eng muhim dolzarb vazifa bo'lib turgan. Shuningdek, u odamlarning amal qilib kelayotgan tajribalari, yutuqlari, urf-odatlar va an'analari asosida tashkil qilingan. YA'ni, ta'lim-tarbiyaga doir shakllangan urf-odatlarimiz, boqiy an'analarimiz ko'p. Bugungi kunda ham ulardan yoshlarni tarbiyalashda keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Binobarin, O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlab ko'rsatganidek «Biz mamlakatimizning istiqboli yosh avlodimiz qanday tarbiya topishiga, qanday ma'naviy fazilatlar egasi bo'lib voyaga yetishiga, farzandlarimizning hayotga nechog'li faol munosabatda bo'lishiga, qanday oliy maqsadlarga xizmat qilishiga bog'liq ekanini hamisha yodda tutishimiz kerak» [2].

Bilimlar va axborotlar hajmining ko'payishi odamlar dunyoqarashining kengayishi va ma'naviyatining yuksalishiga turtki bo'lishi shubhasiz. Ayni paytda, tinimsiz va tizimsiz kelayotgan xabarlar ichidan haqqoniy, obyektiv va foydali ma'lumotlarni ajrata olish qobiliyatini shakllantirish juda muhim vazifa bo'lib boradi.

Respublikamizda ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilish borasida amalga oshirilayotgan ishlar xuddi mana shu maqsadga yo'naltirilgan. Zero, ushbu masala g'oyaviy nuqtai nazardan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun prinsiplariga to'la muvofiq keladi. Umuman ta'lim-tarbiyaning milliy modeliga ko'ra, ta'lim tizimini yangilash – tabiiy ravishda milliy merosimizni o'rganish va uni pedagogik tafakkur iste'moliga olib kirish zaruriyatini vujudga keltirmoqda.

Milliy merosimizning g'oyaviy negizi – shaxs tarbiyasi, uning ma'naviy ehtiyojlariga da'vogar bo'lgan omillarni o'rganishdan iborat bo'lib kelgan, ushbu muammo hozirda ham jamiyatimizda olib borilayotgan siyosatda eng muhim masalalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ta'lim jarayoni dunyo bo'yicha turli mamlakatlarning yaqinlashuvi, tom ma'noda global, insoniyat sivilizatsiyasi taqdiri uchun hal etuvchi ahamiyatga ega bo'lgan ko'plab omillar bilan belgilanadi. Bu omillar orasida yuzaga kelgan umumiy va milliy o'ziga xosliklar alohida ahamiyatga ega.

Ta'limning noyob imkoniyatlari hozir nafaqat inson aqlini yangi tezkor imkoniyatlar bilan qurollantirish, balki uning ongini qayta qurish bilan bog'liq. Insoniyat sivilizatsiyasi rivojining yangi bosqichi insonning shakllanish jarayoni, shaxsiy fazilatlar, hayotiy maqsadlar va qadriyatlar haqidagi tasavvurlarini o'zgartiradi. O'sib

kelayotgan yosh avlod uchun ta'lim tizimi sifat jihatdan yangicha talablar qo'yadi.

Ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish o'z navbatida bu sohada yangi, zamonaviy, ilg'or pedagogik texnologiyalarni izchil joriy etishga ko'p jihatdan bog'liq. Ta'lim samaradorligi o'quvchi bu jarayonda qay darajada faol qatnashayotganligi bilan belgilanishini hisobga olgan holda yangi o'qitish uslublari, shakllari ta'lim oluvchilarga mustaqil fikrlash, ijodiy yondashish uchun imkoniyat yaratadi.

Kadrlar tayyorlash milliy modelidan bosh muddao qilib, komil inson va yetuk malakali mutaxassisni tayyorlashni qo'yilishida ham yuqoridagi masalalar bilan mantiqiy aloqadorlik mavjud. Zero, kadrlar tayyorlash milliy modeli, faqat ta'lim-tarbiyadavagina iborat emas, balki bir-biriga bog'liq bo'lgan ko'pgina hayot bosqichlarini o'z ichiga oladi. Milliy modelimiz, bu – shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, fan, ishlab chiqarishning uzviy birligi va hamkorligi, ularning o'zaro bir-biriga aloqasini aks ettiradi.

Shaxs – kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekt, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi hamda ularni amalga oshiruvchisidir [4]. Shuning uchun ham bizning ajdodlarimiz ta'lim-tarbiya masalasida inson shaxsi uning xususiyatlarini hisobga olib ish ko'rganlar. Buyuk mutafakkirlarimizdan Abu Nasr Farobiy yozganidek, ta'lim-tarbiya ishini boshlashdan avval tarbiyalanuvchilarning shaxsiy xislatlarini o'rganish lozim [5].

Shuni alohida ta'kidlash kerak-ki, milliy ta'lim-tarbiya modeli konsepsiyasining mazmuni milliy turmush tarzi va ma'naviy-axloqiy an'analar bilan bog'liqdir. Shu boisdan ham respublikamiz jamiyatshunos olimlari faylasuflar, ta'lim-tarbiya tizimida milliy modelining asosiy xususiyatlarini tahlil etayotganda ko'proq uning milliy tarbiyadagi o'rni hamda ahamiyatini ochib berishga harakat qilishmoqda.

Jumladan, taniqli faylasuf, akademik E.Y.Yusupovning fikricha, milliy tarbiyaning bu xususiyatlari zamonaviy ta'lim tizimi bilan uyg'unlasha olishi bilan bir qatorda milliy an'alarimiz, qadriyatlarimiz bilan bog'lansagina ijobiy samara beradi [6].

Ma'lumki, milliy ta'lim-tarbiya modelning bosh maqsadi komil insonni tarbiyalashdir. Ushbu masalada ham respublikamiz olimlari o'ziga xos konsepsiyalarni ilgari surdilar [7]. Ma'naviy barkamol inson aql-idrok asosida harakat qiladi. Vataniga, xalqi va millatiga sodiq bo'lish ham madaniyatlilik, ma'naviylik, barkamollik, axloqiy poklik belgilaridan hisoblanadi. Rostgo'ylik, hayoli bo'lish kabi eng ulug' fazilatlar birlashsagina, u komil inson bo'lib yetishadi [8].

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov "din azaldan inson ma'naviyatining tarkibiy qismi sifatida odamzotning yuksak ideallari haq va haqiqat, insof va adolat to'g'risidagi orzu-armonlarini o'zida mujassam etgan, ularni barqaror qoidalar shaklida mustahkamlab kelayotgan g'oya va qarashlarning yaxlit bir tizimidir" [2], - deb aytgan edi. Bu g'oyat teran va chuqur fikrlarda, umuman din, xususan islom dini va qadriyatlarining inson ma'naviyatining tarkibiy qismi ekanligining mohiyati asoslab berilgan.

Xususan, shaxs ma'naviy kamolida islom dinining ahamiyati shundpn iboratki, Islom dinining madaniy qadriyatlar va an'analar, jahon miqyosida islom dini qoldirgan juda ulkan ma'naviy meros nafaqat mintaqamizning tarixiy rivojlanishiga ko'p jihatdan qo'shilgan hissani, balki uning xozir shakllanib borayotgan sifat jihatdan yangi qiyofasini ham belgilab bermoqda.

O'zbek xalqi ma'naviy madaniyatini shakllantirish jarayonida islom qadriyatlarining va yurtimizdan yetishib chiqqan islom allomalarining tutgan o'rni va roli benihoya kattadir. Mana shu qutlug' zaminimizda tug'ilib voyaga yetgan, muborak nomlarini butun islom dunesi cheksiz ehtirom bilan tilga oladigan Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Xoja Baxouddin Nakshband, Axmad Yassaviy, Abduholik G'ijduvoni, Zamaxshariy kabi piri komillarimizni nazarda tutamiz. Ma'naviy xayotimizni mana shu ulug' nomlar bilan bog'laymiz. Istiqolning dastlabki kunlaridan e'tiboran shu ulug' bobokolonlarimizning tabarruk nomlarini tiklashga kirishgan edik. Chunki, bu buyuk insonlarning buyuk nomlari, o'chmas merosi muqaddas dinimiz bilan chambarchas boglanib ketgan, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Biz dinimizni bu ulug'nomlarsiz, bu ulug'nomlarni esa dinimizsiz tasavvur eta olmaymiz.

Bu ajdodlarimizning muqaddas merosidan xalqimizni, jumladan yoshlarimizni ham bahramand qilishga, ularni mana shunday ma'naviy madaniyat muhitida kamol toptirishga, islomning insonparvarlik falsafasidagi shu buyuk g'oyalarni yoshlar qalbidan joy oldirishga sharoit yaratayotganimizni ta'kidlash lozim. Boshqacha

aytganda, biz farzandlarimizni dunyoviy bilimlar bilan bir qatorda Imom Buxoriy to'plagan hadislar, Naqshbandiy ta'limoti, Termiziy o'g'itlari, Yassaviy xikmatlari asosida tarbiya qilmoqdami.

Bu atoqli ulamolalar orqali islomning xalqimiz ma'naviy madaniyati kamolotidagi rolga berilayotgan yuksak bahoning isboti sifatida, dinga oid minglab kitoblar nashr etilgani, masjidud madrasalar obod qilingani, ularning qabrlari xaqiqiy ziyoratgohlarga aylantirilganini eslash kifoya. Bu ulug' ishlar yoshlarimiz ma'naviyatini yuksaltirishga, tarbiyasiga xizmat qiladi.

Yuqori malakali mutaxassis olim, me'mor, san'atkor, harbiy xodim bo'lish barkamollikni anglatmaydi, inson kamolotga yetish uchun zarur hayot maktabini o'tashi, immon-e'tiqod yo'lga kirish talab etiladi [9, 174]. Komillikning shakllantirishda ko'proq o'zimizga mos sharqona madaniy-ma'naviy an'analar, uning o'ziga xosligi, afzalliklariga oid adabiyotlarni chop etish, targ'ib qilish maqsadga muvofiqdir.

Insonning butun umri o'tadigan mahallaning xususiyati shundaki, unda yashovchi har bir oila, shaxs shu ahli jamoa ko'z o'ngida shakllanadi. Mahalla yoshlari tarbiyasi mahalla faoliyati yo'nalishlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan jarayondir. Aholiga eng yaqin bo'lgan hokimiyat bo'g'ini bo'lgan mahalla yoshlar o'rtasida katta tarbiya o'chog'i, ma'naviyat va ma'rifat markazi bo'lmog'i lozim.

Yoshlarda axloqiy madaniyatni oshirishda oilaning, mahallaning, ommaviy axborot vositalarining, davlat va nodavlat jamoat tashkilotlarining o'rni beqiyosdir. Demak axloqiy madaniyatni shakllantirishda milliy g'oya ruhida sug'orilgan yoshlar bugungi va ertangi porloq kelajagimizning asosini tashkil qilishi shubhasizdir.

Mafkuraviy kurashlar kuchaygan bugungi kunda yoshlar qalbida ona-Vatanimizga, boy tariximizga, milliy qadriyatlarimizga, millatning o'lmas ruhi bo'lgan ona tilimizga, ota-bobolarimizdan meros muqaddas dinga sog'lom munosabatni qaror toptirishimiz, ularning mafkuraviy immunitetini shakllantirishimiz maqsadga muvofiqdir.

Yoshlarimizning ma'naviyati yuksalishida va ularni milliy ruhida tarbiyalashda milliy g'oya muhim ahamiyat kasb etadi. Bugun yangi hayot qurish, rivojlangan davlatlar qatoriga chiqish yo'lida dadil borayotgan mamlakatimizda ham milliy g'oya masalasi juda muhim ahamiyatga ega. Milliy g'oya ezgulikka tayanar ekan, buzg'unchi mafkuraga qarshi kurashishda aniq maqsadga qaratilgan targ'ibot ishlarini tashkil etish masalasi dolzarblashib boraveradi.

Mafkuraviy xurujlarga qarshi milliy g'oya asosida kurashda maktabning o'rni alohida. Shu bois, bugun yurtimizda ta'lim-tarbiya sohasida keng ko'lamli islohotlar kechayotgani bejiz emas. "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" g'oyasi asosida O'zbekiston taraqqiyotning yangi davriga qadam qo'yib, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy sohalaridagi islohotlar buyuk umummilliy maqsadga, umumxalq harakatiga aylanib bormoqda.

Ma'rifatparvar jadid bobolarimizning "Najot – ta'limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi", degan so'zlarida teran ma'no mujassam. Zero, har qanday davlat taraqqiyotining ta'mal toshi bevosita ta'lim masalalariga qaratilayotgan e'tibor bilan bog'liq.

Xulosa. Tarixan bolaning ta'lim-tarbiyasiga juda nozik va jiddiy masala sifatida alohida e'tibor qaratilgan. Bu orqali yurtning kelajakdagi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy va ma'naviy taraqqiyotiga zamin yaratilgan. Prezidentimiz Sharq donishmandlarining "Eng katta boylik bu – aql-zakovat va ilm, eng katta meros bu – yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik bu – bilimsizlikdir!" degan hikmatli so'zlarini keltirib, zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanib borayotganini, nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a'zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun, avvalo, ilm-ma'rifat, yuksak ma'naviyat kerakligini, ilm yo'q joyda qoloqlik, jaholat va albatta, to'g'ri yo'ldan adashish holatlari kuzatilishini ta'kidlaganida yuz karra haq edi.

Mafkuraviy xurujlarga qarshi kurashda mamlakatimizning milliy g'oyasi har birimizga kelajakka ishonch, madad, kuch-g'ayrat, shijoat berib, yoshlarimizni, xalqimiz va millatimizni ulug'vor va bunyodkor ishlarga, Vatan, millat, mustaqillik himoyasi yo'lida birlashishga safarbar etadi.

Ushbu yilning yurtimizda "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili", deb e'lon qilinganidan ham bilish mumkinki yurtimizda insonga e'tibor tobora ortib bormoqda. O'zbekistonda olib borilayotgan davlat siyosatining markazida inson va uning manfaatlarini ta'minlashni ustuvor vazifa etib belgilandi. Bu siyosat bir yil bilan cheklanib

qolmasligi, doimo bardavom bo'lishi barchamizga ayon. Bu esa Yangilangan Konstitutsiyamizning mohiyatini aks ettiradi.

O'zbekiston aholisi 2040 yilga borib 50 millionga yetishi, xususan yarmidan ko'pi yoshlar bo'lishi, ularga munosib sharoit qilib berish uchun barqaror iqtisodiyot, xavfsiz davlat, samarali boshqaruv,

ijtimoiy kafolatlar bo'lishi lozim. Bularning barchasi uchun mustahkam huquqiy poydevor – Yangi O'zbekistonning yangilangan Konstitutsiyasidir. Yangilangan Konstitutsiya taraqqiy etgan davlat – Yangi O'zbekistonni qurish g'oyasi atrofida yoshlarni, butun jamiyatimizni jipslashtiradi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Tinchlik, ma'rifat va bunyodkorlik yo'lida hamkorlik. 2016 yil 18 oktabr kuni Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sesiyasining ochilish marosimida so'zlagan nutqi //Xalq so'zi, 2016 yil 19 oktabr.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. –T.: Ma'naviyat. 2008. –B. 34, 36.
3. Irisov A. Ibn Sinoning falsafiy risolalari. Toshkent, O'zbekiston. 1963 yil 20-b.
4. Muloqot jurnali, 1999 yil. № 4. 21-bet.
5. Barkamol avlod orzusi. T. , «Sharq» nashriyoti matbaa konserni. 1999 yil, -B. 144.
6. Nosirov K. Ajdodlar sabog'i. Jamiyat va boshqaruv 1999 yil, №1-2. -B. 45.
7. Yusupov E., Yusupov O'. Oila – ma'naviyat bulog'i. Toshkent, 2003, 18-bet.
8. Tulenov J., G'ofurov Z. Falsafa. Oliy o'quv yurtlari uchun. T. , «O'qituvchi», 1997, 294-bet.
9. Mahkamov U. Axloq-odob saboqlari. T. , «Fan», 1994, 72-bet.
10. Xolmatova M. Oilaviy munosabatlar madaniyati va sog'lom avlod tarbiyasi. T. , «O'zbekiston», 2000, 174-bet.

UDK:37.034:355.233:316.47

Abrorbek RAHMONOV,

O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirligi 36184-harbiy qism podpolkovniki, tadqiqotchi

E-mail: turkili2024@gmail.com

DSc, professor T.Ismoilov taqrizi asosida

FACTORS OF MILITARY PATRIOTIC EDUCATION OF YOUTH IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Annotation

The article analyzes the factors of military patriotic education of youth in the conditions of globalization. The article examines the influence of globalization on the consciousness of young people, the preservation of national and universal values, the improvement of the modern military education system, the role of family and school in shaping patriotic spirit, the attitude of young people to military service and the aspects of forming patriotic feelings from a socio-philosophical perspective. The study effectively uses methods of scientific knowledge, such as data generalization, systematic, comparative, content and hermeneutical analysis, comparison, historicism, logic. The factors that awaken the interest and desire of young people to serve in the military are widely covered.

Key words: Youth, military patriotism, globalization, country, national army, military service, national values, family, technology, education.

ФАКТОРЫ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ В ДУХЕ ВОЕННОГО ПАТРИОТИЗМА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В настоящее время в мире наблюдается рост угрозы перерастания локальных конфликтов и столкновений, региональных войн и разногласий в глобальную войну. В этой ситуации воспитание молодежи в духе военного патриотизма, формирование в их сознании, мышлении и сердцах чувства патриотизма приобретает особую актуальность. В статье анализируются факторы воспитания молодежи в духе военного патриотизма в условиях глобализации, положительные и отрицательные влияния на их воспитание, отношение молодежи к военной службе и аспекты формирования у них патриотических чувств с социально-философской точки зрения. В исследовании эффективно использованы методы научного познания, такие как обобщение данных, системный, сравнительный, контент-анализ и герменевтический анализ, сравнение, историзм, логика, широко освещены факторы, пробуждающие интерес и желание молодежи к военной службе.

Ключевые слова: Молодежь, военный патриотизм, глобализация, страна, национальная армия, военная служба, национальные ценности, семья, технологии, воспитание.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLARNI HARBIY VATANPARVARLIK RUHIDA TARBİYALASH OMILLARI

Аннотация

Bugungi kunda dunyoda sodir bo‘layotgan qurolli mojarо va to‘qnashuvlar, mahalliy urush va kelishmovchiliklar asta-sekinlik bilan jahon urushiga aylanib ketish xavfi ortmoqda. Bu vaziyatda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida kamolga yetkazish, ular ongi, tafakkuri va qalbida vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish har qachongidan dolzarbligini ko‘rsatmoqda. Maqolada globallashuv sharoitida yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash omillari, ularning tarbiyasiga ta‘sir ko‘rsatuvchi ijobiy va salbiy ta‘sirlar, yoshlarning harbiy xizmatga bo‘lgan munosabati va ularda harbiy vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirish aspektlari ijtimoiy-falsafiy tahlil qilingan. Tadqiqotda ilmiy bilishning ma‘lumotlarni umumlashtirish, tizimli, qiyosiy, kontent va gernevitik tahlil, taqqoslash, tarixiylik, mantiqiylik kabi usullardan unumli foydalangan holda yoshlarning harbiy xizmatga qiziqishi va istagini uyg‘otuvchi omillar keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Yoshlar, harbiy vatanparvarlik, globallashuv, mamlakat, milliy armiya, harbiy xizmat, milliy qadriyat, oila, texnologiya, tarbiya.

Kirish. Har bir millatning ertangi kuni bugungi yoshlarning ta‘lim-tarbiyasi va vatanparvarligi bilan belgilanadi. Yer yuzining aksariyat hududlarida sodir bo‘layotgan qurolli mojarо va to‘qnashuvlar, bir millatning ikkinchi bir millat ustidan hukmronlik davо qilishi, yoshlar ongiga turli yo‘llar bilan yot g‘oyalarni singdirish kabi holatlar kuchaygan global davrda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash har bir davlatning kechiktirib bo‘lmas vazifalaridan biriga aylanib bormoqda. Chunki jamiyatning katta qismini tashkil etuvchi yoshlar qatlamining bugungi kundagi ta‘lim-tarbiyasi yurt kelajagini belgilab beradi.

Global dunyoda mamlakat daxlsizligini ta‘minlash, milliy armiya saflarini harbiy vatanparvar o‘g‘lonlar bilan butlash, yoshlar ongida vatan oldidagi burch va mas‘uliyat tuyg‘usini shakllantirish muhimdir. Globallashuvning yoshlar tarbiyasiga ta‘siri qanday? Bugungi kunda yoshlarning harbiy-xizmatga bo‘lgan munosabati, qarashlari qay darajada? Harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning omillari nimalardan iborat?

Bu kabi savollarga javob berish uchun globallashuv sharoitida yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash sabablari, shartlari, ta‘sirlari kabi omillarni chuqur anglash talab etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yoshlarni harbiy vatanparvar etib tarbiyalash va ularni kelajakda qurolli kuchlar saflariga yetuk kadrlar qilib voyaga yetkazishga doir tadqiqot va izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, qachonki barcha kuchlar birlashtirilsa, yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdek ulug‘ maqsadga erishiladi. Bu borada rus olimlaridan V.D.Shirshov yoshlarning vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishda salbiy ta‘sir qiluvchi

omillar, vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirish bosqichlarini tahlil etgan [6] bo‘lsa, R.V.Balashov, V.I.Lutovinov, I.V.Metlik, S.P.Polyakovlar qadimda va zamonaviy dunyoda yosh avlodni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va ularni harbiy xizmatga tayyorlashdagi ilg‘or tajribalar, yurt, armiya va vatanparvarlik masalalarini tadqiq etishgan [7].

Taniqli olim R.Normatov yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy mafkuraning asosiy poydevor ekanligi, vatanparvarlik tushunchasining mohiyati va harbiy vatanparvarlik tarbiyasining maqsadini aniqlashtirgan [4] bo‘lsa Yu yosh tadqiqotchilardan N.Xusanova globallashuvning yoshlar ma‘naviy ongiga ta‘siri, yoshlarni vatanparvar etib tarbiyalashda milliy va uminsoniy qadriyatlarning ahamiyatini o‘rgangan [8]. Biroq bugungi harbiy-siyosiy vaziyat keskinlashgan sharoitda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning omillari va ularning harbiy vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishdagi ahamiyati dolzarb mavzu sifatida alohida tadqiqot mavzusi sifatida o‘rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada kontent tahlil, olingan ma‘lumotlarni umumlashtirish va sintez qilish, o‘xshashlik, taqqoslash, mavhumlashtirish, konkretlashtirish kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning dolzarbligi global dunyoda fan va texnikaning o‘sishi bilan, bir qatorda, yoshlarning ongi va dunyoqarashi ham o‘sib borishi bilan yanada muhim ahamiyatga ega bo‘lmoqda.

Global dunyoda davlatlarning ichki va tashqi tarafdin xavfsiz bo‘lishi, yurt mudofasining mustahkamligi faqat qurol-aslaha va

harbiy-texnika bilan emas balki yurt yoshlarining harbiy vatanparvarlik ruhida qanchalik tarbiyalangani, ularning vatan oldidagi burch va ma'suliyati tuyg'ularini qay darajada anglab yetganligi bilan o'lchanadi. Masalani globallashuvning asl mohiyatini tahlili orqali oydinlashtirish mavzuga muvofiq. Globallashuv dunyo mamlakatlarining turli sohalardagi o'zaro munosabatlari yig'indisi. Globallashuv dunyo mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohada o'zaro yaqinlashuvi, birlashuvi; voqea-hodisalarning bir mamlakat doirasidan chiqib, umuminsoniy miqyosga ega bo'lishi, Yer sharini qamrab olishi [5]dir. Fransuz tadqiqotchisi B.Bandi tomonidan globallashuv jarayoniga uch o'lchovli kriteriy belgilangan: a) globallashuv to'xtovsiz davom etadigan tarixiy jarayon; b) globallashuv jahonning "gomogen"lashuvi va universallashuvi jarayoni; v) globallashuv milliy chegaralarning yuvilib ketish jarayoni [9]. Globallashuv bugungi kunga qadar bir necha sohalarda namoyon bo'lgan. Misol uchun 2007 yilda AQShda yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz. Bu inqirozlarning salbiy oqibatlarini bartaraf etish uchun dunyo mamlakatlari iqtisodiy inqirozga qarshi chora-tadbir rejasini ishlab chiqishga majbur bo'ldilar. Siyosiy sohasida mamlakatlar o'z xavfsizligi va rivojlanishini ta'minlash uchun mintaqaviy, global, xalqaro tashkilotlarga azo bo'lgan bo'lsalar, madaniy sohada globallashuvning yorqin namunasi millat yoshlariga turli xil yod g'oyalarni singdirishga urinishlar, ularning milliy o'zligi va madaniyatini unuttirishga bo'layotgan harakat hosilasi bo'lgan "olomon" madaniyati"da ifodalangan. Bu ofatga qarshi kurashda "ommaviy madaniyat ko'rinishida kirib kelayotgan turli tahdidlar, giyoxvandlik, diniy ekstremizm, missionerlik kabi balo-qazolardan yoshlarni asrash, ularni ta'lim-tarbiyasiga har bir tafakkur egasi mas'ul ekanini hech qachon unutmash kerak. Bu borada asrlar mobaynida shakllangan milliy an'analar, ajdodlarning boy ma'naviy merosiga tayanamiz" [6].Tanganing ikki tarafi bo'lganidek, globallashuvning yoshlar tarbiyasiga ham ijobiy, ham salbiy tarafdari mavjud. Globallashuvning yoshlar tarbiyasidagi ijobiy ta'siri quyidagicha namoyon bo'ladi:

a) yoshlar dunyoqarashi va fikrlashining kengayishi. Globallashuv sharoitida yoshlar dunyo mamlakatlarining madaniyati, urf-odatlarini, ilmiy va texnik sohalarda erishgan yutuqlari bilan tanishish imkoniga ega bo'ladilar. Natijada yoshlar erkin fikrlash, mustaqil qadam tashlash, turli millat fuqarolariga hurmat bilan qarashni o'rganadilar. Har bir mamlakat yoshlari dunyo yoshlari bilan bir butunligini his qilgan holda, global fuqarolik tuyg'usining shakllanishiga erishadilar;

b) yoshlarda bilim olish imkoniyatining yaratilishi. Globallashuv rivojlangan davlatlarning ta'lim dasturlari bilan tanishish va undan foydalanish orqali yoshlar turli oliygohlarda onlayn ta'lim olish, xalqaro konferensiyalarda qatnashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu jarayon yoshlarning professional va kasbiy tayyorgarligini oshirishi va yetuk mutaxassis kadr sifatida shakllanishlariga zamin yaratadi;

v) yoshlar zamonaviy texnologiya va innovatsiyalar bilan tanishishi. Globallashuv natijasida yoshlar zamonaviy texnologiya va innovatsiyalarni tezroq o'zlashtiradi. Misol uchun, yoshlar IT sohasida dasturlash, kompyuter savodxonligi va ijtimoiy tarmoq ilovalaridan ilm-fan, xalqaro biznes va texnologiyalarga yaqinlashib, kelajak uchun fundamental qadamlarni tashlashadi;

g) Dunyo davlatlarining tillari va madaniyatlarini o'rganadi. Har bir navqiron avlodning o'ziga davlat tilini o'rganishi unga yangicha rag'bat beradi. Natijada turli mamlakatlarining madaniyati va erishgan yutuqlarini anglaydi. Rivojlangan mamlakatlarining aksari bugungi kunda ingliz tilida muloqat olib boradi. Tabiiyki, tibbiyot, iqtisodiyot, texnologiya va boshqa ko'plab sohalardagi o'quv adabiyotlarini ingliz tilida yozilgan. Bu ma'lumotlarni o'qib-o'rganish yoshlarning kelajakda o'z hayotiy pozitsiyasiga ega, yurt rivoji uchun o'z hissasini qo'sha oladigan inson sifatida shakllanishlariga yordam beradi.

Globallashuvning yoshlar tarbiyasiga salbiy ta'sirlari sifatida quyidagilarni keltirib o'rinni:

a) milliy meros, an'ana, urf odat va qadriyatlarining zaiflashuvi. Yoshlarning milliy qadriyat, an'ana va urf-odatlar, millat fidoyilari, milliy qahramonlardan faxrlanish tuyg'usining pasayishi. Yoshlarning aksariyat qismi g'arb madaniyatiga intilishi natijasida milliy madaniyat va milliy identiklikka e'tiborsizlik kuchaymoqda. Natijada bu jarayon yoshlar qatlami orasida miliy o'zlikni tan olishda salbiy ta'sir ko'rsatmoqda;

b) yoshlarning g'arb madaniyatiga bo'lgan moyilligining oshishi. Ayni damda g'arb madaniyatining ko'rinishlari ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalarida keng tarqalib, internet

tarmoqlari qarshisida soatlab o'z vaqtini o'tkazayotgan yoshlarning diqqat-e'tibori markazidan joy olishi, natijada ularning fikrlash va tahlil qilish tuyg'ularining yo'qolishiga olib keladi. O'z mustaqil fikriga ega bo'lmagan yoshlar osonlik bilan yot g'oyalar tasiriga tushib qolishi, o'z o'lkasiga xiyonat qilish kabi jirkanch ishlarga qo'l urishi kuzatiladi;

v) axborot oqimining ko'pligi, yolg'on ma'lumotlarning keng tarqalishi. Bugungi kunda ommalashib borayotgan ijtimoiy tarmoqlarning turli saytlaridagi ma'lumotlarning hammasi ham ishonchli emas. Ishonchli bo'lmagan, yolg'on ma'lumotlar yoshlar ongiga salbiy ta'sir qilish ehtimoli yuqori. Buning natijasida yoshlar o'z hayotiy pozitsiyalarini izdan chiqarishi, kelajak maqsadlari sari intilish hissining yo'qolishi kabi salbiy oqibatlarga olib keladi;

g) modern texnologik jihozlarga qaramlilik. Globallashuv davri texnologiya davri bo'lib, yoshlarning texnologik vositalarga qaramligi, ijtimoiy tarmoqlar, zamonaviy texnologik vositalarga bog'lanib qolishi, ularning jismoniy zaiflashishi, ko'p kasallikka chalinishi, imuniteti pasayishiga olib keladi.

Globallashuv yoshlar uchun buyuk imkoniyatlar eshigini ochish bilan bir qatorda, ularning jismoniy va ma'naviy hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Zero, "yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala, haqiqatan ham, hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda" [2].

Globallashuv asrida yoshlarning ehtiyoj va manfaatlaridan kelib chiqib, ularning harbiy xizmatga bo'lgan munosabati qay darajada? Afsuski, bugungi kunda yoshlarning harbiy xizmatga bo'lgan qiziqish va intilishlari biroz pasaygan. Tan olib aytish kerakki, oldinlari yoshlar harbiy xizmatga borishni o'zining fuqarolik burchi, sharaf va milliy g'urur timsoli sifatida ko'rgan bo'lsa, hozirda bu tuyg'uning sustlashgani yoki harbiy-xizmatga borish ikkinchi darajali hodisa sifatida qaralishi kuzatilmoqda. Buning o'ziga xos sabablari bor:

birinchidan, bugungi kundagi yoshlarga yaratilayotgan sharoit, zamonaviy va qulay hayot tarzi. Axborot asrida texnologiya va boshqa sohalarda jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Aksariyat yoshlar bugungi kunda o'z kelajaklarini IT, biznes, ta'lim va tibbiyot sohalarida sinab ko'rmoqda. Buning natijasida harbiy xizmat o'z jozibasini yo'qotgandek tuyulmoqda;

ikkinchidan, yoshlar harbiy xizmatni ularning imkoniyat va erkinliklarini cheklab qo'yuvchi, jismoniy jihatdan qiyinchiliklarga to'la, intizom yuqori bo'lgan muhit sifatida qarashlarining natijasida harbiy xizmatga borish istagi pasayib bormoqda;

uchinchidan, yoshlarning o'z hayotining xavfsizligi uchun xavotirlanishlari. Bugungi kunda yoshlar ongida armiya jangovar qurollarda o'tishmalar olib borish, dala o'quv maydonlarida kechyu-kunduz taktik o'quvlar o'tkazish, favqulodda holatlarda harakat qilish joyi degan noto'g'ri fikr shakllangan. Bu yoshlarda harbiy xizmatga nisbatan qo'rquv hissini vujudga keltirmoqda;

to'rtinchidan, olib borilayotgan harbiy vatanparvarlik tadbirlari va festivallarga aksariyat hollarda yuzaki yondashuvlar, faqatgina nazariyaga tayanib qolish, tayubirlarni nomigagina o'tkazish, harbiy vatanparvarlikka doir targ'ibot va tashviqot ishlarida ijodkorlikning yetishmasligi, harbiy xizmat nufuzi, harbiy-xizmatchilar va ularning oila a'zolari, farzandlariga yaratilayotgan sharoitlar, o'tkazilayotgan harbiy vatanparvarlik tadbirlarini ommaviy axborot vositalarida yetarli darajada yoritmaslik shular jumlasidandir.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash har qachongidan ko'ra dolzarb. Chunki bu tuyg'u jamiyatni har tamonlama rivojlantiruvchi va harakatga keltiruvchi asosiy kuchlardan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bo'yicha uzoqsiz olib boriladigan ishlar dolzarb ahamiyatga egadir. Vatanparvarlik har bir davlat hayotining ma'naviy asosi va jamiyatni har tamonlama rivojlantirish borasida eng muhim safarbar etuvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi" [3].

Yuqoridagi keltirilgan jumalarning mantiqiy davomi sifatida yoshlarni global dunyoda harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning asosiy omillari sifatida quyidagilar keltirildi:

jangovar harakatlarda ishtirok etgan, qurolli kuchlar safida uzoq muddat xizmat burchini o'tagan va bugungi kunda harbiy sohada o'z faoliyatini olib borayotgan ofitser va serjantlarni maktab, kollej va oliy ta'lim muassasalariga jalb etgan holda, uch avlod uchrashuvlarini o'tkazish;

milliy bayramlarda viloyat va shahar markazlari, hiyobon va ko'chalar bo'ylab harbiy saf qo'shiqlarini ijro etgan holda ofitser va serjantlarning tantanali marsh bilan o'tishi, yangi zamonaviy

texnikalarning yurishi kabi demonstrativ ko'rinishlarni ommaga namoyish qilish;

chekka hududlar, tuman va qishloq markazlarida qurol-aslaha va harbiy texnikalar, harbiy-aloqa vositalari, o'q-dorilar, muhandislik va razvedka vositalari namoyishini o'tkazish, harbiy-orkestr, fahriy qorovul, harbiy-xizmatchilarning qo'l jangi sport ko'rinishlarini namoyish etish;

o'quvchi va talaba-yoshlarni o'lkashunoslik va qurolli kuchlar muzeylari, tarixiy obida va qadamjolar, harbiy qism va poligonlarga tashrifini amalga oshirish. Harbiy poligonlarda yuqori sinf o'quvchilarini o'qotar qurollardan amaliy va trenajyor vositalarida o'tishini tashkillashtirish;

o'quvchi-yoshlar o'rtasida harbiy sport o'yinlari o'tkazish, ularning erishgan natijasini e'tirof etish, moddiy va ma'naviy rag'batlantirilishini ta'minlash;

maktab va kollejlarda Amir Temur va Jaloliddin Manguberdi sinflarini yaratish, bu sinflarda ularning harbiy mahorati va vatanparvarligini yoritib beruvchi videoroliklar, ko'rgazmali stend va plakatlari, kitob va jurnallar bilan to'ldirish, ChQBT sinflarini yaratish va ularni o'quv va moddiy-texnik bazasini yanada boyitish;

ommaviy-axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlari orqali harbiy-vatanparvarlik festivallari va tadbirlarini to'liq namoyish etilishini ta'minlash, milliy qahramonlarning vatanparvarligiga doir

kinofilmlar namoyishini ko'paytirish, qurolli kuchlar sohasida olib borilayotgan islohotlar, harbiy xizmatchilar va ularning oilalari, farzandalariga yaratilayotgan imkoniyatlar va shart-sharoitlarni keng yoritish;

oilada ota-onaning farzand tarbiyasidagi mas'uliyatini oshirish, farzandlar ongida harbiy vatanparvarlik tuyg'usini shakllanishida ota-ona asosiy vosita ekanligini tushintirish. Mahalla, ko'cha, maktab va bog'chalarga vatan himoyasi yo'lida shahid bo'lgan, yurt rivojiga o'z hissasini qo'shgan fan-texnika, sport sohalari buyuk natijalarga erishgan shaxslarning nomini berish va ularning qilgan buyuk xizmatlari aks etgan ma'lumotlarni o'quv darsliklariga kiritish.

Xulosa va takliflar. Globallashuv yosh avlod tafakkurini kengaytirib, ularga yangi imkoniyatlar eshigini ochgan bo'lsa ham, jamiyatda milliy qadriyatlarining zaiflashuvi, yoshlarning milliy o'zlik ruhida kamol topishlariga to'sqinlik qiladi. Jamiyat rivoji uchun muhim jarayon globallashuvning yoshlar tarbiyasidagi ijobiy tamonlarini qo'llagan holda ularni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdir. Yoshlarni harbiy-xizmatga bo'lgan qiziqishini yanada oshirish, ularning ona vataniga sidqidildan xizmat qilish sharaflari va mas'uliyatli burch ekanini yoshlar qalbi va ongiga singdirish mamlakat aholisi, jamoat tashkilotlari, vazirlik va idoralarning tizimli, ko'p bosqichli strategik vazifasidir.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O'zbekiston, 2021. – Б. 277.
2. Мирзиёев Ш.М. Камолот ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойидаги нутқи. // <https://www.gazeta.uz/uz/2017/07/01/nutq/> (10.07.2017)
3. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Қуrollи Кучлари ташкил этилганлигининг 25 йиллиги муносабати билан Ватан химоячиларига байрам табриги // www.president.uz 13.01.2017.
4. Норматов Р. Глобаллашув шароитида ватанпарварлик тарбиясининг маънавий-маърифий технологиялари. Республика илмий-амалий конференция материаллар тўплами. – Тошкент: 2019. – Б. 50-52.
5. Мадвалиев А, Худойбергана Д. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. – Тошкент: 2022. – Б. 234.
6. Ширшов В.Д. Основы военно-патриотического воспитания. Учебное пособие. – Екатеринбург: 2021. – С. 27-33.
7. Балашов Р.В, Лутовинов В.И, Метлик И.В, Поляков С.П. Военно-патриотическое воспитание и подготовка молодежи к военной службе: история и современность. Учебно-методические материалы. – Москва: 2010. – С. 3-75.
8. Хусанова Н. Журнал Мирова наука №4 (49) 2021. – С. 248-251.
9. Uralov D, Qarshiev B. Jurnal "Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences". June 2022. Volume.Issue 6. Page 1491.

UDK:37.02:371.3:159.955

Bahora RAHMONOVA,
O'zbekiston jahon tillari universiteti tayanch doktoranti
E-mail: bahora@mail.ru

DSc, professor T.Ismoilov taqrizi asosida

A MODEL FOR IMPROVING PEDAGOGICAL MECHANISMS OF STUDENTS' CRITICAL THINKING AND ITS FORMATION

Annotation

Developing critical thinking skills is an important aspect of the global education system. Critical thinking enables students to evaluate information, analyze situations, and make informed decisions that ultimately contribute to their personal, academic, and professional growth. However, traditional pedagogical mechanisms often fall short of developing students' critical thinking. This article presents a comprehensive model of improving pedagogical mechanisms of students' critical thinking and its formation.

Key words: Critical thinking, society, quality of education, thinking skills, pedagogical mechanisms.

МОДЕЛЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ И ЕГО ФОРМИРОВАНИЯ

Аннотация

Развитие навыков критического мышления является важным аспектом глобальной системы образования. Критическое мышление позволяет студентам оценивать информацию, анализировать ситуации и принимать обоснованные решения, которые в конечном итоге способствуют их личному, академическому и профессиональному росту. Однако традиционные педагогические механизмы часто не способствуют развитию критического мышления учащихся. В данной статье представлена комплексная модель совершенствования педагогических механизмов критического мышления студентов и его формирования.

Ключевые слова: Критическое мышление, общество, качество образования, навыки мышления, педагогические механизмы.

TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASHI VA UNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH MODELI

Аннотасија

Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish global miqyosdagi ta'lim tizimining muhim jihati hisoblanadi. Tanqidiy fikrlash talabalarga ma'lumotni baholash, vaziyatlarni tahlil qilish va ongli qarorlar qabul qilish imkonini beradi, natijada ularning shaxsiy, akademik va kasbiy o'sishiga hissa qo'shadi. Biroq, an'anaviy pedagogik mexanizmlar ko'pincha o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda yetishmaydi. Ushbu maqola talabalarning tanqidiy fikrlash va uni shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirishning keng qamrovli modelini taqdim etadi.

Kalit so'zlar: Tanqidiy fikrlash, jamiyat, ta'lim sifati, fikrlash qobiliyatlari, pedagogik mexanizmlar.

Kirish. Dunyoning barcha hududlari bo'ylab nazoratsiz axborot oqimi jamiyatlarni texnologiya davridagi rivojlanish va o'zgarishlarga moslashishga majbur qildi. Ko'payib borayotgan adabiyotlar ta'limga kiritilgan tanqidiy fikrlash qobiliyatlari muhimligini tan oladi. So'nggi paytlarda ta'lim sohasidagi o'zgarishlar yangidan qiziqish uyg'otdi. Ushbu tadqiqotlar natijasida tanqidiy fikrlash qobiliyatlari ta'limga kiritilishi kerak bo'lgan muhim tarkibiy qism ekanligi va barcha shaxslar uchun fundamental kognitiv ko'nikmalar va moyilliklarni rivojlantirishda asosiy rol o'ynashi ta'kidlandi. Uning fikricha, tanqidiy fikrlash qobiliyatlari ta'lim orqali tarbiyalanishi kerak bo'lgan belgilovchi fazilatlaridan biri sifatida belgilangan. Bundan tashqari, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini tahlil qilishda Lyuis va Smit (1993) va Piro va Anderson (2015) tanqidiy fikrlash tafakkur ham demokratik jamiyat, madaniyat va mamlakatlarning global iqtisodiy raqobatni boshqarish qudratini barpo etishning asosiy mexanizmi deb hisoblashgan. Afsuski, talabalar odatda mustaqil fikrlash yoki o'rganishga o'rgatilmaydi va ular kamdan-kam hollarda bu ko'nikmalarni mustaqil ravishda "o'zlashtiradilar". Tanqidiy fikrlash tug'ma qobiliyat emas. Ba'zi talabalar tabiatan izlanuvchan bo'lishi mumkin bo'lsada, ular tizimli ravishda tahliliy, adolatli va bilimga intilishda ochiq fikrli bo'lish uchun o'qitishni talab qiladi. Ushbu ko'nikmalarga ega bo'lgan talabalar o'zlarining fikrlashlariga ishonch hosil qilishlari va tanqidiy fikrlash qobiliyatini har qanday mazmun sohasi yoki intizomga qo'llashlari mumkin.

Kelib chiqishi. O'quvchilar faoliyatini tanqidiy fikrlash zaruratsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Mohiyatan, hal qilinishi kerak bo'lgan malakalarni ta'minlash uchun eng to'g'ri model o'qituvchining zimmasida bo'lib, tegishli o'quv adabiyotlarini tanlash, ushbu adabiyotlar bilan muayyan tizim bo'yicha ishlash va natijada o'qituvchining zimmasiga tushadi. Ushbu tizim resurslarning yuqori darajasi bilan ajralib turishi kerak, buning yordamida o'qituvchilar talabalarning tanqidiy fikrlash madaniyatini rivojlantirish strategiyasini amalga oshirishlari mumkin. Yuqori aniqlikdagi kichik

model yuqorida qayd etilgan resurslar va o'qituvchi faoliyatining o'zaro ta'sirini tavsiflaydi, bu ta'lim tamoyillarini aks ettiradi va bunday aqliy mehnat jarayonida shakllangan tanqidiy fikrlash qobiliyatlari kelajakda eng samarali bo'ladigan tizim shakllanishini ta'minlaydi.

Talabalarning aqliy dunyosini hisobga olgan holda, mantiqiy rivojlanish mavjudligini ta'kidlash kerak: tanqidiy fikrlash qobiliyati faoliyatning muvaffaqiyati va samaradorligini, shuningdek, o'qitishning mohiyatini va global dunyo jarayonini belgilaydi va fikrlash qobiliyati uchun barcha baholashlarni talab qiladi. Shu bilan birga, o'qituvchilarning ta'kidlashicha, talabalarning tanqidiy fikrlash universal madaniyati hozirgi vaqtda muammoga aylanib bormoqda va mavjud samaradorlik ko'pincha noaniq. Ishlab chiqilgan ilmiy vazifaning tashkiliy tamoyillari faqat ma'lum bir nuqta nazardan bir parcha bilan belgilanadi. O'quvchilarda bu ko'nikmalarni shakllantirishning barcha mezonlari o'qituvchi bilan belgilanadi.

Tadqiqotning ahamiyati. Talabalarning tanqidiy fikrlash mexanizmlarini shakllantirishning nazariy va uslubiy asoslarini ishlab chiqishning ahamiyati barqaror kasbiy rivojlanish uchun yangi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tadqiqotning ahamiyati ta'limning o'zgarishi, innovatsion jarayon va talabalarda yangi qarashlar va yondashuvlarni shakllantirish muhiti bilan bog'liq; kasbiy-pedagogik ta'lim jarayonida kontseptual va mazmunli o'zgarishlarni amalga oshirish zarurati; o'quvchilarni ijodiy jarayonga jalb qilish, shaxsiy tajribani dolzarblashtirish, o'quvchilarni kasbiy faoliyatini amalga oshirishga jalb qilish; tashabbuskorlik, fikrlash mustaqilligi, mas'uliyat va o'rganish motivatsiyasini namoyish etish zarurati. O'quv jarayoni ta'lim jarayonini o'zgartirishni, bilishning reprodaktiv tabiati o'rniga faol o'quv pozitsiyasini shakllantirishni talab qiladi. Ta'lim jarayoni ta'lim muhiti va kasbiy faoliyat tomonidan taqdim etilgan o'qitish usullari va usullariga asoslangan individual va maqsadli. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilib, ta'lim dasturlari mazmuni

sezilarli o'zgarishlarga duch kelmoqda. Bo'lajak mutaxassislarining tanqidiy fikrlashini shakllantirish va rivojlantirish usullarini o'rganishda tanqidiy fikrlash tushunchasi kengayishi aytiladi. Shakllantiruvchi nazariyalar kengaytirilishi, ularning evristik imkoniyatlari kasbiy faoliyatda namoyon bo'lishi kerak.

Adabiyotlar tahlili. Ta'lim sharoitida tanqidiy fikrlashni takomillashtirish bilan bog'liq adabiyotlar talabalar orasida ushbu muhim ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan rivojlanayotgan pedagogik yondashuvlar va asoslarning traektoriyasini ochib beradi. Uilberdan (2000) tanqidiy fikrlashni o'rganilgan mahorat to'plami sifatida o'rganishdan boshlab, maqolada rasmiy mantiqdan kundalik vaziyatlarda tanqidiy fikrlashning yanada moslashuvchan, amaliy qo'llanilishiga tarixiy o'tish ta'kidlangan. Ushbu siljish o'qituvchilarga samarali o'qitish usullari bo'yicha keyingi munozaralar uchun zamin yaratib, muammolarni hal qilish qobiliyatini oshiradigan aniq ko'nikmalarni o'rgatish zarurligini ta'kidlaydi. Nutq o'sib ulg'aygan, Jones va boshq., (2011) onlayn ta'lim muhitida fakultet uchun malaka oshirish muhimligini ta'kidlaydi. Ularning tadqiqotlari Pol va Elder modeli kabi tuzilgan modellarni qo'llash talabalar o'rtasida tanqidiy fikrlashni qanday kuchaytirishi mumkinligini ko'rsatadi. Fakultetlarni rivojlantirish bo'yicha hamkorlikdagi tashabbuslar orqali ushbu modellarni muvaffaqiyatli amalga oshirish o'qituvchilarni tanqidiy fikrlashni samarali o'rgatish uchun vositalar va bilimlar bilan jihozlash zarurligini namoyish etadi. 2015 yilda Ahmad Shukri va Mukundan (2015) tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda badiiy matnlarning rolini o'rganish orqali suhbatga hissa qo'shadilar. Ularning ishi o'quv yondashuvlari va o'quvchilarni jalb qilishning ahamiyatini ta'kidlab, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun qulay sinf muhiti juda muhimdir. Ushbu istiqbolni Yolanda Smit (2015) hamshira o'qituvchilarning tanqidiy fikrlash strategiyalaridan foydalanish niyatlariga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish bilan to'ldiradi. Topilmalar o'qituvchilarning tanqidiy fikrlash va talabalar orasida uning rivojlanishiga samarali yordam beradigan metodologiyalarni yaxshi tushunishlari zarurligini ochib beradi. Yazidah va boshqalar, (2017) o'rta maktab o'quvchilarida tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirish uchun maxsus ishlab chiqilgan so'rovga asoslangan o'qitish modelini taklif qilish orqali nutqni yanada kengaytiradi. Ularning modeli tizimli so'rovning muhimligini ta'kidlaydi, shu bilan birga o'quv jarayonida o'qituvchilarning ustunligi muammolarini hal qiladi va shu bilan tanqidiy fikrlashda talabalarning avtonomiyasini rag'batlantiradigan muvozanatni talab qiladi. Va nihoyat, Garri Sulistyo (2019) suhbatni psixologik istiqbollarni chet Tili (EFL) konteksti sifatida ingliz tilidagi pedagogik amaliyot bilan bog'lash orqali kengaytiradi. Maqola turli xil innovatsion o'qitish strategiyalarini qo'llab-quvvatlaydi va milliy o'quv dasturining tanqidiy fikrlashni til kompetensiyasi bilan birlashtirishga qaratilganligini ta'kidlaydi. Empirik tadqiqotlar va ijodiy o'quv loyihalari uchun bu qo'ng'iroq turli sinf kontekstlarda bilan aks sado adaptiv o'qitish usullari uchun davom etayotgan zarurligini aks ettiradi. Birgalikda ushbu maqolalar tanqidiy fikrlash pedagogikasining keng qamrovli manzarasini aks ettiradi, o'qitish strategiyasining tarixiy evolyutsiyasini va o'qituvchilar ushbu muhim ko'nikmalarni rivojlantirishda duch keladigan zamonaviy muammolarni ochib beradi. Ushbu adabiyotlar sharhidan olingan tushunchalar talabalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirishning samarali pedagogik mexanizmlarini yanada o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ishda biz o'quvchilarning tanqidiy fikrlashni takomillashtirish modelini taklif qilamiz, shu jumladan uni shakllantirishni pedagogik qo'llab-quvvatlashni ham. Model pedagogik asboblarni ishlab chiqishga umumiy yondashuvimizga asoslanadi. To'plamdan olingan usullar bilan ma'lum vazifalarni hal qilishni osonlashtirish, to'liq dastlabki yechilishi qiyin bo'lgan vazifani oddiy hisoblash natijasida osonlik bilan hal qilinadigan oddiy kichik muammolar to'plamiga qisqartirish taklif etiladi. Ushbu yondashuv ta'lim resurslarini turli xil konfiguratsiyalarda qayta birlashtirishga imkon beradi, bu oddiy vazifalar yordamida murakkab obyektning xususiyatlarini aniqlaydigan bir qator mavzularni qamrab olish imkonini beradi, pedagogik yordamning muayyan usulining mazmuni va usullariga qo'yiladigan talablarni pasaytiradi.

Taklif etilayotgan modelning zarur vositalaridan biri bu fikrning yagona monolit mavhum komponenti sifatida emas, balki uning o'rganilayotgan material bilan bog'liq bo'lgan tarkibiy qismlari to'plami sifatida tanqidiy fikrlash g'oyasini shakllantirishga yordam

beradigan algoritmdir. Biz ushbu maqsadda ishlab chiqilgan keng tarqalgan ishlatiladigan "muammolarni hal qilish usullari fondi" ni shakllantirishni osonlashtiradigan algoritmdir. Natijada, bunday fondni rivojlantirishning bevosita yo'nalishi bo'lib, o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish bo'yicha sifat jihatidan farq qiladigan ishlar zarurligiga e'tibor qaratiladi, bu kabi ishlar umuman ta'lim jarayonini kuchaytiradi. Rivojlangan yondashuv o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yordam beradigan, odatda tarixan to'plamga kiritilgan o'quv xarakterining asl vazifasini hal qilishni kamaytiradigan standart algoritmlarga o'xshashlarni taqdim etadigan to'plamdan olingan usullar bilan vazifalar bilan bog'liq.

Tahlil va Natijalar. Talabalarning tanqidiy fikrlash va uni shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirishning taklif etilayotgan modeli nazariy asoslar va empirik tadqiqot natijalarini birlashtirishga asoslangan. Model bir-biriga bog'langan besh komponentdan iborat: o'qituvchilarni tayyorlash, o'quv dasturlarini loyihalash, o'qitish strategiyalari, baholash usullari va texnologiya integratsiyasi.

1-komponent: O'qituvchilar malakasini oshirish

O'qituvchilar o'z o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Buning uchun o'qituvchilar tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi o'quv tajribalarini ishlab chiqish bo'yicha treningdan o'tishlari kerak. Treningda asosiy e'tibor o'qituvchilarning tanqidiy fikrlash tushunchalari haqidagi tushunchalarini, shuningdek, tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi o'quv strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilishi kerak.

2-komponent: O'quv dasturlarini loyihalash

O'quv dasturi tahlil, sintez, baholash va muammolarni hal qilish kabi tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bunga talabalardan real muammolarni o'rganish va tanqidiy fikrlash orqali yechimlarni ishlab chiqishni talab qiladigan so'rovga asoslangan ta'lim yondashuvlarini kiritish orqali erishish mumkin.

3-komponent: Ta'lim strategiyalari

Ta'lim strategiyalari o'quvchilarda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bunga bahs-munozaralar, rolli o'yinlar, amaliy tadqiqotlar va muammolarni hal qilish kabi usullardan foydalanish orqali erishish mumkin. O'qituvchilar, shuningdek, hamkorlikda o'rganishni osonlashtirish va talabalarga tengdoshlari va soha mutaxassislari bilan muloqot qilish imkoniyatini berish uchun texnologiyadan foydalanishlari kerak.

4-komponent: Baholash usullari

Baholash usullari o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini o'lchashga mo'ljallangan bo'lishi kerak. Bunga loyiha asosidagi baholash, taqdimotlar va bahs-munozaralar kabi haqiqiy baholash usullaridan foydalanish orqali erishish mumkin.

5-komponent: Texnologiya integratsiyasi

Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun texnologiya o'quv muhitiga kiritilishi kerak. Bunga onlayn munozaralar forumlari, ta'limni boshqarish tizimlari va simulatsiyalar kabi raqamli vositalardan foydalanish orqali erishish mumkin.

Amalga oshirish va baholash. Taklif etilayotgan model turli darajalarda, jumladan, sinfda, maktabda va butun tizimda amalga oshirilishi mumkin. Modelni sifat va miqdoriy usullarni birlashtirgan aralash usullardan foydalangan holda baholash kerak. Baholashda modelning o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalariga ta'sirini, shuningdek, modelning o'qituvchilar va ma'murlar uchun maqsadga muvofiqligi va maqbulligini o'lchashga e'tibor qaratilishi kerak.

Xulosa. Tanqidiy fikrlash o'quvchilarga murakkab vaziyatlarda harakat qilish, muammolarni hal qilish va yangi muhitga moslashish imkonini beradigan muhim mahoratdir. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash va uni shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha taklif etilayotgan modelimiz tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini tarbiyalash uchun keng qamrovli asos yaratadi. So'rovga asoslangan ta'lim, hamkorlikda o'rganish, muammoli ta'lim, reflektiv amaliyot va qayta aloqa mexanizmlarini o'z ichiga olgan holda, o'qituvchilar tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratishi mumkin. Ushbu modelni amalga oshirish loyihalash va rejalashtirishni talab qiladi. Tanqidiy fikrlashni o'rgatishga ustuvor ahamiyat berish orqali ta'lim muassasalari talabalarga tobora murakkab va tez o'zgarib borayotgan dunyoda muvaffaqiyat qozonish imkoniyatini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Wilber, P. "Fakultet qiziqishlari - fakultet ehtiyojlari: mazmunli tanqidiy fikrlash treningini yaratish". 2000.
2. Jons, P., Kolloff, M. A. va Kolloff, F. "Onlayn kurslarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish usullari bo'yicha professor-o'qituvchilar uchun kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini taklif qilish". 2011 yil.
3. Ahmad Shukri, N. va Mukundan, J. "Adabiy matnlar orqali tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga oid sharh". 2015 yil.
4. Yolanda Smit, A. "Munosabat, sub'ektiv me'yor va qabul qilingan xatti-harakatlar nazorati hamshira o'qituvchilarining tanqidiy fikrlashni o'rgatish strategiyalaridan foydalanish niyati ko'rsatkichi sifatida: Strukturaviy tenglama modeli tahlili". 2015 yil.
5. Yazidah, I., Bambang Irawan, E. va Made Sulandra, I. "O'rta maktabda davralarda tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirish uchun so'rovga asoslangan o'qitish modelini ishlab chiqish". 2017 yil.
6. Garri Sulisty, G. "Tanqidiy fikrlash: Psixologik nuqtai nazardan Efl o'qitish kontekstlarida pedagogik istiqbollarga". 2019.

UDK:321:006

Sanoat RAHMONOVA,
Toshkent davlat transport universiteti tayanch doktoranti
E-mail: sanoatrahmonova1211@gmail.com

TDTrU prof., f.f.d J.Ramatov taqrizi asosida

TRANSFORMATION OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL REFORMS IN THE DEVELOPMENT OF NEW UZBEKISTAN

Annotation

This article substantiates with facts the transformation of spiritual and educational reforms in the development of New Uzbekistan in recent years, as well as reforms in improving spiritual and educational work, and special attention is paid to the education of the younger generation. It is also expressed that spirituality is the embodiment of the self of the people.

Key words: New Uzbekistan, spiritual and educational reforms, ideology, ideological immunity, youth, reading, School, Higher Education, Education, Transformation.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ РЕФОРМ В РАЗВИТИИ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье приводятся факты, свидетельствующие о том, что в последние годы в развитии нового Узбекистана особое внимание уделяется духовно – просветительской трансформации и совершенствованию духовно-просветительской работы, а также воспитанию подрастающего поколения. Также было выражено, что духовность – это воплощение личности народа.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, духовно – образовательные реформы, идеология, идеологический иммунитет, молодежь, читательство, школа, высшее учебное заведение, образование, образование, трансформация.

YANGI O‘ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA MA’NAVIV – MA’RIFIY ISLOHOTLAR TRANSFORMATSİYASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada so‘nggi yillarda Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida ma‘naviy – ma‘rifiy islohotlar transformatsiyasi hamda ma‘naviy-ma‘rifiy ishlarni takomillashtirish borasida olib borilayotgan islohotlar hamda yosh avlod ta‘limtarbiyasiga alohida e‘tibor berilayotganligini faktlar bilan asoslab berilgan. Shuningdek, ma‘naviyat – xalqning o‘zlik timsoli ekanligi ifodalangan.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, ma‘naviy – ma‘rifiy islohotlar, mafkura, mafkuraviy иммунитет, yoshlar, kitobxonlik, maktab, oliy ta‘lim muasasasi, ta‘lim- tarbiya, transformatsiya.

Kirish. Keyingi yillarda yurtimizda yosh avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyash davlat siyosati darajasida e‘tibor qaratilishi bu sohaning naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning barkamol bo‘lib voyaga yetishi uchun sharoitlarni yaratish borasida muhim hujjatlar qabul qilindi. O‘zbekiston mustaqil taraqqiyot yo‘liga qadam qo‘yganligining ilk kunlaridan boshlab mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy-ma‘rifiy sohaga davlat siyosati darajasida ahamiyat berildi. Shuningdek, ushbu siyosat o‘zini to‘liq oqlaganligi mamlakatimizning yaqin tarixi mobaynida bosib o‘tgan tarixiy yo‘li misolida amalda o‘zini to‘la oqlaganligini ko‘rishimiz mumkin. Bunday islohotlarning davomi sifatida ta‘kidlash joiz, bugungi globallashev davrida, dunyoda mafkuraviy kurash avj olgan sharoitda doimo ogoh, sezgir va ma‘naviy uyg‘oq bo‘lib yashashimiz, eng katta boyligimiz bo‘lmish yurtimizdagi millatlararo ahillik, o‘zaro mehr-oqibat hamda hamjihatlik muhitini ko‘z qorachig‘idek asrash va mustahkamlash yo‘lida olib borilayotgan ishlarimizning ma‘no-mazmunini tushunib etishimiz lozim. O‘zaro kelayotgan yosh avlodni vatanparvarlik va millatparvarlik ruhida tarbiyalash dolzarb vazifadir. Bu esa oilada va o‘quv dargohlarida ta‘lim hamda tarbiyaga e‘tiborni kuchaytirishni taqozo etadi. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish yo‘lidan sobitqadamlik bilan odimlamogda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev alohida qayd etganidek, “Biz keyingi yillarda belimizni mahkam bog‘lab, milliy manfaatlarimizni ta‘minlash, xalqimizni rozi qilish yo‘lida sidqidildan mehnat qilib, g‘oyat muhim natijalarni qo‘lga kiritmoqdamiz. Eng asosiy natija – boshlagan islohotlarimiz ortga qaytmaydigan muqarrar tus olganida, bugungi jamiyatimizning ma‘naviy uyg‘onishida namoyon bo‘lmoqda. Ma‘naviy uyg‘oq jamiyatni, o‘z oldiga ulkan vazifalar qo‘yib, kelajak sari ishonch bilan borayotgan xalqni hech kim o‘z yo‘lidan to‘xtata olmaydi”.

Zero, insonlarning dogma holatiga kelib qolgan eskicha fikrlash tarzini o‘zgartirish g‘oyat muhimligini, insonlarning qalbi va

ongida jamiyatni o‘zgartirish va yangilashga ishonch tug‘dirmasdan turib, harakatlantiruvchi kuchlarni va qadriyatlariga munosabati dalil sabablarini o‘zgartirmasdan turib, islohot qilish yo‘lidan amalda olg‘a borish, ayniqsa, yangi jamiyat barpo etish, tamomila yangi munosabatlarni joriy etish mumkin emasligini alohida qayd etgan edi.

Istiqolga erishgan O‘zbekiston Respublikasi uchun mustaqillik ma‘naviy, madaniy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy islohotlarning keng istiqbolli yo‘llarini ochdi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan modernizatsiyalash tufayli jamiyatimiz ma‘naviy-ma‘rifiy iqtisodiy-siyosiy istiqbol sarodimlamogda. Ma‘naviy-ma‘rifiy sohani tubdan islohot qilish va rivojlantirish davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishini tashkil etmoqda.

Mamlakatimizda amalga oshirilgan ma‘naviy-madaniy islohotlar dinamikasi quyidagi 3 bosqichda amalga oshganligini ta‘kidlash joiz:

1. Milliy-ma‘naviy tiklanish bosqichi (1991-2000 yilgacha);
2. Milliy-ma‘naviy tiklanishni rivojlantirish bosqichi (2001-2016 yilgacha);
3. Milliy yuksalish bosqichi (2017 yildan hozirgi kunga qadar).

Bugungi tapaqqiyot yo‘li insoniyatning olamni anglashi, o‘rganilgan bilimlarini milliy va umumbashariy manfaatlarini yo‘lida foydalana olishi, har bir millatning umuminsoniyat istiqboliga uning taraqqiyotiga xizmat qiluvchi ma‘naviy yangilanishning demokratik negizlari shaklida namoyon bo‘lmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlardan ko‘zlangan oliy maqsad jahon siyosati, jahon madaniyoti, jahon madaniyatida o‘zining mustahkamo‘rniga ega bo‘lishdir. Jamiyatda islohotlarni amalga oshirishda umuminsoniy qadriyat deya baholangan ma‘naviy arkonlar– tenglik, adolat, poklik, halollik, ahil qo‘shnichilik va insonparvarlik kabi qadriyatlarni asrash ularni ajdodlardan avlodlarga munosib tarzda yetkazishda alohida e‘tibor qaratildi. Milliy qadriyatlarimizni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish va ularga yangicha mazmun mohiyat bag‘ishlanib, mamlakatimizda tinchlik, farovonlik, demokratiya, vijdon erkinligi va yurtimizda yashayotgan har bir insonning kamol topishi uchun barcha imkoniyatlar va shart-sharoitlar yaratildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-komparativistik tahlil qilingan. Globallashuv sharoitida zamonning o'zi har bir insondan, ayniqsa ichki ishlar idoralari, milliy xavfsizlik sohasida faoliyat oliborayotgan xodimlaridan bugungi kun talablariga javob berish uchun zamonaviy bilim va yuksak malakani shakllantirish o'z ustida uzluksiz ishlashni kun tartibiga qo'yimoqda. Ichki ishlar idoralari hodimlari zamonaviy bilimlar bilan qurollangan fikrlash doirasi keng, uzoqni ko'ra oladigan o'z kasbiga ma'suliyat bilan yondashadigan bo'lsa, o'sha joyda o'zi ham, o'zgalar ham himoyasini topadi. Ulug' ajdodlarimiz Beruniy: "Idora qilish va boshqarishning mohiyati aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya qilish, jamiyatning tinchligi yo'lida o'z tinchligini yo'qotishdan iborat", deb bejizga aytmagan.

Tahlil va natijalar. Mustaqillikning to'rtinchi yilida mamlakatimiz ma'naviy taraqqiyotida jiddiy hodisa ro'y berdi – 1994-yil 23-aprelda Respublika "Ma'naviyat va ma'rifaf" jamoatchilik markazi tashkil etildi. Markazning rivojlanish tarixini quyidagi uch bosqichga bo'lish mumkin:

birinchi bosqich (1994-yil 23-aprel – 1999-yil 3-sentabr) – Markazning shakllanish davri;

ikkinchi bosqich (1999-yil 3-sentabr – 2006-yil 25-avgust) – Ma'naviyat va ma'rifaf kengashi orqali ma'naviy-ma'rifiy, g'oyaviy-mafkuraviy ishlarning o'zaro muvofiqlashtirilishiga erishish davri;

uchinchi bosqich (2006-yilning 25-avgustidan keyingi davr) – Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligiga erishish davri.

to'rtinchi bosqich (2017-yilning 28-iyuldan keyingi davr) – Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish davri.

Endi shu to'rt bosqich xususiyatlari, shu davrlarda amalga oshirilgan ishlarga to'xtalaksak.

1. 1994–1999-yillar Markaz uchun shakllanish yillari bo'ldi. Markazda "Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati", "Umuminsoniy va milliy qadriyatlar", "G'oyalar, fikrlar va dasturlar jamg'armasi", "Sotsiologik tadqiqotlar" bo'limlari tuzildi, ular yetuk kadrlar bilan ta'minlandi, ish faoliyati yo'lga qo'yildi.

1996-yil 9-sentabrda mamlakat Prezidentining "Ma'naviyat va ma'rifaf" jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida"gi farmoni e'lon qilindi. Bu hujjatda ma'naviy-ma'rifiy islohotlarga davlat siyosati darajasida e'tibor berildi. Mazkur hujjatning yana bir muhim jihati shundan iboratki, yosh avlodni buyuk an'analirimiz, yuksak ma'naviy qadriyatlarga sodiqlik ruhida porloq kelajak egalari etib tarbiyalash maqsadida 1997-yildan boshlab 1-oktabr "O'qituvchi va murabbiylar kuni" deb e'lon qilindi.

Markaz faoliyatini yanada jonlantirish maqsadida 1998-yil 24-iyulda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ma'naviy-ma'rifiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va uning samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori e'lon qilindi va joylarda ma'naviyat va ma'rifaf bilan bog'liq ishlarning ahamiyatiga yetarli darajada e'tibor berilmayotgani, milliy istiqloq g'oyalari keng targ'ib qilishda mahalliy ziyolilar, adabiyot, san'at namoyandalari va obro'-e'tiborli faollarni jalb etish izchil va tizimli yo'lga qo'yilmayotgani ta'kidlandi. Ular o'z faoliyatlarini "Nuroni", "Kamolot", "Mahalla", "Navro'z", "Oltin meros", "Sog'lom avlod uchun" jamg'armalari va ijodiy uyushmalar bilan muvofiqlashtirgan holda olib bormayotganlari qayd etildi.

2. Ma'naviyat va ma'rifaf kengashi orqali ma'naviy-ma'rifiy, g'oyaviy-mafkuraviy ishlarning o'zaro muvofiqlashtirilishiga erishish davri (1999-yil 3-sentabr – 2006-yil 25-avgust). Markaz o'z faoliyatini har qancha kuchaytirmasin, globallashuv zamonida dunyoda kechayotgan va yon-atrofimizda sodir bo'layotgan ma'naviy-ma'rifiy ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, islohotlar va jahonda ro'y berayotgan turli voqea-hodisalar targ'ibot-tashviqot ishlarini yangi bosqichga ko'tarishni talab etayotgan edi. Ana shunday ijtimoiy zaruratdan kelib chiqqan, qator maqsad va vazifalari ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot bilan bog'liq davlat va nodavlat tashkilotlari, xususan, "Ma'rifatchilar", "Faylasuflar", "Tarixchilar" jamiyatlari, "Sog'lom avlod uchun", "Mahalla", "Kamolot", "Nuroni", "Navro'z", "Oltin meros", ommaviy axborot vositalarini qo'llab-quvvatlash jamg'armalari, Respublika "Ma'naviyat va ma'rifaf" markazi, Yozuvchilar, Bastakorlar, "Tasviriy oyina" uyushmalari, Badiiy akademiya, Xotin-qizlar qo'mitasi, Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus, Xalq ta'limi, Madaniyat va sport ishlari vazirliklari Respublika Ma'naviyat va ma'rifaf kengashini ta'sis etdi (1999-yilga qadar).

3. Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligiga erishish davri (2006-yil 25-avgustdan 2017 yilgacha).

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida" 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3160-son qarori Markaz rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi.

Respublika Ma'naviyat va ma'rifaf kengashining Respublika Ma'naviyat targ'ibot markazi xamda Milliy g'oya va mafkura ilmiy-amaliy markazini birlashtirish yo'li bilan ularning negizida Respublika Ma'naviyat va ma'rifaf markazini qayta tashkil etildi. Markaz faoliyatini tashkil etishda quyidagi asosiy vazifalar belgilandi:

mamlakatimizda qabul qilinayotgan qonun hujjatlari, davlat dasturlari amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning, mazmun va mohiyatini aholining barcha qatlamlariga yetkazishga qaratilgan targ'ibot-tashviqot ishlarini tizimli va izchil amalga oshirish, bu borada keng jamoatchilik, olimlar, mutaxassislar, ijodkor ziyolilardan iborat "Ma'rifaf" targ'ibotchilar jamiyatini shakllantirish hamda uning faoliyatini doimiy asosda yo'lga qo'yish;

jahonda sodir bo'layotgan murakkab geosiyosiy va g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlarning mazmun-mohiyatini har tomonlama chuqur yoritib borish, terrorism, diniy ekstremizm, aqidaparastlik, separatizm, odam savdosi, "ommaviy madaniyat", narkobiznes va boshqa tahdidlarga qarshi samarali g'oyaviy kurash olib borish;

jamiyatimizning barqaror rivojlanishiga uning istiqboliga g'ov bo'layotgan ichki tahdidlar - el-yurt taqdiriga loqaydlik, mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, oilaviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasiga e'tiborsizlik kabi holatlarga barham berishga qaratilgan kompleks tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish;

yurtimizda istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlar, ijtimoiy toifa vakillari o'rtasida milliy istiqloq g'oyasini keng targ'ib etish, ertangi kunga ishonch tuyg'ularini kuchaytirish, bunyodkorlik ruhini yalpi ijtimoiy harakatga aylantirish;

aholining hududiy, kasbiy hamda yosh hususiyatlarini inobatga olgan holda targ'ibot-tashviqot ishlarini mutanosib, maqsadli va mazmunli yondashuvni joriy etish;

ilmiy asoslangan monitoringini ta'minlashga qaratilgan sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishda ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot ishlarini samaradorligini muntazam yo'lga qo'yish;

yoshlarda g'oyaviy va axborot xurujlariga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish kitobxonlik ko'nikmasini, sog'lom dunyoqarashni shakllantirish, Internet, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan oqilona foydalanish madaniyatini oshirish;

jamoat tashkilotlari bilan o'zaro hamkorlikda mahallalarda uyushmagan yoshlar bilan ishlash, ushbu toifani ijtimoiy-iqtisodiy faollashtirishda hamkorlikni yo'lga qo'yish;

yoshlarimiz va keng aholi qatlamlari o'rtasida dinlararo bag'rikenglik, millatlararo totuvlik va o'zaro mehr-oqibat muhitini mustahkamlash, xalqimizning tarixiy merosi, urf-odatlar va milliy tarbiya an'alarini asrab-avaylash, va kelajak avlodga yetkazish va ajdodlarga munosib avlod qilib tarbiyalash bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish va joriy etish.

Ma'naviy-madaniy sohalarida Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar dinamikasi va asosiy yo'nalishlarini kuzatadigan bo'lsak, dastlab ularning kafolatini ta'minlaydigan huquqiy asoslari yaratildi va mustahkamlandi. Jumladan mustaqillikka erishgan dastlabki yillarimizdan boshlab ushbu sohaning huquqiy asoslarini davlatimiz tomonidan qabul qilingan quyidagi hujjatlar ushbu sohaning huquqiy asoslarini o'zida mujassam etdi:

1) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari: "Respublika "Ma'naviyat va ma'rifaf" jamoatchilik markazini tashkil etish to'g'risida" (1994-yil 23-aprel); "Ma'naviyat va ma'rifaf" jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida" (1996-yil 9-sentabr); "Respublika Ma'naviyat va ma'rifaf kengashini qo'llab-quvvatlash to'g'risida" (1999-yil 3-sentabr).

2) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori: "Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida" (2006-yil 25-avgustdagi PQ – 451-son).

3) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida" (2017 yil iyuldagi PQ-3160-son) qarori ; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ta'lim tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" (2018 yil 17 sentyabrda 736-son qarori); O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar

to'g'risida" (2019 yil -maydagi PQ-4307-son qarori); O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy hamda tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" (2022 yil oktyabrdagi 558-son qarori); O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" (2021 yil 26-martdagi PQ-5040-son) qarori.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston demokratik taraqqiyot yo'lida ma'naviy-madaniy islohotlar dinamikasi va asosiy yo'nalishlari amalga oshirilgan ma'naviy-madaniy islohotlar dinamikasi va asosiy yo'nalishlari yo'lini tanladi. Bu boradagi islohotlarni amalga oshirishda mamlakatda ma'naviy-madaniy islohotlar va ularning yangi ustuvor yo'nalishlari belgilab olindi. Bunda sobiq sovet tuzumi bilan bog'liq jamiyat rivojlanishi to'g'risidagi g'oyaviy-mafkuraviy maqsadlar va printsiplardan voz kechildi.

ADABIYOTLAR

1. Турдиев Б.С. Ўзбекистонда демократик жамият ривожланишида маънавий янгиланишлар стратегияси. Монография. –Т.: "Lesson Press" нашриёти, 2023. -Б.64.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli Farmoni//<https://lex.uz/docs/-5841063>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida" 2017 yil 28 iyuldagi PQ-3160-sonli qarori // <https://lex.uz/uz/docs/-4071203>
4. Rahmonova, S. (2023). Yangi O'zbekistonda ma'naviy-madaniy islohotlar. Current approaches and new research in modern sciences, 2(10), 40-43.
5. Rahmonova, S. (2023). Yuksak ma'naviyatli avlod-Uchinchi Renessans bunyodkorlari. Наука и технология в современном мире, 2(3), 76-79.

UDK:159.96

Shoxsanam SAGATOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: sagatova_7227@gmail.com

O'zMU dotsenti, p.f.d. D.I.Ilxomova taqrizi asosida

INDICATORS OF SUBJECTIVE HAPPINESS AND LIFE SATISFACTION IN WOMEN WITH DISABLED CHILDREN

Annotation

The article examines the indicators of subjective happiness and life satisfaction among women with disabled children. An analysis of the relationship between these indicators and scales of psychological well-being and coping with difficult situations is presented. The study investigates factors influencing the subjective happiness and life satisfaction of women raising children with disabilities.

Key words: Subjective happiness, life satisfaction, disability, children's cerebral palsy, getting out of difficult situations, woman, personal growth, family.

ПОКАЗАТЕЛИ СУБЪЕКТИВНОГО СЧАСТЬЯ И УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ ЖИЗНЬЮ ЖЕНЩИН ИМЕЮЩИХ ДЕТЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ

Аннотация

В статье рассматриваются показатели субъективного счастья и удовлетворенности жизнью женщин, имеющих детей с инвалидностью. Представлен анализ взаимосвязи данных показателей со шкалами психологического благополучия и выхода из сложных ситуаций. Изучены факторы, влияющие на показатели субъективного счастья и удовлетворенности жизнью женщин, воспитывающих детей с инвалидностью.

Ключевые слова: Субъективное счастье, удовлетворенность жизнью, инвалидность, детский церебральный паралич, выход из трудных ситуаций, женщина, личностный рост, семья.

NOGIRON FARZANDI BOR AYOLLARNING SUBYEKTIV BAXT VA HAYOTDAN QONIQQANLIK KO'RSATKICHLARI

Аннотация

Maqolada nogiron farzandi bor ayollarning subyektiv baxtilik va hayotdan qoniqqanlik ko'rsatkichlari o'rganilgan. Mazkur ko'rsatkichlar hamda psixologik farovonlik, qiyin vaziyatlardan chiqish shkalalari orasidagi o'zaro aloqadorlik tahlili keltiriladi. Nogiron farzandni tarbiyalayotgan ayollarning subyektiv baxtilik va hayotdan qoniqqanlik ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi omillar tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Subyektiv baxt, hayotdan qoniqqanlik, nogironlik, bolalar serebral falajligi, qiyin vaziyatlardan chiqish, ayol, shaxsiy o'sish, oila.

Kirish. Dunyo statistikasida Bolalar serebral falaji kasalligi bilan dunyoga kelgan bolalar 1000 tadan 1,7-7%, O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich 2,2-3,5% atrofida tebranadi. Keyingi yillarda BSF ga chalingan bolalar statistik ko'rsatkichlari yuqori ekanligi sababli tadqiqot obyekt sifatida aynan tayanch-harakat apparatida kamchiligi bo'lgan, ya'ni Bolalar serebral falaji (BSF) kasalligi bilan og'rikan, nogiron farzandi bor ayol sinaluvchilarni tanlab oldik. Bolalar serebral falaji kasalligi bilan og'rikan bolalarni parvarishlayotgan onalar boshqa turdagi kasalliklar (ko'rishida, eshitishida, nutqida nuqsoni bo'lgan, aqli zaiflik, autizm) bilan og'rikan bolalarning onalariga qaraganda ko'proq qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar [5]. Bunday holatda ona o'zining kun tartibini bolaning ehtiyojlariga to'liq moslashtirishi hamda shaxsiy vaqtini sarflashi, ijtimoiy tadbirlardan, ish bilan band bo'lishdan o'zini cheklashi kerak bo'ladi. U rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolani parvarishlay turib, turmush o'rtog'idan uzoqlashishi ko'p hollarda munosabatlarning buzilishiga, ajralishga olib keladi. Nogiron bolani parvarishlash bilan bog'liq bo'lgan bunday qiyinchiliklar ota-onalarning intellektual, kommunikativ, emotsional holatiga va ularning sog'lom farzandlari bilan bo'lgan munosabatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [6].

Tadqiqotning maqsadi, nogiron farzandni tarbiyalayotgan ayollarning subyektiv farovonlik darajasi va hayotdan qoniqqanlik darajasini o'rganishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Alohida ehtiyojli bolaning ota-onalari tez-tez aybdorlik, jamiyatdan ajralib qolganlik hissini tuyadilar, o'zlariga bo'lgan bahoning pastligidan aziyat chekadilar. V.V.Tkacheva yozadiki: "Ota-onalarning sog'lom bola tug'ilishi haqidagi kutilmalarining buzilishi hamda amalga oshmaganligi ularda ta'sirchanlikni va emotsional qoniqmaganlikni shakllantiradi, keyinchalik esa, munosabatlardagi, ya'ni - er-xotin munosabatlarida va oilaning bo'lajak munosabatlaridagi vahimani yuzaga kelishiga sabab bo'ladi" [1].

Y.Zucman tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, ona rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolani parvarishlay turib, o'zi hohlamagan holda turmush o'rtog'idan uzoqlashadi. Houser & Seligman o'z ishlarida qayd etishlaricha, ota, ya'ni onaning turmush o'rtog'i ayolning

uzoqlashganini his qilib, oiladan yana ham ko'proq uzoqlashgan holda, boshqa ayollardan emotsional qo'llab-quvvatlashni izlashi mumkin [2].

Jiddiy nizolar yuzaga kelishi oqibatida oiladagi munosabatlarning sifatidan qoniqish darajasi sezilarli darajada pasayib ketishi mumkin, bu esa, ko'pincha munosabatlarning buzilishiga va keyinchalik ajralishga olib keladi [1].

Kanadalik olim L.Zapparoli rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalari bor ayol onalar boshdan kechiradigan stress holatlarini o'rgangan. Olim onalarga psixoterapevtik yordam ko'rsatilganda, ularning samaradorligini oshiruvchi resurslarini yuzaga chiqarish mumkin degan fikrni ilgari suradi [3]. Polshalik olimlar A.Sadzyak, V.Vilinski va M.Vechoreklar tomonidan rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning onalaridagi emotsional yonish ular salomatligining determinanti sifatida ko'rsatiladi, nuqsonli farzandi bo'lgan onalarda emotsional yonish holati yuzaga kelmasligi uchun tavsiyalar ishlab chiqilgan [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning oilalariga psixologik yordam ko'rsatishning konseptual asoslari defektologiyaning ilmiy nazariyalari asosiga qurilgan: L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi; A.N.Leontyev va S.L.Rubinshteynning faoliyat nazariyasi; B.G.Ananyev, M.M.Kabanov va V.N.Myasishevlarining munosabatlar nazariyasi; V.N.Myasishevning shaxs nazariyalari [7].

Zamonaviy olimlarning bir qator g'oyalari ustiga qurilgan salomatligi cheklangan bolalarni tarbiyalayotgan oilalarga psixologik yordam ko'rsatish konsepsiyasida, bunday bolalarning ota-onalari psixologik jarohat olishga moyilliklari haqidagi qoida katta ahamiyat kasb etadi. Bu esa, bevosita shaxsning munosabatlar tizimi bilan bog'liq bo'lib, uning yaxlitligi ko'pgina omillarga, birinchi navbatda, insonning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatiga bog'liq. O'z-o'ziga bo'lgan munosabat shaxsning o'zini anglashi orqali o'zgartiriladi. Ko'pgina olimlarning fikriga ko'ra, o'z-o'zini anglash insonning o'zini va hayotdagi tutgan o'rnini yaxlit baholashini o'z ichiga oladi hamda bu shaxs rivojlanishida nisbatan kech yuzaga keladigan psixik ko'rinish hisoblanadi. O'z-o'zini anglashning kam differensiallangan

tuzilishi o'ziga xos "zaiflikni", "mo'rtlikni" va boshqalarning beradigan bahosiga bog'lanib qolishlikni yuzaga keltirishini, aksincha, uning yuqori differensiallashuvi affektiv kechinmalarning nazoratini anglatadi [7].

Tablil va natijalar. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: 1. Sinaluvchining subyektiv farovonlik darajasini o'lchovchi Lyubomirski va Lepperlarning D.A.Leontyev tomonidan 1-jadval.

Lyubomirski va Lepperlarning D.A.Leontyev tomonidan moslashtirilgan "Subyektiv baxt shkalasi" hamda YE.Dinerning D.A.Leontyev va YE.N.Osinlar tomonidan moslashtirilgan "Hayotdan qoniqqanlikni o'rganish" metodikalari ko'rsatgichlarining normal taqsimlanishga mosligini tekshirish natijalari (Kolmogorov-Smirnov Z mezonni asosida)

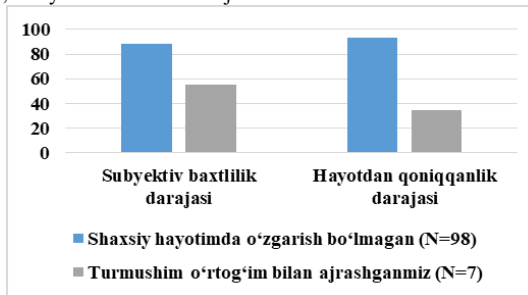
Shkalalar	Min.	Maks.	O'rtacha	St.og'ish	Kolmogorov-Smirnov Z	p
Subyektiv baxtlik darajasi	4	28	18,9	5,8	1,6	0,01**
Hayotdan qoniqqanlik darajasi	5	35	22,6	7,1	1,1	0,19

Izoh: ** - p<0,01

"Subyektiv baxt shkalasi" hamda "Hayotdan qoniqqanlikni o'rganish" metodikalari ko'rsatgichlarining normal taqsimlanishga mosligi Kolmogorov-Smirnov Z mezonni asosida tekshirilganda, quyidagi natijalar aniqlandi. Unga ko'ra, Subyektiv baxtlik darajasi

tarjima qilingan va moslashtirilgan "Subyektiv baxt shkalasi" ekspress-testi. 2. Katta kontingentdagi respondentlarni hayotlaridan subyektiv qoniqqanlik darajalarini aniqlashga qaratilgan E.Diner, R.A.Emmons, R.Dj.Larsen va S.Griffinlar tomonidan ishlab chiqilgan hamda D.A.Leontyev va Y.N.Osinlar tomonidan tarjima qilingan va moslashtirilgan "Hayotdan qoniqqanlikni o'rganish" metodikasi.

(Z=3,5; p<0,01) shkalasi normal taqsimlanish qonuniga mos kelmagan. Shu sababli, tadqiqotning keyingi bosqichda noparametrik mezonlardan foydalanildi.

«1-rasm.» Shaxsiy hayotida sodir bo'lgan o'zgarishlar hamda subyektiv baxtlik va hayotdan qoniqqanlik ko'rsatgichlari orasidagi o'zaro bog'liqlik

Nogiron farzandi bor ayollar shaxsiy hayotida sodir bo'lgan o'zgarishlar hamda subyektiv baxtlik va hayotdan qoniqqanlik ko'rsatgichlari orasidagi o'zaro bog'liqlik o'rganilganda mazkur shkalalar orasida ishonchli farqlar kuzatildi. Subyektiv baxtlik darajasi bo'yicha (H=9,52; p<0,05) yuqori ko'rsatkich shaxsiy hayotida o'zgarish bo'lmagan ayollarga, eng past ko'rsatkich esa, turmush o'rtog'i bilan ajrashgan sinaluvchilarga tegishligi ma'lum bo'ldi. Ushbu shkala bo'yicha qayd etilgan ko'rsatkichlar sinaluvchilarimizning yonlarida turmush o'rtog'larini ularni tushunishga harakat qilib, empatiyani namoyon qilib, yelkama-yelka turib, munosabatlari yomonlashishiga yo'l qo'ymasliklari ularning subyektiv baxtni his qilishlariga, ijtimoiy va madaniy ustanovkalarining to'g'ri qo'yishlariga, yangi tajribalarni o'zlashtirishlariga, o'ziga bo'lgan bahosining baland bo'lishiga, atrofdegilar bilan munosabat o'rnatishlariga, o'zlarini qabul qila olishlariga, ma'naviy yetuk inson bo'lishga intilishlariga, hayotning turli jabhalarida shaxs faoliyatining muvaffaqiyatli kechishiga, bu o'rinda empatiya va ijobiy emotsiyalarni namoyon qilishlariga sabab bo'lishini anglatadi. Past ko'rsatkich natijalari esa, sinaluvchilarimizning turmush o'rtog'larini yonida turmasdan, ularni tushunmasdan, empatiyani ko'rsatmasdan, munosabatlari yomonlashishiga yo'l qo'ysa, ular o'zlarini baxtsiz his qilishlariga, atrofdegilar bilan munosabat o'rnatma olmasliklari va bunga vaqtlari ham bo'lmasligiga, o'zlarini qabul qila olmasliklariga, ma'naviy yetuklikka intilmasliklariga, o'zlariga past baho berishlariga, ijobiy 2-jadval.

Nogiron farzandini parvarishlashiga turmush o'rtog'ining munosabati hamda subyektiv baxtlik va hayotdan qoniqqanlik ko'rsatgichlari orasidagi o'zaro bog'liqlik (Kruskal-Uollis H mezonni)

Ko'rsatgichlar	Nogiron farzandini parvarishlashiga turmush o'rtog'ining munosabati qanday?				H	p
	Qo'llab-quvvatlaydi (N=114)	Qisman yordam beradi (N=31)	Bee'tibor (N=5)	Yordam bermaydi (N=10)		
Subyektiv baxtlik darajasi	85,38	78,53	43,70	49,40	9,01	0,029*
Hayotdan qoniqqanlik darajasi	86,96	75,81	40,80	41,25	13,41	0,004**

Izoh: * - p<0,05; ** - p<0,01

Nogiron farzandini parvarishlashiga turmush o'rtog'ining munosabati bilan subyektiv baxtlik (H=9,01; p<0,05) va hayotdan qoniqqanlik (H=13,41; p<0,01) shkalalari orasida o'zaro ishonchli farqlar kuzatildi. Subyektiv baxtlik darajasi shkalasi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich nogiron farzandini parvarishlashda turmush o'rtog'i qo'llab-quvvatlaydigan sinaluvchilarda, eng past ko'rsatkich esa, turmush o'rtog'i bee'tibor bo'lgan sinaluvchilarimizda aniqlandi. Hayotdan qoniqqanlik shkalasi bo'yicha ham eng yuqori ko'rsatkich

emotsiyalarning kamayib ketishiga olib kelishini va natijada respondentni ichkaridan yemirilishi hamda shaxsiy o'sishdan uzoqda bo'lishini anglatadi.

Hayotdan qoniqqanlik shkalasi bo'yicha (H=23,15; p<0,01) esa, eng yuqori ko'rsatkich shaxsiy hayotida o'zgarish sodir bo'lmagan sinaluvchilarda, eng past ko'rsatkich ham turmush o'rtog'i bilan ajrashgan sinaluvchilarda kuzatildi. Bu ko'rsatkichlardan shuni anglash mumkinki, nogiron farzandning tug'ilishi turmush o'rtog'i bilan o'rtadagi munosabatlarga ta'sir ko'rsatmagan respondentlarda o'z hayotlaridan qoniqish darajasi yuqori bo'ladi. Ya'ni, ularda o'zlarining turmush tarzidan, sog'ligidan, o'z shaxsining rivojidan, emotsional komfortidan qoniqqanlik darajasi yuqoriroq bo'ladi, harakatlari barqaror bo'ladi, hayot mazmunini his qiladilar. Ular kundalik muammolarni qiyinchiliklarsiz bartaraf qiladilar, shuningdek, yangi tajribalarni egallashga ochiqlikni, vijdonlilikni, ekstravertlikni namoyon qiladilar. Turmush o'rtog'i bilan nogiron farzand tug'ilishi sababli ajrashgan sinaluvchilarda esa, hayotdan qoniqqanlik darajasining pastligi ular yuqorida ko'rsatilgan sifatlardan uzoqda ekanligini, odatda atrofdegilar bilan munosabatga kirishishni ma'qul ko'rmasliklarini, ko'proq nevrozizmga moyil bo'lishlarini, qaror qabul qilishda qiyinchiliklarga duch kelishlarini anglatadi.

Nogiron farzandini parvarishlashiga turmush o'rtog'ining munosabati hamda subyektiv baxtlik va hayotdan qoniqqanlik ko'rsatgichlari orasidagi o'zaro bog'liqlik o'rganilganda quyidagi natijalar qo'lga kiritildi:

nogiron farzandini parvarishlashda turmush o'rtog'i qo'llab quvvatlaydigan sinaluvchilarda, eng past ko'rsatkich esa, turmush o'rtog'i bee'tibor bo'lgan sinaluvchilarimizda ko'rindi.

Ushbu natija nogiron farzandni tarbiyalayotgan ayollarning subyektiv baxtlik va hayotdan qoniqqanlik darajasi, ya'ni, atrof-dunyoni qanday qabul qilishi, uning ishonchlarini, tasavvurlari, o'z hayotidan qoniqishi, oilaviy munosabatlar ijobiy yoki salbiy bo'lishi turmush o'rtog'ining nogiron bola parvarishida ko'rsatadigan e'tibori

va yordami darajasiga bog'liqligini anglatadi. Turmush o'rtog'i nogiron farzandni parvarishlashda yordam qo'lini cho'zgan oilada ayol subyektiv baxtni his qiladi, ijtimoiy va madaniy ustanovkalarni to'g'ri qo'yadi, yangi tajribalarni o'zlashtirishlariga, o'ziga bo'lgan bahosining baland bo'lishiga, atrofdagilar bilan munosabat o'rnatishiga, o'zini qabul qila olishiga, ma'naviy yetuk inson bo'lish uchun intilishiga, hayotda o'z faoliyatining muvaffaqiyatli kechishiga, bu o'rinda empatiya va ijobiy emotsiyalarni namoyon qilishlariga sabab bo'lishini anglatadi. Past ko'rsatkich natijalari esa, sinaluvchilarimizning turmush o'rtoqlari yonida turmasdan, ularni tushunmasdan, empatiyani ko'rsatmasdan, munosabatlari yomonlashishiga yo'l qo'ysa, ular o'zlarini baxtsiz his qilishlariga, 3-jadval.

Nogiron farzandi bor ayollarda qiyin vaziyatdan chiqish yo'llari hamda subyektiv baxtlilik va hayotdan qoniqqanlik ko'rsatkichlari orasidagi o'zaro bog'liqlik (Kruskal-Uollis H mezon)

Ko'rsatkichlar	O'rtacha ranglar			H	p
	Qiyin vaziyatlardan oson chiquvchilar (N=59)	Qiyin vaziyatlarda tushkunlikka tushuvchilar (N=96)	Qiyin vaziyatlarda noadekvat reaksiya namoyon etuvchilar (N=5)		
Subyektiv baxtlilik darajasi	97,9	69,2	92,0	14,4	0,001**
Hayotdan qoniqqanlik darajasi	89,7	75,0	77,5	3,7	0,158

Izoh: ** - p<0,01

Bu shkala bo'yicha yuqori ko'rsatkich qiyin vaziyatlardan oson chiquvchi sinaluvchilarda, past ko'rsatkich esa, qiyin vaziyatlarda tushkunlikka tushuvchilarda aniqlandi. Ushbu natija o'zlarini baxtli deyish mumkinligi haqidagi tasavvurlari, bilimlari, o'y-fikrlari mavjud bo'lgan, oilaviy muhitdagi emotsional munosabatlardan qoniqqan, oila a'zolari tomonidan yaxshi munosabatlarni yaratish uchun harakat qilishayotganini bildirgan sinaluvchilarimizda qiyin vaziyatlarda o'zlarini yo'qotib qo'ymasdan, oson chiqishlarini, subyektiv baxt darajasi past bo'lgan, ya'ni, o'zlarini baxtli deb hisoblamaydigan, oiladagi emotsional munosabatlardan ko'ngli to'lmaydigan, oila a'zolari tomonidan hech 4-jadval.

Nogiron farzandi bor ayollarda psixologik farovonlik hamda subyektiv baxtlilik va hayotdan qoniqqanlik ko'rsatkichlari orasidagi korrelyatsion bog'liqlik (Spirman mezon)

Shkalalar	Subyektiv baxtlilik darajasi	Hayotdan qoniqqanlik darajasi
Ijobiy munosabatlar	0,437**	0,319**
Avtonomiya	0,148	0,142
Atrof-muhitni boshqarish	0,334**	0,413**
Shaxsiy o'sish	0,285**	0,272**
Hayotdagi maqsadlar	0,296**	0,244**
O'z-o'zini qabul qilish	0,347**	0,472**
Psixologik farovonlik	0,434**	0,428**

Izoh: ** - p<0,01

Demak, subyektiv baxtlilik darajasi uqori bo'lgan sinaluvchilarda, u'ni kognitiv tomondan o'zlarini baxtli deush haqidagi tasavvurlar va fikrlari mavjud bo'lgan, oilaviy muhitdagi hissiyot va yemotsialarni aks yettiradigan, ijobiy munosabatlarni o'rnatish uchun o'zi va oila a'zolarining sa'u-harakatlarini uyatarli deb hisoblovchi auollarda psixologik farovonlikning deyarli barcha shkalalari ko'rsatkichlari uqori bo'ladi. YA'ni, ular atrofdagi uuz berautgan voqealarni nazorat qiladigan, shaxsiy utuqlarini kuzatadigan, hauotdagi maqsadlari uo'nalishini to'g'ri qo'ua oladigan hamda o'zlariga nisbatan ijobiy fikrda bo'ladi. Bu uyerda korrelyatsional ijobiuligi bois bir ko'rsatkichning oshib ketishi boshqa ko'rsatkichlarning ham oshib ketishiga olib kelautganini ko'rishimiz mumkin.

Hayotdan qoniqqanlik darajasi bo'uicha uqori ko'rsatkichni ko'rsatgan respondentlarda, u'ni turmush o'rtog'i va o'zi o'rtasida sog'lom munosabatlarning mavjudligiga ishonish, farzandini katta hauotga tauuorlashga tauuorlik holati, oilaning ijtimoiu-iqtisodiu ahvoli, nikohning do'stona asosini mustahkamlash kabi xususiatlarning mavjud bo'lishi ham psixologik farovonlikning

atrofdagilar bilan munosabat o'rnatmasliklari va bunga vaqtlari ham bo'lmasligiga, o'zlarini qabul qila olmasliklariga, ma'naviy yetuklikka intilmasliklariga, o'zlariga past baho berishlariga, ijobiy emotsiyalarning kamayib ketishiga olib kelishini va natijada respondentni ichkaridan yemirilishi hamda shaxsiy o'sishdan uzoqda bo'lishini anglatadi.

Nogiron farzandi bor ayollarda qiyin vaziyatdan chiqish yo'llari hamda subyektiv baxtlilik va hayotdan qoniqqanlik ko'rsatkichlari orasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilinganda, nogiron farzandi bor ayollarda qiyin vaziyatdan chiqish yo'llari bilan subyektiv baxtlilik darajasi (H=14,4; p<0,05) shkalasi orasidagi ishonchli farqlar borligi ma'lum bo'ldi.

qanday ijobiy munosabatlarni qabul qilmaydigan sinaluvchilar qiyin vaziyat yuzaga kelganda tushkunlikka tushib qolishlarini anglatadi.

Nogiron farzandi bor ayollarda psixologik farovonlik hamda subyektiv baxtlilik va hayotdan qoniqqanlik ko'rsatkichlari orasidagi korrelyatsion bog'liqlik Spirman mezon asosida tahlil qilinganda, subyektiv baxtlilik darajasi va hayotdan qoniqqanlik darajalari hamda ijobiy munosabatlar, atrof-muhitni boshqarish, shaxsiy o'sish, hayotdagi maqsadlar, o'z-o'zini qabul qilish, shuningdek, psixologik farovonlik shkalalari o'rtasida ishonch darajasidagi ijobiy korrelyatsiyalar mavjudligi aniqlandi.

deyarli barcha shkalalari bo'uicha uqori ko'rsatkichni namouon qilinishini shartlaudi.

Xulosa va takliflar. Bolalar serebral falajligi kasalligi bilan og'rikan bolalar onalarining subyektiv baxtlilik va hauotdan qoniqqanlik ko'rsatkichlari normadan past ekanligi aniqlandi. Tadqiqotimiz natijalaridan kelib chiqqan holda, ikki tomonlama xulosaga kelish mumkin. Bir tomondan, subyektiv baxtlilik hamda hayotdan qoniqqanlik ko'rsatkichlari yuqori bo'lishi respondentlarning turmush o'rtog'i bilan bo'lgan munosabatlariga, nogiron farzandni parvarishlashda turmush o'rtog'ining ko'rsatadigan yordam darajasiga, ayolga nisbatan empatiyani namoyon qila olishiga bog'liq. Ikkinchi tomondan esa, nogiron farzandi bor auollarda qiun vaziatdan chiqish uo'llari hamda subyektiv baxtlilik darajasi orasida ijobiy korrelyatsiyalar aniqlangani sababli, ayollarda subyektiv baxtlilik va hayotdan qoniqqanlik shkalalari bo'yicha qayd etilgan yuqori ko'rsatkichlar ularda qiyin vaziyatlardan chiqish hamda psixologik farovonlik ko'rsatkichlarining yuqori bo'lishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Ткачева, В.В. Модель "Сотрудничество" как база оптимального пути воспитания ребенка с психофизическими недостатками / В. В. Ткачева// Коррекционная педагогика. - 2007. - N 2 (20). - С. 68-77 15с.
2. Селигман, М. Обычные семьи, особые дети: Системный подход к помощи детям с нарушениями развития / М. Селигман, Р.Б. Дарлинг. – М.: Теревинф, 2007. – 368 с.
3. Busisiwe Masano Louise Zapparoli "Parenting stress in zambian parents of children with developmental disabilities" Graduate program in psychology York university Toronto, Ontario August 2020.
4. Sadziak, Aleksandra & Wiliński, Wojciech & Wieczorek, Marta. (2019). Parental burnout as a health determinant in mothers raising disabled children. Baltic Journal of Health and Physical Activity. 11. 77-89. 10.29359/BJHPA.11.3.08.
5. Sagatova S. The origin of children cerebral palsy and its psychological aspects. – 2022.
6. III. Сагатова Замоновий психологияда психологик фаровонлик феноменининг ўрганилиши // Academic research in educational sciences. 2024. №NUU Conference 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zamonaviy-psihologiyada-psihologik-farovonlik-fenomening-rganilishi> (дата обращения: 11.11.2024).

7. Хьелл Л.А, Зиглер Д. Теории личности: Основные положения, исследования и применение. – СПб: Питер, 2014. – 606 с. С. 574-601.

Mavjuda SADULLAYEVA,
Toshkent davlat transport universiteti o'qituvchisi
E-mail: mavjuda1975m@mail.ru

Nukus innovatsiya instituti dotsent, p.f.n G.Izetaeva taqrizi asosida

KASR TARTIBLI HOSILA BA'ZI ELEMENTAR FUNKSIYALARNI HISOBLASH VA GEOMETRIK MA'NOLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada kasr tartibli hosila ba'zi elementar funksiyalarni hisoblash va geometrik ma'nolari keng tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Kasr, hosila, hisoblash, matematika, element.

РАСЧЕТ И ГЕОМЕТРИЧЕСКИЙ СМЫСЛ НЕКОТОРЫХ ЭЛЕМЕНТАРНЫХ ФУНКЦИЙ ДЕСЯТИЧНОЙ ПРОИЗВОДНОЙ

Аннотация

В данной статье подробно анализируются вычисление и геометрический смысл некоторых элементарных функций дробных производных.

Ключевые слова: Дробь, производная, вычисление, математика, элемент.

CALCULATION AND GEOMETRIC MEANINGS OF SOME ELEMENTARY FUNCTIONS OF DECIMAL DERIVATIVE

Annotation

In this article, the calculation and geometric meanings of some elementary functions of fractional derivatives are extensively analyzed.

Key words: Fraction, derivative, calculation, mathematics, element.

Kirish. Ko'plab fizik jarayonlar differensial tenglamalar, shu jumladan kasr tartibli hosilalari bilan differensial tenglamalar yordamida tasvirlangan. Hozirda ularning soni juda katta kasr hosilalari bilan differensial tenglamalar nazariyasi va qo'llanilishi bo'yicha kitoblar va maqolalar, lekin kasrli differensial bilan tasvirlangan ob'ektlarga qiziqish tenglamalar bugungi kungacha zaiflashmagan va birinchi navbatda, bu ularning fizika va matematikaning turli sohalarida ko'p qo'llanilishi bilan bog'liq. Dinamik modellashtirishda kasrli xarakterdagi jarayonlar, ko'pincha nafaqat to'g'ridan-to'g'ri, balki teskari muammoni ham hal qilish kerak, ya'ni bo'shlang'ich funksiyalarni topish. Ushbu modelda kasr tartibli hosilasi ishlatiladigan asl funktsiyani topishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Matematik analizning kasr hisobi deb ataladigan bo'limikasming hosilalari va integrallarini tadqiq qilish va qo'llash tartibli, uzoq tarixga va boy mazmunga ega. Kasr tartiblihosila hisoblash matematikaning turli sohalarini bilan chuqur aloqaga ega: funksiyalar nazariyasi, integral va differensial tenglamalar va boshqalar.

Differensiallash kontseptsiyasini p kasr qiymatlariga

$$\frac{d^p f(t)}{dt^p}$$

umumlashtirish g'oyasi differensialning paydo bo'lishi bilan deyarli bir vaqtning o'zida paydo bo'ldi hisob. Bu yo'nalishdagi ilk qadamlarni L. Eyley, P. Laplas va J.Furye. Kasr hisobining haqiqiy tarixi 19-asrning 30-yillarida paydo bo'lgan N.H.Abel va J. Liouvilning ishlarida ko'rsak bo'ladi. J. Liouville 1832-1837 yillarda unikasr tartibli integral va differensiallar nazariyasini asoschisi deyishga haqli bir nechta maqolalar chop qildi.

J.Liouville 1832 yilda ko'rsatkichli funksiyalar va

$$f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} c_k e^{\alpha_k x}$$

ko'rinishda yozish mumkin bo'lgan funksiyalar uchun kasr tartibli differensial tushunchasini quyidagicha aniqladi:

$$D^p f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} c_k \alpha_k^p e^{\alpha_k x}$$

Bu yerda p - ixtiyoriy kompleks son.

$$D_{ax}^{\alpha} \varphi(x) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{d}{dx} \int_a^x \frac{\varphi(t)}{(x-t)^{\alpha}} dt \quad 0 < \alpha < 1.$$

J.Liouville asarlaridan keyin B.Riman asarini muhim o'ringa qo'yish kerak. B.Riman biz hozir qo'llayotgan integro-differensiallash nazariyasini yaratdi: u kasr integral va hosilalarni aniqladi va ularning xossalarini o'rganadi. Bu asarlar turkumini 1847 yilda talabalik yillarida tugatgan, ammo ular vafotidan 10 yil o'tib, 1876 yilda nashr etilgan.

Funksiyaning kasr tartibli hosilalari turli yo'llar bilan aniqlanadi. Eng keng tarqalgan Riemann-Liouville ta'rifi

$$\frac{d^{\alpha} f(x)}{dx^{\alpha}} = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{d}{dx} \int_{\alpha}^x \frac{f(t) dt}{(x-t)^{\alpha}}$$

$$\Gamma(z) -$$

Bu yerda gamma-funksiya Leonard Eyley tomonidan kiritilgan matematik funktsiya.

KasrtartiblihosilaniRiemann-Liouville ta'rifumulashtiribaytsak

$$\text{Ta'rif: } [a; b] \text{ oraliqdaaniqlangan } \varphi(x)$$

funksiyabo'lsinva $0 < \alpha < 1$ berilgan.

Ushbu

$$D_{ax}^{\alpha} \varphi(x) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{d}{dx} \int_a^x \frac{\varphi(t)}{(x-t)^{\alpha}} dt \quad 0 < \alpha < 1.$$

ko'rinishdagi ifodalar $\varphi(x)$ funksiyaning Riman-

Liouville ta'rifidagi α tartibli hosila deyiladi. Aytaylik, $\varphi(x)$

funksiya $[a; b]$ oraliqda aniqlangan bo'lib, $0 < \alpha < 1$ bo'lsin. Ta'rif. Ushbu

ifodagi $\varphi(x)$ funksiyaning Riman- Liuvill ma'nosidagi α tartibli xosilasi deyiladi. Matematik analiz kursidagi Beta va Gamma funksiyalarga tegishli ba'zi formulalar:

$$B(a; b) = \int_0^1 x^{a-1} (1-x)^{b-1} dx; \quad \Gamma(a) = \int_0^{+\infty} x^{a-1} e^{-x} dx$$

Betta va Gamma funksiyalarning ba'zi xossalari:

$$\Gamma(a+1) = a\Gamma(a)$$

$$\Gamma(n) = (n-1)! \quad n \in \mathbb{N}$$

$$B(a; b) = \frac{\Gamma(a)\Gamma(b)}{\Gamma(a+b)}$$

$$B(a; 1-a) = \frac{\pi}{\sin a\pi}$$

$$\Gamma(a) \cdot \Gamma(1-a) = \frac{\pi}{\sin \pi a}$$

$$a = \frac{1}{2}; \quad \Gamma\left(\frac{1}{2}\right) = \sqrt{\pi}$$

$$a = \frac{3}{2}; \quad \Gamma\left(\frac{3}{2}\right) = \frac{1}{2} \Gamma\left(\frac{1}{2}\right) = \frac{\sqrt{\pi}}{2}$$

$$a = -\frac{1}{2}; \quad \Gamma\left(-\frac{1}{2}\right) = -2\sqrt{\pi}$$

$$a = -\frac{3}{2}; \quad \Gamma\left(-\frac{3}{2}\right) = \frac{4}{3}\sqrt{\pi}$$

$$\Gamma\left(\frac{1}{2} + n\right) = \frac{(2n-1)!!}{2^n} \sqrt{\pi}$$

$$\Gamma\left(\frac{1}{2} - n\right) = \frac{(-2)^n}{(2n-1)!!} \sqrt{\pi}$$

Riman- Liuvillma'nosidagi α tartibxosilaning xossalari:

1) Agar $\alpha \in (0, 1)$ va $\varphi(x)$ funksiya $[a; b]$ kesmada tekis yaqinlashuvchibo'lsa,

$[a; b]$ oraliqning deyarli barcha nuqtalarida $\varphi(x)$ funksiyaning α (kasr) tartibli hosilasi mavjud bo'lib, quyidagi formula o'rinli bo'ladi:

$$D_{ax}^{\alpha} \varphi(x) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \left[\frac{\varphi(a)}{(x-a)^{\alpha}} + \int_a^x \frac{\varphi'(t) dt}{(x-t)^{\alpha}} \right] \quad 0 < \alpha < 1$$

$$2) D_{ax}^0 \varphi(x) = \varphi(x)$$

Riman- Liuvillma'nosidagi α tartibli xosila yordamida ba'zi elementar funksiyalarni hosilarni ko'rib chiqamiz:

1) $y = x^k$ funksiyaning $[0; 1]$ kesmadagi $\alpha = \frac{1}{2}$ tartibli kasr xosilasi.

$$\begin{aligned} D_{0x}^{\frac{1}{2}} (x^k) &= \frac{1}{\Gamma\left(\frac{1}{2}\right)} \int_0^x \frac{kt^{k-1}}{(x-t)^{\frac{1}{2}}} dt = \left[\begin{array}{l} t = \sigma x \\ dt = x d\sigma \\ t = 0 \quad \sigma = 0 \\ t = x \quad \sigma = 1 \end{array} \right] = \\ &= \frac{k}{\Gamma\left(\frac{1}{2}\right)} \left[\int_0^1 \sigma^{k-1} x^{k-1} (x - \sigma x)^{-\frac{1}{2}} x d\sigma \right] = \\ &= \frac{kx^{k-1}}{\Gamma\left(\frac{1}{2}\right)} B\left(k; \frac{1}{2}\right) = \frac{kx^{k-\frac{1}{2}}}{\Gamma\left(\frac{1}{2}\right)} \cdot \frac{\Gamma(k)\Gamma\left(\frac{1}{2}\right)}{\Gamma\left(k + \frac{1}{2}\right)} = \frac{kx^{k-\frac{1}{2}}}{\Gamma\left(k + \frac{1}{2}\right)} \Gamma(k) \end{aligned}$$

$$D_{0x}^{\frac{1}{2}}(x^k) = \frac{kx^{k-\frac{1}{2}}}{\Gamma(k+\frac{1}{2})} \Gamma(k)$$

Demak,

2) $y = \sin x$ funksiyani $[0;1]$ kesmadagi $\alpha = \frac{1}{2}$ tartibli kasr xosilasi.

$$\begin{aligned} D_{0x}^{\frac{1}{2}}(\sin x) &= D_{0x}^{\frac{1}{2}}\left(\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n+1}}{(2n+1)!}\right) = \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \int_0^x \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n \frac{t^{2n}}{(2n)!}}{(x-t)^{\frac{1}{2}}} dt = \left[\begin{array}{l} t = \sigma x \\ dt = x d\sigma \\ t = 0 \quad \sigma = 0 \\ t = x \quad \sigma = 1 \end{array} \right] = \\ &= \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \int_0^1 \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n \frac{\sigma^{2n} x^{2n}}{(2n)!}}{(x-\sigma x)^{\frac{1}{2}}} x d\sigma = \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \int_0^1 \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n \sigma^{2n} x^{2n+\frac{1}{2}} (1-\sigma)^{-\frac{1}{2}}}{(2n)!} d\sigma = \\ &= \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n+\frac{1}{2}}}{(2n)!} \int_0^1 \sigma^{2n} (1-\sigma)^{-\frac{1}{2}} d\sigma = \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n+\frac{1}{2}}}{(2n)!} \int_0^1 \sigma^{2n+1-1} (1-\sigma)^{\frac{1}{2}-1} d\sigma = \\ &= \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n+\frac{1}{2}}}{(2n)!} B(2n+1; \frac{1}{2}) = \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n+\frac{1}{2}}}{(2n)!} \frac{\Gamma(2n+1)\Gamma(\frac{1}{2})}{\Gamma(2n+\frac{3}{2})} = \\ &= \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n+\frac{1}{2}}}{(2n)!} \frac{\Gamma(2n+1)}{\Gamma(2n+\frac{3}{2})} = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n+\frac{1}{2}}}{(2n)!} \frac{(2n)!}{(2n+\frac{1}{2})\Gamma(2n-\frac{1}{2}+1)} = \\ &= \dots = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n+\frac{1}{2}}}{(2n)!} \frac{(2n)!}{(2n+\frac{1}{2})(2n-\frac{1}{2}+1)\dots(1+\frac{1}{2})\Gamma(\frac{1}{2})} = \\ &= \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{x^{2n+\frac{1}{2}}}{(2n)!} \frac{(2n)!}{(4n+1)(4n-1)\dots\sqrt{\pi}} = \\ &= \frac{\sqrt{x}}{\sqrt{\pi}} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{x^{2n}}{(2n)!} \frac{(2n)! 2^n}{(4n+1)!!} = \\ &= \frac{\sqrt{x}}{\sqrt{\pi}} \cos x \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(2n)! 2^n}{(4n+1)!!} \\ D_{0x}^{\frac{1}{2}}(\sin x) &= \frac{\sqrt{x}}{\sqrt{\pi}} \cos x \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(2n)! 2^n}{(4n+1)!!}; \end{aligned}$$

Demak,

$$D_{0x}^{\frac{1}{2}}(\sin x) = \sqrt{x} \cos x \sum_{n=0}^{\infty} \frac{\Gamma(2n+1)}{\Gamma(2n+\frac{3}{2})} \quad (1)$$

Isboti uchun :

$$\begin{aligned}
 D_{0x}^{\frac{1}{2}}(\sqrt{x} \cos x) &= D_{0x}^{\frac{1}{2}}\left(\sqrt{x} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^{n+1} x^{2n}}{(2n)!}\right) = D_{0x}^{\frac{1}{2}}\left(\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n+\frac{1}{2}}}{(2n)!}\right) = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \int_0^x \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^{n+1} (2n+\frac{1}{2}) t^{2n-\frac{1}{2}}}{(2n)! (x-t)^{\frac{1}{2}}} dt = [t = \sigma x] = \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \int_0^1 \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n (2n+\frac{1}{2}) (\sigma x)^{2n-\frac{1}{2}} x}{(2n)! (x-\sigma x)^{\frac{1}{2}}} d\sigma = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{(2n+\frac{1}{2})}{(2n)!} x^{2n} \int_0^1 \sigma^{2n-\frac{1}{2}} (1-\sigma)^{-\frac{1}{2}} d\sigma = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{(2n+\frac{1}{2})}{(2n)!} x^{2n} \int_0^1 \sigma^{2n+\frac{1}{2}-1} (1-\sigma)^{\frac{1}{2}-1} d\sigma = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{(2n+\frac{1}{2})}{(2n)!} x^{2n} B(2n+\frac{1}{2}; \frac{1}{2}) = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(\frac{1}{2})} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{x^{2n} (2n+\frac{1}{2}) \Gamma(2n+\frac{1}{2}) \Gamma(\frac{1}{2})}{(2n)! \Gamma(2n+1)} = \cos x \cdot \frac{(2n+\frac{1}{2}) \Gamma(2n+\frac{1}{2})}{\Gamma(2n+1)}
 \end{aligned}$$

Demak, $y = \sqrt{x} \cos x$ funksiyani $[0;1]$ kesmadagi $\alpha = \frac{1}{2}$ tartibli kasr xosilasi.

$$D_{0x}^{\frac{1}{2}}(\sqrt{x} \cos x) = \cos x \cdot \frac{(2n+\frac{1}{2}) \Gamma(2n+\frac{1}{2})}{\Gamma(2n+1)} \text{ bu tenglikni (1) ga qo'ysak}$$

$y = \sin x$ funksiyani $[0;1]$ kesmadagi birinchi tartibli kasr xosilasi.

$y' = \cos x$ ligi kelib chiqadi.

Fraksiyonal o'lchovli ko'rsatkichlar ko'pincha g'ayritabiiy hisoblanadi. Bunday ko'rinish faqat o'lchov ko'rsatkichlarining ko'pligi tufayli mumkin bo'ldi

fizik jarayonlar harakatning past tezligi tufayli butun sonlardan unchalik farq qilmaydi haqiqiy jismoniy ob'ektlar. Ta'riflashda o'lchovli indekslardagi kasr kuchlari ham paydo bo'ladi. Fraktal (ko'p masshtabli, butunga o'xshash) muhitlar. Fraktal muhitda, farqli o'laroq uzluksiz muhitda tasodifiy aylanib yuruvchi zarracha boshlang'ich nuqtadan sekinroq uzoqlashadi, chunki harakatning barcha yo'nalishlari unga ochiq bo'lmaydi. Ichkarida diffuziyani sekinlashtirish fraktal muhitlar shunchalik muhimki, jismoniy miqdorlar o'zgarib boshlaydi birinchi hosiladan sekinroq va bu ta'sir faqat integral hisobga olinishi mumkin - kasr tartibining vaqt hosilasini o'z ichiga olgan differensial tenglama.

Biz makon va vaqtning dialektik ekanligidan kelib chiqamiz qarama-qarshiliklar. Fazo va vaqtning dialektik birligi materiyani tashkil qiladi. Qanaqasiga Materiyada qancha ko'p bo'shliq bo'lsa, unda vaqt shunchalik kam bo'ladi va aksincha. Bir o'lchovli materiya bir o'lchovli fazo va bir o'lchovli vaqt bilan shakllangan; ikki o'lchovli materiya ikki o'lchovli fazo va ikki o'lchovli vaqt bilan hosil bo'lgan va hokazo. Shuni ta'kidlash joizki sodir bo'layotgan jarayonlar bo'lsa, vaqtning ko'p o'lchovliligi hech qanday tarzda o'zini namoyon qilmaydi bir o'lchovli makonda. Vaqtning ko'p o'lchovliligi qachon namoyon bo'ladi turli o'lchamdagi fazolarda sodir bo'ladigan jarayonlarni taqqoslash.

Vaqtning ko'p o'lchovliligi hamma narsaga asoslangan materiyaning saqlanish qonunidan kelib chiqadi fizikaning oldingi tajribasi va materiya miqdori o'zgarishligini ta'kidlash har qanday fazo-vaqt o'zgarishlari. Hozircha hech kim bera olmadi "fazo" va "vaqt" tushunchalarining ta'rifi, lekin "materiya" tushunchasiga ta'rif

bering. biz allaqachon qila olamiz: materiya - bu miqdor mahsulotiga teng bo'lgan jismoniy miqdor Undagi bo'sh joyni undagi vaqt miqdori

$$\text{bo'yicha: } M^n = S^n \cdot T^n = \text{const} \quad (1)$$

Egri bo'lmagan bir o'lchovli fazoning geometrik modeli sifatida to'g'ri chiziqni olaylik chiziq. Bunday holda, bir o'lchovli egri o'zgaruvchan fazoga misol egrilik, masalan, giperbolaga xizmat qilishi mumkin. Bunday bo'sh joy bo'lmasligi muhim cheksiz, egri bo'lmagan fazodan tashqarida mavjud - tekislik. To'pning yuzasi allaqachon ikki o'lchovli bir xil kavisli yopiq modeldir fazo va bunday fazo faqat mutlaq Nyutonda mavjud bo'lishi mumkin uch o'lchamli egri bo'lmagan fazo.

Uch o'lchovli fazodan tanlaylik x, y, z (rasm1) elementar

$$\Delta S^3 = \Delta x \cdot \Delta y \cdot \Delta z \quad (\text{rasm1.1})$$

miqdor (kvant)bo'sh joy elementar miqdorga mos keladi vaqt

$$\Delta T^3 = \Delta t_x \cdot \Delta t_y \cdot \Delta t_z$$

Keyin uch o'lchovli kvantdagi uch o'lchamli materiya miqdori masala:

$$\Delta M^3 = \Delta S^3 \cdot \Delta T^3$$

Keling, fikrlash tajribasiga murojaat qilaylik. Tezlikni

ΔS^3 x o'qi harakatlantiramiz. $V < c$ tengsizlikda Δx qisqaradi, maxsus nisbiylik nazariyasiga ko'ra (bu haqda batafsil 3-banda. Kasr hosilasining jismoniy ma'nosi) da

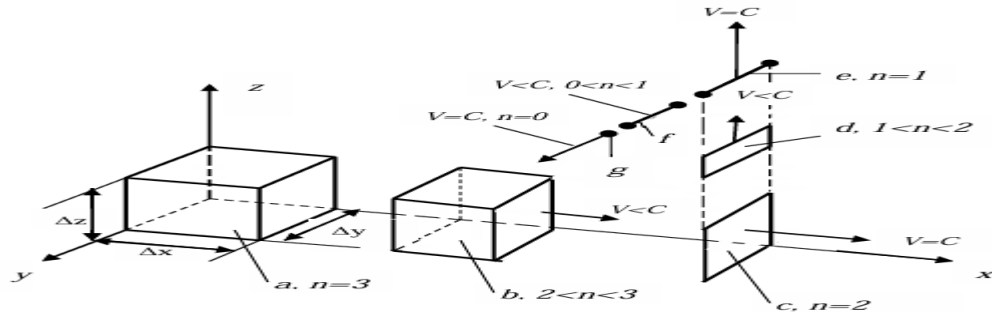
$$K_{yuz} = \left(1 - \frac{V^2}{c^2}\right)^{\frac{1}{2}}$$

marta kamayadi. Lekin Δt_x o'lchovi

$$\Delta t'_x = \frac{\Delta t_x}{K_{yuz}}$$

shunchaga oshadi:

$$\Delta x \cdot \Delta y \cdot \Delta z \cdot \Delta t_x \cdot \Delta t_y \cdot \Delta t_z = \Delta x' \cdot \Delta y' \cdot \Delta z' \cdot \Delta t'_x \cdot \Delta t'_y \cdot \Delta t'_z = \Delta M^3$$

Rasm 1.

Elementar $V = c$ uch o'lchovli fazo ikki o'lchovli bo'lganda. Bilan nostandart tahlil pozitsiyalari, biz olgan ikki o'lchovli bo'shlik cheksizdir kichik, lekin doimiy qalinligi. Uch o'lchovli fazo kvantida $V = c$ ga yetganda fazoviy-vaqtinchalik o'tish sodir bo'ladi, uning mohiyati shundan iborat hosil bo'lgan ikki o'lchovli fazoda "qulflash moslamasi" ishga tushganga o'xshaydi va harakat tezligining keyingi pasayishi uch o'lchovli kvantni qaytarmaydi asl holati, ikki o'lchovli film ikki o'lchovli film bo'lib qoladi.

Statsionar kuzatuvchi nuqtai nazaridan, ikki o'lchovli plyonkaning qalinligi ahamiyatsiz. Fazo materiyaning saqlanish qonuniga va bir xil oqimga rioya qilishni ta'minlaydi turli o'lchamdagi fazolardagi jarayonlar.

K_{yuz} koeffitsientlari bo'lishiga qaramasdan moddaning tenglamalaridagi bekor qiladi, biz buni qilmaymiz fikrlash tajribasini davom ettirish huquqiga egamiz. Birinchidan, biz barcha imkoniyatlarni ishga soldik bir o'lchovli vaqt, ikkinchidan, biz cheklovchi tezlikka erishdik.

Kasr hosilasining geometrik mohiyati shundan iboratki, kasr hosilasi

harakatlanuvchi fizik miqdorning necha marta miqdoriy kamayishini ko'rsatadi statsionar bilan solishtirganda. Masalan:

K_{yuz} tufayli uch o'lchamli materiya miqdori materiya tenglamasi (1.1) o'zgaraydi va uning statsionardagi miqdoriga teng bo'lib qoladi materiya kvanti:

$$n = \frac{\Gamma_{(3/2)}}{\Gamma_{(z)}} = \frac{1}{2}$$

kesim ,bilan harakat qilish tezlik $V / c \approx 0,55$ o'lchovida 2 barovar qisqaradi.

Xulosa. Ixtiyoriy hosilalar va integrallarni ishlab chiqish, tadqiq qilish va qo'llash, bu faqat butun sonli tartibi emas, balki fizika, ximiya, biologiya, boshqaruv nazariyasi, mexanika, shu jumladan elastiklik nazariyasi masalalarida keng qo'llanilishi tushuniladi. Mexanikada fraktal nazariyaning eng muhim qo'llanilishi differentsialdir.

Fizika, mexanika, biologiya va boshqa sohalarida ommaviy axborot vositalari va tizimlar tez-tez uchrab turadi fraktallar sifatida yaxshi talqin etiladi. Fraktallarga misollar (yoki fraktal media) g'ovakli muhit va fraksiyonel Broun harakati sifatida xizmat qilishi mumkin. Fraktal tuzilmalar ko'plab jarayonlar va hodisalarning natijasidir, masalan, diffuziya, yig'ish, yo'q qilish, dinamik tartibsizlik, eritish va boshqalar. Ko'pchilik ishlaydigan biologik tizimlarni modellashtirishda fraktal nazariyani qo'llash ko'rib chiqiladi va qatlamlarda neft va gazni filtrlash. Ta'kidlanishicha, g'ovakli moddalar tizim kabi harakat qiladi fraktal tuzilishga ega.

Ta'riflash uchun kasr hosilalari bilan differensial tenglamalardan foydalaniladi "xotira" ta'siriga ega bo'lgan jarayonlar va bunday tizimlar nazariyasida kasr hisobi klassik tahlil bilan taqqoslanadigan fundamental ahamiyatga ega bo'ladi uzluksiz mexanikaga nisbatan.

ADABIYOTLAR

1. Боброва И.А., Бугримов А.Л. Кузнецов В.С. О применении дробных производных в физических моделях. // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Физика-Математика. – 2017, № 3.
2. Гладков С.О., Богданова С.Б. К вопросу о дробном дифференцировании. // Вестник Самарского университета. Естественно-научная серия. Том 24, №3, 2018.
3. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы. Ижевск.: РХД, 2002. 665 с.
4. Риман Б. Опыт обобщения действий интегрирования и дифференцирования // Риман Б. Сочинения / пер с нем. под ред. В.Л. Гончарова, М.; Л.: Государственное издательство теоретико-технической литературы, 1948. С. 262–275.
5. Самко С.Г., Килбас А.А., Маричев О.И. Интегралы и производные дробного порядка и некоторые их приложения. – Минск, 1987.
6. Нигматуллин Р.Р. Дробный интеграл и его физическая интерпретация // Теоретическая и математическая физика. – 1992 – Т. 20, № 3.

Malohat SAIDMURATOVA,
Urganch davlat pedagogika universiteti dotsenti
E-mail: malohat@gmail.com

SamDCHTI professori, O.G'aybullayev taqrizi asosida

XORIJ PSIXOLOGLARINI KITOB O'QISHGA QIZIQITIRISH HAQIDAGI QARASHLARI

Annotatsiya

Xorij psixologlarining kitob o'qishga qiziqishni oshirish haqidagi qarashlari juda xilma-xil. Ularning aksariyati o'qishni insonning ruhiy va intellektual rivojlanishi uchun muhim deb biladi. Masalan, Deniel Kaneman va Toni Byuzen kabi psixologlar o'qish orqali fikrlash qobiliyatini va xotirani mustahkamlashni ta'kidlaydilar. Bu orqali insonning shaxsiy va kasbiy hayotida muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

Kalit so'zlar: Xorij psixologlari, intellektual rivojlanish, ruhiy salomatlik, fikrlash qobiliyati, shaxsiy rivojlanish, o'qish strategiyalari, xulosalash, tanqidiy fikrlash.

МНЕНИЯ ОБ ИНТЕРЕСНЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ ПСИХОЛОГАХ, ЧИТАЮЩИХ КНИГИ

Аннотация

Зарубежные психологи придерживаются совершенно разных взглядов на повышение интереса к чтению. Большинство из них считают, что чтение важно для духовного и интеллектуального развития человека. Например, такие психологи, как Дэниел Канеман и Тони Бузен, подчеркивают укрепление навыков мышления и памяти посредством чтения. Благодаря этому можно добиться успеха в личной и профессиональной жизни.

Ключевые слова: Зарубежные психологи, интеллектуальное развитие, психическое здоровье, мыслительные способности, личностное развитие, стратегии обучения, выводы, критическое мышление.

VIEWS ON INTERESTING FOREIGN PSYCHOLOGISTS TO READ BOOKS

Annotation

Foreign psychologists have very different views on increasing interest in reading. Most of them believe that reading is important for the spiritual and intellectual development of a person. For example, psychologists such as Daniel Kahneman and Tony Busen emphasize the strengthening of thinking skills and memory through reading. Through this, one can achieve success in personal and professional life.

Key words: Foreign psychologists, intellectual development, mental health, thinking ability, personal development, study strategies, conclusion, critical thinking.

Kirish. Kitob o'qish, mutoala madaniyati – inson shaxsining muhim jihatlardan biri. Turli xildagi lug'atlarda "O'quvchi qiziqishi" tushunchasining alohida talqini yo'q. Qoida tariqasida, "Qiziqish" tushunchasi uchun bir qator sinonimlarni topish mumkin: ehtiros, e'tibor, qiziqish. Ularning barchasi, u yoki bu tarzda, kitobni o'qish va muloqot qilish jarayoni bilan bog'liqdir. O'qishga qiziqishning bor yoki yo'qligi bolaning kitobga munosabatida asosiy omil va uni baholash mezoni hisoblanadi. So'nggi paytlarda juda ko'p gapirilayotgan bolalar o'qishining inqirozi bolalarning o'qishni to'xtatganligi emas, balki ularda ushbu fanga qiziqish uyg'otmaganligidir. Qiziqishsiz o'qish bola uchun hech qanday jozibasiz, samaradorlikdan mahrum bo'lgan rasmiy faoliyatga aylanadi.

Adabiyotlar tahlili. Qiziqishni "O'qishni o'ziga tortuvchi kuch" deb ta'riflagan I.I.Tixomirova uni o'quvchi rivojlanishining markaziy bo'g'ini deb hisoblaydi: "Qiziqish bo'lsa, o'qish ham bo'ladi. Qiziqish bo'lmasa - o'qish bo'lmaydi ...", bir vaqtning o'zida har qanday harakatlar qilinmasin natijasi bo'lmaydi, deb ta'kidlaydi. Davlat ta'lim standartlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri maktab ta'lim tizimini rivojlanishini amalga oshirish hisoblanib, bu kognitiv faoliyatini rivojlantirish va bilish harakatlarini o'zlashtirishda o'quvchilarni ta'limga psixologik tayyorgarligini ta'minlashni talab qiladi. Bu o'rinda o'quvchilarda kitob o'qishga qiziqish, kitobxonlik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. L.S.Vigotskiy nutqiy faoliyatni o'yin, bilish, mehnat faoliyatlari qatori alohida turi sifatida belgilaydi va uni maqsadga yo'nalganlik va predmetli motiv kabi tavsiflanuvchi, o'zida: mo'ljall olish, rejalashtirish, nutqiy planga o'tkazish, nazorat kabi bir nechta bosqichlarni qamrab olganligini ta'kidlaydi [3]. Umuman olganda, kitobxonlik faoliyati o'quvchining kitob va kitob dunyosi bilan o'zaro ta'sirga ega shaxslilik-mo'ljalli va maqsadga yo'naltirilgan jarayonni o'zida qamrab olib, natijada o'quvchida kitobxonlik erkinligi shakllanadi. Mutoala jarayoni murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, umumfalsafiy tushunchadan kelib chiqib, unga quyidagicha ta'rif

beriladi: mutoala - bu mohiyat matn mazmunining ijtimoiy sub'ektning turli talablariga faol, maqsadli mos kelishi va bo'ysunishini o'z ichiga olishdan iborat bo'lgan bilim orttirish - kommunikativ faoliyatning bir ko'rinishidir. Ta'rifning umumiylik darajasi uning turli funktsiya va xususiyatlarini shu jumladan, psixik xususiyatini aks ettiruvchi kitobxon faoliyatining barcha xususiy ta'rifini o'z ichiga olish imkonini beradi.

Kitobxon faoliyatini uchta darajaga ajratish mumkin: motivatsion-undovchi, protsessual-samaraviy, natijaviy-baholovchi [7]. M.G Kachurin esa kitobxonlik erkinligi deb, o'zida tinglay olish va o'qish texnikasining shakllanganligini, o'qiganlarni qabul qilish va anglash, deb, ta'kidlaydi [6].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, umumiy holda kitobxonlik erkinligi deb, pirovard natija bo'lib hisoblanadigan o'quvchining shaxslilik xossasi va o'qish bo'yicha kichik maktab o'quvchilari faoliyatining ob'ektiv ko'rsatkichi sifatida xulosa qilish mumkin. Kitob o'qishga qiziqish shakllanishida o'quvchining mustaqil o'qishga ijobiy munosabati muhim o'rin egallaydi.

N.N.Svetlovskiy maktab o'quvchilarida kitobxonlik erkinligi shakllanish darajalarining mezonlarini quyidagilarda ko'rsatadi:

- kitob bilan ishlash uquvi; - o'qimishlilik (aniq dasturdagi, o'qigan asarlar mazmunini bilish);- bibliografik ma'lumotlarni bilish [10].

V.G.Maransman o'quvchilarni kitob bilan ishlash uquvini tavsiflaylaydigan ko'rsatkichlarni quyidagilarga ajratadi:

- kitobni ishlatish qoidalariga rioya qilish;- kitob gigienasi; - kitobni varaqlash, kerakli sahifani tezlik bilan topa olish uquvi;

- kitob elementlari topshiriqlarini tushuntirish, nomlash, ko'rsatish qobiliyati: muqova, kitob tubi (koreshok), titul varag'i, varaq, bet, sahifa, sahifa tartib raqami, maydoni, matn, illyustratsiya;

- notanish bolalar kitobini uning sarlavhasi, illyustratsiyasi, mundariyasi bo'yicha izohlay olish, kitobda muallif haqida ma'lumotlarni topa olish qobiliyati, shifrlarni farqini, ularning matnini u yoki bu qismida ajratilishi rolini tushunish, 2 dan 4 gacha

kitoblar guruhiga mo'ljallan bilish uquvi, ular orasidan berilgan belgilarga ko'ra tanlay bilish, uni mustaqil o'qish [8].

O'quvchining o'qimishliligi E.A.Bugrimenko va G.A.Sukerman fikri bo'yicha, quyidagi ko'rsatkichlarda tavsiflanadi:

yil davomida uchratgan bolalar kitoblari, asarlari nomlarini bilish; muallif sharifi, kitob sarlavhasi, illyustratsiyasi, asar mazmunini bilish; tanish kitoblar syujetini illyustratsiyasi bo'yicha farqlay olish qobiliyati; o'qituvchi yordamida asar sarlavhasini anglash [2].

T.V.Efanova bo'yicha bibliografik ma'lumotlarni bilish quyidagi ko'rsatkichlarda tavsiflanadi:

o'qigan asarni janr belgilariga ko'ra ajrata olish (she'r, ertak, hikoya); kitob mazmuniga quyidagi ko'rsatkichlarga ko'ra mo'ljallan bilish: kitob nomi, muallif sharifi, rasmi; kutubxona o'quv zalida va abonement bo'lib ishlay olish qobiliyati.

T.V.Efanova kitobxonlik erkinligini ikkita qismdan: o'quvchilik malakasi (o'quvchining mustaqil o'qishga tayyorgarlik darajasi) va to'g'ri o'quv faoliyati tipidagi o'quvchining shakllanganlik darajasi [5].

Unga ko'ra, to'g'ri o'quv faoliyati shakllanganlik darajasi ham uchta jihatdan tashkil topadi:

- matn talaffuz qilish jihati: o'qishni ravonligi va to'g'riligi jihati; - o'quvchining asarni idrok qilish jihati: idrokning tezkorligi, chuqurligi va jonliligi qobiliyati, ifodali o'qishga, qator oralab o'qishga, o'qiganlarni fikrlashga, o'qiganlarni asosida xususiy kechinmalarga, fikrlarga va xulosalarga qobiliyat;

- o'quvchi hayotida asar ahamiyatini mulohaza qilish, mustaqil o'qishga maqsadli murojaat qilish jihati.

I.V.Rogojina mustaqil o'qishga tayyorgarlik ko'rsatkichi sifatida quyidagilarni ajratadi: kitobga qiziqish shakllanganligi o'qishni yaxshi tempi va savodga ega bo'lish ob'ekti sifatida, kitobxon dunyoqarashining kengligi, ya'ni hosil qilingan kitobxon dunyoqarashining tartiblilik hec bo'lmaganda ikkita aloqalarni chizig'i bo'yicha, shuningdek, bolaning asar qahramonlari nomlarini nomlash, tasavvur qilish, xotirada qoldirish qobiliyati bilan tavsiflanadigan o'qishning chuqurligi, o'qiganlardan tanish epizodlarni tanish, ularning mazmunini anglash va o'qigan kitob bilan moslashtirish [9]. A.A.Abdullinaning fikricha, bolalarda kitobxonlik qiziqishining shakllanishida «O'quvchining burchagi»ni yaratish muhim. O'quvchilar uchun asosiy me'yor bu o'zini «O'quvchi burchagi»da «xo'jayin»day his qilish, qaysi kitob qayerda turadi va nima qilish mumkin va mumkinmas shularni bilishi [1].

Abdullina tomonidan o'quvchilarning kitobxonlik erkinligi shakllanishida birinchi sinfdan to'rtinchi sinfgacha bosqichma-bosqich harakatlar ishlab chiqilgan. Quyida har bir bosqichni ko'rib o'tamiz.

Birinchi bosqich – savod chiqarish davriga mos keladigan moslashuv bosqichi. Uning maqsadi – o'qish motivatsiyasini rivojlantirish. Bu bosqichda o'quvchilarga bolalar kitoblarini eshitish-ko'rib chiqish usuli orqali kitobni sevisga o'rgatiladi. O'qituvchi kitobxonlik erkinligi shakllanishi asosida moslashuv-motivatsion bosqichda bolalar uchun tushunarli kitobiy muhit yaratadi.

Ikkinchi bosqich – faoliyatli bosqich. O'qituvchi o'quvchilarda ilmiy-bilishga oid, tadbqiq bolalar adabiyotiga oid, badiiy tipga oid bolalar mumtoz adabiyotini o'qish manbalarini ajratishga imkon beradigan ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantiradi. Ifodali o'qish nimani o'qiyotganga o'zining munosabatini ifodalashni, o'qigan kitob mazmunini o'quvchi tomonidan emotsional ta'sirlanish bilan baholashni anglatadi.

Uchinchi bosqich – kommunikativ faollik, tushunarli kitoblarni va boshqa bosma materiallarni o'z bilimini to'ldirish hamda kengaytirish, kitobxonlik dunyoqarashini oshirish uchun, mustaqil va malakali o'qishni uddalay oladigan maktab o'quvchisi ko'nikmalarining bevosita shakllanishi bosqichi.

Bu bosqichda o'qituvchilarning vazifasi bolalar uchun ehtimoliy o'qish doirasini kengaytirish, ularga turli turdagi va janrdagi kitoblarni tanlash va ishlatishni o'rgatish, bolalarni tizimli mustaqil o'qishga o'rgatish hisoblanadi [4].

To'rtinchi bosqich – o'z-o'zini namoyon qilish bosqichi. Bu bosqichda kitoblar haqida yillar davomida hosil qilingan bilimlari va

ko'nikmalari yuzaga chiqib, kitobxonlik qiziqishlari va intilishlari namoyon bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Mazkur bosqichda bolalarning kitoblarga munosabati va mustaqil o'qishda ahamiyatli qonuniyatli sifatli o'zgarishlar ko'rib chiqiladi [4].

O'quvchilarni kitobga mehr qo'yishida ularning kitobga bo'lgan qiziqishi nuqtai-nazaridan o'rganish muhim. Kitobxonlar qiziqishi muammolari uncha qiziq bo'lmagan kitobga munosabatdan qiziq kitobning o'qilishi bilan ajralib turuvchi xususiyatlar bilan farqlanadi:

Qiziq kitob qiziq bo'lmagan kitobga nisbatan tezroq o'zlashtiriladi, uning o'qilishi bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ining ma'lum bir sohasida optimal qo'zg'alish natijasida paydo bo'ladigan o'choqda diqqatning jamlanishi asosida sodir bo'ladi.

Qiziq kitob mutoalasining xarakterli tomoni diqqatning ixtiyorsizligidir. Diqqatning jamlanishi qiziqish paydo bo'lganda kuchli va majburiy zo'riqishni talab qilmaydi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, kitobxon qiziqishi kitobga intilishning kuchli yordamchi omilidir. Kitobga bo'lgan qiziqish uning mazmunidagi tushunmovchiliklarni oson hal qilishga yordam beradi.

Kitobxonni ijobiy emotsional ohangi uning kitob mutoalasini kuchaytiradi.

Qiziqish idrok etish, esda saqlab qolish, tasavvur, fikrlash, istak kabi jarayonlarni faollashtiradi hamda yo'naltiradi, diqqat va hissiyot mustahkamligini kuchaytiradi [7].

Kitobxonning kitob bilan bevosita qiziqishi mutoala motivining, jalb etish, istak, aqliy kuchni ijodiy yo'naltirishdan qoniqish hissi, yangi bilimlarga ega bo'lgandan qoniqish, huzurlanish kabi motivlarning ko'pligi bilan xarakterlanadi.

Kitobxon uchun kitob bilan bevosita qiziqish mutoala jarayonini boyitadigan ijobiy emotsiyalarda, kitob mazmuniga beixtiyor diqqatni jalb etishda, mutoalani davom ettirishning kuchli istagida paydo bo'ladi. Agar kitobxon badiiy asar obrazlaridan hayajonlanib, huzur-halovat his etsa, u qiziqishni namoyon etadi va bu qiziquvchanlik holati sifatida xarakterlanadi. Kitobxonni qiziqtirgan kitob mutoalasi vaqtinchalik psixologik holatni yuzaga keltirsa-da, bu mazkur mavzu bo'yicha adabiyotga chuqur qiziqish paydo bo'lganini bildirmaydi. Kitobxonlik qiziqishi shaxsning nisbatan barqaror xususiyati sifatida vaqtinchalik qiziqishi holatining ko'p marta yuzaga kelishi va jamlanish yo'li bilan shakllanadi va vujudga keladi. Matn bilan qiziqish psixologik holat bo'lib, beixtiyor diqqat konsratsiyasi bilan mutoalaning ijobiy emotsional ohangi moslashadi va qabul qilish, fikrlash, idrok etish, yodda saqlab qolish kabi bilish jarayonlari optimal darajasi bilan tavsiflanadi. Bunday holatda kitobxon diqqatni bir erga jamlash uchun zo'r berib o'tirmaydi. Aksincha, uni chalg'itib bo'lmaydi va u mutoalaga kuchli berilib ketadi.

Kitobxonlik qiziqishida situativ (vaziyatli) va shaxsiy qiziqishlar farqlanadi:

Situatsion qiziqish mutoala vaziyatiga qarab, avvalo kitobxonida ijobiy emotsiyalarni uyg'otuvchi diqqatni jalb qiluvchi nashr mahsuli sifati bilan o'chanadi. Rang-barang illyustratsiyalar faqat bolalarnigina emas, kattalarni ham o'ziga tortadi. Ba'zan kitob muqovasi, sarlavhasi, jozibadorligi, fikrlarning yangiligi va muallif tomonidan o'ziga xos taqdim etilganligi ham jalb etadi. Ya'ni situativ qiziqish kitobxon psixologiyasi xususiyatlarining vaziyat bilan moslashishi natijasi hisoblanadi.

Shaxsiy qiziqish shaxsning barqaror xususiyatlarining yuzaga chiqishi – ko'rinishidir. Shundan kelib chiqqan holda, shaxsning ustun turuvchi ma'naviy qiziqishi, odatda muayyan nashr mahsulining mutoalasi davomida qiziquvchanlikni vujudga keltiradi [7].

Xulosa. Xorijlik psixologlarning kitob o'qishga qiziqishni oshirish bo'yicha qarashlari, asosan, o'qishning inson ruhiyati va intellektual salohiyatiga ta'sirini urganishga qaratilgan. Ular o'qishni hayotni boyitadigan va kasbiy yutuqlarga yo'l ochadigan vosita sifatida ko'rishadi. SHuningdek, o'qishni motivatsiya va murakkab fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning asosiy omili sifatida qadrlash muhim deb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллина А. А. Обучение младших школьников воссозданию образов художественных произведений: Научно- методические материалы. Часть 1. – М., 1997. – 256 с.
2. Бугрименко Е. А. Чтение без принуждения. – М.: ИНТОР, 1998. 172 с.
3. Выготский Л. С. Психология развития человека. – М.: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с.
4. ДергуноваТ. А. Технологии литературного развития младших школьников. Вестник Нижневартковского государственного университета. – 2013. – №. 4. – С. 18-22.

5. Ефанова Т. В., Валькин П. В. Формирование читательской самостоятельности младших школьников в современной общеобразовательной организации. Психология и педагогика: методика и проблемы. – 2017. – № 2. – С. 91-96.
6. Качурин М. Г. Организация исследовательской деятельности учащихся на уроках литературы: Книга для учителя [Текст] / М.Г. Качурин. – М.: Просвещение, 1998. – 210 с.
7. Махмудов М.Х., Шокиров Т.Ш., Ниёзова Э.Н. Ахборот-кутубхона хизмати. Т.: «Ўқитувчи», 2007, 125 б. 101-б 103-б).
8. Мартынова Е. Н. Развитие интереса к чтению книг у детей в процессе обучения. Ярославский педагогический вестник. – 2015. – №. 5. – С. 28-33.
9. Рогожина И. В. Система учебных задач по литературному чтению как средство формирования читательской компетентности учеников 2–3 классов. - М. : Флинта, 2014. – 150 с.).
10. Светловская Н. Н. Обучение чтению и законы формирования читателя. Начальная школа. – 2003. – № 1. – С. 11-18.

UDK:371.13:37.091.33:371.12

Sarvinoz SALIMOVA,

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti, PhD

E-mail: salimovasarvinoz@mail.ru

DSc, professor S.Saidova taqrizi asosida

DIDACTIC ANALYSIS OF PROFESSIONAL AND METHODOLOGICAL COMPETENCIES OF FUTURE TEACHERS

Annotation

The professional and methodological competencies of future teachers are critical to their effectiveness in the classroom. This study explores the didactic principles that underpin the development of these competencies, examining the interplay between theoretical knowledge, practical application, and reflective practice. Drawing upon constructivist theory, competency-based education, and the principles of andragogy, the research emphasizes the importance of experiential learning, digital integration, and self-directed approaches in teacher training programs. The study highlights the role of reflective practice and technological proficiency as essential components for modern educators. The findings offer insights into the design of teacher education programs that align with contemporary pedagogical demands, ensuring the readiness of future teachers to meet diverse educational challenges.

Key words: Professional Competencies, Methodological Competencies, Teacher Education, Didactic Principles, Competency-Based Education, Reflective Practice, Experiential Learning.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY VA METODIK KOMPETENSIYALARINI DIDAKTIK TAHLILI

Annotatsiya

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy va metodik kompetensiyalari sinfdagi samaradorliklari uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishni ta'minlaydigan didaktik tamoyillarni, nazariy bilimlar, amaliy qo'llash va reflektiv amaliyot o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganadi. Tadqiqotda konstruktivizm nazariyasi, kompetensiyaga asoslangan ta'lim va andragogika tamoyillaridan foydalanilgan bo'lib, o'qituvchilarni tayyorlash dasturlarida tajribaviy o'rganish, raqamli integratsiya va o'zini boshqarish yondashuvlarining ahamiyati ta'kidlangan. Tadqiqot reflektiv amaliyot va texnologik savodxonlikni zamonaviy pedagoglar uchun muhim komponentlar sifatida ko'rsatadi. Natijalar zamonaviy pedagogik talablar bilan mos keladigan o'qituvchi tayyorlash dasturlarini loyihalash bo'yicha tushunchalarni taklif qilib, bo'lajak o'qituvchilarning turli ta'limiy muammolarga tayyorligini ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: Kasbiy kompetensiyalar, metodik kompetensiyalar, o'qituvchi tayyorlash, didaktik tamoyillar, kompetensiyaga asoslangan ta'lim, reflektiv amaliyot, tajribaviy o'rganish.

ДИДАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ И МЕТОДИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

Профессиональные и методические компетенции будущих учителей имеют ключевое значение для их эффективности в классе. В данном исследовании изучаются дидактические принципы, лежащие в основе развития этих компетенций, а также взаимосвязь между теоретическими знаниями, практическим применением и рефлексивной практикой. Используя теорию конструктивизма, компетентностный подход и принципы андрагогики, исследование подчеркивает важность опытного обучения, цифровой интеграции и самостоятельного подхода в программах подготовки учителей. Исследование выделяет рефлексивную практику и технологическую грамотность как важные компоненты для современных педагогов. Результаты предоставляют рекомендации по разработке программ подготовки учителей, соответствующих современным педагогическим требованиям и обеспечивающих готовность будущих учителей к решению разнообразных образовательных задач.

Ключевые слова: Профессиональные компетенции, методические компетенции, подготовка учителей, дидактические принципы, компетентностный подход, рефлексивная практика, опытное обучение.

Ta'limning dinamik manzarasida o'qituvchilar roli nafaqat bilimlarni yetkazish bilan cheklanib qolmay, balki o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va uzluksiz o'rganish ko'nikmalarini shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Ushbu maqsadlarga erishish uchun o'qituvchilar turli sinf muhitlariga moslashish, samarali o'quv strategiyalarini qo'llash va o'quvchilarning doimiy o'zgarib borayotgan ehtiyojlariga javob berish imkonini beruvchi kuchli kasbiy va metodik kompetensiyalarga ega bo'lishlari zarur.

Ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish dunyo bo'ylab o'qituvchilarni tayyorlash dasturlarining markaziy jihatidir. Kasbiy kompetensiyalar predmet bo'yicha chuqur bilim, axloqiy ong va shaxslararo ko'nikmalarni o'z ichiga oladi, metodik kompetensiyalar esa o'quv strategiyalarini samarali loyihalash, amalga oshirish va baholash qobiliyatiga qaratilgan. Birgalikda, bu kompetensiyalar zamonaviy ta'limning murakkabliklarini boshqarish uchun o'qituvchilarni zarur vositalar bilan ta'minlab, pedagogik mukammallikning asosi hisoblanadi.

Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy va metodik kompetensiyalarni shakllantirishning didaktik tamoyillari va amaliyotlari o'rganiladi. Teoretik bilim va amaliy qo'llash o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilinib, reflektiv amaliyotning ahamiyati va o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida texnologiyalarni integratsiya qilishning zaruriyati ta'kidlanadi. Ushbu jihatlarni o'rganish orqali tadqiqot o'qituvchilarni tayyorlash dasturlarini samarali loyihalash va

amalga oshirish bo'yicha tushunchalarni taqdim etishni maqsad qilgan.

Ushbu tadqiqotning zarurati kompetensiyaga asoslangan ta'lim (KAT)ning ahamiyati ortib borayotgani bilan bog'liq bo'lib, u o'lchab bo'ladigan natijalar va o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ustuvor qo'yadi. Ushbu kontekstda bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash zamonaviy sinflarning talablariga javob berishga tayyor bo'lishini ta'minlash uchun KAT tamoyillari bilan moslashgan bo'lishi kerak. Didaktik nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot o'qituvchilarni tayyorlash bo'yicha davom etayotgan munozaralarga hissa qo'shishni, eng yaxshi amaliyotlarni aniqlash va takomillashtirish zarur bo'lgan sohalarini yoritishni maqsad qiladi.

Ushbu tadqiqotning nazariy asoslari bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy va metodik kompetensiyalarni shakllantirishni ta'minlaydigan asosiy ta'lim nazariyalari va modellariga tayanadi. Ushbu nazariyalarni o'rganish orqali zamonaviy sinflar talablariga mos keladigan o'qituvchilarni tayyorlashning samarali usullarini tushunish uchun poydevor yaratiladi.

1. Konstruktivizm Nazariyasi

Konstruktivizm o'quvchilarning bilimlarni o'z atrof-muhit bilan o'zaro aloqalar orqali faol ravishda shakllantirishiga urg'u beradi. Ushbu nazariya o'qituvchilarni tayyorlash uchun quyidagi jihatlar bilan ahamiyatlidir:

- Tajriba asosida o'rganish: Bo'lajak o'qituvchilar real hayotiy o'quv vaziyatlarida ishtirok etadi.

- Qadam-baqadam murakkablashuv (scaffolding): Murakkab o'quv uslublarini asta-sekin joriy etish orqali mahoratni shakllantirish.

- Reflektiv amaliyot: O'qitish samaradorligini oshirish uchun tanqidiy o'z-o'zini tahlil qilishni rag'batlantirish.

Konstruktivizm tamoyillari kasbiy va metodik kompetensiyalarni kontekstual va reflektiv tajribalar orqali rivojlantirishning eng samarali yo'li ekanligini qo'llab-quvvatlaydi.

2. Kompetensiyaga Asoslangan Ta'lim (KAT)

Kompetensiyaga asoslangan ta'lim o'lgan mumkin bo'lgan o'quv natijalariga va bilim, ko'nikma va munosabatlarni ma'lum kontekstlarda qo'llashga e'tibor qaratadi. KAT ramkasi quyidagilarni ta'minlash uchun o'qituvchilarni tayyorlash maqsadiga mos keladi:

- Predmet bo'yicha chuqur bilim va pedagogik mahoratni namoyish etish.

- Har xil o'quv ehtiyojlariga mos metodologiyalarni qo'llash.

- O'quv jarayonlarini doimiy baholash va takomillashtirish.

KAT o'qituvchilarni tayyorlashni natija yo'naltirilgan qilib, samarali ta'lim berish uchun zarur bo'lgan kasbiy va metodik kompetensiyalarning mukammallik darajasiga ustuvorlik beradi.

3. Andragogika: Kattalar Ta'limi Nazariyasi

Malcolm Knowles tomonidan taklif qilingan andragogika tamoyillari ko'pincha kattalar bo'lgan bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda muhim rol o'ynaydi:

- O'zini-o'zi boshqarish: O'quv jarayoniga mustaqil yondashuvni rag'batlantirish.

- Muammoga yo'naltirilgan yondashuv: Kelajakdagi vazifalar bilan bog'liq topshiriqlarni bajarish orqali o'qituvchilarning faolligini oshirish.

- Oldingi tajribadan foydalanish: Bo'lajak o'qituvchilarning oldingi bilim va tajribalarini ta'lim jarayonini boyitish uchun ishlatish.

Andragogika dasturlarni o'qituvchilarning ehtiyojlari va motivatsiyalarini inobatga olgan holda tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi.

4. Tajriba Asosida O'rganish Nazariyasi

David Kolbning tajriba asosida o'rganish sikli kompetensiyalarni quyidagi uzluksiz jarayon orqali rivojlantirishni taklif etadi:

- Aniq tajriba: Qo'l mehnati yoki amaliy o'qituv faoliyati.

- Reflektiv kuzatish: O'quv jarayonidagi tajribalarni tahlil qilish va kuchli va zaif tomonlarini aniqlash.

- Abstrakt tushuncha hosil qilish: O'quv strategiyalarini takomillashtirish uchun nazariy bilimlarni qo'llash.

- Faol eksperiment: Keyingi amaliyotlarda yangilangan usullarni qo'llash.

Ushbu tsiklik jarayon nazariy bilimlarning amaliy kompetensiyalarga samarali o'tishini ta'minlaydi.

5. Raqamli Savodxonlik va TPACK Ramkasi

Raqamli davrda bo'lajak o'qituvchilar ta'lim jarayonida texnologiyalardan foydalanishni bilishi zarur. TPACK ramkasi quyidagi sohalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatadi:

- Texnologik bilim (TK): Raqamli vositalarni samarali qo'llay olish.

- Pedagogik bilim (PK): O'qitish uslublari va strategiyalarini tushunish.

- Predmetga oid bilim (CK): O'rganilayotgan mavzuning mohiyatini chuqur bilish.

Ushbu bir-biriga bog'liq bo'lgan sohalarida kompetensiyalarni rivojlantirish orqali bo'lajak o'qituvchilar innovatsion va samarali o'quv muhitlarini yaratishi mumkin.

Donald Schön tomonidan taklif qilingan reflektiv amaliyot konsepsiyasi o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Reflektiv o'qituvchilar doimiy o'z-o'zini baholash orqali:

- O'qitish strategiyalarining samaradorligini aniqlaydi.

- Talabalar ehtiyojlariga moslashgan usullarni tanlaydi.

- Ta'lim jarayonini yanada chuqurroq tushunadi.

Reflektiv amaliyot umr bo'yi o'qish va moslashuvchanlik madaniyatini shakllantiradi, bu esa kasbiy va metodik kompetensiyalarni rivojlantirish uchun zarurdir.

Kompetensiyalarni rivojlantirish uchun didaktik tamoyillar Tadqiqot kasbiy va metodik kompetensiyalarni rivojlantirish uchun muhim bo'lgan bir qator didaktik tamoyillarni aniqlaydi:

1. Nazariya va amaliyotni integratsiya qilish: Pedagogik nazariyalarni amaliyotga yaqinlashtirish uchun stajirovka va simulyatsiyalardan foydalanish.

2. Talaba markazli o'qitish: Bo'lajak o'qituvchilarni mustaqillikka va tanqidiy fikrlashga rag'batlantirish.

3. Reflektiv amaliyot: O'z-o'zini baholash va o'qitish usullarini doimiy takomillashtirishni targ'ib qilish.

4. Raqamli vositalardan foydalanish: O'quv jarayonini boyitish va o'qitishni loyihalashda texnologiyalardan foydalanish.

Metodologiya

Tadqiqotda aralash usullar qo'llanildi, jumladan:

- Adabiyot sharhi: O'qituvchi kompetensiyalari va didaktik strategiyalar bo'yicha ilmiy ishlarga tahlil.

- So'rov va intervyular: O'qituvchi tayyorlovchilar va bo'lajak o'qituvchilarning fikr-mulohazalarini to'plash.

- Vaziyatlarni o'rganish: O'qituvchilarni muvaffaqiyatli tayyorlash dasturlarini tahlil qilish.

Natijalar va muhokama

Topilmalar kompetensiyalarni rivojlantirishda tuzilgan didaktik strategiyalarning muhimligini ko'rsatdi:

1. Hamkorlikda o'qitish: Guruh faoliyatlari va tengdoshlar fikr-mulohazasi tushunish va qo'llashni yaxshilaydi.

2. Qadam-baqadam o'qitish: Vazifalarning murakkabligini bosqichma-bosqich oshirish kompetensiyalarni izchil rivojlantirishni ta'minlaydi.

3. Raqamli integratsiya: O'quv jarayonida boshqaruv tizimlari va virtual sinflar kabi vositalardan foydalanish zamonaviy o'qituvchilarni tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

Muammolar: Shaxsiy o'quv sur'atlarining farqlanishi va innovatsion usullarni qabul qilishdagi qarshiliklar. Ushbu masalalarni hal qilish uchun moslashtirilgan yondashuvlar va doimiy yordam zarur.

O'qituvchi tayyorlashga ta'siri

Tadqiqot o'qituvchi tayyorlash dasturlarini kompetensiyaga asoslangan yondashuvlarni ustuvor qo'ygan holda qayta ko'rib chiqish zarurligini ta'kidlaydi. Maxsus tavsiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Fanlararo yondashuvlarni joriy etish.

- Doimiy kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini ta'minlash.

- O'qituvchi tayyorlashda raqamli savodxonlikni asosiy komponent sifatida integratsiya qilish.

Xulosa. Kuchli didaktik asos bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy va metodik kompetensiyalarni rivojlantirish uchun muhimdir. Pedagogik tamoyillarni zamonaviy ta'lim talablariga moslashtirish orqali o'qituvchi tayyorlash dasturlari o'qituvchilarni dinamik sinflar talablariga javob bera oladigan darajada tayyorlashi mumkin. Ushbu strategiyalarning o'qituvchi samaradorligi va o'qituvchilarning natijalariga uzoq muddatli ta'sirini o'rganish bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar zarur.

ADABIYOTLAR

1. Shulman, L. S. (1987). "Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform." Harvard Educational Review.
2. Darling-Hammond, L. (2006). "Powerful Teacher Education: Lessons from Exemplary Programs." Jossey-Bass.
3. OECD. (2019). "Teacher and School Leadership Development in Education." Education at a Glance.

UDK:37.02

Dilafroz SARIMSAKOVA,
Namangan davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: d_sarimsakova@gmail.com

TDPU professori, p.f.d., B.S.Abdullayeva taqrizi asosida

CHET TIL O‘QITISHDA O‘QITUVCHI TADQIQOT FAOLIYATINING ROLI

Annotatsiya

Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchining roli an’anaviy ma’lumot beruvchidan, u o‘z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish, yangiliklarga moslashish va tadqiqotlar orqali yangi pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqishga asoslanmoqda. Bo‘lajak chet til o‘qituvchilari uchun tadqiqot faoliyati yanada muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu jarayon o‘quvchilarning til o‘rganish jarayonini samarali tashkil qilish va individual yondashuvlarni qo‘llash imkonini beradi. Ushbu maqolada bo‘lajak chet til o‘qituvchisining tadqiqot faoliyatining chet til o‘qitish jarayoniga ta’siri va uning ilmiy-amaliy ahamiyati ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: O‘qituvchi tadqiqot faoliyati, kasbiy faoliyat, tadqiqot kompetensiyasi, bo‘lajak chet til o‘qituvchisi, ingliz tili o‘qitish.

THE ROLE OF TEACHER RESEARCH IN LANGUAGE TEACHING

Annotation

The role of the teacher in the modern educational process is changing from the traditional informant, in contrast a modern teacher should analyze his/her teaching experiences critically, adapting to new changes and develop pedagogical approaches through doing teacher research. Teacher Research becomes more important for future foreign language teachers, because this process allows effectively organizing the language learning process and applying individual approaches. This article examines the impact of teacher research in language teaching and its scientific and practical significance in teacher development.

Key words: Teacher research, professional development, research competence, future foreign language teacher, English language teaching.

РОЛЬ ИССЛЕДОВАНИЙ УЧИТЕЛЕЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКОВ

Аннотация

Роль учителя в современном образовательном процессе меняется от традиционного информатора, в отличие от современного учителя, который должен критически анализировать свой преподавательский опыт, адаптироваться к новым изменениям и разрабатывать педагогические подходы посредством проведения педагогических исследований. Исследования учителей становятся все более важными для будущих учителей иностранных языков, поскольку этот процесс позволяет эффективно организовать процесс обучения языку и применять индивидуальные подходы. В этой статье рассматривается влияние исследований учителей на преподавание языка и их научное и практическое значение в развитии учителей.

Ключевые слова: Исследования учителей, профессиональное развитие, исследовательская компетентность, будущий учитель иностранного языка, преподавание английского языка.

Kirish. Jahon miqyosida chet tili o‘qitish metodikasida chet tili mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda turli yondashuvlar, metodlar va ta’lim texnologiyalarini takomillashtirish ustida ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda [2]. Xususan, boshqa tillarda so‘zlovchilarga ingliz tili o‘qitish – TESOL (Teaching English to Speakers of Other Languages), ingliz tilini chet til sifatida o‘qitish – TEFL (Teaching as a Foreign Language), ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘qitish – TESL (Teaching English as Second Language), katta yoshdagilarga ingliz tilini o‘qitish sertifikatini – CELTA (Certificate in English Language Teaching to Adults), katta yoshdagilarga ingliz tilini o‘qitish diplomini – DELTA (Diploma in English Language Teaching to Adults) kabi kasbiy malaka sertifikatini va diplomlarini taqdim etadigan xalqaro tashkilotlarning amaliy loyihalarning negizida ingliz tili mutaxassislarining tadqiqot ko‘nikmalari rivojlantirish masalalari ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda olib borilayotgan ta’limni modernizatsiya qilish sharoitida ta’lim oluvchilarning ta’lim faoliyati izlanishlarga aylanib bormoqda. Bo‘lajak o‘qituvchi kompetensiyasining tarkibiy qismlaridan biri tadqiqotchilik kompetensiyasidir [11]. Talabalarning tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirish zarurati zamonaviy o‘qituvchining kasbiy faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq. Shuning uchun, hozirgi vaqtda o‘quv jarayoniga bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarning tadqiqot va tajriba faoliyatini joriy etish alohida ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Raqobatbardosh mutaxassis tadqiqot bilimlari va ko‘nikmalariga ega bo‘lishi, o‘z faoliyatini tahlil qilishi va loyihalashtirishi, mustaqil izlanishi, muammoli vaziyatlarni tanqidiy tahlil qilishi va baholashi, pedagogik jarayonni kuzatishi, adabiyotlar bilan mustaqil ishlay olishi, pedagogik tajriba o‘tkazishi lozim. Oliy ta’limni 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasida bo‘lajak mutahassislarning o‘z yo‘nalishlarida tadqiqotchilik ko‘nikma va malakalariga ega bo‘lishi

oliy ta’limni rivojlantirishning strategik vazifalari qatorida keltirib o‘tilgan [1]. O‘quv jarayonini kompetensiyaga asoslangan yondashuv asosida tashkil etishda va bo‘lajak chet til o‘qituvchilarda tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishda fakultet, kafedra va talabalarning ilmiy-ijodiy tadqiqotlar bilan shug‘ullanishga undovchi muhit rol o‘ynaydi. O‘quv jarayonida talabalar tadqiqotlarni tashkil qilish va mustaqil olib borish ko‘nikmalarini egallashi, faktlarni topishni, solishtirishni, ular o‘rtasida aloqa o‘rnatishni, umumlashtirish va xulosalar shiqarishni o‘rganishi kerak. Buning uchun turli manbalardan olingan bilimlardan foydalana olishi, olingan ma’lumotni sharhlay olishi, tadqiqot natijalarini to‘g‘ri shakllantirish va ularni himoya qila olishi kerak. Tadqiqot ishlarida qatnashish talabalarning intellektual, kasbiy va umumiy shaxsiy o‘shishiga yordam beradi.

Ijodiy tadqiqot muhitini yaratish tadqiqot ishiga munosabatni shakllantiradi, talabalarni tadqiqot faoliyatiga faol ongli jalb etilishiga yordam beradi. Talabalarni tadqiqot faoliyatiga jalb etishning yana bir zaruriy sharti bu ularda motivatsiyani rivojlantirish hisoblanadi. Qiziqishni shakllanishi ko‘pincha talabaning shaxsiyati, nostandart yechimlarni talab qiladigan hayajonli ijodiy vazifalar bilan bog‘liq bo‘lib, bu talabaning kognitiv vazifalarni mustaqil hal qilishga bo‘lgan qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Tadqiqot faoliyatini amalga oshirish uchun motivatsiyani rivojlantirishda katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Rivojlangan davlatlarda tadqiqot faoliyati keng ma’noda talabalarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga va muayyan bosqichlardan iborat muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyatiga yordam beradigan faol o‘quv jarayoni sifatida tushuniladi [11]. Muammoni aniqlash, mavjud tadqiqotlarni tahlil qilish mavzu, tadqiqot strategiyasi va kerakli usullarni tanlash, tadqiqot, ma’lumotlarni yig‘ish, talqin qilish, ilmiy ish yozish;

jarayon, uning asosiy natijasi standart shaklda taqdim etilgan intellektual mahsulotdir.

Tahlil va natijalar. Hozirgi vaqtda ta'lim jarayonida olib boriladigan izlanish-tadqiqot, fanlararo, dizayn, texnik, ijodiy va boshqalarni o'z ishiga olgan tadqiqot faoliyatining turlarini aniqlash ushuni turli yondashuvlar shakllantirilgan.

Psixologik, pedagogik va sotsiologik adabiyotlarni tahlil qilish bo'lajak chet til o'qituvchilarining ijodiy ishlarining asosiy turlarini ma'lum tasniflash imkonini beradi. Ularni quyidagilarga bo'lish mumkin.

Referat - har qanday muammoni to'liq qamrab olish maqsadida bir nechta adabiy manbalar asosida yozilgan asarlar.

Tahlil - har xil adabiy va hujjatli manbalardan olingan ma'lumotlarni taqqoslashni o'z ichiga oladi, uning asosida berilgan muammoning o'z talqini berilgan.

Tavsiflovchi - hodisani kuzatish va tavsifi.

Eksperiment - ilmiy eksperiment tavsifiga asoslangan eksperiment.

Tadqiqot - bu texnikadan foydalangan holda bajariladigan ishlar, uning yordamida o'z eksperimental materiallarini olib, uning asosida o'rganilayotgan hodisaning mohiyati to'g'risida tahlil va xulosalar chiqariladi.

Bundan tashqari, o'quv-tadqiqot (classroom research), ilmiy-tadqiqot va sinf tadqiqoti ishlari mavjud.

O'quv-tadqiqot ishining asosiy maqsadi obyektiv yangilikka ega bo'lgan ilmiy natijalarni olish emas, balki eng oddiy tadqiqot ko'nikmalarini qo'llash qobiliyatidir [14]. Ya'ni, bo'lajak chet til o'qituvchilarining tadqiqot faoliyati ko'p hollarda ta'limiydir, shunki uning asosiy maqsadi - obyektiv yangilikka ega bo'lgan yangi natijalarga erishish emas, eng oddiy tadqiqot ko'nikmalarini qo'llash olish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy-tadqiqot faoliyatining ma'nosi shundaki, uni amalga oshirish jarayonida bo'lajak chet til o'qituvchilarining tadqiqot qobiliyatlari va ko'nikmalarining ma'lum bir ro'yxatini o'zlashtiradi: adabiyotlarni mustaqil tanlash, kataloglar bilan ishlash, arxivlar, axborot sharhlari, eslatmalar yozish, adabiyotlar, ilmiy ma'ruzalar bilan omma oldida chiqish, dastur ishlab chiqish va mustaqil tadqiqotlar o'tkazish.

Bo'lajak o'qituvchining tadqiqot faoliyati (Teacher Research) — bu o'z o'quv jarayonini tahlil qilish va o'quvchilarning ehtiyojlariga javob beradigan innovatsion yechimlarni ishlab chiqish jarayonidir [13]. Bu tadqiqotlar ko'pincha o'qituvchilar tomonidan mustaqil ravishda yoki ilmiy rahbarlar yordamida amalga oshiriladi. Tadqiqot jarayoni ta'limning turli jihatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, bunda o'quvchilarning chet tilini o'rganishdagi qiyinchiliklari, motivatsiya darajalari, va pedagogik metodlar samaradorligi tahlil qilinadi. Ingliz olimi Anna Burns (2010) ta'kidlaganidek, tadqiqot faoliyati orqali o'qituvchi o'z darslarining ta'sirini aniq ko'rsatkichlar orqali tahlil qilishi va o'quvchilar bilan bog'liq muammolarga ilmiy yondashuv topishi mumkin [5]. Bu jarayon chet til o'qitish ta'limining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot faoliyati bo'lajak o'qituvchiga dars jarayonidagi qiyinchiliklarni tahlil qilish va ularni yechish bo'yicha ilmiy asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqish imkonini beradi [3]. Masalan, dars davomida o'quvchilarning talaffuzni o'zlashtirishda

qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Bo'lajak o'qituvchi bu muammoni o'rganib, turli metodik tajribalar yordamida eng samarali yondashuvni aniqlashi mumkin. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchi tadqiqot faoliyati orqali o'z bilim va ko'nikmalarini muntazam ravishda rivojlantiradi. Bu jarayon orqali o'qituvchi nafaqat mavjud pedagogik yondashuvlarni takomillashtiradi, balki yangi metodlarni ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bundan tashqari, o'qituvchi tadqiqotlari nafaqat o'z darslarining sifatini oshirish bilan cheklanib qolmay, balki umumiy ta'lim tizimiga hissa qo'shadi. O'qituvchilar tadqiqot natijalarini ilmiy jurnallarda nashr qilish yoki ilmiy-amaliy konferensiyalarda taqdimotlar qilish orqali o'z tajribalarini ommalashtirishlari mumkin.

Xorij tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, til o'rgatishda individual yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Har bir o'quvchining bilim darajasi, motivatsiyasi va til o'rganishga bo'lgan qobiliyati har bir o'quvchi uchun mos metodlarni topishi mumkin [9]. O'qituvchi tadqiqot faoliyati natijasi sifatida chet til o'qitishning samaradorligi ortadi va o'quvchilar tilni tezroq va samaraliroq o'zlashtiradilar. Shuni ta'kidlash kerakki, bo'lajak o'qituvchining tadqiqot malakasini rivojlantirish, o'z kasbiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishi uchun tadqiqot faoliyatining metodologik asoslarini chuqur o'rganishi lozim, chunki tadqiqotning metodologiyasini yaxshi o'zlashtirmasdan talabalar tadqiqotchilik kompetensiyasini rivojlantira olmaydi. Shu qatorda talaba o'z tadqiqotida natijalarga erishishi uchun unda quyidagi qobiliyatlarni rivojlantirish juda muhim hisoblanadi: axborot bilan ishlash, axborotlarni izlash, axborotni to'g'ri sharhlash, tadqiqotning maqsad va vazifalarini belgilash, hodisalar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish qobiliyati, farazni ilgari surish, kuzatish va tahlil qilish, eksperimental ma'lumotlarni tahlil qilish, tajriba o'tkazish qobiliyati, kuzatishlar va natijalarini tushuntirish, xulosalar chiqarish va umumlashtirish, ilmiy usullarni qo'llash, tadqiqot faoliyati jarayonida nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish, rejalashtirish va amalga oshirish, tadqiqot ishlarini olib borish uchun mas'uliyatni taqsimlash qobiliyati.

Bo'lajak chet til o'qituvchilarining tadqiqot faoliyati samaradorligi bevosita tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarning bajarilishiga bevosita bog'liq, shu jumladan: talabalarni tadqiqot ishlariga jalb etishni rag'batlantiruvchi omillarni aniqlash va hisobga olish; bo'lajak chet til o'qituvchilarining tadqiqot faoliyatini (o'qish jarayonida) tashkil etishda OTM ning pedagogik jarayonni tashkil etishning uzluksizligi va integratsiyasini ta'minlashda tadqiqot ishlarining xilma-xilligi har bir bo'lajak chet til o'qituvchisiga tanlagan mutaxassisligi bo'yicha ko'nikmalarga ega bo'lishiga va pirovardida ularga mehnat bozori talabiga to'liq javob berishga imkon beradi.

Xulosa va takliflar. Bo'lajak chet til o'qituvchilarining tadqiqot faoliyati zamonaviy ta'lim jarayonida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar orqali o'qituvchilar dars jarayonini takomillashtirib, o'quvchilarning ehtiyojlariga mos pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqadilar. Bu jarayon o'qituvchining kasbiy rivojlanishi va samarali til o'qitish jarayonini amalga oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, chet til o'qitish jarayonida o'qituvchilar tadqiqot faoliyatini faol qo'llab-quvvatlash zarurati paydo bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2019 yil 8 oktyabrda PF-5847-son qarori. - <https://lex.uz/docs/4545884>
2. Anderson, J. (2024). Teacher Research. University of Warwick, Applied Linguistics, Coventry, UK
3. Bartlett, S., & Burton, D. (2003). The Management of Teachers as Professionals (p. 121). SAGE.
4. Borg, S., & Sanchez, H. (Eds.). (2015). International perspectives on teacher research. Springer.
5. Bolitho, R. (2013). The dimensions of continuing professional development. *Journal of Teaching English Language and Literature*, 7.
6. Burns, A. (2005). Action research. In *Handbook of research in second language teaching and learning* (pp. 241-256). Routledge.
7. Burns, A. (2009). *Doing action research in English language teaching: A guide for practitioners*. Routledge.
8. Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (4th ed.). Sage Publications.
9. Dudley, P. (2014). *Lesson study: A handbook*. Cambridge: LSUK.
10. Edwards, E., & Burns, A. (2016). Language teacher action research: Achieving sustainability. *ELT Journal*, 70(1), 6e15. <https://doi.org/10.1093/elt/ccv060>
11. Fecho, B. (2000). Critical inquiries into language in an urban classroom. *Research in the Teaching of English*, 34(3), 368–395.
12. Gilliland, B. (2018). Teacher research during an international practicum. *ELT Journal*. 72(3) doi:10.1093/elt/ccx054
13. Smith, R., & Rebolledo, P. (2018). *A handbook for exploratory action research*. London: British Council.
14. Van Katwijk, L., Jansen, E., & Van Veen, K. (2023). Pre-service teacher research: A way to future-proof teachers? *European Journal of Teacher Education*, 46(3), 435e455. <https://doi.org/10.1080/02619768.2021.1928070>

UDK:32:070

Nargiza SEYDABULLAYEVA,
Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti v.v.b
E-mail:nargiza.seydabullaeva@bk.ru

NDPI dotsenti, pedagogika fanlari doktori DSc, Z. Seytova taqrizi asosida

SIYOSIY KOMMUNIKATSIYA MOHIYATIGA OID TADQIQOTLAR

Annotatsiya

Maqolada siyosiy kommunikatsiya mohiyatiga oid tadqiqotlar, zamonaviy jamiyatda siyosiy kommunikatsiyaning muhim roli, ijtimoiy jarayonlarni o'rganishda Yevropa tadqiqot an'analari, kommunikatsiya faniga oid dolzarb masalalarni o'rganishkabi masalalar, shuningdek siyosiy soha uchun uning eng ahamiyat kasb etgan saylovoldi kampaniyasi paytida saylovchilarning xatti-harakatlarini va saylov afzalliklarini shakllantirishda ommaviy kommunikatsiyaning rolini o'rganish singari olimlarning ilmiy yondashuvlari keltirib o'tilgan. Siyosiy kommunikatsiyalarni har tomonlama o'rganishga va ularni nazariy va amaliy tahlilga nisbatan mustaqil yo'nalishlarga ajratish masalasiga to'xtab o'tilgan.

Kalit so'zlar: Siyosiy kommunikatsiya, ommaviy kommunikatsiya, ijtimoiy jarayonlar, saylovoldi kampaniyasi, ilmiy yondashuv, nazariy va amaliy tahlil, kommunikativ faoliyat.

RESEARCH ON THE ESSENCE OF POLITICAL COMMUNICATION

Annotation

The article examines issues such as research on the essence of political communication, the important role of political communication in modern society, European research traditions in the study of social processes, and the study of current issues related to the science of communication the scientific approaches of scientists such as the study of the role of mass communication in shaping voter behavior and electoral preferences during the election campaign, which is of paramount importance for the political sphere, are also presented. The issue of a comprehensive study of political communication and its division into independent directions in relation to theoretical and practical analysis has been addressed.

Key words: Political communication, mass communication, social processes, election campaign, scientific approach, theoretical and practical analysis, communicative activity.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО СУЩНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются такие вопросы, как исследования сущности политической коммуникации, важная роль политической коммуникации в современном обществе, европейские исследовательские традиции в изучении социальных процессов, изучение актуальных вопросов коммуникационной науки, также приведены научные подходы ученых, такие как изучение роли массовых коммуникаций в формировании поведения избирателей и избирательных преимуществ во время предвыборной кампании, которая имела наибольшее значение для политической сферы. Затронута проблема всестороннего изучения политических коммуникаций и их разделения на самостоятельные направления по сравнению с теоретическим и практическим анализом.

Ключевые слова: Политическая коммуникация, массовая коммуникация, социальные процессы, избирательная кампания, научный подход, теоретический и практический анализ, коммуникативная деятельность.

Kirish. Ijtimoiy medianing ochiqlik, axborotdan foydalanish va tezkor uzatish, kechayotgan vaqt ichida javob qaytarish imkoniyati, ishtirokchilarning erkin va mustaqil bo'lishi, yuqori harakatlanuvchi salohiyati kabi xususiyatlari, shubhasiz, siyosiy muloqotni demokratlashtiradi va internetni ijtimoiy jihatdan dolzarb muammolarni muhokama etish uchun o'ziga xos maydonga aylantiradi.

Ijtimoiy tarmoqlar fuqarolik jamiyati tuzilmalarining gorizont alqasini yaratadiki, ushbu aloqalarsiz zamonaviy demokratiyani tasavvur qilib bo'lmaydi.

Dunyo siyosiy amaliyoti ko'rsatganidek, yangi texnologiyalar siyosiy jarayonlarga salmoqli, shuning bilan birga, bir xilda bo'lmagan ta'sirini o'tkazishi ham mumkin. 2000 yillardan boshlab qator mamlakatlarda ijtimoiy media siyosiy maqsadlarga erishishning samarali vositasi sifatida keng qo'llanilib kelinadi. Ular (media) tuzum tarafdorlari tomonidan shu bilan birga, muxolifat kuchlari tomonidan ko'proq turli xil siyosiy aksiyalar va birinchi o'rinda, ommaviy namoyishlar va hukumatga qarshi chiqish uchun qo'llanilgan. Siyosiy kommunikatsiya mohiyatiga oid tadqiqotlarda amerikalik siyosiy sharhlovchi, davlat arbobi V.Lippman (W. Lippmann) tadqiqotlari muhim o'rin egallaydi. U o'zining "Jamotchilik fikri" nomli kitobida "jamoatchilik fikri – voqea haqidagi stereotiplar yordamida shakllangan, haqiqatdan ancha uzoqda bo'lgan ommaviy fikrlarning yig'indisidir", deya ta'kidlaydi[1].

Stereotiplar nafaqat siyosiy axborotni idrok etishda, balki jurnalistlarning siyosiy voqealarni yoritishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Lippman g'oyalarning zamonaviy talqini – J. Klapper nazariyasi bo'lib, unga ko'ra, ommaviy axborot vositalaridan axborotni qabul

qilish stereotiplar bilan muvozanat holatida, jamiyatda ommaviy kommunikatsiya jarayoni gomeostaz modeliga muvofiq rivojlanadi[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. G'arb tadqiqotchilari siyosiy kommunikatsiyalarga daxldor tarmoqdagi siyosiy nutqni tahlil qilish usullarini ham ko'rib chiqmoqdalar, misol uchun, ritorik strategiyalar (tilning nutqni jozibali ifoda etish vositalaridan foydalanish), nutqqa nisbatan imo-ishoralarning o'rni, siyosiy nutqlar siyosatchilarning o'z imkoniyat va qobiliyatini namoyish qilish elementi sifatida, siyosiy nutqning evropadagi migratsiya siyosatiga ta'siri, internetdagi diskursiv amaliyotlar. Garol'd Lassuellning asarlarida siyosiy kommunikatsiya sohasidagi tadqiqotlar qat'iy ilmiy maqomga ega bo'lishiga imkon beradigan asoslilik va izchillik paydo bo'ladi.

Ikkinchi jahon urushi paytida Lassuell Kongress kutubxonasida Harbiy aloqalarni tadqiq qilish markazi direktori bo'lib ishlagan va Nyu-Yorkdagi Yangi ijtimoiy tadqiqotlar maktabi va el yuridik maktabida dars bergan. Aynan Lassuell nemis gazetalarini rasmiy tahlil qilish bo'yicha olib borgan tadqiqotlari kontent tahlilini kommunikatsiya xabarlarini sifat va miqdori o'lchashning asosiy usullaridan biri sifatida asoslashga imkon berdi.

Shunday qilib, Qo'shma Shtatlarda Garold Lassuell birinchi bo'lib siyosiy maqsadlarni ko'zlaydigan kommunikativ faoliyat sifatida siyosiy targ'ibotni tizimli ravishda ilmiy o'rganishga kirishdi va siyosatshunoslikda siyosiy kommunikatsiya jarayonining ramziy tomonini o'rganish bilan bog'liq yangi yo'nalishni ochdi.

Uning kommunikatsiyalar haqidagi ta'rifi kommunikativ harakat va chiziqli jarayon sifatida birinchi ilmiy ta'rifning shakllanishiga asos bo'ldi. Keyinchalik Lassuell ta'rifini amerikalik tadqiqotchi Richard Breddok "Lassuell formulasining kengaytmasi"

(An extension of the "Lasswell formula", 1958) nomli maqolasida takomillashtirdi. Breddok mavjud ta'rifga qo'shimcha jihatlarini kiritdi. Uning fikricha, Lassuell ikkita muhim jihatni e'tiborsiz qoldirgan, ya'ni: kommunikatsiya qanday sharoitda sodir bo'ladi? va nima maqsadda? Ushbu model kengaytirilgan shaklda bugungi kunga qadar siyosiy kommunikatsiya faktlarini tahlil qilishda ishlatiladi.

R. J. Shvartsenberg, L. Paylar ham barcha darajadagi guruhlar o'rtasida ma'lumot almashish jarayonining yetakchi rolini qayd etib, "siyosatga turli xil ta'sir ko'rsatadigan jamiyatdagi norasmiy kommunikatsiya jarayonlarining butun doirasi" haqida ta'kidladilar[5].

"Jamiyatni tushunish uchun faqat ular bilan bog'liq signal va kommunikatsiya vositalarini o'rganish lozim bo'ladi", degan ilmiy g'oyani ilgari surgan olim N.Vinner ijtimoiy fanlarning rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi[10].

Ijtimoiy medianing ochiqlik, axborotdan foydalanish va tezkor uzatish, kechayotgan vaqt ichida javob qaytarish imkoniyati, ishtirokchilarning erkin va mustaqil bo'lishi, yuqori harakatlanuvchi salohiyati kabi xususiyatlari, shubhasiz, siyosiy muloqotni demokratlashtiradi va internetni ijtimoiy jihatdan dolzarb muammolarni muhokama etish uchun o'ziga xos maydonga aylantiradi.

Ijtimoiy tarmoqlar fuqarolik jamiyati tuzilmalarining gorizontal aloqasini yaratadiki, ushbu aloqalarsiz zamonaviy demokratiyani tasavvur qilib bo'lmaydi.

Dunyo siyosiy amaliyoti ko'rsatganidek, yangi texnologiyalar siyosiy jarayonlarga salmoqli, shuning bilan birga, bir xilda bo'lmagan ta'sirini o'tkazishi ham mumkin. 2000 yillardan boshlab qator mamlakatlarda ijtimoiy media siyosiy maqsadlarga erishishning samarali vositasi sifatida keng qo'llanilib kelinadi. Ular (media) tuzum tarafdorlari tomonidan shu bilan birga, muxolifat kuchlari tomonidan ko'proq turli xil siyosiy aksiyalar va birinchi o'rinda, ommaviy namoyishlar va hukumatga qarshi chiqish uchun qo'llanilgan.

Ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, siyosatning mediatizatsiyasi oqibatida mediakratiya paydo bo'ladi, bunda ommaviy axborot vositalari boshqa barcha siyosiy institutlar o'rnini egallaydi. So'nggi o'n yilliklarda internet texnologiyalarining rivojlanishi bilan G'arb va Rossiyaning ilmiy muhitida internet kommunikatsiyasini o'rganishga bag'ishlangan ishlar ko'paydi. Bu esa jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida internet texnologiyalarining siyosiy jarayonlarga intensiv jalb qilinayotgani bilan chambarchas bog'liq. Web 2.0 texnologik muhiti ta'sirida siyosiy kommunikatsiya quyidagi yo'nalishlarda o'zgardir:

- siyosiy axborotni olish tezligi oshdi;
- jismoniy shaxs naqat siyosiy axborotni "qabul qiluvchisi", balki uning "yaratuvchisi" hamdir, chunki u blogda, forumda yozadi, sharhga javob beradi, ijtimoiy tarmoqda munosabat bildiradi yoki fotosurat, videoni yuklaydi;
- har xil saylovlarda g'oya, loyiha, shaxs, rahbar, nomzodni targ'ib qilish uchun yangi vositalar taqdim etadi va boshqalar[11].

Rossiyalik olim S.V. Volodenkov siyosiy menejmentda internet-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish xususiyatlarini o'rganadi, "kiberdeitokratiya" kontsepsiyasi bilan tanishtiradi. Uni "siyosiy va korporativ elita tomonidan internet makonining axborot-kommunikatsiya infratuzilmasini nazorat qilishga asoslangan siyosiy rejimi" deb ta'riflaydi[12].

"Rangli inqiloblar"ni tashkil qilishda aynan internet-kommunikatsiyalarining muhim rolini ko'rsatib, internet-makon doirasida jamoatchilik ongiga ta'sirning tubdan yangi shakllari shakllanayotganini ta'kidlaydi. "Ular tarmoq aktorlarini kommunikatsion aloqalarga jalb qilib, keyinchalik yangi ijtimoiy institutlar vazifasini bajaradigan tarmoq jamoalarini shakllantiradi"[13]

Bu guruhga shuningdek, siyosiy tashviqot, manipulyatsiya, axborot urushlari, "Yumshoq kuch" va boshqalar kabi yo'nalishlarga oid turli tushunchalar va yondashuvlarni ham kiritish mumkin.

M.Gurevich, S. Koulmen, J. Blamler ham o'z asarlarida raqamli texnologiyalar asri siyosiy kommunikatsiyaning efirga yo'naltirilgan modeliga bosim o'tkazayotganini ta'kidlamodalar. Va yangi texnologiyalarining rivojlanishi jurnalistikaga ham, umuman fuqarolarga ham, siyosiy aktorga, siyosiy landshaftning shakllanishiga ham ta'sir qiladi[14].

V.Klinger va J. Svenssonlar o'z nazariy tadqiqotlarida "tarmoq media mantig'i" kontsepsiyasi ijtimoiy media platformalarining siyosat va siyosiy kommunikatsiyalar bilan o'zaro aloqalarida qanday rol o'ynashini o'rganadi. "Tarmoqli media-mantiq

shuni ko'rsatadiki, endi siyosatchilar uchun Feysbukda shaxsiy profiliga ega bo'lishning o'zi etarli emas, ular o'zlariga, partiya va ularning xabarlariga e'tiborni jalb qilish uchun ko'proq boshqa foydalanuvchilarni jalb qilishlari (o'zlariga obuna qilishi) kerak. Bundan tashqari, siyosatchilar o'zlarining kommunikatsion strategiyalarini o'zgartirishi kerak bo'ladi: kontent ko'proq differensiyalashgan, shaxsiylashtirilgan va hissiy nuqtai nazardan jonli bo'lishi kerak"[15].

Tadqiqot metodologiyasi. Ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, siyosatning mediatizatsiyasi oqibatida mediakratiya paydo bo'ladi, bunda ommaviy axborot vositalari boshqa barcha siyosiy institutlar o'rnini egallaydi. So'nggi o'n yilliklarda internet texnologiyalarining rivojlanishi bilan G'arb va Rossiyaning ilmiy muhitida internet kommunikatsiyasini o'rganishga bag'ishlangan ishlar ko'paydi. Bu esa jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida internet texnologiyalarining siyosiy jarayonlarga intensiv jalb qilinayotgani bilan chambarchas bog'liq. amerikalik siyosatchi G.Lassuellning asarlari siyosiy kommunikatsiyalarni har tomonlama o'rganishga va ularni nazariy va amaliy tahlilga nisbatan mustaqil yo'nalishlarga ajratishga asos yaratdi. O'shandan buyon siyosiy yo'nalishdagi tadqiqotlar rivojlanib boradigan ikkita yo'nalish paydo bo'ldi: siyosiy kommunikatsiyaning mikro va makro darajali nazariyalari. Birinchilari (B. Berel'son, P. Lazarsfel'd, X. Gode, G. Lassuell, V. Lippman, J. Gerbner) "siyosiy darajadagi munosabatlar, fikrlar, xulq-atvorni o'zgartirishga qaratilgan, axborot ta'sirining natijalari to'g'risidagi empirik ma'lumotlarni buyurtma qilish va umumlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan mikro darajadagi kognitiv konstruksiyalar" qurish bilan bog'liq[3].

Ikki jahon urushi o'rtasidagi davrda amerikalik siyosatchi G.Lassuell klassigi G.Lassuell siyosiy kommunikatsiyaning umumiy modelini tahlil qilish, jamiyatning siyosiy hayotida targ'ibotning o'rni va boshqa ommaviy kommunikatsiya masalalarini tahlil qilish bilan bog'liq qator asarlarni nashr ettirdi[4].

Tahlil va natijalar. Aksariyat odamlar ijtimoiy tarmoqlardan siyosiy bo'lmagan maqsadlarda – do'stlar bilan suhbatlashish, yangiliklar lentasini tomosha qilish uchun foydalanadilar, ammo bu xatti-harakatlar ham ijtimoiy tarmoqlar orqali siyosiy qarashlarni ifoda etishda demokratik afzalliklarga ega bo'lishi mumkin. Mualliflar panel tadqiqot usulidan foydalanib, ijtimoiy media foydalanuvchilarning siyosiy qarashlariga qanday ta'sir o'tkazishini ko'rib chiqdilar. Internetdagi tajovuzkor xatti-harakatlar M. Xatchenc, V. Chichirillo, J. Xmielovski tomonidan o'rganilgan. Birinchi tadqiqotda yirik davlat universitetining 289 talabasidan so'rovnoma o'tkazilgan bo'lsa, ikkinchisida ko'pincha siyosiy bloglarni ko'rib chiqadigan 305 kishi bilan suhbatlashildi. Natijada, odamlar o'zlari ishongan narsalarga boshqalar shubha bilan qaragan taqdirda, tajovuzkor xatti-harakatlarga moyil ekanliklari ma'lum bo'ldi. Bundan tashqari, natijalar shuni ko'rsatdiki, munozaraning "chuqurlashib ketishiga" shaxsning identifikatsiyalashgani ham ta'sir qiladi. Mualliflarning ta'kidlashicha, munozaraga kirishgan foydalanuvchining shaxsi noma'lum bo'lganida, tortishuvlar yanada agressivroq bo'ladi. Frantsuz tadqiqotchisi J. D. Arsi birinchi bo'lib "kommunikatsiya huquqi"[6] kontsepsiyasini taklif qildi va gorizontal kommunikatsiyaning muhimligini isbotlagan. M. Kotte ham gorizontal kommunikatsiyaning muhimligini ta'kidlab, siyosiy kommunikatsiyani boshqaruvchilar va boshqariluvchilar o'rtasida ma'lumot almashinuvini[7], deb ta'rifladi. Uning g'oyalari keyinchalik K. Siune va J. Segela asarlarida rivojlangan.

Zamonaviy jamiyatda siyosiy kommunikatsiyaning muhim rolini Frankfurt maktabi vakillari (G. Markuze, G. Shiller, T. Adorno, M. Xorkxaymer) [8]belgilaydilar, ular kommunikatsiyani ommani g'oyaviy nazorat qilish vositasi sifatida ko'rib, ommaviy axborot vositalari esa mafkuraviy pozitsiyani retranslyatsiya qiladi, deb hisoblaganlar.

Besh yil o'tgach, kommunikatsiyaning matematik nazariyasiga xos asosiy qoidalar amerikalik taniqli olim Vilbur Shramm asarlarida aniqlandi. U kommunikatsiyani o'rganish va o'qitishga asos solganligi sababli ham butun kommunikatsiya tadqiqotlarining "otasi" hisoblanadi. Aynan Shramm AQShda doktoranturada "ommaviy kommunikatsiya" ilmiy mutaxassisligi bo'yicha birinchi o'quv dasturini ishlab chiqqan[9].

Shunday qilib, Lazarsfel'd ijtimoiy jarayonlarni o'rganishda evropa va Amerika tadqiqot an'analari birlashtira oldi. U kommunikatsiya fanini sotsiologik vositalar bilan boyitdi, fanga oid dolzarb masalalarni o'rganishni boshladi (masalan, jamoatchilik fikri va iste'molchilarning xulq-atvori o'rganish masalalari). Siyosiy soha uchun uning eng muhim hissiy saylovoldi kampaniyasi paytida

saylovchilarning xatti-harakatlarini va saylov afzalliklarini shakllantirishda ommaviy kommunikatsiyaning rolini o'rganish edi.

Xulosa va takliflar. Ijtimoiy medianing ochiqlik, axborotdan foydalanish va tezkor uzatish, kechayotgan vaqt ichida javob qaytarish imkoniyati, ishtirokchilarning erkin va mustaqil bo'lishi, yuqori harakatlanuvchi salohiyati kabi xususiyatlari, shubhasiz, siyosiy muloqotni demokratlashtiradi va internetni ijtimoiy jihatdan dolzarb muammolarni muhokama etish uchun o'ziga xos maydonga aylantiradi. Siyosiy makonda mavjud evropalik va amerikalik tadqiqotchilarning pozitsiyalari urushdan keyingi davrda birlasha boshladi. Biroq, siyosatshunoslik fanining fan sifatidagi maydonini birlashtirish hali tugallanmagan jarayondir. Yangi texnologiyalarning rivojlanishi va tarmoq tahlilini o'tkazish imkoniyatining oshishi – amaliy tadqiqotlarning o'sishiga olib keldi.

B. Kalsens Feysbukda siyosiy partiyalarning o'zaro ta'sir o'tkazish strategiyasiga e'tibor qaratdi. Siyosiy partiyalar va alohida siyosatchilar ommaviy axborot vositalarini chetlab o'tib, saylovchilar

bilan muloqot qilish uchun ijtimoiy tarmoqlardan, xususan Feysbukdan foydalanishlari mumkin. Ammo muallifning fikriga ko'ra, tadqiqotlar ijtimoiy tarmoqlardagi aloqalar siyosiy partiyalar uchun murakkabligini ko'rsatgan. Shu sababli, Kalsens tadqiqotida siyosatchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sir strategiyasi va elektoratning onlayn ta'sirchanligi o'rtasidagi nomuvofiqlikni o'rganib chiqdi va saytdagi saylovchilar bilan muloqot qilishda siyosiy partiyalarning uchta kamchiligini kuzatdi:

1. onlayn muhitda obro'-e'tiborini, nufuzini yo'qotish xavfi,
  2. ommaviy axborot vositalarining doimiy e'tibori va kuzatuv ostida bo'lishi,
  3. negativning kuchliligi va resurslarning cheklanganligi.
- Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mualliflarning katta guruhi saylov kampaniyalarida tarmoq kommunikatsiyalaridan foydalanish muammolarini o'rganmoqda.
- Umuman olganda, siyosiy kommunikatsiya tizimi bo'yicha katta ilmiy tadqiqotlar olib borilgan va u davom etmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Lippmann W. Public opinion. N.Y.: Harcourt, Brace and Company, 1922. Ruscha tarjimai: Lipman U. Общественное мнение. М.: FOM, 2004.
2. Klapper J.T. The Effects of Mass Communication. N.Y.: Free Press, 1960.
3. Grachev M.N., Traxtenberg A.D. Mikro- i makrourovnevnye teorii politicheskoy kommunikatsii, M.: RAPN, 2012. – B.58.
4. Sm. podrobnее: Fedoseev A. A. Sovremennaya amerikanskaya burjuaznaya politologiya: istoki, traditsii, novatsii. L.: LGU, 1989; Lasswell H.D. The Theory of Political Propaganda // Reader in Public Opinion and Communication / Ed. by B. Berelson and M. Janowitz. Glencoe: Free Press, 1953.- B. 176-180.
5. Tsit. po: Sharkov F.I. Politicheskaya kommunikatsiya v sovremennom informatsionnom obshchestve // PolitBook, №2, 2012. – S. 123.
6. D'Arsi J. Pravo na kommunikatsiyu. Parij, 1980. – B. 286.
7. Cotteret J. –M. Gouvernants et gouvernes: La communication politique. Presses universitaires de France, Paris, – 1973. – P. 9.
8. Adorno T., Horkheimer M. Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments. Stanford: Stanford University Press, 2002. – 282 p.; Markuze G. Odnomernyy chelovek: Issledovanie ideologii razvitogo industrial'nogo obshchestva. M.: REFL-book, 1994. – B. 341.; Shiller G. Manipulyatory soznaniem. M.: Mysl', 1980. – B. 326.
9. Schramm W. Mass Media and National Development: The Role of Information in the Developing Countries / Ed. Stanford, 1964.
10. Viner N. Kibernetika i obshchestvo. M.: Izdatel'stvo inostrannoy literatury, 1958. B. 30.
11. Mediakratiya: sovremennyye teorii i praktiki / pod red. A. S. Puyu, S. S. Bodrunovoy. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. Un-ta, 2013. - B.352.
12. Pavlyutenkova M.Yu. Politicheskyye kommunikatsii v sotsial'nykh media // v monografii Politicheskaya kommunikativistika: teoriya, metodologiya i praktika. – M.: RAPN, 2012. – B. 295.
13. Volodenkov S.V. Tekhnologii internet-kommunikatsii v sisteme sovremennogo politicheskogo upravleniya: diss...dokt. polit. nauk, 2015. – B. 24.
14. Gurevith M., Coleman S., Blumler G. J. Political Communication - Old and New Media Relationships // The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 625, Issue 1, 2009. – B.167.
15. Klinger U., Svensson J. The emergence of network media logic in political communication: A theoretical approach // New Media & Society, Vol. 17, Issue 8, 2014. – B. 1255.

Munisa TOSHBOYEVA,

Tashkent State University of Economics Teacher of the Department of Physical Culture and sports activities

E-mail: munisatoshboyeva094@gmail.com

Rewiew professor A.Mukhametov

RAPID TEACHING OF TECHNICAL-TACTICAL ACTIONS IN PARA JUDO

Annotation

This article examines methods and strategies for rapid teaching of technical-tactical actions in para judo. Based on a literature review, effective teaching methods, training programs, and modern approaches are explored. The results demonstrate possibilities for improving para judokas' technical-tactical skills in a short period. The analysis and discussion evaluate the advantages and limitations of rapid teaching methods.

Key words: Para judo, technical-tactical actions, rapid teaching, training programs, sports pedagogy.

БЫСТРОЕ ОБУЧЕНИЕ ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКИМ ДЕЙСТВИЯМ В ПАРАДЖУДО

Аннотация

В данной статье рассматриваются методы и стратегии быстрого обучения технико-тактическим действиям в парад-дзюдо. На основе обзора литературы рассматриваются эффективные методы обучения, тренировочные программы и современные подходы. Результаты демонстрируют возможности улучшения технико-тактических навыков парад-дзюдоистов за короткий период. В ходе анализа и обсуждения оцениваются преимущества и недостатки методов экспресс-обучения.

Ключевые слова: Парад-дзюдо, технико-тактические действия, экспресс-обучение, тренировочные программы, спортивная педагогика.

PARADZYUDODA TEXNIK-TAKTIK HARAKATLARGA TEZKOR O'RGATISH

Аннотация

Ushbu maqolada paradyudoda texnik-taktik harakatlarni tezkor o'qitish usullari va strategiyalari ko'rib chiqiladi. Adabiyotlarni ko'rib chiqish asosida samarali o'qitish usullari, o'quv dasturlari va zamonaviy yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Natijalar qisqa vaqt ichida paradyudochilarining texnik va taktik mahoratini oshirish imkoniyatlarini namoyish etadi. Tahlil va munozarada ekspress o'qitish usullarining afzalliklari va kamchiliklari baholanadi.

Kalit so'zlar: Paradyudoda, texnik-taktik harakatlar, tezkor mashg'ulotlar, o'quv dasturlari, sport pedagogikasi.

Introduction. Para judo is a Paralympic sport adapted from traditional judo for athletes with disabilities. Developing para judokas' technical-tactical skills is crucial for their competitive success. However, the training process for para judokas presents unique challenges due to various physical limitations[1]. Therefore, developing rapid and effective methods for teaching technical-tactical actions is one of the pressing tasks in the field of para judo.

The purpose of this article is to analyze rapid teaching methods for technical-tactical actions in para judo, review existing literature, and identify effective strategies. The research results can be used by coaches, sports pedagogues, and specialists in the field of para judo.

Methods and literature review. For this study, scientific articles, books, and conference materials in the fields of para judo, adaptive physical education, and sports pedagogy were analyzed. Google Scholar, PubMed, and SportDiscus databases were used for literature search. Search terms included "para judo", "technical-tactical training", "rapid teaching", and "adaptive sports pedagogy".

Leong et al [2]. highlight that para judokas face unique challenges in learning and executing techniques due to their specific impairments. This necessitates adaptive teaching strategies that consider individual limitations while maximizing potential. Gutierrez-Santiago et al. [3] propose using sequential teaching methods, breaking down complex movements into smaller, manageable parts for easier assimilation by para judokas.

In the context of rapid skill acquisition, Ericsson's [4] deliberate practice theory suggests that focused, goal-oriented practice with immediate feedback can accelerate learning. This approach, when adapted to para judo, could potentially enhance the speed of technical-tactical skill development.

Results. The literature review revealed several key strategies for rapid teaching of technical-tactical actions in para judo:

Individualized approach: Porretta and Sherrill [5] emphasize the importance of tailoring teaching methods to each para judoka's specific impairment and learning style. This personalized approach allows for more efficient skill acquisition.

Studies in the field of skydiving in Uzbekistan were also considered. In particular, a study by Abdullaev and Khudoyberganov

[6] studies the methods of increasing the physical fitness of paradisioidists. Their conclusions emphasize the importance of physical fitness in the development of technical-tactical skills.

Matnazarov [7] shows the effectiveness of the integrated approach in teaching technical and tactical actions in paradzudo. This approach combines physical, technical, tactical and psychological training, which improves the process of rapid training.

Adaptive physical education programs proposed by Kadyrov [8] will help develop technical-tactical skills, taking into account the individual characteristics of the paradisioidists. This approach has been found to be effective in the context of Uzbekistan, but further research on its use in other countries is required.

Analysis of literature reveals several key approaches to rapid skill acquisition in Para judo:

Adaptive Technical Complexity. Studies indicate that organizing technical elements in progressive complexity while considering individual adaptations enhances learning speed. This approach allows practitioners to build upon foundational movements systematically.

Cognitive Learning Integration. Research suggests that incorporating cognitive elements in technical training accelerates skill acquisition in Para judo. This includes visualization techniques and theoretical understanding of adapted biomechanics.

Structured Pedagogical Frameworks. Literature emphasizes the importance of structured teaching frameworks that balance technical precision with tactical awareness, considering the specific needs of Para judo athletes.

Analysis and discussion. The identified strategies for rapid teaching of technical-tactical actions in para judo present both advantages and limitations. The individualized approach, while highly effective, requires significant resources in terms of coaching time and expertise. Video analysis and feedback can provide valuable insights, but may not be equally beneficial for all types of impairments, particularly for visually impaired judokas.

Mental practice offers a cost-effective and accessible method for skill enhancement, especially valuable for para judokas who may have limitations on physical training time. However, the effectiveness

of mental practice may vary depending on the individual's cognitive abilities and previous experience.

Modified equipment and environments can greatly facilitate learning, but there is a risk of developing dependency on these aids, which may not be available in competitive settings. Progressive resistance training shows promise in improving overall performance, but careful consideration must be given to avoid overtraining or exacerbating existing impairments.

Tactical decision-making methodology in the Paralympic context presents unique considerations that must be addressed in the teaching process. The literature emphasizes the development of adaptive tactical frameworks that account for various physical abilities while maintaining competitive effectiveness. These frameworks must be flexible enough to accommodate different athlete needs while providing clear, consistent guidelines for tactical development.

Furthermore, the literature suggests that rapid skill acquisition in Para judo benefits from a holistic approach that considers the interplay between technical execution, tactical understanding, and psychological readiness. This integrated approach allows for more efficient skill transfer and better retention of learned techniques. The review of available research also indicates that successful teaching methodologies in Para judo must maintain a careful balance between standardization and adaptation, ensuring that technical principles remain consistent while delivery methods are appropriately modified for individual athletes.

Special attention must be given to the role of mental preparation and visualization techniques in accelerating skill acquisition. The literature indicates that cognitive training tools, when properly adapted for Para judo athletes, can significantly enhance the

speed and quality of learning new technical-tactical elements. This aspect becomes particularly important when working with athletes who may require additional time for physical execution of techniques.

Technology-assisted learning presents exciting possibilities for rapid skill acquisition, but the high cost and technical requirements may limit widespread adoption. Additionally, the transfer of skills from virtual environments to real-world competition needs further investigation.

The combination of these strategies, tailored to individual needs and impairment types, appears to offer the most promising approach for rapid teaching of technical-tactical actions in para judo. However, it is crucial to maintain a balance between rapid skill acquisition and long-term skill retention and transfer.

Conclusion. This review highlights several effective strategies for rapid teaching of technical-tactical actions in para judo. The integration of individualized approaches, technology-assisted learning, mental practice, and adaptive training methods shows potential for accelerating skill development in para judokas. By continuing to refine and adapt these teaching strategies, coaches and sports pedagogues can enhance the technical-tactical skill development of para judokas, potentially leading to improved competitive performance and overall growth of the sport.

The analysis suggests that rapid teaching methods in Para judo can be optimized through systematic approaches that combine progressive technical development with cognitive learning strategies, while considering individual adaptations. The integration of modern Paralympic sport principles with traditional judo teaching methods offers promising directions for accelerated skill acquisition in adaptive judo.

REFERENCES

1. Fagher, K. and Lexell, J., 2014. Sports-related injuries in athletes with disabilities. *Scandinavian journal of medicine & science in sports*, 24(5), pp.e320-e331.
2. Leong, H.T., Fu, S.N., Ng, G.Y. and Tsang, W.W., 2011. Low-level Taekwondo practitioners have better somatosensory organisation in standing balance than sedentary people. *European journal of applied physiology*, 111(8), pp.1787-1793.
3. Gutiérrez-Santiago, A., Prieto, I., Camerino, O. and Anguera, M.T., 2011. The temporal structure of judo bouts in visually impaired men and women. *Journal of Sports Sciences*, 29(13), pp.1443-1451.
4. Ericsson, K.A., 2008. Deliberate practice and acquisition of expert performance: a general overview. *Academic emergency medicine*, 15(11), pp.988-994.
5. Porretta, D.L. and Sherrill, C., 2005. APAQ at twenty: A documentary analysis. *Adapted Physical Activity Quarterly*, 22(2), pp.119-135.
6. Abdullaev, A. va Xudoyberganov, Z., 2019. Paradyudochilarning jismoniy tayyorgarligini oshirish usullari. *O'zbekiston jismoniy tarbiya va sport jurnali*, 3(2), pp.45-52.
7. Matnazarov, T., 2020. Paradyudoda texnik-taktik tayyorgarlik: kompleks yondashuv. *Olimpiya va paralimpiya tadqiqotlari*, 5(1), pp.78-86.
8. Qodirov, R., 2021. O'zbekistonda paradyudochilar uchun adaptiv jismoniy tarbiya dasturlarini ishlab chiqish. *Adaptiv sport pedagogikasi*, 4(3), pp.112-120.
9. Wimbhurst, Z.L., Sowden, P.T. and Wright, M., 2016. Expert–novice differences in brain function of field hockey players. *Neuroscience*, 315, pp.31-44.
10. Johnson, K. (2021). Modern Approaches to Paralympic Combat Sports Pedagogy. *Journal of Paralympic Sport*, 15(2), 45-60.
11. Yamamoto, T., & Lee, S. (2020). Technical Skill Development in Paralympic Judo. *Asian Journal of Adaptive Sport Science*, 8(4), 112-128.
12. Керимов, Ф.А. & Юсупов, Н.М. (2021). Паралимпик дзюдо спортида техник-тактик тайёргарлик асослари. *Ўзбекистон жисмоний тарбия ва спорт журналы*, 8(2), 45-52.
13. Матназаров, М.А. (2022). Паралимпик дзюдодо спортчиларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш. Тошкент: Ўзбекистон нашриёти.
14. Абдуллаев, А.А. & Тошпулатов, Х.М. (2023). Паралимпик дзюдочиларнинг жисмоний ва психологик тайёргарлиги хусусиятлари. *Спорт психологияси ва педагогикаси*, 15(3), 88-96.
15. Petrov, V. (2022). Progressive Learning Systems in Para Judo. *European Paralympic Sport Review*, 12(1), 78-94.
16. Smith, R., & Brown, J. (2023). Cognitive Aspects of Paralympic Judo Training. *Psychology of Paralympic Sport*, 18(3), 201-215.
17. Kim, H., & Park, J. (2021). Structured Learning in Para Judo. *International Journal of Adaptive Sport Pedagogy*, 9(2), 167-182.

Xikmat TOSHMATOV,
Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: toshmatovkhikmat@gmail.com

O'zDJTSU Og'ir atletika, ot sporti nazariyasi va uslubiya kafedrasida dotsenti v.b., PhD Sh.Yoldashov taqrizi asosida

ORGANIZATIONAL BASICS FOR TRAINING NEW GENERATION SHOOTERS

Annotation

This article is devoted to the issues of training shooters in the conditions of Uzbekistan, in which the history of the shooting sport, its development trends and the current situation are scientifically researched. In addition, the author gave the necessary recommendations regarding the specificity of shooting sports, general and special physical training issues at the initial training stage.

Key words: Shooting, stand shooting, target, electronic target, muscle, nervous system, general physical training, special physical training.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ СТРЕЛКОВ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам подготовки стрелков в условиях Узбекистана, в которой научно исследованы история стрелкового спорта, тенденции его развития и современное состояние. Кроме того, автор дал необходимые рекомендации по специфике стрелкового спорта, вопросам общей и специальной физической подготовки на начальном этапе подготовки.

Ключевые слова: Стрельба, стендовая стрельба, мишень, электронная мишень, мышцы, нервная система, общая физическая подготовка, специальная физическая подготовка.

YANGI AVLOD O'Q OTUVCHILARINI TAYYORLASHNING TASHKILIY ASOSLARI

Аннотация

Ushbu maqola O'zbekiston sharoitida o'q otuvchilarni tayyorlash masalalariga bag'ishlangan bo'lib, unda o'q otish sport turining tarixi, uning rivojlanish tendensiyalari hamda bugungi kundagi holat ilmiy tadqiq etilgan. Bundan tashqari muallif tomonidan o'q otish sportining o'ziga xosligi, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichidagi umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik masalalari yuzasidan zarur tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: O'q otish, stenddan o'q otish, tir, elektron nishon, mushak, asab tizimi, umumiy jismoniy tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlik.

Kirish. Mamlakatimizda boshqa sport turlari singari o'q otish va stenddan o'q otish sport turlarini yanada ommalashtirish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy va harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ular orasidan sportchilarni saralab olish tizimini yaxshilash, ushbu sport turi bo'yicha zamonaviy sport infratuzilmasini yaratish hamda milliy terma jamoa a'zolarining nufuzli sport musobaqalarida yuqori natijalarga erishishini ta'minlash yuzasidan zarur chora-tadbirlar ko'rishni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'q otish eng qadimiy amaliy sport turlaridan biri bo'lib, bir necha ya'ni, o'q otish, stenddan o'q otish turlariga bo'linadi. O'q otish xuddi stenddan o'q otish kabi Olimpiya o'yinlari dasturiga kiritilgan bo'lib, eng qadimiy olimpiya fanlaridan biri hisoblanadi. O'q otish bo'yicha dastlabki medallar 1900 yilda Parijda bo'lib o'tgan II Olimpiya o'yinlarida qo'lga kiritilgan. 1984 yildan buyon erkaklar va ayollar musobaqasi alohida o'tkazilib kelinadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi mudofaasiga ko'maklashuvchi "Vatanparvar" tashkilotida beqaror moliyaviy holat sababli sportni rivojlantirish uchun yetarli imkoniyat yaratmayapti. 2017 yilda ushbu tashkilotda o'q otish sporti bilan qatnashuvchilar soni 2 900 nafardan ortiq bo'lgan, lekin 2023 yilda 200 nafarga yaqin sportchi o'q otish sporti bilan qatnashmoqda. Shu bilan birga 2017 yilda 122 ta tir o'z faoliyatini oborgan, hozirgi kunda 12 ta tirdan (2 ta Toshkent viloyatida hamda 1 tadan Namangan, Buxoro, Farg'ona, Andijon, Surxondaryo, Xorazm, Qashqadaryo, Sirdaryo viloyatlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri) foydalanmoqda.

Mudofaaga ko'maklashuvchi tashkilot "Vatanparvar"ga tegishli Toshkent shahar, Yunusobod tumani, 17-mavzeda joylashgan 17-chi Avtomaktab binosi va xududi qishki va murakkab texnik turlar bo'yicha Respublika oliy sport mahorati maktabining balansiga o'tkazish va mazkur binoni qayta rekonstruksiya qilish zarur. Shu bilan 20 kishilik mehmonxona, ovqatlanish joyi, 10 metrlik tir, trenajyor zali tashkil etish taklif etiladi.

Yurtimizda miqyosida O'zbekiston Respublikasi mudofaasiga ko'maklashuvchi "Vatanparvar" tashkilotiga tegishli sport bazalar va ularni hududida joylashgan 10 metrlik tirlar olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlari hamda sport turlar bo'yicha ixtisoslashtirilgan sport maktablarining balansiga

o'tkazib berish va shu maktablarda o'q otish sport turining bo'limlarini tashkil etish maqsadga muvofiq.

O'q otish sport turining pnevmatik quroldan otish yo'nalishi Namangan, Andijon, Xorazm, Surxondaryo va Toshkent viloyatlarida qisman rivojlangan. Kichiq kalibrli qurollardan (25m, 50m) va stenddan o'q otish dasturlari faqat Toshkent shahrida va Toshkent viloyatida rivojlangan. Pnevmatik quroldan otish uchun zarur bo'lgan elektron nishonlar Toshkent shahridan tashqari boshqa Respublika xududlarida mavjud emas.

Tadqiqot metodologiyasi. O'q otish bilan shug'ullanishni erta yoshdan, ayniqsa, tayanch-harakat tizimi shakllanayotgan vaqtdan (11-12 yoshdan) boshlash maqsadga muvofiq hisoblanadi. O'q otish sporti bilan bir necha o'n yil davomida shug'ullanish mumkin. Olimpiya o'yinlari tarixi musobaqalarda 60, hattoki 70 yoshdan oshgan sportchilar ham qatnashganiga guvohlik beradi.

O'q otish sportining jadallik bilan rivojlanib borishi unga zamonaviy yondashuvni talab qiladi. Ya'ni bu sportda yuqori natijalarga erishish, barkamol avlodni jismonan baquvvat etib tarbiyalash, xususan, sportchilar salomatligini muhofaza qilish va mustahkamlashga qaratilgan shug'ullanishning yangicha uslublarini ishlab chiqish zarur.

O'q otish sporti – sportning eng qadimiy amaliy turlaridan biri bo'lib, o'qdan otish, stenddan o'q otish hamda yoy va kamon (arbalet)dan otish kabi turlarga bo'linadi [1]. Bir-biri bilan kurashuvchi boshqa sport turlaridan farqli ravishda, o'q otish sportida sportchi yolg'iz o'zi bilan o'zi jang olib boradi. Mashg'ulotlarda sportchining o'zini boshqara olishi va bu tajribani bellashuvlarda qo'llashni bilishi muhim ahamiyatga ega.

O'q otishdagi aniqlik murakkab koordinatsion malaka hisoblanadi. Unga hamma ham erishishi mumkin, ammo u mashaqqatli mehnat bilan bir qatorda, o'q otish nazariyasi, qurolning moddiy qismini o'rganish, asosiysi, aniq otish texnikasi, uning elementlarini tizimli takomillashtirish, olingan malakalarni mustahkamlash va yaxshilashni talab qiladi. O'q otish mashg'ulotlari sportchida bosqqlik, sabr-toqat, kuzatuvchanlik, chamalash va g'alabaga nisbatan irodani shakllantiradi.

Yuqori natijalarga erishishda o'q otishning nafaqat mukammal texnikasi, balki sportchining o'z his-tuyg'ularini boshqara olishi ham muhim sanaladi.

O'q otish sportchining jismoniy qobiliyatlariga nisbatan o'ziga xos talablar qo'yadi. Boshqa sport turlarida tayyorgarlik mashg'ulotlar jarayonida yetakchi hisoblangan, o'q otishda koordinatsiya (barqarorlik) va chidamlilik zarur. Jismonan yaxshi tayyorlangan sportchilar mashg'ulot yuklamasini osonroq qabul qiladi, ish qobiliyati tezroq tiklanadi va sog'lom qomatini uzoqroq saqlab qoladi.

Ushbu sport turining yana bir muhim xususiyatlaridan biri – bu psixologik zo'riqishdir. Bu harakat malakalari buzilishi, yurak qisqarishlari chastotasi va tremorning kuchayishi, o'q otish jarayonida nozik harakatlar muvofiqligi buzilishida namoyon bo'lishi mumkin.

O'q otishning sportchi organizmiga ta'siri o'ziga xos yuklamalar bilan bog'liq:

- mushak tizimiga nisbatan statik ko'rinishdagi (oyoqlar va gavda mushaklari zo'riqishi, o'q otishda qatnashmaydigan mushaklar dastlabki bo'shashganda, diqqatni jamlash, tana holati ustidan uning alohida qismlariga ahamiyat qaratmagan holda, umumiy nazorat, shuningdek, e'tibor tovon va boldir suyagini qo'shuvchi bo'g'imga qaratiladi);

- asab tizimining kuchli zo'riqishi bilan (yuqori aniqlik va diqqat jamlanganligi harakatlarini uzoq vaqt saqlab qolish zaruriyati);

- o'q otishni bajarishda nafas olishni ushlab turish bilan;

- qoniqarsiz sharoitlardagi ochiq va yopiq tirlarda uchraydigan qo'zg'ovchilar bilan.

Davomli o'q otishda ko'zlamning yorug'likka sezuvchanligi kamayadi va mashqlarga qarab 2 kg. dan 3 kg. gacha vazn yo'qotiladi.

Mashg'ulot va musobaqalarda o'q otish sportchisi musobaqa qoidalari talab qilganidan ko'proq o'q otadi (qurolni ushlab turishi). Shu sababli yuklamaning organizmga ta'siri oshadi. Bu holat qon aylanishining buzilishi, ba'zida esa mushaklarda qon oqimining butunlay to'xtashiga (yotgan holatda o'q otishda – tayanch qo'lda, tizzalagancha o'q otishda – tayanch qo'l va oyoqda) olib keluvchi bir xildagi statik harakatlardan (qurolni ko'targan holatdagi uning og'irligi) kelib chiqadi.

Tablil va natijalar. Jismoniy tayyorgarlik yuqori natijalarga erishishning asosi bo'lishi bilan birga, o'q otish sportchilarining barcha sport musobaqalaridagi umumiy tayyorgarligining ajralmas qismi bo'lishi lozim.

Jismoniy tayyorgarlik vositalari quyidagi zarur harakat imkoniyatlariga ega bo'lishga yordam beradi:

- mushak tizimlarining yetarlicha rivojlanishi;

- katta statik zo'riqishlarga chidamlilik;

- tana va qurolni ushlab turishda bevosita ishtirok etmaydigan mushaklar guruhining bo'shashishi;

- kerakli texnik ta'siri ta'minlaydigan mushaklar guruhining zo'riqishi va bo'shashishi, dozalangan va ajratilgan;

- aniq va nozik muvofiqlashtirilgan harakatlanadigan kuchlar;

- muvozanatning yaxshi rivojlangan hissiyoti;

- uzoq muddat nisbatan harakatsizlik sharoitlarida yuqori ish qobiliyati;

- yuqori zo'riqishlardan so'ng ish qobiliyatini tezda va yetarlicha to'liq tiklash layoqati.

O'q otish sportchisining jismoniy tayyorgarligi umumiy va maxsus tayyorgarlikdan tashkil topadi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik (UJT) maxsus tayyorgarlik (MJT) dan jiddiy farq qiladi.

Umumiy jismoniy tayyorgarlik sportchiga mashg'ulotdagi yuklamalarni osonroq yengish, ish qobiliyatini tezroq tiklash va sport musobaqalarida yuksak darajalarga erishishda yordam beradi.

Bundan tashqari, har tomonlama jismoniy rivojlanish harakatlarning muvofiqligini yaxshilaydi. Bu o'q otishda juda muhim sanaladi. Jismoniy mashg'ulotlar jarayonida mushaklarda bir qator o'zgarishlar sodir bo'ladi. Masalan, ularning vazni va hajmi tez ortadi, chunki ishlayotgan mushaklar qon bilan yaxshiroq ta'minlanadi, me'yorida oziqlanadi, shu bilan birga, kuchi oshadi, qisqarishlar tezligi kuchayadi, egiluvchanligi va cho'ziluvchanligi yaxshilanadi.

ADABIYOTLAR

1. Вайнштейн Л.М. Основы стрелкового мастерства // Изд-во ДОСААФ, М.: 1960
2. Кривцов А.С., Палехова Е.С. Комплексная форма отбора в пулевой стрельбе // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка №4.- 2008.- С. 64-67.
3. Кривцов А.С. Первичный отбор в группы начальной подготовки СДЮСШОР по пулевой стрельбе // 13.00.04. Автореферат кандидата педагогических наук – Белгород, 2009

Bir vaqtning o'zida nafaqat mushaklar, balki insonning barcha harakat tizimi faollashadi.

Mushaklar faoliyatining qisqarishi va zo'riqish kabi ikkita shakli farqlanadi. Mushaklarning qisqarishi, asosan, uning harakat funksiyasida, zo'riqishi – statik faoliyatda belgilanadi [2].

Insonning harakatlanmasdan tik turgan holati, asosan, oyoq mushaklaridan tortib bo'yin mushaklarigacha bo'lgan ko'plab mushaklarning statik zo'riqishi bilan ta'minlanadi. Inson yurganda, yugurganda, sakraganda, mushaklarning qisqaradigan harakat qobiliyati asosiy o'ringa chiqadi. Deyarli barcha harakatlar birgalikda dinamik va statik mushak faoliyatini talab qiladi. Stenddan o'q otuvchilarda asosan mushaklar zo'riqib ishlaydi, shunga ko'ra o'q otuvchilari ham statik zo'riqishni his etadi.

O'q otish sportchisining jismoniy tayyorgarligi bo'yicha mashg'ulotlarini ertalabki jismoniy mashqlar (badantariya), umumiy jismoniy tayyorgarlik va maxsus jismoniy tayyorgarlikka bo'lish mumkin.

Ertalabki jismoniy mashqlar mashg'ulotlarning kundalik va majburiy shakli hisoblanadi. Ular organizmning uyqudan keyingi ishlash qobiliyatini tezda tiklash, sog'liqni mustahkamlash va organizmni chiniqtirish, barqaror ko'nikmalarni ishlab chiqish va sportdagi natijalarni oshirishga ta'sir qiluvchi mushak va asab tizimini mukammallashtirish uchun ham zarur.

Yugurish tempi va oralig'i asta-sekin oshib borishi, yurish esa kamayishi uchun yurish va yugurishni navbatmanavbat almashtirib borgan ma'qul.

Badantariyani kuch mashqlari bilan yakunlagan yaxshi (yotgan holda, qo'lga kuch berib, bukib yoyish (otjimanie); qo'llar bilan devordan uzoqlashish; shtanga, tosh (girya) yoki boshqa og'irliklarni ko'tarish; gantellar, espander yoki rezina cho'zmalari bilan ishlash).

Har kungi ertalabki mashg'ulotni organizmni chiniqtirishning muhim vositasi bo'lgan suv muolajalari bilan tamomlash kerak. Boshlanishiga sochiqda artish, so'ngra suvda yuvish, ma'lum bir vaqtdan keyin esa dush qabul qilishga o'tiladi. Shu bilan birga, suvning harorati asta-sekinlik bilan pasaytirib borilishi lozim [3].

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda quyidagilarni o'q otish, stenddan o'q otish va para o'q otish sport turlarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari sifatida baholash mumkin. Jumladan:

- iqtidorli yoshlarni aniqlash, tanlash va saralash (seleksiya) hamda ularni yuqori mahoratli sportchilar sifatida tayyorlashning yangi tizimini yo'lga qo'yish;

- trenerlar, hakamlar va mutaxassislarni tayyorlash tizimini yaxshilash hamda ularni kasbiy rivojlantirish maqsadida mahalliy va xorijiy mutaxassislar ishtirokida mahorat darslarini tashkil etib borish;

- o'quv-mashg'ulotlar jarayoniga ilg'or ilmiy-innovatsion texnologiyalarni keng joriy qilish va o'quv-uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish, ilmiy tadqiqotlarni olib borish;

- nogironligi bo'lgan shaxslar o'rtasida para o'q otish sport turi bilan shug'ullanish uchun zarur sharoitlar yaratilishini ta'minlash;

- o'q otish sport turlari bilan shug'ullanish uchun zarur infratuzilmani yaratish hamda zamonaviy sport anjomlari va jihozlari bilan ta'minlash;

- respublika va xalqaro musobaqalar, turnirlarni hamda jahon chempionatlarini doimiy ravishda tashkil etish va o'tkazib borish;

- ommaviy axborot vositalarida o'q otish sport turlarini sog'lom turmush tarzining muhim tarkibiy qismi va bolalarni barkamol inson etib tarbiyalashga xizmat qiladigan sport turi sifatida targ'ib qilish.

Shu munosabat bilan, istiqbolda yangi avlod o'q otuvchilarini tayyorlash masalalarini ilmiy tadqiqot qilish, ushbu sport turining huquqiy-tashkiliy va ilmiy-nazariy asoslarini yaratish, xususan, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichidagi o'q otuvchilarning mashg'ulot vosita va yuklamalar hajmini optimallashtirish bo'yicha ilmiy-uslubiy ishlarni nashrga tayyorlash va chop etish tavsiya etiladi.

UDK:152.27(126)

Yulduz UZOQOVA,
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
Email: uzakova.yulduz@mail.ru

Qarshi davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini mudiri professor, psix.f.d. B. Jo'rayev taqrizi asosida

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF STRESS CHOLATINY ELIMINATION IN DISABLED TEENAGERS

Annotation

In this article, the socio-psychological aspects of stress relief in adolescents with disabilities are highlighted. Also, psychological recommendations on the occurrence and prevention and elimination of stress in adolescents with disabilities are given. The scientific-theoretical study of stress relief in disabled teenagers is analyzed. Information on the problem of overcoming the stress of disabled adolescents in modern psychological research is presented.

Key words: Stress, adolescent, personality, socio-psychological aspect, prevention, security, psychological impact, scientific-theoretical analysis, modern psychology.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛИКВИДАЦИИ СТРЕССОВОЙ ХОЛАТИНИИ У ПОДРОСТКОВ-ИНВАЛИДОВ

Аннотация

В этой статье рассматриваются социально-психологические аспекты преодоления стрессовых состояний у подростков с ограниченными возможностями. Также приведены психологические рекомендации по возникновению и профилактике, преодолению стресса у подростков с ОВЗ. Научно-теоретическое исследование снятия стрессовых состояний у подростков с ограниченными возможностями было проанализировано. Представлена информация об освещении проблемы преодоления стрессового состояния подростков с ограниченными возможностями в современных психологических исследованиях.

Ключевые слова: Стресс, подросток, личность, социально-психологический аспект, профилактика, безопасность, психологическое воздействие, научно-теоретический анализ, современная психология.

IMKONIYATI CHEKLANGAN O‘SMIRLARDA STRESS XOLATINI BARTARAF ETISHNING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Аннотация

Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan o‘smirlarda stress xolatini bartaraf etishning ijtimoiy-psixologik aspektlari yoritib berilgan. Shuningdek, imkoniyati cheklangan o‘smirlarda stresning paydo bo‘lishi va oldini olish, bartaraf etishga doir psixologik tavsiyalar keltirilgan. Imkoniyati cheklangan o‘smirlarda stress xolatini bartaraf etishning ilmiy-nazariy tadqiqi tahlil qilib berilgan. Imkoniyati cheklangan o‘smirlarning stress xolatini bartaraf etish muammosining zamonaviy psixologik tadqiqotlarda yoritilishi doir ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Stress, o‘smir, shaxsiyat, ijtimoiy-psixologik aspekt, profilaktika, xavfsizlik, psixologik ta‘sir, ilmiy-nazariy tahlil, zamonaviy psixologiya.

Kirish. Jahonda nufuzli xalqaro tashkilotlar va rivojlangan davlatlarda maxsus ta‘lim tizimiga alohida e‘tibor qaratib, imkoniyati cheklangan ta‘lim oluvchilarning hissiy, motivatsion sohalari imkoniyatlarini hisobga olish, o‘quv jarayonlariga moslashuvini psixologik qo‘llab-quvvatlash, eshitishda nuqsoni bo‘lgan o‘smir o‘quvchilarning psixologik salomatligini muhofaza qilish, imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda intensiv o‘qitishning ilg‘or chora-tadbirlarini ishlab chiqish kabilari asosiy yo‘nalishlardan biri sanalmoqda. Dunyo bo‘yicha, imkoniyati cheklangan o‘quvchi yoshlarning 94 % boshlang‘ich ta‘lim ma‘lumotiga, 80% esa, umumiy o‘rta ta‘lim ma‘lumotiga ega bo‘lishlari aniqlangan [1]. Shuning uchun, imkoniyati cheklangan o‘smirlarda stress xolatini bartaraf etishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari sabablarini aniqlashtirish, o‘smirlarda emotsional sohasiga salbiy ta‘sir etuvchi psixologik omillarni aniqlashtirish mutaxassislar tomonidan dolzarb muammo sifatida o‘rganib kelinmoqda.

Hozirga qadar, imkoniyati cheklangan o‘smirlarda stress xolatini bartaraf etishning ijtimoiy-psixologik sohasi va uning fenomenologik tabiatiga oid ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, biroq xali - hanzun uni keltirib chiqaruvchi sabablar shuningdek, tashqi ta‘silarga bo‘lgan insonning psixik imkoniyati, stress xolatini bartaraf etishning xususiyatlari va uning inson faoliyatiga ta‘siri, muarakkab sharoitlarda insonning vazifalarni hal qila olish imkoniyati, ta‘lim va mehnat sharoitlarida stress xolatini bartaraf etish kabi masalalar, ko‘plab psixolog mutaxassislarining diqqat markazida bo‘lib kelayotgan aktual masalalar sifatida qayd etilmoqda.

Xalqaro hamjamiyatda, imkoniyati cheklangan o‘smir o‘quvchilarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, eshitishda nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarning yangi ta‘lim sharoitlariga bo‘lgan munosabatlarini psixologik jihatdan baholash, maxsus o‘quv

mashg‘ulotlari va ularning psixikasiga ta‘sir etish mexanizmlarini ilmiy asoslash, zamonaviy psixologik yondashuvlar orqali o‘smir o‘quvchilarning bilimlarini takomillashtirish, ta‘lim olish sharoitlarida yuzaga keluvchi emotsional-frustratsion qiyinchiliklar va murakkab vaziyatlarga nisbatan, o‘smir o‘quvchilarning frustratsiyalarga bardoshlilik xususiyatlari va samarali o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini takomillashtirishning yangi dasturiy ta‘minotlarini joriy etish, jamiyat hayotida imkoniyati cheklangan o‘smir o‘quvchilari faolligini oshirish va ularning sog‘lom fikrlash sohalariga xizmat qiluvchi psixologik tuzilmalarni ishlab chiqish kabilarni taqozo etmoqda.

Adabiyotlar tahlili. O‘smirlik - bu ko‘plab jismoniy, hissiy, psixologik va ijtimoiy o‘zgarishlarni o‘z ichiga olgan hayot bosqichi. Haqiqiy bo‘lmagan akademik, ijtimoiy yoki oilaviy umidlar kuchli chetlanish tuyg‘usini keltirib chiqarishi va chuqur umidsizlikka olib kelishi mumkin. Ko‘pgina yoshlar hayotni adolatsiz deb hisoblaydilar va natijada stressni his qilishadi. O‘smirlarni ota-onalari, do‘stlari va o‘qituvchilarining qarama-qarshi xabarlari bilan bombardimon qilinsa, bundan ham yomoni yo‘q. Bugun ular hayotning barcha yaxshi va yomon tomonlarini televizorda, jurnallarda, Internetda, maktabda va ko‘chada ko‘rishadi. Agar o‘smirning kayfiyati kundan-kunga uning ijtimoiy faoliyatiga xalaqit berishi mumkin bo‘lsa, bu alohida e‘tibor talab qiladigan jiddiy hissiy yoki ruhiy kasallik o‘smirlik depressiyasini keltirib chiqarishi mumkin.

N.A.Sirota va V.M.Yaltonskiy tadqiqotlari shuni ko‘rsatdiki, odamlarda asosiy kurash strategiyalari o‘smirlik davrida rivojlanadi. Bundan tashqari, bu davrda vaziyatga xos koping strategiyalari ham shakllanadi, ular rivojlanib borishi bilan shaxsning kurash strategiyalarining uslubini tavsiflaydi [2].

E.L.Perchenko tadqiqotlari talabalar auditoriyasida stressni yengish strategiyalarining xususiyatlarini aniqlashga bag‘ishlangan

[3]. Stressga duch kelganda, akademik jihatdan muvaffaqiyatli talabalar rejalashtirish, boshqalardan yordam so'rash, his-tuyg'ularini faol ravishda tartibga solish va tajribadan ijobiy o'sish strategiyalaridan foydalanishlari ko'rsatilgan. Akademik jihatdan kamroq muvaffaqiyatga erishgan guruhda qochish, tajovuzkor qarama-qarshilik, xavfli xatti-harakatlarning kuchayishi va pastga qarab ijtimoiy taqqoslash tendensiyasi mavjud edi (bundan ham yomonroq vaziyatdagi odamlar bilan).

Biroq, stressli hodisalar har xil bo'lishi mumkin, bu esa o'smirlarning tajribalarini va engish xatti-harakatlarini yanada tabaqalashtirilgan tahlil qilishni talab qilishi mumkin. Shu bilan birga, quyidagi vaziyatlar o'smirlarda stress holatini keltirib chiqaruvchi asosiy omillar:

ota-onalar bilan nizolar

javobsiz sevgi

yaqin odamning o'limi kichik guruhlarida aniqlangan. Shunday qilib, ota-onalar bilan nizolar yuzaga kelgan taqdirda, muammoni hal qilishga urinishlar asosan xulq-atvor xarakteriga ega bo'lib, faol qarama-qarshilik va oila tizimidagi rivojlanish va o'zgarishlar jarayonlarini saqlab qolishga qaratilgan haqiqiy harakatlar bilan bog'liq. Holbuki, qayg'u paytida, qarama-qarshilik obyektini yangi haqiqatning o'zi bo'lishi mumkin, unda endi yaqin odam yo'q va bu holda bu jarayonlarning aksidir. Mas'uliyatni o'z zimmasiga olish strategiyasi baxtsiz sevgini, yaqin kishining o'limini boshdan kechirayotgan o'smirlarda sezilarli darajada aniq bo'ladi.

Tahlil va natijalar. O'smirlik - keskin biologik va ijtimoiy o'zgarishlar davri bo'lib, bu davrni stress va umidsizlik o'smirmu zaif qiladi va ular bilan kurashish shaxsiyat shakllanishidagi markaziy jarayonlardan biriga aylanadi. Stressni yengish strategiyalari o'smirning psixologik holatini aks ettiradi va uning ruhiy salomatligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [4].

Tadqiqotlarga ko'ra o'smirlarning 11% ga yaqini 18 yoshgacha depressiv kasalliklardan aziyat chekishadi. Qizlar o'g'il bolalarga qaraganda ko'proq ruhiy tushkunlikka tushishadi. Bola o'sib ulg'aygan sari depressiyani rivojlanish xavfi ortadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, asosiy depressiv buzilish 15 yoshdan 44 yoshgacha bo'lgan aholi o'rtasida nogironlikning asosiy sababi va ushbu yosh guruhidagi o'limning asosiy sabablaridan biridir. Hisob-kitoblarga ko'ra, o'smirlarning taxminan 20 foizi voyaga yetgunga qadar o'smirlik depressiyasini boshdan kechirishadi, ularning 10-15 foizi depressiyaning doimiy belgilariga ega bo'ladi va 5 foizi klinik jihatdan muhim depressiyadan aziyat chekadi. O'smirlarning 8,3 foizi kamida bir yil davomida depressiyadan aziyat chekadi. 20 dan 40% gacha bo'lgan o'smirlar ikki yil ichida bir nechta epizodga ega bo'lishadi va 70% balog'atga etishdan oldin bir nechta epizodlarga duch kelishadi.

Imkoniyati cheklangan o'smirlarda stress xolatini bartaraf eng ko'p qabul qilingan yondashuvni muammoga yo'naltirilgan va hissiyotga yo'naltirilgan kurash turlari o'rtasidagi farqlarga murojaat qilish deb hisoblash mumkin. Muammoga yo'naltirilgan kurash stressni keltirib chiqaradigan mavjud sharoitlarni o'zgartirishga qaratilgan harakatlarni o'z ichiga oladi. Hissiy yo'naltirilgan kurash stress tufayli yuzaga kelgan eng salbiy hissiy tajribani o'zgartirishga harakat qilishni o'z ichiga oladi. Masalan, odamlar o'z nuqtai nazari bo'yicha hal qila oladigan vaziyatlarga nisbatan muammoga yo'naltirilgan kurashish strategiyalarini va insonning fikriga ko'ra, u hech narsani o'zgartira olmaydigan, chidab bo'lmaydigan ko'rinadigan vaziyatlarda hissiy strategiyalarni qo'llashga moyildirlar[5].

Stress quyidagicha bo'lish mumkin:

- Ijobiy va salbiy - hissiy darajasiga ko'ra.

- Qisqa muddatli va uzoq muddatli (yoki o'tkir va surunkali)

- davomiyliigi bo'yicha.

- Fiziologik va psixologik - o'z navbatida, paydo bo'lish sababiga ko'ra.

Stress manbalari:

- Tashqi - yangi yashash joyiga ko'chib o'tish, ish joyini o'zgartirish, yaqin kishining o'limi, ajralish, pul muammolari bilan bog'liq kundalik muammolar, majburiyatlarni ma'lum muddatga bajarish, nizolar, oilaviy munosabatlar, uyqusizlik.

- Ichki - hayotiy qadriyatlar va e'tiqodlarni qayta ko'rib chiqish, shaxsiy o'zini o'zi qadrlashning o'zgarishi va boshqalar.

Doimiy yoki takroriy stress omillariga tananing mudofaa reaksiyasi uchta alohida bosqichdan o'tadi.

Birinchi bosqichda - signal reaksiyasi (tirnash xususiyati bilan bog'liq holda, uning tabiatidan qat'i nazar), barcha tana tizimlari faollashadi.

Ikkinchi bosqichda - qarshilik (qarshilik, barqarorlik) bosqichida organizm stressning davom etayotgan ta'siriga moslasha boshlaydi.

Uchinchi bosqich - charchoq bosqichi bo'lib, u stressorga uzoq vaqt ta'sir qilish bilan yuzaga keladi. Moslashish uchun zarur bo'lgan energiya tugaydi va tananing umumiy qarshiligi keskin pasayadi. Agar bu davrda yordam berilmasa, charchoq bosqichi jiddiy kasallikka olib kelishi mumkin.

Stress ko'plab kasalliklarning paydo bo'lishi va kuchayishi uchun asosiy xavf omilidir: yurak-qon tomir (miokard infarkti, angina pektorisi, gipertoniya), oshqozon-ichak trakti (gastrit, oshqozon va o'n ikki barmoqli ichak yarasi), qon immuniteti kabilardir. Salbiy reaksiyalar nafaqat kuchli, o'tkir, balki kichik, ammo uzoq muddatli stressli ta'sirlardan kelib chiqadi. Shuning uchun uzoq davom etadigan psixologik stress va depressiya ham kasallikka olib kelishi mumkin. Stressni dori vositalari bilan davolash faqat shifokor tomonidan belgilab qo'yilganidek ko'rsatiladi.

Har birimiz o'zimizning stress darajasiga egamiz, bu irsiy va boshqa omillar bilan belgilanadi va stressga o'z munosabatimiz va javobimiz. Turli odamlar stressga turli yo'llar bilan javob berishadi: ba'zilar aql bovar qilmaydigan miqdorda oziq-ovqatlarni o'zlashtira boshlaydi, boshqalari ishtahani butunlay yo'qotadi; ba'zilar kechasi uxlab qolishlari qiyin, boshqalari esa kunduzi ham uyquchanlikni boshdan kechirishadi.

Stressni engishning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- Stressli vaziyatdan chalg'itish - agar sodir bo'layotgan narsa odamda kuchli taassurot qoldirsa va shundan keyin u bu haqda o'ylashda davom etsa, demak u stressli vaziyatga "tiqilib qoladi" va uni qanday hal qilish haqida o'ylamaydi, balki sodir bo'lgan voqealar haqida doimo xavotirda. O'zingizni stressli vaziyatdan chalg'itish uchun siz yoqimli his-tuyg'ular va tajribalar (dam olish, yoqimli voqea, shaxsiy yutuqlar) bilan bog'liq boshqa narsa haqida o'ylashingiz kerak.

- Stressga sabab bo'lgan hodisaning subyektiv ahamiyatini kamaytirish - "Qilmagan narsa yaxshilik uchun ..." tamoyiliga muvofiq sodir bo'lgan narsaga munosabatingizni qayta ko'rib chiqing.

- Faol xulq-atvor - stressni keltirib chiqaradigan kuchli his-tuyg'ularni o'zingizda saqlamang, balki aqlga sig'maydigan narsalarni qilish orqali to'plangan energiyani chiqarib.

- Dam olish qobiliyati - stress umumiy kuchlanish va miya faoliyati to'plangan chastotasining oshishiga olib keladi.

- Ijobiy fikrlash - ijobiy fikrlash usuli va ular bilan bog'liq ijobiy his-tuyg'ular mehribonlik, sevgi, quvonch - salomatlik va farovonlikni ta'minlashning asosiy shaxsiy vositasidir.

Stressdan xalos bo'lish va ruhiy salomatlikni saqlashning boshqa usullari quyidagilardan iborat:

- Har qanday vaziyatda siz optimist bo'lishingiz kerak.

- Hayotda, ishda va kundalik hayotda oqilona tashkil etishga intiling.

- O'zingizga yo'q deysini o'rganing, o'z imkoniyatlaringiz chegarasini belgilab, juda ko'p muammolarni, ayniqsa boshqalarning muammolarini o'z zimmangizga olmaysiz.

- Hayotdan zavq olishni o'rganing.

- O'tmishingizga chuqurroq kirmang va ayniqsa bir marta qilmaganingiz yoki noto'g'ri qilganingiz uchun afsuslanmang.

- To'g'ri ovqatlanish, uyqu va dam olishni saqlang.

- Spirtli ichimliklarni suiste'mol qilmang, yomon odatlardan voz keching.

- Sog'lom faol turmush tarzini olib boring.

- Agar kerak bo'lsa, hayot sur'atini sekinlashtiring va ba'zi hayotiy pozitsiyalarni qayta ko'rib chiqing[6].

Xulosa. Bir qator mamlakatlarda o'smirlik stressi jiddiy muammo hisoblanadi. O'smirlardagi stress jarayoni kattaligiga juda o'xshaydi, ammo o'smirlar va bolalar o'zlarining his-tuyg'ularini yanada kuchliroq va kuchli tashqi ko'rinishlar bilan boshdan boshqalarga yordam so'rashadi. Yana bir keng tarqalgan muammo shundaki, ko'plab shifokorlar va psixologlar dastlabki bosqichlarda simptomlarni aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Stressni davolashning samaradorligi buzilishni aniqlash uchun zarur bo'lgan vaqtga bog'liq.

O'smirlarning hech qanday sababsiz kelajagidan xavotirlanishi yoki o'zini past his qilish aniqlanmagan depressiya belgisi bo'lishi mumkin. O'smirlarning kichik bir qismi mavsumiy depressiyadan aziyat chekadi, odatda bu qish oylarida to'g'ri keladi. O'zlarining farovonligini yaxshilash uchun tushkunlikka tushgan

o'smirlar spirtli ichimliklarni yoki giyohvand moddalarni suiiste'mol qilishni boshlashlari mumkin.

ADABIYOTLAR

1. European Center for Educational Statistics and Research Outlook 2021 (year-end report) 18 December, Dublin.
2. Сирота Н.А., Ялгонский В.М. Копинг-поведение и психопрофилактика психосоциальных расстройств у подростков // Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени В.М. Бехтерева. 1994. № 1. С. 63—74.
3. Перченко Е.Л. Особенности совладающего поведения у студентов с разным уровнем успеваемости // Научные исследования и разработки в эпоху глобализации: сборник статей Международной научно-практической конференции (25 ноября 2016 г., г. Пермь): в 7 ч. Ч. 6. Пермь: АЭТЕРНА, 2016. С. 132—136.
4. Yao Y-S., Chang W-W., Jin Y-L., Chen Y., He L-P. Zhang L. Life satisfaction, coping, self-esteem and suicide ideation in Chinese adolescents: a school-based study // Child: Care, Health and Development. 2014. Vol. 40 (5). P. 747—752. doi:10.1111/cch.12142
5. Wilson K.G., Stelzer J., Bergman J.N., Kral M.J., Inayatullah M., Elliott C.A. Problem Solving, Stress, and Coping in Adolescent Suicide Attempts // Suicide and LifeThreatening Behavior. 1995. Vol. 25 (2). P. 241—252.
6. <https://25gdp.by/novosti/stati/791-stress-i-sposoby-ego-preodoleniya>

Ismoiljon UMAROV,

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: icmoiljonumarov915@gmail.com

DSc, dotsent I.Siddiqov taqrizi asosida

TRAINING AND COMBAT ABILITIES OF THE MILITARY INSTRUCTOR IN PRE-DRAFT BASIC TRAINING

Annotation

This article discusses the training and combat abilities of the military instructor in pre-draft basic training, defined as a set of qualities such as skills, abilities, and competencies required for the successful fulfillment of their duties. The theoretical foundations of the methodology for developing training and combat qualities in students, which involve fostering various professional attributes, are also examined.

Key words: Military education, cadet, skills, basic competence, field training camps, competence, challenging situations, theoretical, practical exercises, specialization, training-combat, qualities, development.

УЧЕБНО-БОЕВЫЕ СПОСОБНОСТИ ВОЕННОГО РУКОВОДИТЕЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ДО ПРИЗЫВА

Аннотация

Данная статья посвящена учебно-боевым способностям военного руководителя начальной подготовки до призыва, которые представляют собой совокупность качеств, таких как навыки, способности и умения, необходимые для успешного выполнения своих обязанностей. Также рассмотрены теоретические основы методики развития учебно-боевых качеств у учащихся, что подразумевает развитие различных профессиональных качеств.

Ключевые слова: Военное образование, курсант, навыки, базовая компетенция, полевые учебные сборы, компетентность, сложные ситуации, теоретические, практические занятия, специализация, учебно-боевые, качества, развитие.

CHAQIRUVGA QADAR BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK HARBIY RAHBARINING O'QUV JANGOVAR QOBILIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqola chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik harbiy rahbarining o'quv jangovar qobiliyatlari shuni anglatadiki o'z vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishi uchun ega bo'lishi kerak bo'lgan sifatlar yani malakalar, qobiliyatlar va ko'nikmalar to'plamidir shu bilan birga turli xil sifatlarni rivojlantirishni anglatadigan, talabalarida o'quv-jangovar sifatlarini rivojlantirish metodikasini nazariy asoslari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Harbiy ta'lim, kursant, ko'nikmalar, bazaviy kompetensiya, dala-o'quv yig'inlari, kompetentlik, qiyin vaziyat, nazariy, amaliy mashg'ulotlar, mutaxassislik, o'quv-jangovar, sifatlar, rivojlantirish.

Kirish. Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik harbiy rahbarining o'quv jangovar qobiliyatlarini rivojlantirishning samarali vositalaridan biri – bu ta'lim tizimidir. Tarixiy jihatdan ilmiy bilim, ta'lim va tarbiya, millatimizni rivojlantirish va takomillashtirishda muhim rol o'ynagan. Ta'lim ijtimoiy o'zgarishlarning asosiy omili bo'lib, jamiyatni tashqi dunyo, yangi texnologiyalar va bilimlarga yanada ochiq qiladi. Millatimizning kelajagi yoshlarni yuqori sifatli ta'lim bilan qanchalik samarali ta'minlashimizga bog'liq. Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik harbiy rahbarining qobiliyatlari – bu o'z vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishi uchun ega bo'lishi kerak bo'lgan sifatlar, qobiliyatlar, malakalar va ko'nikmalar to'plamidir. Bularga quyidagilar kiradi:

Kasbiy bilimlar - harbiy tamoyillar va taktikalar, otish tayyorgarligidagi maxsus ko'nikmalar, amaliy mashqlarni tashkil etish va o'tkazish, harbiy topopografiya, muxandislik tayyorgarligi, harbiy tarix va boshqalar;

Pedagogik ko'nikmalar - o'quv dasturlarini ishlab chiqish, o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish, inavtsion turli xil o'qitish usullarini qo'llash va talabalarning bilimlarini baholash qobiliyati;

Muloqot qobiliyatlari - talabalar bilan samarali muloqot qilish, bilim va amaliy ko'rsatmalarni etkazish, ularni o'rganishga undash, uyetkachilik qobiliyati, jamoada ishlash qobiliyati;

Tashkiliy ko'nikmalar – o'quv nazariy, amaliy tadbirlarini rejalashtirish va tashkil etish, ularning o'tkazilishini nazorat qilish, o'quv jarayonini boshqarish qobiliyati;

Etakchilik fazilatlar – talabalar guruh komandiri lavozimida guruh va kichik guruhlarni boshqarishi, intizomni saqlash, nizolarni hal qilish, o'quv jangovar topshiriqlarni o'z vaqtida bajarish, mas'uliyatli g'oya qarorlar qabul qilish qobiliyati;

Jismoniy tayyorgarlik – harbiy o'qituvchi o'z talabalariga o'rnatilgan ko'rsatish uchun yaxshi jismoniy tayyorgarlikka ega bo'lishi, namuna sifatida o'zi amaliy mashqlar to'plamini bajarib ko'rsatish orqali va o'quv mashg'ulotlari vaqtida jismoniy faoliyatga tayyor bo'lishi lozim;

Moslashuvchanlik – yangi sharoit va talablarga tezda moslashish qobiliyati, har xil fasil injiqliklariga chiday olishi, o'z-o'zini tarbiyalash va kasbiy o'sishga tayyorlik.

Bu qobiliyatlarining barchasi chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik harbiy rahbariga talabalarini samarali o'qitishga, kasbiy mahoratini oshirishga va ularni harbiy xizmatga tayyorlashga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik harbiy rahbarining o'quv jangovar qobiliyatlari rivojlantirish asosida ta'lim standartlarini joriy etish har bir talabaning ehtiyojlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda o'rganishga yanada moslashuvchan va individual yondashuvni o'z ichiga oladi. Bu muvaffaqiyatli xizmat uchun zarur bo'lgan texnik, kommunikativ, yetakchilik va shaxslararo ko'nikmalarni o'z ichiga olgan kompetensiyalar to'plamini shakllantirishga yordam beradi.

Harbiy ta'lim kontekstida “qobilyat”, “harbiy ko'nikma” va “harbiy tajriba” atamalarini muhokama qilish dolzarbdir, chunki ular bo'lajak harbiy mutaxassislarining kasbiy tayyorgarligini belgilaydigan asosiy elementlarni ifodalaydi. Ushbu tushunchalar zamonaviy pedagogika va ta'lim strategiyalarida markaziy o'rinni egallaydi, chunki ular shaxsni kasbiy vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishga tayyorlash darajasini aniqlashga imkon beradi.

Pedagogik ko'nikmalar - bu o'qituvchiga o'z kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan individual sifatlar to'plami. Bunday sifatlarni o'rganishga gumanistik yondashuv, kasbiy bilim va pedagogik qobiliyatlarga ega bo'lish kiradi.

Ushbu pedagogik ko'nikmalarni o'zlashtirish va tegishli qobiliyatlarni rivojlantirish o'qituvchilarga o'z kasbiy faoliyatini samarali amalga oshirish va o'quvchilarga samarali ta'lim berish imkonini beradi.

Shuni ye'tirof yetish lozimki, hozirga qadar chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi kursantlarida o'quv-jangovar sifatlarini rivojlantirish mexanizmlarini ilmiy-uslubiy asosda ishlab shiqilmagan. Shundan kelib chiqib, quyidagi muammolarni ma'lum darajada hal qilish mumkinligini aniqlash afzaldir:

1. Universitetlardagi chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi kursantlarida o'quv-jangovar sifatlarni rivojlantirish mexanizmlari qanday?

2. Talabalarda o'quv-jangovar sifatlarni rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha echimlar qanchalik muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda?

3. Talabalarda o'quv-jangovar sifatlarni rivojlantirish bo'yicha o'qitish tizimini takomillashtirish qanchalik tahlil yetilmoqda?

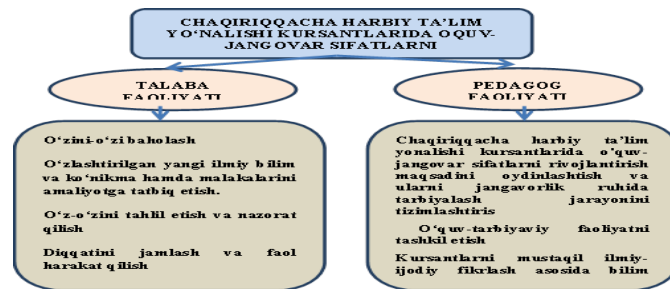
Ma'lumki, davlat taraqqiyoti yurt tinchligini ta'minlash sohasida mamlakat rivojlanishining eng muhim omillaridan biri bu chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi kursantlarida o'quv-jangovar sifatlarni rivojlantirish va jangovarlik ruhida tarbiyalash tizimini takomillashtirishdir. Shu asosda ta'lim-tarbiyaning mazmuni va

samaradorligi takomillashib boradi. Ushbu sohada pedagogik tadqiqotlar o'tkazish uchun tegishli muammolarni kuzatish va tahlil qilish muhimdir:

- tegishli sharoitlarni (ijtimoiy, iqtisodiy, moddiy-texnik) va ijodiy muhitni (qiziqish, izlanuvchanlik va ijodkorlikni qo'llab-quvvatlaydigan va rag'batlantiradigan) ta'minlash;

- chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi kursantlarida o'quv-jangovar sifatlarni rivojlantirish samaradorligini oshiradigan didaktik materiallarni ishlab chiqish va keng joriy etish;

- ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va harbiy sohadagi yetuk kadrlarni tarbiyalash uchun chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi kursantlarida o'quv-jangovar sifatlarni rivojlantirish tizimini takomillashtirish. Bu, birinchi navbatda, yuqorida aytib o'tilganidek, tegishli sharoitlar va ijodiy muhitni yaratish kerak (1-rasm).

1-rasm. Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida o'quv-jangovar sifatlarni rivojlantirish

Bizning tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatadiki, chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik bo'lajak harbiy rahbarlarida o'quv-jangovar sifatlarni samarali rivojlantirish zarur pedagogik va texnologik sharoitlarni yaratishni talab qiladi. Jamiyat rivojlanishining asosi, ijodiy odamlarning kasbiy faoliyatidir. Vaqt o'tishi bilan ilmiy dalillar, g'oyalari va kashfiyotlar eskiradi. Fundamental tadqiqotlar va tajriba-sinov ishlarini olib borish ilmiy faoliyatni takomillashtirishga yordam beradi. Shu sababli, biz tegishli mavzular bo'yicha ma'ruzalar mazmunining asosiy jihatlari e'tibor qaratgan holda "Chaqiriqqacha harbiy ta'limda o'quv-jangovar sifatlarni rivojlantirish uslubiyoti" maxsus kursing ishchi dasturini ishlab chiqdik. Mazkur dastur murakkab jarayonni nazarda tutgan bo'lib, uning davomida chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi kursantlari o'quv-jangovar sifatlarni rivojlantirish bilan bog'liq bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi. Maxsus kursga asoslangan pedagogik faoliyat chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi kursantlarida o'quv-jangovar sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan.

Ilmiy adabiyotlarni ko'rib chiqib, shuni aytishimiz mumkin, chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik bo'lajak harbiy rahbarning bunday sifatlari maqsadlilik, shiddatlilik, qat'iyatlilik va jasorat, matonat va chidamlilik, intizom va o'zini o'zi boshqarish va boshqalar shu asosda harbiy ta'lim sohasidagi imkoniyatlar oshadi va shu bilan birga ularning o'quv-jangovar sifatlari shakllantiradi.

Maqsadlilik - talaba aniq belgilangan maqsadlar va rivojlanish yo'nalishiga ega. U o'qishning muhimligini tushunadi va yuqori natijalarga erishishga intiladi. Bunday kursant vaqtini behuda sarflamaydi va har doim o'z-o'zini rivojlantirish va bilim va ko'nikmalarini yaxshilashga qaratadi. Talabani o'quv faoliyatini rivojlantirishda maqsadga muvofiqlik bir necha jihatlarga ega. Maqsadlilik talabani o'quv-jangovar sifatlarning ajralmas qismidir, chunki u uning harakatlarini boshqaradi va o'quv faoliyatida muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi.

Shiddatlilik - talabani o'quv faoliyatining samarali rivojlanishiga hissa qo'shadigan muhim o'quv-jangovar sifatlardan biri bo'lib, u talabada shiddatlilik bilan qiyinchiliklardan voz kechmaslik va o'quv maqsadlariga erishish yo'lidagi to'siqlarni engib o'tish qobiliyatiga ega. U muvaffaqiyatsizlikka uchraganida tushkunlikka tushmaydi, balki ishni davom ettirish va muvaffaqiyatga erishish uchun kuch va motivatsiya topadi. Shunday qilib, shiddatlilik talabani ajralmas sifati bo'lib, uning o'quv faoliyatida muvaffaqiyatli rivojlanishiga hissa qo'shadi. Bu qiyinchiliklarni engishga, maqsadlarga erishishga va potensialikdan samarali foydalanishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrdagi 406-sonli "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni;

2. O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 9-yanvardagi 458-sonli "O'zbekiston Respublikasining Mudofaa doktrinasini to'g'risida"gi Qonuni;
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 12-sentabrdagi RQ-4447-sonli "O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining harbiy xizmatini o'tash tartibi to'g'risida"gi Farmoni;
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-4947-sonli "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni;
5. 2020-yil 29-oktabrdagi PF-6097-sonli "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni;
6. Umumiy taktika jangovar birlashma, bo'linmalar harakatlarini tashkil etish va taktikasi 3-kitob. Toshkent-2022 y.
7. Толипов У., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг таъбикий асослари. Т -2006 йил.
8. Ta'limda innovatsion texnologiyalar R.Ishmuhamedov, A.Ab duqodirov, A.Pardayev. Toshkent - 2008 yil.

UDK:378.147:37.018.43:792.8

Shaxodat XALIKOVA,

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti

E-mail: khalikova1511@mail.ru

PhD, dotsent B.Norbekova taqrizi asosida

SUCCESSFUL ADAPTATION OF THE INDIVIDUAL IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION AS A PHENOMENON

Annotation

This article analyzes the socialization challenges faced by students of a specialized boarding school for children with visual impairments during the educational and upbringing process. Like all people, students of special schools engage in certain relationships with those around them. Through communication, they gain the ability to understand themselves and others, acquire information and knowledge, evaluate behaviors and emotions, which in turn helps them realize their potential and opportunities in life.

Key words: Vision, disability, social, education, upbringing, defect, special, development, communication, correction.

СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ ЛИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ КАК ЯВЛЕНИЕ

Аннотация

В статье анализируются проблемы социализации воспитанников специальной школы-интерната для детей с нарушениями зрения в образовательном и воспитательном процессе. Как и все люди, учащиеся специальных школ вступают в определенные взаимоотношения с окружающими. В процессе общения они приобретают возможность понимать себя и других, получать информацию и знания, оценивать поведение и эмоции, что, в свою очередь, способствует реализации их возможностей и потенциала в жизни.

Ключевые слова: Зрение, инвалидность, социальный, образование, воспитание, дефект, специальный, развитие, общение, коррекция.

IJTIMOYILASHUV JARAYONIDA SHAXSNING MUVAFFAQIYATLI MOSLASHUVI HODISA SIFATIDA

Аннотация

Ushbu maqolada ko'rish bo'yicha nogironligi bo'lgan maxsus maktab- internat tarbiyalanuvchilarining talim- tarbiya jarayonida ijtimoiylashuv muammolari tahlil qilinadi. Barcha odamlar kabi maxsus maktab o'quvchilari ham atrofdagilar bilan muayyan munosabatlarga kirishadilar. Muloqot jarayoni orqali o'zini va boshqalarni tushunish, har qanday ma'lumot va bilimlarni olish, ularning xatti-harakatlari va his-tuyg'ularini baholash imkoniyatiga ega bo'ladilar, ayni vaqtda bu o'zini va hayotdagi imkoniyatlarini amalga oshirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Ko'rish, nogironlik, ijtimoiy, talim, tarbiya, nuqson, maxsus, taraqqiyot, muloqot, tuzatish.

Ko'rish nuqsoniga ega bo'lgan bolalar shaxsini shakllantirish murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki, borliqni, atrof olamni o'rganishda, idrok etishda ko'rish sezgisining roli beqiyosdir. Shu sababli ham bu toifa bolalarni ijtimoiy voqelik bilan tanishtirish qanchalik tez boshlansa, kelajakda ular atrofdagi dunyoda harakat qilishlari osonroq bo'ladi. Zamonaviy dunyoda yuz berayotgan voqea hodisalar, tezlik bilan rivojlanayotgan ijtimoiy muhitda o'z o'rnini topish ham murakkab jarayon hisoblanadi. Hozirgi davrda dunyo hamjamiyatida o'z o'rnini mustahkam egallashga astoydil intilayotgan yurtimizdagi mavjud ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va hayotdagi tub o'zgarishlar yangi ijtimoiy muammolarning paydo bo'lishiga olib keladi, bu ularni hal qilishda tubdan yangi yondashuvlarni talab kiladi. Ular orasida alohida ehtiyojli bolalarni, shu jumladan ko'rish qobiliyati cheklangan bolalarni ijtimoiylashtirish masalalari maxsus ta'lim tarbiya bilan shug'ullanuvchi pedagoglar, psixologlar oldiga yangi vazifalarni qo'yadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, ko'rish qobiliyatini yo'qotish sabablari har xil. Umuman olganda, ko'rish qobiliyatining buzilishi turli omillar tufayli yuzaga kelishi mumkin deb aytishimiz mumkin: ko'rish organining irsiy patologiyalari, turli xil jarohatlar, ko'rish organlarining ayrim kasalliklari, giyohvandlik va spirtli ichimliklarni suiiste'mol qilish, atrof-muhitning noqulay sharoitlari shuningdek, ko'rlik asosiy nuqson emas, balki turli xil nuqsonlarning hosilasi bo'lgan holatlar qayd etilgan. Har bir toifa o'ziga xos xususiyatlarga, imkoniyatlarga va muammolarga ega. Bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi vizual nuqsonning boshlanish vaqtiga bog'liq. Olib borilgan ilmiy tadqiqotlar jarayonida quyidagilar malum aniqlashga muvassar bo'ldik.

1.Ko'rish nuqsoniga ega bo'lgan o'quvchilar ijtimoiylashuvining rivojlanishida maxsus ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish muhim omillardan bo'lganligi tufayli o'zaro ta'sir o'tkazish uyg'unligiga asoslanishi lozim (ta'lim – bilish jarayoni takomillashuv tafakkur rivoji, ijtimoiylashuv).

2. Ko'zi ojiz o'quvchilar o'zlashtirishida sog'lom analizatorlar ishini faollashtirish asosida ko'rish sezgisini kompensatsiyalash, to'g'rilashga e'tibor berish, nazariy va amaliy bilim, ko'nikma va malakalarni tizimli ravishda tarkib toptirish zarur.

3.Ko'rish nuqsoniga ega bo'lgan maxsus maktab tarbiyalanuvchilari tafakkuri rivoji hamda ijtimoiylashuvi umumiy normal rivojlanish qonuniyatlarga bo'ysunadi.

4. Ko'rish nuqsoni mavjud o'quvchilar tafakkuri maqsadga yo'nalganlik xususiyatiga ega bo'lib, determinatsiya, determinizm, determinantlar (sababiy bog'lanish) asta-sekin tarkib topadi va taraqqiy etadi.

5.Zaif ko'ruvchi o'quvchilar tafakkuri rivojlanishida qisman qoldiq ko'z nuri, sezgilar, atrofdagi voqea-hodisalar bilan munosabatga kirishadigan bilim, tajribalar asosida fikrlash jarayoni rivojlanadi va ijtimoiylashuv jarayoni amalga oshadi.

Sobiq ittifoq davrida ko'zi ojiz bolalar ruhiy jarayonlarini o'rganish bilan shug'ullangan bir qator olimlar, A. I. Zotov, A. G. Litvak, A.F.Samoylov, A.M.Arnautova, Yu.I.Vinogradov va boshqa tiflopsixolog olimlar tomonidan o'ziga xos maktab yaratildi. Bu olimlar ko'zi ojizlik nuqsonining inson idrok, tasavvurlariga ta'siri, tafakkur jarayonida sezgilarning ahamiyatini aniqlash yo'nalishida ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar.

N.S.Kostyuchek ko'zi ojiz bolalar idroki, nutqi, ijtimoiylashuvi va tafakkurining rivojlanish jarayonlarini o'rganish ustida ilmiy tadqiqot ishlari olib borib, qimmatli ma'lumotlarni qo'lga kiritdi.

Bizning respublikamizda ko'zi ojiz bolalar muammosi va tafakkurining rivojlanish xususiyatlarini o'rganish muammosi ustida ilmiy tadqiqot ishlari kam o'rganilgan sohalaridan biridir. (Oxunov R, Abidova N, Xalikova Sh ilmiy ishlaridan tashqari)

Hozirgi vaqtda mamlakatda mavjud bo'lgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotdagi tub o'zgarishlar yangi ijtimoiy muammolarning paydo bo'lishiga olib keladi, bu ularni hal qilishda tubdan yangi yondashuvlarni talab qiladi. Alohida ehtiyojli bolalarni, shu jumladan ko'rish qobiliyati cheklangan bolalarni ijtimoiylashtirish masalalari qayd etiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, ko'rish qobiliyatini yo'qotish sabablari har xil. Umuman olganda, ko'rish qobiliyatining buzilishi turli omillar tufayli yuzaga kelishi mumkin deb aytishimiz mumkin. Ko'rish organining irsiy patologiyalari, turli xil jarohatlar, ko'rish organlarining ayrim kasalliklari oqibatida zararlanishi, giyohvandlik va spirtli ichimliklarni suiiste'mol qilish, psixotropik

moddalar iste'mol qilish kabilar. Shuningdek, ko'rik asosiy nuqson emas, balki turli xil nuqsonlarning hosilasi bo'lgan holatlar qayd etilgan. Nogironlikning har bir toifasi o'ziga xos xususiyatlarga, imkoniyatlarga va muammolarga ega. N.M.Nazarova bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi vizual nuqsonning boshlanish vaqtiga bog'liqligini takidlaydi. Ko'rishning yo'qolishi bolalarda hissiy – ixtiyoriy sohaning xususiyatlarini, hissiy tajriba va xarakterni shakllantiradi. Ular o'yin faoliyatida, o'qitishda, kasbiy faoliyatni o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Shuningdek, ko'rish qobiliyati buzilgan bolalar jamiyatga kirishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ular uchun boshqa odamlar bilan muloqot qilish, ijtimoiy muhitda o'zin namoyan qilish, amaliy ko'nikmalarni o'rganishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. V. Gayui tiflopedagogika va ko'rish qobiliyati buzilgan odamlarni o'qitishning asoschisi hisoblanadi. V. Gayui tufayli nafaqat ko'rish qobiliyati buzilgan odamlarni muntazam ravishda o'qitish boshlandi, balki ularga ta'lim va ijtimoiy mehnat reabilitatsiyasiga muhtoj bo'lgan jamiyatning to'laqonli a'zolari sifatida munosabat shakllanganligi bu kategoriyadagi bolalar hayotida muhim burilishlarga sabab bo'ladi. Parij milliy ko'rik instituti tiflopedagogi Lui Brayl, ko'riklarni o'qitish tizimini o'zgartirgan ixtironing muallifi bo'ldi. Olti nuqta kombinatsiyasiga asoslanib, uning relef yozish tizimi harf, matematik va boshqa belgilarni qamrab oladi, bu esa ko'zi ojizlarga erkin yozish va o'qish imkoniyatini beradi. [1]. Biz respublikamizda faoliyat olib borayotgan maxsus ko'zi ojiz bolalar maktab-internatlarida olib borilgan o'z ilmiy tadqiqotimiz jarayonida bu ixtironing naqadar muhim ekanligini ko'rish imkoniyatiga ega bo'ldik. Tiflopsixologiya tarixiga nazar soladigan bo'lsak ko'zi ojizlar uchun birinchi o'quv muassasasi 1807 yilda tashkil etilgan. Keyinchalik ko'zi ojizlar uchun yana bir nechta maktablar ochildi, ular ko'zi ojizlar uchun homiylik mablag'lari hisobiga tashkil etilgan edi.

M. I. Zemsova, B. I. Kovalenko, N. B. Krachkovskaya, N. V. Solnseva, A. G. Litvak, V. P. Gordin, R. S. Sermeev, V. L. Sternina, I. S. Morgulis va boshqalar tomonidan ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarni ijtimoiylashtirish muammolarining xususiyatlarini to'liq aks ettiradi.

Tiflopsixologiyada ijtimoiylashuv deganda shaxs va guruh o'rtasidagi munosabatlarni optimallashtirish, ularning faoliyati maqsad va vazifalarini, qiymat yo'nalishlarini yaqinlashtirish, shaxsning me'yorlarni o'zlashtirishi tushuniladi. Ratner F. L. ta'kidlaganidek, ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarni ijtimoiylashtirish uchta asosiy yo'nalishda amalga oshiriladi:

A) ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarning shaxslararo munosabatlar tizimida atrofdagi odamlar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini oshirish,

B) ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarning kundalik va ijtimoiy tajribasini kengaytirish. Shuning uchun, ushbu yo'nalishda iloji boricha o'quv jarayonini hozirgi, hayot sharoitlariga yaqinlashtirish tavsiya etiladi, masalan, hayotiy vaziyatlarni modellashirish mumkin.

Ko'rish patologiyasi bo'lgan bolalarni o'qitishda ularni intensiv amaliy faoliyat jarayoniga kiritish tavsiya etiladi. Ob'ektiv harakatlarni o'zlashtirish kattalar bilan hissiy bog'lanish uchun sharoit yaratishda eng samarali bo'ladi.

V) Ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarda o'zini va uning ijtimoiy ahamiyatini, uning atrofidagi odamlarni muvaffaqiyatli ijtimoiy va mehnatga moslashish uchun yetarli darajada idrok etishni rivojlantirish.

Ko'rish qobiliyatining buzilishi bilan bolalarni ijtimoiylashtirish jarayoni ta'lim va tarbiya sohasidagi asosiy muammolarni hal qilishni o'z ichiga olishi muhim ahamiyatga ega, masalan: mustaqil hayotga tayyorgarlik,

bolaning shaxsiyati va shaxslararo muloqotini rivojlantirish, kasbiy tayyorgarligiga e'tibor qaratish. muassasalarda ko'rish qobiliyati cheklangan bolalarni tarbiyalash va o'qitish jarayoni ularning jamiyatda o'z o'rini topishiga yordam beradi. Ko'zi ojiz bolalar normal rivojlanayotgan bolalar jamiyatida ijtimoiylashtirish imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun ular sog'lom bolalar kabi ijtimoiy-maishiy yo'naltirish ko'nikmalarini egallashlari kerak: atrofdagi voqealarni boshqarish imkoniyatiga ega bo'lish, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish ko'nikmalariga ega bo'lish va mustaqil bo'lish, mehnat majburiyatlarini mustaqil bajarishga intilish, kattalar va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlarga kirishish xilma xillik haqida aniq fikrlarga ega bo'lish, vijdonlilik va halollik kabi tushunchalar. Maxsus talim tarbiyaga muhtoj bolalar shaxsini rivojlantirish, ijtimoiylashtirish uchun oila alohida ahamiyatga ega. Yaqinlarining g'amxo'rliqi, mehri va qo'llab-quvvatlashi nogiron bolalarning har

tomonlari kamol topishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, oilada ko'rish qobiliyati buzilgan bolani tarbiyalash va o'qitish ota-onalardan bolaning rivojlanish xususiyatlarini, asosiy nuqsonning vosita, ta'lim, ijtimoiy va aqliy qobiliyatlarini shakllantirishga ta'sirining mohiyatini bilishni talab qilishga alohida e'tibor beriladi. Ko'rish nuqsoniga ega maxsus maktab tarbiyalanuvchilarining umumiy taraqqiyoti, faoliyatini chuqur ilmiy tahlil qilish, ularda amaliy ko'nikma malakalarni shakllantirish ijobiy samaralar beradi va ijtimoiylashuv jarayonining tezligi, sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ko'rishda nuqson bo'lgan o'quvchilar ijtimoiy ko'nikmalarni (muloqot) o'zlashtirish to'liq ijtimoiylashuvning muhim sharti hisoblanadi. O'z navbatida, aloqa sohasi inson mavjud bo'lgan ijtimoiy makonning zaruriy qismi hamdir. Kengroq olganimizda, aloqa - bu bir tomonning boshqasiga ichki uyushgan, tartibli ta'sirini va shunga mos ravishda boshqa tomonning ushbu ta'sirga duchor bo'lishini, shuningdek javob berish imkoniyatini nazarda tutadigan o'zaro ta'sir jarayoni hamdir. Ko'rish nuqsoniga ega bo'lgan o'quvchilar muloqot orqali ma'lumot, bilim, tajribalarini o'zaro bir birlariga yetkazadilar va bu jarayonda aqliy, ijtimoiy rivojlanadilar.

Maxsus maktab tarbiyalanuvchilari rivojlanishining eng dastlabki bosqichlarida muloqot shaxsiy xususiyatga ega bo'lib, bola va kattalar o'rtasida yaqin amaliy o'zaro ta'sir qilish imkoniyatini yaratadi. Ko'rish nuqsoniga ega o'quvchilarning kattalar bilan hissiy aloqasi yetakchi bo'lib, keyinchalik u mazmunli va ishbilarmonlik muloqotiga, nihoyat, og'zaki muloqotga aylanadi va jamiyat hayoti, uning axloqiy me'yorlari bilan bog'lanadi. Bolaning rivojlanishi bilan ma'lum bir yosh davriga xos bo'lgan barcha aloqa shakllari kuzatilishi kerak, shuningdek, turli xil aloqa vositalaridan foydalanishni ham aytib o'tish lozim. Sog'lom bolalar aloqa o'rnatish va qo'llab-quvvatlash, his-tuyg'ularni ifodalash va hokazolarda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelmaydilar. Nogiron bolalarda muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni qanday sodir bo'ladi? Nogiron bolalar - bu umumiy rivojlanishda buzilishlarni keltirib chiqaradigan, to'liq hayot kechira olmaslikka olib keladigan turli xil aqliy yoki jismoniy nuqsonlari bo'lgan bolalar. Bunday bolalar ijtimoiylashuv va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Buning sababi, muloqotda cheklovlar va to'siqlar mavjudligi, harakatchanlikning cheklanganligi, shaxslararo ko'nikmalarning yetishmasligi, shuningdek, jamiyatning aksariyat qismi tomonidan ushbu odamlar bilan muloqot qilishning yetarli emasligi tufayli turli xil muammolarning mavjudligidir.

Hozirgi vaqtda turli xil nuqsoni mavjud bo'lgan bolalarga talim tarbiya berish muammolariga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. Qadimda bunday bolalarni o'qitish mumkin emas deb hisoblangan. Bizning respublikamizda nogironligi bo'lgan o'quvchilarning boshlang'ich umumiy ta'limi bo'yicha davlat ta'lim standarti (Nogiron bolalar uchun joriy yetilishidan oldin bu toifa maktab ta'limi doirasida hisobga olinmagan.) Shu munosabat bilan o'rganilayotgan toifadagi bolalar bilan ta'lim va tuzatish jarayonini tashkil yetish tajribasi o'rganilishi zarur muammolardan biridir. Shuning uchun bu masalaga ko'proq e'tibor qaratish lozim. Ushbu toifadagi bolalarni o'rganish, ularning xususiyatlarini aniqlash va reabilitatsiya qilish dasturini ishlab chiqishning amaliy ehtiyoji juda katta.

Quyidagilar ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining asosiy vazifalari hisoblanadi:

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitish maxsus o'quv dasturlari talablari asosida bilim olishni ta'minlash zarur.

Shaxs va ijtimoiy yo'naltirilgan ta'lim jarayonida nogiron o'quvchilarning eng maqbul rivojlanishini ta'minlash maqsadida tabaqalashtirilgan va individual ta'limni tashkil etish maqsadga muvofiqligi takidlanadi. Nogiron bolalarni shaxsiy, oilaviy, ijtimoiy hayotda va mehnat faoliyatida xulq-atvorning eng maqbul modelini shakllantirish orqali tarbiyalash, o'quvchilarni umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inkluziv ta'lim sharoitida o'qishga tayyorlash, o'quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi, hayotiy qobiliyatlarining shakllanishi uchun zarur korreksion (tuzatuvchi) - rivojlantiruvchi ta'lim muhitini yaratish zamonaviy talim oldiga qo'yilgan muhim vazifalardan hisoblanadi. Mazkur ilmiy tadqiqot jarayonida olib borilgan ishlarimiz jarayonida maxsus maktab-internatdagi talim tarbiyaning o'ziga xos murakkabligini kuzatdik. Ko'pchilik o'quvchilar suhbatga kirishayotib, o'zini noqulay his etadi. Boshqalar yonida bemalol gaplashishga hojishi yo'qligi ko'zga tashlandi. Har ishda bellashuv, musobaqa, kurashni yoqtiradilar.

O'ziga nisbatan yuqori talablar qo'yadi.
Ko'pincha qilib qo'ygan ishi uchun o'zini koyiydi.
Ko'pincha o'zini kamsitilgan sezadi.
Qarama-qarshi jins vakillaridan kimgadir yoqib qolishi
mumkinligiga shubha bilan qaraydi.
Doimo va'dasining ustidan chiqadi.
Atrofdagilar bilan iliqlik, samimiy munosabatda bo'ladilar.
Bosiq, ichimdagini top, deydigan inson.
Omadsizliklarida o'zini ayblaydi.
Mas'uliyatli odam: unga ishonsa bo'ladi.
Nimanidir o'zgartirish qo'lidan kelmasligi, barcha urinishlar
foydasiz ekanini biladi.
Ko'p narsalarga tengdoshlari nigohi bilan qaraydi.
Umuman amal qilish lozim bo'lgan qoida va talablarni qabul
qiladi.
O'z fikrini isbotlab berishni yoqtiradi.
Ko'rish patologiyasi bo'lgan bolalarni o'qitishda ularni
intensiv amaliy faoliyat jarayoniga kiritish tavsiya etiladi. Ko'rish
qobiliyati buzilgan bolalarda o'zini va uning ijtimoiy ahamiyatini,

atrofidagi odamlarni muvaffaqiyatli ijtimoiy va mehnatga moslashish
uchun yetarli darajada idrok etishni rivojlantirish muhimdir. Ko'rish
qobiliyatining buzilishi bilan bolalarni ijtimoiylashtirish jarayoni
ta'lim va tarbiya sohasidagi asosiy muammolarni hal qilishni o'z
ichiga olishi muhim ahamiyatga ega, masalan: mustaqil hayotga
tayyorgarlik, nogiron bolaning shaxsiyati va shaxslararo muloqotini
rivojlantirish, kasbiy tayyorgarligiga e'tibor qaratish, talim
muassasalarida ko'rish qobiliyati cheklangan bolalarni tarbiyalash va
o'qitish jarayonida amalga oshiriladi. Ko'zi ojiz bolalar normal
rivojlanayotgan bolalar jamiyatida ijtimoiylashtirish imkoniyatiga ega
bo'lishlari uchun sog'lom bolalar kabi ijtimoiy-maishiy yo'naltirish
ko'nikmalarini egallashlari kerak: atrofdagi voqelikni boshqarish
imkoniyatiga ega bo'lish, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish ko'nikmalariga
ega bo'lish va mustaqil bo'lish, mehnat majburiyatlarini mustaqil
bajarishga intilish, kattalar va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlarga
kirishish, ijtimoiy muhit haqida aniq fikrlarga ega bo'lish, vijdonlilik va
halollikka o'rgatib boriladi. Bunday faoliyatning natijasida jamiyatimiz
uchun foydali insonlarni tarbiyalashga erishamiz degan umiddamiz.
Zero, najot talimda, najot tarbiyada, najot bilimdadir.

ADABIYOTLAR

1. Абидова Н.З. Махсус психология. Тифлопсихология Тошкент.2017.-192б.
2. Мамедов К.Қ, Халикова Ш.Т.Тифлопсихология (Марузлар матни) Тошкент 2003. -50 б.
3. Литвак А.Г. Психология слепых и слабовидящих. - СПб.2006. - 336 с.
4. Солнцева Л.И. Тифлопсихология детства. - М.: Полиграф сервис, 2000.- 250 с.

Azizbek XASANOV,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti dotsenti, PhD
E-mail: Azizbekspporteducations@mail.ru

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti professori v.b., p.f.d(DSc), dotsent Bayazitov Kamil Faritovich taqrizi asosida

OLIMPIYA VA PARALIMPIYA SPORT TURLARIGA TAYYORLASH MARKAZLARIDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDAGI MUAMMOLAR

Аннотация

Mazkur maqola Olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlarida ta'lim sifatini oshirishdagi muammolar muhokama qilingan hamda o'quvchi-sportchilarda tadqiqot natijalari asosida ta'lim sifatini oshirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sport, ta'lim, sifat, ta'lim dasturlari, kreativlik, kompetensiya, innovatsiya, ta'lim dasturlari, ilmiy-tadqiqotlar.

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В ЦЕНТРАХ ОЛИМПИЙСКОЙ И ПАРАЛИМПИЙСКОЙ СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация

В данной статье обсуждены проблемы повышения качества образования в центрах подготовки к Олимпийским и паралимпийским видам спорта, а также разработаны предложения и рекомендации по повышению качества образования учащихся-спортсменов на основе результатов исследований.

Ключевые слова: спорт, образование, качество, образовательные программы, креативность, компетентность, инновации, образовательные программы, исследования и разработки.

PROBLEMS OF IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION IN OLYMPIC AND PARALYMPIC SPORTS TRAINING CENTERS

Annotation

This article discusses the problems of improving the quality of education in training centers for Olympic and Paralympic sports, and also developed proposals and recommendations to improve the quality of education of student-athletes based on research results.

Keywords: sport, education, quality, educational programs, creativity, competence, innovation, educational programs, research and development.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bizga ma'lumki har qanday jamiyatda sportni ommalashtirish yirik musobaqalarda mamlakat terma jamoasining g'alabasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday malakalarga erishishda maxsus sport maktablarining ahamiyati katta bo'lib, shunday muassasalardan biri yurtimizda tashkil etilgan Olimpiya va Paralimpiya sport turlari zamonaviy jamiyatda katta ahamiyatga ega. Ushbu sport turlarida muvaffaqiyatga erishish uchun sportchilarning tayyorligi va ularga berrilayotgan ta'limning sifati katta rol o'ynaydi. Ammo, sport tayyorlash markazlarida ko'plab muammolar ham bor. Ko'plab tayyorlash markazlarida mutaxassislar va trenerlar soni yetarli emas. Tajribali murabbiylar, ayniqsa, Paralimpiya sportchilarini tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Kadrlar yetishmovchiligi ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ba'zi markazlarda ta'lim metodlari va texnologiyalari eski va samarasiz bo'lib qolmoqda. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlardan kelib chiqib, yangi metodlardan foydalanish sportchilarning natijalarini oshirishga yordam beradi. Sport markazlarining moliyaviy holati ko'pincha ta'lim sifatiga ta'sir ko'rsatadi. Katta mablag'lar sarflanmagan holda, ta'lim vositalari, sport inventarlari va texnik mutaxassislar bilan ta'minlashda muammolar yuzaga keladi. Olimpiya va paralimpiya sportchilarining tayyorgarligi faqat jismoniy mashg'ulotlar bilan cheklanmaydi. Psixologik yordam va psixologik tayyorgarlik oliy darajada bo'lishi kerak, chunki sportchilar psixologik stresslar bilan ko'p uchrashadilar. Olimpiya va Paralimpiya sportlari uchun tayyorlash markazlari orasida xalqaro hamkorlik va tajriba almashish kam. Bunday hamkorlik sportchilarning saviyasini oshirish va zamonaviy usullarni joriy etishga yordam beradi.

Bunday muammolarni bartaraf etishda trenerlar va mutaxassislarning malakasini oshirish uchun doimiy ta'lim dasturlari tashkil etish kerak. Shuningdek, tadqiqotlarga asoslangan zamonaviy

Tadqiqotda ishtirok etgan o'quvchi-sportchilarning "Sizga murabbiyning mashg'ulotlarni olib borish uslubi yoqadimi?" degan savolga 23% "Yoqadi", 43% "Chidasa bo'ladi" hamda 34% "Yoqmaydi" deb javob berishgan (1-rasm).

metodologiyalarni joriy qilish va ta'lim jarayonini takomillashtirish hamda davlat va xususiy sektordan moliyaviy resurslarni jalb qilish, ta'lim sifatini yaxshilash uchun zaruriy resurslarni ta'minlash. Bu jarayonda albatta psixologik mashg'ulotlarni joriy qilish, sportchilarning psixologiyasini o'rganish uchun mutaxassislarni taklif etish hamda boshqa mamlakatlar bilan xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yish, tajriba almashish dasturlarini tashkil etish o'z samasasini beradi.

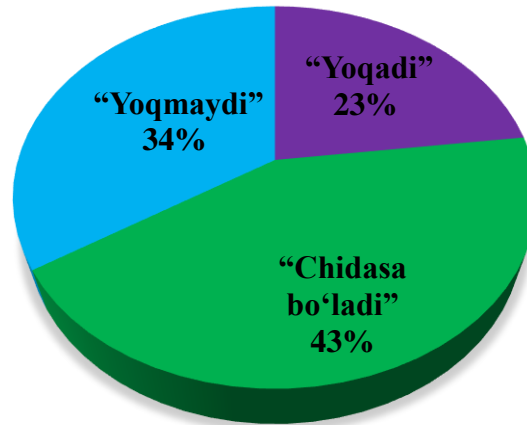
Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazlarida ta'lim sifati muammolari ko'p, lekin ularni hal qilish imkoniyatlari ham mavjud. Mutaxassislarning malakasini oshirish, zamonaviy metodlardan foydalanish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish bundan keyingi muvaffaqiyatlar uchun asosiy omillar bo'lishi kerak. Ushbu yo'nalishdagi islohotlar sportchilarning yuqori natijalarga erishishini ta'minlaydi va jamiyatda sportni rivojlantirishga ko'maklashadi.

Tadqiqotning maqsadi olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlarida sport ta'lim sifatini oshirish muammolarini o'rganish.

Tadqiqotning ob'ekti olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlari.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari va muhokamasi. Biz Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazlarida ta'lim sifatini oshirish muammolarini aniqlash maqsadida kichik tadqiqot ishlarini olib bordik. Tadqiqot ishimizda Termiz Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazi, Qarshi Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazi hamda Samarqand Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazlarining 10-11 sinf o'quvchi-sportchilaridan 40 nafari ishtirok etdi.

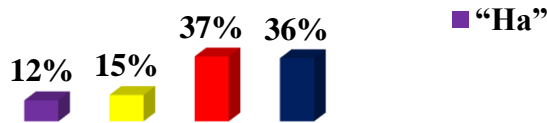
“Sizga murabbiyning mashg‘ulolarni olib borish uslubi yoqadimi?”

1-rasm. O‘quvchi-sportchilarning “Sizga murabbiyning mashg‘ulolarni olib borish uslubi yoqadimi?” degan savolga bergan javolarininig tahlili diagrammasi.

Shuningdek, “Darsda berilayotlar bilimlar va amaliy mashg‘ulolarda samarasi bo‘layaptimi?” degan savolga o‘quvchi-sportchilarning 12% “Ha”, 15% “Ba‘zan”, 37% “Umuman samarasi yo‘q”, hamda 36% “Amaliy mashg‘ulotlar kerak bo‘lgan bilimlar berilishi zarur” deb, javob berishgan (2-rasm).

“Darsda berilayotlar bilimlar va amaliy mashg‘ulolarda samarasi bo‘layaptimi?”

2-rasm. O‘quvchi-sportchilarning “Darsda berilayotlar bilimlar va amaliy mashg‘ulolarda samarasi bo‘layaptimi?” degan savolga bergan javolarininig tahlili diagrammasi.

Biz tadqiqot natijalariga tayangan holda Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazlarida darslarda berilayotlar bilimlar va amaliy mashg‘ulolarni o‘zaro o‘yg‘unlashtirishga qaratilgan mashg‘ulot dasutrlarini tashkil qildik hamda ularning samaradorligini aniqlash maqsadida tadqiqot ishlarini tashkil qildik.

Tadqiqotimizda 10-11 sinf o‘quvchi-sportchilaridan 40 nafari ishtirok etdi hamda “a‘lo” va yaxshi baholarga o‘zlashtirgan o‘quvchi-sportchilarning natijalari hisobga olindi. Tajribada davomida asosan o‘quvchi-sportchilarning amaliy mashg‘ulotlarda nazariy bilimlarni qo‘llash mahoratini oshirishga qaratildi. Natijada o‘quvchi-sportchilarning bilimlari 32,5% oshdi (1-jadval).

Dastlab biz tadqiqot ishimizni Termiz Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazida olib bordik.

1-jadval

Tajriba jarayonida o‘quvchi-sportchilarning bilimi samaradorlik dinamikasi (Termiz Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazi)

Tajriba sinov davrlari	Daraja ko‘rsatkichlari			Samaradorlik %
	A‘lo	Yaxshi	Qoniqarli	
Amaliy mashg‘ulotlarda nazariy bilimlarni qo‘llash mahorati				
Tajriba avvali (n2=40)NG	8	10	22	18/45%
Tajriba avvali (n2=40)TG	7	11	22	18/45%
Tajriba oxiri (n1=40)NG	9	10	21	19/47,5%
Tajriba oxiri (n1=40)TG	13	19	8	32/80

Izoh 2: NG - nazorat guruhi, TG – tajriba guruhi.

Tadqiqot ishimizni Qarshi Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazida ham olib bordik. Tadqiqotimizda 10-11 sinf o‘quvchi-sportchilaridan 40 nafari ishtirok etdi hamda “a‘lo” va yaxshi baholarga o‘zlashtirgan o‘quvchi-sportchilarning

natijalari hisobga olindi. Tajribada davomida asosan o‘quvchi-sportchilarning amaliy mashg‘ulotlarda nazariy bilimlarni qo‘llash mahoratini oshirishga qaratildi. Natijada o‘quvchi-sportchilarning bilimlari 30% oshdi (2-jadval).

2-jadval

Tajriba jarayonida o‘quvchi-sportchilarning bilimi samaradorlik dinamikasi (Qarshi Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazi)

Tajriba sinov davrlari	Daraja ko‘rsatkichlari			Samaradorlik %
	A‘lo	Yaxshi	Qoniqarli	
Amaliy mashg‘ulotlarda nazariy bilimlarni qo‘llash mahorati				
Tajriba avvali (n2=40)NG	7	9	24	16/40%
Tajriba avvali (n2=40)TG	8	10	22	18/45%

Tajriba oxiri (n1=40)NG	8	9	23	17/42,5%	
Tajriba oxiri (n1=40)TG	12	17	11	29/72,5%	

Izoh 2: NG - nazorat guruhi, TG – tajriba guruhi.

Shuningdek, tadqiqot ishimizni Samarqand Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazida ham olib bordik. Tadqiqotimizda 10-11 sinf o'quvchi-sportchilaridan 40 nafari ishtirok etdi hamda "a'lo" va yaxshi baholarga o'zlashtirgan o'quvchi-

sportchilarning natijalari hisobga olindi. Tajribada davomida asosan o'quvchi-sportchilarning amaliy mashg'ulotlarda nazariy bilimlarni qo'llash mahoratini oshirishga qaratildi. Natijada o'quvchi-sportchilarning bilimlari 30% oshdi (3-jadval).

2-jadval

Tajriba jarayonida o'quvchi-sportchilarning bilimi samaradorlik dinamikasi (Samarqand Olimpiya va paralimpiya sport turlari uchun tayyorlash markazi)

Tajriba sinov davrlari	Daraja ko'rsatkichlari			Samaradorlik %
	A'lo	Yaxshi	Qoniqarli	
Amaliy mashg'ulotlarda nazariy bilimlarni qo'llash mahorati				
Tajriba avvali (n2=40)NG	9	11	20	20/50%
Tajriba avvali (n2=40)TG	10	8	22	18/45%
Tajriba oxiri (n1=40)NG	9	12	21	21/52,5%
Tajriba oxiri (n1=40)TG	14	16	10	30/75%

Izoh 2: NG - nazorat guruhi, TG – tajriba guruhi.

Tadqiqot natijalari o'quvchi-sportchilarning amaliy mashg'ulotlarda nazariy bilimlarni qo'llash mahorati oshganligini ko'rsatdi.

Ta'lim sifatini oshirishdagi muammolarni tahlil qilganda, bir necha asosiy jihatlarni ko'rib chiqish zarur. Avvalo, ta'lim tizimidagi infrastruktura va resurslar yetarli emasligi, o'qituvchilarning malakasi va ularning professional rivojlanishiga e'tibor berilmasligi muhim omil sifatida ajralib turadi.

Bundan tashqari, ta'lim dasturlari va metodologiyalarining zamonaviy talablarga mos kelmasligi, shuningdek, talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi munosabatlar, ta'lim muhitini yaxshilash uchun muhimdir.

Muammolarni hal qilish uchun, ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan aniq strategiyalar ishlab chiqish, o'qituvchilarni doimiy ravishda o'qitish va malaka oshirish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kabi choralar ko'rish zarur.

Umuman olganda, ta'lim sifatini oshirish uchun kompleks yondashuv va har tomonlama rivojlanishga intilish muhimdir. Bu orqali nafaqat ta'lim sifatini yaxshilash, balki jamiyatning kelajagini ham mustahkamlash mumkin.

Xulosa. Sport ta'lim muassasalari jamiyatning muhim bo'g'ini hisoblanadi, chunki ular na faqat professional sportchilarni, balki sog'lom, mustahkam va barkamol avlodni tarbiyalashga xizmat

qiladi. Bugungi kunda ta'lim sifatini oshirish borasida yangi metodlar, texnologiyalar va konsepsiyalarni tatbiq etish talab etiladi.

Sport ta'lim muassasalarining tashkil etilishini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Maxsus yo'nalishlarga ega bo'lgan markazlar yaratish, mutaxassislarining malakalarini oshirish va ularning professional rivojlanishini ta'minlash uchun zarur.

O'quvchi-sportchilarning motivatsiyasini oshirish uchun turli xil tanlovlar, musobaqalar va festivallar tashkil etish kerak. Bu ularning faolligini oshiradi va sportga bo'lgan qiziqishini yanada kuchaytiradi.

Oila va jamoatchilik bilan hamkorlikni o'rnatish, sport ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ota-onalarning ta'lim jarayoniga faol ishtirok etishi, o'quvchi-sportchilarning sportga bo'lgan qiziqishini oshirishga yordam beradi.

Sport ta'lim muassasalari o'quvchi-sportchilarning individual xususiyatlarini, iqtidorlarini va ehtiyojlarini hisobga olish orqali ta'lim sifatini oshirishlari kerak. Bu ularning samaradorligini oshirib, har bir o'quvchi-sportchining iste'dodini rivojlantirishga yordam beradi.

Sport ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish — bu kompleks jarayondir. Unda zamonaviy metodlarni, texnologiyalarni, tashkilotchilikni va jamoatchilik bilan hamkorlikni tatbiq etish muhimdir. Bu orqali biz sog'lom, mustahkam va barkamol avlodni tarbiyalashimiz mumkin. Sport ta'lim muassasalaridagi innovatsiya va rivojlanish, albatta, kelajak avlodning muvaffaqiyatini belgilaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2015 yil 4 sentyabrdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi (yangi tahriri) qonuni". -B.29.
2. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. -М.: Советский спорт, 2005. - 820 с.
3. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и её прикладные аспекты: учеб. для вузов / Л.П.Матвеев. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Советский спорт, 2010. – 340 с.
4. Саламов Р.С. Совершенствование образовательного процесса подготовки бакалавров по направлению «физическая культура и спорт». /дисс. док. наук. –Ташкент, 2003. -236 с.
5. Shopulatov A.N. Jismoniy tarbiya va sport sohasida malakali kadrlar tayyorlash tizimi mexanizmlarini takomillashtirish/Pedagogika fanlari doctori(DSc)...diss.avtoref.: 2023.–79 b.

UDK:373.3:811.512.133:371.3

Ra'no XOLIQOVA,

Toshkent Amaliy fanlar universiteti o'qituvchisi

E-mail: xoliqova@gmail.com

Pedagogika fanlari doktori, prof. M.E. Axmedova taqrizi ostida

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF WORKING WITH LEARNING TASKS IN GRADES 5-6 OF THE NATIVE LANGUAGE

Annotation

The article deals with the problem of improving teaching tasks, which become relevant in the methodology of teaching native language, based on pragmatic approach. It recommends the current state of the use of teaching tasks on the example of teaching native language in grades 1-4, as well as examples and criteria of future teaching tasks. It concludes with suggestions for the improvement of learning tasks.

Key words: Educational tasks, pragmatics, pragmatic approach, knowledge, skills and competences, life skills, question, exercise, task, improvement.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РАБОТЫ С УЧЕБНЫМИ ЗАДАЧАМИ В 5-6 КЛАССАХ РОДНОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматривается проблема совершенствования учебных задач, которые становятся актуальными в методике преподавания родного языка, на основе прагматического подхода. В нем рекомендовано современное состояние использования учебных задач на примере обучения родному языку в 1-4 классах, а также примеры и критерии будущих учебных задач. В заключении представлены предложения по совершенствованию учебных задач.

Ключевые слова: Образовательные задачи, прагматика, прагматический подход, знания, умения и компетенции, жизненные навыки, вопрос, упражнение, задание, совершенствование.

5-6 SINIF ONA TILI DARSLARIDA O'QUV TOPSHIRIQLARI BILAN ISHLASHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI

Аннотация

Maqolada ona tili o'qitish metodikasida muhim ahamiyatga ega bo'lib borayotgan o'quv topshiriqlarini pragmatik yondashuv asosida takomillashtirish masalasi tadqiq etilgan. Unda 1-4-sinf ona tili ta'limi misolida o'quv topshiriqlaridan foydalanishning joriy holati va kelajakda yaratilajak o'quv topshiriqlariga namuna va mezonlar tavsiya etilgan. Xulosa qismida o'quv topshiriqlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: O'quv topshiriqlari, pragmatika, pragmatik yondashuv, bilim, ko'nikma va malaka, hayotiy ko'nikmalar, savol, mashq, topshiriq, takomillashtirish.

Kirish. Xalqaro til o'qitish metodikasida andoza sifatida qabul qilinayotgan xorijiy tillar ta'limi yutuqlaridan aksar mamlakat samarali foydalanib kelmoqda. Kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, xalqaro til o'qitish metodikasida nutqiy ko'nikmani rivojlantirish, o'quvchini turli nutqiy vaziyatga tayyorlash asosiy masalalardan, uni amalga oshirish, asosan, o'quv topshiriqlarining sifati va mazmuniga bog'liq. Ta'lim mazmuni o'quv topshiriqlari orqali yuzaga chiqariladi. Shu bois xalqaro til o'qitish metodikasida o'quvchi uchun o'quv topshiriqlarini ishlab chiqish dolzarb. Jahonda til o'qitish metodikasi pedagogika va tilshunoslik erishgan yutuqlardan foydalanadi. Til inson uchun borliqni anglash vositasi hisoblanadi, o'quvchi tafakkurida olamning lisoniy manzarasi ona tili orqaligina shakllanadi. Barcha xalqlar milliylikni asrashning bosh mezoni sifatida ona tilini angelaydi va buni ta'lim orqali amalga oshirayotganda ona tilini faol muloqot vositasiga aylantirish, qadriyat sifatida ulug'lash ko'nikmalarini rivojlantirishga katta e'tibor beradi. Bugungi kunda ona tili o'qitishning yangi usullarini kashf qilish, amaliyotga uzluksiz joriy qilib borish muhim masalalardan. Dunyoda rivojlangan tillarni ona tili sifatida o'qitishga doir ilmiy-metodik adabiyotlarda ona tili ta'limi, asosan, matn ustida ishlash, turli uslubda taqdim qilingan ma'lumot o'qib tushunish va munosabat bildirish uchun tayyorlashga yo'naltiriladi. Har bir mashg'ulotda taqdim qilingan ma'lumotning o'quvchi uchun kundalik hayotdagi foydali darajasiga alohida e'tibor beriladi va ta'lim jarayonida savol, topshiriq va mashqlardan unumli foydalaniladi. Xalqaro til ta'limi tajribasida o'quv topshiriqlari o'zaro muloqotning samarali bo'lishiga qaratiladi. O'quv topshiriqlari belgilangan muayyan mezonlar asosida shakllantiriladi, shuningdek, bugungi globalashuv sharoitida ona tili boshqa fanlar bilan integratsiya qilingan holda yangi pedagogik texnologiyalar asosida o'qitilmoqda. Fanlararo integratsiyani, albatta, savol va topshiriqlar ta'minlab beradi, shu nuqtai nazardan o'qitish metodikasining asosiy muammosi sifatida pragmatik o'quv topshiriqlari tizimini ishlab chiqish qayd qilinishi lozim.

O'zbekistonda ham o'zbek tilining ona tili sifatidagi nufuzi va mavqei oshirish, zamonaviy o'qitish metodikasini joriy etish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatda shakllangan yangi til siyosati uning ta'limiga ham zarur talablarni qo'yimoqda. "Har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak" ligi ona tili ta'limi oldiga, xususan, o'quv topshiriqlari ishlab chiqishning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirishni dolzarb vazifa sifatida qo'yadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son, 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son, 2019 yil 21 oktyabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son, 2020 yil 20 oktyabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 5 iyuldagi "Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti to'g'risida"gi 419-son, 2020 yil 11 martdagi "O'zbek tili va adabiyoti bo'yicha fundamental va amaliy tadqiqotlar samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 139-son Qarorlari, 2020-2030 yillarda amalga oshirish dasturida zamonaviy o'qitish metodikasini yaratishga doir belgilangan vazifalarni bajarishga muayyan darajada xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ona tili ta'limida ilk darsliklar shakllanishida A.Fitrat, O.Usmon, B.Avizov, Y.Abdullayev, M.Omilxonovalarning xizmati katta bo'lgan, ammo darsliklarning dastlabki variantlarida o'quv topshiriqlari berilmagan. Mamlakatimizda keyingi yillarda ona tili o'qitish metodikasiga doir qator ilmiy-metodik tadqiqot olib borildi. Mustaqillikning dastlabki

9. Saidov M. O'zbek maktablarining 5-sinflarida ona tili ta'limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi: ped. fan. nom-di diss. avtoref.TDPU. –Toshkent, 2000. – 25 b.
10. Hamroyev G'. Ona tilidan o'quv topshiriqlari tuzish metodikasi. Monografiya. Toshkent, 2021. 154 b.
11. Hamroyev G'. Ona tili o'qitishning samarali usullari. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. –T.: Bayoz. 2018. 18-b.
12. Lerner I. Ya. Didakticheskie osnovi metodov obucheniya Tekst. / I. Ya. Lerner. – M.: Pedagogika, 1981. – 186 s.
13. Ona tili: 6-sinfi uchun darslik / I. Azimova, K. Mavlonova, S. Quronov Sh. Tursunov, N.Hakimova, M.Siddiqov.–Toshkent: Respublika ta'lim markazi. 2022.- 24-b
14. Gumboldt V. O mishlenii i rechi // V. Gumboldt. Izbrannie trudi po yazikoznaniyu. — M.: Progress, 1984.
15. Sosyur F. Trudi po yazikoznaniyu. M., Progress, 1977. S. 52—53.
16. Nepp M., Xoll D. Neverbalnoe obshenie. Mimika, jesti, dvijeniya, pozi i ix znacheniya –M., 2007. –512 s.
17. Zimnyaya I.A. Lichnostno-deyatelnostniy podxod v obuchenii kak faktor gumanizatsii obrazovaniya // Russkiy yazik za rubejom. 1991. - № 3. - S. 91-95.
18. Kompetension yondashuvga asoslangan Davlat ta'lim standarti. – Toshkent. 2017.

UDK:371.127:371.3

Asqar XOLMATOV,

Oliy ta'lim tizimi kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti tayanch doktoranti
E-mail: aaxolmatov9@gmail.com

A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti yetakchi ilmiy xodimi, PhD dotsent R.G'. Otamurodov taqrizi asosida

THE ROLE OF RE-TRAINING AND PROFESSIONAL IMPROVEMENT OF LEADERS IN THE APPLICATION OF STRATEGIC AND FUNCTIONAL MANAGEMENT IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Annotation

This article explores the significance of strategic and functional management in higher education, emphasizing the necessity of continuous professional development and retraining for leaders. It highlights the importance of applying modern management approaches, effective resource allocation, and the use of innovative technologies for leaders in higher education institutions. Additionally, the article analyzes various methods of retraining leaders, including training sessions, practical workshops, and international experience exchange programs, aimed at enhancing managerial skills and increasing the competitiveness of the educational system. The article concludes with recommendations for improving management practices in higher education. The article examines the positive impact of leadership retraining and professional development processes on establishing effective management in higher education. These processes enhance leaders' abilities to make strategic decisions, implement innovations, and improve efficiency, contributing to the sustainable development of educational institutions.

Key words: Higher education, strategic management, functional management, leadership retraining, professional development, effective resource allocation, innovative technologies, managerial skills, competitiveness, international experience exchange.

РОЛЬ ПЕРЕПОДГОТОВКИ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПОВЫШЕНИЯ ЛИДЕРОВ ПРИ ПРИМЕНЕНИИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО И ФУНКЦИОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается значение стратегического и функционального менеджмента в системе высшего образования, подчеркивается необходимость постоянного повышения квалификации и переподготовки руководителей. Описана важность применения современных подходов к управлению, эффективного распределения ресурсов и использования инновационных технологий для руководителей в образовательных учреждениях. В статье также анализируются различные методы повышения квалификации, включая тренинги, практические занятия и программы международного обмена опытом, направленные на совершенствование управленческих навыков и повышение конкурентоспособности системы образования. Статья завершается рекомендациями по улучшению управленческих практик в сфере высшего образования. В статье рассматривается положительное влияние процессов переподготовки и повышения квалификации руководителей на формирование эффективного менеджмента в высшем образовании. Эти процессы способствуют развитию у руководителей навыков принятия стратегических решений, внедрения инноваций и повышения эффективности, что вносит вклад в устойчивое развитие образовательных учреждений.

Ключевые слова: Высшее образование, стратегический менеджмент, функциональный менеджмент, переподготовка руководителей, повышение квалификации, эффективное распределение ресурсов, инновационные технологии, управленческие навыки, конкурентоспособность, международный обмен опытом.

OLIY TA'LIM TIZIMIDA STRATEGIK VA FUNKSIONAL MENEJMENTNI QO'LLASHDA RAHBARLARNI QAYTA TAYYORLASH VA MALAKASINI OSHIRISH ROLI

Annotatsiya

Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida strategik va funksional menejmentning ahamiyati, rahbarlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishning zaruriyati yoritiladi. Oliy ta'lim muassasalari rahbarlari uchun zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini qo'llash, resurslarni samarali taqsimlash va innovatsion texnologiyalardan foydalanish muhimligi ta'kidlanadi. Shuningdek, maqolada rahbarlarni qayta tayyorlash usullari, jumladan, treninglar, amaliy mashg'ulotlar va xalqaro tajriba almashinuvi kabi usullar tahlil qilinadi. Ushbu tadbirlar rahbarlarning boshqaruv ko'nikmalarini mustahkamlashga va ta'lim tizimining raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Maqola oliy ta'limdagi menejmentni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar bilan yakunlanadi. Maqolada rahbarlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish jarayonlarining oliy ta'lim tizimida samarali menejmentni shakllantirishga ijobiy ta'siri ko'rib chiqiladi. Bu jarayonlar rahbarlarni strategik qarorlar qabul qilish, innovatsiyalarni tatbiq etish va samaradorlikni oshirish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi, bu esa ta'lim muassasalarining kelajakdagi barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, strategik menejment, funksional menejment, rahbarlarni qayta tayyorlash, malaka oshirish, resurslarni samarali taqsimlash, innovatsion texnologiyalar, boshqaruv ko'nikmalari, raqobatbardoshlik, xalqaro tajriba almashinuvi.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida rahbarlarning roli ta'lim jarayonlarini samarali tashkil etish, yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish, hamda ta'lim sifatini oshirishda muhim o'rin tutadi. Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va rivojlantirish jarayonlari bugungi global raqobat va zamonaviy iqtisodiyot talablariga moslashishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining bir qator qarorlari ta'lim tizimida zamonaviy menejment yondashuvlarini tatbiq etishga qaratilgan. Xususan, Prezidentning 2019-yil 8-oktabrdagi PQ-5847-sonli "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori oliy ta'limni rivojlantirish uchun strategik maqsadlarni belgilaydi va oliy ta'lim rahbarlari uchun zamonaviy boshqaruv ko'nikmalarini joriy etishni nazarda tutadi[1].

Mazkur qaror oliy ta'lim rahbarlarini xalqaro tajribaga asoslangan ilg'or boshqaruv tamoyillariga o'rgatish, ularning strategik rejalar va innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan. Shu bilan birga, ta'lim tizimida strategik menejmentni joriy etish orqali yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash va ularning raqobatbardoshligini ta'minlash rejalarishtirilgan.

Prezidentning 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-sonli "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni ham oliy ta'lim sohasidagi menejmentni takomillashtirishni rag'batlantiradi. Bu hujjatda oliy ta'lim muassasalari rahbarlarini doimiy ravishda qayta tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini rivojlantirish orqali ta'lim sifatini oshirish va universitetlarni

zamonaviy boshqaruv uslublariga moslashtirish vazifalari belgilangan[2].

Yuqoridagi qarorlardan kelib chiqib, oliy ta'lim tizimida strategik va funksional menejment yondashuvlarini joriy etish, rahbarlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish orqali ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Quyida strategik va funksional menejmentning o'ziga xos xususiyatlari hamda rahbarlar malakasini oshirish usullari haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Strategik menejment – bu uzoq muddatli maqsad va rejalarini ishlab chiqish orqali tashkilotning umumiy yo'nalishini belgilash va uning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan boshqaruv yondashuvi. Ta'lim muassasalarida strategik menejment tashkilotning kelajakdagi rivojlanish yo'nalishini belgilashda muhim rol o'ynaydi va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. U boshqaruv jarayonlarining samaradorligini oshirish, yangi imkoniyatlarni kashf etish, va ta'lim sifatini rivojlantirishga zamin yaratadi. Xususan, strategik menejment jarayoni orqali oliy ta'lim muassasalari xalqaro maydonda o'z mavqeiini mustahkamlash va raqobatbardosh bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi [3].

Strategik menejment rahbarlardan yuqori darajada tahliliy fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatlarini talab qiladi. Bu yondashuv doirasida tashkilotning umumiy missiyasi, strategik maqsadlari va rivojlanish yo'nalishlari aniqlanadi, bu esa o'z navbatida butun ta'lim tizimining kelajakdagi faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Oliy ta'limda strategik menejment orqali boshqaruv samaradorligini oshirishga erishiladi, bu esa o'quv jarayonlarida sifatli o'zgarishlarni amalga oshirishga yordam beradi [4].

Funksional menejment esa kundalik faoliyatni boshqarish va qisqa muddatli maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan yondashuv sifatida ta'riflanadi. Funksional menejment tashkilotning kundalik ishlarini samarali tashkil etish va operatsion jarayonlarni doimiy ravishda takomillashtirishga yo'naltirilgan. Oliy ta'lim tizimida funksional menejment ta'lim jarayonining har bir bosqichida sifatini nazorat qilish, resurslarni to'g'ri taqsimlash va kundalik faoliyatning izchil amalga oshirilishini ta'minlash orqali tashkilotning umumiy samaradorligini oshirishga qaratilgan [5].

Strategik va funksional menejment yondashuvlari o'zaro to'ldiruvchi xususiyatga ega bo'lib, ular tashkilot faoliyatining uzoq va qisqa muddatli maqsadlariga erishishda birgalikda ishlaydi. Strategik menejmentning umumiy yo'nalishlarini funksional menejment yordamida kundalik faoliyatda amalga oshirish mumkin. Oliy ta'lim muassasalarida bu ikki yondashuvning integratsiyasi ta'lim jarayonining barqarorligi va sifatini ta'minlash uchun muhimdir. Shu sababli, oliy ta'lim rahbarlari yuqori darajadagi tahliliy va operatsion ko'nikmalarni birgalikda qo'llash orqali ta'lim sifatini oshirishi va zamonaviy boshqaruv jarayonlarini amalga oshirishi lozim[6].

Quyida rahbarlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishning zarurati hamda ularning oliy ta'limdagi boshqaruvga ta'siri muhokama qilinadi.

Oliy ta'lim tizimida rahbarlik lavozimida faoliyat yurituvchi shaxslar zamonaviy boshqaruv ko'nikmalariga ega bo'lishi va o'z bilimlarini muntazam yangilab borishi zarur. Bu zarurat tez o'zgaruvchan texnologiyalar, global miqyosdagi o'zgarishlar va xalqaro hamkorlik imkoniyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari global raqobatga moslashishi va xalqaro talablar asosida ta'lim sifatini oshirishi talab qilinadi. Rahbarlar zamonaviy menejment yondashuvlaridan xabardor bo'lishi va oliy ta'lim muassasasining samarali rivojlanishini ta'minlash uchun o'z malakalarini doimiy yangilab borishi zarur [7].

Qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonlari rahbarlarga strategik va funksional yondashuvlarni samarali qo'llash, jamoani boshqarish hamda tashkilotning umumiy samaradorligini oshirish uchun zarur ko'nikmalarni shakllantirish imkonini beradi. Bu jarayonlar rahbarlarni tezkor qaror qabul qilish, muammolarni hal qilish va tezkor o'zgarishlarga moslashish uchun zarur ko'nikmalar bilan ta'minlaydi. Zmuda va Abrahamslarning tadqiqotlariga ko'ra, zamonaviy rahbarlar o'zlarining adaptiv qobiliyatlarini rivojlantirishi lozim, chunki bu ularning ta'lim muassasasidagi o'zgarishlarga moslashish va ularni boshqarishda samarali yondashuvlarga ega bo'lishini ta'minlaydi [8].

Quyida rahbarlarni qayta tayyorlash va malaka oshirishning turli usullari haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Rahbarlarning boshqaruv sohasidagi ko'nikmalarini yangilash va rivojlantirish uchun bir qator maxsus tayyorlov va malaka oshirish usullari qo'llaniladi. Ushbu usullar zamonaviy

menejment talablariga moslashishga yordam berib, rahbarlarni strategik va funksional menejmentni amaliyotda qo'llashga tayyorlaydi. Quyida ushbu usullar ko'rib chiqiladi:

1. Treninglar va seminarlar: Treninglar va seminarlar rahbarlarga nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini beradi. Maxsus o'quv dasturlari rahbarlarga menejmentning zamonaviy metodlari haqida tushuncha berib, ularni yangi yondashuvlar bilan tanishtiradi. Treninglarda odatda muammolarni hal qilish, qaror qabul qilish va resurslarni samarali boshqarish kabi mavzular yoritiladi. Bu jarayon rahbarlarning muammolarga strategik yondashuvi, tashkilot ichidagi resurslarni optimal taqsimlash va samaradorlikni oshirish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Shuningdek, treninglar rahbarlarga amaliy mashqlar orqali o'z bilimlarini mustahkamlash imkoniyatini ham beradi, bu esa ularning menejment sohasida yanada puxta bo'lishiga xizmat qiladi.

2. Amaliy mashg'ulotlar: Rahbarlarga menejment bo'yicha ko'nikmalarini real sharoitlarda sinab ko'rish imkoniyatini beruvchi amaliy mashg'ulotlar ularning bilimini yanada boyitadi. Bu mashg'ulotlar orqali rahbarlar menejment uslublarini amalda qo'llab, o'zlarini turli boshqaruv vaziyatlarida sinab ko'rishi mumkin. Amaliy mashg'ulotlar tashkilot ichidagi muammolarni aniqlash, ularga tezkor va samarali yondashuvlarni ishlab chiqish, va bu yondashuvlarning ta'sirini baholashga imkon yaratadi. Bunday amaliyotlar rahbarlarga tashkilotdagi murakkab boshqaruv masalalariga yechim topishda qo'shimcha tajriba beradi, bu esa ularning boshqaruv qobiliyatlarini yanada mustahkamlaydi.

3. Xalqaro tajriba almashinuvi: Xalqaro tajriba almashinuvi rahbarlar uchun eng muhim malaka oshirish usullaridan biri hisoblanadi. Xalqaro muassasalar bilan hamkorlik qilish, boshqaruv sohasidagi ilg'or tajribalarni o'rganish va ularni o'z faoliyatida qo'llash orqali rahbarlar xalqaro miqyosdagi boshqaruv yondashuvlariga ega bo'lishadi. Bu jarayonda rahbarlar boshqa mamlakatlardagi zamonaviy boshqaruv amaliyotlarini o'rganib, ularni o'z tashkilotlarida qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. Xalqaro tajriba almashinuvi rahbarlarni innovatsiyalarga ochiq va xalqaro standartlarga mos ravishda boshqaruv faoliyatini olib borishga undaydi. Buning natijasida rahbarlar zamonaviy texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va boshqaruvning ilg'or modellardan foydalangan holda oliy ta'lim tizimini yaxshilashga imkon topadi.

Ushbu usullar rahbarlarga nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko'nikmalarni ham samarali shakllantirishga imkon beradi. Treninglar, amaliy mashg'ulotlar va xalqaro tajriba almashinuvi orqali rahbarlar strategik va funksional menejmentni amaliyotda qo'llash ko'nikmalariga ega bo'ladi, bu esa ularning tashkilot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Kelasi qismda oliy ta'lim tizimida menejmentni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar keltiriladi.

Oliy ta'lim tizimida menejmentni samarali tashkil etish va uni zamonaviy talablar asosida takomillashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Ta'lim jarayonlarining samaradorligi, talabalarning o'quv sifati va muassasalar o'rtasidagi raqobatbardoshlik ko'p jihatdan rahbarlarning boshqaruv ko'nikmalariga va resurslardan foydalanish darajasiga bog'liq. Oliy ta'lim tizimida malakali rahbarlarni tayyorlash, resurslarni samarali taqsimlash va axborot texnologiyalaridan foydalanish kabi menejment usullarining qo'llanilishi ta'lim muassasalarining samaradorligini oshirishga va ularni raqobatbardosh qilishga qaratilgan. Shu sababli, oliy ta'limda menejmentni takomillashtirish bo'yicha quyida keltirilgan tavsiyalar rahbarlarning boshqaruv qobiliyatlarini yanada rivojlantirish va oliy ta'lim tizimini global standartlarga moslashtirish uchun zaruriy sharoit yaratadi.

Malakali Rahbarlar Tayyorlash Dasturlari: Oliy ta'lim muassasalarida rahbarlarning zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini o'zlashtirishlari uchun maxsus tayyorlash dasturlarini ishlab chiqish va ularni muntazam yangilab borish zarur. Ushbu dasturlar rahbarlarga ta'lim tizimida yuz berayotgan global o'zgarishlarga moslashish imkoniyatini beradi. Yangilangan tayyorlash dasturlari zamonaviy menejment metodlari, liderlik ko'nikmalari va innovatsion boshqaruv tamoyillarini o'z ichiga olishi kerak. Shuningdek, rahbarlarning amaliy ko'nikmalarini mustahkamlash uchun dasturlarga real muammolarni hal etish, jamoani boshqarish va resurslarni samarali taqsimlash bo'yicha mashg'ulotlar ham kiritilishi maqsadga muvofiqdir [9].

Resurslarni Samarali Taqsimlash: Oliy ta'lim muassasalarida moliyaviy va inson resurslarini samarali taqsimlash boshqaruv tizimining asosiy vazifalaridan biridir. Bu jarayonda mablag'larni oqilona taqsimlash va resurslardan maksimal darajada foydalanish

uchun maxsus boshqaruv tizimlarini joriy qilish talab etiladi. Resurslarni samarali taqsimlash oliy ta'lim muassasasining ilmiy-texnik bazasini rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish va xodimlarning mehnat samaradorligini kuchaytirishga yordam beradi. O'qituvchilar va tadqiqotchilar uchun qulay shart-sharoit yaratish ham resurslarni samarali boshqarish orqali amalga oshiriladi. Bunday boshqaruv tizimlari oliy ta'lim muassasalarining umumiy samaradorligini oshirishda katta ahamiyatga ega [10].

Axborot Texnologiyalari va Innovatsion Yondashuvlar: Axborot texnologiyalarining rivojlanishi menejmentni takomillashtirishning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanish orqali rahbarlar tezkor qaror qabul qilish, ma'lumotlarni tahlil qilish va jarayonlarni avtomatlashtirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Zamonaviy dasturiy ta'minot va tizimlar boshqaruv jarayonlarini yanada samarali qilishga imkon beradi. Bu orqali rahbarlar real vaqt rejimida statistik ma'lumotlarni kuzatish, xodimlar va talabalar haqida batafsil tahlil qilish va umumiy menejment tizimini optimallashtirish imkoniga ega bo'ladi. Innovatsion yondashuvlar oliy ta'lim

muassasalari uchun raqobatbardoshlikni oshirish va xalqaro miqyosda yuqori reytingga erishishning muhim omili hisoblanadi [11].

Ushbu tavsiyalar orqali oliy ta'lim tizimida boshqaruvni takomillashtirish, rahbarlar orasida o'zaro hamkorlikni kuchaytirish va ta'lim tizimining raqobatbardoshligini oshirishga erishish mumkin. Yuqorida keltirilgan tavsiyalar oliy ta'lim rahbarlariga menejmentni samarali tashkil etishda va oliy ta'limning umumiy sifatini yaxshilashda amaliy qo'llanma vazifasini bajaradi.

Xulosa. Maqolada oliy ta'lim tizimida strategik va funksional menejmentning o'ri, rahbarlarning malakasini oshirish va ularni doimiy qayta tayyorlashning zarurati ko'rib chiqildi. Oliy ta'lim muassasalarida samaradorlikka erishish uchun rahbarlarning boshqaruv ko'nikmalarini muntazam ravishda yangilab borishi, zamonaviy menejment usullaridan foydalanishi va global talablarga moslashishi talab qilinadi. Shuningdek, malaka oshirish va qayta tayyorlash dasturlari rahbarlarning tashkilot samaradorligini oshirishga qaratilgan yondashuvlarni amaliyotda tatbiq etishiga yordam beradi. Shu asosda, oliy ta'lim tizimidagi menejmentning rivojlanishi ta'lim sifatini yaxshilash va xalqaro darajadagi raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun mustahkam poydevor yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PQ-5847-sonli qarori - "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"
2. <https://lex.uz/search/all?actnum=5847&lang=3>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-sonli farmoni - "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"
4. <https://lex.uz/docs/5085999>
5. Bordum, A. (2017). Exploring the strategic management process in higher education institutions. *Journal of Educational Management*, 31(2), 105-115. doi:10.1016/j.jedman.2017.01.005
6. Bryson, J. M., Edwards, L. H., & Van Slyke, D. M. (2018). Getting strategic about strategic planning research. *Public Management Review*, 20(3), 317-339. doi:10.1080/14719037.2017.1285111
7. Cameron, E., & Green, M. (2019). *Making sense of change management: A complete guide to the models, tools, and techniques of organizational change*. Kogan Page Publishers.
8. Ginter, P. M., Duncan, W. J., & Swayne, L. E. (2018). *Strategic management of health care organizations*. John Wiley & Sons.
9. Fraser, S. P., Allen, S., & Cox, A. (2019). Professional development for leaders in higher education: Research-informed perspectives and practices. *International Journal of Educational Management*, 33(2), 343-358. doi:10.1108/IJEM-05-2018-0154
10. Zmuda, A., & Abrahams, R. (2020). *Leading change in schools: A practical guide for successful school transformation*. Routledge.
11. Davis, P., & Jones, R. (2019). Developing leaders in higher education: A strategic approach to leadership training. *Journal of Higher Education Management*, 34(2), 98-112. doi:10.1016/j.jhem.2019.02.003
12. Miller, J. T. (2021). Resource allocation in higher education institutions: Balancing efficiency and effectiveness. *Educational Management Review*, 29(4), 255-271. doi:10.1016/j.edurev.2021.04.005
13. Smith, M., & Wallace, A. (2020). The role of information technology in educational management: Enhancing decision-making in higher education. *Journal of Educational Technology & Society*, 23(3), 318-328.

G'ofur XOLMO'MINOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: kholmuminovgofur@gmail.com.

F.f.d M. Yoqubova taqrizi asosida

METHODS AND TOOLS OF MATCHING KNOWLEDGE AND BELIEFS IN THE MODERN INFORMATION SOCIETY

Annotation

The 21st century is a century of algorithms, information and rapid development. At present, it is impossible to imagine the development of production without information. The information space has a significant impact on society. Therefore, information becomes a priority in the relations between faiths, political processes, community management, the organization of scientific research, education, advocacy. For this reason, the philosophical and methodological analysis of the correct and rational use of information and the Internet by young people is very relevant today.

Key words: information, technology, democracy, technology, structured information, information war, awareness, Internet, power.

МЕТОДЫ И ИНСТРУМЕНТЫ СООТВЕТСТВИЯ ЗНАНИЙ И УБЕЖДЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

XXI век — век алгоритмов, информации и стремительного развития. В настоящее время невозможно представить развитие производства без информации. Информационное пространство оказывает значительное влияние на общество. Поэтому информация становится приоритетом в отношениях между конфессиями, политическими процессами, общественным управлением, организацией научных исследований, образования, адвокатуры.

По этой причине философско-методологический анализ правильного и рационального использования молодежью информации и Интернета сегодня очень актуален.

Ключевые слова: Информация, технологии, демократия, технологии, структурированная информация, информационная война, осведомленность, интернет, власть.

ZAMONAVIY AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA BILIM VA E'TIQODNI MUVOFIQLASHTIRISH USUL VA VOSITALARI

Аннотация

XXI asr algoritmlashtirish, axborotlashtirish va tezkor rivojlanish asridir. Hozirgi vaqtda ishlab chiqarishning rivojlanishini axborotsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Axborot maydoni jamiyat hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shuning uchun axborot inmonlar o'rtasidagi aloqalar, siyosiy jarayonlar, jamiyatni boshqarish, ilmiy tadqiqotlarni, ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil qilish, targ'ibot-tashviqot ishlarida ustivor g'oyaga aylanadi. Shu sababdan yoshlarning axborot va internetdan to'g'iri va oqilana foydalanishning falsafiy metodologik tahlili bugungi kunda o'ta dolzarb hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Axborot, texnologiya, demokratiya, texnika, strukturalashgan axborot, axborot urushi, ongi, internet, avtoritet.

Kirish. Bugungi kunda xayotimizning turli sohalarida axborot kommunikatsiya va kompyuter texnologiyalarining kirib kelishi va jadal rivojlanish yo'liga o'tishi jamiyatimizga ijobiy ta'sir qilmog'ida. Natijada insoniyat axborotlashish sohasida inkilobiy o'zgarishlar davrini boshidan kechirmog'ida. Dunyoda umumiy axborotlashgan hamjamiyat shakllanmog'ida. Bu o'zgarishlar asosini axborotlashtirish, telekommunikatsiya va kompyuter texnologiyalari konferensiyasi negizida axborotni uzatish va iste'molchiga etkazib berishning eng zamonaviy va samarali vositalari dunyoga kelayotganini tashkil etadi. Oqibatda XXI asr – axborotlashgan jamiyat asri deb e'tirof etilmog'ida.

Axborotlashgan jamiyat texnogen sivilizatsiya rivojlanishining muayyan bosqichidir. Texnogen sivilizatsiyaning o'zi kishilik tarixining ancha keyingi mahsuli bo'lib, u XV-XVII asrlarda Evropada shakllana boshladi. Bu sivilizatsiya G'arb sivilizatsiyasi degan nomni olib, mazkur sivilizatsiya tarixining keyingi davrida ijtimoiy hayotning rivojlanish sur'atini jadallashtirdi, ekstensiv rivojlanish o'rni intensiv rivojlanish egalladi, innovatsiyalarini o'zi boylikka aylandi. Bu sivilizatsiya ikki bosqichdan – industrial va postindustrial yoki axborot bosqichlaridan o'tdi. Fan yordamida texnika va texnologiyaning rivojlanishi odamlar hayoti va faoliyatining muhim negiziga aylandi[1]. Texnogen sivilizatsiyaning ilk bosqichida dunyoni o'zgartirish, tabiatni inson tomonidan bo'ysundirish g'oyasi etakchilik qilgan bo'lib, insonning faol o'zgartiruvchi faoliyati mana shu g'oyani ro'yobga chiqarishga yo'naltirildi. Insonning fan va texnika yordamida tabiatni bo'ysundirishi g'oyasi umumiy e'tirof etildi. F. Bekon o'zining «Yangi Atlantida» asarida insonning tabiat ustidan hukmronligini kengaytirishni jamiyatning maqsadi deb e'lon qildi[2]. Bu maqsad uzoq vaqt mavoyinda texnogen sivilizatsiya paradigmasi bo'lib qoldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi paytda axborot hajmi va kirib borishi jihatidan insoniyatning bitmas-tuganmas

strategik zahirasiga aylanmog'ida. Bu ob'ektiv ravishda shunga olib keldiki, uchins ming yillik ostonasida jamoaviy, umumjahon tafakkuri hayratlanarli darajada o'smog'ida. Xucusan mazkur maqolada, Shermuxamedova N. Sotsialno-filosofskie aspekti formirovaniya stilya nauchnogo i ego metodologicheskoe enachenie. Dis...d-ra filos.nauk

Shuningdek, Yoqubova M. Axborot texnologiyalarining falsafiy asoslari./ Uslubiy qo'llanmalarida mavzu bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Industrial jamiyat – yirik mashinali ishlab chiqarishning rivojlanishiga, mazkur ishlab chiqarish hajmi tinimsiz o'sib borishiga, uning ekstensiv rivojlanishiga, tabiiy boyliklarning o'zlashtirilishiga asoslangan. Ishlab chiqarishning ekstensiv rivojlanishi chegaralari aniqlanishiga qarab yangi iqtisodiy-ijtimoiy tuzilishga o'tish, bilim va tabiatga nisbatan yangicha munosabatda bo'lish zaruriyati yuzaga keladi. Texnogen sivilizatsiyaning yangi bosqichiga o'tish shu bilan belgilanadi. Bu o'tish davri o'zgarishlar tezligining oshishi, ularning radikal va global xususiyatga ega bo'lishi, texnologiyalar, iqtisodiyot, ijtimoiy-siyosiy tuzilish aralash xususiyat kasb etishi, jamiyatning barcha sohalarida bir-birini kuchaytiruvchi inqirozlar sodir bo'lishi bilan tavsiflanadi. Buning natijasida axborot jamiyatining ilk kurtaklari o'z shakllanishining dastlabki bosqichlarida industrial jamiyat tartib-tamoyillari negizida rivojlanadi. Aralash texnologiya, iqtisodiyot, madaniyat va h.k. vujudga keladi. Faqat shundan keyin industrial jamiyat o'zining sifat jihatidan yangi mazmunini shakllantiradi.

Postindustrial jamiyat industrial jamiyatning tadjriiy rivojlanishi va o'zgarishi jarayonida yuzaga kelgan ijtimoiy shakl sifatida tushunila boshlandi. Bu g'oya XIX asr o'rtalarida O.Kont, J.Mil, A.Sen-Simon va boshqa sotsiolog va iqtisodchilarning asarlarida ilgari surildi. Ular jamiyat hayoti va faoliyati texnologiyasi negizida ijtimoiy rivojlanishning alohida bosqichlarini qayd etdilar.

XX asrning 20-yillarida Londonda jamiyat kelajagini postindustrial sivilizatsiya deb ta'riflagan birinchi asar nashr etildi. 70-yillarning boshlarida R.Aron, U.Rostou va boshqalarning yagona industrial jamiyat konsepsiyasi o'zini garvardlik sotsiolog D.Bell va boshqa futurologlarning postindustrial jamiyat konsepsiyasi egalladi. Iqtisod ko'p jihatdan xizmat ko'rsatishga asoslanadigan, jamiyatning professional va texnik tabaqalari etakchilik qila boshlaydigan, nazariy bilim birinchi o'rinda turadigan, modellar tuzish, tizimlarni tahlil qilishga yo'naltirilgan intellektual faoliyat yuksak darajada rivojlanadigan va o'zini o'zi qo'llab-quvvatlashga qodir bo'lgan jamiyat «postindustrial jamiyat» deb atala boshlandi.

Tarixiy taraqqiyot tajribasidan ma'lumki, inson o'zi yashayotgan tabiiy ijtimoiy muhitni o'zgartirishi uchun hamisha yangi ma'lumotlarga ehtiyoj sezadi. Boshqacha aytganda, insonga o'zining tabiiy ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun yangi axborot va bilimlar zarur bo'ladi. SHuning uchun ham inson bilimlari doimo o'zgarib turuvchi, dinamik xususiyatga ega.

XX asr oxirida bir qancha sabablarga ko'ra axborotning ijtimoiy ahamiyati keskin ortdi. Odamlarning axborotga bo'lgan ehtiyojlarini oshdi va axborot ommaviy mahsulotga aylandi. Axborot bozori yuzaga keldi, unda axborot tovar sifatida sotila boshlandi. Axborot muhim ijtimoiy kuchga aylanib, unga ega bo'lganlar hokimiyatga ham ega bo'la boshladilar. Ijtimoiy o'zgarishlar yanada jadalroq tus olgan sharoitda bu o'zgarishlarga o'z vaqtida moslashish yoki ularga javob berish uchun sodir bo'layotgan o'zgarishlar haqidagi axborotga ehtiyoj keskin ortadi. Axborotga bo'lgan ehtiyojlar tomonga yalpi talabning siljishi sodir bo'ladi. Masalan, 1994 yilda jahonda tovar ishlab chiqarish 3,5% ga, telekommunikatsiya uskunalarini sotish esa 20% ga o'sdi. 2004 yilga borib rivojlangan mamlakatlarda ish joylarining 60% axborot ishlab chiqarish va ayirboshlash bilan bog'liq bo'ladi. Axborot bozorida tuzilgan bitimlar hajmi yiliga 20% dan o'sib bormoqda va tez orada o'z hajmiga ko'ra neft sanoati va energetikadan oshib ketadi.

Axborot xizmatlari sohasida aholining 50% dan ortig'i band bo'lsa, bunday jamiyatni axborot jamiyati deb atash mumkin. Ayrim mualliflarning fikricha, «axborot jamiyati» atamasi Yaponiyada paydo bo'lganiga qaramay, axborot jamiyati bosqichiga AQSH 1974 yilda qadam qo'ygan. Rossiya bu yo'nalishda dastlabki qadamlarni tashlamoqda.

Axborotlashgan jamiyat deganda bilim, axborot va axborot texnikasi asosiy rol o'ynaydigan jamiyat tushuniladi. Axborotlashgan jamiyat bu shunday jamiyatki, unda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish eng avvalo axborotni ishlab chiqarish, unga ishlov berish, uni saqlash va jamiyat a'zolari orasida tarqatishga bog'liq bo'ladi. «Biz XXI asrga qadam qo'ymoqdamiz. Tirik mavjudot organizmda nerv to'qimalari qancha ko'p bo'lsa, bu asrda sivilizatsiya organizmda ham elektronika shuncha ko'p bo'ladi... Agar hisoblash texnikasi lozim darajada rivojlanmasa, biz «yo'naltirilgan rivojlanish» davriga qadam qo'yishga umid qila olmaymiz», deb qayd etadi N.N. Moiseev[1].

Bu o'rinda shuni alohida qayd etib o'tish kerakki, jamiyatni axborotlashtirishni faqat texnik-texnologik muammolar bilan bog'lash mumkin emas. Jamiyatni axborotlashtirish juda ko'p qirrali jarayon bo'lib, unda texnik-texnologik, ijtimoiy, iqtisodiy-siyosiy va madaniy jihatlari uyg'unlikda bo'ladi va ijtimoiy va shaxsiy hayotning deyarli barcha sohalarda sifat o'zgarishlarini yasadi. Axborot jamiyatining shakllanishi jarayonida nafaqat ishlab chiqarish va texnologiyalar sohasida, balki asosan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar sohasida va madaniyatda, ma'naviy hayotda tub o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Axborotlashuv konsepsiyasi o'ziga eng, avvalo strukturalashgan axborot texnologiyalarini umumlashtiruvchi katta ko'lamni yaratishni talab qilib o'zida izlash, yig'ish, saqlash, qayta ishlash va faoliyatni axborot bilan ta'minlash uchun zarur bo'lgan jami axborot bilan ta'minlash jarayonini qamrab oladi.

Ilmiy-falsafiy konsepsiyalarda axborot va bilimning metodologik xarakteriga alohida e'tibor beriladi. Zero, ular haqiqatni ratsional bilishga qaratilgan tadqiqot usullari va vositalarini izlab topishga yordam beradigan faoliyat mezonlaridir. Lekin ular o'z holicha insonning bilish darajasiga to'liq o'zgarish olib kirmaydi. Buning uchun mavjud axborotning gnoseologik va epistemologik chegarasini aniqlashga to'g'ri keladi. Ya'ni axborot va bilimning tadqiqot doirasi ma'lum ob'ektlarini haddan tashqari tor yoki keng ma'noda tahlil qilishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham bunday ilmiy demarkatsiyalar buzilishining oldini olish katta metodologik ahamiyatga ega.

Axborot va bilim inson omilining barcha sohalarda namoyon bo'layotgan jihatlari bilan ham ajralib turishi muhim ilmiy-falsafiy masalalardan biridir. «Axborot» – bilimga bo'ysunuvchi tushuncha

bo'lib, bilimni boyitadi va o'zgartiradi. Inson ijtimoiy turmushining taraqqiyoti negizida bilim yotadi, ya'ni bilim ijtimoiy tajribani harakatlantiradi. Demak, «axborot tevarak-atrofdagi turli xil manbalardan to'plangan omillar bo'lib, bilimlarni qayta izhor qilish», hamdir

Bilim o'z taraqqiyotining dastlabki bosqichida anglash holatini bosib o'tadi. Bilimning ma'no va mohiyatini anglab etmasdan turib, uni tushunib bo'lmaydi. Xuddi shuning uchun ham anglab olingan bilim o'z taraqqiyotining ikkinchi bosqichida tushunish holatiga kiradi. Inson bilimlarining ma'no va mohiyatini anglab etgach, uning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi borasida fikr yuritadi. Inson tomonidan o'zlashtirilgan bilimlar, ularning moddiy va ma'naviy ehtiyojlariga, manfaatlariga, xohish istaklariga qisqacha aytganda, hayotiy mo'ljallariga mos tushsa. Kishida ushbu bilimlarni turmushga tatbiq etish istagi paydo bo'ladi.

Epistemologik nuqtai nazardan esa bilim ob'ektiv ma'noga ega bo'lib haqiqatning mohiyatini ochib berishga yordam beradi. Bunda bilim to'g'ri tanlanib, ezgu maqsad sari yo'naltirilsa, ob'ektiv ma'no-mazsun kasb etadi. Shuning uchun ham bilim bilan faoliyatning o'zaro bog'liqlik munosabatlarini ko'pchilik falsafiy qarashlarning diqqat markazida turadi. G'azzoliy bu xususida shunday degan edi: «Bilim – ildizlarning ildizidir, chunki nima qilmoq kerakligi haqida bilim olgandan so'nggina faoliyat o'z shaklini oladi.»

Hozirgi kunda axborotning yildan yilga ko'payib borishi natijasida bilim olish birinchi o'ringa chiqmoqda. Axborotlashtirish jarayonlarining, ayniqsa informatsion – kommunikatsion texnologiyalarining shiddat bilan rivojlanishida axborot va bilim muhim o'rin tutadi.

Bilim va e'tiqod insoniyat rivojlanishining asosini tashkil etadi, uni egallash usullari esa turlichadir. Masalan, rivojlanishning agrar usulida kuzatuv bilim manbai hisoblangan va u asosida mehnatga oid samarali hatti-harakatlar va tabiiy resurslarning o'sishi ta'minlanadi. Industrial rivojlanish usulida esa yangi energetik manbalarni kiritish va ishlab chiqarish jarayonida energiyadan foydalanishni detsentralizatsiya qila olishning asosini tashkil etuvchi kuzatuv, eksperiment va nazariyalar yaratish bilim manbalari hisoblanadi.

Keyinchalik kompyuterli modellashtirish qo'llanila boshlangandan so'ng, bu bevosita nazariya orqali kuzatib bo'lmisligi, eksperimental tekshirish va bashorat qilishning iloji yo'qligi haqidagi bilimlarning rivojlanishiga olib keldi.

Axborotlashgan jamiyatda yangi bilimni olish usuli hisoblash texnikasini qo'llashga asoslangandir. Zamonaviy fanning metodlari (usullari) hajmi jihatdan juda katta bo'lgan ma'lumotlarni to'plash imkonini beradi, yangi (kuzatish, eksperiment, modellashtirishga asoslanmagan) yondoshuvlar qo'llaniladi. Alohida faktlarni izlash o'rniga korrelyatsiyalarni, tendensiyalarni o'rnatish uchun ma'lumotlar bazasi qo'llaniladi, ilmiy ma'lumotlar informatsion operatsiyalar orqali olinadi. Demak, yangi axborotlashgan jamiyatda ishlab chiqarishning manbai bilimni to'plash texnologiyalari, axborotni qayta ishlash va simvolik kommunikatsiyalarga bog'liq.

Hozirgi vaqtda bilimning muhimligi va zarurligi, axborotlashgan jamiyatni barpo etish haqidagi konsepsiyalarda o'z aksini topgan. Bilimni egallash voqelikni sub'ektiv o'zlashtirish bilan bog'liq. M.Polaning ta'kidlashicha, «his-tuyg'ular orqali olinadigan axborot ong orqali o'tadigan axborotga qaraganda nisbatan boydir».

Tahlil va natijalar. Zamonaviy dunyoda mamlakatning rivojlanishi axborot va bilimning innovatsiya va tatbiq etish o'rtasida muloqotni amalga oshiradigan va axborotni qayta ishlaydigan bilim va moslamalarning yuzaga kelishiga nisbatan qo'llashi bilan belgilanadi. O'z navbatida bilim sub'ekt tomonidan, shaxsiy mulohaza asosida shakllantiriladi.

Bilimning eng yuqori darajalari, odatda, sarf qilingan birlikka nisbatan mahsulotning yaxshilangan va ko'tarilgan darajasini beradi. Bilim va e'tiqod axborotni zamonaviy ishlab chiqarish texnologik funksiyalarini tavsiflaydi. Bilim va e'tiqod uyg'unligi - ishlab chiqarishning manbaini ham tashkil etadi.

Bilim mavjudligining shakllari: bevosita shaxsiy va bevosita jamoaviydir. Ilmiy bilim mavjudligining shakllari individual ko'nikmalar, o'quvlar, xotiralar va shu kabilarning mavjudlik shakllaridan farq qiladi. Bularning ikkinchisi shaxsdan, uning o'ziga xosligidan ajralmasdir, birinchisi esa individual ongda emas, balki jamoat ongida, birinchi navbatda muayyan ilmiy hamjamiyat ongida mavjud bo'ladi.

Shaxsiy bilim (unda bilim va e'tiqodning qo'shilib ketishi) bevosita jamoaviy bilim shakllariga o'xshamaydi. U tshlab

chiqaruvchidan chetlasha olmaydi hamda bizga haqiqatni bermaydi, dunyoning ratsional tartibiga erishiga yo'l qo'ymaydi.

Bilim va e'tiqod uyg'unligi, faqatgina aniq odamlar, shaxslar tomonidan olinishi mumkin va bu shaxs qanchalik orginal (mukammal) bo'lsa, fan va madaniyatga shunchalik katta hissa qo'shishi mumkin. Shu sababli ijod jarayonini hech qachon shakllantirib bo'lmaydi, hech qanday mashina tirik odamning, ayniqsa, olim, tadqiqotchining o'rnini bosa olmaydi.

O'ta shaxsiylashtirilgan axborotdan bilim olish mumkin. "Sub'ektning bilish faolligi ekpliksitiyaga oid va implitsitiv elementlar bilan belgilanadi. Bilimning implisit elementi axborotning shakllantirilishiga tegishli bo'lmagan ortiqcha bilim mantiqiy shaklining zaruriy asosidir. Tushunarli ifodalangan bilim kodlashtiriladi, aniq bo'lmagan, yashirin, implisit bilim esa sub'ektning mulki hisoblanadi".

Sub'ekt intellekti, bilimning mavjudlik shakllari axborotga yaqindan kirib borish – axborotni bilimga aylantirishning asosiy omillari hisoblanadi.

Bilish – inson ongining yangi axborot bilan boyib borish jarayoni. Bilim esa fikrlash faoliyatining natijasi, inson faoliyatining reguliyativi (tartibga soluvchisidir). U texnika va texnologiyada o'zining amaliy ifodasini topdi, manbaning potensial imkoniyatlarini ishga soladi va hozirgacha inson tomonidan ishlatilgan barcha tabiiy boyliklar va o'tmishdagi barcha ishlab chiqarish kuchlaridan behad ustunlik qilib kelmoqda. Ideal sifatidagi bilim va e'tiqod uyg'unligi inson faoliyati davomida moddiylashadi. Demak, bilim va e'tiqod uyg'unligining barcha shakllarini turli bilish kombinatsiyalarida qo'llash imkoniyatlarining kengayishi zamonaviy jamiyatning rivojlanish asosini tashkil etadi.

Umuman olganda bilim va axborot jamiyat rivojlanishining barcha usullari uchun muhim, chunki ishlab chiqarish jarayoni har doim bilimlar axborotni qayta ishlash darajasiga bog'liqdir. Bilimlar axborotni qayta ishlaydigan va innovatsiyalarni tatbiq etish yo'nalishlari o'rtasida muloqotni amalga oshiradigan qurilmalarni ishga solish uchun qo'llaniladi.

Axborotni tahlil qilishning yangi zamonaviy imkoniyatlari vujudga kelmoqda. Bilimning manbai bo'lgan axborot yangi texnologiyalar va shu kabilarining manbai bo'lgan bilimlarning yuzaga kelishini yaxshilash uchun qayta ishlanadi. Bilim va axborotning o'zaro nisbatida ular o'rtasida murakkab sinergetik-dialektik aloqa ochiladi.

Har qanday ijod muhitida bilim darajasi cheklangan bo'lsa, ijodkor ishining faolligi susayadi. Bunday foydasizlik intellektual o'ziga xoslikning aksidir. Boshqacha aytganda, bilim (e'tiqod) va axborot orasidagi farqni odam va kompyuter orasidagi farqqa

qiyoslash mumkin. Etik andozaga, me'yorga mos tushishi uchun aniq voqelikni, ahvolni belgilovchi vaziyatdan xabardor bo'lishi kerak. Ushbu yo'l bilan nafaqat maqsad to'g'ri tanlab olinadi, balki unga etishi uchun adekvat vositalar ham topiladi. Ba'zi hollarda axborotning ko'pligi odamni chalg'itadi, to'g'ri fikr-mulohaza yuritishga qo'ymaydi. Bilim shaxsiy tajriba mavjudligini ko'zda tutsa, axborot aksariyat hollarda uni e'tiborga olmaydi. Odam hali birlamchi tajribaga ega bo'lishga ulgurmay turib, axborot unga ikilamchi tajribani etkazib beradi.

Axborot unga ehtiyoj, talab paydo bo'lganidagina bilimga aylanadi. Shuningdek, axborotlashtirilgan jamiyat tarkibiy jihatdan bilim talablari natijalaridan iboratdir. Bilim va axborot o'zaro dialektik aloqadorlikka ega. Ya'ni bilim – bilim bo'lishi uchun avval axborotga aylanishi kerak. Bu jarayonda axborot bilimni tasodif shaklida qayta yuzaga keltiradi. Agar axborotdan to'la-to'kis shaxsiylashtirilgan bilim sifatida foydalanilsa, bilimga ketgan xarajatlar uning natijasini sira oqlamaydi. Ba'zan arzimmas axborotlar nihoyatda ulkan hajmdagi bilimlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Masalan, ilmiy ijod jarayonidagi ba'zi evristik qarashlarni aynan e'tibordan chetda qolgan axborotlarning ta'siri tufayli yuzaga kelgan. Demak, biz hozirgi ijtimoiy kontekstda "o'zgarishlar - bilimdadir", deb izohlasak maqsadga muvofiq bo'ladi. Texnologiyalarni oziqlantiruvchi bilimlarning tobora tezlik bilan o'zlashtirilishi tub o'zgarishlarning shiddatidan darak beradi.

Hozirgi axborotlashtirish jarayonlarida bilim, e'tiqod, axborot, axborot kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati ancha oshmoqda. Zamonamizda yuz berayotgan kompyuterlashtirish, kompyuter texnologiyalari fikrlash bosqichlarining imkoniyatlarini kengaytiradi, esda saqlashdan ozod qilgani uchun miyaga dam berib, ijodiy parvozga yo'l oladi.

Xulosa. Axborot mahsuloti deganda bilimlarning turli jabhalari, ma'lumotlar, san'at asarlari va an'anaviy yo'l bilan yoki elektron texnika yordamida olingan boshqa axborot shakllari tushuniladi. Bulardan ko'rinadiki, intellektual mehnat vakillarining faoliyati ko'p jihatdan ular oladigan axborotning mazmuni, aniqligi va o'z vaqtidaligiga bog'liq. Ayni shu sohada axborotni bilimlar yaratilish va ulardan foydalanish joylariga etkazishda axborot texnologiyalari katta xizmatchi kuch bo'lib, u ikkita tashkil etuvchi qismdan axborot va ko'ngil ochishdan iborat. Demak, odamlar uchun axborotni taqdim etish sur'ati mavjud bo'lib, u qanchalik shiddatli bo'lsa, tushunish, anglash shunchalik qiyinlashadi.

Shunday qilib, jamiyatni axborotlashtirish jarayonida axborot texnologiyasi va axborotdan foydalanish progressiv rivojlanib boradi. Buning negizida jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy sohalarini o'rtasida yaqin aloqalar o'rnatiladi.

ADABIYOTLAR

1. Yoqubova M. Axborot texnologiyalarining falsafiy asoslari./ Uslubiy qo'llanma.-T.:StarPoligraf, 2008, -22 bet
2. Bekon F. Novaya Atlantida -S.: Nauka, 1999, S-56
3. Yoqubova M. Axborot texnologiyalarining falsafiy asoslari./ Uslubiy qo'llanma.-T.:StarPoligraf, 2008, -25 bet
4. Moiseev N.N. Chelovek i noosfera. -M.: 1990, S-198
5. Исмаилов, А. З. Холмұминов, Ғ.Б. (2020). Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий давлат барпо этишининг тарихий-назарий илдиэлари. Proceedings of Global Technovation- An International Multidisciplinary Conference. Hosted from Samsun, Turkey 31 October 2020. 93-96 бетлар.
6. Исмаилов, А. З. (2019). Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги тарихий назарияларда маданий омилларнинг устуворлиги масалалари. "Фалсафа ва ҳуқуқ" журнали, №1. 79-81 бетлар.
7. Ziyadillaevich, I.A., & Bobonazarovich, G.K. (2020). The origin of the state and the implementation of legal statehood ideas on the territory of Uzbekistan. epra International Journal of Multidisciplinary Research, 6(10), 520-524.
8. Тоҳир Равшанбекович Суннатов. Ахлоқ ва маънавият бирлиги жомий талқинида 4-48 бетлар
9. Hojiyev R.B., Xolmo'minov G.B., Sharipov M.L. (2020) Raising a harmoniously developed generation is a priority of democratic reforms in Uzbekistan. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 5, Part II ISSN 2056-5852.
10. Холмұминов Ғ.Б. Замонавий ахборотлашган жамиятда билим ва этикодни мувофиқлаштириш усул ва воситалари, 346-353

UDK: 821.111(07)

Mohigul XUDOYBERGANOVA,
Farg'ona tumani 34 – DMTT o'qituvchisi
E-mail: mohigulkhudoiberanova@gmail.com

P.f.d., professor D.Isroilova taqrizi asosida

USING LITERARY TEXTS IN TEACHING ENGLISH LITERATURE

Annotation

This article is aimed at exploring the unique characteristics of English literature teaching methodology, focusing on ways to engage students with English literature and enhance their understanding through effective methods. It emphasizes the importance of using literary texts in teaching English literature. Selecting texts appropriate to students' language levels, explaining cultural context, using expressive reading, and employing interactive methods for analysis contribute to effective English literature instruction. Additionally, encouraging students to express their opinions on specific topics through literary texts and defend their viewpoints helps develop their critical thinking skills.

Key words: Literature, literary text, reading, behaviorism, cognitivism, cultural context, critical thinking.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

Эта статья направлена на исследование особенностей методики преподавания английской литературы, фокусируясь на способах заинтересовать учащихся английской литературой и помочь им глубже понять её через эффективные методы. В статье подчеркивается важность использования художественных текстов в преподавании английской литературы. Подбор текстов, соответствующих уровню языка учащихся, объяснение культурного контекста, выразительное чтение и использование интерактивных методов анализа способствуют эффективному преподаванию английской литературы. Кроме того, побуждение учащихся к выражению своих мнений по определённым темам и защите своих взглядов с помощью художественных текстов помогает развивать их навыки критического мышления.

Ключевые слова: Литература, литературный текст, чтение, бихевиоризм, когнитивизм, культурный контекст, критическое мышление.

INGLIZ ADABIYOTINI O'QITISHDA BADIY MATNLARDAN FOYDALANISH

Аннотация

Ushbu maqola ingliz adabiyotini o'qitish metodikasining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilishga qaratilgan bo'lib, samarali metodlarni qo'llash orqali o'quvchilarni ingliz adabiyotiga qiziqtirish va uni chuqurroq tushunishga yordam berish usullarini o'rganadi. Maqolada ingliz adabiyotini o'qitishda badiiy matnlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi. Matnlarni o'quvchilarning til darajasiga mos tanlash, madaniy kontekstni tushuntirish, ifodali o'qish va tahlil qilishda interfaol metodlardan foydalanish ingliz adabiyotini samarali o'qitishga yordam beradi. Shuningdek, badiiy matnlar orqali talabalarni muayyan mavzularda fikr bildirishga undash va o'z qarashlarini himoya qilishga o'rgatish ularning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Kalit so'zlar: Adabiyot, badiiy matn, mutolaa, beheviorizm, kognitizm, madaniy kontekst, tanqidiy fikrlash.

Kirish. Adabiy ta'limga bo'lgan bugungi kundagi yangicha yondashuvlar va talablar o'quvchilarning adabiyotga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartirdi. Yoshlarimiz adabiyot fanini endi faqatgina oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlariga tayyorgarlik sifatida emas, balki o'z fikrlash qobiliyatini, tasavvurlarini, didini, saviyasini, umuman, ma'naviy dunyosini boyitish maqsadida o'rganish zarurligini anglay boshladilar. Ta'lim sohasida adabiy ta'limning uzluksiz davom etishi maktab ta'limidan boshlab to'liq ta'lim va undan keyingi ta'lim bosqichlarida ham o'rni beqiyosligi tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Xususan, adabiyot fanini oliy o'quv yurtlari talabalariga o'qitish metodikasida ham ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda va bir qator yangiliklar, ilmiy ishlar qilinmoqda.

Ingliz adabiyoti darslari o'quvchilarni adabiyotning boy tarixiy, madaniy va estetik jihatlar bilan tanishtirish orqali ularning intellektual va ma'naviy rivojlanishiga hissa qo'shadi. Ingliz adabiyoti matnlarini o'rganish nafaqat tahlil va tushunchani chuqurlashtiradi, balki tanqidiy fikrlash, empatiya, til ko'nikmalarini rivojlantirishga ham yordam beradi. Biroq, ingliz adabiyotini o'qitishda o'quvchilar uchun til to'siqlari, madaniy tafovutlar va murakkab adabiy texnikalarni tushunish muammolari yuzaga keladi. Shu sababli, o'qituvchilar samarali usullarni qo'llash orqali adabiyotning boy va ko'p qirrali ma'nolarini o'quvchilarga yetkazish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Adabiyot ta'limi metodikasi har doim o'qituvchining pedagogik tajribasiga, uning ijodiy kashfiyotlari, ilhomlanishi va adabiy asarni maktabda qabul qilish, tushunish va talqin qilish qonuniyatlarini ochib borishga undaydi. Adabiy matn bilan muloqot san'ati adabiyot darsida mahoratli o'qituvchi uchun metodika hisoblanadi. Ammo, metodika tarixi shuni ko'rsatadiki, to'plangan tajriba miqdori va sifati uning

ilmiy jihatdan tushunilishiga aylanishi kerak. Adabiy matn haqida uning paydo bo'lish va janr xususiyatlarida o'rganish qonuniyatlari aniqlanadi, ta'lim jarayonining turli bosqichlarida uni o'zlashtirishning samarali dasturlari tanlanadi. Kirish darslari, adabiy o'qish darslari, matn tahlili bosqichi, yakuniy darslar o'ziga xos didaktik vazifalarni o'z zimmasiga oladi. O'qitish usullari va uslublarini tanlash va tasniflashga urinishlar amalga oshiriladi. Zamonaviy axborot tizimlariga to'la jamiyatning imkoniyatlari o'quv jarayonini loyihalash, tashkil etish va o'tkazish uchun barcha detallarda o'ylangan modellarga erishishni ta'minlaydi, bu esa o'quvchilar va o'qituvchilar uchun qulay sharoitlar yaratadi, ya'ni pedagogik texnologiyalarni qo'llashni anglatadi.

Adabiyot o'qitish metodikasi tarixiga nazar tashlaganda, har bir yangi tuzum boshlangan davrda adabiyot o'qitishda muayyan kamchiliklar kuzatilganini ko'rish mumkin. Yangi boshqaruv tizimi joriy qilinganda turli sohalarida yangicha usullar va yondashuvlar paydo bo'lishi tabiiy hol sanaladi. Ayniqsa, sovet davrida adabiyot o'qitishda badiiy asarlarning ijtimoiy va g'oyaviy mazmuniga ko'proq e'tibor qaratilgan. Yozuvchi va shoirlarning ijodiy mahorati va badiiy iste'dodidan ko'ra, ularning insonparvarlik, vatanparvarlik va jamiyatdagi o'mini anglashga yo'naltirilgan g'oyalarga urg'u berish ustuvor bo'lgan.

Adabiyot o'qitish ishlariga o'tgan asr boshlarida alohida e'tibor qaratilgan. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon kabi shoir va yozuvchilar xalqining ma'rifatli bo'lishi ma'naviy kamolotning asosi ekanini nazarda tutib izlanganlar, yangicha mazmundagi asarlar yaratishga kirishganlar.[1]

Mashhur metodist V.V. Golubkov o'zining "Adabiyot o'qitish metodikasi" darsligida shunday yozadi: "Har qanday metodika, u qaysi fanga tegishli bo'lishidan qat'i nazar, bir jihatdan

o'xshashlikka ega – u prinsiplarga, materiallarga va o'qituvchining uslublarini muayyan ketma-ketlikda o'rganishga qaratilgan bo'lib, nimaga, nimani va qanday degan uch asosiy savolga javob beradi." [2]

Adabiyot inson ruhiyatini va qalbini tarbiyalovchi olishi mumkin. Insoniyat paydo bo'lganidan beri ilm-fan, shaxsiy rivojlanish hamda ijtimoiy jamiyatda o'z o'rnini topishga intilib keladi. U hayoti davomida to'xtovsiz o'zini takomillashtirishga harakat qiladi. Adabiyot esa inson tafakkurini rivojlantirish uchun muhim omillardan biri sanaladi. Badiiy adabiyotda bir millatning tili, dini, urf-odatlarini, an'analari va turmush tarzi o'z aksini topadi. Inson badiiy adabiyot bilan tanishib, o'sha millatni anglay boshlaydi, dunyoqarashi kengayadi va ma'lum ma'noda ruhiy yuksaklikka erishadi. Talabalarni shu darajaga yetkazish uchun adabiyotni, badiiy adabiyotning rang-barang dunyosini o'rgatish zarurdir. Shu maqsadda adabiyot fanini o'qitish metodikasi juda muhim sohaga aylangan. Yillar davomida sayqallangan va rivojlangan ushbu sohada katta o'zgarishlar va muhim burilishlar ro'y bermoqda. Bu fan yaratilganidan to hozirgi kungacha ma'lum bosqichlarni bosib o'tib, har bir bosqichda o'ziga xos xususiyatlari bilan rivojlanib kelmoqda.

Adabiyot o'qitish metodikasining rivojlanishini «periodyzatsiya» tushunchasidan foydalangan holda yanada chuqurroq tasvirlash mumkin. B.A. Lanin adabiyot o'qitish metodikasini to'rt bosqichga bo'lib o'rganadi va bu jarayonni formal filologik yondashuvdan dialogik o'qitish modeliga o'tish yo'li sifatida tushuntiradi.

B.A. Lanin fikricha, birinchi bosqich formal adabiyotshunoslik maktabi shakllanishigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. XX asr boshlarida «intuitionistlar» (M. Gershenzon) va «formalistiklar» (V. Shklovskiy, Yu. Tynyanov, R. Yakobson, B. Eikhenbaum) o'rtasida bahs-munozaralar yuzaga keladi. Adabiyot o'qitish metodikasida psixologik maktabning asosiy g'oyalari, xususan V.V. Danilov va M.P. Plotnikov ishlarida o'z ifodasini topgan. Sinfiy yondashuv esa V. Pereverzev va P. Sakulin tomonidan ilgari suriladi.

Ikkinchi bosqich – haqiqiy filologik bosqich: bu davrda formal maktabning adabiyotshunoslikka ta'siri kuchli bo'lgan. Masalan, M. Rybniko-va tajribasi shuni ko'rsatadiki, «har bir maktab ma'lum bir sinov bosqichidan o'tgan, endi esa adabiyot va til o'rtasidagi aloqaga ko'proq e'tibor qaratilmoqda, adabiyot o'qitishda esa nutq rivojiga alohida e'tibor berilmoqda».[3]

B.A. Lanin fikriga ko'ra, uchinchi bosqich ta'lim jarayonini intensivlashtirish bilan tasviflanadi va bu haqiqiy ilmiy metodika davridir. «V.V. Golubkov, shuningdek, N.I. Kudryashov va Ya.A. Rotkovichning ishlari adabiyot metodikasida refleksiya va yetuklikning ilk belgilarini namoyon etdi», deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari, «birinchi ikki bosqich metodikasi intuitiv metodik bo'lib, bunda shaxsiy o'lim «ilmiy qonuniyat»dan shartli ravishda ustun turadi».

To'rtinchi bosqich 2001-yildan boshlangan bo'lib, o'quvchining maksimal darajada mustaqil bo'lishi bilan ajralib turadi: «... ideal holda maktab «tayyorlashi» kerak bo'lgan savodli o'quvchi har bir asarning tilini bir qadar «begona» til sifatida anglay olishi lozim. Bunday «begona» tilga ehtiyotkor va chuqur munosabatda bo'lish, bag'rikenglikni shakllantirishga hamda suhbatdosh va qarshi fikrda bo'lganlarni tushuna olish qobiliyatini rivojlantirishga hissa qo'shishi kerak».

Tadqiqot metodologiyasi. G'arb mamlakatlaridagi adabiyot darsliklarida asar haqida alohida «bo'lim» mavjud emas; o'quvchilar asarga nisbatan o'z munosabatlarini savollar va topshiriqlar orqali shakllantiradilar. Bu jarayon o'quvchilarning asarga qiziqishini uyg'otadi, uning mazmunini tushinishga tayyorlaydi, tahlil qilish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, shuningdek, adabiyotning boshqa san'at turlari va fanlar bilan bog'lanishini ta'minlaydi hamda ijodiy qobiliyatni oshiradi. Angliya va Amerikada nashr etilgan adabiyot darsliklarida «Think critically» (tanqidiy tafakkur), «Connect to life» (asarni bugungi hayot bilan bog'lash) va «Extend interpretation» (keng qamrovli talqin) kabi bo'limlar mavjud. Bu bo'limlar o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga yo'naltirilgan savol va topshiriqlarni o'z ichiga oladi. Ular badiiy

Behaviorizm va kognitivizmning o'rganish jarayonidagi asosiy farqlarini solishtirgan holda quyidagi jadvalni havola qilish mumkin:

Xususiyatlar	Behaviorizm	Kognitivizm
O'rganish haqida tasavvur	O'rganish tashqi ta'sirlar yordamida sodir bo'ladi, asosiy e'tibor ko'rinadigan hatti-harakatlarga qaratiladi.	O'rganish ichki aqliy jarayonlarga asoslanadi va bilimlarni o'zlashtirishni ta'minlaydi.
Asosiy tamoyillar	Ko'nikmalar va hatti-harakatlarini shakllantirish uchun mukofot va jazodan foydalanish.	Bilimlar miyada sxemalar shaklida saqlanadi va yangi ma'lumotlarni qabul qilish uchun qayta

matn bilan ishlashning turli bosqichlarini (o'qishdan oldin, o'qish davomida va o'qib bo'lgandan keyin) qamrab oladi; har bir bosqichning esa o'ziga xos maqsad va uslubi mavjud.

Adabiyot darsida o'quvchilar uchun eng muhim obyekt badiiy matn hisoblanadi. Shuning uchun adabiyot o'qitish metodikasining tamoyillarini tushunish va ularni darslarda faol qo'llay olish uchun o'qituvchi badiiy mutolaa jarayonining ilmiy asoslarini bilishi zarur.

Mutolaa — o'ziga xos va noodatij jarayon. Mutolaaning nazariy asoslari, kitobxonlik masalalari hamda kitobxon bilan matn (badiiy, ilmiy va publistik) o'rtasidagi munosabat haqida O'zbekistonda va boshqa mamlakatlarda bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ammo, milliy metodika yo'nalishida olib borilgan nazariy tadqiqotlarning ko'pchiligi adabiy ta'lim amaliyotiga to'liq mos kelmaydi.

Adabiyot darslarida o'quvchilar asosan kerakli ma'lumotlarni o'qish orqali olishadi. O'qituvchining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarga kitob o'qish va mutolaa ko'nikmalarini shakllantirishdir. Agar o'qituvchi mutolaa jarayonining ilmiy asoslarini yaxshi tushunib, tahlil qila olsa, o'quvchilarni kitob o'qishga o'rgatish jarayonini samarali tashkil eta oladi.

Tahlil va natijalar. Mutolaa jarayonini ilmiy tahlil qilishda an'anaviy qarashlar XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Amerika va Rossiyada shakllangan bo'lib, psixologiya va pedagogikada yetakchi yo'nalish sifatida biheviorizm nazariyasiga asoslanadi. Ushbu qarashlarni qo'llab-quvvatlovchilar orasida Filip Gaf, Devid Laberj va S.J. Samyuels kabi olimlar bor.

Biheviorizm (ingliz tilida "behaviourism", ya'ni "hatti-harakat") psixologiya va pedagogikaning muhim nazariyalaridan biridir.[4] Ushbu nazariya tarafdorlarining fikricha, o'rganish — bu passiv jarayon bo'lib, unda o'rganuvchining tashqi ta'sirlarga bo'lgan javoblari muhimdir. O'rganuvchi "toza taxtacha" (tabula rasa) sifatida qaraladi va ta'limning asosiy maqsadi ijobiy yoki salbiy tashqi ta'sirlar yordamida kerakli hatti-harakatlarini shakllantirishdir. Biheviorizm nazariyasining asoschilari sifatida Jon Uotson, Burrus Skinner, Ivan Pavlov, Edvard Torndayk va Albert Bandura kabi olimlar e'tirof etiladi.

An'anaviy qarashlarda mutolaa passiv jarayon sifatida tasvirlanadi, bunda matn o'quvchiga tashqi ta'sir sifatida taqdim etiladi. Ma'no o'quvchidan tashqarida mavjud bo'lib, o'quvchining vazifasi matnni o'qib, ushbu ma'noni qabul qilishdan iboratdir. Mutolaa ko'nikmasi turli kichik ko'nikmalardan (masalan, harflarni tanish, so'z yasash va grammatik tahlil qilish) tarkib topadi va ularni tartib bilan shakllantirish orqali o'quvchiga mutolaa va matnni tushunish o'rgatiladi.

Kognitiv qarashlar esa mutolaa jarayonini kognitivizm nazariyasi orqali tahlil qiladi. Bu qarash tarafdorlari orasida Devid Nanen, Ken Gudmen va Devid Rumelhart kabi olimlar mavjud.

Kognitivizm (inglizcha "cognitivism", lotincha "cognoscere" – "bilmoq") psixologiya va pedagogikada muhim nazariyalardan biridir.[5] Ushbu nazariyaga ko'ra, inson miyasi "qora quti" sifatida ko'riladi va o'rganish jarayonini samarali tashkil etish uchun bu jarayonda qanday hodisalar sodir bo'layotganini tushunish zarur. Bilimlar "sxema"lar to'plami sifatida qaraladi, va bu sxemalar yangi ma'lumotni qabul qilish jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Inson o'z sxemasiga mos tushadigan ma'lumotlarni samaraliroq o'zlashtiradi, yangi ma'lumotlar esa o'rganuvchi tomonidan qayta ishlanib, sxemalarni yangilaydi. Kognitivizm nazariyasining asoschilari Marriner Merill, Charlz Reygelyut, Robert Geyn va Jerom Bruner kabi shaxslardir.

An'anaviy qarashlardan farqli ravishda, kognitiv qarashlar tarafdorlari mutolaani faol jarayon deb biladi, bunda diqqat markazida matn emas, balki o'quvchi turadi. Matnni tushunish o'quvchining mavjud sxemalariga bog'liq bo'lib, agar bu sxemalar matnni to'g'ri anglash uchun yetarli bo'lmasa, tushunish jarayoni yuz bermaydi. Kognitiv qarashlarga ko'ra, mutolaa jarayonida matnning kichik elementlari, masalan, tovushlar va so'zlarga katta ahamiyat berilmaydi.

		ishlanadi.
Asosiy shaxslar	Jon Uotson, Burrus Skinner, Ivan Pavlov, Edvard Torndayk	Jean Piaget, Jerome Bruner, David Rumelhart
O'quvchining roli	O'quvchi passiv qabul qiluvchi sifatida qaraladi; tashqi omillar o'rganishga asosiy ta'sir ko'rsatadi.	O'quvchi faol ishtirokchi; mavjud bilimlar orqali yangi ma'lumotlarni tushunadi.
O'qitish metodlari	Takrorlash va tashqi stimullar yordamida hatti-harakatlarni kuchaytirish.	O'quvchining tushunishi va aqliy jarayonlarini rivojlantirishga yordam beruvchi faol usullar.
Yakuniy maqsad	Talabada kerakli hatti-harakatlarni shakllantirish.	Talabani yangi ma'lumotlarni qabul qilish va qayta ishlashga undash.

Xulosa va takliflaro Keltirilgan ma'lumotlarga asoslangan holda shuni aytish mumkin – ki, ingliz adabiyotini o'qitishda badiiy matnlar bilan ishlashda bir qator tarixiy tajribalar va turli qarashlar mavjud. O'rganilgan, tadqiq etilgan ishlardan keltirilgan ma'lumotlarni o'rganib quyidagi fikrlarga kelish va bir qator tavsiyalarni keltirish mumkin.

Badiiy matnlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish: Ingliz adabiyotini o'qitishda badiiy matnlarni darsliklarga kiritish o'quvchilarning til va madaniyatni chuqurroq o'rganishlariga yordam beradi.

Interfaol metodlardan foydalanish: Badiiy matnlarni tahlil qilishda interfaol usullar, masalan, "Fikriy hujum" yoki "6x6x6" metodlarini qo'llash o'quvchilarning faolligini oshiradi va ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Madaniyatlararo muloqotga e'tibor qaratish: Badiiy matnlar orqali o'quvchilarning madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini rivojlantirishga alohida e'tibor berish lozim. Bu ularning global dunyoqarashini kengaytiradi.

Ushbu yondashuvlar ingliz adabiyotini o'qitishda badiiy matnlar bilan ishlash samaradorligini oshiradi va o'quvchilarning til o'rganish jarayonini boyitadi.

ADABIYOTLAR

- Xusanboyeva, Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik. – Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2022. 22-b
- Голубков В.В. «Адабиёт ўқитиш методикаси» М.: 1938 й.
- Ланин, Б.А. The methods of teaching and studying literature : Antology / Б.А. Ланин. – Sapporo : Slavic research center, Hokkaido univ., 2001. – 438 с. – (Методика преподавания и изучения литературы).
- Charles I. Abramson. Problems of Teaching the Behaviorist Perspective in the Cognitive Revolution. Ярославский педагогический вестник – 2015 – № 2 – Том II (Психолого-педагогические науки).
- <https://mydreamarea.wordpress.com/2013/01/05/cognitivism-theory-of-language-teaching-and-learning/>
- Carter, M., & Long, M. (1991). Teaching literature. Essex: Longman.
- Gillian, L. Literature and Language Teaching. A Guide for Teachers and Trainers. 23rd edition. – Cambridge. Cambridge University Press, 2013. – P. 284.
- Lazar, G. (1993). Literature and language teaching: A guide for teachers and trainers. Cambridge: Cambridge University Press.
- Кай, S. (1982), Literature in the ESL Classroom. TESOL Quarterly, 16(4), p. 529- 536, <http://dx.doi.org/10.2307/3586470>.
- Maria Olaussen (2006). Interpreting and discussing literary texts : a study on literary group discussions, in, diva-portal.org/smash/get/diva2 : 205809/FULL TEXT01.pdf. Accessed in : 24.02.2024.
- Сомова Л.А.: "Методика обучения литературе: особенности художественной коммуникации" ФГБОУ ВПО "Тольятинский государственный университет" 2014.

UDK:374:37.091.3

Ozoda HAZRATQULOVA,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi
E-mail: ohazratqulova36@gmail.com

DSc G'. Hamroyev taqrizi ostida

PROBLEMS OF WORKING ON ACADEMIC ASSIGNMENTS IN HIGHER PHILOLOGICAL EDUCATION

Annotation

The article discusses the problems associated with working on academic assignments in higher philological education, their causes, prerequisites, principles of determining the system, methods and means of developing skills in working on academic assignments.

Key words: Higher education, philological field, educational tasks, independent educational tasks, qualification tasks and exercises, textbooks and manuals.

ПРОБЛЕМЫ РАБОТЫ НАД УЧЕБНЫМИ ЗАДАНИЯМИ В ВЫСШЕМ ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы, связанные с работой над учебными заданиями в высшем филологическом образовании, их причины, предпосылки, принципы определения системы, методов и средств развития навыков работы над учебными заданиями.

Ключевые слова: Высшее образование, филологическая область, учебные задания, самостоятельные образовательные задания, квалификационные задания и упражнения, учебники и пособия.

OLIY FILOLOGIK TA'LIMDA O'QUV TOPSHIRIQLARI USTIDA ISHLASH BILAN BOG'LIQ MUAMMOLAR

Аннотация

Maqolada oliy filologik ta'limda o'quv topshiriqlari ustida ishlash bilan bog'liq muammolar, ularning sabablari, baratarf qilish, o'quv topshiriqlari ustida ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish tizimi, usul va vositalarini belgilash tamoyillari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, filologiya sohasi, o'quv topshiriqlari, muataqil ta'lim topshiriqlari, malaka hosil qiluvchi topshiriq va mashqlar, darslik va qo'llanmalar.

Kirish. Keyingi yillarda til o'qitish metodikasi bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar hajm va sifat jihatidan oshib bormoqda, bunda asosiy e'tibor ta'lim mazmuniga qaratilayotgani ayni muddaodir. O'zbek tili, jumladan, tilshunoslik fanlarini o'qitishda o'quv topshiriqlaridan foydalanish masalasi ham jiddiy muammo hisoblanadi. Zero, o'qituvchi va talaba orasida aloqa, asosan, o'quv topshiriqlari orqali yuzaga chiqadi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, til o'qitish metodikasi va tilshunoslik fanlarini o'qitishda o'quv topshiriqlarini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmayapti. Ayniqsa, darslik va o'quv qo'llanmalarda an'anaviy savol va topshiriqlarda foydalanib kelinadi.

Bu borada umumiy o'rta ta'lim tizimi sezilarli yutuqlarga erishganini ta'kidlash mumkin, maktab darsliklarida o'quv topshiriqlari, o'qitish metodikasidagi yondashuvlar ham zamonaviylashtirildi. Eng muhimi, o'quv topshiriqlarining farqlanishi, ularning qo'llanilish o'rni va bajaradigan vazifalari belgilab olindi.

E. Davronov o'z maqolasida psixologik va didaktika nuqtai-nazaridan "topshiriq" tushunchasining mohiyatini ochib bergan, o'zbek tili darslariga nisbatan mashq va topshiriqning vazifalari haqida ham qisman to'xtalgan. Olim topshiriqqa ham maqsad, ham vosita sifatida qaraydi. Didaktik nazariyada "topshiriq", "tarbiyaviy topshiriq", "intellektual", "muammo" atamalarini bilan, "mashq" "mustaqil ish" atamalarini bilan birga qo'llaniladi. A.N.Leontiyev topshiriq tushunchasini quyidagicha tushunadi: "Topshiriq – muayyan shartlarga asoslanib qo'yilgan maqsaddir". U topshiriqning o'ziga xos xususiyatlarini ta'riflash uchun "ehtiyoj", "motiv" va "faoliyat" atamalaridan foydalanadi. Y.A.Ponomarev topshiriqlar nazariyasida bir qator toifalarni yaratdi, xususan, o'quv vaziyatida subyektlar va obyektning o'zaro ta'sirini, bilimlarni o'zlashtirish, ularni takomillashtirish bo'yicha subyektlarning faoliyatini aniqlaydi. O.Roziqov esa o'quv topshiriqlarini ilmiy-pedagogik tadqiqotda o'quv materialini bilan bog'liqligi nuqtaiy nazaridan tahlil qilgan. Uning fikriga ko'ra, "o'quv topshiriq" o'quv maqsadlariga bog'liq bo'lgan o'quv materialining o'zgartirilgan shaklidir".

Shu o'rinda o'qitish ehtiyojlari asosida quyidagi xususiyatlar ta'kidlanadi: 1) qurish (strukturalash) imkoniyati; 2) strukturani qurish va qayta ko'rib chiqish; 3) o'quv materialini shaklining mavjudligi; 4) o'quv jarayoni bosqichlarining mutanosibligi; 5) bir vazifani boshqalarga almashtirish imkoniyati; 6) ochiq tizim; 7) bir-birini

to'ldirish; 8) bilimlarni o'rganish va takomillashtirish usullarining talablarga mosligi; 9) o'qitish va o'rganishga bo'lgan ehtiyojlarni qondirish uchun sharoit yaratish. Olim yana "Topshiriqlar insoniyat tomonidan to'plangan tajribani aks ettiradi va shu bilan birga moddiy va ma'naviy qadriyatlarini yangilash va ularni yanada boyitish vositasiga aylanadi" deb ta'kidlaydi.

Ta'limda "mashq" va "topshiriq" atamalarini mohiyatan farqlash masalasida ham muayyan tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, metodist-olim M.Saidovning o'quv materiallari sirasida o'quv topshiriqlarini uch turga bo'lib, ularni o'zaro farqlaydi va, ko'pincha, o'qituvchilar o'z ish faoliyatlarini davomida "mashq", "topshiriq" va "masala" tushunchalari qorishtirib yuborilishini ta'kidlaydi. Olim pedagogika fanlari doktori A.G'ulomovning "Mashq ham o'quv topshiriqning bir shakli, ham o'qitishning muayyan usuli," degan fikriga qo'shiladi va topshiriq mashqning bir bo'lagi, u, asosan, mashqning shartida o'z ifodasini topshirini, topshiriq mashqqa qaraganda torroq tushunchani ifodalashini e'tirof etadi.

Ma'lumki, til darsliklarida, asosan, "mashq", "savol" va "topshiriq" atamalarini, tabiiy va aniq fanlarda masala atamasi qo'llaniladi. Ularning barchasi o'quv topshiriqlari sirasiga kiruvchi ish turi bo'lib, mazkur atama ayrim tadqiqotlarda o'quv-biluv topshiriqlari deb ham talqin qilinadi.

Yuqorida ta'kidlaganimiz kabi, til ta'limining asosiy maqsad va vazifasi o'quv topshiriqlarining mazmun-mohiyati va vazifaviy farqlanishidan kelib chiqadi. Shu bois tadqiqot ishimizda "mashq", "savol", "topshiriq" atamalarini mazmuni, qo'llanilishi, vazifalari va tasnifi masalasiga alohida to'xtalib o'tish lozim.

G'. Hamroyevning ta'kidlashicha, topshiriq mashqni ham, savolni ham o'z ichiga oladigan, talabani bilim olishga yo'naltiradigan, baholashda ishtirok etadigan, takrorga asoslangan mashqlar orqali malaka hosil qilishni tashkil qiladigan asosiy o'quv topshiriqidir. Uzoq muddatli kuzatishlar, tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, "Ona tili" darsliklaridagi mashq deb nomlangan o'quv topshiriqlari ham mashq emas, ya'ni mashqning talablariga javob bermaydi. Aslida mashq bilim berish vositasi emas, u ko'nikma va malaka hosil qilish uchun qo'llanilishi kerak. Topshiriq esa, bilim olish, mashg'ulotni tashkil etish va o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni baholashi, savol esa, talabni fikrlashga undashi, sinab ko'rish uchun qo'llanilishi lozim. Amalda esa, ular aralash holda

qo'llaniladi. Shu sababli metodlar, darsliklar mazmuni yangilansa ham, dars samaradorligi sezilarli oshmay, nutqiy ko'nikmalar to'laqonli rivojlanmay kelmoqda. Shu ma'noda, o'quv topshiriqlari ona tili ta'limi mazmunini yuzaga chiqarishda, nutqiy ko'nikmalarni

rivojlantirishda katta ahamiyatiga ega, ta'lim jarayonida o'quv topshiriqlarini tuzish va ulardan foydalanishga alohida e'tibor berish talab etiladi.

1-jadval

T/r	Oliy filologik ta'limda amalda qo'llaniladigan o'quv topshiriqlari mazmuni	Taklif etilayotgan pragmatik o'quv topshiriqlar
1.	Hozirgi o'zbek adabiy tilining qanday tarixiy ildizlari bo'lgan?	Hozirgi o'zbek adabiy tiliga fonetik, leksik jihatdan eng yaqin qadimgi manbalar qaysilar? Fikringizni asoslovchi misollar keltiring.
2.	«O'zbek tilini o'qitish metodikasi» fanining boshqa fanlar bilan aloqasi haqida fikringiz?	O'zbek tili o'qitish metodikasi fanining bola psixologiyasi fani bilan qanday aloqasi mavjud? Fanlar o'rtasidagi aloqani misollar bilan izohlang.
3.	Metod birlashma faoliyatiga rahbarlik qilish kimning zimmasiga yuklatiladi?	Maktabda o'qitish metodikasini rivojlantirish ishlarini qanday tashkil etish mumkin? Takliflar tayyorlang.

Oliy filologik ta'limda, xususan, o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishlarida ham, asosan, topshiriq va savoldan foydalaniladi. Ularda mashqlar mavjud emas, shuning uchun ham bo'lajak filologlarning, ona tili va adabiyot o'qituvchilarining og'zaki va yozma nutqida kamchiliklar bartaraf bo'lmay, ta'lim jarayoniga, ishlab chiqarishga qo'shib, o'quvchilarning, atrofidaqilarning savodxonligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

H.Jamolxonov muallifligidagi "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida mavzuni mustahkamlash uchun quyidagi o'quv topshiriqlari taqdim qilingan:

Tekshirish savollari

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilining qanday tarixiy ildizlari bo'lgan?

2. Bunday tarixiy ildizlar va jarayonlardan xabardor bo'lishning amaliy ahamiyati nimada?

3. Qadimgi o'zbek tili qanday unilardan tarkib topgan?

4. Eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillari vokalizmi haqida nimalarni bilasiz?

5. Vokalizm tizimidagi kontrast juftliklarni qanday tushunasiz?

6. Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida nechta unli bor? Ular yo'g'onlikingichkalik belgisiga ko'ra kontrast juftliklarni hosil qiladimi?

7. Qadimgi turkiy til konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Eski o'zbek adabiy tili konsonantizmi-chi?

8. Hozirgi o'zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til undoshlari tizimining asosiy farqlari nimada?

9. Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha b o l g a n tarixiy taraqqiyot jarayonida fonem alarning paradig m atik va sintagm atik xususiyatlarida qanday o'zgarishlar yuz bergan?

10. Singarmonizm haqida nimalarni bilasiz? Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm bormi? Shevalarda-chi?

11. Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'Mgan davrda tilning leksik sathida (lug'at boyligida) qanday o'zgarishlar bo'lgan?

12. Tilning grammatik qurilishida bo'lgan o'zgarishlar haqida nim alam i bilasiz?

13. Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari haqida qanday fikrlar bor?

14. O'zbek tili shevalari qanday lahjalarga birlashadi?

15. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining qanday bo'limlari bor?

Mazkur savollar talabalarga bilim berish yoki ularning mavzu o'yicha o'rganganlarini tekshirishga xizmat qiladi. Aslida darslikda faqat savollar emas, topshiriqlar ham, zarur o'rinlarda mashqlar ham berilishi maqsadga muvofiqdir.

Bu borada keyingi yillarda yana bir muammo paydo bo'ldi. Filologiya fakultetlariga ham O'zbek tili va adabiyoti fakultetlariga ham "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fani o'quv rejaga kiritilgan. Biroq ikkalasi ikki xil ixtisoslik bo'lsa ham, dasturdagi mavzular bir xil, ya'ni leksema, frazema, fonema, semantik maydon va boshqa shunga o'xshash o'ta ilmiy mavzular qamrab olingan. Bo'lajak filologlarga mazkur mavzu va tushunchalar kerak, ammo maktab o'qituvchilari bu qadar chuqur bilishi pragmatik tamoyillarga mos kelmaydi, bizningcha.

2-jadval

T/r	Filologiya va tillarni o'qitish ixtisosligida "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanidan o'quv topshiriqlar	O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishida "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanidan o'quv topshiriqlar
1.	Frazema nima va uning leksemaga munosabatini izohlang.	Iboraning so'z bilan ma'nodoshligini izohlang. Misollar keltiring.
2.	Fonemaning tovushdan farqini ilmiy nazariy fikrlar orqali asoslang.	Tovush va uning so'zlardagi talaffuzi, tovush harf munosabatini tushuntiring.
3.	Semantik maydon nima?	Bosh va ko'chma ma'no, ma'nodosh va ko'p ma'noli so'zlarni qanday farqlaysiz?

Universitetlar, shuningdek pedagogika institutlari filologiya fakultetlari uchun chop etilgan "O'zbek tili o'qitish metodikasi" darsligida esa quyidagi maznundagi savol va topshiriqlar berilgan: "O'zbek tilini o'qitish metodikasi"ning fan sifatida shakllanishi, rivojlanishi va hozirgi ahvoli to'g'risida nimalarni bilasiz? «O'zbek tili o'qitish metodikasi» fanining shakllanish jarayonini nechta davrga bo'lib o'rganish mumkin? «Izohli o'quv» ta'limi deganda nimani tushunasiz? XX asr boshlarida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ta'lim sohasida yuz bergan o'zgarishlar haqida nimalarni bilasiz? «Ona tilidan yangi yo'nalishdagi darsliklarning yaratilishiga nimalar asos bo'lgan? 50–80-yillarda o'zbek tilini o'qitish metodikasi fanining rivojlanishida kimlarning ilmiy qarashlari va asarlari muhim ahamiyatga ega bo'lgan? Mustaqillik yillarida ona tili ta'limi sohasidagi islohatlar haqida so'zlang? «O'zbek tilini o'qitish metodikasi» fanining obyekt, predmeti, maqsad va vazifalarini asoslang. Ona tilidan zaruriy bilim, malaka va ko'nikmalar tizimi deganda nimani tushunasiz? «O'zbek tilini o'qitish metodikasi» fanining ilmiy tadqiqot metodlarini ayting va asoslab bering. Diagnostik tahlil va uning bosqichlari haqida gapirib bering. «O'zbek tilini o'qitish metodikasi» fanining boshqa fanlar bilan aloqasi haqida fikringiz? O'qituvchining ijodkorligi, yaratuvchanligi deganda nimani tushunasiz? Maktab ona tili metod birlashmasining vazifalari nimalardan iborat? Yosh o'qituvchilar bilan qanday ishlar amalga oshiriladi? Maktabda ona tili kabineti qanday jihozlanadi? Ona tili o'qituvchisi tadrjiy ish rejasini tuzishda nimalarga amal qilishi kerak? Maktabda ona tili fanidan o'quv-metodik majmua yaratishning

ahamiyati nimada? Metod birlashma faoliyatiga rahbarlik qilish kimning zimmasiga yuklatiladi? Metod birlashma yig'ilishlari yilda necha marta va qachon o'tkaziladi?

Mazkur darslik belgilangan talablar asosida shakllantirilgan, biroq undagi o'quv topshiriqlarning mazmunini o'rgartirish, talabani fikrlashga, mulohaza qilishga yo'naltiradigan pragmatik topshiriqlar tuzish maqsadga muvofiqdir. Darslikda keltirilgan "Mustaqillik yillarida ona tili ta'limi sohasidagi islohatlar haqida so'zlang?" topshirig'i so'roq belgisi qo'yilgan bo'lsa-da topshiriq hisoblanadi, ammo bu o'quvchini fikrlashga undamaydi. Yoki "«O'zbek tilini o'qitish metodikasi» fanining obyekt, predmeti, maqsad va vazifalarini asoslang" degan topshiriq talabni darslikning kerakli betiga murojaat qilishga undaydi xolos. Bizningcha, darsliklarda talabani mavzu yuzasidan alohida izlanishga yo'naltiradigan topshiriqlar, kreativ savollar bo'lishi kerak.

Xulosa. Oliy filologik ta'limda talabalarning o'z yo'nalishlari bo'yicha malakali mutaxassisga aylanishi uchun darsliklardagi, jumladan, dars mashg'ulotlaridagi savol va topshiriqlar mazmunini takomillashtirish zarur. Aks holda, talaba mutaxassislik bo'yicha zarur ko'nikma va malakalarga ega bo'lolmay, jamiyatda o'z o'rnini topolmay qolishi mumkin. O'quv topshiriqlari ta'limning tayanch nuqtasi deyish mumkin, mashg'ulotlar davomida topshiriqlar orqali talabani istalgan tarafga yo'naltirish mumkin. Agar tilshunlik fanlarini o'qitishda faqat savollar bilan kifoyalanilmay, topshiriq, imkon doirasida mashqlardan ham foydalanilsa, ta'lim sifati oshishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Hamroyev G'. Ona tilidan o'quv topshiriqlarini tuzish metodikasi. Monografiya. –Toshkent, Donishmand ziyo, 2021. 156 b.

2. Давронов, И. Э. Некоторые аспекты интерпретации понятий «задание» и «упражнение» / И. Э. Давронов. Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2012. – № 8 (43). – С. 323–326.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: Педагогика, 1972. – 576 с.
4. Розысков О.Р. Теоретические основы оптимального применения системы учебных задач в обучении школьников (на материалах гуманитарных предметов). Автореферат дисс...док. пед. наук. – Тбилиси, – 1986. – 50 с.
5. Розиков О.Р. ва бошқалар. Дидактика. – Т.: Фан, 1997. – 256 б.
6. Саидов М. Ўзбек мактабларининг 5-синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси: пед. фан. ном-ди дисс. автореф.ТДПУ. –Тошкент, 2000. – 25 б.
7. Қўчқорова Ф. М. Янги авлод дарсликларида тақдим этиладиган ўқув материалларини концентризм принципи асосида структуралашнинг дидактик параметрлари: фалсафа фан. докт. ... дисс. (PhD). – Тошкент, 2018. –13-бет.
8. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. –Toshkent. Talqin. 2005, 260 b

Surayo HAYDAROVA,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
E-mail: surayo@mail.ru

DSc, dotsent T.Kuchkarov taqrizi asosida

INCLUSIVE EDUCATION IN NEW UZBEKISTAN: LEGAL AND SOCIAL INTEGRATION OF PERSONS WITH DISABILITIES

Annotation

This article focuses on the development of inclusive education in New Uzbekistan and the integration of persons with disabilities into social and educational spheres. The study views disability not only as a medical issue but also as a social phenomenon requiring a reevaluation of societal approaches. The article analyzes the philosophical and sociological aspects of inclusive education and offers recommendations for improving infrastructure, legal protection systems, and social support for individuals with disabilities.

Key words: Inclusive education, social integration, disability, inclusive society, social protection, educational policy.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ: ПРАВОВАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам развития инклюзивного образования в Новом Узбекистане и интеграции лиц с ограниченными возможностями в социальную и образовательную сферы. Исследование рассматривает инвалидность не только как медицинскую проблему, но и как социальное явление, требующее пересмотра подходов общества. В статье анализируются философские и социологические аспекты инклюзивного образования, а также предлагаются рекомендации по улучшению инфраструктуры, системы правовой защиты и социального обеспечения для поддержки лиц с инвалидностью.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, социальная интеграция, инвалидность, инклюзивное общество, социальная защита, образовательная политика.

OLIV TA'LIMDA GEOGRAFIYANI O'QITISHNING DOLZARB MUAMMOLARI

Аннотация

Ushbu maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimida geografiya o'qitishning asosiy muammolari ko'rib chiqiladi. Jumladan, o'quv dasturlari va darsliklarning zamonaviy standartlarga mos kelmasligi, amaliy mashg'ulotlar yetishmovchiligi, zamonaviy texnologiyalarning to'liq joriy etilmaganligi kabi masalalarga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, ta'lim sifatini oshirish uchun takliflar ham kiritiladi.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, o'quv dasturlari, darslik, amaliy mashg'ulot, zamonaviy texnologiya.

Geografiya fani insoniyatning tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish, tabiiy resurslar va ularning taqsimlanishi hamda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Oliy ta'lim tizimida geografiyani o'qitish nafaqat bilimni kengaytirish, balki kelajakda ilmiy tadqiqotlar olib boradigan kadrlarni tayyorlashda, malakali geografiya o'qituvchilarini tayyorlashda ham asosiy rol o'ynaydi. Shu bilan birga, geografiyaning zamonaviy talablarga moslashirilishi va uning o'qitilishida yuzaga kelayotgan muammolar ushbu fanning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida geografiya fani davlat standartlari asosida o'qitiladi. Geografiya fanining ilmiy-amaliy jihatlarini hozirgi global muammolarni hal qilish, ekologik barqarorlikni ta'minlash va resurslarni boshqarishda katta ahamiyatga ega. Biroq, geografiya ta'limi doirasida ilmiy izlanishlar olib borish, amaliy ko'nikmalarni shakllantirish va zamonaviy texnologiyalarni qo'llashda qator muammolar mavjud.

Bugungi kunda ko'plab oliy ta'lim muassasalarida geografiya fani darslarida nazariy bilimlar yetarli darajada berilayotgan bo'lsa-da, talabalar amaliy mashg'ulotlar va tadqiqotlarga kam jalb etilmoqda. Bu esa ularning olgan bilimlarini amalda qo'llash ko'nikmalarini yetarlicha rivojlantirmaydi. Shuningdek, interaktiv va innovatsion ta'lim usullarining yetarli darajada qo'llanilmasligi ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida geografiya fani uchun yaratilgan darsliklar va o'quv dasturlari ko'plab talablarni qondira olmaydi. O'quv materiallari ko'pincha eskirgan, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va texnologiyalarni o'z ichiga olmaydi. Bu esa talabalar geografiya fani bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Shuningdek, global o'zgarishlar, iqlim muammolari, ekologiya va tabiiy resurslar boshqaruvi kabi dolzarb mavzular yetarlicha yoritilmagan.

Geografiya fanini o'qituvchi kadrlarning yetishmovchiligi va ularning malakasini oshirish muammosi ham dolzarb masalalardan biri. Ko'plab o'qituvchilar o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishiga qaramasdan, ularning zamonaviy pedagogik usullardan

foydalanishlari sust. O'qituvchilar malakasini oshirish kurslari ko'pincha nazariy bilimlar bilan chegaralanib qoladi, amaliy mashg'ulotlarga kam e'tibor qaratiladi.

Geografiya fanida amaliy mashg'ulotlar va tajribalar juda muhim. Talabalar nazariy bilimlarini mustahkamlash va real sharoitda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Ammo amaliyot imkoniyatlari yetarlicha tashkil etilmagan. Ko'pgina oliy o'quv yurtlarida laboratoriyalar va texnik vositalarning yetishmasligi talabalarning ko'nikmalarini rivojlantirishda muammolar keltirib chiqaradi. Xususan, GIS (Geografik axborot tizimi) va boshqa zamonaviy texnologiyalarning qo'llanilishi kam uchraydi.

Zamonaviy ta'limda axborot texnologiyalari va ilg'or jihozlarning qo'llanilishi juda muhim. Lekin ko'plab universitetlarda bu texnologiyalar yetarli darajada mavjud emas yoki yetarlicha foydalanilmaydi. Interaktiv doskalar, kompyuter sinflari va boshqa zamonaviy texnologik jihozlarning yetishmasligi o'quv jarayonini qiyinlashtiradi. Bu esa talabalar bilimining zamonaviy bozor talablari bilan mos kelmasligiga olib keladi.

Geografiya fanini rivojlantirish va ta'lim sifatini oshirish uchun bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim. Birinchidan, o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish, zamonaviy talabalar asosida darsliklarni yangilash zarur. Bu esa talabalar bilimini chuqurlashtirish va ularga yangi bilimlar berishda muhim omil bo'ladi.

Shuningdek, innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish zarur. Bu orqali talabalar bilan interaktiv muloqot qilish, amaliy tajribalar o'tkazish va nazariy bilimlarni real vaziyatlarda qo'llash imkoniyati oshadi. GIS texnologiyalari, masofaviy zondlash va boshqa zamonaviy usullardan foydalanish geografiya o'qitish jarayonini samarali qilishga yordam beradi.

Bundan tashqari, amaliy mashg'ulotlarga ko'proq e'tibor qaratish, talabalar uchun ilmiy tadqiqot va dala mashg'ulotlari imkoniyatlarini kengaytirish kerak. Talabalarga ilmiy-izlanish ishlarida ishtirok etish, iqlim o'zgarishlari, ekologiya va tabiiy resurslar boshqaruvi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishga ko'proq imkoniyat berish kerak.

Oliy ta'lim tizimida geografiya fanini samarali o'qitish uchun bir qator dolzarb muammolarni hal etish zarur. Darsliklar va o'quv dasturlarining yangilanishi, amaliy mashg'ulotlar va zamonaviy texnologiyalarni kengroq joriy etish geografiya fanining kelajakdagi rivojlanishi uchun muhim omillar hisoblanadi. Talabalar bilimini chuqurlashtirish va ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish

uchun kadrlar malakasini oshirish, ilmiy tadqiqot va amaliyot imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

Shu bilan birga, geografiya fani bo'yicha kadrlar tayyorlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan yondashuvni keng qo'llash kerak. Bu oliy ta'lim muassasalarida geografiya ta'limining sifatini oshirishga, ilmiy izlanishlar olib boradigan va jamiyatga foydali kadrlarni tayyorlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Хайдарова, С., & Юсуфов, Ж. (2021). Компетенциявий ёндошув асосида география дарсларини ташкиллаштириш. Журнал естественных наук, 1(2).
2. Usarov, J. E., Eshnaye, N. J., & Haydarova, S. A. (2020). Defects in scientific research of the problems of spiritual and moral crisis and its solution. IEJRD-International Multidisciplinary Journal, 5(8), 6.
3. Gapparov, A., & Khaydarova, S. (2020). Population Systems In The Reclaimed Lands Of The Republic Of Uzbekistan. Архив Научных Публикаций JSPI.
4. Haydarova, S. (2021). Geografiya darslarida elektron taqdimotlardan foydalanish. Журнал естественных наук, 1(1).
5. Haydarova, S. (2021). Geografiyani o'qitishda kompetensiyaviy yondashuvning tatbiq etishning o'quvchi psixologiyasi bilan bog'liq jihatlari. Журнал естественных наук, 1(1).
6. Haydarova, S. (2021). Geografiya fani o'qituvchisi kompetentligi va uning zamonaviy talablari. Журнал естественных наук, 1(1).
7. Haydarova, S. (2021). Фанни компетенциявий ёндошув асосида ўқитишнинг ўқувчи ёш психологик хусусиятларига боғлиқ жиҳатлари. Журнал естественных наук, 1(1).
8. Haydarova, S., Mavlonov, X., & Muxamedov, O. (2021). Arid mintaqalarda yer resurslaridan foydalanishning o'ziga xos jihatlari (Jizzax viloyati misolida). Журнал естественных наук, 1(1).
9. Abdusalomovna, H. G. F. O. Q., & kompetentligi, v. U. Z. T. (2021). Integration of science, education and practice. Scientific-methodical journal, 1, 02.
10. COMPETENCIES, A. K. F. O. P. (2020). Of schoolchildren in geography. international journal of discourse on innovation, integration and education, 1, 5.
11. Gapparov, A., Haydarova, S., & Zaynutdinova, D. (2020). Мустақиллик йилларида Жиззах вилояти аҳолисининг демографик ривожланиши. Архив Научных Публикаций JSPI.
12. Haydarova, S., Kuldasheva, S., Abdullayeva, S., & Shokhrux, K. (2021). Modern Technologies in Improving the Quality of Teaching. Журнал естественных наук, 1(1).
13. Abdusalomovna, H. S. (2021). Geografiya fani o'qituvchisi kompetentligi va uning zamonaviy talablari. integration of science, education and practice. scientific-methodical journal, 1(02), 29-36.
14. Gapparov, A., Haydarova, S., & Kayumova, M. (2020). Жиззах вилоятида урбанизация жараени ва унга таъсир этувчи омиллар. Архив Научных Публикаций JSPI.
15. Abdusalomovna, K. S. (2020). Formation of practical competencies of schoolchildren in geography. International journal of discourse on innovation, integration and education, 1(5), 384-387.
16. Nazarovna, T. Z., Azamkulovich, D. F., Jurayevna, M. N., & Abdusalomovna, H. S. (2016). Mortality and life expectancy rates of population of the Republic of Uzbekistan in the years after independence. European science review, (3-4).
17. Haydarova, S. (2021). methods of assessing the practical competence of schoolchildren (on the example of geography). Журнал естественных наук, 1(1).
18. Haydarova, S. (2021). O'quvchilarning geografik kompetensiyalarini rivojlantirishga pedagogic-psixologik yondoshuv. Журнал естественных наук, 1(3).
19. Usarov, J. E., & Хайдарова, С. (2021). Фанни компетенциявий ёндошув асосида ўқитишнинг ўқувчи ёш психологик хусусиятларига боғлиқ жиҳатлари. Science and Education, 2(Special Issue 1), 266-275.
20. Haydarova S., Usarov J., Eshnaye N. Defects in scientific research of the problems of spiritual and moral crisis and its solution //Журнал естественных наук. – 2021. – Т. 1. – №. 1.
21. Haydarova S. et al. Mirzacho'l o'lkasida ekoturizmni rivojlantirish imkoniyatlari //Архив Научных Публикаций JSPI. – 2020.
22. Haydarova S. Geografiya fani o'qituvchisi kompetentligi va uning zamonaviy talablari //Журнал естественных наук. – 2021. – Т. 1. – №. 1.
23. Nazarovna, T. Z., Azamkulovich, D. F., Jurayevna, M. N., & Abdusalomovna, H. S. (2016). Mortality and life expectancy rates of population of the Republic of Uzbekistan in the years after independence. European science review, (3-4).
24. Abdusalomovna H. S. Geografiya fani o'qituvchisi kompetentligi va uning zamonaviy talablari //integration of science, education and practice. scientific-methodical journal. – 2021. – Т. 1. – №. 02. – С. 29-36.
25. Eshbekovich U. J., Jumayevich E. N., Abdusalomovna H. S. Defects in scientific research of the problems of spiritual and moral crisis and its solution //International Engineering Journal For Research & Development. – 2020. – Т. 5. – №. 8. – С. 6-6.
26. Khaydarova, S. A. (2022). Formation of practical competences of schoolchildren in geography. Journal of Geography and Natural Resources, 2(01), 50-57.
27. Usarov, J. E., Khimmataliev, D. O., Makhmudova, D. M., Abdusalomovna, H. S., & Nizamiddinovich, E. A. (2023). Pedagogical Foundations of the Student's Individual Training Trajectory. Telematique, 22(01), 1259-1264.
28. Surayyo Khaydarova, Yulduz Khujamova, Munajat Toshbaeva, Dilshod Muhitdinov,
29. Gulkhayo Mamanazarova, Oygul Tukhtakulova and Nodir Karimov. The Vital Role of Libraries in Enriching tourism Experiences. Indian Journal of Information Sources and Services
30. ISSN: 2231-6094 (P) Vol.14, No.2, 2024, pp.11-16, © The Research Publication, www.trp.org.in, DOI: <https://doi.org/10.51983/ijiss-2024.14.2.02>.

UDK:576.8:681.142.37:371.3

Xurshida SHOMUROTOVA.

Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: xurshidashomurotova@mail.ru

Pedagogika fanlari nomzodi, professor A.T. Tilegenov taqrizi asosida

ПРАКТИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕКУРСНОГО ВРЕМЕНИ СТУДЕНТОВ ПО БИОЛОГИИ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В данной статье представлен анализ исследований ученых по вопросу внедрения цифровых образовательных технологий в систему непрерывного образования. Также в данной статье анализируются работы ученых, связанные с проблемами организации внеклассной образовательной деятельности учащихся в общеобразовательных школах, изучаются методы их устранения, а также предложения и рекомендации по решению этих проблем. Также освещены работы ученых, связанные с организацией внеклассной деятельности школьников по биологии с помощью цифровых технологий. Вместе с тем, в данной статье сделано предложение по использованию информационных образовательных сред, образовательных порталов, образовательных сайтов и облачных сервисов при организации внеклассной работы по биологии для учащихся общеобразовательных школ и даны рекомендации.

Ключевые слова: Цифровые технологии, внеклассная образовательная деятельность, информационно-образовательная среда, образовательный портал, облачный сервис, логическое, творческое, компетентность.

THE PRACTICAL EFFECTIVENESS OF THE ORGANIZATION OF STUDENTS' OUT-OF-COURSE TIME IN BIOLOGY BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

Annotation

This article presents an analysis of scientists' research on the introduction of digital educational technologies in the continuous education system. Also, this article analyzes the works of scientists related to the problems of organizing extracurricular educational activities of students in general secondary schools, and the methods of their elimination are studied, as well as suggestions and recommendations regarding the solutions to these problems. Also, the works of scientists related to the organization of extracurricular activities of secondary school students in biology with the help of digital technologies are highlighted. At the same time, in this article, a proposal is made regarding the use of information educational environments, educational portals, educational websites, and cloud services in the organization of extracurricular activities and recommendations in biology are given for secondary school students.

Key words: Digital technology, extracurricular educational activity, information-educational environment, educational portal, cloud service, logical, creative, competence.

O'QUVCHILARNING BIOLOGIYADAN DARS DAN TASHQARI VAQTINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISHNI AMALIY SAMARADORLIGI

Аннотация

Ushbu maqolada uzluksiz ta'lim tizimida raqamli ta'lim texnologiyalari joriy etishga oid olimlarning tadqiqotlarini tahlili keltirilgan. Shuningdek, mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning darsdan tashqari o'quv faoliyatini tashkil etish muammolariga oid olimlarning ishlari tahlil etilgan va ularning bartaraf etish usullari o'rganilgan hamda ushbu muammolarni yechimlariga oid taklif va tavsiyalar keltirilgan. Shuningdek, umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarning biologiya fanidan darsdan tashqari o'quv faoliyatini raqamli texnologiyalar yordamida tashkil etishga oid olimlarning ishlari yoritilgan. Shu bilan birga mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarning biologiya fanidan darsdan tashqari o'quv faoliyatini tashkil etishda axborot ta'lim muhitlari, ta'lim portallari, ta'limga oid veb-saytlar, bulutli xizmatlardan foydalanishga oid taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli texnologiya, darsdan tashqari o'quv faoliyat, axborot-ta'lim muhiti, ta'lim portali, bulutli xizmat, mantiqiy, kreativ, kompetensiya.

Kirish. Uzluksiz ta'lim tizimini modernizatsiya qilish asosida zamon talablariga mos mutaxassilarni tayyorlashga oid olib borilgan ishlar o'z samarasini bermoqda. Bunda tadqiqotchilar ta'lim-tarbiya jarayoniga raqamli texnologiyalarni faol joriy etish orqali samarali natijalarga erishish mumkinligini nazariy va amaliy jihatdan isbotlamoqda [1]. Ilmiy asoslangan tadqiqot natijalari asosida o'qituvchilar turli fanlarni o'qitishda raqamli texnologiyalarni qo'llab-quvvatlashlari uchun umumiy o'rta ta'lim maktablarining sinf xonalari zamonaviy o'quv jihozlari (texnologiyalari) bilan modernizatsiya qilmoqda [2, 3].

Shuningdek, bugungi kunda mamlakatimiz aholisining aksariyatida telefon, smartfon va planshetlar mavjud bo'lib, ulardan o'quvchilar turli maqsadlarda, ya'ni videoroliklarni ko'rish, onlayn o'yinlarni o'ynash, ijtimoiy tarmoqlarni kuzatish va telegram tarmoqlari orqali tengdoshlari bilan ma'lumotlar almashish bilan o'z vaqtini samarasiz o'tkazib kelmoqda [1]. Buning natijasida o'quvchilarning fanlarga bo'lgan qiziqishlarini susayishiga, o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqni yuzaki bajarishga yoki global tarmoqdan tayyor javoblarni olishga bog'lanib qolmoqda. Shu bois, ayni paytda o'quvchilarni darsdan tashqari faoliyatida raqamli ta'lim texnologiyalardan foydalanish madaniyatini oshirish ta'limning dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Ilgari surilayotga tadqiqot ham ushbu masalalarga qaratilgan bo'lib, ya'ni o'quvchilarning biologiyadan darsdan tashqari vaqtini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish nazarda tutilgan.

Adabiyotlar tahlili. Uzluksiz ta'lim tizimida fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishda hamda o'quvchi-talabalarning kompetensiyalarini shakllantirishda va rivojlantirishda masofaviy o'qitish tizimlaridan, sun'iy intellekt tizimli o'quv vositalaridan, ta'lim platformalaridan va axborot-ta'lim muhitlaridan foydalanishga oid izlanishlar S.L.Atanasyan, L.A.Bachurina, U.Sh.Begimqulov, I.G.Zaxarova, L.M.Ivkina, A.V.Karmanovskiy, E.S.Matosov, E.S.Matosov, V.I.Snegurova, U.N.Taylakov, J.Elmurodov, L.I.Anikushina, A.X.Gilmutdinov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Ularning tadqiqotlarida uzluksiz ta'lim tizimida fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishda, o'quvchi-talabalarning mustaqil ta'limini samarali tashkil etishda hamda ularning motivatsiyasini oshirishda, kompetensiyalarini shakllantirishda va rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan, xususan, masofaviy o'qitish tizimlari, ochiq onlayn kurslar, virtual ta'lim platformalari, axborot-ta'lim muhitlari zamonaviy o'quv vosita sifatida xizmat qilishini nazariy va amaliy jihatdan isbotlagan.

Shuningdek, biologiyani o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish nazariyasi va amaliyotiga doir

tadqiqotlar G.S.Ergasheva, U.B.Baxodirova, G.Sharopova, D.T.Yaxshiboyeva, M.N.Ibodova, Sh.B.Xasanova, L.M.Qaraxonova kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Shu bilan birga o'quvchilarning darsdan tashqari o'quv faoliyatini tashkil etish muammolari, ularni bartaraf etish nazariyasi va amaliyoti, mustaqil ish tushunchasining mohiyati, maqsadlari, vazifalari, didaktik tamoyillari, mustaqil ishning vazifalari, o'quv jarayonida uni tashkil etish shakllari va usullariga oid tadqiqotlar U.M.Mirсанov, A.B.Janzakov, A.B.Isimova, M.B.Raximqulova, B.O'.Qo'chqorov, G.Z.Muxamedjanova, E.N.Ilyasova, O.V.Danilenko, T.D.Kolmikova, YE.A.Pavlenko, G.V.Skladchikova kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarda uzluksiz ta'lim tizimida raqamli ta'lim texnologiyalarini joriy etish nazariyasi va amaliyoti, biologiya turkumiga kiruvchi fanlarni o'qitishda raqamli vositalardan foydalanish metodikasi, umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarning darsdan tashqari o'quv faoliyatini tashkil etish mexanizmiga doir tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, biroq umumi o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarning biologiyadan darsdan tashqari o'quv faoliyatini tashkil etishga e'tibor qaratilmagan. Shu bois, ilgari surilayotgan tadqiqot muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Darsdan tashqari o'quv faoliyatning maqsadi – o'quvchilarning har tomonlama qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish, o'zini-o'zi tarbiyalash, mustaqil ta'lim olish madaniyatini shakllantirish, mehnat va ijtimoiy faoliyat ko'nikmalarini rivojlantirish, mustaqillik va mas'uliyatni tarbiyalashdan iborat [8]. Bu borada A.B.Janzakov [4], A.B.Isimova [5], M.B.Raximqulova [6], B.O'.Qo'chqorov [7]lar tadqiqot ishlarini olib brogan. Ularning bildirishicha o'quvchilarning darsdan tashqari o'quv faoliyatini tashkil etishda quyidagi tamoyillar majmuasiga asoslanish lozim:

1. Darsdan tashqari o'quv faoliyatda o'quvchilar o'zlarini qiziqitirgan mashg'ulotlarni mustaqil tanlashlari kerak. Darsdan tashqari ishlar bilan ortiqcha yuklanmaslik kerak, 2 tadan ortiq to'garaklarga borish tavsiya etilmaydi;

2. Yosh va individual xususiyatlarni hisobga olish har bir o'quvchining imkoniyatlariga, ularning murakkablashishi va yoshiga qarab o'zgarishiga muvofiqligini amalga oshirish lozim;

1-jadval.

Ta'lim muhitlarining manzillari va imkoniyatlari

T/r	Muhit nomi	Muhitning imkoniyati
1.	Google Classroom	Ushbu platform yordamida o'qituvchi o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda mustaqil ishlarni qurish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunda biologiya faniga oid o'quv materialini Google Classroomga joylashtirish orqali o'qituvchi, masalan, o'quvchilarga ma'lumotni ko'rish, tinglash yoki o'qish imkoniyatini berishi mumkin. Shuningdek, o'qituvchi o'quvchilar bilan turli yo'llar bilan muloqot o'tkazishi, topshiriqlarni bajarilishini nazorat qilishning zarur darajasini aniqlashi, har bir topshiriq uchun ko'proq yoki kamroq batafsil yo'riqnomalar va xatolarga shahrlar yaratishi hamda qo'shimcha ravishda o'quvchilarga topshiriqni bajarish muddatlarini eslatishi mumkin. Bunda o'qituvchi biologiya fanidan o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda vazifalarni tanlashi mumkin, ularga avtonom o'quv faoliyatini shakllantirish uchun muhim bo'lgan fazilatlarini ochish va rivojlantirish imkoniyatini beradi.
2.	Kahoot!	- o'quvchilarni ta'lim va o'yinlarini birlashtirgan bulutli SaaS platformasi hisoblanadi. Platformadan foydalanib o'qituvchilar biologiya faniga oid bir nechta tanlov savollari kabi raqamli kontent yaratishi mumkin.
3.	ISpring	mazkur muhit xodimlarni o'qitish va ularning bilimlarini nazorat qilishga mo'ljallangan bo'lib, bunda onlayn ta'lim olish uchun o'quv vositalarni loyihalash imkonini beradi. Ushbu muhitdan foydalanib biologiya faniga oid videolarlar, taqdimotli o'quv vositalar, mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga doir ochiq va yopiq testlarni loyihalash va foydalanish mumkin.
4.	Learningapps	Ushbu axborot-ta'lim muhiti yordamida o'quvchilarni biologiya fanidan mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga oid topshiriqlardan onlayn foydalanish mumkin. Mazkur axborot-ta'lim muhitida berilgan savollarga to'g'ri javobni tanlash, taqsimlash, ketma-ketlik, to'ldirish kabi vazifalar taqdim etiladi. Muhitning asosiy qismi o'quvchilarning biologiya fanidan mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga doir testlardan tashkil topgan.
5.	Quizlet	Bu mobil va internetga asoslangan o'quv ilovasi bo'lib, o'quvchilarga maxsus o'yinlar orqali ma'lumotlarni o'rganish imkonini beradi. Hozirda Amerika Qo'shma Shtatlarida o'rta ta'lim maktab o'quvchilarning 2/3 qismi foydalanadi. Ushbu muhit 130 ga yaqin tilni qo'llab-quvvatlaydi. Shuning uchun ushbu muhitdan o'quvchilarning biologiya fanidan darsdan tashqari o'quv faoliyatini tashkil etishda foydalanish lozim.
6.	ClassTools	Bu interaktiv Flash resurslarini yaratish uchun onlayn xizmat muhiti hisoblanadi. Muhitdan biologiya faniga oid turli animatsiya effektlarini, virtual ta'lim texnologiyalarini va virtual laboratoriyalarni loyihalashda foydalanish mumkin.

Tahlil va natijalar. 1-jadvalda keltirilgan ta'lim muhitlari biologiya ta'lim va tarbiya jarayoni uchun quyidagi afzalliklarga ega:

masofadan turib o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi aloqani ta'minlashga yordam beradi;

o'quvchining qiziqishini uyg'otishga oid qo'shimcha imkoniyatlarini masofadan turib amalga oshiradi;

mavzularni mustaqil o'rganish imkonini beradi; mashg'ulotlarni raqamli vositalar yordamida tashkil etish imkonini beradi;

o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini shakllantiradi; biologiya ta'limiga oid turli vaziyatlarda foydalanish imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi;

o'quvchilarning darsdan tashqari vaqtini samarali o'tkazishni ta'minlaydi.

3. Darsdan tashqari ishlarning har xil turlari va shakllarining o'zaro ta'siri darslarning ilmiy-amaliy yo'nalishini oshirishga, maktab fanlari bilan aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan bo'lishi kerak;

4. Ixtirochilik, texnik va badiiy ijodkorlikni rivojlantirish. Darsdan tashqari o'quv faoliyatida olimpiada masalalarini yechishni o'rganish va izlanish, ixtirochilik xarakteridagi vazifalar qo'yilishi talab etiladi.

Bu kabi vazifalarni amalga oshirishda raqamli ta'lim texnologiyalardan foydalanish tavsiya etiladi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarga ta'lim berishda masofaviy ta'lim platformalaridan foydalanib, darslarni loyihalashtirish lozim.

Ushbu masalalar bo'yicha K.N.Djumabayev [10], T.V.Rixter [9], I.V.Abramova [9]lar tomonidan taqdimot ishleri olib borilgan. Ularning bildirishicha, darslarni samarali tashkil etishda va o'quvchilarning mantiqiy, algoritmik, kreativ fikrlashini oshirishda quyidagi onlayn va onlayn rejimda ishlovchi amaliy dasturlar va platformalardan foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi:

- o'quv materialini vizuallashtirish va tushuntirish uchun Miro, AMW doska, WhiteboardFox, Webwhiteboard kabi onlayn doskalar [9];

- o'quvchilarning mustaqil bilim faolligini oshirish uchun Wizer. me, Liveworksheets, Core. interaktiv topshiriqlar [9];

- elektron ta'lim resurslarini yaratishga doir Canva, OBS Studio, Socrative, LearningApps, Mentimeter, Timegraphics, Mindmeister, ISpring va boshqalar) kabi dasturlar [10];

- mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazishda GoogleMeuyet, Trello, Dissord, Miro, Videomost, Teams Radlet, Zoom, Mentimeter, BigBluyeButton, Misrosoft Teams, Webinar.ru, Twiddla. Project2Manage, ProjectPier, Discord kabi dasturlar [10];

- olingan bilim, ko'nikma va malakalarni baholash va nazorat qilishda Google shakllari, Online Test Pad, Mastertest kabi tizimlar [9].

Shu bilan birga, bizning fikrimizcha, quyidagi axborot-ta'lim muhitlar, ta'lim portallari, ta'limga oid veb-saytlar va bulutli xizmatlardan foydalanish lozim (1-jadvalga qarang).

Shuningdek, o'quvchilarning aqliy faoliyatini rivojlantirish uchun maxsus axborot muhiti sifatida xizmat qiladi, o'quvchilarning biologiya fanidan o'zini-o'zi rivojlantirish va nazorat qilish uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi hamda o'quvchilar uchun biologiya fanidan o'quv-ma'lumotlar bilan ta'minlashni oshiradi (o'quv-ma'lumotlarni tizimli tashkil etishga, kompyuter dasturlari yordamida mashg'ulotlar o'tkazish imkoniyati).

Xulosa. Shunday qilib, umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarning biologiya fanidan darsdan tashqari o'quv faoliyatini samarali tashkil etishda axborot-ta'lim muhitlari, ta'lim portallari, ta'limga oid veb-saytlar va bulutli xizmatlardan foydalanish lozim. Ushbu muhitlar yordamida o'quvchilarning biologik kompetentligini shakllantirishga erishiladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirsanov U. M. Uzluksiz ta'lim tizimida dasturlash texnologiyalarini o'qitish metodikasini takomillashtirish // Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – Navoiy, 2023. – 332 b.
2. Ивкина Л.М. Формирование методической готовности будущих учителей информатики в условиях образовательной платформы «мега-класс» // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Красноярск – 2017. – 145 с.
3. Кондратенко Б.А. Персонализация профессионального обучения с использованием информационно-коммуникационных технологий // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Калининград, 2015. – 205 с.
4. Janzakov A.B. Umumta'lim maktablarida geografiya fanini axborot texnologiyalari vositasida o'qitish mexanizmlarini takomillashtirish // Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Samarqand, 2021. – 143 b.
5. Isimova A.B. Darsdan tashqari ta'lim tarbiya jarayonida o'quvchilarda sog'lom turmush tarzini shakllantirishning ped shart-sharoitlari (V- IX sinflar misolida) // Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2005. – 212 b.
6. Raximqulova M.B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini darsdan tashqari jarayonida ekologik qadriyatlar ruhida tarbiyalash // Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2000. – 140 b.
7. Qo'chqorov B.O'. Tasviriy san'atdan dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarning tabiatga estetik munosabatini shakllantirish // Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2010. – 144 b.
8. Djumabaev K.N. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida python dasturlash tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish // Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan DISSERTATSIYA. – Nukus, 2022. – 143 b.
9. Рихтер Т.В., Абрамова И.В. Использование цифровых образовательных ресурсов при изучении программирования в вузе // Karelian Scientific Journal. 2021. Т. 10. № 2(35). ISSN print: 2311-0104; ISSN online: 2712-9772. – С. 22-24.
10. Djumabaev Q.N. O'quvchilarning dasturlashga oid ko'nikmalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalarning amaliy samaradorligi // Elektron ta'lim ilmiy-uslubiy jurnal. – Navoiy, 2022. Volume 2, –№ 3 ISSN2-181-1199. – B. 71-74.

UDK:37.03

Shaxnoza ELBOYEVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi
E-mail:shaxnozaelboyeva2506@gmail.com

O'zMU dotsenti, filologiya fanlari doktori(DSc) N.A. Sadullayeva taqrizi ostida

DEALING WITH PROBLEMS RELATED TO TEACHING HETEROGENIOUS CLASSES

Annotation

Currently, everywhere teachers experience difficulty working with the group of students who have different level and ability towards learning a foreign language. In this paper, we will present a variety of ways for working with such groups. And definitely we believe that this article helps to the teachers to deal with issues related to working with heterogeneous classes.

Key words: Classrooms, foreign language, evaluation methods, co-operation, heterogeneous groups, teachers, knowledge, students, collaborative learning, motivation, peer work.

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ, СВЯЗАННЫХ С ПРЕПОДАВАНИЕМ РАЗНООБРАЗНЫХ КЛАССОВ

Аннотации

В настоящее время повсеместно учителя испытывают трудности в работе с группой учащихся, имеющих разный уровень и способности к изучению иностранного языка. В этой статье мы изложим различные способы работы с такими группами. И определенно мы верим, что данная статья поможет учителям разобраться в вопросах, связанных с работой с неоднородными классами.

Ключевые слова: Классы, иностранный язык, методы оценивания, сотрудничество, гетерогенные группы, преподаватели, знания, учащиеся, совместное обучение, мотивация, коллегиальная работа.

HAR XIL (HETEROGEN) DARAJADAGI TALABALAR SINFI BILAN ISHLASHDAGI MUAMMOLARNI HAL QILISH

Аннотация

Hozirgi vaqtda xorijiy til fani o'qituvchilari chettilini o'rgatishda turli daraja va qobiliyatlarga ega bo'lgan talabalar guruhi bilan ishlashda qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Ushbu maqolada biz bunday guruhlar bilan ishlashning turli usullarini ko'rib chiqamiz. Shuningdek, maqolada o'qituvchilarga har xil (heterogen) darajadagi talabalar bilan ishlashdagi muammolarni hal qilishga doir metodologik ko'rsatmalar berilgan.

Kalit so'zlar: Sinflar, chettili, baholashusullari, hamkorlikda ishlash, turli xil guruhlar, o'qituvchilar, bilim, talabalar, hamkorlikda o'rganish, motivatsiya, guruh bo'lib ishlash.

Introduction. In today's educational landscape, classrooms are increasingly diverse, comprising students with varying abilities, backgrounds, and learning styles. This heterogeneity presents both opportunities and challenges for educators. For instance, every student has different ability towards learning a new or second language. Certainly this may lead to difficulties for the teachers. Because they have other students who have better ability when it comes to learning a new language. Teacher should try to balance in learning of their students. While the presence of diverse perspectives can enrich the learning experience, it also necessitates a more nuanced approach to teaching. Educators must navigate the complexities of meeting individual needs while fostering a cohesive learning environment. This article explores effective strategies for addressing the unique challenges associated with teaching heterogeneous classes, highlighting the importance of differentiated instruction, collaborative learning, and inclusive practices. By understanding and embracing the diversity within their classrooms, educators can create an engaging and supportive atmosphere that promotes success for all students. Most of the scientific teachers have conducted research about this topic. And they also give several tips for dealing with this issue.

Literal review. Firstly, if teachers have difficulty in teaching heterogeneous classes they may use from peer work. Also it would be better if the teacher divide them into groups. Studies suggest that if students organize themselves in groups, they usually tend to form homogeneous groups. Furthermore, the analysis of the groups reveals that students tend to form homogeneous groups in terms of level of knowledge, which is in line with what other previous studies have suggested [1]. Previous studies related to collaboration and group work have emphasized the importance of heterogeneity for performance, creativity and learning [2]. A heterogeneous group is made of members that are balanced in terms of diversity based on some criteria: culture, gender, personality, etc.). There is a wealth of literature related to group performance and their composition [3] but very few literature addresses the issue of how to automatically form groups. Group work and collaborative learning open a number of challenging research questions related to group performance and group composition such

as: How heterogeneity or homogeneity of a group influence the group performance and students' learning? Do homogenous groups perform better than heterogeneous groups? How students form groups? Literature suggests that groups should be formed differently according to the type of assignments. Homogeneous groups are better for achieving specific goals (e.g. short-term and guided problem solving) while heterogeneous groups are better for long-term knowledge discovery problems [4]. The quality of the learning process in the context of collaborative work highly depends on the characteristics of the group. Previous studies suggest that groups should be formed randomly or by students themselves and groups should have a small size, made up to four-members of different level of knowledge [5]. Related work emphasized the importance of personality attributes, gender, school background, ethnic background, motivation [6] in group performance. The learning style is also an important criterion in group composition [7]. It has been observed that the quality of learning in groups is influenced by their diversity. Heterogeneous groups may outperform homogeneous groups. [8] Some studies emphasized that heterogeneous groups may be more creative and innovative and furthermore they may be more effective for individual learning. One of the first heterogeneity criteria was in relation with the level of knowledge and skills. Diversity in background, opinions, [9] ideas, personality, gender, are also criteria that can be considered in the heterogeneity. Groups may be automatically formed based on thinking styles, [10] competence, learning style and interactions, learning achievements [11]. The clustering approaches proposed in the literature use genetic algorithms and colony optimization [12].

Methodology. According to the reviews above, we can use different productive methods to teach heterogeneous classes. For example, tailored learning which is adapting lessons to meet the diverse needs of students by varying content, process, and product is really helpful for the teachers. Secondly, in flexible grouping students can learn from their peers. In that case teachers use ought to use various grouping strategies such as ability-based, interest-based to facilitate peer learning. It is really great if teachers provide temporary support like graphic organizers, guided questions to help students

grasp complex concepts before gradually removing assistance. Moreover, instructors may break down lessons into manageable parts to make learning more accessible. Therefore, teachers encourage students to work in pairs or small groups where they can teach each other, promoting understanding through collaboration. Apart from this they can assign group projects that require diverse skills, allowing students to contribute based on their strengths. Currently, we are living in technological world and we can use different technologies in order to make our teaching process easier in heterogeneous classes. Because, we can use adaptive learning tools and online resources to engage students with different learning preferences.

Analysis and results. By implementing abovementioned strategies, educators can effectively address the challenges of teaching heterogeneous classes, fostering an inclusive and supportive learning environment for all students. Those tips can encourage teachers to share best practices and resources with one another. However, there are some conditions that educators must pay attention. Initially, regular check-ins are very fundamental. They should use formative assessments to gauge student understanding and adjust instruction

accordingly. They I mean teachers have to provide timely and constructive feedback to help students improve and stay motivated. Motivation is a key in teaching and learning.

Conclusions and recommendations. Addressing the challenges of teaching heterogeneous classes requires a multifaceted approach that prioritizes inclusivity, adaptability, and student engagement. By employing strategies such as differentiated instruction, scaffolding, collaborative learning, and the use of technology, educators can create a dynamic classroom environment that caters to diverse learning needs. Moreover, fostering strong relationships and incorporating culturally responsive teaching practices can enhance students' sense of belonging and motivation. Continuous professional development and collaboration among educators further empower teachers to refine their methods and share effective practices. Ultimately, embracing the diversity within the classroom not only enriches the educational experience but also prepares students to thrive in an increasingly interconnected world. By implementing these strategies, educators can transform challenges into opportunities for growth, ensuring that all students have the support they need to succeed.

REFERENCES

1. Souren, P., Seetharaman, P., Samarah, I., and Mykytyn, P. (2003). Impact of heterogeneity and collaborative conflict management style on the performance of synchronous global virtual teams. *Information and Management*, pages 303–321.
2. Rich, M. (1997). A learning community on the internet: An exercise with masters students. In *Proc. of Americas Conf. on Information Systems*.
3. Slavin, R. E. (1995). *Cooperative learning: Theory, research, and Practice*. Allyn & Bacon.
4. Bekele, R. (2005). *Computer-Assisted Learner Group Formation Based on Personality Traits*. PhD thesis, Hamburg University.
5. Slavin, R. E. (1987). Developmental and motivational perspectives on cooperative learning: A reconciliation. *Child Development*, pages 1161–1167.
6. Bradley, J. H. and Herbert, F. J. (1997). The effect of personality type on team performance. *Journal of Management Development*, pages 337–353.
7. Martin, E. and Paredes, P. (2004). Using learning styles for dynamic group formation in adaptive collaborative hypermedia systems. In *Proceeding of the conference AHCWS*
8. Nijstad, B. and Carsten, K. (2002). Creativity and group innovation. *Applied Psychology*, 51(3).
9. Siemens, G. (2010). *Connectivism: A learning theory for digital age*. <http://www.elearnspace.org/Articles/connectivism.htm> retrieved the 16th of May.
10. Wang, D. Y., Lin, S. J., and Sun, C. T. (2007). Diana: A computer-supported heterogeneous grouping system for teachers to conduct successful small learning groups. *Computers in Human Behavior*.
11. Chan, T., Chen, C. M., Wu, Y. L., Jong, B. S., Hsia, Y. T., and Lin, T. W. (2010). Applying the genetic encoded conceptual graph to grouping learning. *Expert Systems with Applications*, 37:4103–4118.
12. Graf, S. and Bekele, R. (2006). Forming heterogeneous groups for intelligent collaborative learning systems with ant colony optimization. *Intelligent Tutoring System Conference*.

UDK:323.1:316.752 (575.1)

Tursunboy ERGASHEV,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi,
E-mail: ergashevbahodir44@gmail.com

ADU dotsenti, f.f.d Sh.Amirxo'jayev taqrizi ososida

THE ROLE OF VALUES IN EDUCATING YOUTH IN THE SPIRIT OF NATIONAL PRIDE

Annotation

In the article, one of the important factors in the formation and strengthening of the national spirit and the scientific, spiritual, moral heritage, many scientific works, discoveries left by our thinkers and scientists is about educating the young generation in the spirit of national and universal values and unique traditions. thoughts and opinions are held.

Key words: National identity, national revival, national rise, spiritual maturity, nationalism, national values, radicalism, ideological crisis, carelessness.

РОЛЬ ТРАДИЦИЙ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ В ДУХЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ

Аннотация

В статье одним из важных факторов формирования и укрепления национального духа и научного, духовно-нравственного наследия, многих научных трудов, открытий, оставленных нашими мыслителями и учеными, является воспитание молодого поколения в духе национального и сохраняются общечеловеческие ценности и уникальные традиции.

Ключевые слова: Национальная идентичность, национальное возрождение, национальный подъем, духовная зрелость, национализм, национальные ценности, радикализм, идеологический кризис, беспечность.

YOSHLARNI MILLIY G'URUR RUHIDA TARBİYALASHDA QADRIYATLARNING O'RNI

Annotatsiya

Maqolada milliy o'zlikni anglash va ilmiy, ma'naviy, axloqiy merosi, mutafakkirlar va allomalarimiz qoldirgan ko'plab ilmiy asarlar, kashfiyotlar, milliy ruhni shakllantirish va mustahkamlashda muhim omillardan biri yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar, betakror an'analar ruhida tarbiyalashga doir fikr va mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: Milliy o'zlik, milliy tiklanish, milliy yuksalish, ruhiy yetuklik, millatparvarlik, milliy qadriyatlar, radikalizm, mafkuraviy huruj, beparvolik.

Kirish. Mamlakatimiz jahon hamjamiyatiga tobora chuqur integratsiyalashib borayotgani, xalqimizning jahondagi rivojlangan millatlar qatoridan joy olishga intilishi moddiy-iqtisodiy omillar, yuksak texnologiyalar bilan bir qatorda, ma'naviy omillarni rivojlantirishni ham taqozo etadi. Milliy g'oyamizning davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoev tomonidan olg'a surilgan "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" deb belgilanishi barkamol inson tarbiyasini ham tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo qildi. Masalan, Prezidentimizning 2017 yil 24 mayda qabul qilgan PQ 2995-sonli "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi [1] qarori, boshlangan ana shu katta ishlarning ijrosi sifatida tarixiy ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Markaziy Osiyo madaniyati azaldan dunyoni lol qoldirib kelgan va G'arb uchun maktab vazifasini o'tagan. Bu o'rinda o'rta asrlar Sharq uyg'onish davrining ikki bosqichida, ya'ni IX-XI asrlarda ro'y bergan (birinchi bosqich) va XIV asrning ikkinchi yarmi hamda XV asrlarda (ikkinchi bosqich) yashab ijod etgan mutafakkir va allomalar ijodiga nazar tashlab o'tish o'rindir. Ma'lumki, O'rta asrlar Sharq uyg'onish davriga kelib, xalq boy an'alarini o'zida mujassam etgan tarbiyaviy-axloqiy risolalar paydo bo'ldi, ularda axloqning ham nazariy, ham amaliy masalalari tahlil etildi.

"Qutadg'u bilig", "Axloqi-Nosiriy", "Qobusnoma", "Hibatul haqoyiq", "Guliston", "Bo'ston", "Axloqi Jaloliy", "Mahbub ul-qulub", "Boburnoma" kabi Yusuf Xos Xojib,

Nasriddin Tusiy, Kaykovus, Ahmad Yugnakiy, Muslihiddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqa allomalarimizning ta'limiy-axloqiy asarlari inson shaxsini ma'naviy-axloqiy jihatdan shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Birinchi Prezident Islom Karimovning 2014 yil 15 mayda "O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojida roli va ahamiyati" mavzusida o'tkazilgan xalqaro anjumanda so'zlagan tarixiy nutqida Sharq ma'naviyati va ma'rifatining jahon tamaddunidagi roli haqida qimmatli fikrlar olg'a surildi va uning roli ta'kidlandi.

Tadqiqot metodologiyasi. Xalqimizning asrlar davomida yaratgan boy ilmiy, ma'naviy, axloqiy merosi, mutafakkirlar va allomalarimiz qoldirgan ko'plab ilmiy asarlar, kashfiyotlar, umrboqiy qadriyatlar va an'analar ana shu qo'lyozmalarda ham aks etgan. Milliy madaniy merosimizning ming-minglab namunalari turli zamonlarda chetga chiqib ketgani va ularni asl vataniga qaytarish borasida ham amaliy ishlar boshlanganini haqli bir qoniqish bilan qayd etish kerak, albatta. Ajdodlarimizning bizga qoldirgan boy va betakror madaniy merosini sanab bitirish mushkul. Ularning e'tiboridan chetda qolgan sohaning o'zi yo'q. Ana shularni qamrab olgan asarlar, yodgorliklar, mamlakatimizning turli tarixiy shaharlaridan topilgan osori-atiqalar faqat O'zbekistonning emas, balki butun jahonning, YUNESKOning bebaho mulkidir.

Bugun o'sib kelayotgan yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar, betakror an'analar ruhida tarbiyalashga yetarlicha e'tibor qaratmaydigan va bu yo'lda o'zining tarixiy, madaniy, axloqiy merosini asrab-avaylab, uni kelajak avlodga qoldirishga e'tibor bermaydigan mamlakat tarixiy taraqqiyot chorrasida qolib ketishi tayin. Har tomonlama uyg'un rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, o'z qarash va yondashuviga, fuqarolik nuqtai nazariga ega bo'lgan shaxsni kamol toptirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan yangi O'zbekistonda madaniy yodgorliklar, aziz qadamjolar hozirgi paytda yoshlarimizning dunyoqarashini boyitish, ularning tariximizga bo'lgan munosabatini shakllantirish vositasiga aylanib bormoqda.

Xalqaro tajribalar tahlili ga nazar tashlasak, bugungi kunda milliy qadriyatlarning mazmun-mohiyati, ularning ma'naviy ildizlarini anglash uchun ajdodlar merosini izchil lik bilan o'rganish barcha davrlarda muhim ahamiyat kasb etganligini ko'rishimiz mumkin. Zero, yoshlarga buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosi orqali madaniyat va ma'rifat, milliy urf-odatlarimiz, qadriyatga aylanib ulguragan axloqiy qarashlarni singdirish xalqimizning ma'naviy jihatdan yanada yuksalishiga xizmat qiladi. Bugungi kunda bu kabi masalalarga mamlakatimizda alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, davlatimiz rahbarining "Yoshlarimiz mustaqil fikrlaydigan yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz" degan so'zlari bu sohaga bo'lgan e'tibor qanchalik darajada muhimligini ko'rsatadi.

Inson o'zligini anglagani, nasl-nasabini chuquroq bilgani sari yuragida Vatanga muhabbat tuyg'usi ildiz otib, ulg'aya boradi. Tarix haqiqati shuni ko'rsatadiki, tomirida milliy g'urur, Vatan ishq'i jo'sh urgan odamgina buyuk ishlarga qodir bo'ladi. Yoshlarni milliy urf-odatlar, ma'naviy qadriyatlarimiz asosida tarbiyalashda ularda buyuk ajdodlarimizdan minnatdorchilik, g'urur tuyg'usini tarbiyalash kerak. 659 Zero, ma'naviy, axloqiy mukammallik, vijdonlilik, or-nomuslilik, yaqinlarlariga g'amxo'r bo'lish kabi insoniy tuyg'ular o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Ularning asosida milliy qadriyatlar, milliy tarbiya yotadi. Shularni hisobga olgan holda "Devonu lug'otit-turk" da xalqning bebaho donoligini ifodasi bo'lgan uch yuzga yaqin maqollar mavjudki, biz buning yoniga ko'plab pandnomalar, masal va hikoyalarni kiritadigan bo'lsak, bu asarning milliy pedagogikamiz tarixidagi o'rni va ahamiyatini tasavvur etish paydo bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Ana shunday murakkab bir mafkuraviy makonda boy o'tmish madaniyatimiz va milliy an'analarimizni yoshlar ongiga singdirish, ularni tarixiy xotira, ajdodlarimiz merosiga sadoqat va hurmat ruhida tarbiyalash istiqboldagi muhim vazifalardan bo'lib turibdi. Prezidentlikka kirishishga bag'ishlangan tantanada nutq so'zlagan Shavkat Mirziyoev yoshlar haqida to'xtalar ekan, shunday degan edi: "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz"[2].

Kaykovusning "Qobusnoma" asari ma'naviyat, axloq-odobga, ta'lim-tarbiyaga oid nodir asarlardan hisoblanadi. "Qobusnoma" qirq to'rt bobdan iborat. Kaykovus o'zining hayotiy tajribasi asosida o'g'li Gilonshohni tarbiyalashni istaydi va toju-taxt, boylik emas, pand-nasihatlarni bebaho meros, deb ta'kidlaydi. U o'g'liga shunday deb murojat qiladi: "Ey farzand, umidim shuki, sen shu pandlarni qabul qilgaysan. Men otalik vazifasini bajo keltirgan bo'lurman. Bilginki,

xalqning rasmi, odati shundayki, yugurib-yelib, qidirib-axtarib dunyodan biror narsa hosil qiladilar va (bu topgan) narsalarini o'zlarining yaxshi ko'rgan kishisiga qoldirib ketadilar. Men dunyoda mana shu so'zlarni hosil qildim, sen mening uchun qimmatbahosan. Menga safar vaqti yaqinlashdi, dunyodan nima hosil qilgan bo'lsam, sening oldinga qo'ydim, toki o'zingga bino qo'ymagaysan va o'zingga nomunosib ishlarni qilmagaysan"[4].

"O'zi poku, so'zi poku, ko'zi pok" yoki xalqimiz ma'naviyatining noyob yodgorligi bo'lmish "Avesto" kitobida ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal degan da'vatlarga urg'u berilishi ajdodlarimizning komillikni juda keng ma'noda tushunganini ko'rsatadi. Insonning ma'naviyati, fikri, so'zi va harakati halol mehnat va halol rizq asosiga qurilishi lozimligi ming yillar mobaynida tarbiyamizning mazmun-mohiyatini belgilab kelgan va ushbu g'oyalar milliy g'oyamizning ham poydevoriga asos qilib olingan. Yurt tinchligi, xalq farovonligi, komil inson tarbiyasi kabi g'oyalar ajdodlarimiz amal qilgan va meros qoldirgan an'alarga to'la mos va xosdir. Adolat va halol mehnat inson kamolotini ta'minlashning mezoni ekanligi milliy g'oyamizning ham tamoyillariga asos qilib olingan. Ma'lumki, insonning yetuklikka intilishida va kamol topishida hamisha ma'naviy tarbiya muhim ahamiyat kasb etgan. Bu boradagi Sharq mutafakkirlarining dahosi, ilm-fanning turli yo'nalishlaridagi izlanishlari va qomusiy bilimlari hamon insoniyatni hayratga solib kelmoqda. Sharq Uyg'onish davri falsafasida ta'limiy-axloqiy yo'nalish muhim ahamiyat kasb etgan. Masalan, axloq masalasi faylasuflarning, buyuk mutafakkirlarning, tarixchi-yu shoir va adiblarning diqqat markazida bo'lgan. Ta'limiy-axloqiy risolalar yozilgan, axloqning nazariy va amaliy masalalari tahlil etilgan. «Fozil odamlar shahri», «Baxt-saodatga erishuv haqida», «Axloq haqida risola», «Ishq risolasi», «Qutadg'u bilig», «Axloq Nosiriy», «Axloq Jaloliy», «Axloq Muhsiniy», «Hibatulhaqoyiq», «Qobusnoma», «Guliston», «Bo'ston», «Mahbub ul-qulub» kabi Forobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Tusi, Davoniy, Koshifiy, Kaykovus, Sa'diy, Jomiy, Alisher Navoiylarning ta'limiy-axloqiy asarlari inson shaxsini ma'naviy-axloqiy shakllantirish muammosini hal etishda tarbiyaviy asarlar sifatida muhim ahamiyatga ega. Afuski, insoniyat boshidan kechirgan fojialar, urushlar, tabiiy ofatlar natijasida ular qoldirgan buyuk merosning, aytish mumkinki, mingdan bir qismigina bizgacha yetib kelgan, xolos. Tarixning zulmat va jaholat hukmronlik qilgan muayyan davrlarida olimlarning quvg'inga va ta'qibga uchragani, ko'pchiligining hayoti fojiali yakun topganiga tarix guvoh.

Qadimgi dunyoning eng ulkan Aleksandriya kutubxonasi, Mirzo Ulug'bekning noyob shaxsiy kutubxonasi yo'q qilib yuborilgan. Bunday fojiali ro'yxatni yana davom ettirish mumkin. Biroq, barcha qiyinchilik va ayovsiz sinovlarga qaramasdan, alloma va mutafakkirlar o'zlarining ilmu fan rivoji yo'lidagi burchiga, gumanizm va ma'rifat g'oyalariga sodiq qolganlar, ijodan to'xtamaganlar.

Ana shulardan biri XI asrda yashab ijod etgan olim va mutafakkir Mahmud Qoshg'ariydir. Uning ta'lim-tarbiyaga, xulq-atvoriga oid «Devonu lug'otit-turk» asarida olg'a surgan g'oyalari hamon o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ushbu asarda qadimgi turkiy xalqlar tili tarkibiga kirgan so'zlarning arabcha izohli tarjimasini berilgan. Bu kitobni qadimiy turkiy tilning izohli lug'ati deyish mumkin. «Devon»dagi qo'shiqlarda tabiat manzaralari, ov va jang tasvirlari, sevgi-muhabbat tuyg'ulari, o'git-nasihatlari o'z ifodasini topgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, she'rlarda ilm olishning qadri, bilim, donishmand kishilarni hurmat qilish, mehmondo'stlik, xushxulqlik, mardlik, jasurlikni targ'ib etuvchi, o'z manfaatini ko'zlagan molparast, baxil, ochko'z, do'stiga va xalqiga xiyonat kabi salbiy tomonlarini

qoralaydigan she'rlar ko'p uchraydi. Bunday she'rlar turkiy xalqlar qadim-qadimlardan boshlab inson shaxsini shakllantirishda ta'lim-tarbiyaga katta e'tibor berganligini ko'rsatadi. Ayniqsa, pand-nasihatlarida asosiy o'rinni ilm olishga undash, uning foydalari, ilm ahlini hurmat qilish to'g'risidagi fikrlar egallaydi. Yoshlarga ilmli kishilarga yaqinlashish, ulardan pand-nasihatlar olish maslahat beriladi. Asarda xalqning ta'lim-tarbiyaga oid tajribalari ifodalangan maqollar ham mavjud. Maqollarda ham qo'shiqlardagi kabi do'stlik va hamkorlik, mehnatga muhabbat, ilm olishga va kasb-hunar egallashga undash, vatanparvarlik va qon-qarindoshlik tuyg'usi, tejamkorlikning ahamiyati, isrofgarchilik oldini olish, adolat va adolatsizlik, yaxshilik va yomonlikning oqibatlari, xulq-odob qoidalari, sihat-salamatlikni saqlashga oid o'gitlar beriladi. Ushbu jihatlari bilan asar bugungi kunda ham yoshlarga ta'lim va tarbiya berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

XXI asr – intellektual yoshlar asri hisoblanadi. Yangi O'zbekistonda yoshlarning o'z imkoniyatlarini yorqin

namoyish qilishlari uchun barcha shart-sharoitlar, keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Ayniqsa, so'nggi yillar mobaynida yoshlar hayotida yuz yillarga teng bo'lgan tub islohotlar amalga oshirildi. Bu borada mantiqan va tarixan o'z isbotini topgan bog'liqlik, o'tmish-bugun-kelajak o'rtasida uzviylikni amalga oshira oladigan intellektual salohiyatga ega bo'lgan yoshlarni boy milliy an'analarimiz asosida tarbiyalash ularga xaqimizning azaliy urf-odatlarini, qadriyat va an'analarning kundalik faoliyatimizdagi ahamiyatini singdirish, bugungi kunda amalga oshirilayotgan "Yoshlarga oid davlat siyosati"ning mohiyati va yosh avlod vakillariga ko'rsatilayotgan e'tiborni yoshlar ongiga singirib borish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi qilib belgilandi. Xullas, Sharq ta'lim-tarbiyasida ilmni targ'ib etish, ta'limiy-axloqiy asarlardagi ma'naviy an'analarga suyanishga bevosita bog'liqdir. Shaxs kamoloti muammosiga bunday yondashish ta'lim-tarbiya maksadi, vazifalari, mazmunini yanada boyitishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. PQ-2995-sonli "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. Lex UZ online.
2. Mirziyoyev Sh.M. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz //Xalq so'zi gazetasi 2016 yil 15 dekabr. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqidan.
3. Shavkat Mirziyoyev. YANGI UZBEKISTON STRATEGIYASI. – Toshkent: Uzbekiston, 2021. – 268-B. 464 6.
4. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: O'gituvchi NMIU. 2006. –185 b.

UDK:798.2

Shavkat YOLDASHOV,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti dotsenti v.b., PhD

E-mail: shavkat1504@gmail.com

O'zbekiston Milliy universitetining fakultet dekani, DSc., professor V.Sh.Raximov taqrizi asosida

RATIOS OF GENERAL AND SPECIAL PHYSICAL TRAINING IN THE PROCESS OF MULTI-YEAR TRAINING OF RIDERS

Annotation

This article is devoted to the research of the ratio of general and special physical training of riders in the long-term training process, and it covers the types of training, in particular, the means and methods of physical training. Also, the scientific-methodological works carried out by scientists in this field were comparatively analyzed, their opinions and comments were stated, and the author of the article gave conclusions and necessary recommendations.

Key words: Physical training, technique, tactics, manage, dressage, jumping, eventing.

СООТНОШЕНИЯ ОБЩЕЙ И СПЕЦИАЛЬНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В ПРОЦЕССЕ МНОГОЛЕТНЕЙ ПОДГОТОВКИ ВСАДНИКОВ

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию соотношения общей и специальной физической подготовки всадников в многолетнем тренировочном процессе и охватывает виды подготовки, в частности, средства и методы физической подготовки. Также были проведены сравнительный анализ научно-методических работ, выполненных учеными в данной области, изложены их мнения и комментарии, а также автор статьи дал выводы и необходимые рекомендации.

Ключевые слова: Физической подготовке, техника, тактика, манеж, выездка, конкур, троеборье.

CHAVANDOZLARNING KO'P YILLIK TAYYORGARLIK JARAYONIDA UMUMIY VA MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIK NISBATLARI

Аннотация

Ushbu maqola chavandozlarning ko'p yillik tayyorgarlik jarayonida umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik nisbatlarini tadqiq etishga bag'ishlangan bo'lib, unda tayyorgarlik turlari, xususan, jismoniy tayyorgarlik vosita va uslublari yoritilgan. Shuningdek, mazkur sohada olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy-uslubiy ishlar qiyosiy tahlil etilib, ularning fikr va mulohazalari bayon etilgan hamda maqola muallifi tomonidan xulosa va zarur tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Jismoniy tayyorgarlik, texnika, taktika, manej, ot yo'rttirish, to'siqlardan sakrash, uch kurash.

Kirish. Mamlakatimizda ot sporti turlarini yanada rivojlantirish, chavandozlarning yangi avlodini tayyorlash va tarbiyalash, yoshlar o'rtasida ot sportini faol targ'ib qilish va ommalashtirish bo'yicha o'nlab qarorlar qabul qilinib, bu borada keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. "O'zbekistonda yilqichilik, ot sporti, zamonaviy beshkurash va poloni 2025-yilgacha rivojlantirish davlat dasturi"da ot sportini ommalashtirish orqali iqtidorli yoshlarni saralab olish va seleksiya asosida O'zbekiston terma jamoasi tarkibiga qabul qilish, nufuzli xalqaro musobaqalar, xususan, Osiyo va jahon chempionatlari hamda Olimpiya o'yinlarida yurtimiz sharafini munosib himoya qilish uchun barcha zarur shart-sharoitlarni yaratish vazifalari belgilab berilgan. Ot sporti turlari bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish, ot sporti turlarining ilmiy-metodologik bazasini yanada kuchaytirish masalasi asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bolalarning jismoniy tayyorgarligini oshirish, ularning darsdan tashqari mashg'ulotlarini tashkil etish, maktab o'quvchilarini jismoniy tarbiya darslarida shug'ullantirish va asosiy jismoniy sifatlarini tarbiyalash bo'yicha R.S.Salamov, T.S.Usmonxodjayev, O.V.Goncharova kabi bir qator olimlar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan. Xorijiy davlatlarda 1-jadval.

От спортивного хар бир классик турнда спорт оти учун jismoniy sifatlariga ajratilgan vaqt nisbati (I.I.Sikorskaya bo'yicha)

Yo'nalishlar	kuch	tezkorlik	sakrovchanlik (sakrash qobiliyati)	egiluvchanlik	chidamlilik
Ot yo'rttirish	25%	5%	30%	30%	10%
To'siqlardan sakrash	25%	10%	35%	25%	5%
Uch kurash	10%	20%	10%	20%	40%

Ot yo'rttirish va to'siqlardan sakrash mashqlari sport otidan alohida kuch, harakatchanlik va egiluvchanlik sifatlarini talab etadi. Ot sportida yuqori natija ko'rsatish chavandoz bilan bir qatorda sport otiga ham ma'lum bir talablarni qo'yadi. Sport oti uch kurash musobaqalari vaqtida ot yo'rttirish, dala sharoitida to'siqlardan sakrash bahslarida qatnashadi. Shuning uchun sport otida kuch, harakatchanlik, tezkorlik, egiluvchanlik va chidamlilikni rivojlantirish

yosh chavandozlarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish hamda ularning salomatligini mustahkamlash masalalari M.V.Boykova, M.M.Vlasova, E.A.Kostyukev kabi olimlarning ilmiy-uslubiy ishlarida keltirilgan. Ot sporti mashg'ulotlarida umumrivojlantiruvchi va maxsus tayyorgarlik mashqlaridan foydalanish uslublari V.S.Martinixin, Ye.V.Demchenko, M.E.Agafonovlarning ilmiy tadqiqot ishlarida yoritilgan. Ot ustida o'tirish va otni samarali boshqarish masalalari S.J.Schils, N.L.Greer, L.J.Stoner, C.N.Kobluk, G.Pretty, D.Bridgeman, J.M.Sallinen, W.J.Kraemer, M.J.Alen, K.K.Häkkinen, K.Kang, T.L.Bye va R.Martinlar tomonidan o'rganilgan va bu bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ot sportida yaxshi natijaga erishishga qaratilgan musobaqalashuv mashqlari mavjud musobaqa qoidalariga muvofiq sport ixtisosligiga mos bo'lgan harakat faoliyatlarining majmuasi (kompleksi)ni amalga oshirishni nazarda tutadi. Ot sportida musobaqa mashqlari majmuasi siklik sport turlariga qaraganda juda kengligi bilan farqlanadi. Sport otidan talab qilinadigan jismoniy tayyorgarlik darajasi u ishtirok etadigan (foydalanadigan) ot sporti turiga bog'liqdir. Shuning uchun har bir yo'nalish va har bir komponentga ajratilgan vaqt nisbati farq qiladi:

zarur hisoblanadi. Sport otining maxsus tayyorgarlik vazifalari asosan yaqinlashitiruvchi, rivojlantiruvchi va musobaqalashuv mashqlari bilan hal qilinadi.

Ot sportidagi ko'p yillik tayyorgarlik jarayonida umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik nisbatlari bosqichma-bosqich o'zgarib boradi. Shu boisdan ham trener-yo'riqchilar mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazishda mazkur nisbiy o'zgarishlarni inobatga olishi

zarur. Quyida berilgan jadvalda N.A.Petuxova tomonidan tavsiya etilgan chavandoz va sport otining tayyorgarlik bosqichlari, 2-jadval.

Ot sportidagi ko'p yillik jarayonida umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik nisbatlari (N.A.Petuxova bo'yicha)

Tayyorgarlik bosqichlari	Yoshi	Mashg'ulotlar hajmi (% hisobida)		
		UJT	MJT	
I Boshlang'ich tayyorgarlik	Chavandozlar: 10-12 yosh Sport otlari: 3-4 yosh	80	20	
II Asosiy tayyorgarlik	erta ixtisoslashuv (sportchilar); kompleks tayyorgarlik (otlar)	Chavandozlar: 12-16 yosh Sport otlari: 5-6 yosh	60	40
	chuqurlashtirilgan ixtisoslashuv	Chavandozlar: 16-18 yosh Sport otlari: 7-9 yosh	40	60
III Shaxsiy imkoniyatlarni yuqori darajada amalga oshirish va erishilgan yutuqlarni saqlash.	Sportchi (chavandoz)lar: 18 yosh va undan kattalar Sport otlari: 9-14 yosh va undan katta	30	70	

Chavandoz uchun ham, sport oti uchun ham har tomonlama jismoniy tayyorgarlikning asosiy negizi boshlang'ich va asosiy tayyorgarlik bosqichlarida (chavandozlar: 10-16 yoshda, sport otlari - 3-6 yoshda) qo'yilishi kerak.

Chuqurlashtirilgan ixtisoslashuv bosqichida jismoniy tayyorgarlik vositalarining nisbati sezilarli darajada o'zgaradi, bu yerda maxsus jismoniy tayyorgarlikning ulush oshadi va umumiy jismoniy tayyorgarlikning hajmi esa aksincha kamayadi. Shaxsiy imkoniyatlarning yuqori darajada amalga oshishi bilan umumiy va maxsus tayyorgarlik o'rtasidagi nisbat maxsus tayyorgarlikning tarqalishiga qarab o'zgaradi, bu 70% ga yetishi mumkin. Yutuqlarni saqlab qolish bosqichi mashg'ulotlar turining nisbatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Bunda jami ishning ulushi minimal darajaga tushiriladi. Chavandozning UJT va MJTgini tashkil etish jarayonida sportchining faoliyati xarakterini, uning mashg'ulot yuklamalarga bardosh berishi, yoshi, jinsi va uning shug'ullanganlik darajasi inobatga olish muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Ot sportida chavandozning UJT va MJT gi asosan ot ustidagi mashg'ulotlar jarayonida amalga oshiriladi. Ammo, buning o'zi yetarlicha samara bermaydi, shuning uchun chavandozni har tomonlama jismoniy tayyorgarligini oshiruvchi kompleks vositalardan foydalanish tavsiya etiladi. Chavandozlarning harakat koordinatsiyasi, muvozanat saqlash qobiliyati va reaksiya tezligini rivojlantiruvchi fazoda mo'ljal olishni oshiruvchi har xil dastlabki holatda harakatsiz va harakatda bo'lgan ot ustida bajariladigan gimnastik mashqlar samaradorligi amaliyotda o'z isbotini topgan [1].

Murakkab koordinason mashqlarni bosqichma-bosqich egallash maqsadga muvofiq sanaladi, shu bilan birga mazkur mashqlarni dastavval yengillashtirilgan sharoitda (harakatsiz ot ustida) keyinchalik asta-sekin murakkablashtirilgan sharoitda (otda odimlab yurish, ot yo'rttirish va choptirish mashqlarini) bajarish lozim. Agar chavandozning jismoniy tayyorgarligida otda yurish texnikasini o'zlashtirishga to'sqinlik qiluvchi nuqson yoki kamchilik kuzatilsa, u holda maxsus gimnastik mashqlarni va turli sport o'yinlarini qo'llash maqsadga muvofiq.

Chavandoz uchun MJTning asosiy samarali vositalaridan biri voltijirovka, ya'ni aylana bo'ylab sekin chopib borayotgan ot ustida har xil gimnastik mashqlarni bajarish hisoblanadi. Voltij mashqlari chaqqonlik, ritmi sezish, muvozanatni saqlash, jasorat, qat'iyatlik kabi sifatlarni shakllanishi, rivojlanishi va takomillashishiga imkoniyat beradi. Gimnastik mashqlarni bajarish paytida aniq belgilangan ketma-ketlik me'yordan oshib ketmaslikka rioya qilish lozim. Shundagina yosh chavandozlarning jismoniy tayyorgarligi rivojlanadi va unda otda yurish texnikasini qisqa muddatda o'zlashtirish imkoniyati paydo bo'ladi.

Texnik tayyorgarlik - bu ot sporti turining o'ziga xos xususiyatlariga mos keladigan va chavandozning (yoki sport otining) yuqori sport natijalariga erishishga qaratilgan harakatlari tizimini o'zlashtirish jarayonidir. Ot sportida texnik tayyorgarlik jarayoni tarkibi quyidagicha tavsiflangan. Bular: mustaqil ravishda otga chiqib o'tirish va minish ko'nikmalarini shakllantirish; otning barcha allyurlari (yurish usullari)da otni boshqarish vositalaridan foydalanish mahoratini o'zlashtirish; yakka to'siqlardan sakrash, marshrutdan o'tish texnikasini o'zlashtirish, berilgan marshrutlar (oldindan belgilangan yo'nalish)ni bosib o'tish; maneja ot minish elementlarini bajarish. Shunday ekan ot sportida texnikaning samaradorligi quyidagicha belgilash mumkin:

1. Samaradorlik - vazifalarni mukammal darajada hal qilish va yuqori yakuniy natijaga erishish.

2. Barqarorlik (turg'unlik) - chavandozning funksional holatidan qat'iy nazar musobaqa sharoitida to'siqlarni yengib o'tish.

shug'ullanish davri va umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik nisbatlari bo'yicha mashg'ulotlar hajmi o'z aksini topgan:

3. Turli-tumanlik (o'zgaruvchanlik) - musobaqalashish sharoitidan kelib chiqib, chavandozning o'z harakat faoliyatini tezkorlik bilan to'g'rilash qobiliyati.

4. Tejamkorlik - mavjud energiyadan oqilona foydalangan holda usul va harakatlarni maqsadga muvofiq turli sharoitlar (zamon va makon)da bajarishdir. Ruhiiy zo'riqishlarning oldini olish orqali energiya sarf qilishni kamaytirish harakat faoliyati samaradorligini oshirishning eng yaxshi varianti hisoblanadi.

Ot sportida texnikani o'zlashtirish, xususan sport-texnikasini takomillashtirish yetakchi sport juftliklari haqidagi maxsus adabiyotlar hamda video materiallar yordamida, shuningdek, o'z tajribalarini o'rganish orqali amalga oshiriladi. Shuni aytish joizki, texnik tayyorgarlik yakka holda ko'rib chiqilmaydi, ammo sport faoliyatida texnik yechimlar chavandozning jismoniy, aqliy, taktik imkoniyatlari va tashqi muhitning o'ziga xos sharoitlari bilan o'zaro bog'liq bo'lgan yagona birlikning asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida taqdim etiladi.

Ot sportida taktik tayyorgarlikning vazifalari va ahamiyati turli mutaxassislar tomonidan o'rganilgan. Ularning fikriga ko'ra, ot yo'rttirish, to'siqlardan sakrash (to'siqlarni yengib o'tish) va uch kurash bo'yicha musobaqalarda namoyishli chiqish taktikasi deb e'tirof etilgan. Olimlarning ta'kidlashicha, taktika bu musobaqa jarayonidagi kurashish san'atidir. Ot sporti amaliyotida qo'llaniladigan taktik tayyorgarlik usullari quyidagicha:

Taktik elementlar va harakatlarni o'rganish, trener tomonidan taktikaning nozik jihatlarini o'z vaqtda og'zaki tushuntirish, harakatlarni tahlil qilish, taktik harakatlar variantlarini ishlab chiqish.

Taktika asoslarini egallash va uni takomillashtirishni boshlagan yosh chavandoz har xil otlarni minishi tavsiya etiladi. Turli xil otlarga minish yosh chavandozning otni boshqarish mahoratini yanada mustahkamlash va musobaqalarda munosib ravishda raqobatlashish uchun yetarli tajriba orttirish imkonini beradi.

Har xil sharoitlardagi mashg'ulotlar: dalada, yopiq maneja va ochiq havoda kerakli taktik tajribaga ega bo'lish. Chavandozlarning MJTgi ot sporti ixtisosligi talablariga javob beruvchi jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish va psixofizik sifatlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan bo'ladi.

Ot sportining uch kurash turi bilan shug'ullanish jarayonida quyidagi jismoniy yuklamalarga organizmni dezadaptatsiya belgilari uchirishi bayon etilgan. Ular quyidagilardan iborat: 1. Tayanch harakati apparatida surunkali charchash; 2. Jigar va miokarda metabolik jarayonlarni zo'riqishi; 3. Qonning kislorod ta'minot funksiyasining pasayishi; 4. Vitamin va minerallarning funksional yetishmasligi; 5. Surunkali charchoq va organizmning qattiq charchashi; 6. Organizmga infeksiya tushishi [2].

Ot sporti bo'yicha mutaxassislar chavandozlarning UJTgida statik mashqlarni bajarganda yurak qon tomir va nafas olish tizimining funksional imkoniyatlari sust darajada oshadi. Dinamik mashqlarni bajarganda esa har bir chavandoz uchun muhim bo'lgan markaziy asab tizimida charchoq tez yuzaga keladi. Bu esa, koordinatsion harakatlarni buzilishiga olib keladi, shuningdek, harakat reaksiyasi yomonlashadi va muvozanat turg'unligi izdan chiqadi.

V.S.Martinixin chavandozlarning mushaklarini mustahkamlovchi o'zini-o'zi massaj qilish, relaksatsiya va cho'zishlardan iborat uyg'unlashgan maxsus mashqlar kompleksini ishlab chiqqan va uni ot sportiga tatbiq etgan. Ushbu maxsus mashqlar kompleksi yordamida birlamchi va ikkilamcha osteoxondrozi oldini olish va qayta tiklash chora-tadbirlarini ko'rish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqqan [3].

Xulosa va takliflar. Ot sportida UJT va MJTgida harakat va mashqlarni o'rganish jarayonida shikastlanishni oldini olishni chora-tadbirlarini unutmaslik zarur. Bu faqat tashkiliy jarayon bo'lmasdan, balki o'rgatish uslubiyatining asosiy qismi bo'lib, o'quv mashg'ulot

jarayoni sifatini oshiradi va tezlashtirish imkonini beradi. Chavandozning sport ish qobiliyatidagi o'zgarishlarini o'z vaqtida aniqlash yosh chavandozlarning jismoniy tayyorgarlik holatini

kompleks korreksiya qilish imkonini beradi. Bu esa UJT va MJTga yo'naltirilgan mashg'ulot jarayonini optimallashtiradi degan xulosaga kelindi.

ADABIYOTLAR

1. Демченко Е.В. Развитие двигательных способностей слабослышащих детей младшего школьного возраста средствами адаптивной верховой езды // авторефер. дис. канд.с-х.наук. Майкоп, 2015. - 25 с.
2. Агафонова М.Е. Коррекция физического состояния спортивной пары "Всадник-лошадь" в троеборье на основе оценки критериев функциональной подготовленности // авторефер. дис. канд.с-х.наук. - М.: 2009. - 24 с.
3. Мартыхинин В.С. Профилактика и физическая реабилитация остеохондроза поясничного отдела позвоночника в условиях тренировочного процесса у занимающихся конным спортом // авторефер. дис. канд.с-х.наук. - М.: 2015. - 24 с.
4. Yoldashov Sh.S. Criteria for assessing the physical development and physical training of young riders-athletes // Eurasian Journal of Sport Science. – Uzbekistan research online, -vol. 1(2). Tashkent, 2023. - P. 61-65.
5. Ёлдашов Ш.С. Средства и методы общей и специальной физической подготовки спортсменов конников // Fan – sportga №7. Chirchiq, 2021. - В.24-28.
6. Ёлдашов Ш.С. Бошлангич тайёргарлик боскичидаги чавандозларнинг отга ўтириш кўникмасини шакллантириш механизмлари // Fan – sportga №6. Chirchiq, 2022. - В.72-76.

UDK:1372.9

Nargiza YAXSHIBAYEVA,
Jizzax shahridagi Prezident maktabi o'qituvchisi
E-mail: nargizayaxshibayeva44@gmail.com

PhD, dotsent M.Boltayeva taqrizi asosida

MAKTABLARDA RUHIY SALOMATLIK VA FAROVONLIKNI TARG‘IB QILISH

Аннотация

Ushbu maqolada maktab rahbariyatining ta'lim muhitida ruhiy salomatlik va farovonlikni qo'llab-quvvatlashdagi muhim roli yoritilgan. O'quvchilar va xodimlar uchun qo'llab-quvvatlovchi va iliq muhit yaratish uchun amalga oshirilishi mumkin bo'lgan samarali strategiyalar, siyosatlar va resurslar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ruhiy salomatlik, farovonlik, maktab rahbariyati, o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash, o'qituvchilarni qo'llab-quvvatlash, hissiy salomatlik, maktab siyosatlari, ruhiy salomatlik resurslari, inklyuziv muhit, psixologik yordam.

ПОДДЕРЖКА ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ И БЛАГОПОЛУЧИЯ В ШКОЛАХ

Аннотация

Эта статья рассматривает важную роль, которую школьные руководители играют в поддержке психического здоровья и благополучия в образовательной среде. Обсуждаются эффективные стратегии, политики и ресурсы, которые могут быть реализованы для создания поддерживающей и заботливой атмосферы для учащихся и персонала.

Ключевые слова: Психическое здоровье, благополучие, руководство школой, поддержка учеников, поддержка учителей, эмоциональное здоровье, школьные политики, ресурсы для психического здоровья, инклюзивная среда, психологическая поддержка.

PROMOTING MENTAL HEALTH AND WELL-BEING IN SCHOOLS

Annotation

This article explores the essential role that school leaders play in supporting mental health and well-being within educational environments. It discusses effective strategies, policies, and resources that can be implemented to create a supportive and nurturing atmosphere for both students and staff.

Key words: Mental health, well-being, school leadership, student support, teacher support, emotional health, school policies, mental health resources, inclusive environment, psychological support.

Introduction. In the dynamic and challenging landscape of modern education, the mental health and well-being of students have emerged as critical priorities. Schools, as pivotal institutions in the lives of children and adolescents, provide more than just academic instruction – they serve as environments where social, emotional, and psychological development occurs. Mental health significantly influences students' ability to learn, build relationships, and thrive in their personal and academic lives.

Despite its importance, mental health in schools often faces challenges such as stigma, lack of resources, and limited awareness. These barriers prevent early identification and intervention for students struggling with issues such as anxiety, depression, and stress. With the growing recognition of these challenges, schools are uniquely positioned to create supportive ecosystems that foster not only academic success but also the emotional resilience and overall well-being of students.

This article explores the crucial role of schools in promoting mental health, identifies common barriers, and offers evidence-based strategies to cultivate a positive and inclusive environment that supports the holistic development of every student. By addressing mental health proactively, schools can empower students to reach their full potential while equipping them with essential skills for lifelong success. In recent years, there has been growing awareness about the importance of mental health, especially within educational settings. Schools are not only places for academic learning but also environments where students and staff spend significant time, developing emotionally, socially, and intellectually. As such, school leaders have a vital role in creating and sustaining a supportive atmosphere where mental health and well-being are prioritized. When schools promote mental health, they foster resilience, improve learning outcomes, and cultivate a sense of belonging among students and staff.

The Importance of Mental Health in Education. Mental health directly impacts a student's ability to learn and engage in school activities. Issues like anxiety, depression, and stress can prevent students from concentrating, disrupt their behavior, and affect their interpersonal relationships with peers and teachers. Addressing mental

health in schools not only improves academic outcomes but also plays a role in building emotional resilience, which helps students navigate challenges both in and out of the classroom. Research consistently shows that mental health challenges can lead to lower test scores, fewer opportunities for social interaction, and reduced motivation to participate in class, which affects overall development.

Moreover, fostering a culture of mental well-being in schools benefits the entire educational community, including teachers and staff. When school staff are trained to recognize and support mental health issues, the entire school culture shifts toward greater understanding, inclusivity, and emotional support.

Strategies for Supporting Mental Health in Schools. Implementing Mental Health Programs and Curriculum. Integrating mental health education into the school curriculum helps normalize discussions about mental well-being. These programs can teach students about stress management, emotional intelligence, and coping mechanisms. By making mental health a regular part of their education, students learn to identify and manage their emotions, creating a foundation for lifelong well-being.

Creating Safe and Inclusive Spaces. Schools should provide safe spaces for students and staff to express their concerns or feelings without judgment. This can include support rooms or quiet areas where individuals can take a break when feeling overwhelmed. Such spaces encourage open communication and can help reduce stigma around mental health challenges.

Training School Staff. Teachers and staff are often the first to notice changes in students' behavior. Training them to recognize signs of stress, anxiety, or depression is essential. This training can include workshops on how to respond empathetically and direct students to appropriate resources. Additionally, having a dedicated mental health counselor or psychologist on-site can provide necessary support for both students and staff.

Involving Families and Community. Collaboration with families and the wider community reinforces the message that mental health is a priority. Schools can hold informational sessions and workshops for parents to help them understand mental health and

support their children's emotional needs. This unified approach ensures students receive consistent support both at school and home.

Promoting Healthy Lifestyle Choices. Physical health is closely linked to mental well-being. Schools can encourage healthy habits by promoting physical activities, balanced diets, and sufficient sleep. Initiatives like morning exercises, mindfulness practices, or yoga sessions can improve both physical and mental health, helping students and staff manage stress more effectively.

Policies and Resources to Support Well-Being

Establishing Clear Mental Health Policies. Mental health policies should outline the school's approach to promoting well-being, including protocols for handling mental health issues. This might involve guidelines on when and how students and staff can access counseling services, processes for crisis intervention, and provisions for confidential support.

Providing Access to Mental Health Resources. Schools can partner with local mental health organizations to provide resources such as counseling hotlines, workshops, and training programs. This collaboration enables schools to access a broader range of mental health services and helps ensure students and staff can receive the support they need when they need it.

The Role of Leadership in Promoting Mental Health. Effective school leaders recognize that promoting mental health is integral to creating a thriving educational environment. Leaders set the tone by showing empathy, encouraging open dialogue, and addressing mental health openly. By demonstrating their commitment to well-being, school leaders can inspire teachers and students to prioritize mental health in their own lives.

Promoting mental health in schools is not only beneficial but essential for fostering a nurturing and productive environment.

Through supportive policies, dedicated resources, and inclusive practices, schools can empower students and staff to overcome mental health challenges, enhance their overall well-being, and achieve their fullest potential. The role of educational leaders is pivotal in shaping a culture that values mental health, creating a space where every individual can thrive emotionally, academically, and socially.

Conclusion. Promoting mental health and well-being in schools is essential for the holistic development and success of students. As educational institutions play a central role in shaping young minds, they must move beyond focusing solely on academic achievements and prioritize mental health as a cornerstone of student development. By creating a supportive environment, integrating mental health education into the curriculum, and providing access to professional support services, schools can become safe spaces where students thrive both emotionally and intellectually.

Addressing mental health challenges requires a collaborative effort from educators, parents, and policymakers. It involves reducing stigma, equipping teachers with the necessary skills, and fostering open communication about mental health issues. Additionally, incorporating life skills education, encouraging physical activity, and leveraging technology responsibly can further enhance the mental well-being of students.

When schools embrace the responsibility of nurturing students' mental health, they not only improve academic outcomes but also contribute to the creation of resilient, compassionate, and well-rounded individuals. Investing in the mental well-being of students today is an investment in a healthier, more empathetic, and successful society tomorrow.

REFERENCES

1. World Health Organization (WHO). (2021). Mental health and well-being in schools. Available as a digital publication. To locate information on school interventions, refer to sections titled Promoting Mental Health in Education and Implementing School-based Programs.
2. National Institute of Mental Health (NIMH). (2020). Child and adolescent mental health. For detailed information, look for sections on School-based Mental Health Programs (usually found within the overview on child mental health).
3. Centers for Disease Control and Prevention (CDC). (2021). School connectedness: Strategies for increasing protective factors among youth. Page numbers vary in digital resources; check sections discussing Protective Factors in Education.
4. American Psychological Association (APA). (2019). The role of schools in children's mental health services. For information on intervention strategies, review sections under School Support Systems for Mental Health.
5. Mental Health Foundation. (2022). Mental health in schools: Making a difference. Key insights can be found in sections such as Creating a Supportive School Environment.
6. National Alliance on Mental Illness (NAMI). (2020). Mental health in schools. Look for practical tips in the Resources and School Partnerships section.
7. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. *Child Development*, 82(1), pp. 405–432. Key details on impact assessments appear around pages 410–420.
8. Weare, K., & Nind, M. (2011). Mental health promotion and problem prevention in schools: What does the evidence say?. *Health Promotion International*, 26(Suppl_1), pp. i29–i69. This includes a summary of findings on effective school mental health interventions from pages i40–i50.
9. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL). (2021). Effective social and emotional learning programs. Review the Recommendations for Schools section for specific strategies.
10. UNESCO. (2020). Mental health in schools: Policy brief and recommendations. Targeted interventions and policy recommendations are discussed in the section Mental Health Policies in Education.